

Міністерство освіти і науки України
Львівський національний університет імені Івана Франка

ПОЛІТОЛОГІЯ: енциклопедичний словник

За редакцією
доктора філософських наук, професора
Володимира Мельника

Львів
ЛНУ імені Івана Франка
2014

УДК 32-027.21(031)
ББК 66.0я2
П 50

АВТОРСЬКИЙ КОЛЕКТИВ:

В.Денисенко, Л.Угрин, Н.Хома, І.Вдовичин, А.Світа, О.Сорба, Г.Шипунов, О.Сорокопуд, В.Бунь, А.Гарбадин, О.Шиманова, С.Була, М.Требін, В.Малиноський, О.Дащаківська, О.Кукарцев, Т.Нагорняк, В.Терещенко, Ю.Тишкун, О.Висоцька, К.Меркотан, С.Денисюк, М.Лендєл, Т.Панченко, С.Орлов, І.Оніщенко, О.Дзьобань, Б.Год, А.Митко, Ю.Левенець, О.Лозовицький, В.Зінченко, Є.Васильчук, Л.Літвін, Н.Гедікова, О.Александрова, Г.Куц, С.Кривенко, В.Северинюк, О.Козирев, О.Кіндратець, В.Смолін, С.Наумкіна, Л.Хорішко, В.Варинський, Г.Невинна, Л.Овсянкіна.

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

В.М. Денисенко, Ю.С. Занько, Р.П. Зорівчак, М.О. Зубрицька, М.М. Ільницький, А.Ф. Карась, М.В. Кашуба, В.Ф. Кметь, А.М. Колодій, А.М. Колодний, [Ю.А. Левенець], С.А. Макарчук, М.З. Мальський, В.П. Мельник, З.Т. Назарчук, О.С. Онищенко, А. І. Пашук, М.В. Попович, Т.Ю. Салига, Л.Т. Сенік, О.І. Шаблій.

За редакцією

доктора філософських наук, професора
Володимира Мельника

*Рекомендовано до друку Вченою Радою
Львівського національного університету імені Івана Франка
Протокол № 23/2 від 27 лютого 2014 року*

П 50

Політологія: енциклопедичний словник / [В.М. Денисенко, Л.Я. Угрин, Н.М. Хома]; за ред. д-ра філос. наук, проф. В.П. Мельника. – Львів : ЛНУ імені Івана Франка, 2014. – с.

ISBN

Енциклопедичне видання покликане сформулювати всебічне та науково ґрунтовне уявлення про стан історичного розвитку політичної науки та про форми її дискурсу в сучасних умовах, особливості становлення та удосконалення категоріального апарату, принципів та законів існування політичної дійсності, про традиційні та новаційні теорії та підходи плюрального характеру. Енциклопедичний словник розрахований на науковців у сфері політичної науки, викладачів, аспірантів, магістрантів та студентів вищих навчальних закладів, всіх, кого цікавлять соціально-гуманітарна проблематика. Авторами статей є провідні фахівці у сфері політології з України.

УДК 32-027.21(031)
ББК 66.0я2

© В.М. Денисенко, Л.Я. Угрин, Н.М. Хома та ін., 2014
© Львівський національний університет
імені Івана Франка, 2014

ISBN

ПЕРЕДМОВА

Втративши віру в майбутнє, ми втратили б
наше минуле: воно б стало минулим
мертвої нації.

Т.С. Еліот. Що таке класика? (1944)

Процес утвердження людини у світі визначається у вимірі поза-прородної, а значить суто людської, на протипагу тваринній, її сутності яка понад усе детермінована досвідом самопізнання, шляхом відображення своєї віддзеркаленої форми у картині світу. Історично викристалізувались кілька вимірів такого досвіду: міф, релігія, мистецтво, традиція, філософія і остання, а можливо і найбільша сьогодні пристрасть людини – наука. Незалежно від того як глибоко чи поверхнево людина обізнана в складних перипетіях епістемологічних систем, представлені в них особливості неодмінно виявляються, в тому числі і на рівні буденної свідомості, в певних символах, способах сприйняття реальності, уявленнях про бажане та необхідне, поведінкових патернах. Визнаючи наявність кореляцій між епістемологією науки, актуальною науковою парадигмою та соціальними системами, структуроутворюючим елементом якої є система політичних відносин, особливо відповідально належить ставитися до формування всеохоплюючого, системного та глибинного осягнення політичної науки.

Представлене на Ваш розгляд видання «Політологія: енциклопедичний словник» пропонує читачеві інтелектуальний простір, що охоплює методологію політичної науки, системне знання категоріально-понятійного апарату політології, історію політичної думки, доповненої хрестоматійним викладом головних праць політичних мислителів різних історичних періодів.

До складу «Енциклопедичного словника» увійшли тексти провідних фахівців України з політичних наук з урахуванням сфери наукових інтересів, професійної спеціалізації авторів.

Приставаючи до роботи, озброїмось переконанням в тому, що нам не дано пізнати й пережити нічого крім тотальної актуальності вічного.

Редакційна колегія

АЛФАВІТНИЙ ПОКАЖЧИК СТАТЕЙ

А	В
Августин Блаженний, Аврелій Августин	«В тіні мовчазної більшості, або кінець соціального» (Ж.Бодріяр)
Автономія	Взаємодія політичних сил
Агрегація	Вишенський Іван
Адаптація соціально-політична	Війна
Адміністративно-територіальна одиниця	Віртуальні території
Адміністративно-територіальний устрій	Влада державна
Адхократія	Военний стан
Айзенштадт Шмуель Ноах	Вольтер
Активність політична	Восленський Михайло Сергійович
Александр Джефрі Чарльз	
Альтернативні рухи	Г
Альтузій Йоганн	Гваттарі П'єр-Фелікс
Аль-Фарабі, Абу Наср ібн Мухаммед	Гвіччардіні Франческо
Альянс політичний	Гейткіпінг
Американізм	Гельвецій Клод Адріан
Американська політична думка періоду боротьби за незалежність	Географія електоральна
Андерсон Перрі	Глобалізація
Аномія політична	Глобалізація світового господарства
Антиглобалізм (альтерглобалізм)	Глобальні проблеми сучасності
Антисистемні партії	Гобгауз Леонард Трелоні
Антична політична думка	Гольбах Поль Анрі
Армія	Гра політична
Аррігі Джованні	Громада
Артикуляція	Громадська думка
«Археологія знання» (М. Фуко)	«Громадянин світу» (космополіт)
Асиміляція	Громадянська війна
Асоціація політична	Громадянська непокора
Атлантизм	Гроцій Гуго
	Група тиску
	Грушевський Михайло
Б	Д
Баасизм	Давоський форум
Багатопартійності інститут	Дельоз Жіль
Багряний Іван Павлович	Демократ
Балотування	Демократизація
Бауман Зигмунт	Демократія
Бентлі Артур Фішер	Демократія анархістська
Благо загальне (спільне)	Демократія економічна
Блек Дункан	Демократія електронна
Бодріяр Жан	Демократія елітарна
Бональд Луї Габріель Амбруаз	Демократія інформаційна
Бочковський Ольгерд-Іпполіт	Демократія партисипаторна
Брендинг територій	Демократія плебісцитарна
Бреттон-Вудська конференція (1944)	Демократія плюралістична
Булгаков Сергій Миколайович	Демократія ринкова
Буржуазна революція	Демократія соціалістична (марксистська)
Бюлетень	Демократія субсидіарна
	Демократія учасницька
	Демонстрація

Денонсація
 Департизація
 Деполітизація
 Держава
 Держава регіоналістська (обласна)
 Держава теократична
 Державна регіональна політика
 Державна територія
 Дерріда Жак
 Детериторіалізація
 Джилас Мілован
 Дисиденство
 «Дискурс»
 Дифамація політична
 Дойчер Ісаак
 Дуалізм виконавчої влади
 Дус-Сантус (Дос Сантос) Теотоніу
 Дюгі Леон

Е

Е-вибори
 Егалітаризм
 Економія політична
 Екстреміст
 Електорат
 Електоральна участь
 Електоральний політичний маркетинг
 Електоральні преференції
 Еллінек (Єллінек) Георг
 Ембарго
 Емігрант
 Етнонаціоналізм

Є

Європа регіонів
 Європейська конвенція про захист прав людини і основних свобод (ЄКПЛ)
 Європейська Хартія місцевого самоврядування
 Єврорегіон

З

«Залежності» теорія (теорія «залежного розвитку»)
 Західноєвропейська політична думка другої половини ХІХ ст.
 Західноєвропейська політична думка першої половини ХІХ ст.
 Зомбарт Вернер

І

Ібн Хальдун, Абд ар-Рахман
 Іван ХХІІІ
 Ідентичність територіальна (регіональна/локальна)

Ідеологія
 Імідж політика
 Імперіалізму теорія
 Імперіаліст
 Індивідуалізм
 Інтеграція
 Інтернаціоналіст
 Інформаційна безпека
 Інформаційна війна
 Інформаційна політика
 Інформаційне насильство
 Інформаційний простір
 Інформаційний тероризм
 Істон Девід

К

Кабінет Міністрів
 Кант Іммануїл
 Каплан Мортон
 Кар Едвард Халлет «Тед»
 Кастельс Мануель
 Кемень Ласло
 Кеннан Джордж Фрост
 Кимлічка Вілл
 Кіотський протокол
 Клас інтелектуалів
 Кнессет
 Коаліційний уряд
 Колективна безпека
 Колоніалізм
 Комунікаційна політика
 Консолідація
 Констан де Ребек Анрі-Бенжамен
 Контреліта
 Конфедераліст
 Конфронтація політична
 Корпоративне громадянство
 Кохейн Роберт Оуен
 Крістева Юлія
 «Круглий стіл»
 Крупницький Борис Дмитрович

Л

Лазарсфельд Пол Фелікс
 Лакан Жак-Марі-Еміль
 Легітимність
 Липинський В'ячеслав Казимирович
 «Листи до братів-хліборобів. Про ідею і організацію українського монархізму» (В. Липинський)
 Лібер Френсіс (Франц)
 Ліберал
 Лібералізація
 Ліберальне кредо «laissez faire»

Ліга Націй
Лінгвістика політична
Ліндблом Чарльз Едвард
Лінц Хуан
Лобізм політичний
Локальна демократія
Лукач Георг (Дьйордь)

М

Магдебурзьке міське право
Майер Ганс
Макіавеллі Нікколо
Макіавеллізм
Мальований Володимир Григорович
Мальтузіанство
Мандат
Маргінал політичний
Маркетинг політичний
Мартов (Цедербаум) Юлій Осипович
Масова комунікація
Масове суспільство
Масонство (франкмасонство)
Менеджмент конфліктний
Меріам Чарльз Едвард
Методологія політичної науки
Мігрант
Міграція
Міжнародний валютний фонд
Міжнародна організація
Мілс Чарльз Райт
Міністерство
Міністр
Міста зі спеціальним статусом
Місцева державна адміністрація
Місцеве самоврядування
Міхельс Роберт
Міхновський Микола Іванович
Мобілізація політична
Мова політична
Мовна політика
Модерна держава
Модернізація мотивована
Монархія
Мондіалізм
Моніторинг політичний
Мореллі Ет'єнн-Габріель
Мультикультуралізм
Муфф Шанталь

Н

«Наглядати і карати. Народження в'язниці» (М. Фуко)
Найбільшого сприяння принцип
Наполеон Бонапарт

Науки соціальні
Нацист
«Націоналізм» (Д. Донцов)
Націоналіст
Національні меншини
Негрі Антоніо
Нейтралітет
Неоевразійство
Неолібералізм
Неомарксизм
Неонацист
Непотизм
Нерівність соціально-політична
Нижчий клас
Німецька політична думка XVII–XIX ст.
Ноель-Нойман Елізабет
Норт Даглас

О

О'Доннелл Гіл'ермо
Об'єднання політичне
Об'єкт політичний
Обласна державна адміністрація
Оглоблін Олександр Петрович
Окінавська хартія глобального інформаційного суспільства
Оккам Вільям
Окупація
Оппенгеймер Франц
Органи виконавчої влади
Остракізм
Острогорський Мойсей Якович
Оуен Роберт
Оукшот Майкл
Охлократія

П

Паблік рилейшнз
Падуанський Марсилій
Пакт політичний
Пакт чотирьох
Панамериканізм
Панарабізм
Панафриканізм
Пангерманізм
Панісламізм
Панславізм
Пантюркізм
Партикуляризм
Патріотизм героїчний
Пауелл Джордж Бінгхем
Пекінська декларація та Платформа дій
Перру Франсуа
Планування політичне

Плеханов Георгій Валентинович
 Поліархія
 Полібій
 Політика
 Політиканство
 Політико-правове вчення марксистів
 Політико-технологічна діяльність
 Політична відповідальність
 Політична думка епохи Відродження
 Політична думка епохи Реформації
 Політична думка Київської Русі
 Політична думка Просвітництва
 Політична думка Стародавнього Сходу
 Політична комунікація
 Політична наука Великої Британії
 Політична наука США
 Політична наука Франції
 Політична поведінка
 Політична утопія
 Політичне консультування
 Політичний ідеал громадянців
 Політичний простір
 Політичні ідеї Кирило-Мефодієвського товариства
 Політичні ідеї утопічного соціалізму
 Популізм
 Порівняльна політологія
 Портрет політичний
 «Порядок дискурсу» (М. Фуко)
 Посади політичні
 Постімперіалізму теорії
 Постколоніальна однопартійність
 Постмодернізм
 Платон
 Права людини
 Пребіш Рауль
 Проектування політичне
 «Прозорість зла» (Ж. Бодріяр)

Р

Радикал
 Районна державна адміністрація
 Растоу Денкворт Александр
 Регіон
 Регіоналізація
 Регіоналізм
 Регіоналістика політична
 Реннер Карл
 Репатріант
 Репатріація
 Республіка
 Реформіст
 Ритуал політичний
 Рівні можливості жінок і чоловіків

Розподілення мандатів метод
 Рормозер Гюнтер
 Роттердамський Еразм
 Русифікація

С

Самовизначення політичне
 Самоврядування
 Свобода союзів (або право на об'єднання)
 Священний союз
 Сегрегація
 Семантика політичного дискурсу
 Сенгор Леопольд Седар
 Сепаратизм
 Сепаратист
 Середній клас
 Середньовічна політична думка
 Сіонізм
 Скарга Петро
 Скептики
 Скоропадський Павло Петрович
 Сові Альфред
 Солон
 Сорель Жорж
 Софісти
 Соціаліст
 Соціальна модель
 Соціальний капітал
 Спіндокторінг
 Спіндокторинг політичний
 Спіноза Барух (Бенедикт)
 Спонтанних порядків концепція
 Стагнація політична
 Сталініст
 Статус політичний
 Стратифікація суспільства соціально-політична
 Стром Кааре
 Субкультура політична
 Суспільні рухи
 Суфражизм

Т

Теледемократія
 Теорії демократії системна версія
 Теорії електоральної поведінки
 Теорія комунікативної дії
 «Теорія нації» (В. Старосольський)
 Теорія пасіонарності (пасіонарна теорія етногенезу)
 Територія
 Тероризм
 Тероризм етнічний

Тероризм лівий	Фуко Мішель
Тероризм міжнародний	Функціонер політичний
Тероризм міжнародний	
Тероризм релігійний	X
Толерантність	Харизма
Томашівський Степан Теодорович	Хронополітика
Технології політичні	
Тоталітарний політичний режим	Ц
Транзит	Цензура
Транзитологія	Централізація
Транснаціональний капіталістичний клас	Центризм
	Цинізм політичний
	Цицерон Марк Туллій
У	Ч
Узурпація	Чартизм
«Україна irredenta» (Ю. Бачинський)	Час політичний
Українська суспільно-політична думка	Че Гевара Ернесто
I пол.ХІХ ст. на західноукраїнських землях	Челлен Юхан Рудольф
Уоллес (Воллес) Альфред Рассел	«Четверта влада»
Уолтц Кеннет Ніл	Чужинець політичний
Уряд	
Утилітаризм	Ш
Участь політична	Шелухін Сергій Павлович
	Шлезінгер Артур
Ф	Шміттер Філіп
Федералізація	Штейн Лоренц
Федералізм	Штраус Лео
Феллегі Тамаш Ласло	Шумпетер Йозеф Алоїз
Фемінізм	Шумський Олександр Якович
Фемінізм «другої хвилі»	
Фемінізм «першої хвилі»	Ю
Фемінізм «третьої хвилі»	Юнгер Ернст
Фергойген Гюнтер	
Філіація	Я
Форми політичні	Ясперс Карл Теодор
Форми правління	
Франк Андре Гундер	

А

АВГУСТИН БЛАЖЕННИЙ, АВРЕЛІЙ АВГУСТИН (лат. *Aurelius Augustinus Hipponensis*; 13.11.354, Тагаста (сучасн. Сук-Ахрас, Алжир) – 28.08.430, Гіпон-Регій (сучасн. Аннаба, Алжир) – християнський теолог і церковний діяч, головний представник західної патристики, єпископ міста Гіпон, родоначальник християнської філософії історії. З 370 р. **А.** вивчав риторику у Карфагені. Згодом працював як ритор, філософ і вчитель красномовства в Римі та Мілані, де прийняв хрещення (387 р.). З 395 р. єпископ Гіпона, фактично очолив церковне життя Африки. Величезна популярність і вплив дали змогу зробити великий внесок у законодавчу діяльність африканської Церкви. Помер **А.** під час облоги міста військом вандалів. На початку інтелектуальної творчості приєднується до маніхейства (характеризується дуалізмом – існуванням у світі двох рівнозначних начал – доброго і злого). Більшість творів **А.** написана під час пастирського служіння в Гіпоні. Йому належить 93 твори у 232 книгах. Тріади найвизначніших творів **А.** – *De Trinitate* (Про трійцю), присвячений богословському осмисленню Таїнства Пресвятої Тройці, *De civitate Dei* (Про царство Боже) де розкрито своєрідне «богослов'я історії» та бачення сучасних **А.** сусп. потрясінь як одного з виявів вселенського протистояння сил зла і хаосу божественному ладу і гармонії, *Confessions* (Сповідь), в якій постає людина з усією складністю і драматичністю її внутрішн. шляху і духовних пошуків. **А.** розвиває платонівську ідею про монізм Добра. Бог – єдиний, і все, що з Ним пов'язано, є добром. Онтологічно зла не існує, воно – лише відхилення від добра. Філософія **А.** виникла як симбіоз християнських і античних доктрин. З давньогрецьких філос. учень головним джерелом для нього був платонізм. У праці «Про царство Боже» **А.** застосовує

античну ідею про людину як громадянина двох міст: міста свого народження і царства Божого. З одного боку, існує земне місто, сусп-во, збудоване на поцейбічних, тілесних потребах та егоїстичних спонуках, закорінених у нижчій природі людини; з іншого – височіє царство Боже, сусп-во, що ґрунтується на сподіваннях небесного блаженства і духовного спасіння. Історія – це сповнена драматизмом оповідь про борню цих двох світів і про неминучу кінцеву звитягу царства Божого. Ніде, крім у царстві Божім, неможливе блаженство, ніщо, крім духовного царства, не є вічним. Усі земні царства мають згинуть, бо земна влада за природою нетривка і мінлива; вона постає на таких властивостях людської вдачі, що незмінно прагнуть до війни та гноблення. На думку **А.**, Церкву, як видиму людську організацію, не можна ототожнювати з царством Божим, і ще менше світську владу можна ототожнювати виключно зі силами зла. **А.** вірив: «усяка влада від Бога», хоча й стверджував, уряд спонукає вдаватися до примусу людська гріховність, бо сам уряд є засобом, за допомогою якого сили небесні поборюють гріх. Він не вважав, що ці два міста легко розрізнити. Земне місто – це царство диявола і всіх порочних людей; Град Небесний – то спільнота всіх спасених у цьому світі й у житті прийдешньому. Впродовж земного життя обидва сусп-ва змішані, а розділення їх настане тільки на Страшному Суді. **А.** дотримувався до думки, що Церква може дати уявлення про царство Боже, проте останній не можна ставити на місце релігійної організації, розглядав церкву як зреалізовану і наділену великою силою ідею організованої інституції. Після виникнення християнства жодна держава не може вважатися справедливою, якщо вона не є християнською, і жодний уряд, що не має зв'язків з церквою, не здатний діяти справедливо. «За відсутності справедливості – що таке держави, як не великі ватаги розбійників, так само і великі ватаги розбійників – що таке, як не держави в мініатюрі». Як наслідок, християнський характер держави став невід'ємною частиною загальноприйнятого принципу, згідно з котрим мета держави – творити за-

кон і справедливість. «Держава найкраще впорядковується й зберігається, коли заснована і пов'язана вірою і тісною згодою, коли всі люблять спільне благо; вищим же благом є Бог». Окреслилася ідея автономії церкви в духовних справах і концепція уряду, що розмежував би свої функції на два ранги – держ. і церковний. Виправдання держави – і в підтримці соціального порядку. Божественним установленням є приватна власність, майнова нерівність. **А.** засуджує рабство, яке не створене ні природою ні правом народів: «ім'я рабства – вина, а не природа». **А.**, дотримуючись християнської заповіді «не вбий», зауважує, що «її не переступають ті, які ведуть війну за повноваженнями від Бога». Проблема зла – наскрізна тема творчості **А.** Він знаходить коріння зла в людській свободі волі, водночас наполягаючи, що свобода волі необхідна для морального вибору. Його ідея полягає ось у чому: хоча Бог і створив людину і людина створила зло, Бог не створював зло. Окрім того, справжня свобода волі – це необхідне добро, і Бог у своїй Божественності дав її людям, попри те, що знав наперед: Адам і його нащадки діятимуть неправильно і створять зло. Зміст добра, на думку **А.**, обумовлюється моральним законом, тобто Божественними заповідями. Гріховне сусп-во або не знає вищого закону, або ж знає та не може його здійснити; людських сил для спасіння душі недостатньо. Віра – єдине джерело істини і спасіння.

І. Вдовичин

АВТОНОМІЯ (з грец. *autos* – сам і *nomos* – закон (дослівно «самозаконність») – категорія сусп. наук, яка визначає процес становлення самостійності й унікальності держави, етносу, культури і території, а також процес визначення та самоутвердження будь-якого суб'єкта чи явища відповідно до його внутрішн. законів. **А.** як філософ. категорія – це основна форма людського духу, необхідно властивий йому спосіб буття і діяльності. Бути **А.** духом означає визначати себе любов'ю та керувати собою в напрямку до об'єктивно кращого. **А.** духом – людині властиво самостійно вибирати життєвий зміст та ухвалювати рішення щодо власних

життєвих форм, стверджувати свою гідність, приборкувати пориви, встановлювати і дотримуватись своїх меж. Саме здатність людини давати закон самій собі й боротися за його виконання, згідно І. Кантом, називають «моральною **А.**», яка є внутрішн. свободою і потребує набору внутрішн., громадян. свобод для існування. Ще одне значення **А.** – самоврядування, що переважно асоціюється з ідеєю суверенітету та незалежності, однак ідея суверенітету поширюється лише на держави, натомість ідея **А.** поширюється на будь-яку територію, що не перебуває під повним контролем ін. держави. У сучасному житті феномен **А.** має багато способів вияву: авт. політ., емоційна, громадян., релігійна, гендерна та ін. Існує два підходи до визначення **А.**: а) комплексно-територ., суть якого полягає в тому, що суб'єктом **А.** може бути територія, яка вирізняється своїми історичними, географічними, екон., мовно-культурними, релігійними, національно-етнічними й ін. особливостями; б) національно-територ., за яким об'єктом **А.** визнається територія, що вирізняється тільки особливостями побуту й національним складом населення. У політологічній літературі відрізняють такі види **А.**: територ. або національно-територ.; культурна; церковна. У науці держ. будівництва під **А.** розуміють самоврядування певної території в державі, яка передбачає широкі можливості для розв'язання внутрішн. проблем. У цьому випадку йдеться про територ. **А.**, яка означає надання можливості окремій частині (частинам) унітарної держави, що відрізняється особливим національним складом населення, певної самостійності у вирішенні питань внутрішн. життя. У такий спосіб здійснюється самовизначення і самоврядування етносу та національних меншин певної країни. **А.** різноманітного порядку, рівня і характеру наявні в багатьох унітарних країнах: Тибет, Сінцзян у Китаї, Корсика у Франції та ін. Територ. **А.** використовується і в широкому розумінні, що передбачає організаційну **А.** (у партії, громадській організації чи в профспілці). Культурно-національна **А.** надає можливість етнічній спільноті, яка становить меншість у країні, самостійність у питаннях організації освіти й культурного

життя – право створювати національні школи, бібліотеки, театри тощо. Авторами такої ідеї стали напр. ХІХ – на поч. ХХ ст. лідери австрійської соціал-демократії *К. Реннер* та *О. Бауер*. Ці ідеї покладені в основу Бронкської програми (1899 р.) з нац. питання. Культурно-національні **А.** можуть бути: місцеві (міські, сільські, селищні), регіональні й федеральні. Особливим видом **А.** етнічної є національно-персональна – право етнічних меншин самостійно влаштовувати своє нац. життя. Церковна **А.** у православній релігії – це незалежність церкви в питаннях внутрішн. управління, яку надає та автокефальна церква, до складу якої ця церква входила на правах єпархії. Керівника **А.** церкви обирають на Помісному соборі; затверджує патріарх автокефальної церкви. Зараз п'ять **А.** православних церков: Синайська, Фінська, Китайська, Японська та Естонська, проте лише дві з них загальновизнані: Синайська в юрисдикції Єрусалимського патріархату та Фінська в юрисдикції Константинопольського патріархату. Основною формою реалізації принципів місцевого самоврядування є фінансова **А.**; її розглядають як фінансову незалежність органів місцевого самоврядування під час виконання покладених на них функцій. Для ефективного виконання завдань і функцій важливе значення має не лише організаційна, а й адміністративна, фінансова незалежність.

С. Була

АГРЕГАЦІЯ (лат. *aggregate* – приєднувати) – процес об'єднання розрізаних індивідуальних або групових вимог, очікувань, інтересів, їхня інтеграція воедино та формування на цій основі спільної мети чи спільної волі. **А.** передбачає різноманітність інтересів і вимог, їхню систематизацію та розташування в ієрархічному порядку. **А.** є однією з «вхідних» функцій політ. системи та її ін-тів і пов'язана з артикуляцією та відбором вимог. У функціонуванні політ. партій і груп інтересів згадувана функція передбачає організаційне з'єднання розрізаних інтересів, вимог членів і прихильників цих організацій.

Л. Угрин

АДАПТАЦІЯ СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНА (лат. *adaptatio, adaptare* – пристосовувати)

– процес активного пристосування соц. і політ. суб'єктів до мінливих зовнішн. умов, а також до сусп. середовища за допомогою спеціальних засобів. Цей процес виражається у зміні функцій, постановці нових цілей і виробленні нових підходів до вирішення проблем. **А.с.-п.** має дві форми: активну (характеризується активним впливом на соціально-політ. середовище, прагненням змінити його) і пасивну (визначається конформістським сприйняттям умов соціально-політ. існування, відсутністю прагнення змінити, пристосувати їх до власних норм, оцінок, засобів діяльності). У процесі **А.с.-п.** людина засвоює моральні норми й цінності найближчого оточення; традиції та звичаї сім'ї, етносу, професійної та неформальних груп; домінуючі політ. гасла у соціумі тощо. Завдяки **А.с.-п.** людина самоідентифікується, намагається віднайти ті соціально-політ. орієнтири, якими вона керуватиметься у власній діяльності. На процес **А.с.-п.** впливають різні макро-, мезо- й мікрочинники. До макрочинників належить сусп.-во, держава з її соц. й політ. ін-тами, ЗМІ. Мезочинниками вважаються ті, до яких індивід так чи інакше залучений: етнос, регіон (місто, село), місцеві ЗМІ, навчальний заклад або підприємство. Мікрочинники об'єднують те, з чим людина безпосередньо взаємодіє: сім'ю, друзів, навчальну групу, неформальну групу, трудовий колектив та ін. Мікрочинники можуть слугувати провідниками ідей інших соціально-політ. чинників. Соціально-політ. чинники впливають на **А.с.-п.** через особливі механізми. Традиційним механізмом цього виду є засвоєння індивідом цінностей, норм і правил, панівних у навколишньому соціально-політ. середовищі та закріплених у звичаях і традиціях. Механізмом впливу на **А.с.-п.** певних чинників є також рефлексія – внутрішн. (уявний) діалог зі собою та з ін. людьми з приводу тієї або іншої події, ситуації, поведінки, взаємодії. Аналізуючи факти реального життя, людина створює власну систему переконань і доказів. Міжособовий механізм припускає спілкування зі «значущими іншими» – особами, схвалення яких індивід прагне і чий вказівки він сприймає (за *А. Хеллером*). Такі особи найбільше впли-

вають на **А.с.-п.**, установки індивідів і формування їхнього власного Я. «Значущими іншими» можуть бути батьки, талановиті вчителі, наставники, громадські й політ. діячі тощо. В даному випадку процес **А.с.-п.** здійснюється через перейняття індивідом їхніх ролей та наслідування їм. Механізм сусп. свідомості працює у випадку адаптації людини під впливом думок ін. людей про неї та її групу приналежності. Виокремлюються також стилізований механізм або стиль життя, характерний для певної субкультури; інституційний механізм, що діє через ін-ти культури і соціуму, тобто виховання й освіти; виробничі, політ., механізми ЗМІ тощо. Соціально-політ. ін-ти допомагають людині засвоїти соціально-політ. ролі, норми, цінності. **А.с.-п.** є особливо актуальна під час необхідності засвоєння будь-яким соціальним або політ. суб'єктом тих форм соціальної і політ. взаємодії, цінностей і норм, що склалися в новому для нього сусп. середовищі. **А.с.-п.** – складний, важкий і суперечливий, але водночас необхідний процес. Сусп.-во, держава, сусп.-політ. організації, партії, соціальні і політ. групи й об'єднання, індивіди не можуть успішно функціонувати та розвиватися без здатностей і засобів **А.с.-п.**

М. Требін

АДМІНІСТРАТИВНО-ТЕРИТОРІАЛЬНА ОДИНИЦЯ – цілісна частина єдиної території держави в установлених відповідно до закону межах, що за наявності відповідних географічних, демографічних і соціально-екон. умов є просторовою основою для організації та діяльності органів публічної влади (області, регіони, губернії, землі, воеводства, провінції, кантони, райони, повіти, департаменти тощо). **А.-т. о.** утворюється за наявності необхідної кількості населення, відповідної території, податкової спроможності, бюджетної забезпеченості, фінансових ресурсів у обсязі, достатньому для забезпечення здійснення на цій території функцій та повноважень органів влади. Систему адміністративно-територ. устрою України становлять: Автономна Республіка Крим, 24 області, 490 районів, 460 міст (Київ і Севастополь – міста зі спеціальним статусом), 111 районів у містах, 885 смт., 27 249 сіл та

1194 селищ, 10 278 сільських рад. Кількість ієрархічних рівнів адміністративно-територ. устрою залежить від розмірів і освоєності території, розміщення населення, політико-правових засад державності й екон. виправданого надання публічних послуг, згрупованих за певними якісними ознаками.

В. Малиновський

АДМІНІСТРАТИВНО-ТЕРИТОРІАЛЬНИЙ УСТРІЙ – зумовлена географічними, природними, іст., екон., етнічними, культурними, соц. та ін. чинниками внутрішн. територ. організація держави з поділом її на складові частини (адміністративно-територ. одиниці) з метою забезпечення населення необхідним рівнем послуг та збалансованого розвитку усєї території держави. Відповідно до ст. 132 Основного Закону, територ. устрій України ґрунтується на засадах єдності й цілісності держ. території, поєднання централізації та децентралізації у здійсненні держ. влади, збалансованості соціально-екон. розвитку регіонів, з урахуванням їхніх іст., екон., екологічних, географічних і демографічних особливостей, етнічних і культурних традицій. Територ. устрій держави – це не лише розподіл території на окремі її частини й глобальніший механізм територ. організації. **А.-т. у.** тримається на відносинах із здійснення публічної влади. Системоутворюючими елементами територ. устрою є функціональні елементи (структурні центри, одиниці управління), об'єднані зв'язками між суб'єктами владних відносин вищих і нижчих рівнів. Саме за типом взаємовідносин центру з територіями вирізняються типи держав: унітарні, регіоналізовані, федеративні, конфедеративні.

В. Малиновський

АДХОКРАТІЯ (лат. *ad hoc* – для цього, тобто призначений лише для даної мети, і грец. *kratos* – влада) – тип політ. еліти, що притаманна інформаційним сусп.-вам; тип політ. еліти, яка ґрунтується на принципах компетентності, інновації, взаємної узгодженості та скоординованості, управління сусп.-вом здійснюється через становлення горизонтальних зв'язків між сусп. групами. **А.** – модель організації із гнучкими підроз-

ділами, котрі вільно діють поза структурними межами для розв'язання спеціальних завдань. Термін запровадив В. Бенніс у праці "Тимчасове суспільство", проте більшого поширення набув завдяки книзі О. Тоффлера "Шок майбутнього"; використовував також канад. проф. Г. Міңцберг у праці "Структура в кулаці" (у співав. з Р. Вотерманом і Ч. Хенді). Г. Міңцберг визначає А. як команду працівників, що найбільш схильна до інновацій, оскільки вона здатна об'єднати різних спеціалістів, які можуть злагоджено функціонувати. Основним координаційним механізмом є взаємне узгодження. А. вирізняються органічною та функціональною структурою, вибірковою децентралізацією, горизонтальною спеціалізацією. Однак така складна структура подекуди утруднює ефективність її діяльності. Г. Міңцберг виокремлює два види А.: операційну та адміністративну. Операційна А. здійснює інноваційну діяльність і вирішує завдання безпосередньо за дорученням виборців, громадян. У цій організації планування невіддільне від виконання. Адміністративна А. реалізує проекти задля власних цілей, тут чітко розділене формування завдань та їх виконання. Команди, котрі виконують завдання, ізольовані від організації. Головним завданням А. й одночасно її особливістю є інноваційність у розв'язанні сусп. проблем. Інноваційна діяльність означає відхилення від закоренілих схем, уникнення можливих пасток бюрократичних структур і передусім жорсткого поділу праці, надмірної формалізації поведінки. Фактично політ. еліта складається з команд; кожна команда – це елітна група, що прагне запропонувати сусп-ву оптимальні політ. рішення стосовно сусп. проблем, забезпечити єдність сусп-ва. До кожної команди входять: політики; експерти, які володіють спеціальним знанням; менеджери-інтегратори. Кожна елітна група на працьовує проекти рішень, серед котрих здійснюється вибір. Інформаційні процеси і прийняття рішень відбуваються неформально і гнучко, що необхідно для ефективного створення інновацій. Така політ. еліта працює як одне ціле; коли політик цінний своєю працею в команді, відсутній принцип

єдиного "начальника". Ефективність роботи залежить від тісного взаємозв'язку з експертами, що мають спеціальні знання й навички. Політика і прийняття політ. рішень – не просто накопичення знань із певної проблеми, а вмiле поєднання, комбiнація iснуючих знань i генерування нових, апробація нових методiв i технiк управлiння, пов'язаних з iнформацією. Тому головне вмiння представникiв такої політ. еліти полягає в тому, аби не узалежнити від експертiв та спеціально-го знання, яке вони демонструють. А. використовує матричну структуру й одночасно функціональні принципи групування. Єдиним механізмом, що уможливорює співпрацю між елітними групами, є взаємна згода. Середовище А. потребує політиків, які відповідатимуть за зв'язки й взаємодії, тобто політиків-інтеграторів. Вони налагоджують співпрацю між елітними групами, окремими політиками, політиками й експертами. Інтегратори забезпечують координацію та стабільність відносин в А. Децентралізація інформаційних сусп-в потребує не одного національного лідера, а групи лідерів, які працюватимуть з множиною меншостей. Своєрідна колегія лідерів засновує свою діяльність на консенсусі й довірі. Група політ. лідерів залежить від великої кількості людей, які готують рішення та виконують їх. Лідери А. повинні зважати не лише на громадян своєї держави, а й людей усього світу, враховувати технології та телекомунікації. Ця взаємозалежність робить політиків слабкими і безпорадними, незважаючи на те, що під їхніми руками ядерна кнопка, яка може зруйнувати весь світ. Сила політика полягає тепер не у власній самовпевненості, а в умінні слухати інших, творчому підході до прийняття рішень, розумінні обмеженості природи лідерства. Політ. лідери повинні чітко усвідомлювати, що неможливо розв'язати, наприклад, проблеми енергетики, не вирішуючи проблем економіки.

О. Дацківська

АЙЗЕНШТАДТ ШМУЕЛЬ НОАХ (англ. *Shmuel Noah Eisenstadt*; 10.09.1923, Варшава, Польська Республіка – 02.09.2010, Тель-Авів, Ізраїль) – ізраїльський соціолог, видатний теоретик у сфері порівняльного досліджен-

ня процесів модернізації. Отримав освіту в Єврейському ун-ті в Єрусалимі й у Лондонській школі економіки та політ. наук. Майже вся академічна кар'єра пройшла у стінах Єврейського ун-ту, де він викладав до 1990 р. Читав лекції також у Чиказькому, Гарвардському, Стенфордському, Віденському, Гейдельберзькому та ін. відомих ун-тах. Як учений А. сформувався під впливом структурного функціоналізму Е. Шилза й Т. Парсонса. Праці А. присвячені головно чином політ. та іст. соціології, комплексному дослідженню соціокультурних трансформацій сучасних сусп-в. Основні роботи А. – «Політична соціологія» (1955), «Імперські політичні системи» (1963), «Модернізація, протест та зміни» (1966), «Традиція, зміни та сучасність» (1973), «Революція і трансформація суспільств: порівняльне дослідження цивілізацій» (1978), «Багатолика сучасність» (тт. 1–2, 1987, 2000), «Європейська цивілізація у порівняльній перспективі» (1987), «Парадокси демократії. Крихкість, стійкість та мінливість» (1999), «Фундаменталізм, сектантство і революції» (2000) та ін. Світове ім'я вчений здобув із публікацією «Імперських політ. систем». Хоча предметом дослідження монографії не є суто імперії (у цій книзі слова «*empire*», «*polity*» та навіть «*society*» автор постійно застосовує як синоніми), ця праця стала значним внеском у політ. соціологію свого часу. А. робить у ній систематизовану спробу порівняти декілька типів доіндустріальних традиційних політій та узагальнити чинники, котрі впливали на їхню ефективність або неефективність у просуванні до «*modern society*». Видання містить майже 100 сторінок таблиць – порівнянь специфічних політ. систем («патримоніальних» і «дуалістичних кочівницько-осідлих» імперій, «феодалних сусп-в» та «міст-держав»), де використовується декілька видів метрик. Загальна гіпотеза полягає у наступному: щоб стати ефективними, подібні системи повинні бути спроможними мобілізувати, а також створювати нові, «вільно-плаваючі» матеріальні й культурні ресурси, звільнюючи їх від традиційного контролю, а також мати підтримку принаймні декількох лідерів місцевого походження. А. є одним з найвпливовіших

речників соціол. аналізу сусп-ва у термінах «традиція *versus* модерн». Він належить до числа вчених, які у 70–90-х рр. ХХ ст. відмовились від західноцентристського уявлення про модернізацію і сформували школу численних модернів. А. піддав критиці універсалістську й лінійну модель модернізації, вважаючи, що вона є складним, багатоплановим процесом. Ізраїльський дослідник був далекий від схем, котрі зображали процес модернізації сусп-в у вигляді поступового та стійкого руху вперед. На думку А., модернізація у різних регіонах світу не лише зумовлена різними причинами й відбувалась різними шляхами, а й у процесі її здійснення виникали серйозні проблеми, протиріччя і конфлікти, насамперед – між західними цінностями та національними традиціями. У центрі уваги вченого були проблеми ініціативних груп і протестних рухів, які вносять ідеї соц. змін, а також механізми інституціоналізації та відтворення змін.

О. Кукарцев

АКТИВНІСТЬ ПОЛІТИЧНА (лат. *activus* – діяльний і грец. *politike* – держ. діяльність) – в широкому розумінні поняття відображає діяльність (дії) політ. суб'єктів, спрямованих на реалізацію своїх інтересів; у вузькому – міру інтенсивності й систематичності політ. участі суб'єктів політики в політ. процесі, міру залучення індивідів, соц. груп у процесі політ. участі, що відображені в різних формах політ. поведінки. Антиподом А.п. постає бездіяльність, апатія, пасивність, індиферентність. Вирізняють автономну і мобілізовану А.п., котрі засновуються на відповідних типах політ. поведінки. Автономна А.п. має підґрунтям раціональні мотивації та характеризується вільним вибором суб'єкта цілей і засобів їхнього досягнення в політ. процесі. Мобілізована А.п. є наслідком впливу (тиску) політ. лідерів, еліт, політ. ін-тів і засновується на придушенні або викривленні вільних та раціональних політ. уподобань, інтересів індивідів, переважанні емоційних, підсвідомих мотивацій. У реальному політ. житті ці типи політ. активності взаємопереплетені, хоча автономна А.п. і активність більше пов'язується з демократичними політ. систе-

мами, мобілізована з – тоталітарно-авторитарними. На основі форм політ. поведінки виокремлюють індивідуальні, групові та мас. вияви **А.п.**, інституційні та позаінституційні, організовані та неорганізовані, санкціоновані та несанкціоновані тощо. Вплив **А.п.** на політ. систему неоднозначний, суперечливий і визначається конкретними мотиваціями та формами політ. дій. **А.п.**, що виявляється в інституційних формах і регулюється політ. нормами, процедурами, є, з одного боку, чинником підвищення ефективності політ. системи. З іншого – різка активізація політ. участі (зокрема стихійної та нерегульованої), часто ґрунтованої на ірраціональних мотиваціях, може знизити ефективність (чи навіть паралізувати) функціонування політ. системи. Чинники, котрі впливають на мотивації та конкретні типи і форми **А.п.**, – потреби й інтереси суб'єктів, які формуються під впливом сусп. оточення (типу політ. режиму, домінуючих у сусп-ві цінностей, типу політ. культури), традицій, особливостей національного характеру і менталітету, а також особистісних характеристик (соц. статус, стать, вік, місце проживання, сімейний стан, освіта, фах та ін.).

Л.Угрин

АЛЕКСАНДЕР ДЖЕФРІ ЧАРЛЬЗ (англ. *Jeffrey Charles Alexander*; 30.05.1947, Мідуокі, Вісконсін, США) – амер. соціолог, основоположник соціол. неофункціоналізму та культуральної соціології, теоретик громадян. сусп-ва. Отримав ступінь бакалавра у Гарвардському ун-ті (1969) і докторський ступінь у Каліфорнійському ун-ті в Берклі (1978). Працював в ун-ті Каліфорнії в Лос-Анджелесі (з 1974), у Йельському ун-ті (з 2001). Проф. соціології (*Lillian Chavenson Saden* проф. соціології; з 2004), співдиректор Центру соціології культури. Основні праці: «Теоретична логіка в соціології» (1982), «Неофункціоналізм» (1985), «Після неофункціоналізму: дія культурна і громадянське суспільство» (1997), «Сенси соціального життя. Культурна соціологія» (2003), «Культурна травма та колективна ідентичність» (2005), «Уотергейт як демократичний ритуал» (2012), «Темний бік модерності» (2013). Нео-

функціоналізм **А.** був сформований на критиці функціоналізму як непрогресивного, через власний «антиіндивідуалізм», «антагонізм до змін», «консерватизм», «ідеалізм» і «антиемпіричний ухил». Спроби подолати це еволюційним шляхом не мали успіху. Категорія «неофункціоналізм» була введена у наук. обіг **А.** в однойменній праці 1985 р. і визначалася у вигляді самокритичного напрямку функціональної соціол. теорії, що прагне розширити інтелектуальні горизонти функціоналізму, зберігаючи його теоретичну основу. В інтерпретації **А.** неофункціоналізм ґрунтований на теорії соціальної дії та соц. структур. У неофункціоналізмі, соціум розглядається як інтегрована та стабільна соціальна система. Сусп-во, за **А.** перебуває у стані динамічної рівноваги, що може бути порушена. Це – соціальні зміни, котрі є наслідком не лише соціальної диференціації сусп-ва та дисфункцій самої системи, а й впливу ін. чинників, зокрема економічних. **А.** вирізняє 5 принципів неофункціоналізму: 1) сусп-во – система символічно пов'язаних елементів, які, взаємодіючи, утворюють структуру відокремлення (захисту) системи від довкілля; 2) соц. порядок (урівноваженість системи) має не лише раціональну й ірраціональну природу; 3) урівноваженість системи – початковий дискретний момент часу для функціонального аналізу, а не описова характеристика існування індивідів у реальних соц. системах; 4) соціальні зміни формують не згону та гармонію, а індивідуальні й інституційні спотворення; 5) неофункціоналізм незалежний від ін. рівнів соціол. аналізу. Незважаючи на захоплення неофункціоналізмом, **А.** був змушений наголосити, що його варто визнати радше тенденцією, ніж розробленою теорією. Під впливом ідей *М. Фуко* та *Ф. Сосюра* **А.** сформував свій проект культурсоціології. В її контексті усі соціальні елементи розглядаються як опосередковані культ. кодами, значеннями. Елементи соціальної системи й соціальної дії можуть бути зрозумілі як текст. Культура, за **А.**, – довкілля кожної дії. Культ. множинності складаються з культ. кодів, утворюючи потужну структуру символічних стосунків, незалежних від конкретної

волі або мови діяча. Культ. коди побудовані на знаках. Кодування як класифікація висловлює організаційний ресурс, організацію культ. сенсу. Метою культурсоціології є зв'язок семіотичних кодів із соціальним та псих. середовищем у їх дії. **А.** виокремлює такі основні положення культсоціології: 1) завдання культурсоціології – зрозуміти глибоко вкорінені культ. структури (добро та зло, Бог і Вітчизна, цивілізація й хаос); 2) головним сенсом у розумінні культ. структур є співвідношення матеріалізму й ідеалізму, або матеріальних та ідеальних аспектів; 3) культурсоціологія робить колективні смисли й ідеї, які правлять світом, центральним предметом; 4) культ. структури і смисли підсвідомі, але виробляються сусп.-вом, вони можуть бути і явними, і прихованими; 5) культурсоціологія ґрунтується на діалектиці теорії та практики, теорії й емпіриці; культура є не річчю, а виміром, незалежною змінною, «ниткою», що пронизує кожну соціальну форму. Культурсоціол. підхід **А.** використовує у прикладних дослідженнях, зокрема у праці «Уотергейт як демократичний ритуал» (2012), де аналізує динаміку, механізми та наслідки публічного резонансу цієї події. **А.** вибудовує пояснювальну модель на основі культурсоціол. теорії. Ця модель дає змогу детально реконструювати формування соціального консенсусу на кількох рівнях культ. структур і пояснити його зв'язок із основними елементами сусп.-політ. контексту, публічними ритуалами та перформансами, політ. лояльністю. Останню **А.** розуміє дослівно як «вірність» певній групі людей, ідеї чи конкретній персоні (*Р. Ніксону* підчас «Уотергейту»). Погляди **А.** щодо громадян. сусп.-ва безпосередньо пов'язані з культурсоціологічним підходом і виражені у таких засадничих принципах: 1) соціальна топологія громадян. сусп.-ва – особлива культ. підсистема, характеристиками якої є дискурси, соціальні коди, символічні концепти, колективні смисли та практики, властиві культ. системі; 2) культурно-символічна специфіка громадян. сусп.-ва потребує нових теоретичних підходів і синтезів («ціннісний аналіз» (*value analysis*) або «культурний підхід» (*cultural approach*); 3) громадян. сусп.-во є

громадським нормативним ідеалом і формує значення «доброго» або «поганого», «справедливого» чи «несправедливого» у багатьох сферах (або підсистемах) життєдіяльності сусп.-ва. Як один зі засновників неофункціоналізму та культурсоціології **А.** неодноразово критикувався класичними функціоналістами та представниками соціології культури. Однак ефективно практичне застосування підходів, запропонованих **А.** у вивченні сусп.-політ. явищ і процесів, а також громадян. сусп.-ва. доводять їхню виправданість і нагальність.

Т. Нагорняк

АЛЬТЕРНАТИВНІ РУХИ (лат. *alternus* – змінюю) – широкий спектр нових соц. рухів, відмінних від традиційних (робітничих, національно-визвольних, тоталітарних), що виникли наприкін. 70–80-х рр. ХХ ст. у постіндустріальних сусп.-вах і продовжили традиції молодіжної революції 60-х рр. **А.р.** стали реакцією на глобалізацію, загострення глобальних проблем, збільшення в сусп. свідомості вагомості постіндустріальних цінностей, а також кризи традиційних політ. організацій, партій та ін. представницьких ін-тів, неспроможних реагувати на нові проблеми й конфлікти. До **А.р.** належать різні за напрямом діяльності рухи – екологічні, пацифістські, антиядерні, феміністські, антиглобалістські, альтерглобалістські, громадян. ініціативи і под. Особливість **А.р.** – спрямування їхньої діяльності не на завоювання влади (що характерно для традиційних політ. організацій та партій доби Модерну), а на зміни у системі потреб і цінностей, світогляді й свідомості людей. Останні вважаються головною передумовою сусп. змін. Критеріями альтернативних рухів є постматеріальна система цінностей, яка акцентує на проблемах самореалізації й самоусвідомлення особи; неприйняття ідентифікаційних маркерів доби Модерну, пов'язаних територіально-держ. організацією; мережева структура. Активність **А.р.** спрямовується на сфери сусп.-ва, котрі не є однозначно ні публічними (в сенсі політ.), ні приватними. Відповідно основу їхнього конститування становлять не політ. проблеми (це характерно для традиційних рухів), а соціокульт. постматері-

альні (пов'язані зі загальнолюдськими цінностями, якістю довкілля, правами людини та меншин, стилем життя). **А.р.** характеризуються також універсальністю цілей і програмних завдань, відсутністю класової основи й потенційно широким та гетерогенним складом, низьким рівнем інституційності, орієнтацією на локальні й практичні дії. Діяльність **А.р.** спрямована на пошуки нових шляхів у розвитку цивілізації, розв'язання глобальних проблем, вони представляють альтернативні візії суспільно-політичного розвитку. З огляду політ. орієнтації, **А.р.** більше тяжіють до лівих. Теоретики альтернативних рухів – *А. Турен, Г. Маркузе, Е. Фромм, Ф. Джеймсон* та ін.

Л. Угрин

АЛЬТУЗІЙ ЙОГАНН (*Althusius*) (1557, Діденстаузен, Вестфалія – 12.08.1638, Емден, Голландія) – філософ, юрист, прихильник кальвінізму. З 1586 р. – проф. Херборнського ун-ту. З 1604 р. – адвокат. Запропонував теорію договору, яка ґрунтується не на релігії, а на існуванні різних сусп. об'єднань. Розвивав ідею народного суверенітету, доводячи, що народ має право скидати і страчувати правителів-тиранів. Уперше висунув поняття «незалежність», «суверенітет» та «федералізм» як політичні. Розвивав учення про те, що люди можуть об'єднуватися залежно від потреб, результатом чого може бути договір. У цій теорії поняття договору застосовується для пояснення взаємин і між різними соц. групами, і між правителями та підданими. Різні об'єднання – сім'я, гільдія, місцева спільнота, провінція, нація – мають різні завдання і конститууються завдяки різним угодам. Верховна влада завжди належить народові, тобто не індивідам, а ієрархічно впорядкованим сусп. органічним об'єднанням. Народ – це «тіло, яке є співжиттям індивідів», він має всі суверенні права також стосовно залежного від нього уряду; влада, за **А.Й.**, повинна здійснювати передусім адміністративну діяльність у державі, що є «універсальним сусп. об'єднанням», разом із яким існують і здійснюють життєво необхідні права сім'я, стани, муніципалітет, провінції. Король та держ. службовці отримують владу від народу лише за умови,

що вони виконуватимуть свою частину договору. **А.Й.** стверджує: король і бюрократія володіють адміністративною владою, але верховна влада завжди належить народові. Завдання політики – здійснення природного етичного закону та волі Божої. Його книга «Політика» (1603), спрямована проти визнання абсолютного суверенітету монарха, була по суті, теоретичним обґрунтуванням республіканського ладу Півн. Нідерландів. Політику **А.Й.** розумів як мистецтво об'єднання людей із метою встановлення, удосконалення й збереження сусп. життя. Кінцева мета політики, вважав **А.Й.**, – насолода зручним, корисним та щасливим життям і загальним благополуччям, щоб люди могли благочестиво й гідно проводити своє тихе, безтурботне життя, аби панувала побожність і справедливість у стосунках між громадянами, забезпечувався захист від зовнішн. ворога, а згода та мир утверджувалися всюди і завжди. Кінцевою метою є також захист сусп-ва, покликаний зберегти життя, в якому Богові можна поклонитися спокійно і без помилок. Матеріал політики становить сукупність правил для забезпечення спільності тих речей, занять і прав, які кожен з нас приносить у належний спосіб і відповідно до своїх можливостей, – для симбіозу та загальної користі сусп. життя. На думку **А.Й.**, що сильнішим і розсудливішим громадянам від народження природою велено панувати над слабшими, як і підлеглим – підкорятися сильним. «Бо в людині душа панує над тілом, а розум – над пристрастями. Так і чоловік керує дружиною, що підкоряється як слабкіша. Відповідно гордість і метушливість людини необхідно приборкувати правильними приводами розуму, закону і влади, поки вони не призвели до погибелі».

В. Денисенко

АЛЬ-ФАРАБІ, АБУ НАСРІБН МУХАММЕД (араб. *يبار افال ادم حرص نوبأ*; 870, Фараб, (сучасний Отрар), Казахстан – 950, Дамаск, Сирія) – араб. філософ, учений-енциклопедист, представник східного аристотелізму. Вивчав природничі й соціально-політ. науки, філософію, логіку в Багдаді, де згодом і викладав. Жив у Багдаді, Харанні, Каїрі, Алеппо. Від 877 до 926 рр. формуються на-

укові уявлення **А-Ф**. У 941 р. він переїжджає до Дамаску, де займається науковою роботою до кінця життя. У 949 – 950 рр. **А-Ф** побував у Єгипті. Основні праці: «Перлина мудрості», «Трактат про погляди мешканців добродесного міста» (942), «Афоризми держ. діяча», «Громадянська політика». **А-Ф** коментував праці *Аристотеля* («Категорії», «Аналітики» (перша і друга), «Топіка», «Софістика», «Риторика», «Поетика»), а також «Вступ до філософії» Порфирія, за що був названий «Другим учителем» (після *Аристотеля*) та батьком арабської політ. філософії. У працях **А-Ф** поєднав аналіз політ. реальності мусульманських держав і грец. філос. традицію, зокрема ідеї *Платона* (про філософа-правителя) й *Аристотеля*. Першопочатком космосу вважає Бога, який є всемогутній і якому доступне абсолютне пізнання. Наголошує, що науки є засобами пізнання буття. Політика вивчає способи організації та функціонування добродесного правління та досягнення добра і блага, остаточного (кінцевого, справжнього) щастя для кожної людини. Досягти цього щастя можна шляхом пізнання. **А-Ф** розглядає питання співвідношення релігії та філософії. Філософ намагається продемонструвати відсутність протиріч між релігією і філософією. Релігію **А-Ф** визначає як погляди та дії, котрі встановив і заповів спільноті її перший керівник. Коли перший керівник є особою добродесною, то й керівництво його є добродесним. До обов'язків добродесного першого керівника належать володарювання (керівництво), поєднане із одкровенням, яке дарував йому Бог. Розрізняє релігію добродесну (керівник – добродесним, прагне досягти для себе й інших кінцевого (справжнього) щастя) та оманливу (керівництво є нерозумним, керівник прагне досягти блага, яке походить від невігластва); такими благами є здоров'я, мир, багатство, задоволення, шана, велич або перемога). Добродесна релігія схожа на філософію. Також закон, релігія, традиція є синонімічними поняттями. **А-Ф** розвиває органічний погляд на сусп-во, ототожнюючи сусп-во і державу. Нормально існувати поза межами спільнот людини не може і для повноцінного, гідного життя та реалізації власної природи люди

створюють такий соц. організм, як держава. Головна мета людської діяльності – досягнення щастя; воно в принципі можливе для всіх людей, але найреальніше досягти його в межах міста. За цим критерієм **А-Ф** виокремлює два різновиди міст-держав: «добродесні» (мешканці здатні досягти найвищого блага, остаточного щастя, правителі дбають про інтереси підданих) та «нерозумні» (правителі прагнуть реалізувати лише власні інтереси). Ознаки добродесного міста – високі моральні якості мешканців і правителів, порядок. Очолює добродесне місто освічений правитель – правитель-філософ, що має ясний розум, хороше здоров'я, чисту совість, ораторські здібності, прагнення одержувати нові знання. Він є одночасно і філософом і пророком, очільником релігійної общини, проявляє гуманність до підлеглих, передає їм свої знання, істини в образно-символічній формі. **А-Ф** зазначає: людина може бути частиною добродесного міста, але за своєю волею або проти неї може жити у місті нерозумному і навпаки. Таким людям він радить негайно переселитися у добродесне місто. Добродесне керівництво поділяється на два види: керівництво первинне (стає можливою добродесною поведінкою, якої перед цим не було) та керівництво вторинне стосовно першого (у поведінці наслідують першого керівника; відповідальний за таке керівництво називається керівником-традиціоналістом; його дії ґрунтуються на традиції). Суть добродесного царського правління полягає у пізнанні усіх дій, через котрі стають можливими добродесні життєві шляхи та навички у містах і в народів, а також охорона, захист і збереження від того, щоб у місто не проникло жодної нерозумної речі. «Добродесне» місто розподілене на класи (кожен обов'язково виконує певний вид дій), за аналогією з державою *Платона*.

В. Бунь

АЛЬЯНС ПОЛІТИЧНИЙ (франц. *alliance* – з'єднувати) – 1) об'єднання окремих осіб, партій, громадських організацій на основі договірних зобов'язань і добровільного членства, діяльність котрих може мати екон. політ., культурний, екологічний та ін.

характер, напр.: група в Європейському парламенті «Альянс лібералів і демократів за Європу», політ. партія «Альянс за майбутнє Австрії»; культурно-просвітницька неприбуткова організація «Альянс Франсез» (франц. *Alliance française*) тощо; 2) у наук. літературі поняття **А. п.** найчастіше використовують стосовно союзів держав, міждерж. коаліцій, які впливали на міжнар. систему балансу сил та були спрямовані проти могутності ін. держав чи однієї держави, котрі можуть мати військовий, політ. і дипломатичний характер (скажімо, Великий альянс, укладений 1688 р. Швецією, Іспанією, Савоєю, Австрією, Саксонією, Голландією, Англією проти Франції). Міждерж. й міжнар. **А. п.** розподіляють на наступальні й оборонні, напр., Північноатлантичний альянс (НАТО), (1949), хоча за певних обставин вони могли мати лише політ. або дипломат. характер. Так, після Віденського конгресу 1815 р. Велика Британія, Пруссія, Австрія та Росія створили т. зв. Чотиристоронній (або Священний) альянс, який розглядався засобом міжнар. політики великих держав, мав на меті закріпити територ. статус-кво після наполеонівських війн і конституційне збереження монархічного устрою в європейських державах. Міждерж. альянси можуть бути дво- і багатосторонніми, таємними й відкритими, формуватися для реалізації довго- та короткострокових цілей.

Л. Угрин

АМЕРИКАНІЗМ — поняття, запропоноване *Т. Джефферсоном* у наприкінці XVII ст. Засадами **А.** як напряду теорії та практики життєдіяльності є віра у месіанство, особливий статус США у світі. **А.** пов'язують із правами людини, політ. свободою, релігійною терпимістю, матеріальним побутовим благополуччям. Наприкін. XIX ст. рух **А.** поширився серед католиків США. Існує думка, що в момент народження **А.** був антиєвропеїзмом, в основу **А.** покладалось вчення амер. католицького священника і богослова *А. Хекера* (1819–1888) і також певні модерністські й ліберальні ідеї, висунені окремими амер. церковними ієрархами. Важливою частиною **А.** була вимога відокремлення церкви від держави за амер.

зразком, а також широка підтримка соц. перетворень. Провідником цих ідей став кардинал *Д. Гіббонс* (1834–1921), архієпископ Балтімора, який захищав робітничий рух та прихильників соц. реформ. Ще одна складова **А.** – «Американізація» – програма, розгорнута архієпископом Сент-Пола *Д. Айрлендом* (1838–1918) стосовно іммігрантів, що передбачала адаптацію програм парафіяльних шкіл до програм держ. світських навчальних закладів. «Американізацію» не прийняли у багатьох амер. католиків. Архієпископ Мілуокі *Ф. Катцер* розцінив «Американізацію» як англосаксонський варіант «*Kulturkampf*». Ідеї *Д. Айрленда*, як і певні аспекти **А.** загалом підтримав єпископ *Д. Кін* (1839–1918), ректор Католицького ун-ту Америки та кардинал *Д. О'Коннел* (1849–1927), ректор Північно-Американського коледжу. *О'Коннел* намагався популяризувати ідеї **А.** в Європі. Фактично саме він у 1897 р. на 4-му Міжнародному католицькому конгресі у Фрайбурзі в доповіді «**А.** у житті *А. Хекера*» першим чітко сформулював основні тези **А.** Проте, ідеї **А.** знайшли в Європі лише незначну підтримку. Поняття **А.** широко використовували президенти *Т. Рузвельт* і *В. Вільсон*. За *Д. Гелентером*, **А.** – це створена пуританами як рушійною силою духовного розвитку амер. сусп-ва форма релігії; власне пуританство поступово перетворилось на **А.** За *С. Гантінгтоном*, **А.** чи амер. сусп. релігія – християнство без *Христа*. Тріада **А.**: фундаментальним є факт Біблії у вигляді Слова Божого, а звідси всі члени амер. сусп-тва мають індивідуальне достоїнство, а саме амер. сусп-во має божественну місію стосовно всього людства, кожна людина має право на свободу, рівність у правах. Часто **А.** вважають амер. націоналізмом.

В. Терещенко

АМЕРИКАНСЬКА ПОЛІТИЧНА ДУМКА ПЕРІОДУ БОРОТЬБИ ЗА НЕЗАЛЕЖНІСТЬ – представлена видатними мислителями, держ. діячами, авторами фундаментальних конституційно-правових документів *Т. Джефферсоном*, *О. Гамільтоном*, *Б. Франкліном*, *Дж. Адамсом*, *Т. Пейном*, *Дж. Медісоном*. *Т. Джефферсон* насамперед відомий як автор “Декларації незалежності США” (1776). Він

обґрунтовує тезу про необхідність англ. монархові повернути народу права, "отримані за законами природи". Захищаючи свободу віросповідання, мислитель зараховував це право до природних, тобто таких, котрих уряд не може позбавляти. Він запропонував власну концепцію держ. устрою. В її основу покладена демократична виборча система, за якою право голосу потрібно надати всьому населенню чоловічої статі, незалежно від майнового становища. Був прихильником децентралізації та місцевого самоврядування. Намагався поширити права людини і на рабів, але це йому не вдалося. Як прихильник рівності людей, критикував несправедливий розподіл багатства. Чітко дотримувався принципу правління більшості, вважаючи, що ліками від зла, спричинюваного демократією, є ще більша демократизація, бо від народу можна очікувати несправедливостей загалом менше, ніж від правлячої меншості. Б. Франклін – один із авторів "Декларації незалежності", проекту федеративної Конституції. Він акцентував увагу на важливості розвитку окремої науки про політику, виступав проти посилення виконавчої влади та за заборону рабства. Б. Франклін не був прихильником радикальних політ. перетворень. Історичний процес, на його думку, повинен здійснюватись поступово – за висхідною, від нижчих формувань до вищих і має пов'язуватися із розвитком знань та моралі. Увійшов в історію політико-правової думки ідеєю гомруля, тобто самоврядування і політ. самовизначення північноамер. колоній. У 1769 р. мислитель уперше назвав північноамер. провінції державами (штатами). Незмінно відстоював ідею незалежного та гармонійного розвитку своєї держави – "країни праці", де відсутня різка поляризація між багатими та бідними, між розкішшю одних і аскетизмом інших. Він бачив свою державу такою, в якій люди живуть у стані "щасливої поміркованості". Його віра у швидкий прогрес Півн. Америки за рахунок зростання чисельності населення, території та соц. досягнень пов'язувалася із надією на вдосконалення сфери знання, що ігнорувалася в Європі – науки про політику. Т. Пейн – один із найвизначніших публіцистів пері-

оду амер. революції (праці "Права людини", "Епоха розуму", "Здоровий глузд"). Він обґрунтовує ідею незалежності Америки, розглядаючи боротьбу за незалежність як боротьбу за природні права людини, проти деспотизму й узурпації влади; захищає ідеї республіканського самоуправління штатів, критикує недоліки спадкової монархії та напівреспубліканського парламенту метрополії; розмежовує сусп-во та держ. владу. Лише наявність прав людини, на думку Т. Пейна, уможливорює швидкий прогрес сусп-ва. Вагоме місце в його творчості посідає ідея свободи думки, боротьба з релігійним догматизмом.

Н. Хома

АНДЕРСОН ПЕРРІ (англ. *Anderson Perry*; 01.09.1938 р., Лондон, Велика Британія) – брит. історик. Навчався в Ворчестер-коледжі Оксфордського ун-ту. А. – член редкол. марксистського наук. часопису «New Left Review», його ред. (1962–1988 і 2000–2003), проф. історії та соціології Каліфорнійського ун-ту в Лос-Анджелесі. «Найглибший інтелектуальний есеїст англomовного світу», за твердженням амер. неоконсерватора К. Хімчінса. Основні праці: «Переходи від античності до феодалізму» (1974), «Походження абсолютистської держави» (1974), «Роздуми про зах. марксизм» (1977), «Антиномії Антоніо Грамші» (1977), «Соціалізм і псевдоемпіризм» (1980), «Аргументи в англійському марксизмі» (1980), «На шляхах іст. імперіалізму» (1983), «Походження постмодерніті» (1998), «Ататюрк. Турки, держава і Європа» (2009), «Новий старий світ» (2009), «Індійська ідеологія» (2012). Один із провідних ідеологів «нових лівих» (автор цього терміна, що використовують для опису покоління молоді інтелігенції, критично налаштованої і до екон. тред-юніонізму зах. соціал-демократії і до квазіцерковної ортодоксальності европ. компартій). Прихильник зах. європейської, «континентальної» традиції гуманістичного марксизму. За Г. Дерлуг'яном, до досягнень А. належить реконструкція аналіт. потенціалу марксизму, відновлення ліній інтелектуального розвитку марксизму, альтернативних до ленінізму, нове прочитання праць

К. Маркса, Р. Люксембург, А. Грамші, Д. Лукача, В. Беньяміна, представників Франкфуртської школи. А. здійснив системат. виклад історії марксизму на Заході та його критичний аналіз. Підхід А. до цієї історії полягає у тому, що «самим Марксу і Енгельсу ніколи не варто вірити на слово; не варто замовчувати й ігнорувати їхні помилки, допущені в працях про минуле», а, навпаки, необхідно «розпізнавати і критикувати». А. відкинув англ. традиції радикалізму та емпіризму, сцієнтистське тлумачення марксизму у викладі Л. Альтюсера і постмодернізму. У дослідженнях А. опирається на методологію марксизму, дотримуючись іст. матеріалізму (істмату) як дослідницького підходу. Причому А. вважає, що «глибоке знання й повага до істориків, які не належать до марксизму, цілком сумісна зі строгим проведенням марксистського дослідження». Саме це дає змогу увійти в істмат, а не віддалитись від нього. Істмат як «інтелектуальна система» є «раціоналіст. наукою», теорією, емною парадигмою, що володіє здатністю до послідовного, кумулятивного розвитку, допускає і наук. спадкоємність поколінь і дискусії. Як довготермінова програма наук. дослідження, здатна об'єднати теорію динамічного сусп. розвитку, ідеальний горизонт майбутнього соціаліст. сусп-ва з практичними суперечностями та рухами, котрі «прийшли» з минулого, істмат посідає центральне, «але не виключне» місце в соціалізмі. Він буде існувати доти, доки його не змінить парадигма з більшими пізнавальними можливостями. Домінуюче становище істмату в соціаліст. культурі та думці, серед соціаліст. теорій іст. розвитку (і навіть не соціаліст., включно з теорією М. Вебера) зумовлюють три його «структурні особливості»: масштаб, природа і радикалізм. За А. масштаб істмату полягає в тому, що К. Марксу і Ф. Енгельсу із синтезу «нім. філософії, англ. політекономії і франц. політики» створили всебічну теорію з розробленою системою понять і взаємопов'язаних передумов, які охопили спектр соц. форм і видів соціальної практики, більший, ніж у конкуруючих соц. теоріях. Природа істмату, згідно А., полягає в тому, що він – єдина теорія здатна узагальнено осмислити ево-

люцію людства, зміну епох і притаманних їм соціально-екоп. структур. Лише ті рухи, котрі взяли істмат на озброєння, здобули перемогу в соціаліст. революціях, оскільки він і є «закликом до зброї» серед усіх соціаліст. течій. В такій іпостасі істмат перебуває «на перехресті минулого та майбутнього, економіки та політики, історії та стратегії» – у центрі всіх течій, які називають себе соціаліст. Істмат повинен бути теорією історії (минулого), точнішого та достовірнішого, ніж сучасність. Але практика в марксизмі належить до сучасності, котра також іст., однак дії в ній ще слід здійснити. І саме доля людей у сучасності й у майбутньому для соціаліста важливіша ніж будь-що інше, зокрема і минуле. Одночасно, стверджує А., через те, що істмат досі не відповів на центральні й фундаментальні питання марксистської теорії з часів К. Маркса (про співвідношення ролі суб'єкта і структури в історії та сусп-ві) він програв двобій структуралізму та постструктуралізму, котрі дали відповідь на це питання, відкинувши роль суб'єкта в історії та наголосивши на домінуванні структури. Істмат критикують за «утилітарну вузькість політ. завдань», а також «утопічність, непрактичну розпливчатість пропозицій стосовно соціального перелаштування». Також теоретична сила і «могутність» істмату, винятковість у соціальному вченні зашкодила йому. Без сильних ідейних конкурентів «зліва» і «справа» істмат як теорія зазнав теорет. стагнації. У зв'язку з цим істмату корисними будуть питання демографії, а також сім'ї та сексуальності, котрі зараз висунули феміністки. Практичний виклик істмату кинули «нудний конформізм і місцевий патерналізм» єврокомуністів, «подвійна невдача Хрущова і Мао» в реформуванні офіційних систем СРСР та КНР, ядерна загроза, що загрожує всім. Істмат А. відрізняє від пов'язаних із ними понять – марксизму й соціалізму. Так соціалізм за А. – «абстрактна ідейна течія принципів і цінностей», «силове поле культури і політики», яка існувало ще до появи марксизму і змістовно виходить поза межі останнього. Водночас марксизм – одна із критичних теорій історії, що претендує на те, аби стати історією теорії. Вона прагне створити тео-

рію самокритики, тобто прагне пояснити власні генезу і метаморфози. На думку А., «марксистська теорія набуває своїх справжніх обрисів лише в прямому зв'язку з мас. революційним рухом». Траєкторія розвитку марксистської теорії, стверджує А., завжди визначалась долею мас. боротьби – політ. історією докiлля, де розвивався марксизм. Коли ж його не існує, або він зазнав поразки, то марксистська теорія неминуче деформується чи відходить на другий план. Напр., зах. марксизм, порвавши з мас. рухом у ХХ ст., почав впливати на бурж. культуру, розвиватися від оптимізму до песимізму, від політики й економіки – до філософії, від політ. аналізу капіталізму – до дослідження бурж. держави, від методології (зокрема, епістеміології й гносеології) – до аксіології й естетики – мистецтва й ідеології, компенсуючи дефіцит цінностей у соціаліст. політиці їх надміром у творчості.

Ю. Тишкун

АНОМІЯ ПОЛІТИЧНА (франц. *anomie* – відсутність закону, організації) – стан сусп-ва, в якому відсутня чітка загальноприйнята система культурних і політ. цінностей, норм, «правил гри» як регуляторів політ. поведінки суб'єктів. **А.п.** є наслідком руйнування усталених культурних норм, невідповідності соціального досвіду людей ідеалам, відображених у нормах та відповідних стандартах поведінки. **А.п.** формує почуття відчуженості й дезорієнтації в політ. та сусп. просторах, незадоволення своїм статусом, деморалізує людей і мотивує девіантну поведінку. Поняття обґрунтоване в соціол. теорії Е. Дюркгайма, учений вважав **А.п.** результатом модернізації та індустріалізації, котрі зруйнували традиційне сусп-во і властиву для нього систему соц. ролей, норм, цінностей. Р. Мертон причиною **А.п.** вважає невідповідність між нав'язаними сусп-вом цілями та схваленими законними й інституціалізованими засобами їхнього досягнення, які здебільшого недоступні суб'єктам політики. Стандарти «правильної» поведінки (такі, що дають змогу досягти бажаних цілей) не знаходять емоційної підтримки культурних норм. У такому сенсі **А.п.** є наслідком неузгодженості, конфлікту між різними елементами

вартісно-нормативної системи сусп-ва (або її амбівалентності), між традиційними для певного сусп-ва цілями (наприклад, життєвого та фінансового успіхів) і легітимними засобами їх досягнення, або нелегітимним політ. конфліктом (Р. Дарендорф). Наслідком є послаблення механізмів інституційного регулювання поведінки суб'єктів політики (безнормність), переважання девіантних типів політ. поведінки як способу адаптації до **А.п.** **А.п.** – стан, характерний для перехідних періодів у сусп. розвитку, періодів структурної трансформації, в т. ч. посттоталітарної трансформації.

Л. Угрин

АНТИГЛОБАЛІЗМ (альтерглобалізм) (англ. *antiglobalism*; від грец. *αντι* – проти, усупереч; від лат. *alter* – інший, другий; від англ. *globalism* – глобалізм) – протестний сусп.-політ. рух, а також ідейні погляди сусп. організацій, рухів та ініціативних груп, які ведуть боротьбу з соц., екон., політ., культурними, екологічними наслідками глобалізації в її негативних виявах. В ідеологічній сфері протистоїть неолібералізму. В А. існує дві течії – поміркована й радикальна. Представники поміркованої виступають за використання структур громадян. сусп-ва у розв'язанні найгостріших глобальних проблем, посилення контролю за діяльністю корпорацій, проведення дискусій з найактуальніших питань сучасності, вироблення нових правил міжнар. кредитування, зокрема, заборону фінансовим ін-там висувати умови, що обмежують національний суверенітет (у тому числі право народу самому обирати екон. систему та господарську політику). Їхня діяльність концентрується на проведенні соц. форумів з метою протиставити самітам світової політ. та екон. еліти максимально широкий спектр думок громадян. сусп-ва. Радикали дотримуються тактики прямої дії – руйнування корпоративної власності, жорстких зіткнень з поліцією. Учасники антиглобалістських акцій дотримуються різних, часто протилежних уявлень про глобалізацію, альтернативах цьому процесу й тактики практичних дій. У цілях самоідентифікації ними використовуються назви «антиглобалістський рух» та «альтерглобалістський

рух» («рух за альтернативну глобалізацію», «глобальний рух за справедливість», «рух рухів», «контр-глобалізація» та ін.). Для А. як руху властиві: зростання чисельності, розширення соціального та політико-ідеологічного складу, мережеві принципи взаємодії. У ньому беруть участь «зелені» різних країн, прихильники надання допомоги бідним країнам, чисельні асоціації захисту громадян. прав (феміністські, молодіжні, антирасистські, захисту прав іммігрантів та меншин), профспілкові активісти, політизовані течії та клуби переважно лівого спрямування (антивоєнні, антиавторитарні, анархістські та ін.). Поруч з ними проти глобалізації виступає чимало націоналістичних та ультра-правих рухів (напр., франц. «Національний фронт»). Незважаючи на ідейну та структурну гетерогенність, А. єдиний у: 1) запереченні неоліберального варіанту капіталізму та «крайностей» вільного ринку, критиці глобальної гегемонії капіталу, транснаціональних корпорацій, міжнар. фінансових та екон. ін-тів, які представляють їхні інтереси (Світового банку, Міжнародного валютного фонду, Світової організації торгівлі та ін.); 2) пошуку альтернативи існуючому устрою. Серед основних ідей, які поділяються багатьма антиглобалістами – гуманізація взаємовідносин між людьми; протест проти споживацького та хижацького й експлуататорського ставлення до природи, зростаючого розриву у рівні доходів та споживання у країнах «золотого мільярду» та «третього світу»; списання боргів бідних країн; захист культурного розмаїття від впливу уніфікованої мас. поп-культури; зміцнення та «заохочення національного виробництва» на противагу «транснаціональному»; розвиток самоврядних форм управління та громадян. участі. Значна частина антиглобалістів бореться за відкритість держ. кордонів та свободу пересування людей, проти обмежень на імміграцію та прийом біженців.

О. Кукарцев

АНТИСИСТЕМНІ ПАРТІЇ – тип політ. партій, програмні засади і діяльність яких спрямовані проти держ. устрою та домінуючої системи політ. цінностей. Реалізація програмних постулатів А.п. може призвес-

ти до зламу політ. системи й установа нові. В більшості країн антисистемні сили представлені ліворадикальними (комуністичними) і праворадикальними (фашистськими) партіями, котрі ставлять під сумнів принципи функціонування політ. системи, її ін-тів та менше зацікавлені (або зовсім не зацікавлені) в легальних, парламентських формах політ. боротьби та конкуренції і використовують переважно екстремістські, терористичні форми політ. діяльності. А.п. прагнуть змінити не уряд, а систему врядування, вони – опозиційні принципам (Дж. Капочча). А.п. виключені за межі урядових коаліцій, традиційно розглядалися як партії, що володіють значним «шантажним потенціалом», застосовують політ. технології та пропаганду, котрі дестабілізують уряд і режим, делегітимізують політичну систему (Дж. Сарторі). Основними критеріями, що визначають А.п. є: ідеологічна віддаленість від ін. партій; парт. опозиція до базових цінностей політ. устрою; низький потенціал входження в коаліції. Присутність антисистемних партій в центрах прийняття рішень, їх відмова дотримуватись усталених правил політ. конкуренції становить загрозу демократії. Одночасно А.п. можуть реалізувати й важливу для стабільного функціонування політ. системи «трибунську функцію» (Ж.Лаво), артикулюючи та захищаючи інтереси соц. груп (зазвичай маргінальних), які система ставить в гірше становище або (і) виводить з офіційних каналів політ. діяльності й активності. Тому вплив А.п. на політ. систему неоднозначний: з одного боку, вони дестабілізують політ. і соціальну системи, з іншого – виступають своєрідним «клапаном безпеки» для системи, оскільки, обмежуючи активність маргінальних верств «вужчими» вимогами, зменшують можливість соц. вибухів і революцій, що сприяє адаптації політ. системи.

Л. Угрин

АНТИЧНА ПОЛІТИЧНА ДУМКА – думка, яка охоплює ідеї насамперед греків і римлян періоду I тис. до н.е. – середина I тис. н.е. Першою спробою осмислення політико-правових явищ були старогрец. міфи (IX–VI ст. до н.е.). У поемах Гомера “Іліада”

й “Одіссея” (VIII ст. до н.е.) та *Гесіода* “Теогонія” (“Походження богів”) й “Роботи і дні” (VIII–VI ст.). вони вже втрачають свій релігійний характер і трактуються з етичної, політико-правової позиції. Згідно з їх трактуванням, боротьба богів за владу над світом і зміна верховних богів супроводжувалася зміною принципів їх правління, що відобразилося на правилах земного сусп. життя. Спроби раціоналізувати уявлення про етичний, морально-правовий порядок у людських справах, розпочаті *Гомером* та *Гесіодом*, розвивалися у творчості “семи мудреців” (*Фалес, Піттак, Періандр, Біант, Солон, Клеобул, Хілон*). Період розквіту давньогрец. політ. думки припадає на V – першу половину IV ст. до н.е. Його найвидатніші представники – *Демокрит, софісти (Протагор, Горгій, Фрасімах та ін.), Сократ, Платон, Арістотель*. Криза давньогрец. державності виразно проявилася у вченнях про державу і право елліністичного періоду. В останній третині IV ст. до н.е. грецькі поліси втрачають свою незалежність, потрапляючи під владу могутніших держав. Політико-правова думка цього періоду відображена у працях *Епікура, стоїків та Полібія*. Історія стародавньоримської політ. думки охоплює тисячоліття й у своїй еволюції відображає істотні зміни у соціально-екон. та політико-правовому житті Стародавнього Риму за тривалий час, хитання республіканських і монархічних настроїв. Давньоримська політ. думка знаходилася під впливом давньогрец. концепцій; римські автори використовували природно-правові ідеї грецьких мислителів, їхні вчення про політику, політ. справедливість, форми держави тощо. Проте, римські автори не обмежувалися простим запозиченням положень своїх попередників, а розвивали їх із урахуванням специфічних соціально-політ. умов і завдань римської дійсності. Провідними представниками римської політ. думки був оратор *Марк Туллій Цицерон, стоїки (Луцій Анней Сенека, Епіктет, Марк Аврелій Антонін), римські юристи, християнські теологи (Августин Аврелій)*.

Н. Хома

АРМІЯ (лат. *armare* – озброювати) – 1) у широкому сенсі як синонім поняття зброй-

ні сили – сукупність сухопутних, військово-морських, військово-повітряних військ та ін. воєнізованих формувань держави, призначених для забезпечення обороноздатності країни, ведення широкомасштабних військових дій проти зовнішн. супротивника; 2) у вузькому сенсі як синонім поняття сухопутні війська – вид збройних сил багатьох держав світу поряд з військово-морськими та військово-повітряними силами; 3) частина збройних сил держави, залежно від установлених завдань її називають: **А.** вторгнення, **А.** прикриття, діюча **А.** і под.; 4) оперативне об’єднання, призначене для ведення бойових операцій, до складу його входить кілька з’єднань та частин різних видів і родів військ, органів управління, матеріально-технічного та медичного забезпечення; 5) оперативне об’єднання більше, ніж дивізія і корпус; 6) метафора, що використовується і в побутовій мові, і в художній літературі, для позначення великої кількості чого-небудь (численної групи людей, істот або об’єктів), що виконують злагоджені дії: «зібралася **А.** футбольних фанатів», «в цехах трудиться **А.** роботів», «на термітник напала ціла **А.** мурах». У політологічному плані цікавий передовсім перший варіант трактування цього поняття. *Ф. Енгельс* характеризує **А.** як організоване об’єднання озброєних людей, що утримується державою з метою наступальної або оборонної війни. З розвитком продуктивних сил і зміною виробничих відносин змінювалися характер і засоби провадження воєн, види збройних сил держав та форми організації **А.** В сучасних умовах **А.** формується для вирішення набору військових проблем, пов’язаних з відбиттям загрози зовнішн. агресії, і є основним, постійно діючим соціально-політ. ін-том, що репрезентує особливим чином організовану озброєну групу сусп-ва, яка володіє специфічними умовами існування, жорсткістю застосовуваних санкцій за порушення правил, наявністю бюрократичної системи управління, і виконує функцію захисту держави від зовнішн. агресії. В системі інституційних взаємодій ін-т **А.** забезпечує інституційну стабільність і існування легітимних соц. практик. Крім базових характеристик соціально-політ. інституцій (примусовість, історичність

і моральний авторитет) **А.** має і специфічні – бойова потужність, організованість, соціокультурна орієнтація на лояльність державі і підвищена владність міжособистісних стосунків. Як традиційна соціально практика **А.** надає стійкість соціальному організму й інтегрує сусп-во на основі загальнодерж. інтересів. Інтеграційні можливості **А.** особливо затребувані в період трансформації сусп-ва, що ініціює ослаблення дії основних соц. ін-тів, що забезпечують стійкість існування сусп-ва. **А.** є формальною цільовою ієрархізованою організацією, що має якості корпоративізму та управління. Поведінка членів цієї організації відрізняється раціональністю, зумовленою стандартизацією поведінки, яка, у свою чергу ґрунтується на субординації і чітко прописаних правах та обов'язках. Як військово-професійне співтовариство, **А.** має специфічність в регуляції соц. відносин (сусп. значущість, формалізованість, жорсткість, тотальність і ін.), ієрархічність, стабільність кадрового складу, корпоративність і певну закритість військово-професійного середовища, а також регулює військово-соціальні відносини по забезпеченню обороноздатності країни. Специфіка функціонування ін-ту **А.** в умовах трансформації сусп-ва визначається організованістю і ієрархічністю її структури, що мінімізує можливі зміни; диверсифікацією функцій, пов'язаних з розвитком військово-політ. відносин; будівництвом професійної **А.**, що вимагає від військовослужбовця високого рівня освіти і професійної компетентності. Держ. влада і **А.** знаходяться в об'єктивному і необхідному взаємозв'язку, що здійснюється на основі обов'язковості встановлення владного домінування над **А.** Характер системи держ. влади впливає на її статус, принципи зв'язків та участі в соціально-політ. процесах, що проявляється у ступені мілітаризованості влади. Об'єктивним критерієм останньої є домінування цивільного або військового начал у здійсненні держ. політики. Вплив **А.** на систему держ. влади виражається у формі «зворотного зв'язку», що включає реагування військовослужбовців на держ. рішення з проблем **А.**, ступінь готовності військовослужбовців до виконання владної держ. волі.

М. Требін

АРРІГІ ДЖОВАННІ (італ. *Giovanni Arrighi*; 07.07.1937, Мілан, Італія – 18.06.2009, Балтімор, США) – амер. соціолог та економіст італ. походження, один із чільних представників світ-системного напрямку в соц. науках. Народився в бурж. сім'ї; щоб продовжити бізнес батька, який загинув у автомобільній катастрофі, вивчав економіку в ун-ті Луїджі Бокконі (*Università Commerciale Luigi Bocconi*). Однак після закінчення ун-ту (1960) продав батьківську фірму, захистив дисертацію з економіки і був запрошений на неоплачувану посаду асистента, одночасно працюючи в ун-ті менеджером-стажером. У 1964 р. **А.Д.** переїхав до Африки, де отримав роботу викладача економіки в Університетському коледжі Родезії та Ньясаленда. Після депортації 1966 р. за зв'язки з повстанцями в Танзанії, 3 р. викладав в ун-ті Дар-ес-Салам (*University College of Dar es Salaam*). Здійснив серію досліджень з екон. розвитку Африки, з'ясовуючи, як пропозиція робочої сили й опір робітників впливали на розвиток колоніальних і національно-визвольних рухів. Там учений пише перші праці з політ. економії, котрі зробили його відомим у наук. колах, у рамках кількох науково-дослідних проектів співпрацював із *І. Валерстайном*. У 1969 р. **А.Д.** повертається в Італію, бере активну участь у студентських і робітничих рухах. Разом із *Р. Мадера* і *Л. Пассеріні* створює «Групу Грамші» (1971), метою якої була реалізація ідеї інтелектуальної автономії робітничого класу. В 1973 р. **А.Д.** прийняв пропозицію обійняти посаду проф. соціології в Ун-ті Калабрії, де продовжив дослідження трудових ресурсів. У 1979 р. переїхав жити до США, викладав соціологію в Ун-ті штату Нью-Йорк у Бінгемтоні, проводив дослідження в Центрі Ф. Броделя, створеному при Ун-ті *І. Валерстайном*, тісно співпрацював з ним і *Т. Гонкінсом*. Разом із радикальними економістами *А. Франком* і *С. Аміном* започаткував бінгемтонську школу світ-системного аналізу. Результат їхньої співпраці – спільні дослідження глобальної кризи та ролі соц. рухів у світ-системі. У середині 90-х рр. **А.Д.** припинив співпрацю з *І. Валерстайном*, пояснивши причини в доповіді на з'їзді Амер. соціол. асоціації (1966) «Три не-дебати семидесятих років»: неба-

жання відповідати на критику *Т. Скочпол*, *Р. Бреннера* та *Ф. Броделя*. **А.Д.** також критикував *А. Франка* за радикальний китаєцентризм, погоджуючись одночасно, що світ-системний аналіз повинен теоретично пояснити феномен екон. розвитку Схід. Азії та Китаю (це й зробив у книзі «Адам Сміт у Пекіні: що отримало у спадок ХХІ ст.»). У 1999 р. **А.Д.** почав працювати в Ун-ті Дж. Гопкінса у Балтіморі, де до 2002 р. очолював Ін-т глобальних досліджень, у 2003-2006 рр. – кафедру соціології. Разом із дружиною *Б. Сілвер* створив школу світ-системного аналізу, позначену впливом *М. Вебера*, *А. Грамші*, *Ч. Тіллі*, *Й. Шумпетера*. До смерті у 2009 р. працював проф. соціології в Ун-ті Дж. Хопкінса, був членом кількох наук. асоціацій, у т.ч. Амер. соціол. асоціації. Основні праці: «Есе про політ. економію Африки» (1973); «Геометрія імперіалізму: обмеження гобсоніанської парадигми» (1978); «Семіпериферійний розвиток: політика Півд. Європи в ХХ ст.» (1985); «Довге ХХ ст.: гроші, влада та витоки нашого часу» (1994); «Хаос і управління в сучасній світовій системі» (1999, у співавт. з *Б. Сілвер*); «Відродження Схід. Азії: погляд в минуле на 500, 159 і 50 рр.» (2003, у співавт. із *Т. Хамашиґа* і *М. Селденом*); «Адам Сміт у Пекіні: що отримало у спадок ХХІ ст.» (2009).

А.Д. – представник класичного напряму світ-системного аналізу, в основу якого покладено іст. розвиток капіталістичної світ-економіки, теорії довгих циклів і циклів гегемонії держав, котрі найповніше обґрунтовані у трилогії «Довге ХХ ст.: гроші, влада та витоки нашого часу», «Хаос і управління в сучасній світовій системі» й «Адам Сміт у Пекіні: що отримало у спадок ХХІ ст.». **А.Д.** продовжив традицію світ-системного аналізу *Ф. Броделя* та франц. школи «Анналів» і досліджував іст. динаміку й генезу капіталізму на Заході й Сході. Капіталізм розглядав передовсім як систему контролю над ринком та державою, а не систему виробництва й обміну. Відповідно відтворення світової системи капіталізму він пов'язував зі становленням міждерж. системи і розвитком ринку, а зрощення держави та капіталу розглядає необхідним елементом появи «капіталістичного прошарку». Формування сучасної світ-системи, яку **А.Д.** пов'язував із глобалізаці-

єю іст. капіталізму, починається в ХVІ ст. і проходить 4 послідовні цикли розвитку, які здійснювались у формі просторово-часового переміщення капіталу і його накопичення через позбавлення прав володіння, що призводило до кризи переміщення капіталу. На кожному циклі ці форми сприяли появі домінуючої сили (гегемона) та нової системи накопичення капіталу, змінюючи географію іст. капіталізму. Відповідно 4 системні цикли накопичення в **А.Д.** збігаються з домінуванням чотирьох іст. гегемонів: Генуї (ХVІ ст.); Нідерландів (ХVІІ ст.); Великої Британії (ХVІІІ-ХІХ ст.); США (ХХ ст.). Цикл гегемонії, або цикл перерозподілу й акумулювання світового капіталу, за **А.Д.**, має 2 стадії – матеріальну, потім – фінансову експансію капіталу. На стадії матеріальної експансії фінансовий капітал рухає зростаючу товарну масу, а на стадії фінансової – зростаюча маса фінансового капіталу звільняється від своєї товарної форми. Завершення матеріальної експансії зумовлює «сигнальну кризу» і трансформує механізми накопичення капіталу. Фінансова експансія гегемона внаслідок потоку капіталу зміцнює альтернативні центри сили і формує нові гегемонії, прискорюючи «остаточну кризу» гегемона (на сучасному етапі – США, яка за прогнозами **А.Д.** повинна відбутися 2025-2030 рр.). Домінуюча структура накопичення світ-економіки, створена США, потребувала мобільності й швидкості, тому ХХ ст. через насиченість подіями учений назвав «довгим» сторіччям. Використавши ідею гегемонії класу *А. Грамші*, **А.Д.** переніс її на міждерж. рівень – держави-гегемони виникають, правлять світом, трансформують його, а відтак, не в змозі контролювати результати власних змін, поступово сходять з іст. арени. Гегемонію Заходу впродовж останніх 500 р. мислитель пояснює перевагою сили, що допомогла Заходу перекласти на Схід більшість витрат від становлення капіталістичної економіки після Великих географічних відкриттів. Проте сучасний етап світ-економіки характеризується значнішою рівністю світових цивілізацій. Це уможливорює «зсув» епіцентру глобальної світ-системи з Півн. Америки у Схід. Азію. Найвірогіднішим кандидатом на нового гегемона **А.Д.** розглядає Китай, який,

на його переконання, уособлює нову модель світ-системи, що ґрунтуватиметься на некапіталістичній економіці, оскільки азійський ринок первісно був неіндустріальним, а тому збалансованішим з огляду екології, зайнятості й соц. відносин. На основі теорії екон. розвитку А.Сміта і нової інтерпретації «Багатства народів» А.Д. стверджує: теорія ринку «особливо релевантна» некапіталістичній ринковій економіці та цивілізації. Він розглядає й ін. варіанти трансформації світ-системи: гегемонія ЄС; «мутація» світ-економіки у світ-імперію; «кінець капіталізму»; збільшення полюсів впливу.

Держави в теорії А.Д. – лише територ. організації, котрі історично мали різні форми. Експансія капіталізму за останні 500 р. пов'язана з міждерж. конкуренцією за мобільний капітал і формуванням політ. структур, наділених повноваженнями контролю над соціальним і політ. середовищем накопичення капіталу у світовому масштабі. Учений висунув дихотомічну типологію способів правління і відповідних «логік влади», які розрізняються «територ.» і «капіталістичними» стратегіями. Основна мета територ. стратегії – контроль над територією та населенням і мобільним капіталом розглядався засобом зміцнення держави і ведення війни. У капіталістичній стратегії співвідношення між метою й засобами змінюються протилежно. Суперечності між територ. та капіталістичною логіками влади, постійне їх вирішення через реорганізацію світового політично-екон. простору державою-гегемоном є ознакою міждерж. системи від часу її зародження, що водночас забезпечили виживання капіталізму.

Л. Угрин

АРТИКУЛЯЦІЯ (лат. *articulare* – розчленування) – термін, що використовується для визначення процесу висловлення, формулювання й оформлення сусп. і політ. інтересів. **А.** – одна з функцій політ. системи та її ін-тів (політ. партій, груп інтересів, асоціацій рухів тощо), пов'язана з представництвом інтересів і посередництвом, що діє на межі політ. системи та сусп.-ва. Змістом **А.** є формулювання сусп. інтересів на основі очікувань, незадоволення або солідарності громадян і перетворення їх у політ. вимоги до сфери прийняття

рішень, а також їх оформлення і фіксування у відповідних документах – урядових програмах, програмах партій, громадян. організацій, груп тиску, рухів, а також у маніфестах, меморандумах, заявах. Лише в такому вигляді індивідуальні вимоги й очікування можуть бути інтегровані політ. системою. Функція **А.** важлива не лише для політ. партій та ін. організацій, а й для держави, системи управління.

Л. Угрин

«АРХЕОЛОГІЯ ЗНАННЯ» – праця Мішеля Фуко (*Michel Foucault* «L'archeologie du savoir» – Paris, 1969). Мішель Фуко, намагаючись виокремити специфіку наук. теорій, концепцій, структур оформлення знань у іст. ракурсі, розробив методикку епістем як структурних одиниць, що визначають специфіку координації та співвідношення слів та речей, опираючись на археологію як форму реконструкції такого співвідношення. Він виокремив три основні епістемі: ренесансну (XVI ст.), класичну (XVII–XVIII ст.), сучасну (з XIX ст.), кожна з яких подає специфіку свого часу, оскільки «у цей момент існує тільки одна епістема, що визначає умови можливості знання, чи зображене воно в теорії, чи присутнє на практиці». Слово утворюється із мовної сукупності, а воно зі знаків. Мова не лише позначає знаками речі, це щось більше, – «саме це більше й робить їх незвідними до словесного матеріалу та до мовлення», саме це і становить мережу переплетеності висловлення словом смислу та його символічного означення. По-перше, «така організація має передусім включати у себе форми послідовності». Серед них – порядок утворюваних словами висловлювань, їх розташування, організація, що виводить специфіку аргументації, висновків та аналізу, узагальнень, розподіл та перерозподіл оповідей як сукупності транскрипції подій. Також слід відзначити різні види залежностей висловлювань, що не завжди чітко впливають із схеми послідовності висловлювань. Це певна система залежностей, що завжди можуть бути зведені до висхідних характеристик. Такі масштабні характеристики завжди на індивідуальному рівні містять своє забарвлення, що за схемою певної павутини надалі розгортається на усі

ін. системи відношень суб'єкта. По-друге, конфігурація поля висловлювань включає в себе також форми співіснування. «Окремо від поля присутності ми можемо також описати поле збігу» – маючи в основі загальні засади, висхідні ідеї, ідеологія може використовувати за формою аналогії відсилання до інших, здавалось би недотичних, сфер буття, підсилюючи, таким чином, свою сутність. А у політиці поле для аналогій найрізноманітніше – це можуть бути як ідеї природничо-фізичного характеру (від ньютонівської механіки до синергетики у просторовому та причинно-наслідковому контексті, чи від *Дарвіна* до *Христа* у антропологічному вимірі), так і психологічно-соціального (як-от перенесення особистісно людських характеристик на трактування соціуму і навпаки). І нарешті, «поле висловлювань включає у себе те, що можна було б назвати зоною пам'яті». Під останньою слід розуміти сукупність висловлювань, що безпосередньо не ретранслюють якоїсь істинності, однак стосовно яких формулюються певні зв'язки, скажімо, перервності чи безперервності, відданості чи мінливості. По-третє, «можна визначити процедури втручання, які можуть бути з повним правом застосовані до висловлювань». На практиці ці відношення не є однорідними, відповідно і процедури, що до них застосовані, охоплюють певний їх сегмент, і то у певних часово-просторових рамках. На думку *М. Фуко*, ці процедури можуть бути такими: методи переписування; методи транскрипції; методи перекладу кількісних висловлювань на якісні формулювання і навпаки; засоби зі збільшення наближення висловлювань і вдосконалення їх точності; прийоми, «за допомогою яких по-новому розмежовують – через розширення або звуження – зону придатності висловлювань»; прийоми перенесення сфери висловлювань; методи перерозподілу висловлювань, їх перетворення у нову сукупність.

А. Гарбадин

АСИМІЛЯЦІЯ (лат. *assimilatio* – уподібнення, співставлення) – втрата однією частиною соціуму своїх відмінних рис та заміна рисами, запозиченими в ін. частині соціуму; поглинання однієї групи іншою, що має на-

слідком ототожнення культурних, ціннісних та інших характеристик самосвідомості членів вказаних груп. Виділяють різні види **А.**, зокрема, соціальну, етнічну, культурну, мовну тощо. Соціальна **А.** є результатом поступового засвоєння представниками певної соціальної групи соціально-культурних рис ін. групи. Об'єктивною основою *соціальної А.* є процеси інтеграції та інтернаціоналізації всіх сфер життя сусп-ва. Найбільш інтенсивно **А.** відбувається у середовищі соц., етнічних, конфесійних та ін. меншин в умовах домінування культури більшості. У сучасному сусп-ві важливим геополітичним чинником соціальної **А.** стали процеси глобалізації, які ініціюють формування мас. глобальної культури, що характеризується такими рисами як універсальність цінностей та принципів міжкультурної взаємодії, посилення транснаціональних зв'язків, домінування масмедійного чинника впливу на мас. свідомість, лібералізація відносин тощо. Етнічна **А.** – процес засвоєння представниками певного етносу мови, культури, звичаїв, традицій, норм та цінностей ін. етносу, в результаті якого відбувається поступова втрата ними своєї мови, культури, звичаїв, традицій та зміна самосвідомості їхньої етнічної приналежності. Культурна **А.** (або *аккультурація*) прямо пов'язана із ін. видами **А.** (зокрема, вона часто розглядається як один з етапів етнічної **А.**) та є формою засвоєння людьми, що належать до різних культур, нової для них культури, що властива спільноті (країні, організації, громаді, соціальній групі тощо), членами якої вони стали на довготривалий термін. При цьому спостерігається суттєва зміна і їхньої внутрішн. культури (культурної самоідентифікації), і зовнішн. поведінки (культурних норм) у бік отримання статусу представників нової для них культури. Процеси **А.** можуть охоплювати групи етнічних меншин однієї країни (напр., уельзців у Великобританії, бретонців – у Франції, карелів у Росії тощо), а також іммігрантів, що переїхали на місце постійного проживання (напр., італійців, що переселилися у США). В умовах панування зах. атлантичної геополітичної стратегії можна спостерігати тенденції до уніфікації культурної різноманітності та створення універса-

лізованої західноцентристської культури (у межах Європи та Північної Америки). Одночасно відбувається зіткнення та конкурентна боротьба двох різноспрямованих ідеологій культурної **A.**: ідеології глобалізму як економікоцентристської моностратегії світового розвитку за моделлю вестернізації, з одного боку, та ідеології мультикультуралізму як стратегії поліфонічного розвитку світової (у першу чергу західноєвропейської) культури або «розвитку без вестернізації», з іншого боку. **A.** може мати як добровільний характер («м'яка» чи природна **A.**), так і примусовий (насильницька **A.**). Природна **A.** як правило має спонтанний характер і є елементом загальної соціальної та політ. інтеграції, тоді як насильницька **A.** є наслідком штучної та цілеспрямованої політики. «М'яка» чи природна **A.** виникає при безпосередньому контакті різних соц., культурних, етнічних груп і обумовлена потребами загального соціального, господарського та культурного життя. Вона відбувається при об'єднанні окремих індивідів (у міжнаціональних та міжконфесійних шлюбах) чи етносів (у ході еміграції чи переселенні), а також у результаті процесів захоплення ціннісними, культурними зразками розвинутішої чи прийнятнішої культури у межах певних культурних спільнот. Прикладом останньої є американізація сучасної культури, що пов'язана із розповсюдженням взірців та норм амер. культури завдяки впливу кіно та телебачення на мас. свідомість, а також певних моделей глобалізації екон. та політ. простору (так звана *вестернізація*). Насильницька **A.** є результатом політики примусових дій стосовно окремих соц. груп, класів, етносів чи членів певних конфесійних груп під час завойовницьких чи релігійних війн, репресій та гонінь у наслідок завоювання, чисельного винищування, вимушеного переселення, законодавчої діяльності, спрямованої на придушення прав меншин, мовної, класової чи іншої дискримінації. У цьому випадку поняття **A.** позначає особливу політику та практику домінуючої соціальної, етнічної, культурної, конфесійної групи по відношенню до інших груп, що спрямована на насильницьке придушення їхньої традиційної культури, цінностей та норм поведінки

і створення таких соц. умов, коли участь меншин в інституційних структурах домінуючої групи опосередкована їхнім прийняттям культурних, політ., соц. еталонів більшості (*політика асиміляторства*). Політика асиміляторства характерна для країн, де існує дисбаланс у правах представників різних етносів, класів, соц. груп і є системою заходів уряду чи місцевої влади у галузі шкільної освіти та ін. сферах сусп. життя, що спрямовані на штучне прискорення **A.** шляхом обмеження мови та культури етнічних меншин, тиск на самосвідомість представників окремих класів чи соц. груп. Політика асиміляторства протилежна політиці *сегрегації* (від лат. *segregatio* – відділення) як політики примусового відокремлення певної групи населення на засадах релігійної, расової, етнічної та інших видів дискримінації. З насильницькою **A.** пов'язане також таке явище як *геноцид* – цілеспрямовані дії з метою знищення окремих груп населення чи цілих народів за расовими, національними, політ. або релігійними мотивами. Геноцид супроводжує політику расової чи етнічної дискримінації, класової боротьби, релігійного протистояння і є результатом завойовницьких та громадян. війн. Виділяють *однобічну A.*, коли культура меншості повністю витискається домінуючою культурою, а також *культурне змішування*, при якому елементи підпорядкованої та пануючої груп перемішуються, утворюючи нові сталі комбінації, що надають початок нової культури. Прикладом культурного змішування стало створення амер. культури як синтетичного поєднання різних за своїм змістом та походженням культур. Подібний погляд на амер. культуру сформувався завдяки теорії «плавильного тигля», де остання розглядається як величезна «творча лабораторія», в якій різні культурні традиції перемішуються і переплавляються у єдине ціле. Аналізуючи процеси **A.**, важливо розглядати їх у термінах ступені, тобто проблематично говорити про повну **A.** тих чи інших соц. груп (за винятком повністю реалізованої політики етноциду). Звичайно має місце та чи інша ступінь трансформації традиційної культури меншості під впливом домінуючої групи. Також часто можна спостерігати зворотний вплив меншості на домінуючу групу.

А. може супроводжуватися явищем маргінальності, що властива групам та індивідам, які втратили зв'язок зі старою культурою, але не повністю сприйняли риси та ціннісні й культурні зразки нової культури (що часто спостерігається у так званих синтетичних культурах, зокрема, в амер. культурі при розгляді асиміляційних процесів негритянського, латиноамер. населення тощо). У цьому випадку маргіналізовані групи складають найнижчі прошарки сусп-ва, одночасно маючи зворотний вплив на культурні, соціальні, політ. процеси країни.

О.Висоцька

АСОЦІАЦІЯ ПОЛІТИЧНА (лат. *associatio* – сполучення, з'єднання) – поняття, що визначає форми добровільного об'єднання осіб, груп за інтересами, сусп-тв, держав з метою реалізації спільних політ. та ін. цілей. У широкому розумінні **А.п.** називають групи, які виникають внаслідок взаємодії між людьми і встановлення різнобічних зв'язків та відносин на підставі спільних інтересів, і набувають різних форм людських спільнот, де мають місце відносини влади і підпорядкування (держави, союзи держав, Церква, політ. партії, добровільні товариства тощо). У вузькому розумінні **А.п.** – це певний тип політ. організації, створеної для захисту інтересів її членів (індивідуальних чи колективних), заснованої на вільній згоді та не зв'язаної безпосередньо з урядовими ін-тами. **А.п.** характеризуються децентралізацією в організаційній будові, відсутністю жорсткої стандартизації, регламентації дій її членів і контролю за ними, відповідно – незначним впливом санкцій. Ці ознаки дають змогу членам асоціації зберігати автономію в межах об'єднання, реалізуючи одночасно спільні цілі. **А.п.** можуть об'єднувати групи інтересів, громадські організації, політ. партії, або держави, наприклад, Асоціація Держав Південно-Східної Азії (АСЕАН).

Л.Угрин

АТЛАНТИЗМ – термін, який виник у 1950 р., використовують для позначення геополітичного та культурного впливу регіонів Атлантичного океану. В загальному значенні **А.** – переконання у важливості співпраці між європейськими країнами та країнами

Півн. Америки щодо політ., економ. питань та питань оборони з метою підтримки безпеки і процвітання країн певного регіону, а також для захисту цінностей, які об'єднують ці країни. **А.** часто передбачає близькість до амер. політ. або соціальної культури, а також іст. зв'язки між двома континентами. Найсильніше **А.** виявився під час Другої світової війни і в наступний період створення різноманітних євро- атлантичних ін-тів, зокрема НАТО, Організації екон. співробітництва та розвитку (ОЕСР), G-6/7/8, Ради північноатлантичного партнерства. До атлантистів відносять Ф. Рузвельта, Р. Рейгана, У. Черчілля, М. Тетчер, Т. Блера, Г. Брауна, Ф. Міттерана, Д. Ачесона, З. Бжезінського, Х. Солану і ін. Смысловое навантаження цього поняття неоднакове у іст. періоди. Первинно **А.** позначав західну цивілізацію, яка поширювалась зі Середземномор'я до Британських островів і далі до Півн. Америки. У геополітичному контексті **А.** застосовується під час поділу Зах. Європи на континентальну та морську в період Другої світової війни. У культурному контексті **А.** трактується як домінуючий вплив англо-амер. культури з цінностями індивідуалізму, прагматизму, емпіризму, лібералізму, а також цінностями відкритого сусп-ва, які до 1945 р. вважались прерогативою власне англо-амер. світу, а не Заходу загалом. Сучасний **А.** суттєво змінив перспективу: домінанта католицького Півдня Європи змінилась домінантою протестантської Півночі як носія модернізації **А.** Після холодної війни та краху біполярної системи світу відносини між Сполученими Штатами та Європою стали докорінно іншими: обидві сторони менш зацікавлювались одна в одній, відносини стали не такими важливими у стратегічному контексті. **А.** значно змінився у ХХІ ст. у зв'язку з війною в Іраку, поширенням тероризму і под. Відносини у межах атлантичної співпраці є досить неоднозначними. Впливовими є й такі чинники як глобалізаційні, міграційні процеси, розпад СРСР. Особливо сильними ідеї **А.** є у Великій Британії та Схід. і Центр. Європі у зв'язку з великою роллю США після Першої світової війни.

О. Сорба

Б

БААСИЗМ (англ. *Ba'athism*; від араб. Аль-Баас або Баас – «відродження», «воскресіння») – доктрина араб. політ. партії «Баас» (Партія араб. соціаліст. відродження), заснованої в 1943–1944 рр. сирійськими діячами (православним християнином Мішелем Афляком, мусульманином-сунітом Салах-ад-Дин Бітаром і алавітом Закі аль-Арсузї), які здобули освіту в Європі (у Сорбонні), де й познайомилися з ідеями нім. націонал-соціалізму. Після 1945 р. Б. пережив значний радянський вплив, що посилювало тоталітарні елементи. М. Афляк з'єднав соціаліст. ідеї з панарабізмом і сформулював фундаментальні принципи Б. Відтак на Близькому Сході ним проголошувалося існування єдиної араб. нації на основі спільної мови. Іслам розглядався елементом арабськості та був абсолютно поєднаним із націоналізмом. Зародившись у Сирії, Б. незабаром поширився на ін. араб. країни: Трансйорданію, Ліван, Сауд. Аравію, Ірак, Іран, Ємен і Лівію, де виникли місцеві парт. організації як регіональні відгалуження центр. організації. Кожна з держав розглядалася як регіон майбутньої Араб. держави. Опорою баасист. режимів (насамперед у Сирії та Іраку з поч. 1960-х рр.) був апарат безпеки та розгалужена мережа неформальних зв'язків, якими активно послуговуються глави держав заради придушення будь-яких опозиційних настроїв чи дій.

Л. Угрин

БАГАТОПАРТІЙНОСТІ ІНСТИТУТ – ін-т представницької демократії, що формально закріплює процес створення, функціонування та розвитку певної кількості партій; визначає характер їх взаємодій, особливості міжпарт. конкуренції, рівень політ. впливу партій на сусп-во. Б. і. безпосередньо пов'язаний з такими поняттями як політ. партія, парт. система, багатопартійність,

які, в свою чергу, допомагають розкрити зміст цього ін-ту. Наявність Б. і. свідчить про те, що відбувся процес закріплення політ. (парт.) відносин у правових нормах і політ. свідомості сусп-ва; формалізовані та впорядковані процеси взаємовідносин партій, держави, і громадян. сусп-ва. Якість Б. і. визначається рівнем політ. інституціоналізації, а саме легальністю і легітимністю політ. партій і парт. систем, а рівень інституціоналізації багатопартійності є детермінантою рівня та якості демократизації держави. Теоретико-методолог. засади Б. і. закладені в працях Дж. Брайса, М. Вебера, Р. Міхельса, М. Острогорського, що в свою чергу сприяло оформленню окремого наук. напрямку – теорії партій та парт. систем. Б. і. є складним багаторівневим об'єктом дослідження, де перший рівень – це вивчення процесів розвитку окремих політ. партій; другий – аналіз структури і діяльності групи партій зі схожими організаційно-функціональними, ідеологіями чи статусними (парламентські, позапарламентські) характеристиками; третій слугує вивченню особливостей розвитку Б. і. різних країн. Т. з. порівняльні дослідження Б. і. (С. Нойманн, Дж. Лапаломбара, О. Кіркхаймер, К. Джанда, Г. Алмонд та ін.) допомагають виявити спільні та відмінні ознаки, зрозуміти специфіку його трансформацій. Про актуальність дослідження проблем Б. і. свідчать численні публікації на сторінках відповідних наук. часописів («**Comparative Political Studies**», «European Journal of Political Research» та ін.) з проблем методології вивчення сучасної багатопартійності; міжпарт. конкуренції; парт. контролю в парламентських і президентських республіках; впливу багатопартійності на політ. трансформації в молодих європейських демократіях. Розвиток Б. і. значною мірою визначається взаємозалежністю парт. та виборчих систем. М. Дюверже («Політ. партії», 1951) виявив, що: 1) режим пропорційного представництва безпосередньо пов'язаний з багатопартійністю та з наявністю переважно стабільних партій; 2) мажоритарне голосування у два тури є свідченням багатопарт. системи з т.з. «м'якими» партіями, схильними до альянсів; 3) мажоритарне голосування

в один тур веде до дуалістичної системи з чергуванням при владі великих незалежних партій. На формування **Б. і.** впливає також існуючий політ. режим. Якщо тоталітарний режим передбачає встановлення жорсткої однопарт. системи (або співіснування партії-гегемона і партій-сателітів), то авторитарний режим не виключає існування багатопартійності (навіть формальної). Натомість багатопартійність не є прямим свідченням демократ. режиму. Впровадження демократ. ін-тів і зразків політ. поведінки нерідко має лише зовнішн. формальний характер, слабкий вплив партій на сусп-во. Тому на процес організаційно-політ. становлення **Б. і.** поряд з інституційними суттєво впливають соціокультурні чинники. Теоретико-методол. цінність **Б. і.** полягає насамперед, у визначенні міжпарт. взаємовідносин, що дозволяє виокремити: дійсну кількість партій, які борються за владу; характер міжпарт. відносин; сформованість парт. структур; співвідношення партій з різним політ. статусом тощо. Для дослідження процесів багатопартійності важливе значення має характер взаємин партій і держави. Останнім часом очевидною є тенденція їх симбіозу в багатьох країнах. У результаті з'являється новий тип партій – т. з. картельні партії (*Р. Кац, П. Меір, К. Деттербек* та ін.), з появою яких політ. цілі стають більш егоїстичними, а сама політика перетворюється на професію, міжпарт. комунікації розвиваються в руслі можливості ефективно й кваліфіковано керувати державою. Динаміка розвитку **Б. і.** в сучасних демократіях демонструє рух партій від громадян. сусп-ва до держави, а самі партії стають частиною держ. апарату. Розвиток та функціонування **Б. і.** зазнає суттєвих змін, спричинених сусп. трансформаціями. Йдеться про повсюдне опанування мас. партіями виборчого ринку з одночасними змінами якості самого електорату. Партії поступово втрачають здатність чітко структурувати свій електорат, відповідно адресатом виборчого змагання стає не представник певної соціальної групи, зорієнтований на ідеологічні принципи партії, а просто виборець. У такий спосіб політ. боротьба все більше посилюється у електоральному се-

редовищі і загострюється під час виборчої кампанії. Наявність певної кількості партій ще не означає наявності **Б. і.** За *М. Дюверже* багатопартійність нерідко ототожнюють з відсутністю партій, маючи на увазі їх нестабільність та відсутність зв'язку з громадян. сусп-вом. Перевагою сформованого **Б. і.** є створення системи стримувань і противаг як всередині парламенту, так і в урядових структурах. Крім того, багатопартійність сприяє виробленню демократ. засад, а саме: легальної боротьби за владу на підставі загального виборчого права; створенню парламентської більшості, легітимної опозиції тощо. Загалом **Б. і.** є ретранслятором інтересів громадян. сусп-ва до органів держ. влади; індикатором відповідності політ. устрою країни демократ. стандартам; механізмом зміцнення і вдосконалення політ. системи.

К. Меркотан

БАГРЯНИЙ ІВАН ПАВЛОВИЧ (справжнє прізвище – *Лозов'яга, Лозов'ягін*; псевдоніми: *Полярний, Багрянний, Дон Кочерга, Іван Рябовіл, Сергій Рябовіл, С. Дорошенко, П. Січинський, Б. Залуцький, О. Турчин*; 19.09.1906 (2.10.1906 ст. ст.), Охтирка, Україна – 25.08.1963, Шварцвальд, Німеччина). **Б.** Походив з родини робітника-муляра. Навчався в церковно-парафіяльній школі в Охтирці (1912-1916), у Вищій поч. школі (1916 –1919) та в Охтирській техн. школі (1920–1921), але, не закінчивши її, перейшов до Краснопільської художньо-керамічної школи (1922). Із 1922 р. починається період трудової діяльності й активного громадсько-політ. життя: замполіт цукроварні, окружний політінспектор в Охтирській міліції, вчитель малювання в колонії для безпритульних і сиріт. У 1925 р. вийшов із комсомолу. З 1926 р. **Б.** – студент Київ. художнього ін-ту, але до захисту дипломної роботи не був допущений через націоналістичні переконання. Основні твори: «Сад Гетсиманський» (1950), «Звіролови» (1944, згодом змінив назву на «Тигролови»), «Чому я не хочу вертатися до СРСР?» (1946), «Ave Maria» (1929), «Людина біжить над прірвою» (1965), «Скелька» (1930), «Огненне коло» (1953), «Буйний вітер» (1957), «Меченосці» (1944) та ін. Автор «Гімну української молоді», Гімну ОДУМа, «Мар-

щу української молоді», музична обробка яких належить Г. Китастому. Літературні здібності виявилися у Б. ще в дитячі роки: редагував шкільний рукописний журн. «Надія», вирішив стати письменником і увійшов до складу Охтирської філії «Плут» (від 1924). Серйозні твори Б. почав писати з 1925 р., друкуючи їх в журн. «Глобус», «Плужанин», «Всесвіт», «Гарт», «Кіно», «Червоний шлях», «Життя і революція». У 1927 р. увійшов до літературного об'єднання МАРС (Майстерня революційного слова) та протистояв вульгарній політизації літератури і художньої творчості. Як письменник і поет належав до так званих непролетарських письменників. Уперше Б. був заарештований 16.04.1932 р. й звинувачений в укр. націоналізмі, «в проведенні контрреволюційної агітації» за допомогою своїх літературних творів: поеми «Ave Maria», віршового історичного роману «Скелька», поем «Тінь», «Вандея», «Гутенберг», соціальної сатири «Батіг». З 1933 р. засланий на Далекий Схід, але у 1936 р. тікає з концтабору. 16.06.1938 р. Б. заарештований вдруге і перебував у камері смертників у Харківській в'язниці УДБ-НКВС на Холодній Горі. Звільнений 1940 р. восени під нагляд у зв'язку з важкою хворобою легенів, а головне – «за недостатністю матеріалів для повторного засудження». Б. пішов в укр. підпілля на Галичині, працював у референтурі пропаганди, писав пісні на патріотичні теми, статті різноманітного характеру, малював карикатури й плакати агітаційного призначення. Співпрацював із ОУН, виступав перед воїнами УПА на Волині й у Карпатах. Співорганізатор Укр. головної визвольної ради (липень, 1944), розробник її програмних документів. Після еміграції до Словаччини (1944) схоплений німцями під час облави і вивезений на роботи в передмістя Берліна. Згодом переїхав до Інсбрука, Австрія (1945), після війни перебрався до Баварії (Новий Ульм). Б. належав до Мистецького укр. руху (МУР), який засновано 1945 р. у Фюрті (Німеччина). МУР відіграв важливу роль у об'єднанні зусиль укр. письменників, які опинилися за межами України. Засновник і видавець газети «Укр. вісті» (1948), видань УРДП: «Наша боротьба», «Наші позиції»

вид-ва «Україна», «Прометей» (друкують заборонені в СРСР твори укр. та зарубіжних митців). Постійно проживав у Німеччині, де вів активну громадсько-політ. і творчу діяльність, разом з своїми однодумцями Г. Костюком, С. Підгайним та Ю. Лавриненком заснував Укр. революційно-демократ. партію (УРДП), генеральним секретарем якої обрано Б. Подоляка (Г. Костюка), а в 1948–1963 рр. Б. був її незмінним керівником, головою Виконавчого органу Укр. Нац. Ради і заступником президента УНР. Б. поєднував ідею нац. визволення України з ідеями соціальної демократії та соціальної справедливості, вважаючи головною рушійною силою такої боротьби робітників, селян, трудову інтелігенцію. Одним з важливих завдань убачав об'єднання «усієї різномовної і різнорідної маси населення України в єдину укр. цілісність». Б. ініціював створення Об'єднання демократ. укр. молоді (ОДУМ), «де виховувались би не парт. покручі, а національно-свідоме й високо культурне наше молоде покоління українське». Один із перших у світовій літературі описав систему комуністичного терору. Б. було посмертно реабілітовано (1991), коли Україна здобула незалежність і на Батьківщині почала видаватися його творча спадщина. Літературний архів з 1990 р. зберігається в Укр. вільній академії наук у США. Лауреат Держ. премії України ім. Тараса Шевченка (1992, посмертно).

С. Денисюк

БАЛОТУВАННЯ (франц. *ballotter* – обирати кулями, від *ballotte* – куля) – вид голосування через опускання до урни білих та чорних куль під час виборів дожив у середньовічній Венеції (білі означали позитивну відповідь, чорні – негативну). В широкому розумінні Б. – це спосіб розв'язання проблем або прийняття рішень через голосування та вибір однієї з двох взаємовиключних альтернатив чи кандидатів. У сучасних виборчих процесах Б. означає заяву про намір висувати свою кандидатуру на виборах для обрання на виборну посаду, загалом виступати претендентом на будь-яку виборну посаду. Згідно законодавства України – це реалізація громадянином свого пасивного виборчого права через участь у виборах як кандидата у

нар. депутати України, Президенти України, депутати місцевих рад, сільського чи міського голови.

Л.Угрин

БАУМАН ЗИГМУНТ (польс. *Zygmunt Bauman*; 19.11.1925, Познань, Польська Республіка) – польс.-британ. політ. філософ, соціол. Народився в сім'ї польс. євреїв, на початку Другої світової війни разом із батьками, рятуючись від нім. окупації, виїхав до СРСР (1939). У 1943 р. вступив до ун-ту в Нижньому Новгороді (тоді – м. Горький). Через рік пішов добровольцем воювати в польс. дивізію в складі радянської армії (пізніше – Народне Військо Польське (LWP)), нагороджений за доблесть Військ. хрестом (1945). Після війни Б. повернувся до Польщі і працював в органах держ. безпеки (KBW), вступив до комуністичної партії (PPR) (1946). Одночасно зі службою вивчав соціологію у Варшав. Акад. соц. і політ. наук (аналог радянської Вищої парт. школи), потім продовжив навчання на філос. ф-ті Варшавського ун-ту. Серед його вчителів – відомі філософи С. Оссовський та Ю. Гохфельд, які представляли зах. соціаліст. традицію в соц. науках. Після спроби батька емігрувати в Ізраїль Б. був звільнений із органів держ. безпеки (1953), після закінчення ун-ту у 1954-1968 рр. постійно працював в Варшав. ун-ті. У 1964 р. він очолив кафедру соціології у Варшав. ун-ті, а 1966 р. був обраний президентом Виконавчого комітету Польс. соціол. Асоціації. Стажувався в Лондон. школі економіки, Ун-ті Манчестера; під керівництвом Р. Маккензі досліджував історію брит. соціаліст. руху і захистив на цю тему габілітаційну роботу (1960). Через відмову від ортодоксального радянського марксизму не отримав проф. звання, а в 1968 р. в умовах політ. кризи 1968 р. й антисемітської кампанії генерала М. Мочара Б. вийшов з правлячої Польс. об'єдн. робітн. партії, за що був звільнений з ун-ту. Змушений відмовитися від польс. громадянства, емігрував – спочатку до Ізраїлю, де викладав в ун-тах Тель-Авіва і Хайфи (1968–1971), потім до Великобританії. З 1971 р. і до виходу на пенсію (1990) Б. – проф. Ун-ту Лідса (Великобританія). З 1990 р. – по-

чесний проф. ун-тів Лідса і Варшави. В 2010 р. Ун-т Лідса організував Ін-т Баумана. Нагороджений Європ. премією Амальфі з соціології і соц. наук (1990), премією Т. Адорно (1998), премією Принца Астурійського в сфері комунікації і гуманітарних наук (2010). Б. продовжує активно публікуватися, бере участь в наук. конференціях, читає лекції в різних ун-тах, був почесним гостем 20-го Форуму видавців у Львові (2013). *Основні праці:* «Культура як практика» (1973), «Соціалізм: активна утопія» (1976), «Герменевтика і соціальні науки» (1978), «Законодавці та інтерпретатори» (1987), «Соціологія на кожен день» (1964), «Сучасність і Голокост» (1989), «Сучасність і амбівалентність» (1991), «Плинна сучасність» (2000), «Індивідуалізоване суспільство» (2001), «Плинні часи: життя в добу непевності» (2006), «Випадкові жертви: соціальна нерівність в добу глобалізації» (2011). Б. – автор більше 60 книг та 100 наук. статей. Б. під впливом поглядів А. Грамші та Г. Зіммеля відійшов від офіційної марксистської традиції й послуговувався критичною теорією зах. марксизму, яка заклала основу його наукової методології ще в польський період. Його ранні роботи брит. періоду відображали переосмислені в контексті зах. марксизму погляди на класи, еліти, соціалізм, методологію соц. наук. Заслугою вченого є оригінальне дослідження Голокосту та геноцидів, які Б. вважав наслідком і продовженням фабричної системи індустріального (модерного) сусп-ва та характерних для нього раціональних бюрократичних методів («Сучасність і Голокост»). Із початку 90-х рр. Б. зосередився на дослідженні модерну, постмодерну, глобалізації та консюмеризму, ставши одним із найвідоміших теоретиків сучасності. У численних роботах з цієї тематики він здійснив критичний аналіз модерну як універсалістського проекту та обґрунтував методолог. принципи аналізу постмодерної доби. Відкинувши ідеї прогресу, раціональності та системності, що домінували в епоху модерну, він інтерпретує сучасний стан людства як перехід до наступної його фази, котру визначає метафорою «плинна сучасність»; їй, а також поняттям «постсучасність», «постновочасність» мислитель надає

перевагу перед поширеним наук. дискурсі поняттям «постмодерн». Метафора «плинності» «підкреслює невизначеність, непевність і непередбачуваність процесів постсучасного сусп-ва, розпад традиційних соц. зв'язків, усталених інституцій, релятивність та рефлексивність моральних норм, результатом чого є неконтрольований процес встановлення багатьох локальних порядків, які унеможливають існування стабільної, передбачуваної та всеохопної сусп. системи, елементи якої інтегровані в цілісність навколо цінностей чи авторитету. Постсучасне сус-во **Б.** описує як фрагментоване та індивідуалізоване. Визначальними його рисами він вважає непевність та ризик. В індивідуалізованому сусп-ві людина стає вразливою перед процесами, які не в змозі контролювати, через що відмовляється від довгострокових цілей заради задоволення нагальних потреб і отримання негайних результатів. Це призводить до радикального перегляду всієї системи цінностей, дезінтеграції (дефрагментації) і соціального (публічного), й індивідуального (приватного) життя. Залишаючись один на один із ризиками та суперечностями глобального світу індивід вимушений опиратися не на соціальні структури та сусп. оточення, а на власну індивідуальність, у протистоянні один на один з Хаосом шукати свій життєвий шлях, уже рухаючись по ньому. Вразливість індивіда у «сусп-ві ризику», індивідуалізація та фрагментація його життя **Б.** пов'язує з кризою ін-тів, які традиційно стояли на сторожі «заг. блага» і гарантували безпеку громадянину, передовсім це – „сходження зі сцени” національної держави й згортання її соц. і контрольних функцій, які перебирає на себе глобальний ринок і його структури. **Б.** також обґрунтовує ірраціональність та моральну релятивність ринкової конкуренції, котра опирається на «спокуси» консюмеризму. Політ. влада, пов'язана з глобальним капіталом, відчужується від своїх зобов'язань перед громадянами і втрачає свою географ. реальність (детериторіалізується). Нові принципи структурування сусп-в плинної модерності (мобільність, здатність користуватися інформацією та часом) дають імпульс нескінченному процесу

диференціації й поляризації, і на рівні окремих сусп-в, і між державами та групами держав. Результат їхнього впливу **Б.** метафорично визначив як “глобалізоване багатство та локалізована бідність”; це ставить індивіда та сусп-во перед пошуком рівноваги між свободою та рівністю й справедливістю, послаблює комунікацію між глобалізованими елітами та решту населенням, локальна диференціація якого постійно зростає. В умовах фрагментації та атомізації сусп-ва, яка посилює «самотність індивіда», загострюються проблеми ідентичності, яку **Б.** інтерпретує в контексті постійного «пошуку центру, що тримає», причому цей пошук зосереджений більше на локальних рівнях життя індивіда. Індивідуалізація життя, обґрунтовує **Б.**, підриває й механізми самоорганізації індивідів і призводить до ерозії представницьких ін-тів влади й загалом ін-тів колективної дії, що загрожує принципам ліберальної демократії доби Модерну, вимагає її рефлексивності. «Агора» як метафора місця, де відбуваються зустріч і діалог індивідуального, приватного і сусп. – пустіє: “одинокі громадяни приходять на agora тільки для того, щоб побути у товаристві таких же одиноких, як вони самі...” («Індивідуалізоване...»). Песимістичність прогнозів щодо демократії у постсучасному сусп-ві **Б.** аргументує й неможливістю універсалізації моральних норм, кризою громадянськості та деполітизацією свідомості, «розлученням влади і політики», які були основою держави Модерну; дилемою безпеки та свободи, яка в «сусп-ві ризику» вирішується обмеженням останньої. Концептуалізація постсучасності на основі метафор, використаних для опису швидкоплинної дійсності, виступає в роботах **Б.** не стільки предметом, скільки контекстом аналізу, у рамках якого він досліджує різноманітні явища та тенденції їх «протікання», життєві ситуації, в які потрапляє індивід. Дотримуючись антропологічного підходу, предметами свого аналізу він обирає проблеми етики та відповідальності, свободи, толерантності, ідентичності людини у постсучасному світі.

Л. Угрин

БЕНТЛІ АРТУР ФІШЕР (англ. *Arthur Fisher Bentley*; 11.08.1870, Фріпорт, США – 13.03.1957, Чикаго, США) – амер. соціолог, політолог і філософ. У 1996 р. працював викладачем соціології у Чиказькому ун-ті, пізніше – до 1911 р. – журналістом. З 1911 р. і до смерті займався дослідженнями на власній фермі в штаті Індіана як приватний науковець. Найвідоміші праці: «Процес управління, дослідження соціального тиску» (1908 р.; оновлене автором перевид. 1949), «Поведінка, знання і факт» (1935), «Пізнання і пізнане» (у співавтор. з Дж. Дьюї, 1949), «Дослідження досліджень. Есе з теорії соц. наук» (1954). Вплинув на розвиток соц. наук в США як розробник біхевіоралістської методології, теорії комунікації (разом з Дж. Дьюї). Належить до кола вчених, які першими почали досліджувати політ. поведінку в групах, зокрема діяльність груп інтересів (*interest groups*). На думку Б., люди борються за досягнення своїх цілей, об'єднуючись у групи, що створюються на основі спільних інтересів. Б. вважає, що політ. життя є сферою зіткнення і боротьби різних груп, що мають специфічні інтереси. У результаті цієї конкуренції, сильніші групи починають домінувати у політиці, підпорядковуючи собі групи, які виявилися слабшими. Б. вважав, що діяльність людей в групах є найбільш надійним джерелом даних про політ. поведінку громадян, а тому визначив своєю основною науковою метою створення інструментарію для її дослідження. На думку вченого, повний емпіричний опис певного явища є справжньою «досконалою» наукою. Б. запропонував типологізацію груп інтересу на *офіційні* (органи влади) та *неофіційні* (партії, громадські об'єднання, профспілки, асоціації), *неприховані* та *приховані*. До *неприхованих* відносять органи влади, як групи, що приймають офіційні (формальні) рішення, а також політ. партії та організовані групи тиску, діяльність яких можна безпосередньо спостерігати. *Прихованими* є неформалізовані групи, які впливають на процес прийняття рішення офіційними групами інтересу в результаті суперництва та адаптації. Держ. ін-ти, на думку вченого, повинні, насамперед, забезпечувати рівновагу між конкуруючими групами, регулюючи конфлікти між ними

як арбітри: фіксувати перемогу одних груп, поразку ін. або досягнення компромісного рішення. Те, що називається держ. політикою, насправді, є досягненням рівноваги між різними групами інтересу у певний відрізок часу. Б., наголошуючи на потребі дослідження груп інтересу та їх взаємодії, здійснив на початку ХХ ст. методолог. переворот в амер. політ. науці, яка до цього вивчала переважно держ. ін-ти. Він вважав що законодавство, законодавчий процес, різні політ. програми мають пізнавальне значення для політолога лише тому, що відображають боротьбу між групами інтересів. На думку Б., сутність процесу управління полягає саме в конкуренції між такими групами, а законодавство лише відображає досягнуте співвідношення сил. Політ. владу, відповідно до теорії Б., можна виміряти лише за допомогою категорії «сила». Не існує жодного політ. процесу, який би не означав досягнення рівноваги сил між різними групами інтересу: одна з них святкує перемогу, інша – визнає свою поразку і, принаймні, тимчасово підпорядковується прийнятому офіційними ін-тами рішенню. Однак, за переможеними зберігається право у майбутньому, забезпечивши свою перевагу в силі, досягти прийняття політ. рішень на свою користь. Ідеї Б. щодо груп інтересу були підтримані та розвинуті ін. амер. політологами, зокрема Д. Труменом, Е. Летхемом.

М. Лендвел

БЛАГО ЗАГАЛЬНЕ (спільне) – цінність та принцип сусп. організації. Розуміння Б. з. різняться і в працях мислителів і у різні іст. епохи. Перші звернення до поняття «вищого блага», яке є тотожним Б. з. сягають праць Демокріта, Платона та Арістотеля. Саме Арістотель уперше обґрунтовує Б. з. природним правом, вважаючи об'єктивну природу людини як політ. істоти головним джерелом «вищого блага». Якщо спільне благо (перетворення багатоманітного в єдине) у Платона не вимагає блага його окремих частин, то вище благо членів аристотелівської полісної держави не що інше, як благо всіх його членів на основі справедливого визнання блага кожного. Вище або сусп. благо, за Арістотелем, є смислом сусп. організації та критері-

єм відомої класифікації *Аристотеля* «правильних» і «неправильних» форм правління. *Тома Аквінський* розуміє **Б. з.** як узгоджену, збалансовану сукупність індивідуальних благ. Така постановка питання передбачає наявність уповноважених для узгодження різних індивідуальних благ, якими, згідно з *Аквінським*, постають держава та церква. *Альтузіус* синтезує уявлення цих мислителів, обґрунтовуючи думку про те, що **Б. з.** виступає результатом домовленостей і компромісу між окремими індивідуальними благами. Його розуміння **Б. з.** доповнюється настановами на рівноправність, солідарність, відповідальність, сусп. злагоду, взаємодопомогу. Ліберальне розуміння **Б.з.**, започатковане *Дж. Локком*, суттєво відрізняється від альтузієвського. Його головна мета – визначення меж держ. управління (втручання). За ліберальною логікою, держава, якій належить роль нічного сторожа, виявляється кінцевою інстанцією, що відповідальна за вироблення та дотримання **Б. з.** **Б. з.** виступає центр. поняттям католицької соціальної доктрини. З погляду католицизму, **Б. з.** – головна мета сусп. організації загалом. Це не просто те, що люди хочуть, щоб сталося, це те, що буде по-справжньому добре для людей, соц. умов, які дозволяють людині процвітати. В цьому контексті згадуються широкий спектр передумов добробуту та процвітання людини або елементів **Б. з.** (соціальні, освітні, екологічні, культурні, психологічні тощо) та акцентується увага на тому, що втрата будь-якого з них може перешкодити **Б. з.** У Катехізисі Католицької церкви йдеться про «три суттєвих елементи» **Б. з.:** дотримання та заохочення фундаментальних прав особистості; благоденство, тобто розвиток духовних і світських благ сусп-ва; мир і безпека сусп-ва та його членів. Досягнення **Б. з.** у такому контексті потребує від держави та ін. соц. ін-тів не позбавляти людей можливості самовдосконалення, ні в чому не обмежувати і підтримувати їх у тій мірі, в якій їм це необхідно для максимально повної особистісної самореалізації. Відповідно, місія держави полягає в тому, щоб підтримувати й доповнювати там, де необхідно, особисту ініціативу людини. Розвиток ідеї **Б. з.** в католицизмі та

християнській демократії відбувається всупереч пануючим уявленням у сучасній соціальній теорії про даний концепт. У теоріях про договори держав-учасниць XVII ст., в заснуванні *А. Смітом* капіталістичного екон. ладу наприкінці XVIII ст. і в утилітаризмі XIX ст. колективний устрій орієнтується вже не на **Б. з.**, а на індивідуальні інтереси. У кращому випадку **Б. з.** розуміється як дотримання сусп. договору, як соц. результат безперешкодної дії індивідуальних інтересів, у гіршому – як суто суб'єктивне поняття, якому можна надавати різного конкретного змісту залежно від співвідношення політ. сил. Втім в епоху соц. невизначеностей для **Б. з.** все перспективніше сприймається одвічне та християнське розуміння **Б. з.** як сукупності умов сусп. життя. Сучасний християнський демократ *Н. Нойгауз* у католицькій традиції наголошує, що **Б. з.** складається зі складного сплетіння цінностей, традицій, техн., екон., соц., культурних, правових і політ. закладів, сплетіння, в якому важко розібратись, але у своїй сукупності воно створює передумови для розкриття особистості, а цим самим – і для індивідуального блага. Воно стосується не лише держави й усіх форм людського співіснування. Так, існує **Б. з.** сім'ї, ун-ту, підприємства, міста, так само, як **Б. з.** держави та співдружності народів.

Т. Панченко

БЛЕК ДУНКАН (англ. *Duncan Black*; 23.05.1908, Мотервелл, Шотландія – 14.01.1991 Пейнтон, Англія) – економіст, один з основоположників політології й авторів теорії сусп. договору. Народився у містечку біля Глазго в сім'ї робітника. Після закінчення Мазервелл коледжа вивчав фізику та економіку в ун-ті Глазго. В 1932 р. здобув наук. ступінь в галузі економіки політики і почав викладати в новоствореній Школі економіки і статистики в Данді (пізніше частина *University of Dundee*), де його наук. погляди формувались під впливом його колеги *Р. Коуза* (*Ronald Coase*) – автора теорії фірми, майбутнього лауреата Нобелівської премії з економіки (1991). Згодом викладав в Університетському коледжі Північного Уельсу (пізніше Бангорський ун-т – *Bangor University*) та Ун-ті Глазго. Вивчаючи фізику й економіку

в Глазго **Б.** вже замислювався над створенням «чистої науки про політику», яка б давала змогу представити будь-яку політ. систему набором визначень та аксіом. З початку 30-х рр. ХХ ст. **Б.** досліджував проблеми поєднання ринкових механізмів з процедурами прийняття політ. рішень. У своїй головній праці «Теорія комітетів і вибори», над якою він починає працювати з 1948 р., **Б.** заклав основи теорії сусп. договору (*social choice theory*). Проаналізувавши традиції вивчення мотивацій голосування виборців видатними математиками XVIII–XIX ст. Ж. Кондорсе, Т. Лапласом, Ч. Доджсоном та ін., **Б.** застосував методи екон. аналізу (витрати-вигоди) до процесів прийняття політ. і економ. рішень урядом. Вагомим внеском **Б.** в політ. науку є теорема серединного виборця, яку він обґрунтував у книзі «Економічна теорія демократії» (1957). Вона доводить, що коли всі учасники голосування визнають одне основне вимірювання (напр., від лівого до правого, коли всім лівим менше за все подобається вибір найправіший, а всім правим – найлівіший), то при будь-якій розумній процедурі голосування переможе позиція серединного виборця. Тому він може виступати від імені всіх, хто голосує. Утім, коли вимірів більше ніж один, теорема серединного виборця, як це першим зрозумів сам **Б.**, не обов'язково «спрацьовує». Але там, де один вимір домінує над іншими (напр., у комітетах амер. Конгресу або під час голосування на загальних виборах у Великій Британії) і визначає поведінку виборців, – теорема допомагає передбачати з великою точністю перевагу серединного виборця. Відтак політики, які не відповідають інтересам серединного виборця, навряд чи досягнуть успіху, навіть якщо якийсь час знаходитимуться під захистом виборчої системи.

Л. Угрин

БОДРІЯР ЖАН (франц. *Jean Baudrillard*; 29.07.1929, Реймс, Франція – 6.03.2007, Париж, Франція) – політ. філософ, соціолог, культуролог. Основні праці: «Система речей» (1968), «До критики політ. економії знаку» (1972), «Символічний обмін та смерть» (1976), «У тіні мовчазної більшості» (1978), «Симулякри та симуляція» (1981), «Екстаз комунікації» (1987), «Прозорість Зла» (1990) та ін. **Б.** викладав у

Паризькому ун-ті, читав лекції в ун-тах Європи, США та Австралії. Оригінальний філос. дискурс **Б.** представляє з себе гіперкритицизм, заснований на стилістичній свободі, яка часто виходить за межі академізму. **Б.** вважає, що не існує індивідуальних бажань і потреб, є машини виробництва бажань, що змушують насолоджуватися, експлуатують наші центри насолоди. Об'єкти є категоріями об'єктів, тиранія яких задає категорії особистості. Місця в соціальній ієрархії позначені / означені володінням речами певного класу. Знаковий код – завжди узагальнена раціональна модель – і знятий в ньому принцип еквівалентності монополюно організують поля влади і порядку. Споживання – це теж свого роду бізнес, праця, коли ми інвестуємо власні смисли і значення в систему дискурсу об'єктів. У самому акті споживання вчиняється, за **Б.**, несвідоме і кероване прийняття всієї соціальної системи норм. **Б.** вважає, що сам собою індивід нічим не прикметний – його визначає мережа тих співвідношень, які продукує його відповідне смислове навантаження – «смысл ніколи не бере свого початку у відношенні, яке є власне екон. відношенням, раціоналізованим у термінах вибору і підрахунку, відношенням між одним аргіогі автономним свідомим суб'єктом і предметом, створеним із раціональними цілями – він починається із відмінності, систематизованої в термінах коду, а не підрахунку». Момент симулятивності охопив собою будь-які форми прояву репрезентації, оскільки «на рівні новітніх економічних формацій уже немає символічного обміну як організаційної форми», це вже чиста структурна гра знаків, без будь-якої еквівалентності. Замість принципу реальності домінує принцип симуляції – цілей уже нема, ідеології не існують, а радше пародіюють своє існування за інерцією. Так само відбувається з політично артикульованими означеннями ідентичності та визначеності – «ідентичність не здатна до існування: це смерть, позаяк смерть у неї якраз і не вписується». Сценарій бінарного тлумачення дійсності у послідовності спроб і помилок стає цілковито домінантним за таких умов. Оцей безреферентний референдум наперед передбачає те, що слід вважати істинним. Це не ви-

бір, це ультиматум, а за таких умов «втрачає свою специфіку сфера політики», – цю фазу політичного гіперреалізму характеризує закономірне поєднання двопарт. системи і соц. опитувань, котрі становлять собою дзеркало еквівалентного чергування, що відбувається в політ. грі». Пріоритетом за таких умов є не продукування думки, а її репродукція. Легітимізована політ. системою та функціонуванням політ. влади модерна гра у відмінності лише підсилює вартість «людськості» як такої, що в свою чергу свідчить про те, що «дефініція Людського невблаганно звужується: кожен об'єктивний відтінок прогресу на шляху універсальності відповідав іще дужчій дискримінації, а значить, поняття відлучать усіх людей, – і тільки чистий концепт буде сяяти у порожнечі мов сонце». Вся ця структура входить у владні механізми **Б.**, переосмислюючи *М. Фуко*, розуміє так: «влада, як і раніше, розвернена до принципу реальності і до достатньо сильного принципу істини, до можливого зв'язку політики і дискурсу (влада вже не відноситься до деспотичного порядку заборони і закону, але все ще відноситься до об'єктивного порядку реального)». Влада тут – принцип реальності, її організації, вона її творить, – «порожнеча – ось, що приховується за владою або в серцевині самої влади і виробництва, порожнеча повідомляє їм сьогодні останній відблиск реальності. Не було б того, що робить їх відворотними, знищує, розбещує, у них ніколи не було б сили реальності». Зрештою, влада у розумінні **Б.** має справу лише із виміром реального, тоді як у просторі символічного, який домінує у наш час, пріоритетним становищем володіє спокуса, яка не потребує переводити усе і поняття видимості. Все-прочитуваність, ефективність – це її показники. Влада ж здатна спонукати лише через властиву їй можливість оберненості – «ніяких роздільних позицій: влада постає у плані дуально-дуельного відношення, в якому вона кидає виклик сусп-ву і сама приймає виклик – довести, що сміє існувати». Проте перевага спокуси над владою у чистому розумінні, вважає дослідник, тому що влада старається бути невідворотною, а тому й вміщується у механізми реальності, а відтак, і тих симулятивних тенденцій, що її

оточують на той час, тоді як спокуса – процес смертельний, невідворотний. Тому політику можна так визначити як симульований простір, згідно з **Б.** – «політика як діяльність і як простір – поза реальністю, становить собою модель-симуляцію, всі маніфестації якої – лиш ще один реалізований ефект». Цензура знаку відкидає і витісняє смерть, божевілья, дитинство, збочення. Саме цю монополію коду прагне захопити ідеологія, вважає **Б.** Тому ідеологія не є формою хибної свідомості, як її розглядає марксизм. Ідеологічний дискурс до-свідомий, він досягає найвищої точки раціоналізації та узагальнення, колонізуючи всі рівні знакового коду. Він, як і самі коди, породжує конотації, а не денотації. Всі ці тенденції своєрідно впливають на сферу комунікації – останню часто розуміють як простір адекватного обміну смислами. Проте, як вважає **Б.**, для сьогодення характерним є втрата сцени та дзеркала – символічних форм самопрезентації. Натомість з'явилися екран і мережа – іманентна поверхня розгортання операційного сенсу. **Б.** відзначає тут три тенденції: по-перше, щораз більша формальна та операціональна абстракція елементів і функцій, їх гомогенізація у єдиному віртуальному процесі функціонування, по-друге, заміна тілесної активності та пересування на електронні команди, по-третє, мінітюаризація у просторі і часі процесів – «театр соціального і театр політики все більше і більше зводяться до великого м'якого (*soft*) тіла із багатьма головами». Класична драма відчуження поглинута екстазом комунікації – «і це екстаз обценного. Обценне – це те, що викорінює всяке дзеркало, всякий погляд, всякий образ. Обценне призводить до кінця всякої репрезентації». Це вже не традиційна гра у заборонене, приховане, – «це обценність видимого, надто-видимого, більш-видимого-ніж-видиме. Це обценність того, що вже не таємниця, того, що цілковито розчиняється у інформації і комунікації». **Б.** загалом вважає ін'єкцію зовнішнього – категоричним імперативом комунікації. Така-от комунікація уподібнює індивіда шизо – він все мислить категоріями реальності, водночас особисте для нього втрачене у неспокої. Світ прозорий, більше немає межі.

А. Гарбадин

БОНАЛЬД ЛУЇ ГАБРІЄЛЬ АМБРУАЗ (франц. *Louis Gabriel Ambroise de Bonald*; 02.10.1754, Мійо, Франція – 23.11.1840, Мійо, Франція) – франц. філософ, політ. періоду Реставрації, представник консерватизму XIX ст. Народився в дворянській родині, отримав класичну освіту. 1785 р. – початок політ. кар'єри на посаді мера м. Мійо. 1791 р. – емігрує у Німеччину (повернувся у 1799 р.). Спочатку прихильний до політ. курсу Наполеона, згодом розчаровується і підтримує монархістів. Член палати депутатів (з 1814), член Франц. Академії (з 1816), міністр (з 1822), пер (з 1823). Останню свою працю видав у 1827 р. У 1830 р вигнаний з палати перів, що означало кінець політ. кар'єри. Основні праці: «Теорія політ. і релігійної влади в громадян. сусп-ві» (1796), «Досвід аналізу природних законів соціального устрою» (1800), «Про розлучення» (1801), «Закони первісного сусп-ва, розглянуті в недавні часи за допомогою одного тільки світла розуму» (1802). **Б.** пропонує теорію ідей, згідно з якою ідеї є божественні, відомі всім, але здатні проявитися у свідомості за допомогою освіти. Мова – це механізм розкриття ідей і Бога, трансцендентний вираз Бога. Одна з вічних ідей – ідея сусп-ва та держави. **Б.** був послідовним критиком ліберальних поглядів, різко виступав проти Великої франц. революції. Ідея народного суверенітету, народу як джерела влади є абсурдною, позаяк вона приписує владу індивідам, хоча вона належить Богу. **Б.** наголошував, що в світі існує три складові: причина – знаряддя – наслідок. У світі соціальна тріада має модифікацію: влада – слуга – підданий. У державі влада – верховний правитель, слуги – дворянство, піддані – народ. Таку триєдину схему **Б.** пропонує і для сім'ї: чоловік (влада) – дружина (слуга) – діти (піддані). Індивіди за цією схемою не володіють правами та не є творцями сусп-ва, а сусп-во конститує індивідів, які мають лише набір обов'язків стосовно сусп-ва, існують в ньому і для нього. Держава – це складний механізм, що черпає свою енергію з минулого, з традицій. Суть критики **Б.** Великої франц. революції полягає саме в тому, що вона знехтувала традиціями, спробувала розпочати будівництво держави з чистого аркуша, що є

неприпустимим. Революції протистоять система традицій, релігія, абсолютна монархія, патріархальна сім'я. Держава засновується на теократичному принципі, держ. владі слід обов'язково підкорятись. Опіраючись на теократичні уявлення, **Б.** виправдовував рабство. З єдиної віри виростає порядок, що спонукає до формування єдиної сильної влади та зміцнення всього сусп. організму. Суть порядку – в ієрархії. Позаяк ієрархія існує на небі, то мусить існувати на землі, реалізується в сім'ї та в державі, найповніше – у монархії. **Б.** стверджує, що природна для людей влада – монархія. **Б.** розрізняє закон як божественну волю і закон як людське право. Релігійні закони – правила взаємовідносин людини і Бога, політ. закони – правила взаємовідносин між людьми. Закон як Божественну волю **Б.** трактує як природний закон, що спільний для всіх живих істот і первинний відносно позитивних людських законів. Характеристиками людського закону є частковість, вторинність, наслідковий характер, бо вони повинні бути наслідками основного природного закону. Всі народи, у котрих місцеві закони не відповідають або далекі від природного закону, які допускають порушення цього закону (ідолопоклонство, полігамія, зловживання правом війни) не є цивілізованими, не дивлячись на рівень розвитку культури, науки, торгівлі. Закон – це є воля та думка влади. Вираження цієї думки, декларація волі є таким чином словом влади. Легітимність людських дій полягає у їх відповідності загальному природному закону, легальність – у відповідності місцевим позитивним законам. Легітимність є абсолютним добром і необхідністю, легальність – це відносне добро, корисність. Тому найкращий для сусп-ва стан – поєднання легітимності з легальністю.

С. Орлов

БОЧКОВСЬКИЙ ОЛЬГЕРД-ІШПОЛІТ (чеськ. *Hypolit Olgerd Boczkowski*; 01.03.1885, ст. Долинська, Херсонська губернія Російської імперії; нині Кіровоградська обл. – 9.11.1939, Прага, Чехія) – чесько-, укр. соціолог, політолог, етнолог, публіцист і політ. діяч. Походив з родини службовця залізниці. Батько Аполон мав польс. коріння, мати

Анна Раєцька – литовське. Самоідентифікував себе як українця, свідомо обрав укр. мову як рідну, а укр. науку як сферу діяльності. Навчався у Єлисаветградському земському реальному училищі та на екон. відділенні Петербур. політехнічного та Петербур. лісного ін-тах. Чл. УСДРП. З 1905 р. в еміграції в Чехії. У 1918–1923 рр. – секретар укр. дипломатичної місії у Празі. Згодом проф. Укр. господарської академії в Подєбрадах та викладач соціології та націології в Укр. вільному ун-ті в Празі. Багато часу приділяв громадсько-освітній діяльності, виступаючи з публічними лекціями у рамках співпраці із празьким Укр. республікансько-демократичним клубом, навколо якого гуртувалася укр. діаспора. У 1933 р. очолював створений для організації допомоги голодуючим в Україні «Голодовий комітет». Написав «Одвертого листа» до голови франц. сенату *Е. Еррію*, який заперечував існування голоду в Україні. Аргументовано критикував його позицію, доводячи дійсну мету штучного голоду як боротьбу більшовиків з укр. населенням та спосіб винищення селянства. «Щоб почути справжній голос укр. народу, - зауважував **Б.**, – Ви повинні були б об'їхати та побачити вимираючі села України». Автор понад 500 наук. праць та статей з національного питання. Головні з них: «Поневолені народи царської імперії, їх національне відродження та автономне прямування» (1916), «Національна справа» (1918), «Націологія і націографія» (1923), «Боротьба народів за національне визволення» (1932), «Вступ до націології» (1934), «Наука про націю та її життя» (1939). Праці **Б.** публікувались багатьма мовами. **Б.** – один з провідних європейських фахівців з теорії нації та національних відносин. Вважав націю сусп. фактом, що відіграє в сучасному громадському житті людства таку ж роль, як держава чи релігія. Методолог. основою для обґрунтування націологічної концепції **Б.** прислужилися теорія соціальної солідарності *Е. Дюркгайма* та теорія спілки і спільності *Ф. Тьонніса*. Головною ознакою нації вважав духовну спільність, що ґрунтується на національній свідомості. Основним елементом нац. самоідентифікації для вченого була мова. Започаткував новий напрям

наук. досліджень – націологію, ввів у наук. обіг поняття «етнополітика». Завданням націології вважав всебічне з'ясування сутності нації наук. методом. Під етнополітикою (її називав етно-націо-політикою) **Б.** розумів дисципліну, що вивчає взаємини між нацією й державою та досліджує питання нації в політ. аспекті. Завдання етно-націо-політики – класифікація націй та держав з точки зору нац. складу існуючих та бажаних політ. формацій. Тому етнополітика, на думку **Б.**, має окреслити тенденції та перспективи націо-держ. взаємин. До предметного поля етнополітології **Б.** зараховував також питання соборності як у національному, так і у держ. аспекті. Значну увагу **Б.** приділяв проблемам асиміляції і з погляду соціології, і націології, звертаючи особливу увагу на неспроможність примусової асиміляції, яку політ. та адміністративними засобами здійснює держава. Примусова асиміляція – це політичний анахронізм, вона руйнує підвалини держави, яка до неї вдається, та гартує сили переслідуваного народу. Окрему увагу **Б.** приділяв співвідношенню держави та партії. Він гостро критикував тенденції звести сутність нації до однієї політ. партії, зазначаючи, що диктатура комуністичної партії в СРСР призвела до трактування й розв'язання національного питання у класовому, а не національному аспекті, на шляхах держ. централізму. Тенденція опанування цілою нацією партією була притаманна і гітлерівській Німеччині, де була проголошена «тотальність» нації. Привілейованою стала каста парт. членів супроти «членів народу», громадян іншої касты. В Італії здійснено ідеал післявоєнного націоналізму, що визначає тезу «нація понад усе», нація – це політ. моноліт. Сізіфовою працею, вважає **Б.**, є спроби повернення нації до стану політ. аморфності первісної соціогенези з праєтногенетичної доби. **Б.** вважав, що національна ідея може народитися лише під знаком демократії, саме під її захистом повстали й розвинулися національні рухи в Європі. Демократія сприяла національному пробудженню й відродженню історично приспаних або забутих народів. Вивчаючи історію укр. націоналізму, **Б.** розрізняє демократ. націоналізм, який на-

живає романтичним напрямком, пов'язаним з тим, що нація є легітимною дитиною демократії. Цей гуманістичний націоналізм визначав іст. покликання нації. Іншим є т.зв. паннаціоналізм *Д. Донцова*, який, на думку **Б.**, є антираціональним, еклектичним закликком до війни всіх проти всіх. Паннаціоналізм є антитезою націократії, яка має можливість вирішити національну проблему, створивши умови для співжиття та співпраці всіх народів. Все життя **Б.** залишався вірним своїй життєвій настанові: «Любіть і працюйте для України!», залишивши по собі глибоке історико-філос. осмислення світового та укр. націотворчого процесу.

І. Оніщенко

БРЕНДИНГ ТЕРИТОРІЙ – напрям сучасної політики, що є цілеспрямованою діяльністю суб'єктів зі створення, корекції та просування позитивного концепт-образу територій у зовнішн. і внутрішн. середовищі. **Б.т.** є часткою бренд-політики – практики політ. рішень і цілеспрямованих дій органів держ. влади та місцевого самоврядування, що, відповідно до законодавства, спрямовані на вдосконалення бренду територій як цінності. **Б.т.** має власних суб'єктів, нормативно-правові підстави функціонування, формалізовану інституційність реалізації, функціональні призначення та технології впровадження. **Б.т.** реалізується на підставі бренд-стратегії розвитку територій, яка є колективним політ. продуктом, створеним шляхом бренд-партнерства (взаємовигідного співробітництва держави з територ. громадами та приватними інвесторами). Метою **Б.т.** є створення території як певної цінності для постійних і потенційних споживачів. Бренд територій – багатомірний ментальний концепт-образ території, що завдяки найвищому рівню емоційної довіри, сприймається широкими колами споживачів як цінність. Цей концепт-образ – рафінована частина реальності, в якій виявляється уся необхідна (на думку творців бренду) інформація, що переконує «споживачів» в її унікальних можливостях. Бренд території має ірраціональну природу та насамперед є єдиною системою цінностей, яку поділяють його споживачі. Імідж, репутація, асоціа-

тивні образи – складові елементи її бренду, які здатні лише частково презентувати територію у громадській думці. Якість бренду зумовлює легітимність влади у межах території та рівень її впливу на світові політ., екон. і соціокультурні процеси. **Б.т.** у світі – системний і довготривалий процес, зорієнтований на зміцнення бренду території без орієнтації на політ. події і кампанії, **Б.** пострадянських територій, часто, реалізується як ситуативна політ. технологія, що використовують кандидати з метою отримання політ. капіталу. Стратегічно **Б. т.** здатний перетворити територію з населенням на державу-націю, місто-бренд, глобальне місто чи аутентичний регіон, де ідентичність територ. резидентів виступатиме чинником консолідації сусп-ва. Якісна бренд-політика сприяє самоорганізації території у процесі прийняття політ. рішень й саморозвитку світової політ. системи загалом. Стейкхолдери **Б.т.** – учасники процесу, що зацікавлені (прямо чи опосередковано, реально чи потенційно) у матеріальних і нематеріальних його результатах. Вони об'єднують резидентів (постійних мешканців території, що народились чи проживають тривалий час у її межах) і нерезидентів **Б.т.** (груп інтересів, що час від часу відвідують територію і можуть бути зацікавленими в результатах її прогресивного розвитку (туристи, інвестори, гості, особи у відрядженні, студенти). **Б.т.** реалізується на трьох рівнях сучасної політики: глобальному, національному та регіональному. Глобальний **Б.т.** передбачає конкуренцію брендів територій (глобальних міст, держав-лідерів, загальновідомих аутентичних регіонів – агентів глобалізації) за світовий вплив. Національний і регіональний **Б.т.** – напрямок держ. політики, що спрямований на покращення сприйняття національного суверенітету та його складових регіонів мешканцями та зовнішн. спостерігачами. **Б.т.** – новий напрямок полідисциплінарних академічних досліджень. Категорія «бренд» у політол. дослідженнях і політ. практиці запозичено з маркетингу, де концептуально бренд зводиться до образу товару (послуги, ідеї, продукту, персони, території) і вважається нематеріальним активом кампанії/країни. Теоретико-методо-

лог. засади дослідження **Б.т.**, як предмета політ. науки, містяться у: роботах 60-х рр. XX ст. економістів-маркетологів *Ф. Котлера, С. Леві, Д. Огілві, Н. Кляйна, М. Елса* (Великобританія, Канада, США), присвячених можливостям застосування маркетингу у некомерційних сферах діяльності; теорії конкурентної ідентичності *С. Анхольта і М. Гайдеггера*; дослідженнях іміджування країни та технологій політ. маркетингу територій *І. Рейна, Т. Кромвелла, К. Бджоли*; емпіричних даних – результатах світового аудиту розвитку територій за різновекторними показниками. Серед них: Індекс процвітання країн (*The Legatum Prosperity Index Table Rankings*), Top100 національних брендів (*Brand Finance Nation Brands 100 і Anholt-GfK Roper Nation Index*), Рівень демократії в країнах перехідного періоду (*Nationsin Transit Brand*), Рейтинг країн світу за Індексом інновацій (*The Global Innovation Index*), Індекс людського розвитку країн світу (*United Nations Development Programme: Human Development Index*), Рейтинг репутації країн світу (*The Country Rep Trak*), Індекс кризовості держав світу (*The Failed States Index*), Рейтинг національних брендів світу, Рейтинг країн світу за Індексом щастя (*The Happy Planet Index*), Рейтинг конкурентоспроможності країн світу (*The IMD World Competitiveness Yearbook*), Показники якості держ. управління у країнах світу (*Governance Matters*), Індекс глобальних міст (*Foreign Policy be A. T. Kearney - The Global Cities Index*), Індекс корупції (*Corruption Perception Index*) та інші. Неефективність і суперечливість нормативно-правової бази бренд-політики укр. держави, відсутність чіткої стратегії зовнішн. і внутрішн. позиціонування країни, слабкість територ. громад як суб'єктів політики спростовують призначення **Б.т.** в Україні. Пасиви бренду «Україна» – імідж влади, комфортність проживання в країні, інформаційна політика держави, публічність держ. рішень, прозорість виборів та ефективність законодавства. Активи бренду – соц. клімат в країні, культура, інтелектуальний і науково-технічний ресурс нації.

Т. Нагорняк

БРЕТТОН-ВУДСЬКА КОНФЕРЕНЦІЯ (1944) – офіційна назва Валютно-фінансова конференція Об'єднаних Націй (англ.

The United Nations Monetary and Financial Conference), що відбулася 01-22.07.1944 у м. Бреттон-Вудс (штат Нью-Гемпшир, США). Мета конференції – налагодити співробітництво у валютній сфері, активізувати міжнар. торгівлю, допомогти державам, економіка яких постраждала у результаті Другої світової війни. У конференції взяли участь 44 держави, у т. ч. СРСР. Основні угоди розроблялися представниками США і Вел. Британії. Конференція започаткувала формування світової валютної системи і прийняла рішення про створення ін-тів для здійснення постійного контролю за нею. У ході роботи конференції були засновані Міжнародний валютний фонд (МВФ) і Міжнародний банк реконструкції та розвитку (Світовий банк). Програма створення таких ін-тів висувалась ще під час Другої світової війни, зокрема у доповідях економістів *Дж. Кейнса* («Про міжнародний кліринговий союз», 1941) і *Х. Вайта* («Про міжнародний стабілізаційний фонд», 1943). **Б.-В.к.** заклала основи світової валютної системи (отримала назву золотодоларової або бреттон-вудської), яка базувалась на «золотому обмінному стандарті» (*gold Standart*) і двох обмінних валютах – доларі США і фунті стерлінгів. «Золотий стандарт», вперше введений Великою Британією в 1821 р. (скасований у 1914 р.), фіксував співвідношення нац. валюти і золота. Відповідно до підписаних угод валютні резерви будь-якої держави повинні були зберігатися і в золоті, і в осн. валютах – амер. доларах і брит. фунтах стерлінгів. Оскільки після війни США були єдиною державою, вартість нац. валюти якої була відображена в золоті, валюти ін. держав конвертувалися відповідно до долара. Контроль за дотриманням міжнар. валютної дисципліни здійснювався з боку МВФ і Світового банку. Кожна держава була зобов'язана забезпечити твердий паритет своєї валюти щодо долара США, який встановлювався у золотому еквіваленті. Згідно з передбаченою статуту МВФ валютною дисципліною, уряд держави, курс валюти якої знижувався, повинен був продавати зі своїх валютних резервів на світових фінансових ринках золото або тверду конвертовану валюту, переважно долари

США, та скуповувати за неї свою нац. валюту доти, доки пропозиція і попит на валюту не вирівнювалися. Валютно-екон. система, створена у Бреттон-Вудсі стимулювала екон. зростання США, західноєвропейських держав і Японії впродовж 20 років, аж до кризи амер. економіки у 1960-х рр. У 1971 р. Президент Р. Ніксон оголосив про скасування золотого стандарту, а більшість держав ввели плаваючий обмінний курс валют, що припинило функціонування Бреттон-Вудської системи та привело до її реформування на Ямайській (м. Кінгстон) конференції (1976). Ця реформа скасувала офіц. ціну золота і золотий вміст нац. золотих одиниць. Формально золото було повністю виключене з міжнар. розрахунків, втратило функцію компонента валютної системи, хоча фактично продовжує залишатися гарантом стабільності внутрішн. грошового обігу.

Л. Угрин

БУДГАКОВ СЕРГІЙ МИКОЛАЙОВИЧ (28.06.1871, м. Лівни, Орловської губерні, Російська імперія – 13. 07.1944, Париж, Франція) – філософ, публіцист, теолог, економіст, священник православної церкви. Навчався в духовному училищі, в Орлов. духовній семінарії та в Єлецькій класичній гімназії. Закінчивши юридичний ф-т Московського ун-ту, став викладачем політекономії в Імператорському московському техн. училищі, потім проф. Київського політехнічного ін-ту. Мав широку популярність серед рос. інтелігенції. Обирався депутатом 2-ї Держдуми як безпарт. «християнський соціаліст». Захоплювався марксизмом та був близький до соціал-демократів. Соціальну боротьбу вважав не лише зіткненням ворожих класових інтересів, а й здійсненням і розвитком етичної ідеї. Вчення про класовий егоїзм і класову солідарність, на переконання Б., є поверхневим гедонізмом. З етичної точки зору, за твердженням Б., партії, що борються за життєві блага, цілком рівноцінні, оскільки ними керує не релігійний ентузіазм, не шукання безумовного і нескороминущого сенсу життя, а буденне себелюбство. Негативно сприйняв Жовтневу революцію і був висланий за кордон. У 1925 р. створює в Парижі Православний богословський ін-т.

Бере участь в екуменічному русі, зокрема з англіканською церквою, займається проектами «Партії християнської політики». Демократію Б. називав новим ідолом, спокусою і стверджував, що рос. православ'ю немає чого вчитися у демократії, що РПЦ є достатньо народною. Прагнення до рівноправ'я, боротьба за рівність зруйнували б церкву. Церква є вищим початком життя, царство не від миру сього, демократія ж є тільки природне людство в гріховному його стані, що іноді набуває образу звіриного. Вона сама потребує керівництва духовного. Воля народна однаково здатна як надихатися істиною, так і затемнятися брехнею, доходючи до звірства, тиранії, блюзнірства. Марновірне преклоніння перед «волею народною» лежить в основі демократії і народилося з обожнювання гріховної людини. У галузі соціальної і політ. демократія має свою правду і свої права. Голос більшості, підрахунок голосів – єдиний і порівняно найкращий засіб для виявлення народних інтересів і потреб. Питання господарські, соціальні, правові Б. вважав цариною, в якій повинен був вирішувати народ більшістю своїх голосів. Він був переконаний, що демократія може піднятися до великого подвигу, але може й опуститися до низького озвіріння і тиранічного буйства, відтак її ім'ям не може бути виправдане безбожництво і блюзнірство, насильство і злочин. Народ вітав Христа, а потім вимагав його розіп'яти. Завданням церкви є виховання демократії, але не слід принижуватися до неї у всій її невизначеності. Не можна міряти церкву демократ. мірками. Б. виділяв різні типи демократії. Найкращий з них був плодом англ. революції, коли була закладена основа могутності Англії. Релігійні англосаксонські настрої мали визначальне значення і при зародженні амер. республіки, яку заснували прихильники реформації. Ін. тип демократії зародився у Франції, де Велика франц. революція зробила спробу замінити християнство шануванням богині Розуму. У 19 ст. великого значення набула нім. соціал-демократія, що характеризувалася тупим і самовдоволеним атеїзмом.

В. Терещенко

БУРЖУАЗНА РЕВОЛЮЦІЯ (лат. *burgus* – укріплене місто та *revolutio* – розгортання,

переворот) – тип соціальної революції, основне завдання якої – усунення від влади привілейованої феодальної аристократії, знищення феодального ладу або його залишків і створення політ. передумов для розвитку капіталізму. Перша **Б.р.** відбулася в другій половині XVI ст. у Нідерландах, але сучасники вперше назвали революцією англ. Широке використання цього терміну починається з XVIII ст. після Франц. революції. Основною соціальною силою **Б.р.** у країнах Європи XVII–XIX ст. був «третій стан», міська і сільська біднота, очолювані буржуазією. Основні вимоги – знищення абсолютистської монархії та середньовічної цехово-корпоративної системи, встановлення республіки, свободу підприємництва і торгівлі, невтручання держави в економ. життя країни, розв'язання аграрного питання. **Б.р.** були наслідками глибоких сусп. та екон. змін, їм передували кризи, зумовлені неефективністю попередньої сусп. системи, нездатністю влади їх подолати, а також дією таких чинників, як поширення революційних ідеологій і міфів, зростання класових антагонізмів, політ. активності й організованості майбутніх революціонерів (поява організацій і партій), впливом суб'єктивних, ситуаційних чинників, що ставали часто приводом до початку збройної боротьби. **Б.р.** супроводжувалися насиллям і терором, погіршенням економ. та соціального становища народу, зростанням його незадоволення результатами революції. Це приводило до примирення груп конфліктуючих сторін і синтезу елементів нового та старого політ. порядку як завершення революції (напр., встановлення обмеженої конституційної монархії, поділ впливу та влади між колишніми антагоністичними класами, обґрунтовані в теорії поділу влади Дж. Лока і Ш. Монтеск'є). Наслідками **Б.р.** в Європі була демократизація сусп. життя – розвиток конституціоналізму, парламентаризму, розширення політ. прав тощо. В ході **Б.р.** могло також розв'язуватись питання національної незалежності або національного об'єднання країни (напр., у Німеччині й Італії в XIX ст.). Бурж. історики (Ф. Тізо, О. Тьєрі, А.Тьєр) розглядали **Б. р.** лише як боротьбу між буржуазією та дворянством,

вважаючи буржуазію представником інтересів всього «третього стану» і замовчуючи роль народу. Марксистська історіографія, навпаки, розглядала народні маси, як найреволюційнішу силу бурж. революцію, яка передре соціаліст.

Л.Угрин

БЮЛЕТЕНЬ (лат. *bullā* – грамота) – листок або бланк чітко визначеної форми, що супроводжує процедуру голосування та виборів. **Б.** містить надруковані за алфавітом (або на основі жеребкування) прізвища (або прізвище) й ім'я кандидатів, а також перелік партій, парт. блоків, які претендують на депутатський мандат або ін. виборну посаду. Виборчий **Б.** зазвичай містить й ін. інформацію про кандидатів – парт. приналежність, місце праці та посаду кандидата, місце проживання, а у випадку пропорційної виборчої системи – перші прізвища парт. списку. Виборець заповнює **Б.** у спеціальній кабінці, викреслюючи претендентів, крім обраного, або ставлячи визначений знак біля його прізвища чи назви партії. **Б.** може передбачати і позицію: «Не підтримую жодного з кандидатів». Заповнені **Б.** є підставою для підрахунку голосів і визначення волевиявлення виборців, а отже – результатів виборів. Їх поділяють на дійсні, що дають змогу однозначно виявити позицію виборця – «за», «проти», «не підтримую жодного», та недійсні, на основі яких неможливо однозначно визначити волевиявлення виборців (містять більше ніж одну позначку проти прізвищ кандидатів чи назв партій або в яких немає жодної позначки). На основі способу голосування виділяють категоричний (найпоширеніший) та ординальний (лат. *ordinalis* – порядковий) **Б.** В категоричному **Б.** виборець має право залишити лише одного кандидата чи партію (або викреслити всіх). Ординальний **Б.** дає змогу виборцям ранжувати всіх кандидатів чи партії, зазначити ступінь прихильності до всіх кандидатів, проставивши, наприклад, біля їх прізвищ чи назв партій цифри 1,2,3 і т. д.

Л.Угрин

В

«В ТІНІ МОВЧАЗНОЇ БІЛЬШОСТІ, АБО КІНЕЦЬ СОЦІАЛЬНОГО» – книга Жана Бодріяра (франц. «A l'ombre des majorités silencieuses, ou la fin du social», Paris, 1982). Орієнтовно із часів Великої франц. революції політ. та соціальне стають невіддільними одне від одного, простір їх розгортання подвоюється, дублюється на основі сил тяжіння економіки. Цей зв'язок зберігається й у наш час, однак у специфічній формі вияву – у формі їх занепаду, заходу за горизонт актуальності. Справжня природа політ. характерно говорить про себе вустами *Н. Макіавеллі* у період Відродження, звільнена від релігійних і міфологічних упереджень, як «чиста гра знаків, яка не обтяжує себе ніякою іст. чи соціальною «істиною», але, навпаки, грає на її відсутності». Простір політ., отже, визначений передусім формою знакової подачі сенсу, різноманітних кодів його поєднання, що формують собою стратегію, а не ідеологію – тут ще рано говорити про домінантність ідейну, остання коливається, релевантно залежна від віртуозності висловлення, а не від абстрактних і наперед завершених «істин». Відповідно «цинізм і імморалізм макіавеллівської політики пов'язані не з нерозбірливістю у виборі засобів, на чому наголошує досить груба її інтерпретація: їх потрібно шукати у вільному відношенні з цілями». Цинізм та імморалізм знаходять своє підґрунтя саме у вільному співвідношенні з іст., псих., соц. «істинами». Таким чином, *Ж. Бодріяр* вважає, що чистий прояв політики у такому цинічно-імморальному вияві найбільш їй властивий і може бути зіставляваний радше із поняттям здорового глузду, як підґрунтя для такої стратегічної гри, але аж ніяк не у розумі. Уже, починаючи від XVIII ст., спрямованість політ. різко змінюється у бік соціального, що стає змістовним виявом політики, «політичне тепер – це

уявлення, над грою владарюють механізми репрезентації ... політ. сцена відтепер відсилає до фундаментального означуваного: народу, волі населення тощо. Цього разу на неї виходять не чисті знаки, але смисли: від політ. дії вимагається, щоб вона якомога краще зображувала реальність, яка стоїть за нею, щоб вона була прозора, щоб вона була моральною і відповідала соціальному ідеалові правильної репрезентації». Проте відносна рівновага між сферами політ., іст., соціального зберігатиметься досить довго. «Кінець політики», на думку *Ж. Бодріяра*, визначає поява марксизму, – «починається ера повної гегемонії соціального та екон., і політ. залишається лиш бути дзеркалом – віддзеркаленням соціального в царинах законодавства, інституційності і виконавчої влади». Зростання впливу соціального зумовлює втрату впливу політ. Соціаліст. думка, на противагу ліберальній (для останньої характерна своєрідна «ностальгія» за «чистою» політикою), ґрунтується на тих ідеалах, у межах яких поступове зникнення політики є невідворотним. Таким чином, енергія політ. спрямована проти нього ж самого – його специфіки у чистому вигляді більше не існує. Кінцева втрата стратегічного наповнення політики настала в умовах сучасної неоконфігуративності – «остання передбачає все ту ж самозростаючу знаковість, але знаки тепер не означають: насправді, в реальній соціальній субстанції їм більше ніщо не «відповідає». Розсіювання, дисемінація соціального означуваного («класу», «пролетаріату» тощо) приводить до розпорошення залежного від нього політ. позначуваного у всіх формах його вияву. За таких умов, єдиним дійсним референтом є референт «мовчазної більшості». Сфера вияву останнього – сфера симуляції у просторі соціального. У розумінні *Ж. Бодріяра*, цей єдиний актуальний референт – мовчазна більшість – є досить умовним, оскільки він не може уособлювати жодної репрезентації – «маси не є референтом, оскільки вже не належать порядку уявлення». Політ. референт отримав заміну у вигляді референдуму – питання передбачають відповіді. Отже, політ. на сучасному етапі цілковито узалежене

від механізмів симуляції. У цьому контексті маса поєднує основні концепти Ж. Бодріяра – «маса уникає схем звільнення, революції та історичності – так вона захищається, вживає заходів проти свого Я. Вона функціонує за принципом симуляції й уявного референта, який передбачає політ. клас-фантом і виключаючи яку-небудь «владу» маси над самою собою – маса є водночас і смертю, кінцем політ. процесу, якому вона б могла виявитись підконтрольною. Вона губить і політ. волю, і політ. репрезентацію». Доцільно детальніше зупинитись на особливості мас у просторі політ. Найпершим її парадоксом є те, що вона виступає водночас і об'єктом (виявляючись на перетині всіх хвиль інформаційного впливу) і суб'єктом симуляції, здатним на гіперсимуляцію, видозмінюючи всі симулятивні системи. Зворотним парадоксом маси є те, що вона не є ні суб'єктом, ані об'єктом – оскільки, з одного боку, вона не є носієм автономної свідомості, а з іншого – вона не піддається описові через систему відносин, структур, які можна було би охопити через які-небудь визначені індикатори. Та й загалом Ж. Бодріяр притримується такої думки – «світ усе ж не об'єктивується». В аналізі політики науковець йде ще далі, зазначаючи, що політ. перетворилося у лишень своєрідний спектакль, розігруваний в умовах повсякденного життя перед спраглим до видовищ громадянином, – «передвиборче дійство і телеігри – це в свідомості людей протягом тривалого відтинку часу одне і те саме». Індивід, розчинений у масі, давно переступив через вияви хоч якогось резонансу і став непомітним елементом публіки, для якого політичне подане у формі захопливого дійства. Тим паче, це вже давно не гра у маніпуляцію – це абсолютно серйозна постановка, механізми функціонування якої уже не можуть мати характеру зверхнього диктування – це основа реалій політ., хай і в умовах симуляції реальності та тотального поширення симулякрів. «Приватне, низьке, повсякденне, малозначиме, маленькі хитрощі, дрібні збочення тощо, вочевидь, розташовуються не по цей, а по той бік репрезентації. Маси, як виявляється, стурбовані приведенням до виконання того смертного

вироку політ., який вони самі винесли, не чекаючи досліджень на тему «кінця політики»; у своїй «наївній» практиці вони трансполіт. тією ж мірою, якою вони транслінгвістичні у своїй мові». В умовах такої гомогенності, яка набуває симульованих ознак уседозволеності, все зводиться до дрібних відмінностей, сліпих практик, багато у чому до анонімної маргінальності, сенс якої зводить нанівець система політики референдуму – існує наперед задана, а головне, – визнана форма поведінки та активності, все, що поза нею – допустима, але не прийнятна активність. Це вже навіть не втрата ідентичності – остання як така теж перетворилась на симулякр, оскільки зазвичай втрата безпосередньої ідентичності і макросередовища відкриває самоототожнення зі своєрідним мікросередовищем. «Маса виступає характеристикою нашої сучасності – як явище вищою мірою імпульсивне» – така-от імпульсія не може бути освоєна ні теоретично, ні практично у сенсі тотальної невизначеності, перебування у просторі симуляції реальності. Тут уже немає обміну смислами, не існує їх полюсів, а, відповідно, «саме через цю причину в масі неможливе також і відчуження – тут більше не існує ні один, ані інший».

А. Гарбадин

ВЗАЄМОДІЯ ПОЛІТИЧНИХ СИЛ – сукупність відносин, зв'язків між політ. силами як суб'єктами політ. процесу, форма політ. комунікації, що передбачає свідомий і цілеспрямований взаємовплив з метою реалізації інтересів і цілей, розв'язання політ. проблем і суперечностей. **В.п.с.** відображає реальний зміст політ. процесу, вплив на неї не лише інтересів і намірів політ. сил, їх лідерів, а й дії найрізноманітніших внутрішн. і зовнішн. чинників. Об'єктами **В.п.с.** можуть бути ресурси, влада, статус, норми, процедури, правила гри. **В.п.с.** характерна для плюралістичного сусп-ва з тією чи іншою мірою змагальності. Це спосіб узгодження інтересів, позицій і цілей, їх структуризації, ієрархізації, досягнення балансу сил, а отже, і формування певного політ. порядку та збереження стабільності. За умов, коли в процесі взаємодій кожен учасник намагається реалізувати свої цілі, політ. порядок може

бути забезпечений за наявності системи цінностей, норм і певних принципів, правил, що регулюють і регламентують ці взаємодії. Водночас вони не можуть жорстко детермінувати **В.п.с.**, а конституують їх як політ. групу, нерозривно пов'язану з політ. інтересами, де кожна сторона намагається отримати максимальну користь і мінімізувати втрати. Види **В.п.с.** – змагання, конфлікт, конфронтація, боротьба, пристосування, домінування, співробітництво (кооперація), нейтралізація. Вони визначаються сферою та мірою відповідності (чи навпаки) інтересів, цілей, позицій, а також солідарності або згоди між ними. Важливе значення у **В.п.с.** мають процедури – переговори, консультації, політ. заяви, що допомагають впорядкувати стихійний процес політ. взаємодій, сприяють формуванню спільних правил гри в політ. процесі та можливості домогтися згоди через поступки, домовленості, компроміси, консенсус. Інституційні форми **В.п.с.** – парт. система, коаліції, союзи, блоки, опозиція. Принципи **В.п.с.** можуть ґрунтуватись або на домінуванні однієї чи двох політ. сил у середині ієрархічного блоку, які нав'язують свої цінності, інтереси та правила гри іншим учасникам, беручи до уваги певною мірою інтереси, позиції інших політ. сил, або на рівноправному партнерстві всіх учасників політ. взаємодій незалежно від масштабу впливу та балансу інтересів.

Л. Угрин

ВИШЕНСЬКИЙ ІВАН (між 1545-50, Судова Вишня, Річ Посполита (тепер Львівська обл., Україна) – після 1620, Афон, Греція) – письменник-полеміст. Деякий час жив і, ймовірно, навчався у Луцьку та Острозі. І. Франко припускав, що **В.** підтримував *К. Острозький* (можливо, жив при дворі князя). У 70-х рр. XVI ст. **В.** постригся в ченці (перебував в Унівському монастирі), у 80-х рр., не змирившись із феодальним ладом Речі Посполитої, залишив батьківщину і відправився в Грецію, на півострів Афон, де став ченцем монастиря Афон (на той час центр православ'я на Сході). Певний час мандрував «святими обителями», був ченцем Загребського монастиря, а під кінець життя замкнувся в печері, де й помер. Перебува-

ючи за межами України, **В.** підтримував активний зв'язок із Львівським братством та острозькою групою полемістів – *Г. Смотрицьким*, *Стефаном Куколем (Зизанієм)* та ін. Творча спадщина **В.** налічує 16 праць. Найпомітніші з них були написані в 1580-90-х: «Писание до всех обще, в Лядской земле живущих», «Извещение краткое о латинских прелестях», послання до кн. Острозького та єпископів, «Обличение диявола-миродержца», «Порада» та ін., які увійшли у збірку «Книжка». У 1604 р. у відповідь на тривалі умовляння **В.** повернувся до України, відвідав в Уторниках свого афонського друга *І. Княгицького*, згодом Львів, де наразився на нерозуміння керівників братства, через що покинув місто, на рік поселився в Унівському монастирі, звідки у 1605 р. написав «Послание к старице Домникии», присвячене полеміці з впливовим членом братства *Ю. Рогатинцем*. Згодом переїхав до Манявського скиту до *І. Княгицького*, а в кін. 1606 р. повернувся на Афон «спасатися в пустынних местах». В Афоні **В.** пише «Зачапка мудраго латынника з глурым русином», «Позорище мысленное», «Послание Львовскому братству» та ін. Твори **В.** практично не друкувалися за життя автора й існували лише як рукописи. Публікацію праць здійснили такі діячі укр. культури, як *М. Костомаров*, *С. Голубев*, *І. Франко*, *Г. Житецький* та ін., завдяки яким **В.** відкрився читачеві як яскравий укр. полеміст XVI-XVII ст. **В.** уміло поєднував літературні форми церковних послань, діалогу та полемічного трактату. Його тексти характеризувалися емоційністю, сарказмом, сатирою, які використовувались у боротьбі з католицизмом та унією.

О. Сорба

ВІЙНА – конфлікт між політ. утвореннями (державами, етносами, політ. угрупованнями тощо), що відбувається у формі збройного протиборства, військових (бойових) дій між їх збройними силами; регулюється законами і звичаями – сукупністю принципів і норм міжнар. права, які встановлюють обов'язки воюючих сторін (забезпечення захисту цивільного населення, регулювання ставлення до військовополонених, заборона на використання особливо нелюдських видів

зброї). За підрахунками вчених, за останні п'ятдесят шість століть відбулося бл. 14 500 **В.**, в яких загинуло понад 3,5 млрд. людей. Як правило, **В.** має на меті нав'язування опонентові своєї волі. Один суб'єкт політики намагається змінити поведінку іншого, змусити його відмовитися від своєї свободи, ідеології, від прав на власність, віддати ресурси: територію, акваторію та ін. На думку відомого амер. фахівця з психологічної війни *П. Лайнбарджер*, **В.** – це свого роду переконання, дороге, небезпечне, криваве і неприємне, але ефективне, якщо інші заходи не дають бажаних результатів. При цьому нерідко ініціатори **В.** переслідують і непрямі цілі, як то: зміцнення своїх внутрішньополіт. позицій («маленька переможна **В.**»), дестабілізація регіону в цілому, відволікання і зв'язування сил противника. У новий час, для сторони, що безпосередньо почала **В.**, метою є світ кращий, ніж довоєнний. Для сторони, що відчуває агресію з боку супротивника, який розпочав **В.**, метою **В.** автоматично стає: протистояння супротивнику, який бажає нав'язати свою волю; запобігання рецидивів агресії. У реальному житті часто немає чіткої межі між нападаючою стороною і стороною, що обороняється, бо обидві сторони знаходяться на межі відкритого прояву агресії, і яка з них почне атаку першою – справа випадку і прийнятої тактики. У таких випадках цілі **В.** обох сторін однакові – нав'язування своєї волі противнику з метою поліпшення свого довоєнного становища. Виходячи з вищесказаного, можна зробити висновок, що **В.** може бути: повністю виграна однієї з протидіючих сторін – або воля агресора виконана, або, для сторони, що обороняється, нападки агресора успішно припинено та його активність пригнічена; цілі жодної зі сторін не досягнуті до кінця – воля агресора(ів) виконана, але не повністю. За формулюванням *Клаузевіца*, «**В.** є продовження політики іншими, насильницькими засобами». Основним засобом досягнення цілей **В.** служить організована збройна боротьба як головний і вирішальний засіб, а також екон., дипломатичні, ідеологічні, інформаційні та інші засоби боротьби. У цьому сенсі **В.** – це організоване збройне насильство, метою якого є

досягнення політ. цілей. Головним засобом у **В.** є армія. За своїми масштабами **В.** поділяються на світові та локальні (конфлікти). Збройні конфлікти сильних у військовому відношенні країн з розташованими на примітивному рівні розвитку племенами називаються умиротворенням, військовими експедиціями або освоєнням нових територій; з невеликими державами – інтервенціями чи репресаліями; з внутрішн. групами – повстаннями, заколотами або внутрішн. конфліктами (громадянська **В.**). Подібні інциденти, якщо опір виявився досить сильним або тривалим за часом, можуть досягти достатнього розмаху, щоб бути класифікованими як **В.** Існує велика кількість теорій, що пояснюють феномен **В.** в історії людської цивілізації. Прихильники реалізму в міжнар. відносинах стверджують, що основна мотивація держав – це власна безпека. Інша теорія розглядає питання влади в міжнар. відносинах і теорію переходу влади, яка вибудовує світ у певну ієрархію і пояснює найбільші **В.** викликом чинному гегемонів з боку великої держави, яка не підкоряється його контролю. Психологи (*Е. Дурбан*, *Д. Боулбі* та ін.), стверджують, що людині за природою речей властива агресія. Вона підживлюється сублімацією і проекцією, коли людина перетворює своє невдоволення в упередження і ненависть до інших рас, релігій, націй або ідеологій. Відповідно до даної теорії держава формує і зберігає певний порядок у сусп-ві і в той же час створює базу для агресії у формі **В.** Якщо **В.** є невід'ємною частиною людської природи, як передбачається багатьма психологічними теоріями, то повністю зжити її ніколи не вдасться. *З. Фройд* вважав агресивність одним з основних інстинктів, що визначають психологічні «пружини», спрямованість і сенс людського існування і, виходячи з цієї позиції, *З. Фройд* навіть відмовився брати участь в русі борців за мир, так як вважав **В.** неминучим наслідком періодичних спалахів людської агресивності. Незважаючи на те, що дані теорії можуть пояснити, чому **В.** існують, вони не пояснюють причини їх виникнення; в той же час вони не пояснюють існування деяких культур, які не знають **В.** як

таких. Якщо внутрішн. психологія людського розуму незмінна, то подібні культури не повинні були існувати. Деякі вчені стверджують, що стан миру – це ілюзія. Періоди, які прийнято називати «мирними», насправді є періодами приготувань до майбутньої **В.** або ситуацією, коли войовничі інстинкти придушуються більш сильною державою, наприклад, *Rex Britannica*. Ці теорії ґрунтуються нібито на волі переважної більшості населення. Однак вони не враховують той факт, що тільки невелика кількість **В.** в історії було дійсно результатом волевиявлення народу. Набагато частіше народ насильно втягується у **В.** своїми правителями. Одну з теорій, яка ставить в основу політ. і військових лідерів, розробив *М. Уолш*. Він стверджував, що переважна більшість населення нейтральна до **В.**, і що **В.** трапляються тільки тоді, коли до влади приходять лідери з психологічно ненормальним ставленням до людського життя. **В.** зацікавлені правителями, які навмисно прагнуть воювати – такими, як *Олександр Македонський, Чингізхан, Наполеон і Гітлер*. Подібні люди стають на чолі держав у часи кризи, коли населення шукає ватажка з твердою волею, який, як їм уявляється, здатний вирішити їхні проблеми. Прихильники еволюційної психології (*К. Лоренц* та ін.) схильні стверджувати, що людські **В.** – це аналог поведінки тварин, які б'ються за територію або конкурують за їжу або партнера. Тварини агресивні за своєю природою, а в людському середовищі подібна агресивність виливається у **В.** Однак з розвитком технології людська агресивність досягла такої межі, що почала загрожувати виживанню всього виду. Подібні теорії були розкритиковані вченими (*Д. Г. Кеннеді* та ін.), які вважали, що організовані, тривалі **В.** людей істотно відрізняються від бійок за територію у тварин – і не тільки в частині технології. *Е. Монтегью* вказує, що соціальні фактори і виховання є важливими причинами, що визначають природу і хід людських **В.** Тому **В.** таки є людським винаходом, який має свої іст. та соціальні корені. Згідно теорії мальтузіанства причини **В.** криються в зростанні населення і нестачі ресурсів. Теорія переважання молоді обґрунтовує причини

В. поєднанням великої кількості молодих чоловіків з браком постійної мирної роботи. Деякі вчені розглядають **В.** як результат зростання економічної конкуренції між країнами. **В.** починаються як спроба опанувати ринками і природними ресурсами і – як наслідок – багатством. Існують також ще ціла низка теорій, які намагаються пояснити природу **В.** Відсутність **В.** називають миром.

М. Требін

ВІРТУАЛЬНІ ТЕРИТОРІЇ – форми віртуальних локальностей, створені електронними комунікативними засобами, які не мають географічно-територ. прив'язки. На відміну від поняття «віртуальних спільнот» позначають середовище їхнього розміщення в інформаційному просторі. **В.т.** виникають у зв'язку з детериторіалізацією світового простору, тобто виходу політ. процесів за межі географічних територій у сферу віртуальних комунікацій. Поняття віртуальних територій є складовою *геофілософії* як теорії, що розглядає світовий простір у контексті множинності та багатовимірності протікання в ньому комунікативних процесів, а також буде моделювати розвиток соціуму згідно еволюції співвідношення території та землі (*Ж. Дельоз, Ф. Гваттарі*). Географія людської експансії сьогодні виходить за межі наявно визначених територ. координат Землі, що пов'язано, у першу чергу, зі стрімким розвитком інтерактивних засобів комунікації, які зменшують просторові залежності, покращують та прискорюють процеси обміну інформацією, полегшують міжкультурне спілкування. Підвищення впливу мас-медіа та комп'ютерних технологій на соціально-культурну, політ., екон. сфери призвело до феномену віртуалізації соціального, що сполучено з рефлексивними уявленнями про «кінець географії» (*П. Вірлію*) та «девальвацію місця» (*З. Бауман*). Важливим політичним чинником влади стають не тільки матеріальні, а й віртуальні ресурси, що передбачають регулювання та структурування інформаційних потоків відповідно до потреб певних екон. чи політ. сил, контролювання новітніх технологій та інтелектуального капіталу. Сегментація сусп-в у цих умовах відбувається в залежності від опанування

певними інформаційними технологіями, а також стилем життя, що характеризується високим темпом мобільності, гнучкості, інноваційності. Боротьба за ті чи ін. **В.т.** означає набуття першості у технологічному розвитку і реалізується у вигляді «віртуальних» чи «інформаційних» війн, що передбачають передування реальних подій віртуальними, моделювання соціально-політ. та екон. ситуації за допомогою ЗМІ, різноманітні форми технологічного та інформаційного шпіонажу тощо. Поява поняття **В.т.** пов'язана зі створенням нової комунікативної та культурної ситуації у 50-60 р. ХХ ст., яку відомий теоретик масмедіа *М. Маклюен* назвав терміном «глобальне село», маючи на увазі революційну роль інтерактивних засобів комунікації, завдяки яким земля куля немовби стиснулася до розмірів села. В результаті розвитку електронних засобів зв'язку стало можливим миттєве передання інформації з будь-якого континенту у будь-яке місце світу. Пізніше поняття «глобального села» було використане як метафора для позначення Інтернету як глобальної «віртуальної території» інтерактивної взаємодії, що, у свою чергу, сегментована на окремі віртуальні території в залежності від завдань та способів комунікативного єднання (сайти, форуми, веб-сторінки тощо). Онлайніві співтовариства, що складають «населення» тих чи інших **В.т.**, є прикладом реалізації ідеї відкритості у мережі Інтернет. Серед головних принципів таких співтовариств – антиієрархічність, інформаційна свобода, відкритість для комунікації тощо. Такі особливості мережі Інтернет стали причиною розгляду останньої як моделі «відкритого сусп-ва» або «Множини» у концепції відомих альтерглобалістів *М. Хардта* та *А. Негрі*, згідно яким саме «мережа» є загальною формою самовизначення спільнот сучасного глобалізованого світу. У свою чергу видатний іспанський соціолог *М. Кастельс* соціальним наслідком Інтернет-комунікації визначив формування т. зв. «мережної культури», спрямованої на встановлення «мережного індивідуалізму як доміантної форми соціальності». Інтернет-комунікація існує також у вигляді маргіналізованих об'єднань (зокрема, є складовою та-

кого напрямку кіберкультури як кіберпанк). З іншого боку, поняття **В.т.** використовується у концепції *медіакратії* як формування світової влади мас-медіа над всіма політ. структурами. При цьому нарощення медіакратичних тенденцій осмислюється і в позитивному сенсі (як подальша реалізація ідеї відкритості, «ноосферного мислення», науково-технологічного прогресу), і у негативному (як тотальний контроль сусп-в за допомогою ЗМІ). Статус **В.т.** набули і об'єкти, що є повністю віртуальними утвореннями, тобто існують виключно у віртуальному середовищі (напр., віртуальні держави), і об'єкти, які позначають реально існуючі утворення, але не мають їхнього матеріального продовження (напр., широко розповсюджені зараз Інтернет-магазини, казино, банки, газети тощо). Віртуальні держави (англ. «*virtual states*») – віртуальні утворення, що заявляють про свою державність, але не є справжніми державами у територ.-географічному розумінні, оскільки лише імітують деякі їхні риси (назву, атрибути, «населення», політ. статус тощо). Віртуальні держави як правило не мають власної території, розташовуючись в Інтернеті (тому вони також носять назву кібердержав), мають обмежену кількість «населення» (будучи мікродержавами чи мікронаціями) або претендують на території, які їм непідвладні (напр., «розташовуючись» на Марсі чи інших планетах). Найбільш відомою віртуальною державою є Віртландія (англ. *Wirtland*), яка вважається першою суверенною державою, що виникла в Інтернеті. Остання є своєрідним експериментом щодо легітимності і сталості держави, яка не має власної географічної території.

О. Висоцька

ВЛАДА ДЕРЖАВНА – особливий вид публічної влади, що становить політико-правовий інструмент забезпечення функціонування держави та реалізації її місії через систему повноважень і механізмів, що застосовуються від імені держави спец. утвореними органами держ. влади для захисту й реалізації спільного інтересу, забезпечення загальних і локальних потреб, реалізації функцій регулювання та вирішення конфліктів у сусп-ві. **В.д.** за обсягом і засобами

впливу перевищує всі інші різновиди політ. влади, адже: має верховенство в ієрархії керуючих в державі підсистем; всезагальний та універсальний характер, поширюючись на всю територію держави, всіх громадян держави та всі сфери життєдіяльності сусп-ва; володіє монопольним правом видавати законодавчі та нормативно-правові акти, загальнообов'язкові для всіх об'єктів на які поширюється її вплив; володіє монопольним правом на застосування засобів примусу. **В.д.** складається із трьох гілок: законодавчої, виконавчої, судової, а також держ. органів, що не належать до жодної з них (глава держави, прокуратура, нац. банк, центр. виборча комісія і под.).

В. Малиновський

ВОЄННИЙ СТАН – особливий правовий режим, що вводиться за рішенням найвищих ін-тів держ. влади на всій території країни або в окремих її частинах за надзвичайних ситуацій, що загрожують конституційному ладу чи суверенітету і територ. цілісності країни (агресії або загрози агресії від ін. країн, збройні напади, повстання, спроби держ. перевороту, стихійні лиха тощо). Рішення про введення **В.с.** приймають визначені Конституцією вищі ін-ти влади (в Україні – Президент і Верховна Рада). Загальні ознаки воєнного стану: розширення повноважень військових ін-тів або повне передання їм функцій держ. управління; розширення карально-репресивних форм впливу держави; використання надзвичайних засобів для підтримання порядку; особливий контроль та охорона комунікацій; накладання на громадян додаткових обов'язків і введення певних обмежень для пересування (комендантська година, обмеження руху транспорту, заборона в'їзду чи (і) виїзду в певні місцевості); обмеження громадян. свобод (заборона проведення демонстрацій, мітингів, ін. мас. виступів, призупинення або заборона діяльності громадських організацій і політ. партій, виборів, референдумів, здійснення контролю за ЗМІ, обмеження в користуванні зв'язком тощо).

Л. Угрин

ВОЛЬТЕР (франц. *Voltaire*, справжнє ім'я *Мари Франсуа Аруе*, франц. *François Marie Arouet*, 21.11.1694, Париж, Франція – 30.05.1778, Париж, Франція) – франц. письменник і філософ-деїст. **В.** не залишив спец. політ. праць, а його погляди на політику, державу вкраплені в різні твори: «Коментар до «Духу законів» (1730), «Філософські листи» (початкова назва «Листи про англійців», 1731), «Метафізичний трактат» (1734). Творчість **В.** вирізняється гострою критикою, висміюванням і запереченням соц., юридичних та ідеологічних засад тодішнього феодального суп-ва; була популярною серед видатних представників укр. культури: *Т. Шевченка, Лесі Українки, І. Франка, П. Грабовського, Х. Алчевської* та ін. **В.** висунув ідею, за якою свобода повинна доповнюватися і підкріплюватися рівністю: «Бути вільним, мати навколо себе тільки рівних – таке справжнє життя, природне життя людини». Рівність людей **В.** розуміє у політ.-правовому значенні: набуття всіма однакового статусу громадянина, однакова залежність усіх громадян від закону і однаковий захист їх законом. Проте **В.** не є прихильником майнової рівності (егалітаристом) і спільності майна: володіння майном (або відсутність такого) повинно, за **В.**, позначатися на становищі людини в сусп-ві. Зокрема, право голосу в питаннях сусп. блага можуть мати лише власники. Ці уявлення про свободу і рівність **В.** застосовував у пропозиціях до реформування феодального сусп-ва. З таких позицій він виступав за знищення станових привілеїв і скасування церковних судів. Відстоював принцип пропорційності злочинів і покарань. Виступаючи проти надмірно суворих покарань, **В.** обурювався їх безглуздою жорстокістю і рішуче засуджував смертну кару. Водночас зауважував необхідність вжиття рішучих заходів для попередження злочинів. **В.** вимагав знищення привілеїв духовенства, скасування церковних судів, які діяли у Франції, позбавлення церкви функції реєстрації актів цивільного стану з подальшим її переданням до органів держави. Пропонував переведення всього духовенства на платню, перетворення духовних осіб на держ. чиновників. **В.** пропонував скасувати

феодалні повинності селянства, знищити митниці, розташовані усередині Франції на кордонах великих феодалів, вимагав єдиного права замість численних правових звичаїв (кутюмів), тобто систем місцевого права, різних у кожній провінції. **В.** виступає за реформу кримінального судочинства, висловлюючись за скасування системи формальних доказів і за широке допущення захисту в процес. Вимагає реформувати юстицію, зокрема скасувати існуючий у той час продаж судових та інших посад, які становили спадкове надбання приватних осіб. Згідно **В.**, аристократію, яка обіймала майже всі ключові посади в системі держ. правління, варто замінити бюрократією. Сподівання на здійснення таких реформ покладав на сильну й освічену держ. владу. У різних ситуаціях і в різні періоди держава, що відповідає потребам епохи, може, на думку **В.**, поставати в різних організаційних формах. За ін. рівних умов він віддавав перевагу абсолютній монархії. Засуджував революційні зміни держ. ладу, реформу вже існуючої державності. Але **В.** бажав, щоб абсолютизм став «освіченим». Таким наявний політ. устрій буде тоді, коли на королівському троні з'явиться «освічений» монарх. «Найщасливіший час, коли государ – філософ». **В.** закликав до боротьби за науку і прогрес, сподіваючись, що «союз королів і філософів» розчистить ґрунт для розвитку сусп.ва. Зазначав: лише освіченістю й мудрістю не вичерпується набір якостей, необхідних «освіченому» монарху. Той повинен бути також володарем милостивим, перейматися потребами підданих. **В.** переконаний, що ін-ти абсолютистської держави не віджили і можуть самі подолати власні соціально-екон., правові та ідеологічні підвалини, як тільки країною почне керувати високоосвічений моральний самодержець. Проте **В.** цінує чесноти ін. держ. форм. Він зауважує: на поч. держава виникає у формі республіки, що утворюється із об'єднання сімей. Її виникнення – результат природного розвитку. Республіка взагалі найбільше наближає людей до їх природного стану. Влада у ній спрямовується волею всіх. Здійснює ж цю владу одна людина або група осіб на основі законів, котрі приймаються усіма. По-

ряд із цим **В.** вшановував форму правління, яка встановилася в Англії унаслідок революції, тобто конституційну монархію. **В.** захоплювався англ. політико-правовою системою. «Найкращі закони – в Англії: правосуддя, відсутність свавілля, відповідальність посадових осіб за порушення свободи громадян, право кожного висловлювати думку усно і письмово. Дві партії стежать одна за одною і оспорюють честь охорони громадської свободи». **В.** пріоритетного значення надавав не формам держ. правління, конкретним ін-там і процедурам влади, а принципам, реалізованим за допомогою цих ін-тів і процедур. Для нього такими соціально-політ. і правовими принципами були свобода, власність, законність, гуманність.

Соціально-політ. ідеї **В.** відповідали інтересам торговельно-промислової верхівки франц. сусп.ва. **В.** належить до мислителів, котрі, не створивши власної політ. теорії, підготували ґрунт для подальшого розвитку політ. учень.

О. Дзьобань

ВОСЛЕНСЬКИЙ МИХАЙЛО СЕРГІЙОВИЧ (рос. *Восленский Михаил Сергеевич*; 06.12.1920, Бердянськ, Укр. СРР – 08.02.1997, Бонн, ФРН) – рос. учений і громадський діяч, історик, соціолог, філософ, доктор іст. і філос. наук., перекладач, автор концепції «номенклатури». Навчався на іст. ф-ті Московського держ. ун-ту, в аспірантурі (1945 – вступ, 1950 – захист кандидатської). Працював: перекладачем на Нюрнберзькому процесі (1946); Союзній контрольній раді щодо Німеччини (Берлін); у Всесвітній Раді Миру (Празі та Відні, 1953–1955); старший наук. співробітник АН СРСР і вчений секретар Комісії з роззброєння (1955–1972); в Ін-ті економіки АН СРСР (1955, сектор загальних проблем імперіалізму; 1956, сектор міжнар. відносин). Згодом перейшов у відділі інформації в Ін-ті світової економіки та міжнар. відносин. Захистив докторську дисертацію (1965). Проф., зав. кафедри загальної історії Ун-ту дружби народів ім. П. Лумумби (1966–1967). З 1970 р. – в Ін-ті загальної історії АН СРСР. У 1972 р., перебуваючи у відраженні в ФРН, залишається там; позбавлений радянського громадянства (1976; повернене у

1990). У Бонні керує Дослідним ін-том радянської дійсності. Основні праці: «Східна політика ФРН (1949–1965)» (1967), «Таємні зв'язки США і Німеччини. Блок імперіалістів проти Жовтня (1917–1919)» (1968), «Зовнішн. політика і партії ФРН» (1969), «Номенклатура – радянський правлячий клас» (1980), «Імперія брехні» (1987). В головній роботі «Номенклатура – радянський правлячий клас» розглядає структуру правлячої еліти радянської держави. Книга написана на основі ідей *М. Джиласа*, що викладені в його праці «Новий клас». У результаті революції 1917 р. і низки подальших подій у Росії руйнується існуюча класова система, натомість виникає панівний привілейований монополістичний клас – *номенклатура*. Надалі в процесі, що складався з кількох фаз номенклатура не лише утверджує й узаконює своє становище, а й відгороджує себе від сусп-ва та народу загалом. Взнявши за основу соціол. парадигму *К. Маркса*, **В.** доводив: номенклатура – панівний клас соціаліст. сусп-ва, оскільки є фактичним колективним власником усіх засобів виробництва. Соціаліст. власність характеризує як власність класу номенклатури, бо, за винятком мінімальної особистої

власності громадян, уся ін. власність існуючих раніше класів, соц. груп і окремих осіб успадкована номенклатурою. Поширюючи міфи про всенародну, держ., колгоспну й ін. форми власності, номенклатура присвоїла собі все та нещадно експлуатувала трудящі маси. В інтерпретації **В.** номенклатура – закрита, ієрархічна соціальна група, представники якої ведуть специфічний спосіб життя, обумовлений особливим становищем. Ієрархічність виявляється в існуванні ієрархії посад і появі низки соц. бар'єрів у межах самої номенклатури. Також для номенклатури характерні жорстка парт. дисципліна, ідеологічна і організаційна єдність. Основна функція номенклатури – здійснення влади (підготовка, прийняття та реалізація політ. рішень). Головний ресурс влади номенклатури – контроль над держ. апаратом, що дає змогу абсолютного контролю над усіма сферами сусп. життя. Аналізуючи процес трансформації частини номенклатури в клас підприємців у 90-х рр. у Росії, зазначає: номенклатура об'єктивно є гальмом будь-яких прогресивних соц. перетворень.

С. Орлов

Г

ГВАТТАРІ П'ЄР-ФЕЛІКС (франц. *Pierre-Félix Guattari*; 30.04.1930, Вильньов-ле-Саблон, деп. Ваза, Франція – 29.08.1992, Кур-Шеверні, Франція) – франц. психоаналітик, політ. філософ, політ. активіст. Основні праці Г. написані спільно з Ж. Дельозом : «Капіталізм і шизофренія» (т.1 «Анти-Едип» , 1972; т.2 «Тисячі плато», 1980) , «Що таке філософія» (1990). Політика завжди була дуже важлива для Г. Ще в «Тисячі плато» йдеться про те, що всякий простір функціонування знаків – політ. ландшафт; всі питання, котрими може задаватися дослідник, негайно стають питаннями політ. Г. завжди цікавила суб'єктивність групи, що не зводиться до «Я» або «над-Я». Та й сам індивід – не цілісне і єдине «Я», цілий ансамбль різнорідних «Я», група. Як політика і психоаналітика Г. цікавили три питання: 1) у якій формі політ. може бути присутнім в психоаналітичних теорії та практиці?; 2) який психоаналіз може служити революції?; 3) як формувати терапевтичні групи, які взаємодіяли б із політ., психіатрією і психоаналізом? Г. вважає, що капіталізм, для якого характерне протиріччя між розвитком продуктивних сил і виробничими відносинами, становить простір відтворення капіталу. Однак капіталізм не може зруйнувати ні нац. держав, у котрих він черпає кадри для виробничих відносин, ні державу як інструмент використання капіталу. Це означає, що інтернаціональність капіталізму виробляється нац. та держ. структурами, які гальмують його розвиток і є архаїзмами. Отже, монополістичний капіталізм – результат компромісу. Буржуазія підтримує державу, але прагне інституціоналізувати пролетаріат у такий спосіб, щоб класова боротьба виявилася на периферії екон. процесів і виходила далеко за межі нац. держав. Специфіка нац. форм капіталізму – результат нац. специфіки самого

пролетаріату. У революційній боротьбі все зводиться до питання: бореться пролетаріат за захист нац. продуктивних сил чи прагне до захоплення держ. апарату. Г. виокремлює в суп-ві групи покірності й групи підпорядкування. Для груп покірності характерна вертикальна або пірамідальна організація, що перешкоджає їх смерті і розпаду, забезпечуючи функціонування механізмів самозбереження, заснованих на виключенні ін. груп; їх централізм заснований на уніфікації та ізоляції від реальності й суб'єктивності. Групи підпорядкування визначаються трансверсальністю, що перешкоджає їх жорсткій ієрархічності; вони підтримують виробництво бажання і рухаються до власної смерті. Останні ризикують потрапити в підпорядкування. Большевицька партія в Росії еволюціонувала від групи підпорядкування до групи покірності. «Революційна машина», вважає Г., щоб залишатися такою, не повинна задовольнятися локальними ділянками боротьби. Революція повинна проходити в усьому соціальному просторі одночасно. «Революційній машині» також властива уніфікація, але це уніфікація не вертикальна, а поперечна. Тут йдеться про уніфікацію «бойової машини», а не держ. апарату (Червона армія перестала бути «бойовою машиною», перетворившись на більш-менш значущий елемент держ. механізму). Він наполягає: у революційній групі необхідно створити умови для аналізу бажання індивідуального та колективного. Аналіз лібідинальної економіки несвідомого групи дозволить підірвати смислові структури капіталізму . На думку Г., капіталістичній перспективі немає сенсу протиставляти сусп-во суверенітету, дисципліни і контролю. Ці аспекти присутні в бурж. сусп-ві завжди і становлять інстанції суб'єктивності. Там, де відбулася інтеграція суб'єктивності, не потрібно ні стеження, ні контролю. За епохи тотальної візуалізації нагляд стає фрактальним і не потребує спеціалізованих ін-тів. Тема політики в наш час неминуче пов'язується з темою «кінця історії». Г. вважає: про «кінець історії» або «кінець політики» говорити безглуздо, оскільки «політика» ніколи не була «політиканською». Тому своєрідне банкрутство «політиканської

політики» зовсім не стосується того, що він назвав «мікрополітикою». Політика, яка торкається великих соц. груп з їх середовищем, типом екон. функціонування і перетинається з життям індивіда, сім'ї, несвідомого, мистецтва і под. – ця політика не існує в колишніх межах. Просто соціальне не виражається за більше в традиційному співвідношенні сил. Сьогодні, згідно з Г., коли полярні класові відносини і пласт марксистського аналізу перестають існувати, необхідно зрозуміти характер та сутність «молекулярної революції». Роботу в цьому напрямі Г. зводить до трьох основних моментів. По-перше, треба припинити розмови про кінець сусп-ва, історії, політики загалом. Навпаки, потрібно спробувати зрозуміти природу явищ, з котрими стикаємося, реорганізувати пояснення політики на «молекулярному» рівні. По-друге, переглянути всі політ. інструменти, якими володіє зах. сусп-во і заново висунути питання про кінцеву мету людського життя. По-третє, зрозуміти функціонування колективної суб'єктивності й з'ясувати, чому ефект «снігової кулі» не веде до революційних перетворень, щоб не повторювати помилок 1968 р. Найдієвішими революційними силами в сучасній Європі Г. вважає пацифізм і екологічний рух. У підсумку Г. уже не зараховує себе ні до «лівих», ні до «правих», ні до лібералів, ні до консерваторів. Для подібних опозицій, вважає, немає можливості. Мова може бути лише про колективне виробництво суб'єктивності.

А. Гарбадин

ГВІЧЧАРДІНІ ФРАНЧЕСКО (італ. *Guiccardini Francesco*; 06.03.1483, Флоренція, Італія – 05.08.1540, Арчетрі, Флоренція, Італія) – видатний італ. гуманіст епохи Відродження, історик, дипломат, політ. діяч. Походив із впливового флорентійського сімейства. Навчався в ун-тах Флоренції, Падуї, Феррари. Здобув докт. ступінь із цивільного права, працював адвокатом. Брав активну участь у політ. житті: посол Флоренції в Іспанії (1512–1514); правитель Модени з титулом комісара (1516–1524); правитель Романї (1524–1525). Під час італ. воен командував військовими загонами, намагався створити союз із Францією проти Іспанії. Із 1534 р.

жив і працював у рідній Флоренції. Основні праці: «Історія Флоренції» (1509), «Роздуми в Логроньо» (1512), «Діалог про управління Флоренцією» (між 1523 і 1527), «Історія Італії» (оприлюднена в 1561–1564), «Нотатки про справи політичні й громадянські» (точна дата першої публікації невідома). Як політ. мислитель Г. сформувався під впливом державно-правових ідей «громадянського гуманізму» – впливової течії ренесансної думки XV ст. На відміну від середньовічних, ці ідеї акцентували на активній ролі людини в розв'язанні її земних проблем. Вищою метою держави, кожного громадянина проголошувалося спільне благо, служіння йому вважалося кращою з усіх чеснот, а республіка – найадекватнішою формою правління. Г. продовжив традицію «громадянського гуманізму» в умовах XVI ст., але в його судженнях і оцінках стало більше тверезості й реалізму, що пояснюється особливістю нового етапу європейського Відродження, позначеного кризовими явищами, сумнівами стосовно реальних можливостей людини вплинути на хід подій, створити розумний сусп. і держ. лад. Г. не залишив цілісної державно-правової теорії. Його твори – результат осмислення досвіду практичної політики, учасником якої він був, роздумів на тему «людина і влада», «політика і мораль», «людина і політика». Продовжуючи гуманістичну традицію, Г. дотримувався етико-політ. підходу до аналізу подій. Яскравий приклад – його «Історія Флоренції», де політ. події кін. XIV – поч. XVI ст. розглянуто крізь призму етики та психології, особистісних якостей правителів – *Козимо, Лоренцо* та *П'єро Медічі*. Перший, не обіймаючи вищих магістратур, унаслідок власних чеснот зміг підкорити Флоренцію – державу з республіканською конституцією і зробив це за допомогою щедрості й великодушності (побудував чудові палаци для громадян). Другий – *Лоренцо Пишний* – завоював симпатію підтримкою талановитих людей, розвитком культури й мистецтва. Проте поступово думка Г. ставала прагматичнішою. Для політика потрібні й ін. якості – компетентність, уміння передбачати ситуацію, володіти «мистецтвом влади». Таких людей по-

трібно готувати, озброювати досвідом старших і досвідом історії. Оцінку різних форм правління гуманіст давав із практичного погляду: наскільки вони здатні забезпечити стабільність, порядок, соц. мир. Найкращою він уважав олігархічну республіку, очолену найрозумнішими, освіченими й добродішними громадянами. Така форма давала змогу уникнути деспотизму влади й, одночасно хаосу широкого народовладдя. Республіку, писав він у «Нотатках», у Флоренції люблять усі, але це не машина, що діє за вказівкою одного чи небагатьох; на її дії впливають «чисельність і невігластво людей, котрі беруть участь у правлінні». Свобода полягає не в тому, аби управляти, а в «дотриманні гарних законів і традицій». Крайнощі свободи по-своєму небезпечні, бо «що більше народ бажає нею насолоджуватися, то менше насолоджується». Свобода не повинна переходити розумні межі й перетворюватися на «розбещеність», яка відкриває шлях до тиранії. У Г. простежуємо спробу виправдати конформізм і співробітництво з існуючою владою. Коли громадяни, на його думку, мають терпимий лад, хоч і з певними вадами, не варто робити «різких рухів» (змов, заколотів, повстань), а шукати засобів уплинути на владу, аби спонукати її до кращого. Політично доцільно є не кидати напризволяще навіть тирана, щоби він не залишився в оточенні поганих радників. Щодо теми «політика і релігія» Г. висловлювався доволі різко. Надмірне благочестя «псує світ», втягує людей у «тисячу помилок», відвертає від багатьох «благородних і мужніх справ». Проте не варто боротися з релігією, бо вона має сильний вплив на людей. Г. хотів бачити Флоренцію «добре влаштованою республікою», Італію – об'єднаною й вільною від тиранії. Католицька церква не вибачила гуманістові таких заяв. У 1559 р. його «Нотатки про справи політичні й громадянські» були включені до «Індексу заборонених книг». У XVI ст. європейська політ. думка рухалася в напрямку відокремлення від теології та офіційної моралі. Чільне місце в цьому процесі належить Г.

Б. Год

ГЕЙТКІПІНГ (англ. – *gatekeeping, gates* – ворота) – це процес фільтрування інформації для поширення публікації через Інтернет або ін. вид комунікації. Перші дослідники вивчення відбору новин концентрувалися головню на суб'єктивних чинниках, таких як журналістське рішення (*Хармон (Harmon), 1989; Снайдер (Snider), 1967, Вайт (White), 1950*). Подальші дослідження засвідчили, що обрана новина – не завжди результат незалежного вибору однієї особи (*Гібер (Gieber), 1964; Анштайн (Epshtain), 1973; Діммік (Dimmick), 1974*). Ці автори також приділяли увагу й ін. факторам – політиці власника, медіа-шаблонам, позиції урядових установ та представників великих компаній. У 1947 р. термін «Г.» увів у наук. використання соц. психолог *К. Левін*. Учений відомий як експериментальний психолог, котрий акцентував на «теорії поля» чи груповій динаміці, що вивчає поведінку людини залежно від її зв'язку з певною групою. *К. Левін* – прихильник гештальт-психології, яка стверджувала: люди є «відкритою системою», яка «активно взаємодіє з навколишнім світом». Ця позиція важлива, оскільки більшість теорій мас. комунікації вважають своєю основою гештальт-психологію. Донині теорію Г. застосовують у мас. комунікації та журналістиці. Уперше його застосовано до вивчення новин одним із асистентів *К. Левіна Д. Вайтом*. У 1950 р. він вивчав статті, представлені в маленькій міській щоденній газеті протягом одного тижня. Редактор газети обґрунтував висвітлення інформації у статтях відносно того, чому вони були знехтувані. *Д. Вайт* зазначив, що процес ухвалення рішення щодо не/опублікування надзвичайно суб'єктивний. Теорія *Вайта* отримала багато критичних зауважень, але все таки й нині враховується в теорії комунікації. Особливо актуальною вона є для політ. комунікації. Ідеї висвітлені *Д. Вайтом* підхопив *В. Шрам*, сфокусувавши увагу на особі, яка виконує функції Г., ввів поняття «суб'єктивного поля Г.». Ця концепція послужила основою для складнішої моделі, запропонованою *Дж. Макнеллі* в якості опису процесу багатоступеневої обробки повідомлень за участю не одного, а декількох «гейткіперів», які по-

етапно коригують інформаційний потік на його шляху від події, що реально сталася, до «кінцевого споживача» інформації – читача газети, радіослухача і т. д. Деякі дослідники зосереджували увагу безпосередньо на повідомленні, яке ставало вторинним після відповідної обробки. Інші – на результаті Г., особливо на тому змісті новини, яке доходило до заключного повідомлення та могло бути спотвореною реальністю. Кожна з цих тем пропонувала нові можливості для подальших досліджень, перетин та комбінацій індивідуальних елементів. Теорія Г. називали трампліном до нових теорій зв'язку. Так, вона стала основою для врегулювання теорії «порядку денного»; семантики і використання мови. Гейткіпери стоять на ключових точках у комунікативному ланцюжку, перетворюючи первинний потік реальності в деякий медіа-образ, відфільтрований, оброблений потік інформації. Створення інформації і є функціонування гейткіпера. У більшості випадках він є ретранслятором, фільтром, перетворювачем первинної реальності або вже кимось обробленої інформації у медіа-образі реальності. Таким чином, гейткіпер вирішує, яка інформація просуватиметься, й якої не буде. Іншими словами, у соціальній системі він вирішує який з певного типу продукт – матеріали, товари, інформація – необхідно вводити у систему. Гейткіпери можуть управляти знаннями громадськості, фактичними подіями, дозволяючи деяким даним пройти через систему або не допустити їх. Гейткіперами можуть також бути установи або організації. У держ. устрої ними є індивіди або установи, котрі управляють доступом до позицій влади і регулюють потік інформації та її політ. вплив.

А. Митко

ГЕЛЬВЕЦІЙ КЛОД АДРІАН (франц. *Claude Adrien Helvétius*, 31.01.1715, Париж, Франція – 26.12.1771, Париж, Франція) – франц. літератор і філософ-матеріаліст утилітарного напрямку; ідеолог франц. буржуазії епохи Просвітництва. Після закінчення єзуїтського коледжу працював відкупником (збирачем податків), згодом – генеральним відкупником. З 1751 р. присвятив себе виключно заняттям наукою й

літературою. Основні праці: «Про розум» (1758), «Про людину» (1772, опублікована посмертно). У своїх творах Г. теоретично обґрунтовував вимогу демократ. прав і свобод, скерованих безпосередньо проти основ феодально-абсолютистського ладу. Загалом ідеалістична й метафізична соціально-політ. доктрина Г. сформувалась у полеміці з ученням *Монтеск'є* про визначальні причини сусп. життя. Виникнення держави Г. пов'язує з сусп. інтересами. Г. підтримував погляди *Дідро* щодо сусп. договору, що виникає внаслідок збігу певних суспільно-іст. обставин: поряд з існуванням особистих, приватних інтересів загострюється потреба у взаємній боротьбі з силами природи; необхідною умовою співіснування стає бажання припинити взаємні чвари та встановити загальні правила (закони), необхідні для охорони приватної власності. Для Г. соціальне середовище, яке формує характер людини, – це передовсім політ. та правові установи. Завдання політики, за Г., полягає в умінні управляти людськими пристрастями і використовувати їх в інтересах сусп. Пристрасті – єдиний рушій сусп. життя. Великі справи здійснюються внаслідок пристрастей. Тому законодавці повинні не пригальмовувати пристрасті, а вміло керувати ними. Доброчесність і щастя народу – мудрість його законів. Г. вважав, що вищим законом, обов'язковим для всіх, незалежно від соціального становища й посади, є сусп. благо, яке впливає із сусп. інтересів. Закони майбутнього сусп.ва повинні мати загальне благо. Вони покликані забезпечити щастя та інтереси більшості громадян. Найважливішими з них Г. вважав закони про охорону власності, називаючи їх природними. Однак у питанні про сутність природного права в поглядах Г. не було чіткості й послідовності. З одного боку, він розходився з ученням природного права та ніби заперечував незмінність і вічність природних законів, орієнтованих на абсолютну справедливість; з іншого – заявляв, що народи наближаються до природного права з прогресом розуму, і сам проголошував природні закони у своєму моральному катехизисі. На думку Г., природні закони утверджують необхідність влас-

ності, захист особи, свободу думки, безпеку, необхідність покарання тих, хто порушує ці права. Збереження власності – моральний обов'язок держави: вона підтримує тут мир і сприяє торжеству справедливості. Люди для того й об'єдналися в державу, щоб забезпечити свою власність. Г. переконаний, що справедливість міститься в досконалості вчинків, які є корисними для більшості. Таким чином, влада більшості і є справедливою. Ідеальний сусп. лад для Г. – приватновласницький. Разом з тим, Г. виступав проти різкої майнової нерівності, тому завданням ідеальної держави вважав законодавче регулювання відносин власності з метою справедливого її розподілу, збільшуючи кількість власників. Таке регулювання Г. пропонував здійснювати згідно з принципом «соціальної корисності», тобто з урахуванням тієї реальної користі, яку громадянин держави приносить сусп-ву своєю діяльністю. Перебільшуючи роль законодавця й законів у житті сусп-ва, Г. вважав, що мудрий законодавець повинен, насамперед, подбати про працівників, тих, хто безпосередньо виробляє матеріальні блага, створює основу сусп. життя, а потім про те, щоб загальнонародне багатство розподілялося відповідно до внеску кожного в загальну скарбницю сусп. благ і відповідно рівномірно серед усього населення. У свою чергу, такий рівномірний розподіл передбачав обмеження людьми своїх потреб. Для забезпечення справедливого розподілу сусп. благ законодавцям необхідно створити такі закони, які підтверджували б у сусп-ві престижність інтересів людей до соц. почесностей, а не інтересів до багатства й розкоші. Г. переконаний, що законодавство й виховання служать гармонізації за допомогою винагород і покарань індивідуального егоїзму й сусп. блага. Надаючи вирішального значення законам у сусп. розвитку, Г. розглядав також проблеми найкращих форм правління в майбутньому ідеальному ладі, хоча для нього сутність полягала не у формі влади, а в її змісті – чи діяла вона в інтересах загального блага, чи ні. Для Г. це було визначальним принципом в оцінюванні тих чи інших форм влади. Г. негативно ставився до деспотії та вороже до аристократії, симпатизуючи рес-

публіці з демократ. принципами. Особливо підкреслював переваги республіканської форми правління для забезпечення гармонійного зв'язку між приватними й загальними інтересами, для гарантування максимальної політ. свободи громадян. Політ. ідеал Г. – республіка. Г. висунув ідею федеративної держави (на кшталт США), складеної з 36 невеликих республік, які мали рівну територію та управлялися на основі однакових законів. Кожна республіка мусила мати своїх виборних службових осіб і власну поліцію. На чолі федерації мала стояти верховна рада, сформована делегуванням від кожної республіки чотирьох депутатів. Верховна рада відала питаннями ведення війни, політ. справами, спостерігала за тим, щоб закони республік змінювалися тільки за згоди всіх. Г. зазначив, що причину утворення держави треба шукати в нерівному розподілі майна, а причину походження такої держави, як деспотія, – у прагненні кожної людини бути деспотом. Негативно ставлячись до деспотизму, Г. обґрунтовував право народу на опір тиранам. Влада, яка здобута силою та втримується за допомогою сили, – це така влада, яку сила може відкинути. «Хоч би як називався ворог народу, останній завжди може вступити з ним у боротьбу і знищити його». Разом з тим, Г. вважав революцію небажаною, надаючи перевагу проведенню сусп. перетворень мирним способом.

О. Дзьобань

ГЕОГРАФІЯ ЕЛЕКТОРАЛЬНА (лат. *geo* – земля, *grapho* – пишу, *elector* – виборець) – просторова відмінність у політ. орієнтація населення. Г. е. виникла на поч. 20 ст. як самост. допоміжна дисципліна у Франції завдяки А. Зігфрідю, який встановив взаємозв'язок між місцевими особливостями і результатами голосування в зах. частині країни. Встановлений взаємозв'язок використовувався як спец. методика вивчення політ. симпатій і антипатій населення, що проживає на тій чи ін. території. Основний метод Г. е. – порівняльний аналіз результатів голосування в територ. розрізі, складання карт виборів. Ін. методи дозволяють досліджувати процеси політ. районоутворення, формування регіональних політ. культур та їхніх меж.

Г. е. розглядає весь спектр причин, які впливають на той чи ін. вибір населення. У формуванні внутрішньорегіональних відмінностей в електоральній поведінці населення беруть участь два процеси, які переплітаються між собою і створюють складний електоральний ландшафт регіону. Перший процес – стійке відтворення політ. культури населення, що закріплює за деякими територіями певну політ. спрямованість. Другий – короточасне територ. розширення підтримки окремих партій чи політ. діячів, описане з допомогою теорії «дифузії нововведень» (поширення новин), автором якої є швед. учений *Т. Хегерстранд*. Він наголосив, що інновації тісно пов'язані з територією, яка на них впливає, перетворює і спрямовує їх. Особливої ролі набувають розміри і форми території, кількість і розміщення населення країни, регіону, транспортні комунікації, адміністративні й держ. кордони, ін. соціально-екон. і навіть природні рубежі, в яких проходить політ. процес. **Г. е.** визначає географічні критерії утворення виборчих округів. Згідно з цим критерієм заборонено об'єднувати в один округ частини, розділені водним простором без мосту, тощо. У США вживається спец. термін – *джерімендерінг*, яким позначається практика утворення виборчих округів з порушенням географічного критерію. Правила справедливої «нарізки» виборчих округів покликані протистояти спробам проведення меж виборчих округів з метою ущемлення інтересів окремих груп населення і політ. партій. Під час утворення округів слід дотримуватися правового (однакова кількість виборців) і географічного критеріїв.

Ю. Левенець

ГЛОБАЛІЗАЦІЯ (лат. *globus* – куля, англ. *global* – загальний) – об'єктивний іст. процес становлення єдиного, цілісного світу, який просторово «стискається» й «ущільнюється», усвідомлюється людьми і спільнотами як єдине ціле. Події у глобалізованому світі у будь-якій точці Земної кулі, так чи інакше впливають на людей, що перебувають у протилежному місці. **Г.** є процесом формування взаємозалежності держав, економік, культур, що складалася протягом попередніх століть внаслідок поступової інтенсифікації

відносин (обмін товарами, зобов'язаннями, ідеями, знаннями), які посилюються з розвитком індустріальних контактів, науково-техн. прогресу, комунікаційних технологій. Зростанню взаємозалежності (і відповідно процесів **Г.**) у планетарному масштабі сприяло збільшення кількості учасників взаємодій та обміну (держав, етнічних спільнот, міжнар. організацій, ТНК), загострення глобальних проблем, формування загальнолюдських інтересів, вартостей, правових норм, революція у сфері комунікаційних та інформаційних технологій. **Г.** – процес дедалі більшого впливу на локальні спільноти, окремі країни різноманітних чинників міжнар. екон., політ. та інформ. відносин. **Г.** характеризується співіснуванням суперечливих тенденцій: з одного боку, нівелювання багатоманітності світу, його стандартизацією і уніфікацією, що веде до посилення однорідності світу, з іншого боку, стимулює процеси локалізації та фрагментації, як прагнення спільнот захистити свою ідентичність. **Г.** має комплексний і всеохопний характер, розвивається в усіх сферах сусп. життя. В економіці, де процеси **Г.** були базовими, вона виявляється у формуванні та функціонуванні єдиного геоекономічного простору і світового ринку фінансів, товарів та послуг, міжнар. кооперації та спеціалізації, діяльності ТНК. У соціальній сфері процеси **Г.** спонукають нац. уряди відображувати в соц. програмах світові стандарти соціального захисту, якості життя, добробуту та споживання. У культурній сфері **Г.** виявляється в поширенні та засвоєнні культурної спадщини ін. народів, ідей, знань, у формуванні глобальних культурних норм і вартостей, дедалі більшому домінуванні мас. культури, поширенню через телекомунікаційні мережі однорідної споживацької культури («Макдональдз», джинси, кока-кола тощо). У політиці **Г.** виявляється: у поширенні ліберальних ін-тів представництва і держ. управління; уніфікації нац. права і відтворення у ньому принципів міжнар. права (стосовно прав особи, місцевого самоврядування, функціонування преси, прав меншин тощо); розробленні та впровадженні міжнар. ін-тами політ. і екон. реформ у країнах з перехідною економікою;

міжнар. впливові на процеси демократизації в окремих державах та ін. Важливим політ. наслідком Г. є зміна ролі держави у сучасному світі, передача нею окремих функцій і частини суверенітету на наднаціональний (коаліції держав і міждерж. союзи, міжнар. організації, ТНК) та локальний і місцевий (комуни, муніципалітети, регіони) рівні. У сфері міжнар. відносин виявами Г. є становлення глобальної міжнар. системи безпеки, посилення впливу міжнар. організацій, ТНК, а також регіональних спільнот, визвольних рухів, що зумовлює втрату державами домінуючого становища на міжнар. арені; трансформація характеру загроз (посилення внутрішн. і глобальних), глобалізація ризиків, посилення стихійності, непрогнозованості та нерегульованості процесів, що відбуваються у міжнар. системі. Вплив Г. на особу характеризується збільшенням міри індивідуальної свободи, свободи пересування, користування інформацією, загалом можливостей для самореалізації особи. Проте «платою» за ці свободи є життя у непевному й небезпечному світі, посилення соціальної відчуження, індивідуалізації життя. Негативними наслідками Г. є також розшарування світу та сусп-ва на багатих і бідних, глобалізація бідності, злочинності, тероризму, неконтрольована міграція, загроза нац. культурам, що формує антиглобалістські настрої та рухи.

Л. Угрин

ГЛОБАЛІЗАЦІЯ СВІТОВОГО ГОСПОДАРСТВА – складний, багатогранний процес, який пов'язаний з поглибленням інтернаціоналізації світової економіки, зростанням взаємозалежності нац. держав, зумовлених прискореним рухом міжнар. переміщень товарів, послуг, капіталу, високі технології тощо. В умовах глобалізації інтернаціоналізація економіки набуває нових рис: 1) формується глобальне світове виробництво на основі планетарного охоплення світової економіки транснаціональними корпораціями і транснаціональними банками, розвитку довгострокових виробничих зв'язків, стратегічних альянсів, договорів про співдружність тощо; 2) кардинально змінюється зміст світових господарських зв'язків – темпи зростання міжнар. торгівлі випе-

реджають темпи зростання виробництва, фінансові потоки перевищують трансакції, пов'язані з експортом товарів і послуг; 3) змінюється спрямованість і структура міжнар. торгівлі, зростає товарообмін наукомісткою, високотехнологічною продукцією між розвинутими країнами; 4) якісних перетворень зазнає фінансова сфера, змінюється її роль у світовій економіці на основі прогресуючого зростання валютних, фондових, кредитних ринків тощо; 5) посилюється орієнтація розвинутих економік на розгортання всіх сфер людської активності: здатність генерувати нові знання, швидко їх застосовувати, використовуючи сучасні методи обробки інформації; 6) інтенсифікується пошук світового центру управління та інструментів регулювання глобальних світогосподарських процесів.

Н. Хома

ГЛОБАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ СУЧАСНОСТІ – комплекс взаємопов'язаних проблем світового (планетарного) характеру, які торкаються інтересів і окремої особи, і всього людства, визначають подальший розвиток людської спільноти й вимагають для їхнього розв'язання колективних зусиль всіх держав, народів та світової спільноти загалом. **Г.п.с.** зумовлені попереднім іст. процесом розвитку людства, особливостями відносин між людиною і природою та відносинами між людьми. У ХХ ст. їх почали усвідомлювати як загальнопланетарні, загальнолюдські, вирішення яких є умовою виживання, збереження і розвитку людства, що визнано та закріплено в багатьох документах ООН та ін. міжнар. організацій. Налічують майже 30 видів глобальних проблем, які залежно від аспекту можуть мати екологічний, соц., екон., гуманітарний, культ., демографічний та ін. характер. Найважливішими **Г.п.с.**, нерозв'язання яких загрожує існуванню людства, є: екологічна, сировинна, поширення зброї мас. знищення. У сукупності вирізняють три групи **Г.п.с.** Першу групу становлять проблеми, пов'язані з гармонізацією відносин сусп-ва (людини) і природи. Це проблеми захисту природного довкілля, демографічна, продовольча, раціонального використання природно-сировинних і енергетичних ресурсів,

запобігання стихійним катастрофам, освоєння Світового океану й космосу в мирних цілях. Другу групу становлять глобальні проблеми, зумовлені змінами в міжнар. відносинах – попередження ядерної війни і конфліктів, контроль і обмеження зброї мас. знищення, боротьба з міжнар. тероризмом, наркоторгівлею, неконтрольованою міграцією людей, подолання розриву в рівнях соціально-екон. розвитку держав і народів, встановлення екон. міжнар. порядку на засадах рівноправної і взаємовигідної співпраці. Третя група глобальних проблем відображає процеси гуманізації у відносинах сусп-ва і людини. Це проблеми, які називають загальнолюдськими: боротьба з небезпечними хворобами і т. зв. хворобами цивілізації (рак, серцево-судинні захворювання, СНІД, SARS тощо), проблеми застосування біо- та інформаційних технологій, проблема ліквідації неграмотності, проблеми гарантій прав людини тощо. **Г.п.с.** створюють цілісну систему, що зумовлює їхнє взаємопереплетення і взаємозалежність у процесі вирішення. Напр., продовольча проблема не зникне без розв'язання екологічної; екологічна ж передбачає зміну соціально-екон. умов діяльності людей і розвитку науково-техн. прогресу. Загальною передумовою вирішення всього комплексу **Г.п.с.** є трансформація свідомості та світогляду людей, зміни в системах потреб і вартостей, в яких пріоритетними стали б загальнолюдські.

Л. Угрин

ГОБГАУЗ ЛЕОНАРД ТРЕЛОНІ (анг. *Leonard Trelawny Hobhouse*; 08.09.1864, ст. Айв, Корнуелл, Англія – 22.06.1929, Алансон, Франція) – соціолог, філософ, журналіст, політик. Із 1907 по 1929 рр. – проф. соціології в Лондоні. Перебував під впливом позитивізму *Дж. С. Мілля* та *Г. Спенсера*. Вважав, що лібералізм зубожів і не спромігся з'ясувати соціальні основи формування та розвитку особистості, проте стверджував, що сучасний лібералізм повинен сприяти розширенню сусп. свобод та розвитку сусп. об'єднань, а держава повинна сприяти екон. реформам. Основна ідея **Г.** – зростання «кореляцій» у розвитку від початку і до кінця проблематичного світу. Він виступав проти

неогегельянства і вчення про загальну волю, яка втілюється в державі. Багато уваги приділяв дослідженню лібералізму та демократії, вважав що лібералізм та соціалізм не є протилежними, якщо соціалізм буде демократ. і ліберальним. При такій формі соціалізму унеможливиться класова боротьба, командно-планова екон. система, а сусп-во та індивіди будуть безперешкодно самореалізовуватися за допомогою та підтримкою держави. Розглядав два типи розуміння держави: метафізичний – держава є вищим творінням людської організації, єдиним захисником моральних цінностей, в такій державі панують привілеї, та демократ. – держава сприяє розвитку сусп-ва та індивідів. Перемога демократ. держави є результатом іст. процесу, згідно з яким мала б бути подолана національність і створена єдина світова держава. Стверджував, що свобода індивіда та сусп. благо доповнюють одне одного, проте не підтримував ті сусп. групи, які реалізують свої інтереси, обмежуючи права ін. сусп. груп. Тому констатував, що держава повинна здійснювати керівництво сусп. взаємодією, сприяти розвитку особистості й зберігати перевагу загального блага над індивідуальним, використовуючи у т. ч. примус.

О. Сорба

ГОЛЬБАХ ПОЛЬ АНРІ (франц. *Paul-Henri Thiry, baron d'Holbach*; нім. ім'я – *Пауль Генріх Дітріх фон Гоґльбах*, – *Paul Heinrich Dietrich Baron von Holbach*; 8.12.1723, Едесхайм, Німеччина – 21.06.1789, Париж, Франція) – франц. філософ нім. походження, просвітник, письменник, енциклопедист. Освіту отримав у Лейденському ун-ті (Нідерланди). Творча діяльність **Г.** відбувалась у Парижі, де він відкрив салон, у функціонуванні якого брали участь усі провідні мислителі. Основні праці: «Основи всезагальної моралі, або катехізис природи» (1765), «Система природи, або про закони світу фізичного й світу духовного» (1770), «Галерея святих» (1770), «Здоровий глузд» (1772). Будучи матеріалістом, **Г.**, не поширював матеріалізм у своїх політ. поглядах. Утворення держави пояснював у дусі школи природного права. Підґрунтям держави **Г.** вважає договір, під яким розуміє сукупність умов, що пов'язують людей

у сусп-во. Для запобігання небезпек, спричинених людськими пристрастями, кожне сусп-во потребує єдиної волі і єдиної сили. Кожен індивід повинен відмовитися заради власного блага від своєї незалежності, яка може виявитися згубною як для нього самого, так і для ін., і підпорядковує свою волю центр. силі – урядові. Відразу після встановлення уряду, виникають нові відносини. Один або кілька індивідів наказують, решта підкоряються; одні стають суверенами, інші – підданими. З такого поняття сусп. договору Г. виводить усі чесноти, в основі яких лежить справедливість. Межі підкорення Г. вбачає у справедливості, в інтересах всього сусп-ва. Ці межі визначаються на засадах взаємності. Влада є законною, якщо вона діє в інтересах загального блага. Підкорення має бути розумним і добровільним. Г. доводить, що держ. влада існувала завжди і найпершим, найпримітивнішим її проявом (первинною формою) є влада батька в сім'ї. На думку Г., не можна встановити одну форму правління, яка підходить для всіх людей. Відмінності клімату, звичаїв, думок, забобонів і всіляких потреб унеможливають встановлення форми правління, придатної за всіх обставин. У вченні Г. про державу формам держ. правління приділяється незначна увага, оскільки Г. вважає, що основне – не у формі правління, а щоб у сусп-ві діяли добрі закони і уряд забезпечив щастя якнайбільшій кількості громадян. Це може бути здійснене лише тоді, коли кожному громадянину буде надана свобода у правомірних межах, що дає кожному індивіду можливість працювати для свого щастя, не заподіюючи шкоди співгромадянам. Г. розрізняє такі форми правління як демократію, аристократію та монархію. До перших двох Г. ставиться негативно, віддаючи перевагу монархії. Разом із тим, у поглядах Г. на монархію немає повної ясності й послідовності. З одного боку, Г. не є її прихильником, але в той же час він не пропонує ліквідацію монархії у Франції. Г. вважає прийнятною лише обмежену монархію, у якій має місце народне представництво, позаяк в іншому разі монарх легко перетвориться в тирана. Разом із тим, Г. припускає обмеження ви-

борчого права майновим цензом: народним представником може бути лише власник землі, який є батьком сім'ї; лише він є справжнім громадянином, який має інтерес у сусп. справі та зв'язаний із батьківщиною своїм майном. Представники народу не повинні отримувати ніяких почестей і нагород від монарха. У випадках, коли представники народу зраджуть його, підтримуватимуть монарха в його несправедливих діях, за допомогою яких він може стати тираном, народ може позбавити їх повноважень і навіть покарати. У визначенні свободи Г. близький поглядам Ш.-Л. Монтеск'є і вважає, що вона забезпечена там, де панує закон. Свобода не пов'язана з формою правління. У демократії, на думку Г., народ часто не має ніякого поняття про свободу. На думку Г. зі свободи впливає низка прав. Перш за все, необхідно охороняти особистість і власність громадян, тому обкладання податками має встановлюватися за згодою самих громадян, їх розподіл повинен відповідати вимогам справедливості, а уряд повинен звітувати у витраті коштів. Варто всіляко протидіяти розкраданню народних коштів на пишність двору і задоволення примх придворних і фаворитів. Г. вважає необхідною свободу совісті та думки, щоб людський розум не був пов'язаний деспотизмом. Нетерпимість є не тільки насильством над свободою, але й посяганням на сусп-во. Г. вимагає також свободи друку. Зло, що впливає від зловживань свободою друку, компенсується, на його думку, вигодами для всього сусп-ва, які доставляє йому ця свобода. Г. відкидає деспотизм, але боїться революції. Він заявляє, що істина діє мирними, хоча і повільними шляхами. Голос розуму не вимагає повстань і крові. Одне просвітництво покращує стан людства. Г. боїться народу, стверджуючи, що ним зазвичай верховодить шаленість і лютий гнів, і заявляє, що народ слід «тримати в ярмі». Як і Ш.-Л. Монтеск'є, Г. вважав, що добре організована держава має базуватися на поділі влади.

О. Дзьобань

ГРА ПОЛІТИЧНА – 1) метафора, що визначає модель взаємодій у політ. просторі, котрі здійснюється на таких засадах:

взаємозалежність між учасниками гри на основі обміну ресурсами та узгодження цілей; відсутність монополізму і можливість репрезентувати конфліктні інтереси та позиції; певний рівень довіри між учасниками; існування чітких правил і процедур, що визначають спосіб гри й стратегії суб'єктів, структурують політ. процес; знання і прийняття правил усіма учасниками. У політ. просторі існують певні комбінації можливостей для учасників гри, що зумовлює непередбачуваність результатів, проте гра впорядковується нормами та процедурами (правилами), що стабілізують політ. процес, унеможливають його трансформацію у стан „війни всіх проти всіх” (політ. хаосу). Правила зміцнюють внутрішн. структуру Г.п. і до певної міри зменшують її залежність від об'єктивної політ. реальності. Основою правил Г.п., що обмежують дії учасників гри, організовують й регулюють взаємини між ними, є політ. норми (інституції), цінності, моральні настанови. Модель політ. відносин як Г.п. найповніше може бути реалізована в рамках політ. ринку та політ. конкуренції його учасників, де політ. відносини не мають жорстких детермінант і регулюються конвенційними і усталеними правилами. Політ. простір завжди є місцем конфліктів між учасниками гри, одні з яких хочуть зберегти *status quo*, а ін. – перерозподілити різні види капіталу – символічного, інформаційного, фінансового і т.п. Проте, безвідносно до інтересів та прагнень, шансів на успіх учасників гри, вони об'єднані спільною для всіх настановою – вірою в гру та в її «ставки» (вигоди), оскільки будь-яка гра можлива за умови фундаментальної згоди всіх її учасників. Основною ставкою в Г.п. є влада, тобто право встановлювати власні правила гри (інституції) й перерозподіляти капітали (передовсім політ. та символічний), що мотивує політ. гравців нав'язувати свої правила. Влада і боротьба за неї якісно вирізняє Г.п. з-поміж ін. типів гри. Імператив влади визначає дворівневу структуру Г.п.: публічний рівень і прихований («власне гру»). В першому випадку учасник гри (актор, агент) діє в межах спільних правил (інституцій), «грає» нарівні з ін. гравцями; у

другому – намагається встановити свої правила, сформувані «свою гру» і таким чином трансформувати політ. простір у власних інтересах і конституювати його нову конфігурацію. Гра також диференціює її учасників на агентів (суб'єктів) і не-агентів (або ж рядових громадян), для яких вона постає більше політ. виставою, театром чи шоу. Через Г.п. агенти (суб'єкти) поля політики представляють себе і свої позиції і можуть впливати на процеси, ширші ніж політ. Концептуалізація політ. простору (поля політики) як простору гри, що конституюється іст. в результаті практичних дій гравців з особливими інтересами і цілями, здійснена П. Бурд'є. Він стверджував, що Г.п. набуває форм боротьби за символічну владу, тобто монополне поширення певних політ. уявлень, думок, приписів, і невіддільна від боротьби за монополію застосування інструментів влади, оскільки в парламентських демократіях боротьба за підтримку і довіру громадян (зокрема їх електоральну підтримку) є одночасно боротьбою за відтворення або перебудову структури держ. влади. Постмодерністська модель гри заперечує її контрольованість та передбачуваність, розглядається як світ ризику і евристичних рішень, а не алгоритму раціональної поведінки. Постмодерний світ складається з послідовності політ. ігор, кожна з яких – закритий, автономний, практично непроникаючий простір. Мета такої гри – лише виграш, а не продукування правил; вона дестабілізує, деморалізує, а не структурує і впорядковує політ. простір; 2) політ. маневрування, інтриги, закулісні змови, приховані дії за фасадом публічних політ. відносин, які є результатом цілеспрямованого порушення правил Г.п., політ. «щуплерства» і мають на меті замаскувати справжні наміри, цілі суб'єктів та засоби їхнього досягнення. В такому сенсі Г.п. є складовою маніпулятивних технологій впливу на громадську думку (П. Шампань) і політ. процеси.

Л. Угрин

ГРОМАДА (англ. *community*, нім. *Gemeinschaft*) – 1) у широкому розумінні – спільнота людей, об'єднана територією, етнічними, культурними мовними, релігійними, виробничими та ін. інтересами й цілями,

а також спільною системою врядування. Спільність, яка об'єднує людей в Г., може стосуватися всіх чи багатьох аспектів життєдіяльності або лише окремих, вузьких проблем. Як об'єднання людей Г. формується на основі територ. або функціонального чинника органічно, через спілкування та ін. види взаємодій між людьми, серед яких переважають емоційно-особистісні, здійснення різних видів діяльності заради досягнення спільних цілей, що формує почуття солідарності та «духу громади» (приналежності до громади), спільні правила, традиції. Г. як форма соціальної організації передбачає взаємозалежність її членів в повсякденному житті, неформальних взаєминах з одночасним врахуванням інтересів кожного члена, незважаючи на певні відмінності між ними. Діяльність територ. Г., що виконують публічно-правові функції (міські комуни, земляцтва), – важливий чинник розвитку місцевого самоврядування, локальної демократії, децентралізації держ. управління. Г. як основу сусп. організації й управління розглядали М. Драгоманов, І. Франко; 2) низова адміністративно-територіальна організація в окремих країнах.

Л. Угрин

ГРОМАДСЬКА ДУМКА – 1) сукупність оцінних суджень груп людей про спільні проблеми, події та факти дійсності; 2) певний стан сусп. свідомості, відображення у формі оцінного судження ставлення суб'єкта (групи, частини сусп-ва) до подій, фактів, проблем, що стосуються його інтересів і способу їх розв'язання. Виникаючи на основі певної проблеми, Г.д. як ставлення зорієнтована на суб'єкта влади, на того, хто компетентний розв'язати цю проблему. Будучи виявом позитивного чи негативного ставлення людей до певної проблеми, події, що формується на основі життєвого досвіду, оцінки інформації і схильності по-своєму сприймати об'єкти та реагувати на них, Г.д. зумовлює мотивацію до дій, зокрема до колективних. Вона формується на різних рівнях сусп. свідомості (повсякденної, теоретичної), що зумовлює й різну міру адекватності відображення проблеми чи факту – від реалістичних до ілюзорних уявлень про дійсність. Про-

цеси формування Г.д. можуть відбуватися стихійно, але в сучасних сусп-вах на них суттєво впливають численні соціальні, політ., держ. ін-ти, пропаганда, реклама, а також т. зв. лідери думки (*П. Лазарсфельд*). Канали висловлень Г.д. – референдуми, вибори, соціол. опитування, демонстрації, ін. громадські акції, а також ЗМІ. Г.д. виконує артикулюючу, контрольну, консультативну та директивну функції, сприяє інтеграції сусп-ва, забезпеченню певного рівня згоди. Вона «інформує» ін-ти держ. влади про вимоги громадськості, проблеми, що потребують розв'язання, є засобом зворотного зв'язку в процесі прийняття рішень, дає змогу скоригувати їх на етапі імплементації. Реалізація цих функцій неможлива без рівноправних стосунків між суб'єктами Г.д. і влади, а також ефективності механізмів інституціоналізації Г.д., що характерно, насамперед, для демократ. сусп-ва. Однак деякі дослідники (*А. Лоуелл, В. Ліпман*) обґрунтували, що у процесі держ. управління Г.д. має обмежену сферу впливу, оскільки багато проблем неможливо розв'язати лише голосуванням та апеляцією до Г.д. через домінування спрощених, стереотипних уявлень; вони підкреслюють тиск Г.д. на індивідуальну думку, прагнення підкорити її собі. Вивчення Г.д., маніпулювання нею – один з важливих елементів сучасних політ., зокрема виборчих технологій.

Л. Угрин

«ГРОМАДЯНИН СВІТУ» (космополіт) – людина, що ідентифікує себе більше за приналежністю до людства, аніж до окремого соціального класу, нації тощо. Поняття космополіта (громадянина Всесвіту) і космополії (всесвітнього міста) використовувались ще давньогрец. філософами, зокрема *Гераклітом*. Першим громадянином світу у наш час себе проголосив уродженець США *Гаррі Девіс* – громадський діяч, колишній бродвейський актор і пілот бомбардувальника. Він відмовився від громадянства США 25 травня 1948 р., намагаючись повернути свій паспорт у посольстві США у Парижі, пояснював своє рішення так: якщо люди у світі відмовляться від своїх національностей і держав, то на планеті не буде воєн, бо нікому і ні з ким буде воювати. Влада наказала *Г. Девісу* покинути

Францію до 12.09.1948 р., проте 7 вересня він відвідав палац Шайо, де відкрилася Генеральна Асамблея ООН, і таким чином вступив на нейтральну територію. Після цього *Девіс* отримав перший паспорт громадянина світу. Неодноразово намагався з ним подорожувати, за що, як правило, його заарештовували. У 1953 р. створив Всесвітній уряд громадян світу, під керівництвом якого почав працювати орган з видачі документів. Установа видає заявникам паспорти, свідоцтва про шлюб і народження та ін. документи. Зокрема, *Г. Девіс* передав паспорт громадянина світу колишньому співробітнику ЦРУ *Е. Сноудену*, документи якого були анульовані владою США.

Н. Хома

ГРОМАДЯНСЬКА ВІЙНА – різновид гострого політ. конфлікту, організована збройна боротьба за держ. владу, зумовлена надзвичайним загостренням суперечностей, що ведеться між класами й ін. соц. (нац., релігійними та ін.) групами в межах країни. Об'єктом протиборства може бути утримання (збереження), зміцнення влади або навпаки – її захоплення та перерозподіл, необхідні для зміни (або збереження) сусп. устрою, реалізації системних соціально-екон. і політ. реформ. У такому сенсі **Г.в.** – продовження, певний етап внутрішньополіт. боротьби. Основною причиною **Г.в.** визнають несумісність «системи вищих цінностей та інтересів революціонерів та контрреволюціонерів» (*П. Сорокін*), формування протилежних, антагоністичних позицій з більшої частини сусп. цінностей, бачення напрямів подальшого розвитку сусп.-ва. Крім того, **Г.в.** зумовлюють конфліктні кризові ситуації, здійснення політ. силами, в т. ч. правлячою елітою, протиправних, силових дій, нездатність влади розв'язати суперечності мирним конституційним шляхом, невміння (небажання) сторін знайти компроміс, піти на поступки, загалом відсутність у сусп.-ві толерантності та згоди тощо. **Г.в.** у такому сенсі – радикальний засіб розв'язання суперечностей між антагоністичними класами чи соц. групами. До чинників, що посилюють небезпеку виникнення **Г.в.**, належать схильність до насилля правлячого режиму, агресивність соц. груп, іст. традиції країни, своєрідність політ. культури та мен-

тальності сусп.-ва. Особливостями **Г.в.** є: створення регулярних військ (армій), залучення до воєнних дій великих груп цивільного населення, поділ території держави і створення на них паралельних структур влади, введення надзвичайного стану, тотальне порушення прав людини, мілітаризація життя країни, непримиренність воюючих сторін, протистояння, що призводить до розколу не лише сусп.-ва, а й соц., етнічних груп, сімей. **Г.в.** супроводжуються значними людськими втратами, в т.ч. і серед цивільного населення (напр., у 6 афр. країнах – Судані, Ефіопії, Мозамбіку, Анголі, Уганді, Сомалі у 80-х рр. XX ст. загинуло, за різними даними, майже 4 млн осіб), екон., соц. та культурними збитками. **Г.в.** можуть тривати значний період (у Гватемалі – 36 років, Сальвадорі – 12, Нікарагуа – 8). Типи і форми **Г.в.** різноманітні в іст. плані: повстання, бунти селян, партизанські дії, зіткнення регулярних армій або напіввоєнних формувань угруповань панівних сил, війни, спричинені революціями, організований збройний тероризм (війна Червоної та Білої Троянд у Англії – 1455–1485; війна між Півднем та Північчю у США – 1861–1865; **Г.в.** у Росії – 1918–1920; антифашистська війна в Іспанії – 1936–1939; Лівані – в 70-х рр.; Таджикистані – 1991–1997). У II пол. XX ст. спостерігається світова тенденція до зростання внутрішн. конфліктів, у т. ч. **Г.в.** (70% збройних конфліктів після Другої світової війни до 1990 р. були **Г.в.**, а за останні 500 років перед Другою світовою війною – лише 30%; тільки в Африці в 60–90 рр. XX ст. виникло 18 великомасштабних **Г.в.**). Це призвело до загрози **Г.в.** міжнар. безпеці та стабільності, а отже, їх трансформації з внутрішньополітичної проблеми однієї країни у міжнар. (через проблему біженців, небезпеку поширення конфлікту в прикордонних областях, перешкоди економ., торговельним зв'язкам, загострення екологічної небезпеки та ін.), що часто вимагає втручання миротворчих організацій, насамперед Ради Безпеки ООН, проведенню миротворчих операцій.

Л.Угрин

ГРОМАДЯНСЬКА НЕПОКОРА – один із засобів політ. боротьби, форма політ. активності, що відображає негативну реакцію

широких верств населення на дії чи рішення держ. ін-тів, спосіб впливу на них. Акції Г.п. є формою протесту, що виражає рішуче демонстративне виявлення незгоди з політ. рішеннями або загалом неприйняття політ. курсу уряду, опір їм. Г.н. виявляється через відмову виконувати певні закони чи владні рішення, має на меті привернення уваги до несправедливих чи неефективних рішень. Г.н. може набути форм бойкоту, обструкції, що зазвичай не використовують насилля, заподіяння шкоди ін. членам сусп-ва або радикальніших виявів (перекриття доріг, захоплення приміщень). Причини акцій Г.н.: високий рівень незадоволення населення матеріально-екон. умовами життя, низький рівень соціального та правового захисту; недовіра до офіційних ін-тів влади та політ. лідерів (криза легітимності); низький рівень участі населення у легітимних формах громадсько-політ. життя і відчуття неможливості впливати на політ. рішення та процеси через офіційні канали.

Л.Угрин

ГРОЦІЙ ГУГО (*Hugo de Grot*, лат. *Hugo Grotius*, нід. *Hugo de Groot*, *Huig de Groot*, 10.04.1583, Делфт, Нідерланди – 28.08.1645, Роток, Німеччина) — нідерланд. юрист та поет, один із основоположників сучасного міжнар. права. Основні праці: «Вступ до дослідження права Голандії»; «Про право війни і миру»; «Свобода моря». Г. вже у ранньому віці виявив виняткові наук. здібності, присвятив себе вивченню витворів давніх класиків та права і 1598 р., тобто в 15-річному віці, в Орлеанському ун-ті одержав ступінь д-ра права. Працював адвокатом в Гаазі. Зайнявши офіційну посаду радспенсіонарія, себто синдика Роттердама (1613 р.), Г. опинився у центрі релігійно-політ. боротьби між «гомаристами» й «армініанами». Боротьба велася з великою жорстокістю і закінчилась перемогою «гомаристів». Г. було засуджено на довічне ув'язнення (17.05.1618 р.) в замку Левенстейн (на річці Маасі). Там він перебував близько двох років і звільнився за допомогою своєї дружини Марії. Він утік до Франції, де король Людовік XIII призначив йому пенсію. У Франції він написав свій знаменитий трактат «Три книги про право війни і миру», опублі-

кований 1623 р. У подальшому Г. займався правом, історією і частково релігійно-політ. питаннями. Намагання здобути дозвіл повернутися на батьківщину виявилися даремними, і Г. 1632 р. оселився в Гамбурзі. Він відмовився від голландського громадянства і 1634 р. посів пост шведського посланця при франц. дворі. 1644 р. Г. звільнився з посади. Наступного року він поїхав до Швеції. В серпні 1645 р. помер. Поховано Г. в рідному Делфті. Г. був одним із перших, хто спробував звільнити політ. думку від теології і сформулював теорію природного права, що з використанням римського права сформувало засади держ. ладу нового типу та міжнар. відносин і права особи Нового часу. Г. вважав, що успіхи природничих наук створюють можливість сформулювати аксіоми функціонування сусп. життя без потреби втручання теології. Найголовніша така аксіома, за Г., – право природи. Матір'ю природного права є сама людська природа, яка вимагає від нас прагнути «до сусп. життя», навіть тоді, коли б ми «не відчували до цього жодних потреб». Звідси держава – природній досконалий зв'язок вільних людей за умови, що її устрій дотримується аксіоми природного права, що є результатом справжнього розуму. Які ж аксіоми природного права визначив філософ? По-перше, недоторканість власності ін., повернення чужої власності разом з прибутком, отриманим з такої власності; по-друге, обов'язок дотримуватись обіцянок, умов, укладених між людьми; по-третє, поправа збитків, які були завдані з власної вини, та визнання правила, що між людьми певні вчинки заслуговують на покарання. У праці «Свобода моря» він аргументує необхідність сильної влади та держави. Водночас природні закони обмежують межі держ. влади в ім'я природних прав індивіда. Г. також переніс римське природне право в сферу публічного права, що кардинально змінило політ. думку нового часу. Річ у тім, що воно у римські часи спиралося на суворі, детальні умови, які стосувалися насамперед приватного володіння землею. Зі розростанням могутності Риму, розвитком торгівлі, послуг, поширилось більше право, що торкалось вже міжнар. торгівлі, послуг, вони витіснили приватне право, обмежува-

ли його. Головним стало укладання різних угод, договорів між суб'єктами права. Г., перенісши римське право в публічне, підвів тим правовий фундамент під різноманітні угоди, що масово уклалися. Головним стало дотримання підписаних і укладених договорів та угод. Г. перетворив це у аксіому, що відтепер об'єднувала не лише приватних осіб, але й держави у певну спільноту. Тому концепція договору створена Г., стала найважливішою у політико-правовій думці Нового часу. Договір мав внутрішн. вимір, що торкався угоди між громадянством, підданими, державою і верховною владою. Відповідний договір розглядався як добровільна угода між ними, а також як обов'язок індивіда щодо держави. Був вироблений стереотип, що права і обов'язки індивіда походять із добровільного рішення влади про певне самообмеження. Водночас індивіди теж самообмежувалися добровільно на користь держави та політ. влади. Такий підхід означав також заперечення ідеї підпорядкування індивідів сусп-ву, бо тепер уже не індивіди творили єдине ціле сусп-во, а сусп-во становило спільність індивідів, звідси саме сусп-во повинно було вже підпорядковуватись цим індивідам. Це означало започаткування ідеї індивідуалізму, що незабаром стала підставою доктрини лібералізму. В епоху безперервних воєн Г., розподілив війни на справедливі та несправедливі, вважаючи, що оскільки уникнути їх неможливо, то потрібно ввести у збройні конфлікти певні норми. Під час війни, вважав він, діють лише природні права. Якщо ж до природних прав віднести передусім право на життя, людську гідність і право на власність, то їх захист під час війни став теж природним правом людини. Війна, за словами Великого голландця, несе великі нещастя. І якщо нема впевненості у справедливості війни, котра може розпалитися, треба віддати перевагу мирові. Як вважав Г., існує три способи запобігання війни: суперечка, готова перетворитися на війну, вирішується за допомогою переговорів; сторони обирають третейського суддю; спір вирішують за допомогою жеребу. Навіть справедливі війни, заявляє Г., треба починати обачно. Існують ситуації, за яких буває доцільно відмовитися від цих війн. Коли війна вже стала неми-

нучою, то вона йде заради укладення миру. Розглянувши питання про обставини, за яких держава починає справедливую війну, Г. зупиняється на припустимих способах ведення такої війни. Він наводить свої думки з приводу того, що дозволене щодо супротивника. Г. намагається пом'якшити жорстокість війн. Він радить уникати у війні вбивств, коли для цього є, принаймні, найменша можливість. Він пропонує виявляти милосердя до тих, хто виступає на боці ворога випадково або примусово. Стосовно людей, не винних ні в чому, Г. радить не тільки не вбивати, але й всіляко запобігати створенню таких умов, за яких їхнє життя було б у небезпеці. Під час війни треба щадити дітей, жінок та старих, а також релігійних служителів, науковців, мирних землеробів, торговців та ін. Слід гуманно ставитися до полонених, вбивство яких є ганебною справою. Г. висловлюється і за встановлення низки обмежень щодо знищення і загарбання майна, що належить ворожому народу, одержання влади над переможеними. Дотримання права народів є не менш необхідне, ніж виконання внутрішньодерж. законів. Неможливо погодитися з тими, хто вважає, що під час війни припиняється дія будь-якого права. Серед ін-тів, безпосередньо впроваджених правом народів, Г. називає ін-т посольства. Він присвятив посольській справі велику частину в своїй праці. Одним із принципів міжнар. права Г. вважав тривкість договорів між державами. Розроблена Г. теорія природного права та ідея сусп. договору практично відразу набула загального визнання і стала основою для еволюції держ.-правового ладу на засадах прав людини.

І.Вдовичин

ГРУПА ТИСКУ (англ. *pressure groups*) – організації, створені для представництва та захисту інтересів, члени яких, не претендуючи на політ. владу та виконання урядових функцій, чинять натиск на центри прийняття політ. рішень з метою законодавчого чи адміністративного забезпечення групових інтересів. **Г.т.** – група інтересу, яка для досягнення мети, діє через тиск на урядові ін-ти. Як синонім використовується і поняття «лобі» (англ. *lobby* – вестибюль, кулуари, коридор). **Г.т.** можуть набувати різних форм і розмірів.

Їхня загальна характеристика: стійкі зв'язки між членами групи; солідарність; організованість; орієнтація на конкретні, «вузькі», часто прагматичні інтереси; використання держ. ін-тів для реалізації своїх цілей, чітка стратегія та концентрація ресурсів. Г.т. можуть діяти як формальні організації, що регламентує законодавство (у США з 1946 р. діє федеральний закон про лобістську діяльність), або як неформальні чи нелегальні організації (кланові чи мафіозні групи); їхня діяльність та вплив може мати відкритий (публічний) або закритий (тіньовий) характер. Відповідно серед засобів впливу (тиску), які обираються для реалізації мети групи, можуть переважати законні, дозволені (подання петицій, порушення судових справ, участь у розробці законопроектів, підтримка кандидатів під час виборчих кампаній, проведення кампаній у ЗМІ та формування громадської думки, організація демонстрацій, мітингів, акцій протесту) або незаконні, недозволені (підкуп, шантаж, погрози, терор). Засоби впливу і відповідно форми діяльності Г.т. зумовлені також рівнем політ. і правової культури в сусп-ві та членів групи, визнання (чи невизнання) групою легітимності владних ін-тів, традиціями й особливостями політ. практики. Вагома роль у діяльності Г.т. належить особистим контактам та «особливим» зв'язкам із депутатами та чиновниками; в недемократ. режимах вони (а також гроші) становлять основний потенціал Г.т., що виступають як латентні політ. сили і чинять «тіньовий» вплив на центри прийняття рішень. У демократ. країнах основним потенціалом Г.т. вважається здатність мобілізувати прихильників, забезпечити нові голоси на виборах. Вплив Г.т., які конкурують та змагаються між собою за підтримку ін-тів влади та ресурси, визначається також їх чисельністю, солідарністю, активністю, що демонструють члени групи при досягненні своїх цілей, моральними аргументами вимог. Г.т., окрім традиційних для сусп.-політ. організацій функцій, репрезентують групові інтереси, які не артикулюються політ. партіями і доповнюють вимоги та програми, що беруться до уваги (чи повинні братися) ін-тами держ. управління в процесі прийняття рішень; є посередниками між громадянами

й ін-тами влади, інформують останніх про вимоги та інтереси окремих громадян і груп; сприяють через зіставлення та визначення пріоритетів збалансуванню і впорядкуванню різноманітних, часто конкуруючих, сусп. інтересів; дають змогу брати участь у прийнятті та реалізації політ. рішень тим соціальним групам або громадянам, котрі позбавлені цієї змоги через відсутність представника в парламенті; розширюють канали політ. участі; збільшують коло учасників політ. процесу; сприяють гласності, публічності, прозорості політ. процесу, посилюють його передбачуваність.

Л.Угрин

ГРУШЕВСЬКИЙ МИХАЙЛО (29.09.1866, Хелм, Польща – 25.11.1934, Кисловодськ, РФСР) – видатний укр. учений, академік, держ. і політ. діяч, організатор укр. іст. науки, публіцист. Член та голова Наук. т-ва ім. Шевченка у Львові (1897–1913), завідувач кафедри історії Львів. ун-ту (1894–1914). Один із засновників Укр. національно-демократ. партії. З 1907 р. – голова Т-ва укр. поступовців. У 1908 р. заснував і очолив Укр. наук. т-во. У 1914–1917 рр. – на засланні в Симбірську, Казані. Голова Центр. Ради Укр. Нар. Республіки (1917–1918). У 1919–1924 рр. в еміграції (Прага, Відень). Дійсний член Чеської АН (1914), академік ВУАН (1924) і АН СРСР (1929). Основні праці: «Історія України-Руси» (1898–1936), «Хто такі українці і чого вони хочуть» (1917), «Осмислюючи уроки «укр. революції» (1920), «Ілюстрована історія України» (1921), «Історія української літератури» (1923). Головні політ. постулати Г. є: республіканізм, федералізм, автономізація, децентралізація держ. управління, широке місцеве самоврядування, соціальна рівність, пацифізм. Концепція державотворення Г. ґрунтується на засадах народництва, що перегукується з соціаліст. ідеями, як альтернатива західно-європейської бурж. демократії. У працях Г. продовжив федералістичний напрям (на засадах республіканізму) Кирило-Мефодіївського братства в укр. суспільно-політ. думці, що набув найбільшої популярності у той іст. період. У політ. конструкції Г. держава, до складу якої мала б входити «автономна Україна», мусить бути «федеративною демократ.

республікою». Ця держава – Федеративна Російська Республіка як протилежність до рос. централізму і самодержавства. Певний перегляд поглядів ученого відбувся після бурхливих подій укр. революції 1917–1920 рр., коли стало зрозумілим, що створити федерацію з більшовицькою Росією неможливо. 22 січня 1918 р. проголошено IV Універсал Центр. Ради, за яким Україна стала незалежною та суверенною державою. Однак, відкинувши «московську орієнтацію» і взявши курс на «зах. та чорноморську орієнтацію», Г. і надалі залишався переконаним прихильником «федералістичної традиції як провідної ідеї нашого національно-політ. життя». На думку Г., автономно-федеративний устрій є найкращою формою внутрішн. правління, що унеможливить «нових усобиць» і забезпечить мир та злагоду в державі, а «унітарність» може спричинити ці усобиці. Проголошення самостійності України, на переконання Г., було «необхідною вимогою даного моменту, іст. необхідністю», відповідно, після закріплення завоювань революції «селянсько-робітничо-трудовій Нар. Республіці» варто установити «федеративний зв'язок з тими, з ким буде по дорозі». Хто ці союзники по федерації в нових умовах Г. не зазначив. Тобто під федералізмом Г. передбачав більшою мірою не внутрішн. держ. устрій України, а входження України, як складової, до великої федерації з ін. державами. Г. послідовно відстоював децентралізовану форму організації публічної влади. Ідея децентралізації держ. управління набула логічного закріплення в «Статуті про держ. устрій, права і вольності УНР» – Конституції УНР, ухваленої на останньому засіданні Центр. Ради 29 квітня 1918 р. Незважаючи на свою лаконічність, правове регулювання організації місцевої влади містить усі норми, необхідні для побудови системи місцевого самоврядування на засадах його організаційної автономності. Вагомим є внесок Г. у формування засадничих наук. категорій державотворення. Зокрема, у праці «Наші вимоги» він запропонував класифікацію, котра поєднує форми держ. устрою та форми держав, що має важливе методолог. значення: «повний централізм; децентралізація адмі-

ністративна (бюрократична); самоуправа (самоврядування), вужче або ширше; автономія вужча (обмежена) або широка; державність неповна (несуверенна); держава самостійна, незалежна»; дає характеристику національно-територ. автономії та федеративній формі держ. устрою. У праці «Новий поділ України» обґрунтовує проект адміністративно-територ. устрою України, в основі якого лежала ідея відмови від старого територ. поділу на губернії й повіти та запровадження земельного устрою. За версією Г., Україна мала поділятися на 27 земель з іст. назвами і три міста, що утворювали б окремі округи. На місцевому рівні організації влади Г. відстоював місцеве самоврядування, «коли громадянство через вибраних людей (депутатів, гласних, совітників), організованих в радах й виконавчих комітетах з певними виборними виконавцями, комісарами і суддями порядкує свої екон., культурні, адміністративні чи судові справи». Він розмежовує самоврядування недемократ. (цензове) та широке. До першого він відносить земства і міські самоуправи Рос. імперії, які були обмежені контролем і впливом держ. адміністрації та самоврядування. Франції, де влада на місцях зосереджена у представників центр. уряду. Прикладом широкої самоуправи для Г. був устрій Англії, де на місцевому рівні відсутня урядова адміністрація, а всіма справами порядкують місцеві ради та обрані ними судді, комісари та ін. виконавчі органи. На думку Г., для України прийнятним є широке місцеве самоврядування, що ґрунтується на самостійності вирішення всіх локальних справ (екон., освітніх, культурних) без втручання центр. влади. Самоврядні органи мають обиратися на принципах загального, рівного, безпосереднього та таємного голосування чоловіків і жінок. На відміну від П. Скоропадського, В. Липинського, С. Петлюри, утримання регулярної армії Г. розглядав як «марнування часу», явище тимчасове і перехідне до «всенародної міліції». Здійснювати техн. підготовку військових кадрів він рекомендував із допомогою навчальних зборів, які не повинні були відтягти «живі сили краю від продуктивної праці».

В. Малиновський

Д

ДАВОСЬКИЙ ФОРУМ (повна назва – Всесвітній економічний форум, ВЕФ; англ. *World Economic Forum, WEF*) – міжнар. неурядова організація, саміти якої проходять щорічно у кін. січня – на поч. лютого у місті-курорті Давос (Швейцарія; звідси і неофіційна назва). Заснований швейцарським проф. К. Швабом, який 1971 р. вперше зібрав у Давосі бізнесменів і політиків для обговорення перспектив розвитку європейського бізнесу на світовому ринку і створив Європейський форум менеджменту. Від 1973 р. форум почав проводити регіональні саміти, поступово розширюючи представництво, а від 1976 р. ввів постійне членство і перетворився на глобальний форум. Від 1987 р. офіційна назва – Всесвітній екон. форум. **Д.ф.** передбачає кілька форм членства: стратегічні партнери (понад 30 найбільших транснаціональних корпорацій – «Майкрософт», «Сан Майкросистемс», «Кока-Кола», «Боїнг», «Нестле» та ін.); щорічні партнери певного саміту («Мастеркард», «ПепсіКо» та под.); прості члени (бізнесмени, котрі представляють нац. і транснац. корпорації з меншим річним бюджетом). Партнери відрізняються від простих членів обсягом сплачуваних внесків і привілеїв, якими вони можуть користуватися, зокрема делегувати більшу кількість представників на форум, мати більше часу на виступи та ін.). Склад учасників **Д.ф.** переглядається щорічно. Майбутні члени ВЕФ проходять спеціальний відбір – враховуються нац. та глобальний рейтинг корпорації, роль у розвитку своєї галузі та ділову репутацію. Учасники ВЕФ сплачують вступний та щорічні внески, з яких і формується бюджет **Д.ф.** Керівні органи **Д.ф.** – Установча рада (формує довгострокову політику ВЕФ), Рада форуму (стежить за відповідністю дій учасників форуму його меті) та Правління (відповідає за виконання бюджету і органі-

зацію заходів), а також спец. ради і групи, що готують порядок денний для зустрічей та самітів усіх рівнів (рада ділових організацій, рада профспілок, академічна рада, рада неурядових організацій, група мерів великих міст, група релігійних лідерів та ін.). Мета **Д.ф.** – вирішення проблем глобального екон. розвитку і соціального прогресу через налагодження партнерства між діловими, політ., інтелектуальними, духовними лідерами світового співтовариства. Саміти й регіональні зустрічі **Д.ф.**, що функціонує як елітарний політ. клуб, проходять в неофіційній обстановці, без дипломатичного протоколу і заключних комюніке. На них створюється особлива атмосфера для обміну думками, спілкування «віч-на-віч» між політиками, бізнесменами, діячами культури та науки, яке продовжується під час неофіційних прийомів, культ. програми, закритих дипломатичних зустрічей у кулуарах. Неформальний характер зустрічей у Давосі нерідко використовується як місце для переговорів конфліктуючих сторін і досягнення домовленостей між ними (напр., у Давосі обговорювались питання врегулювання Кіпрської проблеми 1988, відбулася перша зустріч міністрів двох Кореї, 1989). ВЕФ щорічно готує і публікує Світовий рейтинг конкурентоздатності економік, з 90-х років публікує звіти за підсумками самітів, видає щомісячний журн. «World Link». Крім самітів у Давосі також проводяться регіональні саміти (напр., Європейський екон. форум, ВЕФ з проблем Близького Сходу і Півн. Африки та ін.). Після світової екон. кризи 1997–1998 рр. діяльність Форуму критикується антиглобалістськими організаціями, які вбачають у екон. кризах негативні наслідки глобалізації, а саміти супроводжуються радикальними протестами антиглобалістів. Як відповідь на критику, лідери Форуму намагаються зробити його відкритішим, запрошують до участі та дискусій з проблем світового значення більшу кількість неурядових організацій, включають у порядок денний актуальні соціальні питання. В останній період на Форумах обговорюються не лише традиційні екон. і політ. питання, а й проблеми тероризму, бідність, етнічні

та релігійні конфлікти. Напр., основними проблемами Д.Ф. 2013 р. стали криза у зоні євро, шляхи екон. відновлення, «витривалість» світової економіки, безробіття молоді та наслідки глобалізації.

Л. Угрин

ДЕЛЬОЗ ЖІЛЬ (франц. *Gilles Deleuze*, 18.01.1925, Париж, Франція – 4.11.1995, Париж, Франція) – франц. філософ ХХ ст. Основні праці: «Емпіризм і суб'єктивність» (1952); «Ніцше і філософія» (1962); «Пруст і знаки» (1964); «Розрізнення і повторення» (1968); «Логіка змісту» (1969); «Фуко» (1986) та ін; спільно з Ф. Гваттарі – двотомник «Капіталізм і шизофренія»: том перший – «Анти-Едип» (1972), том другий – «Тисячі Плато» (1980); «Що таке філософія?» (1991). Учений вважає, що індивід здобуває своє справжнє ім'я в результаті найсуворішої вправи у деперсоналізації, розкриваючись у множинностях, що наскрізь його перетинають, в силах, котрі через нього проходять. Важливо уточнити, що для Д. політика є своєрідною формою реакціонізму, яка часто актуалізується саме на фоні прагнень до змін – «за спотвореним смислом завжди стоїть політика». Процес поглинання та деформації смислу був завжди присутній і є обов'язковою властивістю політики, виявляючись як через систему інституційних вказівок, так і через регулятивну діяльність ін-тів. Як за таких умов можна досліджувати специфіку індивідуальності і на основі цього вичленувати її політ. обмеженість? Передусім, слід триматись лінії концептуальності дослідження, подруге, важливо, аби такий аналіз відбувався на доособистісному рівні – «концепт повинен говорити про подію, а не про сутність». І що найважливіше – «те, що нас цікавить, – це модуси індивідуалізації, котрі вже не є модусами речі, особистості чи суб'єкта». Форма репрезентативних моделей від імені великих суб'єктів чи «об'єктивності» певного рангу уже давно не актуальна. Набагато проблемнішим, а, відповідно, і більш актуальним, є концептуальна характеристика мислення. Останнє ж має безліч характеристик – і як розуміння, і як можливість висловлювання, і як вміння означити силові відносини, – загалом тут мислення потрактовано як страте-

гію, спрямування якої розвиває механізми індивідуалізації, а також смислові структури, що йому передують. Модус такої індивідуалізації, спосіб виробництва особистості, відповідно, потрібно чітко відмежовувати від конкретного прояву суб'єкта, адже такі «приватні випадки» нерідко обтяжені різноманітними варіаціями ідентичності, що спотворює їх концептуальну вагу. Концептуалізації передуює означення вияву модусів нашого існування, зокрема політичної форми його зрізу. У цьому контексті Д. відзначає важливий момент – «проблема вже не в тому, щоб дати людям можливість виразити себе, а в тому, щоб керувати їх вакуолями самотності і мовчання, починаючи з тих, кому доводиться врешті бодай щось сказати. Репресивні сили не перешкоджають самовираженню людей, вони, навпаки, пробуджують їх до цього». Важливою передумовою є процесуальність – не пошук результату, а становлення індивідуалізації, оскільки «немає універсального, є тільки сингулярне, концепт не є універсальним, але становить ансамбль сингулярностей, кожна із яких існує по сусідству із іншою». Найперше слід відзначити, що згідно з позицією Д., не випадає говорити про завершеність індивідуальності, оскільки наявність одиничного модусу існування має гарантуватись постійністю, незмінністю знання, як форми об'єктивації такого існування. В політичній сфері буття така форма гарантій практично неможлива, зважаючи на неможливість вичленування такого знання, яке б на рівні дискурсивних практик могло мати загальний характер. Така загальність можлива лиш у тоталітарно-силових відносинах, які, проте, накреслюють чужинця лише як маргіналізованого суб'єкта. Загалом Д. відзначає, що «особиста невизначеність є не сумнівом, зовнішнім щодо того, що відбувається, а об'єктивною структурою самої події, оскільки останнє завжди рухається в двох смислах-напрямках одразу і розриває на частини суб'єкта, що прямує за ним. Парадокс перш за все – це те, що руйнує здоровий смисл (*bon sens*) як єдиноможливий (*sensunique*), а потім і загальнозначимий смисл (*sens commun*) як приписування фіксованої тотожності». Такий

формі відносин передує структура. Останній властиві кілька характеристик. По-перше, вона утворена щонайменше двома різнорідними серіями, одна з яких є «означуваною», а інша – «позначуваною». По-друге, кожна із серій утворюється тільки шляхом відносин між ними, яким відповідають особливі події, «а саме сингулярності, котрі можна виділити всередині структури». Безпосередньо термін «сингулярність» Д. використовував у своїх творах через бажання уникнути логіки гегелівської діалектики, оскільки вона «служить для того, щоб назвати подію, незвідну річ, що передує класифікації за категоріями або репрезентації, не вписуючись відразу у герменевтичне коло конкретних випадків і загальних категорій». Це форма індивідуалізації, але не на суб'єктно-об'єктному рівні, а на рівні станів чи смислових порогів, на перетині описового предикату, як-от, «політична ідеологія» та «комунізм». Парадоксальність сингулярності полягає «у завжди змінній грі його повторюваності, внутрішній і стверджувальній відмінності сингулярності від себе самої, більше ніж редукативній загальності закону, який обмежує відмінність зовнішньою та негативною відмінністю одного об'єкта від іншого». За таких умов структура – це поле, утворене із щонайменше двох диференціальних сингулярних точок, які можуть поєднуватись і творити значення, якщо їх перетинає парадоксальний елемент, який не є із ними споріднений, а кардинально від них відрізняється. Така відмінність знаходить сенс не через співвідношення, через якусь подібність, а лише відмінністю і живиться, а цей процес Д. іменує «інтенсивністю», а поля цієї серійності – «проблемами». Через таке означення сингулярність стає простором потенційної детермінації, що актуалізується у певній часовій послідовності. Ще одна важлива деталь – співвідношення структури та події. Перша містить сукупність ідеальних подій як власну внутрішню історію – до прикладу, в контексті нашого дослідження структура передбачає чужинця як концептуального «персонажа», специфіку якого визначають серії сингулярності. Однак не варто сингулярність змішувати із особистістю того, хто виявляє себе у дискур-

сі, оскільки сингулярність не маніфестує, не сигніфікує, не позначає – «вона суттєвим чином до-індивідуальна, неособова, аконцептуальна. Вона абсолютно байдужа до індивідуального і колективного, особистого і безособового, доданого і загального – і до їх протилежностей». Д. також виокремлює п'ять положень щодо характеристики сингулярностей. Перше положення: сингулярності-події відповідають неоднорідним серіям, що організовані в систему, яка «ані стабільна, ані не стабільна, а, радше, «метастабільна». Друге положення: сингулярностям властива здатність до самовідновлення, рухливості і зміщення мірою того, як парадоксальний елемент примушує серії, що її утворюють, резонувати, згортаючи їх у випадкову точку. Третє положення: сингулярності рухаються по поверхні. Це принципова позиція для Д., оскільки, на його думку, «найглибінніше – це шкіра». Четверте положення: «поверхня – це місцезнаходження смислу: знаки залишаються беззмисловими доти, доки вони не входять у поверхневу організацію, що забезпечує резонанс двох серій». П'яте положення: сингулярності, за таких умов розподіляються у проблемному полі у вигляді топологічних подій. Загалом перед нами постає завершене бачення сингулярності. За таких умов індивідуальність отримує можливість для самовияву через цикл сходження сингулярностей – «якщо правильно, що світ, що виражається, існує тільки в індивідуальностях і тільки як предикат, то в сингулярностях, що керують утворенням індивідуальностей, він втримується цілковито по-іншому – як подія».

А. Гарбадин

ДЕМОКРАТ – 1) прихильник демократ. принципів суспільно-політ. устрою сусп-ва (народовладдя, виборність та контроль за ін-тами влади, політ. плюралізм і конкуренція) та носій демократ. ліберальних поглядів і цінностей (свобода, права людини, рівність); 2) чл. або симпатик партії, що має назву «демократ.» (наприклад, Демократична партія США); 3) ідентифікація виборця, що голосує за партію ліберально-демократ. спрямування (поняття популярне у політ. дискурсі США); 3) тип політ. лідера, висунутого народом чи

його частиною, що впливає на сусп. середовище авторитетом (харизмою) та діяльністю в рамках чинної інституційної та морально-етичної систем; стиль політ. діяльності лідера-демократа характеризується орієнтацією на інтереси та активність своїх прихильників, відповідальністю, професійною компетентністю, публічністю та комунікативністю; 4) тип керівника-управлінця, стиль врядування якого засновується на принципах колегіальності, компромісності, консультуванні, делегуванні частини повноважень підлеглим, відкритості у спілкуванні та поваги до думок та позицій ін.; 5) в ідеологічному дискурсі поняття може застосовуватись в негативній конотації – синонім демагога та популіста; 6) в повсякденному житті – людина з демократ. звичками (товаристскість, комунікабельність, готовність допомогти).

Л. Угрин

ДЕМОКРАТИЗАЦІЯ – другий етап переходу (транзиту) від авторитаризму до демократії відповідно до “класичної” парадигми транзиту. **Д.** вбирає в себе лібералізацію, але є більш широким та специфічним політ. поняттям, позаяк передбачає відкриту конкуренцію за право контролю над урядом, а це, своєю чергою, передбачає вільні вибори, які визначають склад кабінету. Лібералізація переважно модифікує взаємозв'язки держави та громадян. сусп-ва, а **Д.** в основному змінює взаємовідносини між державою та політ. сусп-вом як таким. **Д.**, таким чином, відображає процеси, за допомогою яких правила та процедури громадянства (таємне голосування, всезагальне виборче право, регулярні вибори, підзвітність виконавчої влади, необмежений доступ до інформації, вільне створення та функціонування громадських об'єднань і под.) прищеплюються тим політ. ін-там, управління якими раніше здійснювалося відповідно до ін. принципів, або поширюються на тих осіб, які раніше не мали таких прав та обов'язків (на жінок, неграмотних, молодь, етнічні меншини), або ж охоплюють ті питання та інституції, які раніше не були предметом громадян. участі (держ. агенції, військові відомства, виробничі підприємства, групи інтересів, ін-ти освіти тощо). В останньому випадку йдеться

передусім про встановлення громадського контролю над згаданими інституціями, які за попереднього режиму перебували під тотальним наглядом авторитарного апарату влади. Згідно з підходом амер. дослідника *А. Пшеворського*, етап демократизації формують два процеси: вивільнення з-під авторитарного режиму та конституювання демократ. правління. Ці процеси не перебувають між собою у причинно-наслідковому зв'язку, а тому не становлять дві послідовні фази етапу **Д.** Вони, скоріше, являють собою два паралельні процеси, які іноді на деякий час зливаються воєдино. Причому їхня суть визначається природою конфліктів, які виникають в період переходу до демократії. Так, за словами *А. Пшеворського*, боротьба за демократію завжди ведеться на два фронти: проти авторитарного режиму за демократію та проти своїх власних союзників за краще становище в умовах майбутньої демократії. Тож, перший напрямок конфлікту пов'язаний з вивільненням з-під авторитарного режиму, а другий – із конституюванням демократ. правління. Для пояснення першого аспекту **Д.** *А. Пшеворський* розрізняє чотири політ. сили: прибічників твердої лінії та реформаторів (які можуть бути, а можуть і не бути лібералізаторами) всередині авторитарного блоку, та поміркованих і радикалів, які перебувають в опозиції. Вивільнення з-під авторитаризму, за його словами, може відбутися лише у тому випадку, якщо реформатори порозуміються з поміркованими. Це можливо за наступних умов: 1) реформатори та помірковані досягають угоди щодо ін-тів, за яких представлені ними соціальні сили мали б помітний політ. вплив у демократ. системі; 2) реформатори в стані досягти згоди прибічників твердої лінії або нейтралізувати їх; 3) помірковані здатні контролювати радикалів. Причому реалізація останніх двох умов має передувати першій. Суть другого аспекту **Д.** пов'язана з конфліктом навколо майбутньої інституціональної структури. Особливість цього аспекту полягає у тому, що конфлікт тут розгортається, з одного боку, між представниками старої авторитарної еліти, які спочатку стали лібералізаторами, а згодом і демократизато-

рами, та демократ. опозицією, а з ін. – між різними політ. силами, що входять (або входили) до складу цієї об'єднаної опозиції. Подібна ситуація, за словами *А. Пшеворського*, виникає з того, що кожна політ. сила обирає саме ту інституціональну структуру, яка сприяє просуненню її цінностей, проектів або інтересів. Тому в залежності від співвідношення сил (у конфлікті за майбутню інституціональну структуру), включаючи здатність деяких діячів нав'язувати не демократ. рішення, відбувається наступне: або впроваджується певна демократ. інституціональна структура, або починається боротьба за диктатуру. Демократія, за словами амер. дослідника, встановлюється лише тоді, коли конфліктуючі політ. сили домовляються про інституціональну структуру, яка допускає відкрите, нехай і обмежене, суперництво, і якщо ця структура породжує тривалу згоду. Саме тому *А. Пшеворський* наголошує, що для будь-якого переходу центр. є питання про створення консолідованої демократії, тобто про створення такої системи правління, за якої політ. сили ставлять свої цінності та інтереси в залежність від невизначеної заздалегідь взаємодії демократ. ін-тів та підпорядковуються результатам демократ. процесу. Головним досягненням етапу *Д.*, який є визначальним для всього його перебігу, є зміна структури влади, що відбувається у результаті демонтажу старої авторитарної системи, доступу опозиційних сил до центрів ухвалення політ. рішень і свідомого вибору новими політ. елітами демократ. ін-тів і процедур, які визначають рамки та принципи взаємодії та конкуренції між політ. силами всередині країни.

Г. Шипунов

ДЕМОКРАТІЯ (грец. *demos* – народ, *kratos* – влада) – форма політ. організації сусп-ва, що заснована на визнанні народу в якості джерела влади, на його праві брати участь у вирішенні держ. справ і наділення громадян широким колом прав і свобод. *Д.* в цьому зв'язку виступає насамперед як форма держави. Термін «*Д.*» вживають також стосовно організації та діяльності ін. політ. і соц. ін-тів (напр., парт. *Д.*, виробнича *Д.*), а також для характеристики відповідних сусп. рухів,

політ. курсів, течій соціально-політ. думки. Деякі вчені-етнографи стверджують, що *Д.* – один з найважливіших чинників антропогенезу, появи всього роду людського, оскільки вона стимулювала розвиток рівноправного спілкування людей, їх самосвідомості і вільного мислення, індивідуальної відповідальності й особистої гідності. *Платон* (у трактаті «Держава» в книзі восьмій) називав п'ять форм правління: аристократію (правління кращих); тимократію (правління гірших і корисливіших); олігархію (правління групи сильних і заможних); тиранію і *Д.*, яку він вважає результатом заколоту бідняків, що знищують і виганяють супротивників і поділяє з тими, хто залишили владу. *Д.* названа ним «правлінням числа» і «правлінням багатьох (або множини)». *Платон* розрізняв хороші і погані форми правління і *Д.* визнавав гіршою від хороших, але кращою від поганих. Він зазначав: «тиранія виникає, звичайно, не з якого ін. ладу, а з *Д.*». У «Законах» *Платон* звів типологію форм правління до монархії та *Д.* Обидві форми, за поглядами *Платона*, погані: одна – через надлишок влади, ін. через надлишок свободи. *Арістотель* у «Політиці» виділяє наступні форми держ. устрою: монархію – владу одного правителя, здатну перетворитися на тиранію; аристократію – владу декількох, небагатьох правителів, здатну перетворитися на олігархію; політію – владу більшості громадян, здатну перетворитися на *Д.*, якщо дотримуються лише вигоди неімущих. *Арістотель* відзначав, що у відомих йому *Д.* встановилися порядки, їй протилежні. Причина в тому, «що там погано розуміють, що таке свобода», «свобода тлумачиться як можливість робити всякому, що завгодно». Повна свобода, на думку *Платона* і *Арістотеля*, перетворюється на свавілля, яке веде до тиранії. Спочатку – до тиранії натовпу, а остання виливається в тиранією демагогів, котрі потім усувають свободи і встановлюють одноосібну владу. В античному світі під *Д.* малася на увазі безпосередня участь народу в управлінні державою. Античні автори називають п'ять ознак *Д.*: загальна рівноправність, відсутність деспотизму, вибори на посади за жеребкуванням, відповідальність виборних осіб, вирі-

шення найважливіших справ на нар. зборах. Однак розуміння Д. у Стародавній Греції і Стародавньому Римі істотно відрізнялося від сучасного. По-перше, демократ. держ. устрій аж ніяк не гарантував свободу особистості, яка розглядалася як частина держави. По-друге, як природне сприймалося існування рабства і становий поділ вільних громадян. Зміст поняття Д. змінюється у Середньовіччі. Так, у слов'янських народів Д. найяскравіше проявилася у рішеннях громадських справ на віче. В Європі, у нім. народів, формами Д. були вибори військових керівників і королів. Правда, зазначені форми проіснували недовго. Поштовхом до подальшого розвитку Д. став розвиток міст і поява третього стану – ремісників і торговців. Д. почали розуміти не тільки як форму держ. устрою, а й як вираз інтересів, умонастроїв середніх верств міського населення. Період XVII–XVIII ст. можна назвати своєрідним «ренесансом» демократ. ідей. Перш за все вони формулюються в рамках лібералізму у вигляді положень про свободу особистості, природне право, правову державу. В епоху Просвітництва активним проповідником ідей Д. став Ж.-Ж. Руссо. Він проголошував необхідність повної рівності всіх громадян і утвердження влади, що спрямовується «спільною волею». Поняття Д. починають тісно пов'язувати з поняттям права: Д. трактується як права Д. У зв'язку з цим цікава концепція відомого англ. філософа, політолога К. Понтера. За нею теорія Д. повинна ґрунтуватися не на вирішенні питання «хто править», а на вирішенні питання «як правити» або «найкраще уникнути ситуацій, в яких поганий правитель заподіює занадто багато шкоди». Базові принципи Д.: 1) народний суверенітет – первинним носієм влади виступає народ. Всяка влада – від народу і делегується ним. Цей принцип не допускає ухвалення політ. рішень безпосередньо народом як, напр., на референдумі. Він лише припускає, що всі носії держ. влади свої функції отримали завдяки народу, тобто безпосередньо шляхом виборів (депутати парламенту або президент) або побічно через вибраних народом представників (сформований і підпорядкований парламенту уряд); 2) вільні

вибори представників влади, які допускають наявність, принаймні, трьох умов: свободу висунення кандидатур як наслідок свободи утворення і функціонування політ. партій; свободу виборчого права, тобто загальне і рівне виборче право за принципом «одна людина – один голос»; свободу голосування, що сприймається як засіб таємного голосування і рівність для всіх в отриманні інформації і можливості вести пропаганду під час виборчої кампанії; 3) підпорядкування меншості більшості за строгого дотримання прав меншості. Головний і природний при Д. обов'язок більшості – це пошана до опозиції, її права на вільну критику і права змінити, за підсумками нових виборів, колишню більшість у влади; 4) реалізація принципу поділу влади. Три гілки влади – законодавча, виконавча і судова – мають такі повноваження і таку практику, що два «кути» цього своєрідного «трикутника» за необхідності можуть блокувати недемократ., котрі суперечать інтересам нації дії третього «кута». Відсутність монополії на владу і плюралістичний характер всіх політ. ін-тів – необхідна умова Д.; 5) конституціоналізм і панування закону в усіх сферах життя. Закон домінує незважаючи на осіб, перед законом усі рівні. Звідси «фригідність», «холодність» Д., тобто вона раціональна. Правовий принцип Д.: «Усе, що не заборонене законом – дозволено». За формою, способом здійснення Д. поділяють на безпосередню, коли сам народ без посередників виносить те чи ін. рішення (референдум, пряме голосування, всенародне обговорення тощо.), і представницьку, коли рішення приймається через депутатів чи ін. нар. представників. В сучасній політ. науці існують різні концепції Д. – ліберальна, консоціальна, партисипаторна, ідентитарна, плебісцитарна тощо. Д. – найважливіша і універсальна політична умова і засіб оптимізації організації, функціонування та вдосконалення сусп-ва і держави, вільного розвитку особистості.

М. Требін

ДЕМОКРАТІЯ АНАРХІСТСЬКА (грец. *anarchia* – безвладдя) – демократія, що прагне до максимально можливого визволення особистості, ґрунтується на свободі та має на

меті знищення всіх типів примусу й експлуатації людини людиною. Мета **Д.а.** — створення вільної організації сусп-ва з ін-тами громадського самоуправління, яке діятиме без влади людини над людиною, побудованій на взаємодопомозі й солідарності всіх людей, або, за словами *В. Білаша*, начштабу армії *Н. Махно*: «самоуправління і безвладдя в сенсі відсутності прошарку паразитів при владі». **Д.а.** базується на анархістській ідеології, котра пропагує бездержавність, хоча треба пам'ятати вислів *П. Прудона*: анархія — це вища форма організації й управління, заснована на самоорганізації і самоврядуванні на основі принципу федералізму. **Д.а.** пропонує замінити співпрацею індивідів владу, що існує за рахунок придушення одних людей ін. і привілеїв одних стосовно до ін. Це означає, що, на думку анархістів, сусп. відносини та ін-ти повинні ґрунтуватися на особистій зацікавленості, взаємодопомозі, вільній згоді та відповідальності (вихідної з особистої зацікавленості) кожного учасника, а всі види влади (тобто примусу й експлуатації) повинні бути ліквідовані. **Д.а.** прагне до «тотальної приватизації». Мета і функція **Д.а.** — скасування всілякої форми панування (централізму). Прихильники ідеалу відсутності панування роблять ставку на вільний від гегемонії та примусу дискурс, за якого, використовуючи загальні зусилля, формується незаперечний ніким мінімум проблем і рішень; і при цьому — без жодного приховування, обману — відкрито демонструються інтереси всіх сторін, що беруть участь у політ. процесі. Ця модель дискурсу, сформульована *Ю. Габермасом*, виходить з положення, згідно якому «практичні питання містять істину», дотримується вимоги консенсусних, тобто погоджувальних методів єднання. Там, де в результаті голосування ніхто не залишається в меншині, ніхто і не може відчувати себе підлеглим або думати, що його долю визначають ін. Теоретики **Д.а.** стверджують: вільна форма соціальної організації можлива тільки в такому сусп-ві, яке складається з самоврядних комун та громад, де організовано колективне використання засобів виробництва, всередині яких діє принцип прямої демократії, тобто колек-

тивного, спільного прийняття рішень, а між собою ці комуни пов'язані через об'єднання у федерації і (або) конфедерації, за допомогою горизонтальних і вертикальних (побудованих знизу вгору) зв'язків. Основні постулати **Д.а.**: децентралізація (заміна централізованої держави і управління вільної федерацією самоврядних територ. комун (громад) та виробничих спілок); свобода (для повного і всебічного розвитку особистості без зовнішн. обмеження в особі держ. уряду, так і фінансового обмеження. Свобода від політ. та екон. тиску, коли правителі змушують людину чинити тим або ін. способом, з огляду на держ. закони, а товарно-грошові відносини змушують продавати свою робочу силу власникам приватних засобів виробництва. Всі люди повинні мати рівну можливість вільно, і у взаємній згоді з ін. людьми визначати умови власного життя); рівність (відсутність ієрархії, однакові для всіх можливості задоволення індивідуальних потреб, а також рівний доступ до всіх сусп. благ); взаємодопомога — (замінити егоїзм, який розділяє людей, солідарністю, покликання якої відновити сусп. гармонію, коли люди допомагають один одному і піклуються про ближніх, виходячи з принципу «допоможеш ти, допоможуть тобі»). За вимоги співучасті суверенітет народу розглядається як якийсь абсолют. Вважається: народ є щось єдине — суб'єкт, обдарований єдиною волею. Вимога відсутності всякої влади (власне, безвладдя) робить автономію індивіда і його саморозкриття абсолютною, а будь-які колективні дії виявляються можливими тільки в тих випадках, коли всіх об'єднує єдина воля. Теоретично **Д.а.** ґрунтується на творах *П. Прудона*, *М. Штірнера*, *Е. Реклю*, *М. Бакуніна*, *П. Кропоткіна* та ін.

М. Требін

ДЕМОКРАТІЯ ЕКОНОМІЧНА — демократія, ґрунтована на тезі, що кожна людина за допомогою раціональної діяльності в змозі домогтися максимальної особистої користі; суперництво на виборах створює своєрідний політ. ринок, де політиків можна представити як підприємців, що прагнуть здобути владу, а виборців — як споживачів, що голосують за ту партію, політ. лінія якої

краще всього відображає їхні очікування. Система відкритих і змагальних виборів гарантує демократичність тим, хто віддає владу партії, філософія, цінності і політика якої понад усе відповідають перевагам найчисельнішої групи виборців. Основні концептуальні положення Д.е. висловлені у праці Е. Даунса «Екон. теорія демократії» («*An Economic Theory of Democracy*») (1957). Вона стала новаторським внеском у теорію колективного вибору. До того часу теорія колективного вибору багато в чому ґрунтувалася на уявленні про те, що посадовим особам держави можна довіряти в питаннях оцінки громадських уподобань і зазвичай вони чесно здійснюють політику відповідно до бажання населення. Е. Даунс стверджував: держ. службовці не є альтруїстами, а мають на меті утилітарні завдання. Причому, на думку дослідника, вони містять неабияку частку розважливого егоїзму, і значну роль у їхньому формуванні відіграє бажання домогтися переобрання на наступний термін і прагнення власних ідеологічних принципів. Тому для задоволення власних егоїстичних інтересів політики змушені боротися за голоси виборців. Розроблення такої тверезої моделі Д.е. повинна була допомогти поліпшити розуміння сусп. вибору і способів його втілення у політиці держави. Ці теорет. розробки були спрямовані також на полегшення розуміння колективного вибору в якості альтернативи ринковому механізму. Вони вводили у політ. процес поняття свободи дії, аналогічне поняттю свободи дії фірм у ринковому середовищі. Такий підхід дозволяв розглядати держ. бюрократії як своєрідні бізнес-організації, що пропонують свої товари покупцям (виборцям). Така модель потребує участі трьох основних дійових осіб: виборця з його власною функцією корисності; егоїстичного політика, який прагне отримати голоси населення і виробляє політ. рішення; своєкорисливого бюрократа, що реалізує ці рішення на практиці. Як передбачається, виборці мають переваги, відтак вони періодично висловлюють за допомогою своїх голосів, за які борються політики; потім політики приймають рішення з розрахунком на завоювання голосів у майбутньому.

Для політиків ці голоси грають роль, аналогічну тій, яку грають гроші для підприємця в теорії фірми. Різниця полягає лише в тому, що функція корисності виборців є комплексною і для здійснення тієї чи ін. політики будь-який політ. діяч повинен спиратися на бюрократів. Мета, яку Даунс висунув перед собою, полягала в тому, щоб «надати правило поведінки у демократ. системі управління та знайти його сенс». Намагаючись сконструювати модель раціональної політ. поведінки, ураховуючи ціну або вигідність тих чи ін. альтернативних можливостей, учений будує свою теорію Д.е. Передусім, модель Д.е. базується на ідеї раціональності політ. поведінки: кожна діюча особа (виборець, парт. функціонер, член уряду і навіть організація загалом) прагне максимізувати результат своєї діяльності в екон. сенсі, тобто отримати більший результат за менших витратах. Раціональна поведінка передбачувана, включає наявні переваги і їх важення в процесі політ. обміну. За такого підходу політика розглядається у вигляді ринку, де існує конкурентна боротьба та взаємний обмін з метою отримання найвигіднішого результату. Дві основні тези теорії Д.е. в цьому зв'язку є важливими: 1) «кожний уряд намагається максимізувати політ. підтримку»; 2) «кожен громадянин намагається максимізувати користь результату своєї дії». Вони визначають розуміння особливостей демократ. системи, в якій і ті, хто править, і ті, ким правлять, діють, керуючись не ідеалами, а реальними власними інтересами. Спроби будь-якого уряду (відповідно, будь-якої політ. сили у вигляді партії) максимізувати підтримку переслідують прагматичну мету: зберегти своє панування або завоювати пануючі позиції. Ідеології, соц. добробут, переваги населення не є безпосередніми і основними мотивами поведінки. Хоча ці фактори і включені в процес поведінки, але непрямим чином. Якщо партії та уряди вважають ідеологію або програму важливіше електорального успіху, вони діють не стільки раціонально, скільки ірраціонально. Аксиома власної зацікавленості передбачає, що етичні проблеми в політиці постають «як фактуальні параметри, а не нормативні». Це відноситься

до поведінки виборця на виборах. Він керується очікуваннями, що обрані ним політики задовольнять його інтереси краще, ніж інші, тобто уряд буде ефективним. На думку Даунса, корисність, якою керується громадянин, не є егоїстичною у вузькому сенсі слова: громадянин може діяти альтруїстично, завдання полягає лише в тому, аби зрозуміти, в чому індивідуальна вигода альтруїстичної поведінки. На думку вченого: «самообмежуюча благодійність становить велике джерело власної вигоди; отже, наша модель допускає альтруїзм, незважаючи на базисну установку особистої зацікавленості». Зауважимо: так чи ін. виборець орієнтується на те, як голосуватимуть ін. Рациональний вибір здійснюється на основі інформованості діючої особи щодо стратегій і переваг ін. людей. У цьому зв'язку Даунс розглядає дві можливі моделі політ. поведінки: заснованої на певній і повній інформації і заснованої на неточній, неповній інформації. Уряд керується у діяльності інформацією щодо стратегії опозиції, очікуваної поведінки виборців (співвідношення рішення та користі його для виборців), кількості голосів. Виборець орієнтується на інформацію про можливу індивідуальну корисність і про стратегію ін. виборців. Модель поведінки змінюється залежно від чіткості і повноти інформації. Отже, демократ. процес управління передбачає: 1) періодичні вибори; 2) суперництво між двома або більше партіями (електоральними коаліціями); 3) боротьбу партій за голоси виборців; 4) партія, що перемогла на виборах, керує урядом без посередництва парламенту до наступних виборів; 5) невтручання в право опозиції виражати свою думку та організувати кампанії та заборону на зміну періодичності виборів. У сучасній політології активно використовують складові теорет. моделі Д.е.: електоральна поведінка; парт. поведінка; максимізація результату політ. дії; обмін в політиці; інформація про вигідність дії; поділ громадської думки в системі та ін. терміни.

М. Требін

ДЕМОКРАТІЯ ЕЛЕКТРОННА (англ. – *electronic democracy, e-democracy*) – демократія, ґрунтована на використанні мережеских

комп'ютерних технологіях, механізм забезпечення політ. комунікації, що сприяє реалізації принципів народовладдя та дозволяє привести політ. організацію у відповідність до реальних потреб інформаційного сусп-ва. У широкому сенсі – це можливість залучення громадян до активнішої участі в справах сусп-ва, за допомогою використання комп'ютерних, а також аналогічних їм пристроїв і мереж телекомунікацій. Е. д. більше вживається тоді, коли йдеться про використання комп'ютерних технологій для організації політ. процесу. У вузькому сенсі означає використання громадянами інформаційних, а також телекомунікаційних технологій для участі в конституційно передбачених діях щодо управління справами держави та місцевих спільнот. Термін «Д. е.» уперше з'явився у США і досить швидко став загальноживим у багатьох країнах світу. Д. е. або «цифрова демократія» (англ. – *digital democracy*), «кібердемократія» (англ. – *cyberdemocracy*), «віртуальна демократія» (англ. – *virtual democracy*), «ера інформаційної демократії» (англ. – *information age democracy*) називають використання електрон. комунікаційних засобів для покращення демократ. процесів в демократ. країнах, або країнах з ладом, близьким до демократ. Безперечною перевагою Д. е. є те, що люди отримують можливість впливати на здійснення політики. Прості громадяни, які мають комп'ютери, модеми та виходи в комп'ютерну мережу, мають такий самий доступ до інструментарію, який раніше використовувались лише переважно заможні, могутні, зацікавлені люди. Важливо, щоб в реалізації права на активну участь у керівництві справами держави шлях до офіційної інформації був легким. Виокремлюють *прямі* та *непрямі форми Д. е.* Непрямі пов'язані з мережею Інтернет, і є певним способом організації публічних дискусій чи голосування, зближення громадян і представників держ. влади, що посилює вплив виборців на політ., екон., культурні та ін. процеси в країні. Найпростішими формами непрямої Д. е. є – організація голосування через світову інформаційну мережу, надання громадянам можливості контролю за роботою законодавчих

структур, організація електронного уряду, яка була експериментально впроваджена в США, Канаді та Великій Британії. Подібна форма **Д. е.** включає в себе систему зворотного зв'язку з виборцями. Популярною є й «напівпряма» форма **Д. е.**, коли перед ратифікацією законопроект підлягає дискусії в Інтернеті, де, власне, і відбувається перше голосування. Радикальним і виключно теорет. різновидом **Д. е.** є варіант «відкритого коду», коли законопроекти публікуються в інформаційних мережах, а зареєстровані користувачі можуть внести в їхній зміст будь-які зміни і у такий спосіб взяти безпосередню участь у законотворчій діяльності. Практичне застосування **Д. е.** найчастіше пов'язують з поняттям «електронний уряд» (е-уряд). Розвиток електронної інфраструктури держ. та муніципального управління передбачає не лише створення системи сайтів органів і структур влади. У першу чергу мова йтиме про трансформацію самих принципів взаємодії влади і громадян. сусп-ва, коли громадяни, як об'єкт владного керівництва, перетворюється у компетентного користувача послугами, що налагоджуються держ. і муніципальними службовцями, та одночасно стають учасниками процесу прийняття політ. рішень і на місцевому, регіональному, і на загальнодерж. рівнях. Багатий досвід е-уряду мають Канада, США, Франція, Німеччина. Країни, що перебувають в процесі демократ. транзиту, намагаються втілити досвід Європи та США, внести в інформаційну демократизацію специфічні риси. Рос. науковці розглядають варіант використання інформаційних технологій в якості так званих «електронних урн», які можуть працювати без підключення до електромережі та комунікаційної інфраструктури. Обґрунтовують такий варіант використання можливостей мережі у малонаселених пунктах, що територ. віддалені й не мають телефонного зв'язку. Як приклад наводиться досвід Бразилії 2002 р., де були проведенні перші в світі електронні загальнонац. вибори глави держави. Однак опоненти системи електронного голосування справедливо зазначають, що існує низка проблем, які можуть задалегідь скомпрометувати ви-

користанні ІКТ під час волевиявлення громадян. До таких відносять: недосконалість системи, велику ймовірність комп'ютерних збоїв, атаки хакерів. «Електронні урни» не виключають можливість фальсифікацій результатів голосування, внаслідок втручання як у процес підготовки обладнання, так і під час застосування програмного забезпечення. Естонський фахівець, відомий як головний архітектор Інтернет-телефонії «Skype», Р. Нилвак запропонував проект «демократії, що обговорює». Експерименту сприяли використання Інтернету, мобільного зв'язку, участь сотень політтехнологів, соціологів й ін. фахівців. У результаті акції «Моя Естонія» в країні покладено початок соціальної мережі громадян. сусп-ва, через які йдуть потоки інформації, що вимагають консультацій. Таким чином для керівництва держ. структурами інфотехнології створюють «е-державу», а проект «Моя Естонія» – став основою «е-громадянського сусп-ва».

А. Митко

ДЕМОКРАТІЯ ЕЛІТАРНА – демократія, ґрунтована на ідеї обмеженої участі народних мас в управлінні державою. Призначення демократії зводиться до методу відбору найобдарованішої і компетентної панівної еліти, здатної взяти на себе відповідальність за управління державою. Творці теорії **Д. е.** (П. Барах, Х. Кене, Дж. Сарторі, Й. Шумпетер й ін.) виступають проти перебільшень і прожектерства, що присутні, на їх думку, в основі старих ліберальних ідеалів демократії. За їх поглядами, самоврядний демос – це міф, а його схильність до політ. насильства представляє загрозу сусп. інтересам. Прихильники **Д. е.** не вважають недоліком панування і владу демократ. еліти; при цьому вони розглядають свою точку зору лише як послідовний висновок з того, що не існує ні добре розробленої і повноцінної наук. концепції загального блага, ні будь-якої раціональної поведінки громадян при голосуванні на виборах або при ухваленні рішень з тих або ін. конкретних проблем. У розробленій у книзі «Капіталізм, соціалізм і демократія» («*Capitalism, Socialism and Democracy*» 1942) австр. і амер. економістом і соціологом Й. Шумпетером моделі елі-

ти вимоги демократії зводяться до методу утворення влади: "Демократ. метод – це той порядок створення ін-ту для досягнення політ. рішень, за якого окремі (соціальні сили) отримують право на ухвалення рішень за допомогою конкретної боротьби за голоси народу". За цієї моделлю, соціально диференційовані співтовариства (як суб'єкти) не володіють постійним правом вирішального голосу у всіх питаннях, а здійснюють це право за допомогою своєрідного "сусп. поділу праці". За таких умов панівна еліта, вибрана на певний термін, приймає функції політ. представництва більшості населення, позбавленого на цей же термін можливості діяти і словом, і вчинками. Переваги такого підходу, на думку *Шумпетера*, полягає в тому, що, по-перше, він акцентує на такій цінності демократії, як політ. конкуренція, по-друге, забирає більшу роль у феномені політ. лідерства, і, нарешті, по-третє, коли дотримуватись того, що індивідуальної свободи не існує взагалі, то сформульований метод більше наближає до свободи. Учений виокремлює чотири головні умови для нормального функціонування демократії: 1) наявність групи достатньо кваліфікованих представників, яких можна обрати на найважливіші держ. посади; 2) політ. органи повинні приймати рішення, які народ може в цілому добре зрозуміти і висловити своє ставлення до них; в ін. ж випадку легітимність рішення буде невисокою, а отже, і стабільність режиму може похитнулася; 3) потрібна добре організована і підготовлена бюрократія (чиновники) з почуттям відповідальності, бо вона краще впорається із завданнями управління, ніж непрофесіонали-ентузіасты; формуватися вона має з середніх прошарків; 4) надзвичайно важливий демократ. самоконтроль, який є елементом політ. культури. Він припускає: а) високий моральний та інтелектуальний рівень виборців і парламентарів унеможливить проникнення у владу негідних елементів, б) політики в парламенті повинні утримуватися від спокуси завдавати поразки уряду або змінювати його кожного разу, коли у них з'являється така можливість, в) виборці поза парламентом повинні поважати «по-

діл праці» між ними і тими політиками, яких вони обирали; зокрема, виборці повинні розуміти, що раз вони обрали того чи іншого політ. діяча, то прийняття рішень буде проявом максимальної терпимості до різниці в думках, і тому кожен потенційний лідер повинен викласти свою позицію. Без раціонально усвідомленої потреби у добровільному самообмеженні кожного учасника політ. процесу будь-яка демократія обмежена. Більшість дослідників наголошувало на відкритому характері еліти в умовах демократії і сприятливості умов, створюваних в процесі конкуренції за голоси виборців, для збільшення компетентності еліти та ефективності її функціонування. З погляду теоретиків *Д.е.*, така відкритість знижує протистояння контреліти, зміцнюючи стабільність політ. режиму. Стабільність режиму цілком виразно пов'язується ними з «урізаною» участю мас в політ. процесі, з відведенням для пересічних громадян лише однієї і не найважливішої частини політики. «Свобода, – обґрунтовує цю позицію *С.М. Лінсет*, – цей основоположний принцип демократ. сусп-ва – передбачає здатність до обмеження, готовність не здійснювати вчинків, що підривають фундамент співжиття людей з різними ідеалами і цінностями». Таким чином, перевага демократії порівняно з формами панування меншини майже цілком полягає в способі утворення влади більшості. Ця влада, через свою природу, повинна, щонайменше, створити умови для гласності, політ. змінюваності і хоч би обмеженого контролю. Оцінюючи неухильне зростання ролі еліт як передумову демократії, вони розцінювали розширення дистанції між керівниками і керованими як заставу стабільності, а не ваду цієї системи влади. Неоелітистські уявлення дещо відрізняються від поглядів захисників *Д.е.*, вони створили на зміну висунутої *Шумпетером* моделі «плюралізму еліт» модель «правлячої еліти». У рамках нової моделі неоелітисти, по-перше, виходять з наявності певної єдності еліти порівняно з ін. частиною сусп-ва, по-друге, відводять їй роль реалізатора особливих функцій, по-третє, переконують у тому, що еліта володіє особливою мудрістю, вона послідовніша, раціональна і

активна в досягненні ідеалів демократії. Прикладом такого роду позицій може служити вислів амер. політологів *Т. Дая* і *Х. Зіглера*: «Наша теорія стверджує, що еліти відрізняються від мас не тільки своїми соціоекон. характеристикам, а й своїми установкам і цінностям. Саме еліти здійснюють найбільшу підтримку принципам і віруванням, що лежать в основі демократ. політ. системи».

М. Требін

ДЕМОКРАТІЯ ІНФОРМАЦІЙНА (англ. – *information democracy*) – новітня форма демократії, яка дає змогу приймати участь у прийнятті рішень через інформаційно-комунікаційні мережі, безпосередню участь у політ. житті сусп-ва. Матриця **Д. і.** складається з таких елементів: «електронна демократія», «теледемократія», «кібердемократія», «віртуальна демократія», «цифрова демократія» та ін. Термін «**Д. і.**» увів у наук. вжиток франц. політик та політолог *М. Рокар* наприкін. ХХ ст. Науковець не заглиблювався в загальноприйняте трактування демократії як влади більшості, а зосередився на приватному аспекті суспільно-політ. відносин, де, на його думку, й відбувається становлення нової та дійсної форми демократії. Оскільки демократія асоціюється з вільним волевиявленням народу та рівними, відкритими виборами органів влади, то *М. Рокар* розглядає поняття «**Д. і.**» як елемент виборчої системи. Серцевиною **Д. і.** є реальність взаємозв'язків між виборними особами, ЗМІ та виборцями. Новизною цієї теорії є те, що автор виділив дві головні складові частини – всезагальне виборче право та вільну інформацію, причому необхідність їхнього застосування без маніпуляцій та обману політтехнологів. Природно, що найсправедливіше та найдемократичніше громадяни можуть реалізувати виборчі права лише за умови вільного розповсюдження інформації, відсутності політ. заборон, цензури, політ. терору тощо. Демократія за *М. Рокаром* не лише позначка у виборчому бюлетені, виявлення вибору громадян здійснюється за посередництвом інформації, тому й називають ЗМІ «четвертою владою». Варто вирізнити поняття «**Д. і.**» та інформаційна теорія демократії. Остання трактується як міждисциплінар-

ний наук. напрям, що вивчає можливості інформаційно-комунікаційних технологій для підвищення ефективності соц., екон. й ін. форм взаємодії, а також ставить за ціль осмислення ролі демократії в інформаційному сусп-ві. У прикладному розумінні метою інформаційної теорії демократії є оптимізація демократ. ін-тів у рамках існуючих політ. систем і розвиток електронної демократії. Підґрунтям для виникнення **Д. і.** стала теорія переходу від індустріального до інформаційного сусп-ва, що обґрунтував *Дж. Несбіт* у 1982 р. Теорія інформаційного сусп-ва може бути використана як концептуальна засада дослідження **Д. і.** в політ. просторі як система комунікаційних зв'язків. Адже в умовах інтенсивної інформатизації та глобалізації в новітній методології наук. досліджень важливого методолог.-концептуального статусу набуває інтелектуальний, інноваційний та інформаційний ресурс. Ця теорія як парадигма сусп. розвитку певним чином поєднала у собі всі найкращі здобутки, дала поштовх позитивним зрушенням у нетехн. сферах людської життєдіяльності, в т. ч. й політолог. дослідженнях. На думку *Дж. Несбіта*, з часом розвиток мережі мас-медіа призвів до того, що інформаційно-комунікаційні технології (ІКТ) використовуються для інформування громадян у широкому спектрі питань різного роду життєдіяльності, для обговорення законопроектів та ін. правових актів у процесі підготовки та прийняття політ. рішень. Комунікація перейшла на такий якісно новий рівень розвитку, що вона, в першу чергу, є необхідною владі. Сучасні концепції **Д. і.** можна розбити на два великі напрями – *прямої* та *комунітарної* демократії. Представники першого напрямку в цілому слідуєть курсом, наміченим *І. Масудю*, розвиваючи ідеї прямої демократії. Серед прихильників комунітарного підходу концепції **Д. і.** слід назвати *А. Етціоні* та *Х. Рейнгольда*, які вважали, що Інтернет став зручним місцем зустрічей для різних груп за інтересами, професійних співтовариств, споживчих асоціацій і т. п. Інтернет-спільноти виникають навколо певних електронних ресурсів та експлуатують природне прагнення людей до спілкування з однодумцями.

Такий тип народовладдя як **Д. і.** за сутністю процесу прийняття рішень має *партисипаторний* (демократія участі) та *деліберативний* (демократія обговорення) характер, що відкриває нові горизонти реалізації політики в будь-якій країні та в системі міжнар. відносин. Партисипаторність нової демократії пояснює тим, що новітні ІКТ завдяки своєму інструментальному характеру відкривають можливості для реалізації людських прав, волі та інтересів, що є основою прямої демократії. Завдяки новітнім технологіям індивід завжди може отримати будь-яку сусп. чи індивідуально значиму інформацію та взяти участь у прийнятті політ. рішень. З ін. боку, така демократія апріорі є елітарним типом, оскільки передбачає наявність певних знань, вмінь та навичок, без яких неможлива робота з інформаційно-комунікаційними засобами. Ця проблема може бути вирішена двома шляхами – або певною елітизацією, інтелектуалізацією мас, або традиційним делегуванням повноважень вузькій меритократичній (найкращій, компетентній в цьому випадку) еліті. Другий аспект ухвалення рішень в **Д. і.** стосується деліберативності, тобто процедури якнайширшого обговорення сусп.-значущих питань. У світлі сучасних фундаментальних розробок це не стільки консенсусна теорія демократії, скільки в загальнішому плані теорія конструктивізації міжперсонального (людська комунікація) та трансперсонального (владна комунікація) діалогу на основі високого рівня інформованості суб'єктів щодо суспільнозначимих питань та вироблення й імплементації найоптимальнішого на даний час політ. рішення. У свою чергу, виділення критеріїв оптимальності та ефективності вже належить до галузі кібернетики. Ці поняття загалом становлять систему характеристик і екзистенцій **Д. і.** як категорії політ. науки та прикладної моделі політики. *М. Кастельс* відіграв важливу роль у розвитку концепції «кризи представницької демократії», особливостями якої є всебічний аналіз причин і наслідків цієї кризи та розробка рекомендацій щодо її подолання. Його також вважають одним із засновників концепції **Д. і.**, сутність і особливості якої полягають у створенні «локальних держав»,

що виникають внаслідок децентралізації і регіоналізації нац. держав, запровадженні «е-уряду» і «е-самоврядування», проведенні «е-виборів», «е-референдумів» й ін.

А. Митко

ДЕМОКРАТІЯ ПАРТИСИПАТОРНА (від англ. *participate* – брати участь) або учасницька демократія – демократія, в якій, поряд з прямими виборами влади, громадяни мають права та можливості активної участі у прийнятті політ. рішень, політ. процесі, а також у контролі над реалізацією прийнятих рішень. Основи теорії **Д.п.** були закладені амер. політологом *К. Пейтман* у праці «Участь і демократ. теорія («*Participation and Democratic Theory*», 1970). Вона також є авторкою терміна «демократія участі». Крім неї значний внесок у теорію **Д.п.** зробили *Б. Барбер*, *П. Бахрах*, *Н. Боббіо*, *К. Макферсон*, *Дж. Циммерман* та ін. **Д.п.** розглядає демократію як універсальний принцип організації всіх сфер держ. життя і сусп. відносин. Цей принцип передбачено поширити не тільки на політ. життя сусп-ва і процедуру формування влади, а й на відносини в економіці, в системі освіти і навіть у сім'ї. **Д.п.** стверджує, що не існує ділянок ізольованих від політики, тому всі вони знаходяться у сфері демократ. політ. процесу. **Д.п.** ставить за мету всебічну демократизацію всіх сфер сусп. життя, самореалізацію особистості, соціальну емансипацію. Такий підхід забезпечує максимальне врахування інтересів народу при прийнятті рішень, збільшує його активність у сусп. та держ. житті, легітимізує владу в очах народу, унеможливує його відчуження від держ. управління. **Д.п.** виходить з того, що людина – істота раціональна, здібна зрозуміти, що є суспільним благом, а тому здатна свідомо приймати розумні рішення. Прихильники **Д.п.** вважають, що ірраціональність і пасивність людей в політ. сфері – це результат їх недостатньої освіти і відсутності рівних можливостей для участі в політиці. *Б. Барбер* підкреслює, що демократія – це не стільки правління народу або правління мас, скільки правління освічених громадян: «Пряма демократія вимагає не просто участі, а громадян. підготовки та громадян. чесноти для ефективної участі в об-

говоренні та прийнятті рішень. Демократія участі, таким чином, розуміється як пряме правління освічених громадян. Громадяни – це не просто приватні індивіди, що діють у приватній сфері, а добре інформовані сусп. громадяни, які віддалені від своїх винятково приватних інтересів настільки, наскільки сусп. сфера віддалена від приватної. Демократія – це не стільки правління народу або правління мас, скільки правління освічених громадян». Сусп-ву належить створити всі умови для активної політ. соціалізації кожного індивіда. А для цього в першу чергу необхідно забезпечити максимально доступним участь громадян у політ. процесі. Участь виконує дві функції: захищає громадян від нав'язаних зверху рішень; є механізмом самовдосконалення людини. Найважливішою умовою демократії участі є соціальна рівність: принцип участі повинен ставитися і до недерж. сусп. ін-тів, де люди прямо висловлюють свою волю, в першу чергу до трудових колективів. Свобода, рівне право на саморозвиток можуть бути досягнуті тільки в партисипаторному сусп-ві, яке удосконалює почуття політ. ефективності та сприяє прояві турботи про колективні вимоги. У такому сусп-ві громадяни добре поінформовані, зацікавлені у своїй високій активності у сусп. житті. Ключові риси **Д.п.**: пряма участь громадян у регулюванні ключових ін-тів сусп-ва, включно з власною роботою, та місцевої громади; реорганізація парт. системи у такий спосіб, що парт. Функціонери безпосередньо відповідальні перед членами; діяльність «учасницьких партій» у парламентській або конгресовій структурі; підтримка відкритої інституційної системи для забезпечення можливості експериментування з політ. формами. Загальними умовами **Д.п.** є: пряме збагачення бідної ресурсної бази багатьох соц. груп шляхом перерозподілу матеріальних ресурсів; мінімізація (викорінення, за можливості) непідконтрольної бюрократичної влади у публічному і приватному житті; відкрита інформаційна система для забезпечення виважених рішень; перегляд принципу догляду за дітьми у такий спосіб, щоб жінки, так само як і чоловіки, мали можливість

брати участь у громадському житті. Перевагою **Д.п.** її прихильники вважають високий рівень інтелектуальної обґрунтованості рішень за рахунок широкого участі мас у процесі їх прийняття. Цей чинник у загальному випадку сприяє ефективності держ. управління, оптимізації пошуку рішень і підвищує стабільність системи держ. влади. Цей же чинник служить засобом контролю над діяльністю держ. чиновників, сприяє припиненню зловживань владою, зменшує ступінь відриву депутатів від виборців і бюрократизації чиновницького апарату. Багато прихильників **Д.п.** усвідомлюють неможливість в сучасних умовах переходу до прямої демократії. Вони пропонують своєрідну змішану форму громадської організації, в якій поєднувалися б елементи прямої демократії з представницькою. Цю ідею сформулював *К. Макферсон*. У великих сусп-вах, вважає він, **Д.п.** повинна бути організована як «пірамідальна система, з прямою демократією в основі і демократією делегатів на кожному рівні вище за основу». На низовому рівні – у трудовому колективі, закладі освіти, за місцем проживання, низових ланках управління, – має застосовуватися пряме народовладдя, тобто участь усіх громадян у прийнятті рішень (загальна влада), а на вищому рівні об'єднання делегати повинні виступати в ролі посередників при формуванні загальної волі (принцип представництва). За таких умов відбуватиметься подолання політ. відчуження громадян, розвиток їх громадської активності, забезпечення ефективного контролю за політ. ін-тами та посадовими особами. Лідер є покликаним обслуговувати інтереси членів організації, яка його висунула, і перебувати під жорстким контролем громадськості. Оцінка лідера залежить від досягнення сусп-вом кінцевого результату за його допомогою. Аналогічні ідеї розвивають *Б. Барбер, Дж. Вольф, Ф. Грін, Дж. Менсбрідж* і ін. Представляє інтерес спроба прихильників **Д.п.** подолати «залізний закон олігархії» *Р. Міхельса*, зроблена *Дж. Вольфом*. На його думку, яку поділяють багато його однодумців, на місцях можна виробити загальну волю на рівні комуні, співтовариства, На високому рівні ради делегатів повинні

виступати в ролі посередників і формувати загальну волю. Лідер або представник повинні обслуговувати інтереси членів організації, що висунули його, і, отже, знаходитися під жорстким спостереженням і контролем з боку громадськості. Оцінюється діяльність лідерів при такій системі організації політ. участі, виходячи з того, наскільки його дії сприяють досягненню кінцевої мети громадськості. У прихильників **Д.п.** є й опоненти. Вони стверджують, що політика не може бути сенсом життя всіх людей, універсальним способом організації не тільки сусп., але і особистих відносин, приватного життя. Адже, за загальним принципом демократії ідеї свободи і рівності відносяться виключно до питань взаємовідносин між державою і громадянами, в той час як примус будь-якого з громадян в області приватного життя є безсумнівним порушенням його прав. Деякі критики вважають, що широка політизація сусп-ва, проникнення політики у всі сфери життя сусп-ва і громадян ведуть до банального популізму, вихолощування основної суті держ. компетенції і навіть сприяють приходу тоталітаризму. Безсумнівно, **Д.п.** обмежує права і свободи особистості в сфері приватного життя і в підприємстві, оскільки, в умовах політизації, громадяни зобов'язані підкорятися загальним рішенням більшості, як правило, схильного до зрівнялівки. У порівнянні з ін. формами демократії, цей варіант схильний до емоційної невірноваженості, допускає прийняття некомпетентних рішень, створює передумови до безвідповідальності, оскільки рішення приймає широке коло осіб. Ще одним недоліком цієї форми можна вважати громіздку і дорогу структуру забезпечення безперервної участі громадян у політ. процесі. Причому, така участь передбачає відволікання їх від основної професійної діяльності, так само, як і від інших соц. аспектів життя, в т. ч., – сімейного.

М. Требін

ДЕМОКРАТІЯ ПЛЕБІСЦИТАРНА (лат. *plebiscitum*, дослівно – рішення народу) – модель демократії, за якої безпосереднє волевиявлення народу, його політ. вплив обмежується схемою «схвалити» чи «заперечити».

Теорія **Д.п.** в своїй основі розроблена *М. Вебером*. На його думку, з розвитком партій змінюється характер політ. представництва і політ. організація влади. Політ. впливу набувають особи, які контролюють парт. апарат – «машину» – і перебувають поза парламентом. Використовуючи парт. апарат, що знаходиться під контролем парт. лідерів, можна в обхід парламенту прийти до влади. Плебісцит розглядається як джерело легітимності «вождя нації», у завдання якого входить забезпечення нац. політ. інтеграції і контроль над усіма держ. органами влади. У концепції *Вебера* демократія виступає як спосіб і засіб, а не мета в собі. Це спосіб обрання лідерів, це засіб і для додання їх правлінню законності, й для залучення значної маси населення до сусп. справ нації. Проте, демократія, на думку *Вебера*, не є відповідним засобом для вирішення звичайних соц. питань – у подібних випадках необхідні радше компроміси через переговори, ніж голосування. Тому він вважав утопічними теорії “народного суверенітету”, поняття “воля народу”, “мудрість народу” тощо, мета яких – виключити панування однієї людини над ін. На думку *М. Вебера*, цього не можна досягти в сучасних умовах, оскільки пряма демократія і уряд непрофесійних політиків принципово неможливі поза межами дрібних держав-міст, обмежених своїми розмірами і населенням. Згідно *М. Вебера*, усяка раціоналізація або ж формалізація взаємин між людьми в сучасних великих сусп-вах і державах неминуче зумовлює авторитаризм. **Д.п.** допомагає уникнути тиранії бюрократів. В рамках цієї теорії народу і окремим індивідам відводиться роль пасивного учасника сусп. процесу. Єдина форма політ. участі мас – це участь у виборах і реалізація права на голосування. Головною фігурою у веберівській теорії виступає харизматичний лідер, обраний прямим голосуванням народом, перед яким він несе відповідальність. Подібний лідер стоїть над бюрократичною адміністрацією, що обирається, у свою чергу, формально легальним чином. Ступінь легітимності харизматичного лідера визначається масштабами його успіхів. Оскільки, за *Вебером*, роль мас в політ. процесі обмежується лише учас-

тю в обранні харизматичного лідера, ним, по суті, відмовляється в праві здійснювати контроль над бюрократією знизу. Ці функції громадяни делегують харизматичному лідерові, який контролює діяльність бюрократії зверху; одне з головних його завдань – боротьба з бюрократією, необхідна для подолання олігархічного принципу правління. На думку *М. Вебера*, харизматичний лідер, що стоїть поза класами, статусами і демагогічною політикою, маючи незалежне від бюрократії джерело легітимізації своєї влади і не будучи надто інтегрованим в бюрократичну ієрархічну структуру, зміг би об'єднати навколо себе націю і захистити індивіда перед наступом бюрократії і “соціаліст. колективізму”. Основне значення плебісциту для *М. Вебера* зводиться до того, щоб унаслідок прямої участі всього народу в голосуванні створити харизматичний авторитет. *М. Вебер* вважає, що подібний лідер, з незалежною від парламенту базою влади, зміг би подолати роздробленість класових інтересів, представлених в парламенті, і бути об'єднуючим початком нації. Парламенту відводиться в цій теорії функція виховання плебісцитарних лідерів. Суть своєї теорії *М. Вебер* сформулював в бесіді з генералом *Е. Людendorфом*: “У демократії народ вибирає вождя (фюрера), в якого вірить. Потім обранець говорить: “А зараз замовкніть і підкоряйтеся!” Народ і партії не сміють і писнути”. *Д.п.* була покликана протидіяти політ. фрагментації сусп-ва, корпоративним, зокрема бюрократичним, тенденціям, захистити єдність інтересів нації. Ідеальною моделлю *Д.п.* багато політологів вважають політ. систему, створену у Франції *Ш. де Голлем*. Недоліки *Д.п.* – небезпека розколу сусп-ва, неможливість компромісу, необов'язковість рішень, мінливість громадської думки і можливість маніпуляції цією думкою, а також імовірність тенденційного відбору питань і формулювань цих питань таким чином, щоб «підказати» громадянам відповідь.

М. Требін

ДЕМОКРАТІЯ ПЛЮРАЛІСТИЧНА – демократія, яка дотримується того, що не особистість, не народ, а група є головною

рушійною силою політики в сучасному демократ. сусп-ві. Вона передбачає: призначення демократії – стимулювати плюралізм, різноманіття в сусп-ві, надавати можливість всім громадянам об'єднуватися, відкрито виражати свої інтереси, знаходити шляхом компромісів їх рівновагу, яка виражається у політ. рішеннях. *Д.п.* відводить провідну роль групі, оскільки стверджує, що індивід без групи – млява абстракція. Саме в групі (сімейної, професійної, етнічної, реліг., регіон., демографічної і под.), а також у міжгрупових відносинах формується особистість, визначаються її інтереси, ціннісні орієнтації та мотиви політ. діяльності. Демократія в цьому розумінні – це не влада стабільної більшості – народу, оскільки сама вона мінлива і складається з компромісів різних індивідів, груп, об'єднань. Жодна з груп сучасного сусп-ва не може монополізувати владу і приймати рішення, не маючи підтримки ін. сусп. груп. Незадоволені групи, об'єднавшись, можуть блокувати рішення, що не відповідають їх інтересам, і слугувати соц. противоагою, яка стримуватиме тенденції до монополізації влади. Отже, демократія тут – форма правління, що дає змогу різноманітним сусп. групам вільно виражати свої інтереси і знаходити в конкурентній боротьбі компромісні рішення. Основні ідеї *Д.п.*: 1) зацікавлена група – центр. елемент демократ. організації сусп-ва, що гарантує реалізацію інтересів, прав і свобод особи; сама особа відтісняється на другий план, хоча її статус як первинного суб'єкта влади не заперечується; 2) загальна воля як результат конфліктної взаємодії різних груп і їх компромісів; ця воля не існує апріорі, до змагання різних політ. акторів, а формується в процесі «примирення», зрівнювання багатоманітних інтересів; 3) суперництво і баланс групових інтересів – соціальна основа демократ. влади, її динаміки; 4) заборони і противоаги поширюються не тільки на інституційну сферу (лібералізм), а й соціальну, сферу, де ними є групи-суперники; 5) «розумний егоїзм», особистий і, особливо, груповий інтереси як генератори сусп. активності; 6) держава – не «нічний сторож» (лібералізм), а орган, що відповідає за нормальне функціонуван-

ня всіх секторів сусп. системи і підтримує в сусп-ві соціальну справедливість. З **Д.п.** цілком сумісні теорія і практика соціальної держави, яка забезпечує гідні умови життя кожній людині. Держава – це також арбітр, що гарантує дотримання законів, правил гри в змаганні різноманітних груп і не допускає монополізації влади; 7) дифузія, розпилювання влади між різноманітними центрами сусп. впливу: держ. ін-тами, партіями, групами інтересів та ін.; 8) наявність у товаристві ціннісного консенсусу, що припускає визнання і пошану всіма учасниками політ. змагання основ існуючого держ. ладу, демократ. правил гри, прав особи, закону; 9) демократ. організація базисних груп як умова адекватного представництва інтересів громадян, що їх становлять. Без цього демократія перетворюється на плюралізм еліт. Недоліки **Д.п.**: не всі члени сусп-ва представлені в різних групах інтересів, тому через такі групи лише незначна частина сусп-ва (реально не більше однієї третини дорослого населення) може брати участь у прийнятті та здійсненні політ. рішень; вплив окремих груп різний: одні володіють потужними ресурсами впливу (гроші, знання, авторитет, доступ до ЗМІ), ін. таких важелів практично позбавлені (інваліди, пенсіонери, некваліфіковані наймані працівники). Соціальна нерівність призводить до того, що не всі групи однаково здатні артикулювати свої інтереси. У сучасній політ. думці не тільки піддається сумніву відповідність теорії **Д.п.** у реальному житті, а й критикується сама модель такої демократії. Стверджується: **Д.п.** консервативна, оскільки для прийняття рішень вимагає широкої згоди всіх зацікавлених груп, що важко забезпечити зокрема в періоди політ. реформування. Така демократія зводить загальну волю до нижчого порога досяжної в сусп-ві згоди. Крім того, в **Д.п.** з великими труднощами пробивають собі дорогу і отримують визнання загальні, глобальні, довгострокові і нові інтереси. Найвидатніші представники **Д.п.** – А. Бентлі, Б. Гросс, Р. Даль, В. Корнхаузер, Г. Ласкі, Ч. Ліндблом, Н.А. Полсбі, Д. Трумен, Г. Уоллес та ін.

М. Требін

ДЕМОКРАТІЯ РИНКОВА – це демократія, яка ґрунтується на законах ринкової економіки шляхом експансії цих законів і звичаїв на всі сфери, на екон. і соц-політ. відносини. За **Д.р.**, при якій різні соціальні блага розосереджуються між соц. групами, з тим, щоб індивід, який має низький показник доступу до одних соц. благ, міг компенсувати цей дефіцит доступом до ін. благ. **Д.р.** базується на теорет. положеннях екон. демократії, що розробив *Е. Даунс*, тому представляє організацію політ. влади як аналога екон. системи, в якій відбувається постійний обмін «товарами»: продавці – носії влади міняють вигоди, статуси, привілеї на «підтримку» виборців. Під політ. дією розуміється електоральна поведінка, в межах котрої акт подання голосу трактують як своєрідну «купівлю» або «інвестицію», а виборці розглядаються пасивними «споживачами». **Д.р.** побудована на принципі декомпозиції соціальної нерівності. Цей принцип полягає в тому, щоб в сусп-ві не допускалася поляризація за способом і об'ємами споживання соц. благ – багатства, доходів, влади, престижу, рівня освіти, пільг і привілеїв. Тому ці блага розподіляють між різними соц. групами. Такий принцип покликаний згладжувати гостроту соціальної нерівності, перешкоджати створенню статусної поляризації сусп-ва, його очевидному розділенню на бідних і багатих. Основні ідеї **Д.р.** засновані на образі людини екон., усебічно інформованої, здатної ухвалювати рішення на раціональних підставах. У вузькому сенсі людина екон. – це розумний егоїст, у широкому – розумна людина, але не обов'язково егоїст, завжди діє відповідно до загальноприйнятих принципів конформістської екон. теорії. На самому абстрактному рівні вибір екон. людини реалізується трьома шляхами: транзитивності, послідовності і повноти уподобань. Транзитивність означає: якщо я віддаю перевагу А – В і В – С, то я повинен віддати перевагу В – С; послідовність – якщо я віддаю перевагу А в порівнянні з В, то я повинен зберігати цю перевагу кожен раз, коли опиняюся перед аналогічним вибором в аналогічних обставинах; повнота – для будь-яких товарів (послуг, можливостей) А і В я завжди можу

зробити один з трьох виборів: віддати перевагу А, віддати перевагу В або виявити байдужість. На менш абстрактному рівні екон. людина, як вважається, віддасть перевагу більшій кількості товару ніж меншій (напр., більшим позитивним змінам у політиці), однак при цьому гранична корисність буде весь час скорочуватися (тобто кожна чергова одиниця товару стане для нього менш цінним придбанням, ніж попередня). Якщо розглядати проблему в загальнішому плані, то, вибираючи з двох різних наборів товару (передвиборних обіцянок), що більше індивід уже має певного товару, то більше його хочеться одержати, аби компенсувати втрату одиниці ін. Це називається зменшеною граничною заміщуваністю. Всі ці аксіоми проблематичні. Психологи довели, що індивіди не дотримуються транзитивності або послідовності вибору, коли змінюються його «рамки» (напр., люди готові піти на ризик, коли є вибір між можливістю виграшу та перебуванням у колишньому положенні, але не ризикують, коли вибирати треба між перебуванням у колишньому становищі і втратою). Повнота переваг занадто обтяжлива. Зменшена гранична заміщуваність не завжди дотримується. Однак, сумнівно, що рішення, котрі стосуються політ. вибору, можна зіставляти з рішеннями у сфері ринкових відносин. У політиці на відміну від ринку, простежується раціональність колективних дій, оскільки вибір тут допускає певний рівень опрацювання інформації. А це має місце лише в сусп. процесах під час сумнівної дії. Найтиповіший приклад **Д.р.** – США. Так, 42-й Президент США Б. Клінтон назвав сучасну зах. демократію ринковою.

М. Требін

ДЕМОКРАТІЯ СОЦІАЛІСТИЧНА (марксистська) – теорія і практика демократії, що виходить з гомогенності і цілісності спочатку робітничого класу, а після побудови соціалізму і всього народу, з наявності у цих суверенів влади класового, відтак загальнонародного інтересу. Цей інтерес існує об'єктивно і насамперед усвідомлюється марксистсько-ленінською партією, яка вносить вчення, що його виражає, у свідомість мас. **Д.с.** двояко ставиться до

самої ідеї демократії. З одного боку, в умовах передбачуваного безкласового комунізму нібито природно, що не буде жодних форм панування; з ін. – висловлюється побоювання, що можна прикрашати “класовий зміст бурж. демократії” (*В. Ленін*) і тим самим ослабити готовність робочого класу до революції. Згідно з марксистською доктриною, існують лише класові демократії. І коли “ревізіоніст” *Е. Бернштейн* назвав демократію “вищою школою компромісів”, то вплив саме цього вислову, що нівелює протистояння, і зумовлене ним ігнорування класової протилежності, що звідси випливає, стали більмом в оці для всіх ортодоксів. Відповідно до думки останніх, за фасадом принципу більшості і формальної рівності “бурж. демократія” приховує репресивний класовий характер. Тільки “пролетарська” (або “соціаліст.”) демократія рішуче долає межі псевдodemократ. бурж. держави. Тільки соціаліст. революція створює умови для формування “соціально єдиного народу” як базису влади народу. Безперечно, за соціалізму все ще існують різні класи, але згідно зі сталінською доктриною, породжуваними протилежністю інтересів і суперечністю не є антагоністичними, і сама соціаліст. держава не може більше функціонувати як знаряддя панування і пригноблення одного класу. Для соціаліст. теорії демократія – іст. скороминуще явище. Перший період розвитку повністю вичерпується завоюванням політ. влади і стратегією закріплення диктатури пролетаріату. У праці 1919 р. “Теорія пролетарської диктатури” *М. Бухарін* стверджував: “Демократія, оскільки ми маємо на увазі під цим словом певний політ. устрій, була до цих пір однією з форм – найвитонченішою формою – панування буржуазії. У чому полягала основна передумова демократ. устрою? В наявності низки фікцій, котрі надзвичайно вправно використовувалися для систематичного обману мас... Пролетаріату потрібна була раніше демократія тому, що він не міг ще реально подумати про диктатуру... Однак з потреби нічого робити чесноти...”. *Д. Лукач* застосовував для цього періоду парадоксальне за суттю поняття “демократ. диктатура”. Тільки на дру-

гій фазі розвитку демократія поширює свою дію на весь народ. І, нарешті, “в комуністичному сусп-ві демократія, ставши просто звичкою, відмирає” (В. Ленін). Демократія в контексті марксистського вчення про державу, є складовою частиною універсальної теорії розвитку сусп-ва в її філософсько-іст. перспективі та з певною періодизацією. У межах цієї теорії дається точний опис цілей і функцій демократії. У праці “Держава і революція” В. Ленін визначає демократію: “Демократія є визнаюче підпорядкування меншини більшості, держава, тобто організація для системат. насильства одного класу над ін., однієї частини населення над ін.”. І далі: “Демократія є форма держави, одна з її різновидів. І, отже, вона вдає із себе, як і всяка держава, організоване, системат. застосування насильства до людей. Це – з одного боку. Але, з ін., вона означає формальне визнання рівності між громадянами, рівного права всіх на визначення устрою держави і управління нею”. У Д.с. загальна воля народу виражається через ради. При чому ради діють за принципом демократ. централізму – це жорстке підпорядкування органів загальним рішенням знизу доверху. Особливістю Д.с. є її яскраво виражений соц. аспект. Вона виходить з однорідності волі робочого класу як найпрогресивнішої, найорганізованішої та єдиної частини сусп-ва. Тому на першому етапі побудови Д.с. передбачена диктатура пролетаріату, яка повинна відмирати у міру наростання однорідності сусп-ва і природного злиття інтересів різних класів і груп у єдину волю народу. Влада народу реалізується через ради, в яких представлені робітники та їхні природні союзники – селяни. Ради володіють повною владою над усіма сферами господарського, політ. і громадського життя. Ради зобов’язані виконувати волю народу, висловлену на народних зборах, а також у формі наказів виборців. Основною особливістю Д.с. є повне заперечення приватної власності й автономії особистості. Специфічною межею Д.с. є те, що, незважаючи на відмінності в поглядах і підходах окремих теоретиків, всі вони підкреслюють наявність “класової основи” як критерію демократії. З цієї причини для них

основні соціальні права набагато важливіші, ніж політ. права свободи і співучасті, які переважно і цінуються в “бурж. демократії”. Проте марксистське вчення про державу поступово починає сприймати і такі, що мають ліберально-конституційне коріння, фундаментальні вимоги, як вільні вибори, правову державу, поділ влади, федералізм. Дотримуючись самоінтерпретації цих поглядів можна, мабуть, констатувати їх зближення. Держава в демократ. структурі вже давно встала на шлях розвитку до держави соціальної дії і загального благоденства. “Бурж. демократія” поповнила свою спочатку конституційно-політ. спрямованість соц. вимірюваннями. І є ознаки того, що і Д.с. знаходить тенденцію доповнення традиційні орієнтації на соціальну рівність, добробут і техніко-екон. ефективність значними елементами політ. правової держави.

М. Требін

ДЕМОКРАТІЯ СУБСИДІАРНА – модель багаторівневої демократії, яка забезпечує розподіл повноважень і компетенцій на різних рівнях політ. взаємодії, дотримуючись права нижчого рівня на першочергову дію порівняно з вищим (відповідно до принципу субсидіарності). Причому нижчою інстанцією може виступати окремих індивід, громадська спільнота, місцевий орган управління, а вищою інстанцією – той чи ін. громадський ін-т, держава, орган управління вищого рівня. Потреба у Д.с. з’являється в умовах, коли демократія переростає етап свого нац. визначення й потребує сполучення різноманітних засобів, придатних для різних рівнів політ. взаємодії. Відроджений у лоні християнської демократії та розвинутий через засоби деліберативної демократії, субсидіарність як принцип, що регулює сусп. та управлінські відносини, виявляється затребуваною за таких умов. Д.с. об’єднує у собі й основи класичних уявлень про оптимальне сполучення представницької та прямої демократії, сучасних уявлень про глобальну демократію та демократію участі (у т. ч. про «демократію безпосередньої участі» та дорадчу демократію). На базовому рівні місцевого самоврядування вона опирається на широкий спектр форм співучасті людей

у справах громади – референдуми, опитування громадської думки, громадські слухання, утворення постійно діючих громадських комітетів, комісій і рад, сусідських громад, органів громадського контролю тощо. Окрім безпосередньої участі громадян у прийнятті сусп. значущих рішень, вже на локальному рівні цілком доречно використання можливостей дорадчої демократії. На субнац. рівні механізми широкої та прямої участі громадян використовуються менш інтенсивно, проте активніше включаються механізми деліберативної (дорадчої) демократії, через комунікацію органів врядування з різноманітними спільнотами громадян. сусп-ва, та спрацьовують різноманітні засоби врахування **компетентного громадського судження**. Механізми дорадчої демократії та елементи учасницької, передусім електронної демократії, продовжують діяти й на нац. рівні. **Д.с.** на нац. рівні вимагає трансформації традиційної представницької системи на модель, що передбачає набагато більший рівень залучення громадян, сусп. організацій, груп інтересів та ін. ін-тів громадян. сусп-ва у процес вироблення публічно-владних рішень. На транснац. рівні поряд з наддерж. ін-тами до вироблення рішень залучаються представники світової громадськості. **Д.с.** певним чином реалізується в межах ЄС та потенційно може бути застосована до рівнів урядування, що існують за межами ЄС. Вона цілком узгоджується з розумінням управління як врядування та координації політ. акторів, що втілюється у концепції «*governance*». Передусім тому, що остання створює необхідні рамки для процесів сусп. активності, спонукаючи громадян до самостійного вирішення проблем, орієнтована на надання гарантій, розподіл відповідальності, ефективність та економічність. **Д.с.** доречно, передусім, в умовах глобалізації та регіоналізації політ. простору, адже вона виробляє механізми контролю над процесом «розмивання» держ. суверенітету. Разом з тим, орієнтація на **Д.с.** корисна для перехідних сусп-в з точки зору оптимізації територ. організації влади та залучення громадськості у творення публічної політики на усіх рівнях. Вона покликана відшукати розумний

баланс між регулятивним і організаційним впливом влади будь-якого рівня і повноваженнями громадян. сусп-ва. **Д.с.** зводить домінуючі засади сусп. життя до єдиного соціального кореня – до людини, інтереси якої отримують у такому сусп-ві незаперечний пріоритет.

Т. Панченко

ДЕМОКРАТІЯ УЧАСНИЦЬКА – модель, концепція демократії, що орієнтовані на включення більшості громадян у реальний політ. процес, розширення поля громадян. ініціативи та творчості, обмеження всевладдя еліт, гармонізацію сусп. відносин. **Д.у.** протиставляють, з одного боку, елітарній демократії, з іншого, – ліберальній. На протигагу елітарним інтерпретаціям демократії (*Й. Шумпетер, М. Вебер, Ф. Шміттер* та ін.), які виходять з того, що основна маса громадян некомпетентна, не має достатніх знань і погано інформована, саме еліти, будучи освіченою правлячою меншістю, беруть на себе відповідальність за управління державою, розробники моделі **Д.у.** відстоюють необхідність активної участі громадян в обговоренні та прийнятті держ. рішень. На протигагу ліберальним інтерпретаціям демократії (*Д. Локк, Ш. Монтеск'є, Дж. Бентам, Ф. Фукуяма, Р. Даль* та ін.), які наголошують передусім на пріоритеті інтересів особистості та відокремленні їх від держ. інтересів, надаючи захисту прав і свобод особи більшого значення, ніж участі, прихильники **Д.у.** акцентують увагу на тому, що сучасні демократії надають украй обмежені можливості участі, яка б мала сенс. Розвиток технологій, зростання освіченості людей та їхньої участі у житті сусп-ва, стверджують засновники концепції **Д.у.** (*К. Мангейм, Дж. Дьюї* та ін.), створюють передумови для передання все більше владних повноважень у руки народу. Вони виходять з того, що сама логіка розвитку всесвітньо-іст. процесу, потреби індустріального, а потім і постіндустріального сусп-ва вимагають залучення мас до свідомої кваліфікованої участі у справах держави й сусп-ва. **Д.у.** зразка 1980–1990 рр. називають партисипаторною або «демократією безпосередньої участі». Її розробники (*К. Пейтман, К. Макферсон, Дж. Мансбридж, Б. Бар-*

бер, Дж. Дрижек, Дж. Циммерман, Дж. Фішкін та ін.) виходять з того, що рівного права на свободу та саморозвиток можна досягти лише в «учасницькому сусп-ві», яке виховує почуття дієвості, вчить інтересу до спільних проблем і допомагає становленню обізнаного громадянства, здатного проявляти постійну зацікавленість у процесі врядування. Д.у. акцентує на необхідності сполучення елементів представницької демократії на нац. рівні з прямою участю громадян у політ. процесі на рівні громади, забезпечення реальної рівності політ. впливу, повернення до уявлення про демократію не лише як про формальний засіб, процедуру або метод, а й як справжню мету сусп. устрою. Зокрема, амер. політолог Б. Барбер характеризує Д.у. як «сильну демократію» (*strong democracy*). Він підкреслює, що «сильна демократія» потребує не просто участі, а й громадян. підготовки для ефективної участі в обговоренні й прийнятті рішень. Д.у., таким чином, розуміється як безпосереднє правління освічених громадян. Д.у. висуває перед громадянами серйозні вимоги, перетворюючи «сусп-во спостерігачів» на «сусп-во учасників». Однак механізми широкої та прямої участі громадян до останнього часу могли спрацювати винятково в межах невеликих територ. і виробничих спільнот. Тобто, Д.у. могла реалізовуватися в повній мірі в місцевому самоврядуванні, де можливе безпосереднє залучення громадян до прийняття і реалізації рішень. В останніх інтерпретаціях Д.у. вишукуються спроби подолання її обмежень. В якості методів досягнення прямої демократії до класичних механізмів партисипаторної демократії додається використання можливостей інформаційно-комп'ютерних технологій, які дають змогу кожному громадянину отримувати необхідну інформацію про сусп. справи, брати участь у безпосередньому обговоренні всіх значущих питань. Нові трактування прямого народовладдя, які знаходять відбиття в концепціях теле-, кібер-, електронної демократії, які вимагають включення більшості громадян до реального політ. процесу через їх використання. На тлі усвідомлення ряду нерозв'язних проблем як традиційної

Д.у., так і її сучасних трансформацій, набуває найвищих оцінок модель деліберативної демократії, передусім у версії Ю. Габермаса. Вона опирається на процес мас. консультацій зі суспільно значущих проблем, який, на думку Ю. Габермаса та його прихильників, здатний по-справжньому забезпечити демократ. врядування. Ця модель поєднує у собі ліберальну увагу до індивіда чи малих груп, ліберальну справедливість та комунітаристське прагнення до інтеграції, взаєморозуміння, рівності, солідарності. Проте й вона не є бездоганною, адже концентрується передусім на забезпеченні процедури вільного та неупередженого обговорення політ. рішень, залишаючи поза увагою питання політ. культури.

Т. Панченко

ДЕМОНСТРАЦІЯ (лат. *demonstratio* – показую, пояснюю) – 1) форма політ. участі та вияв сусп.-політ. активності; 2) форма публічного висловлення сусп. настроїв, вимог через організацію масових процесій, мітингів. Д. відбуваються з метою підтримки, солідарності або протесту стосовно політ. режиму загалом чи окремих політ. рішень і дій, політ. організацій, партій, ідей, лідерів та ін. Розрізняють санкціоновані (ті, що проводяться згідно з чинним законодавством і дозволом влади) та несанкціоновані Д., а також організовані, спонтанні, стихійні. Несанкціоновані та стихійні демонстрації більшою мірою, ніж санкціоновані, можуть супроводжуватися радикальними чи навіть екстремістськими діями, акціями.

Л. Угрин

ДЕНОНСАЦІЯ (франц. *denoncer* – повідомляти, розривати) – найпоширеніший спосіб припинення дії двосторонніх міжнар. угод або виходу учасника з багатосторонніх угод, здійснений на умовах і в терміни, передбачені угодою, або згідно з нормами загального міжнар. права. Право сторони денонсувати договір може бути реалізоване за ст. 44 Віденської конвенції 1969 р. лише стосовно всього договору, а не окремих ст., якщо самим договором не передбачено інше. Причинами Д. міжнар. угод можуть бути суттєві порушення угоди однією з сто-

рін, неможливість її виконання та ін. Необхідна загальна умова денонсації міжнар. угоди – завчасне повідомлення сторін про намір одного з учасників припинити його дію або вийти з нього, що робиться на основі рішення, прийнятого згідно з внутрішн. законодавством учасника угоди. Розрізняють Д. міжнар. угод, заява про яку робиться в певний термін, і денонсацію міжнар. договорів, про що може бути повідомлено в будь-який час.

Л. Угрин

ДЕПАРТИЗАЦІЯ (лат. *de* – префікс, що означає скасування, усунення, припинення і *pars* – частина, група) – 1) процес звільнення сусп-ва, зокрема його неполіт. структур від тотального політ., ідеологічного й адміністративного впливу та контролю однієї партії і, відповідно, демонополізація її впливу на сусп. процеси; 2) усунення організаційних структур правлячої партії від прямого втручання у процес управління та функціонування сусп. ін-тів і виробничих структур. Об'єктивно Д. сприяє криза традиційних класових партій та ідеологій. Процеси Д. характерні для періодів переходу від тоталітарних, авторитарних режимів до етапу їх лібералізації, становлення багатопартійності.

Л. Угрин

ДЕПОЛІТИЗАЦІЯ (лат. *de* і грец. *Politike* – мистецтво управління державою) – 1) процес дистанціювання приватної та публічної (державно-політ.) сфер сусп-ва, куди виносяться загальні для сусп-ва проблеми, що вимагають політ. розв'язання і залучення засобів влади; 2) посилення автономізації громадян. сусп-ва та держави, політ. партій, зумовленої послабленням політ. інтересів і, відповідно, мотивацій до політ. діяльності, що супроводжується низьким рівнем політ. активності, втратою зацікавленості громадян у політиці. Позитивним явищем Д. виступає в умовах регулювання сусп. життя (політ. і приватного) з одного центру або єдиною політ. силою, коли діяльність політики постійно відчувається у повсякденному житті. Д. у перехідних, нестабільних сусп-вах, де політ. участь мотивована здебільшого прагматичними інтересами, відображає кризу

очікувань, несприйняття політ. і сусп. альтернатив. Д. посилюється відсутністю ефективних механізмів впливу рядових громадян на процеси прийняття рішень і загалом неефективністю політ. системи, що зумовлює зосередження активності громадян на розв'язанні повсякденних проблем. Змінюючи етап заполітизованості населення, Д. часто виявляється як байдужість до політ. цінностей та ін-тів, в межах яких неможлива конструктивна співпраця та вирішення конфліктів. У стабільних ліберальних сусп-вах політ. участь не зосереджена на очікуванні прагматичних результатів, а найчастіше є виявом лояльності та почуття громадян. обов'язку, оскільки громадяни переконані в ефективності соціально-політ. системи, досягнутої згоди стосовно основних політ. ін-тів і сусп. цінностей. Це зумовлює або однакове сприйняття політ. альтернатив, або відсутність суттєвих відмінностей між ними; інтереси й активність громадян зосереджуються на неполіт. і приватній сфері життєдіяльності. Об'єктивно Д. сучасних сусп-в зумовлена асоціюванням політики насамперед з професійною діяльністю еліт та управлінців, а не з активністю рядових громадян.

Л. Угрин

ДЕРЖАВА (англ. *state* – держава) – центральний та основний ін-тут політ. організації сусп-ва, соціально-політ. механізм, що виникає у класовому сусп-ві з метою організації і впорядкування соціально неоднорідного сусп-ва, вирішення конфліктних ситуацій, забезпечення відповідного рівня соціальної стабільності системи, її цілісності та безпеки. Держава склалася у результаті закономірного розвитку сусп-ва, поділу праці, виникнення приватної власності й утвердження антагоністичних класів. Основними ознаками держави є: 1) наявність чітко визначеної території, на яку поширюється її суверенітет; 2) народ, назва якого дає назву державі; 3) влада, що здійснюється від імені народу органами публічної влади; 4) дипломатичне та міжнародно-правове визнання її ін. державами, внаслідок чого вона стає суб'єктом міжнар. права. В умовах демократії з пріоритетом загальнолюдських

інтересів над класовими держава перестає бути машиною панування одного класу над ін., перетворюючись в ін-т виконання законодавчої ініціативи сусп-ва, що забезпечує ефективне функціонування його основних механізмів. Держава виконує внутрішн. та зовнішн. функції. До перших належать: забезпечення функціонування сусп-ва як цілісного організму; максимальне задоволення потреб та інтересів соц. груп. Зовнішн. функції полягають в захисті недоторканності кордонів, цілісності території, суверенітету, створення умов для розвитку міжнар. співпраці у різних сферах.

В. Малиновський

ДЕРЖАВА РЕГІОНАЛІСТСЬКА (обласна) – перехідна форма держ. устрою між федерацією та унітарною державою. **Д.р.** характеризує держави централізованіші, ніж федерації, та децентралізованіші, ніж унітарні держави. Інколи **Д.р.** вважають федерацію, де влада стала більш централізованою, але частіше за все унітарну державу, в якій деякі владні повноваження передані регіональним урядам. Регіони **Д.р.**, будучи повноправними адміністративно-територ. одиницями, наділені досить широкими правами та повноваженнями і мають більше самостійності у вирішенні держ. питань, ніж аналогічні одиниці унітарних держав. У **Д.р.** існує лише конституційний устрій – устрій центральної початкової держави, і саме її конституція визначає основні особливості статусу і повноважень регіональних органів, але на основі принципу вертикального розподілу законодавчих повноважень. **Д.р.** має деякі характерні риси федерації. Всі територ. частини в таких державах мають характер територ. автономії і наділені правом створювати свої адміністрації, обирати регіональні парламенти (місцеві законодавчі збори або асамблеї), видавати законодавчі акти з окремих питань. Центр. влада держави зазвичай призначає свого представника в регіоні – губернатора, комісара або префекта. Проте їх повноваження в різних країнах неоднакові: можуть бути незначними і мати радше номінальний характер, а можуть, навпаки, бути дуже широкими, в.т. – накладати вето на певні правові акти прийняті регіоном. Часто

Д.р. мають власні конституції або статuti, що утверджуються центр. владою, а також власну офіційну мову. Регіони європейських **Д.р.** порівняно великі за територією та чисельністю населення (відповідають за системою Номенклатури територ. одиниць для цілей статистики (*NUTS*) рівню не нижче другого, тобто *NUTS-1* (населення від 3 до 7 млн. чол.) і *NUTS-2* (населення від 800 тис. до 3 млн. чол.) й мають різні рівні автономії, будучи системами асиметричної децентралізації. Перелік країн, які відносять до **Д.р.** доволі різниться. Серед європейських країн **Д.р.** вважають Іспанію, Італію (ці дві країни є обласними за конституцією), Бельгію до 1993 року, Францію та Великобританію (здаються не у всіх класифікаціях), серед неєвропейських країн – Шрі-Ланку та ПАР. Окремі дослідники схильні вважати **Д.р.** усі держави, де мали місце процеси регіоналізації, автономізації, деволюції (передачі повноважень) регіональним владам. У такому випадку до перелічених країн додають Азербайджан, Албанію, Болівію, Вірменію, Данію, Грецію, Грузію, Індонезію, Кенію, Китай, Колумбію, Нідерланди, Папуа Нову Гвінею, Норвегію, Перу, Півд. Корею, Польщу, Португалію, Румунію, Сербію, Словаччину, Соломонові Острови, Танзанію, Тринідад і Тобаго, Туреччину, Угорщину, Узбекистан, Україну, Філіппіни, Фінляндію, Хорватію, Чеську Республіку, Чилі, Швецію, Японію.

Т. Панченко

ДЕРЖАВА ТЕОКРАТИЧНА (грец. *theos* – влада і *kratos* – народ) – форма держави, де політ. влада належить духовенству або главі церкви. Передбачає ототожнення світської та духовної влад, регламентацію функціонування держави та її ін-тів, усього сусп. життя панівною релігією та її інституціями. Термін «теократія» ввів історик *Й. Флавій*. Він писав: якщо для греків є всього три форми правління (аристократія, монархія й анархія), то в іудеїв склалася ін. система, що не потрапляє в жодну з грец. категорій. У другому томі праці «Проти Апіона» він називає *Мойсея* «нашим чудовим законодавцем», що створює нове слово. «Певні народи мають певні форми врядування та розмаїті закони. Деякі уряди підкоряються лише одному, ін. – ши-

рокому загалу. Наш законодавець не звертав уваги на жодну з цих форм, але сформував уряд, котрий можна назвати теократичним, або священною співдружністю, описуючи усю владу та силу Богові та скеровуючи людей цінувати його як автора усього доброго, чим користуються люди загалом чи кожен індивідуально. Він скеровує нас звертатися до нього за потіхою в горі, як до того, що вислуховує наші молитви та досліджує глибини наших сердець. Він прищеплює доктрини єдиного Бога, нествореного, незмінного, вічного Буття, безмежно славного, незбагненого, більшого від того, якого ми знаємо через його творіння». Іст. різноманіття політ. лідерства духовних осіб викликало необхідність конкретизувати дефініцію Д.т. В окремих випадках вчені, зважаючи на головну роль у Д.т. священнослужителів, головною її властивістю, що відрізняє її від ін. держав, вважають специфічне становище глави теократичної влади. Напр., *М. Вебер*, виходячи зі співвідношення духовної та світської влади, виділяв три типи держави. В ієрокрації священники обожнюють світську владу, у цезаропапізмі світський правитель стає на чолі церкви, а у Д.т., розглянутої соціологом в якості прояву ієрокрації, впливове становище духовенства закріплюється формально. На думку *Г. Меншінга*, Д.т., що розуміється ним як «законодавчо встановленого священного панування представника влади Бога», відрізняється від ін. держав «особливими духовними відносинами священного регента з Богом». Одною з найістотніших політ. властивостей теократичної спільноти, які відрізняють її від ін. релігійних об'єднань та спілок, є можливість легітимного примусу підвладних індивідів. Д.т. – реліг. влада, заснована на силі, внаслідок чого невід'ємним її атрибутом виступає право на самостійну юрисдикцію, здійснювану реліг. лідерами або авторитетами. Суд у Д.т. може не тільки виносити рішення по даній справі, а й застосовувати примусові заходи соціального, майнового і фізичного характеру. Описуючи життя громади Мухаммеда в мединський період, *О. Большаков* зазначає, що винних у вчиненні проступків карали зазвичай бичуванням. Таким чином, напр., поступили з

наклепником, який обмовив одну із дружин пророка Аішу. Якісна визначеність владних взаємодій у Д.т. визначається також їх релігійним змістом. Д.т. – це система релігійно-політ. владних взаємовідносин, які визначаються релігійними нормами, і надають змістовну специфіку теократичної взаємодії. Релігійні владні відносини можуть складатися лише тоді, коли є релігійні норми, що встановлюють моделі належної і забороняють зразки гріховної поведінки. Без релігійно-нормативного регулювання Д.т. існувати не може. Політ. лідерство духовенства у такому випадку виступає вже як похідна від релігійного регулювання ознака. У свій час, скажімо, через здійснення релігійних норм визначав Д.т. *Р. фон Моль*. Для нього остання була державою, заснованою на волі Бога і безпосередньо керованою владою Бога. Головне в такій державі, вважав мислитель, релігійне вчення, що містить в собі уявлення про ставлення людини до Бога і світу, моральні норми і правові засади для держави і сусп.ва. Д.т. як система релігійно-політ. владних відносин, що виникають у родоплемих союзах і державах, характеризується не стільки владою релігійних лідерів, скільки верховенством релігійних норм. Особливістю Д.т. є те, що релігія в ній представлена одним віровченням, що монополює претендує на абсолютну істинність божественних одкровенень. Інша інтерпретація божественної волі не допускається: Д.т. монорелігійна. З метою підвищення ефективності соціального регулювання релігійним нормам у Д.т. надається формальна визначеність і загальна обов'язковість, що забезпечується у ряді випадків Д.т., і вони стають правовими. На цей факт справедливо звернув увагу *Б. Спіноза*, який визначив Д.т. як державу, в якій громадяни «підпорядковані тільки праву, відкритому Богом». Однак філософ обмежився простим згадуванням про релігійно-правове регулювання сусп. відносин у Д.т., вважаючи визначальними її ознаками те, що в ній відбувається злиття царського палацу і храму, люди клянуться у вірності і в безумовній покорі верховному судді – Богу, який тільки і може, у разі потреби, обирати правителя. Якщо в державі основні сфери життєдіяль-

ності регулюються нормами релігії, а держава має на меті реалізацію релігійно-правових приписів та на її досягнення орієнтована робота владних структур, то, незалежно від особливостей взаємин в такій державі духовної і політ. влади, вона буде теократичною. Процедура формування верховної влади в **Д.т.** не зводиться ні до монархічного спадкоємства, ні до республіканського обрання. Вона багатоваріантна, у тому числі може мати сакральну основу. Грунтуючись на розходженні в державі духовного і світського, виділяють «недиференційовану» **Д.т.**, в якій верховна влада реалізується структурами, які виконують одночасно мирські і священні функції, і «диференційовану» **Д.т.**, де вища влада, хоча і відправляється релігійними та світськими ін-тами, між ними, тим не менш, є функціональне розходження. На думку дослідників, диференційованими **Д.т.** були християнські держави Зах. Європи, а також Єгипет часів правління Ехнатона, а недиференційованими – мусульманські **Д.т.** *Р. фон Мольт* при класифікації **Д.т.** до критерію співвідношення у неї духовного і світського додав ще один – релігійно-політ. статус глави теократичної влади. У результаті вчений виділив «чисту» або, як він ще її назвав, «неподільну» **Д.т.**, що характеризується тісним зв'язком релігійного та світського життя і верховенством у церкві і державі однієї особи – представника чи намісника божества, і «дуалістичну», де земні справи, хоча і визначаються божественною волею, утворюють окрему від релігії сферу управління; у такому «гуртожитковому союзі», на думку *Моля*, існує дві глави – світський і духовний. Найбільшими і відомими **Д.т.** в історії були халіфат Омейядів, ранній халіфат Аббасидів, Папська держава (італ. *Stato Pontificio*). Сучасний приклад **Д.т.** – Ватикан (офіц. *Stato della Città del Vaticano*).

М. Требін

ДЕРЖАВНА РЕГІОНАЛЬНА ПОЛІТИКА – невід'ємна складова держ. стратегії розвитку держави, політика регіональних еліт, спрямована на перерозподіл держ. повноважень на користь регіонів, розширення їх автономії, врахування регіональних інтересів в держ. плануванні та прийнятті політ. та

екон. рішень на нац. рівні. Метою регіональної політики є нівелювання соціально-екон. диспропорцій між територіями, використання природних об'єктивних переваг територ.-регіонального поділу, збереження соціокультурної ідентичності регіонів. Принципами регіональної політики є децентралізація управління, деволюція та субсидіарність. **Д.р.п.** передбачає: врахування іст., етнічної, соціальної, екон. та екологічної специфіки регіонів; забезпечення однакових умов розвитку всім регіонам, створення інституційної системи регіонального управління; ресурсне забезпечення проведення держ. регіональної політики, раціональне використання ресурсних можливостей регіонів, держ. регулювання доходів регіональних бюджетів, політику «вирівнювання», податкові пільги. **Д.р.п.** України визначена у Держ. стратегії регіон. розвитку на період до 2015 р. (липень 2006 р.) спрямована на створення умов, що дадуть змогу регіонам повністю реалізувати власний потенціал та зробити максимальний внесок у нац. економіку, здобути конкурентні переваги на зовнішн. ринку. Регіон. політика в Україні здійснюється також на основі Концепції держ. регіон. політики (схвалена Урядом у лютому 2008 р.). Проекти Закону України «Про засади держ. регіональної політики» (лютий 2009 р., червень 2012 р.) чинності набули.

Л. Угрин

ДЕРЖАВНА ТЕРИТОРІЯ – частина земної поверхні (включаючи суходіл, внутрішн. і територ. води, підвладні держ. острови, надра під ними, анклави, шельф континентальний, а також повітряний простір над її суходолом і водами), а також просторовий базис, на якому розгортаються всі види людської діяльності, все те, що з'явилося на ній у результаті цього, сукупність різноманітних ресурсів, середовище своєрідної взаємодії природи, людини і виробництва. Поняття **Д. т.** відповідає частині земної кулі, на якій держава здійснює сукупність своїх повноважень, котрі впливають з її суверенітету. **Д. т.** є простором, на який розповсюджується його влада, територія – сфера територ. верховенства і суверенітету держави. При цьому під територ. верховенством розумі-

ється повновладдя держави на своїй території (ніхто крім держави, не може здійснювати на її території держ. справи, видавати закони, здійснювати правосуддя тощо), а під суверенітетом – верховенство держави відносно всіх інших організацій і осіб всередині країни та незалежність (самостійність) у всіх питаннях її політики з ін. державами. *Р. Челлен*, визначаючи предмет політ. науки, зазначає, що ним є не територія у географічному розумінні, а виключно пронизуюча її політ. організація, тобто територ. форма влади. При цьому, територ. чинник є неодмінною умовою набуття статусу держави – будь-яка держава тільки тоді є такою, коли вона володіє відповідною територією. Оскільки кожна держава є передусім політико-територ. організацією публічної влади, тому **Д. т.** – невід’ємний атрибут будь-якої державності і водночас – просторова межа здійснення держ. влади. Територ. організація, що постає як діяльність сусп-ва з облаштування простору свого існування, організації території і загалом географічного середовища, відповідно включає: розміщення населення і галузей виробничої та невиробничої сфери, природокористування; територ. поділ праці; екон. або національно-етнічне районування; територ.-політ. і адміністративно-територ. організацію держави. Становлення організаційної будови **Д. т.** відбувається двома способами: 1) *районуванням* – поділом території на адміністративно-територ. одиниці, у межах яких здійснюється держ. управління через представників центр. влади (централізоване управління); 2) шляхом *приєднання (анексії)* інших держ. утворень, унаслідок чого в складі території держави утворилися територ. одиниці, що зберігають окремі атрибути державності. Згодом еволюція адміністративно-територ. одиниць здійснюється у двох напрямках, що залежать від запроваджених в країні моделей управління: при *децентралізованому підході* адміністративно-територ. одиниці набувають політико-територ. чи самоврядного статусу (республіка, автономне утворення, суб’єкт федерації); за *централізованою* управлінською моделі вони перетворюються на уніфіковані адміністративно-територ. одиниці. Є ви-

нятки, що не вкладаються у запропоновану схему. Так, Рос. імперія, що утворилася шляхом анексії величезних територій та суверенних держав, запровадила централізовану унітарну модель держ. устрою з відсутністю будь-яких атрибутів автономності приєднаних територій та уніфіковану систему адміністративно-територ. одиниць (губернія-повіт-волосять). Схожа модель була запроваджена у Німеччині у 1933–1945 рр. Навпаки, Радянський Союз, будучи також жорстко централізованою державою, задекларував федеративні засади держ. устрою, надавши суб’єктам союзу певні атрибути державності (статус республік, конституції, держ. символи, систему органів держ. влади тощо). Організація території держави має багатоплановий характер, у т. ч. і неполіт. (напр., природно-географічний і виробничо-екон.). Адже природно-географічне, як і виробничо-екон. районування далеко не співпадає з політико-територ. і не входить до нього. Коли ж мова йде про унітарну або федеративну форму держ. устрою, то маються на увазі різні форми не будь-якої організації території держави, а саме політико-територ. організації держави або ін. словами «територ. організації публічної влади». Межами **Д. т.** є *держ. кордон* – офіційно визначена межа, що окреслює територію, на яку поширюється влада певної держави, її верховенство й суверенітет. При цьому територія певної країни може й не бути цілісною, з розірваним кордоном (напр., амер. штат Аляска чи Калінінградська область Росії не мають безпосередньої межі з рештою території своїх держав). Кордони держави виступають межею простору самовизначення народу, у якому держава здійснює суверенітет.

В. Малиновський

ДЕРЖАВНИЙ СЛУЖБОВЕЦЬ – особа, що здійснює професійну діяльність на постійній основі в органах держ. управління чи місцевого самоврядування відповідно до займаної посади і отримує заробітну плату за рахунок держ. або місцевого бюджету. Обов’язки **Д. с.** визначаються законодавством держави. Діяльність держ. службовців окрім законодавства регулюється професійними етичними кодексами та правилами.

Вона має відповідати нац. інтересам держави, забезпечувати довіру громадян до держ. органів, очікуванню громадськості, сприяти реалізації прав і свобод громадян. Закон України «Про держ. службу» (2011) вказує, що Д.с. повинен сумлінно виконувати свої службові обов'язки, з повагою ставитись до громадян, дотримуватися високої культури спілкування, не допускати дій, які б зашкодили інтересам держави чи її репутації.

Л.Угрин

ДЕРРИДА ЖАК (франц. *Jacques Derrida*, 15.07.1930, Ель-Біар, Алжир – 9.10.2004, Париж, Франція) – франц. філософ, літературознавець і культуролог, політ. активіст, постмодерніст. Основні твори : «Щось, що відноситься до граматики» (1967), «Голос і явище» (1967), «Письмо та відмінність» (1967), «Дисемінація» (1972), «Шпори. Стилі Ніцше» (1978), «Поштова листівка. Від Сократа до Фрейда і далі» (1980), «Привиди Маркса» (1993), «Хора» (1993) та ін. Найбільшого розголосу серед концептів, розроблених Д., у межах наук. дискурсу здобуло поняття «деконструкції». Її не можна осмислити як певну цілісну методолог. конструкцію – це радше сукупність достатньо рухливих концептуальних вимірів, покликаних переосмислювати те, що приймають за завершене й очевидне. Актуальність такого підходу зумовлена суттєвим ускладненням динаміки людського існування, зокрема у політико-соціальному вимірі. Охарактеризувати, класифікувати, структурувати, впорядкувати деконструкцію відповідно до класичної наук. логіки – заняття непросте, адже «це не стратегія суб'єкта, а «подія», чи, врешті, тема, мотив, симптом чого-небудь іншого – якоїсь іншої проблеми – тут Д., як і зазвичай, уникає відповіді. Очевидним є те, що сама собою деконструкція як подія неможлива – її уможлиблює лише відповідна схема стратегій, утворена схемою різних концептів. Усе, що залишається поза темами для аналізу – це сліди, розрізнення поміж якими відбувається за допомогою відмінності. Для позначення індивідуалізаційної функції відмінності Д. вводить поняття «*differance*», простором здійснення якого є сфера письма, чи, точніше кажучи, архе-письма, оскільки в остан-

ньому ключовим для розгляду є лише момент розмежування, відмежування, розрізнення, відповідної його артикуляції. Неповнота кожного сліду пов'язана із двома моментами: по-перше, їх синхронною взаємозалежністю, по-друге, наявністю буття у становленні. Це співвідношення Д. іменує як заповнення – «кожна неповнота прагне до повноти, але ніколи її не досягає, оскільки що більше додано ззовні, то більше вийнято із наче наявного. Оскільки єдина і повна наявність розчинилась у множинності слідів і вона безкінечна, то ця безкінечність не може бути центрованою, ієрархізованою, «логоцентричною». Існування всього суцього, згідно з Д., можна охарактеризувати через наявність. Способом її вияву в рамках інтелектуального поступу зах. цивілізації є логоцентризм як певний спосіб узагальнення тих установок, що імпліцитно проявляють себе у всіх сферах гуманітарного знання, зокрема й у політ. науці. Водночас ця тенденційність мислення безпосередній виявлена й у політ. відносинах, уособлюючи логіку тих дискурсивних практик, що прямо впливають на характер політ. відносин. Цікава деталь – логос водночас є позначенням розуму, науки, хоч у перекладі з грец. означає «говорити» – оця дуальність розумності та голосу є засадничою для Д., адже момент висловлюваності, на його думку, є ключовим аспектом розуму зах. типу мислення. Поняття логосу набуло поширення, об'єктивного змісту в часи Античності, зокрема у *Геракліта*, але сутнісного втілення набуло у *Сократа*, *Платона* та *Арістотеля* і стало втіленням ієрархічно формоутворювальної, основної цінності – Розуму. Логос ознаменував кінець міфу та новий відлік наук. пізнання світу, зокрема це і початок політ. науки, можливо ще не досить систематизований. Більш структуроване втілення в системі логосу політ. наука отримала в Новий час. Засновником такої стратегії виступив *Н. Макіавеллі*, оскільки політику почали розуміти як чисту гру знаків, чисту стратегію, політика віддає себе під владу Розуму. Феномен логосу фактично став символом культури зах. типу, увібравши в себе фундаментальні ознаки зах. ментальності. Логос стає основним об'єктом постмо-

дерністської критики класичного типу мислення та бачення дійсності. Цей феномен десакралізують через розрив із презумпцією «лінеарності» (Ж. Дерріда), щоб звільнити позначуване від логосу та істини як елементів його означуваності. В цьому контексті вводиться поняття логоцентризму. Логоцентризм – поняття, введене постмодерністською філософією для характеристики класичної культурної традиції, установки якої критично оцінюються як імпліцитно фундовані ідеєю всепроникного Логосу, що веде за собою неадекватне, з точки зору постмодернізму, осмислення буття через іманентну «логіку» і підпорядкованість лінійному детермінізму. Вся наук. спадщина зах. світу, зокрема її політ. експлікації, на думку постмодерністів, мають тотально логоцентристський характер, тобто містять імпліцитну презумпцію «наявності», що виявляється у визнанні універсальних закономірностей світоіснування в розумінні лінійного детермінізму. У такому контексті необхідно розглянути поняття онто-тео-телео-фаллофоно-логоцентризму, започатковане Д. – особлива цінність цього поняття у дослідженні полягає якраз у тому, що кожен його рівень накладається на політ. науку і може бути розглянутий як її атрибутивний елемент залежно від аспекту змістоутворення. Отже, основними елементами такого поняття є: 1) презумпція можливості побудови однозначно зрозумілої і піддатливої до розуміння картини світу; 2) презумпція лінійного детермінізму, який фіксує можливість вичерпної транскрипції стосовно будь-якого явища чи процесу, яка має характер давнішої причиновості; 3) презумпція потреби плинності як світового процесу, так і окремих його елементів; 4) презумпція бінарних опозицій як атрибуту мислення, при чому в асиметричній побудові із наданням переваги маскулінному елементові; 5) імпліцитна орієнтація на той пласт мови, який представлений в звучанні голосу, оскільки культивована зах. культурою ілюзія текстової референції багато в чому ґрунтується на «фоноцентризмі»; 6) презумпція наявності іманентного змісту в глибині буття як такого. Загальна форма не-наявності виявляє себе

через слід, редуція якого і є ключовою тематикою класичного мислення – в рамках тієї картини (світу), яку пропонує нам Д., немає нічого наявного – простого, повного, «тут і тепер» доступного, самототожного і самодостатнього. За таких умов архе-слід є конструктором, артефактом, принципом вияву тотожності і відмінності, ідентичності та розбіжності. Ці сліди проявляють себе суто як відмінності, функціональну характеристику яких Д. формулює як «*differance*». За своєю суттю поняття «*differance*» є неографізмом: «буква а в *differance*, нагадує, що розміщення є введення у контекст часового проміжку, обхід, відкладування, через яке інтуїція, сприйняття, вживання, одним словом, відношення до присутності, відношення до присутньої реальності є до суцього є завжди поширеним», «завдяки своєму а *differance* може бути віднесено до того, що на класичній мові можна назвати джерелом відмінностей, процесом їх виробництва, відмінностями між відмінностями, грою відмінностей». Словоформа «*differance*» утворена на основі слова «*differe*» – тобто «розрізняти», завдяки іншому правопису отримує можливість конституювати конфігурацію понять, не обов'язково зіставляваних із власним точним значенням, що виявляє важливість у зв'язку із критикою класичних словоформ, що позначають фактично «порожнечу», – відмінність (*difference*) не може бути співвіднесена до розрізнення як уведення в контекст часового проміжку. В цьому аспекті *differance* «позначає розрізнення як відмінність, нерівність, а в іншому – висловлює втручання запізнення, інтервалу опредмечення, який відкидає на «потім» те, що відкидається зараз – означає можливе, неможливе в наявний час». Така концептуальна направленість у політ. науці опредмечує тенденції до розрізнення як відмінності із привілейованим означником, а також для означення неможливості в цих темпоральних рамках того, що конституюване як «мертвий зліпок». Також поняття «*differance*» трактують і як неідентичну самій собі тотожність, оскільки: «в одному випадку, «розрізняти» означає неідентичність, а в іншому – певний порядок слідування всередині

об'єкта». Неспівпадаючи з відмінністю, *differance* акцентує на неможливості введення в контекст часового проміжку як часового опредмечення. «*Differance*» позначає радше висхідну причиновість, або процес розпаду чи поділу, водночас воно нейтралізує те, що позиціоноване як невизначеність чи активність. Отже, «*differance*» слід розуміти як «рух гри», що продукує відмінності, або, за Д., «результати відмінностей». «*Differance* – не-ціле, не-простий «початок»; це – структуроване і здатне розрізнити джерело відмінностей». Загалом у сукупності це і становить проект граматики за Д. – проект постулювання можливості письма як такого, що не залежить від наявності і відсутності, причин і цілей. Це суттєво більше, аніж гра із бінарними опозиціями, із відновлення слабшої її частини – адже так би весь запал Д. можна було б звести до структурного варіанту методолог. альтернативи, що цілком суперечить його дослідницькій позиції, адже неможливо осмислити принцип побудови і функціонування системи, перебуваючи у ній, – «для розуму парадокс полягає в тому, що тут він повинен помислити своє інше, себе як не-себе».

А.Гарбадин

ДЕТЕРИТОРІАЛІЗАЦІЯ – процес освоєння територій шляхом зміни їхніх структурних характеристик. У сучасних умовах детериторіалізація позначає вихід політ. процесів за межі усталених локальних форм, а також освоєння віртуальних територій за допомогою електронних засобів комунікації (Інтернету). Поняття Д. вперше було використане Ж. Дельозом та Ф. Гваттарі у роботах «Що таке філософія» і «Ризома» для позначення процедури зняття жорстко фіксованих опозицій (таких як глибина-поверхня, центр-периферія, зовнішнє-внутрішнє) по відношенню до опису просторового середовища. Д. означає відмову від будь-яких ліній демаркації просторового середовища, що передбачає щільність та гетерогенність взаємозв'язків у ньому. Звідси формулюється ризомна структура просторового середовища, коли «будь-яка точка ризоми може і повинна бути пов'язана з будь-якою іншою» (Ж. Дельоз, Ф. Гваттарі). Територіально визна-

чені характеристики простору є умовними і змінюються з часом, тому можна говорити про принципову відкритість як просторової, так і структурної конфігурації предметів та явищ. Д. є трансформацією територій у нові, більш широкі узагальнюючі просторові конфігурації. Так, створення полісних держав у Давній Греції стало процесом детериторіалізації родоплемінної структури поділу територій у суто держ., у свою чергу, останні піддалися детериторіалізації після формування імперії Олександра Македонського. Наприкін. ХХ ст. головним чинником Д. стала глобалізація, яка визначила характер соц. процесів у бік їхньої універсалізації та інтеграції, а також електронні засоби комунікації, які розширили уявлення людини щодо просторово-часових відносин, надавши віртуальним об'єктам статус нових територій. П. Вірлію визначає особливу кінематику світосприйняття людини сучасності у зв'язку з опануванням новими телекомунікаційними та комп'ютерними технологіями, коли звичне відчуття простору-часу доповнюється «третім інтервалом» – швидкістю світла, за допомогою чого звична топографія соціального (простір-географія, час-історія) як реального змінюється «телетопікою комунікацій» віртуального. Процеси Д. взаємопов'язані із ретериторіалізацією просторового середовища, будучи її зворотним боком. Ретериторіалізація, як правило, є наступним етапом детериторіалізації, тобто процесом повторної територіалізації детериторіалізованого простору, що супроводжується створенням диференційованих та структурованих локальностей. Перехід від Д. у ретериторіалізацію соціального середовища відбувається при розпаді крупних територій, а також у результаті переносу властивостей певних локальностей на детериторіалізоване середовище (зокрема, поява віртуальних територій як Д. географічного простору спричинила його ретериторіалізацію у феномені віртуальних держав як локалізованих територій). Якщо Д. є процесом деЛокалізації певних територій, розширенням останніх, то ретериторіалізація – їхнім обмеженням. Деякі дослідники взагалі відмовляються від концепції Д., бо, як вва-

жає, зокрема *Д. Ньюман*, «не може існувати ніякої форми політ. влади або соціального контролю, повністю не пов'язаних з тою чи іншою формою територ. розподілу». Процес організації певної території відповідно новим принципам і визначає її ретериторизацію. Ретериторизація є результатом переходу населення з однієї території на ін., яка стає місцем їхнього постійного проживання. Яскравим прикладом ретериторіалізації стало відкриття Америки як «землі обітваної», масштабне переселення народів на території Півд. та Півн. Америки, Австралії, Азії тощо. Ретериторіалізація характерна для діаспорних культур, які встановлюють на нових територіях правила та принципи старої культури, але на якісно нових засадах. *Д.* просторового середовища у процесі глобалізації також супроводжується появою нових локальностей, тобто процедурою ретериторіалізації. Єдність глобальних та локальних чинників, їхній взаємовплив розкриваються в ефекті глокалізації як поєднання глобальних та локальних чинників, *Д.* та ретериторіалізації світового простору.

О. Висоцька

ДЖИЛАС МІЛОВАН (серб. *Милован Ђилас*; 12.06.1911, с. Подбишче, Королівство Чорногорія – 20.04.1995, Белград, Сербія) – югосл. політолог, публіцист, історик, держ. і громадський діяч. Вивчав літературу, право і філософію в Белградському ун-ті. Член Компартії Югославії (вступив у 1932 р.). За підготовку антинацистських статей у підпільних виданнях був засуджений до трьох років каторги (1933). Входив до складу керівництва Політбюро ЦК і був секретарем ЦК КПЮ (1937–1954). Один із очільників боротьби проти нім. і італ. військ, організатор партизанського руху і повстання у Чорногорії (з 1941). Після 1945 р. займав вищі держ. посади, міністр у справах Чорногорії, член і голова парламенту, віце-президент країни. У 1944 і 1948 рр. відвідував СРСР, де зустрівся з діячами міжнар. комуністичного руху, і *Й. Сталіним*, зокрема. Опублікував в парт. газеті «Боротьба» серію статей із різкою критикою «сталінських методів», однопарт. комуніст. системи (жовт. 1953 – січ. 1954), за що був зміщений із усіх парт.

і держ. посад. Вийшов із Компартії 1954); заарештований і засуджений до трьох років ув'язнення за «ворожу пропаганду» (1956). Після публікації книги «Новий клас» (1957, Нью-Йорк) за висловлені ідеї отримав ще сім років ув'язнення. Перебуваючи у в'язниці займався літературною творчістю, перекладами. Після звільнення друкує ще одну книгу «Розмови із Сталіним», як наслідок отримує ще один термін ув'язнення (1962–1966). Амністований, але без повернення громадян. прав і бойових нагород (1966); йому було заборонено публікувати свої твори, висловлюватись в ЗМІ протягом п'яти років. Проте *Д.* відразу починає займатись дисидентською громадською і літературною діяльністю. Їздить за кордон із лекціями, але з 1970 до 1986 р. виїзд за кордон йому було заборонено. У 1982 р. виступив на захист польської «Солідарності», а в 1990-х рр. – проти політики *С. Мілошовича*. Основні праці: «Новий клас» (1957), «Розмови зі Сталіним» (1961), «Моя дружба з Тіто» (1961), «Недосконале суспільство. Теоретична критика сучасного соціалізму» (1969), «Записки революціонера» (1973), «Тіто: історія з середини» (1980). Коли Югославія вступила в конфлікт із СРСР в 1948 р., *Д.* було доручено, як відповідальному за ідеологічну роботу, довести істинність комунізму у версії *Й. Тіто*, а не *Й. Сталіна*. Проаналізувавши комуністичну систему, *Д.* приходять до невтішних висновків і жорстко критикує систему. Апогею критика досягла в книзі «Новий клас», де ставилися під сумнів основи теорії *В. Леніна* і *К. Маркса*, що, на думку *Д.*, призвели до формування в Югославії, СРСР та ін. країнах соціалізму нового елітарного класу, що сформувався на основі парт. бюрократії. Використовуючи марксистську термінологію *Д.* комуніст. бюрократію називає саме соціальним класом, оскільки шляхом націоналізації вона фактично привласнює держ. власність і отримує виключне право безконтрольно нею розпоряджатися. Таким чином, формально будучи найманими працівниками, члени нового класу фактично стають власниками засобів виробництва, пануючим класом. Свій аналіз нового класу, початок його зародження *Д.* знаходить у створенні *В. Леніним* партії

нового типу – РСДРП і виникненні групи професійних революціонерів, що її очолили. Згодом цей клас лише укріплює своє становище, зосереджує в своїх руках не лише політ., а й екон. владу, відбувається бюрократизація й олігархізація парт. верхівки, зведення ролі пересічних партійців до мінімуму. Таким чином комуністична система слугує основою для формування нового класу – конгломерату бюрократичної верхівки партії та держави. Новий клас парт. бюрократії підтримує свою владу за допомогою всезагальної, тотальної ідеології, що насаджується методами терору. Екон. діяльність нового класу характеризується марнотратністю, хоча проведена індустріалізацію Д. вважає позитивною. Узагальнюючи, Д. до нового класу відносить тих, хто винятково завдяки монополії на управління одержує особливі привілеї та матеріальну вигоду. До ознак нового класу відносить: виняткове право на прийняття політ. рішень (концентрація влади), монолітність, відсутність внутрішн. конкуренції, ієрархічність, особливі критерії рекрутування нових членів, особливий соціально-екон. статус (заснований на винятковому праві розпоряджатися нац. засобами виробництва).

С. Орлов

ДИСИДЕНСТВО (лат. *dissidens* – незгідний) – 1) інакомислення, незгода з панівною ідеологією, релігією або цінностями. В Середні віки дисидентами називали віровідступників та еретиків, після Реформації – осіб, які не сповідували панівної релігії в країні; 2) політ. субкультура всередині панівної політ. культури, що вирізняється власною системою цінностей і норм, виражає потреби й інтереси певних верств або груп населення, які не інтегруються політ. системою; виникає як негативна реакція на існуючу соціальну структуру та панівну в сусп-ві політ. (зазвичай, тоталітарну) культуру; 3) вияв опозиційних настроїв, загалом опозиційності в умовах радянського режиму (та в деяких колишніх соціаліст. країнах), що виникли в 60-х рр. після т. зв. відлиги (в Україні Д. часто називали шістдесятниками). Основою Д. стала інтелігенція (письменники, поети, вчені), котрі висловлювали насамперед особисту

моральну і світоглядну позицію та незгоду з радянським режимом, першочерговим завданням вважали боротьбу за громадян. права і свободи, передбачені у Загальній Декларації прав людини 1948 р. і Заключному акті наради з питань безпеки та співробітництва в Європі (Гельсінки, 1975). Тому Д. в СРСР і в Україні, організаційно оформившись у Московську та республіканські Гельсінські групи сприяння виконанню Гельсінських угод, виявилось у формі правозахисного руху (Укр. громадська група сприяння виконанню Гельсінських угод, або Укр. Гельсінська група (1976)). Відомими представниками руху Д. в Україні були Г. Григоренко, І. Дзюба, В. Лісовий, В. Мороз, М. Осадчий, А. Плющ, М. Руденко, В. Стус, В. Чорновіл, брати Горині та ін. Важливий чинник розвитку Д. в Україні – нац. питання. Ідеологічною основою укр. Д. став націонал-комунізм і націоналізм. Деякі Д. метою руху вважали нац. незалежність, інші – «демократичний соціалізм». Тому Д. як рух характеризувався ідеологічними та філос. розбіжностями і відповідно відсутністю єдиної політ. програми, відсутністю мас. підтримки (більше в діаспорі), нечисельністю, слабкою організацією та координацією діяльності, розрізненістю. Основними формами діяльності дисидентських груп стали випуск і поширення забороненої режимом літератури та періодичних видань (самвидаву), звернення до влади та міжнар. організацій з «відкритими листами» на захист незаконно засуджених чи з приводу порушення прав людини, «підривні» розмови, рідше – організація демонстрацій, мітингів, зборів. Діяльність груп Д. впливала більше емоційно на світогляд і переконання радянських громадян, формувала критичні настрої щодо режиму, аніж на владні ін-ти. Д. нещадно та жорстоко (аж до тюремного ув'язнення і заслання) переслідував радянський режим, в офіційній пресі та документах Д. називали «відступниками», «зрадниками», «відщепенцями». Рух інтелектуального політ. Д. в Україні не зміг трансформуватися наприкін. 80 – поч. 90-х рр. XX ст. у організовану політ. опозицію та суттєво впливати на трансформаційні процеси в незалежній Укр. державі. Лише деякі

дисиденти стали публічними політиками (Л. Лук'яненко, В. Чорновіл, брати Горині), інші (більшість) відійшли від активної політ. діяльності.

Л. Угрин

«ДИСКУРС» – широко вживаний термін у наук. літературі. Водночас стійкої позиції щодо його природи немає – під ним розуміють і текст із вже окресленою схемою висловлювань, і мову у процесуальному вимірі. Етимологічно він пов'язаний зі сферою лінгвістики. Д. у лінгвістиці сьогодні трактують як зв'язний текст у контексті багатьох утверджувальних та екстралінгвістичних чинників – соціокультурних, прагматичних, психологічних тощо. Відомий дослідник Д. Т. ван Дейк вважає за доцільне його розгляд у широкому і вузькому значеннях. Ширше – це комунікативна дія, що відбувається у певний час із певною кількістю співрозмовників. Ця дія може бути і вербальною, і письмового характеру, ґрунтуватись на вербальних і невербальних складниках. Вужче – це «письмовий чи мовний вербальний продукт комунікативної дії. Отже, Т. ван Дейк вважає за доцільне розглядати предметне поле Д. як специфіку соц. проблем – саме співвідношення дискурсивних практик із соціально вираженим знанням щодо певних проблем для нього є визначальним. Д. можна вважати серією текстів та висловлювань. Окрім того, його неможливо аналізувати як автономний, самостійний об'єкт, зважаючи на відсутність автора і меж тексту. Наука, політика, та й інші сфери буття людини самі створюють об'єкт Д. і спрямовують його; Д. – це дещо більше, ніж текст чи промова. Радше, це текст разом із тією соціальною практикою, до якої він належить і яка визначає спосіб обговорення деякої теми, зразки постановки проблем і підходу до них, виправдання, обґрунтування, зв'язки з іншими темами та ін. Тобто це нормативна практика, що містить у собі певну систему правил. Д., як і політиці, властива означеність через межу міжлюдських відносин, а, відповідно до цього, складно говорити про можливість окреслення механічної прогнозованості його розгортання, однозначних наслідків його процесуального вияву – він скоріше задає

умови, в яких поява того чи іншого тривалого діалогічного акту буде більш чи менш очікуваною, прийнятною, відповідною до чинних норм і правил спілкування. Загалом трактування Д. в науковому середовищі не набуло однорідного звучання – його інтерпретація зупинялась то на вербальних аспектах, то на текстологічних варіаціях, однак доцільніше говорити про мовні акти загалом, комунікативна специфіка яких містить і текст, і вплив позалінгвістичних чинників – історія, ідеологія, цінності, – це геть не повний перелік факторів, які визначають специфіку дискурсу. А надто цей вплив виявляє себе у політ. Д., оскільки про незалежність такого виду дискурсу від позалінгвістичних чинників говорити взагалі не випадає. Причому Д. – це не лише акт мовлення-читання, який відбувається в конкретну мить і тільки її і визначає – Д. може залишатись у свідомості і як накіп смислового навантаження, як результат досвіду, як сукупність практик минулого, закріплених у мові у формі неусвідомлених мисленневих стереотипів, які, у свою чергу, також несвідомо і незалежно від автора тексту трансформуються під впливом мовних кліше його епохи. Слід назвати ряд структуроформувальних параметрів Д.: 1) Виробництво і споживання Д.. Кожен член мовного соціуму залучений у матеріальну субстанцію дискурсу своїм мовним досвідом і кожен член мовного соціуму є проживачем Д. Індивід, як носій особистісних текстологічних формацій, вносить у дискурс своє словесне наповнення, своє слово у сенсі ідеологічно окресленої концептуалізації певних позицій. При цьому він є водночас і споживачем того спрощеного продукту, який виробляє дискурс – владно забарвленого знання. 2) Комунікативне забезпечення. Під ним розуміють канали передачі інформації – як-от, усна висловлюваність, письмо, інтернет тощо. Також це і мова-як-код, у своїй вузькій профільованості. 3) Д. формації. Дискурсивні формації утворюються на перетині комунікативної і когнітивної складової дискурсу, що, у свою чергу, означає позиціонування та рольовий статус носіїв слова, мовних носіїв у єдності із наявністю певного фактажу знань. 4) Інтертекстуаль-

на взаємодія. Інтертекстуальність входить в онтологію **Д.**, забезпечуючи стійкість і взаємопроникливість дискурсивних формацій. Відтворюваність, відносна стійкість **Д.** напряму проявляється його інтертекстуальною зв'язаністю на істині та підтримуваний владою стрункості. Також необхідно провести термінологічне розмежування між політ. і політолог. **Д.** Предметним простором розгортання політ. **Д.** слід вважати сферу комунікації між індивідами, політ. динаміка вияву яких не завжди є концентрованою, а може перетинатись культурною, екон., соціальною, ін. сферами прояву цих індивідів. Тоді як під політолог. **Д.** слід розуміти сферу організації смислопотоків навколо вибудованих каналів означення смислу, що мають безпосередньо політолог. характер, зважаючи на побудову дослідницьких моделей такого **Д.** саме навколо політолог. проблематики, а не рівня буденного прояву політ. Політолог. дискурс є формою концептуалізованого вияву політ. відносин, а політ. дискурс – форма структурування політ. виміру буття у межах соціально-політ практик.

А. Гарбадин

ДИФАМАЦІЯ ПОЛІТИЧНА (від лат. *diffamare* – розголошувати, позбавляти доброго імені, порочити) – публічне оголошення (через ЗМІ тощо) дійсних або вигаданих відомостей, що порочать, дискредитують честь і гідність громадянина, установи, політ. партії або суспільно-політ. організації. **Д.п.** подібна до наклепу, але відрізняється від нього двома ознаками: 1) **Д.п.** є розголошенням будь-яких ганебних фактів у ЗМІ, тоді як наклеп може бути зроблений як у ЗМІ, так і вербально (публічно) або в листі; 2) у **Д.п.** злочинний момент полягає в самому розголошенні у пресі ганебних відомостей, незалежно від їх правильності; наклеп завжди розглядається як повідомлення явно помилкових фактів. Тому проти звинувачення в наклепі можна захищатися, доводячи неправильність розголошених відомостей, а проти дифамації, вказуючи на це, захищатися не можна. Вислів є **Д.п.**, якщо він викликає презирливе, ненависне, глузливе чи образливе ставлення до того або іншо-

го політ. діяча, партії, суспільно-політ. організації тощо з боку значної і шанованої частини сусп-ва. Вислів тлумачиться у світлі обставин, за яких його було зроблено, і того значення, яке в ньому міститься. **Д.п.** не є висловлювання власної думки, навіть якщо вона висміює іншу людину (суб'єкта політики) або навіть є презирливою, принизливою або необґрунтованою. «На мій погляд, народний депутат **Н** є брехуном» – є висловлюванням думки. Дифамація була відомою законодавству царської Росії як «оголошення у пресі про приватну або посадову особу, сусп-во або встановлення такої обставини, яка може пошкодити їхній честі, гідності або доброму імені». У такому вигляді дифамація була засобом обмеження свободи друку не тільки проти вторгнення останньої до приватного життя громадян, але і проти викриття у пресі неправильних дій посадовців. На Заході **Д.п.** історично розглядалася або як злочин проти законодавства про друк (франц. система), або як окремий випадок наклепу (нім. система). У Франції закони 1819 і 1881 рр. визначили дифамацію як будь-яку друкарську вказівку або приписування факту, що шкодить репутації особи або організації. Схожа система діяла й у Великобританії. Але останнім часом у країнах Заходу терміном «*diffamation*» фактично позначається лише розповсюдження явно помилкових відомостей, що порочать честь і гідність іншої особи або підривають її репутацію, тобто наклеп. Залежно від відповідності поширюваних відомостей дійсності та суб'єктивного ставлення розповсюдженця до власних дій можна виділити такі види **Д.п.**: а) розповсюдження явно помилкових відомостей, що порочать, – умисна недостовірна **Д.п.**, або наклеп; б) ненавмисне розповсюдження помилкових відомостей, що порочать, – ненавмисна недостовірна **Д.п.**; в) розповсюдження правдивих відомостей, що порочать, – достовірна **Д.п.** Тільки недостовірна **Д.п.** у вигляді наклепу тягне за собою кримінальну відповідальність. **Д.п.** широко використовується в сучасній політ. боротьбі та спрямовується на дискредитацію політ. супротивника.

М. Требін

ДОЙЧЕР ІССАК (англ. *Isaac Deutscher*, 3.04.1907, Хшанув, Польща – 19.08.1967, Рим, Італія) – історик та публіцист, автор праць з історії та соціології, біограф Л. Троцького і Й. Сталіна, фахівець з проблем Радянського Союзу. **І.Д.** вивчав літературу, філософію та історію в Ягеллонському ун-ті (Краків). У 1925 р. переїхав із Кракова до Варшави, вступив до Варшав. ун-ту, де вивчав політекономію та філософію. В цей період **І.Д.** стає прихильником марксизму. У 1926 р. вступив в заборонену Польс. комуністичну партію, працював ред. парт. преси. У 1931 р. відвідав СРСР, де отримав від Моск. держ. ун-ту пропозицію обійняти посаду викладача історії соціалізму і наук. комунізму. **І.Д.** відмовився та повернувся до підпільної роботи в Польщі. У 1932 р. виступив проти політики Й. Сталіна, перейшов на позиції троцькістів, за що був виключений з компартії Польщі за офіційною версією: «перебільшення загрози нацизму». Не схвалював рішення Л. Троцького про заснування Четвертого Інтернаціоналу. У 1939 р. **І.Д.** емігрував до Лондону і більше ніколи не повертався до Польщі. Вивчивши англ. мову, писав статті для газети єврейських емігрантів з Польщі, став кореспондентом видання «Економіст». У 1940 р. вступив добровольцем до польської армії, однак незабаром був інтернований як небезпечний підривний елемент. У 1942 р. повернувся в «Економіст», почав писати для видання «Обсервер». Після війни **І.Д.** зайнявся наукою, відійшовши від активної політ. діяльності. Основні праці: «Троцький: озброєний пророк» (1954), «Троцький: роззброєний пророк» (1959), «Троцький: вигнаний пророк» (1963), «Послання неєврейського єврея» (1958), «Росія після Сталіна» (1953), «Росія, що далі?», (1953), «Величний контекст: Росія і Захід» (1960), «Сталін: політ. біографія» (1966), «Марксизм у наш час» (1971). **І.Д.** засуджував теорію та практику, яка розглядала соціал-демократію в контексті соціал-фашизму як чи не головного ворога комуністичного руху, вбачаючи в прихильності до такого погляду одну з найважливіших причин поразки компартії Німеччини в боротьбі проти А. Гітлера. У статті «Загроза варварства в Європі» (1933) **І.Д.**

обгрунтовував необхідність формування єдиного фронту комуністів і соціал-демократів проти нацизму. Одним з перших спробував проаналізувати феномен сталінізму, після написання політ. біографії Й. Сталіна **І.Д.** почали вважати передовим фахівцем з історії російської революції. Сталінізм для **І.Д.** є відхиленням від марксистсько-ленінської теорії, відповідно **І.Д.** пропонує шляхи його подолання, а також досліджує генезис сталінізму, його об'єктивні і суб'єктивні причини. **І.Д.** вказував на протиріччя між ідеальним та реальним більшовизмом. В ідеальному уявленні про себе партія більшовиків була дисциплінованим, внутрішньовільним, повністю відданим справі, непідвладним спокусам влади об'єднанням революціонерів, яке ставило перед собою завдання побудови справжнього соціалізму через дотримання пролетарської демократії, поваги до свободи малих народів. Проте, **І.Д.** зазначає, що заради досягнення своїх ідеалів більшовики побудували гігантську і централізовану машину влади, крок за кроком поступаючись своїм ідеалам: спершу – пролетарській демократії, згодом дотриманню прав малих народів і, врешті-решт, власній свободі. **І.Д.** зазначав, що більшовики не могли відмовитись від влади, яка по суті затуляла та троцила їхні ідеали, саме на цій основі відбувся величезний розрив між тими, хто залишився вірним ідеалізму, та між тими, хто прийняв сторону влади. Після війни **І.Д.** активно виступав з позицій марксистського гуманізму

В.Денисенко

ДУАЛІЗМ ВИКОНАВЧОЇ ВЛАДИ (лат. *dualis* – двоїстий) – форма здійснення виконавчої влади, коли повноваження, притаманні главі виконавчої влади, розподілені між двома суб'єктами – главою держави і прем'єр-міністром. Дуалізм керівного центру урядової організації (двоїстий центр) характеризується так званою біцефальністю (двоголів'ям), тобто певною подвійною підпорядкованістю виконавчої влади. Зміст такого розподілу визначається конституційними нормами і держ.-політ. практикою країни. **Д.в.в.** є у країнах зі змішаними (президентсько-парламентськими) формами держ. правління, у яких всенародно обраний

президент наділений широкими повноваженнями, перед яким уряд несе політ. відповідальність. Здійснення урядом повноважень виконавчої влади, як правило, відбувається під безпосереднім керівництвом і контролем глави держави.

В. Малиновський

ДУС-САНТУС (Дос Сантос) ТЕОТОНІУ (порт. *Theotonio dos Santos Júnior*; 11.11.1936, Карангола, Мінас-Жерайс, Бразилія) – бразильський економіст, соціолог і політолог, представник світ-системного аналізу і теорії залежного розвитку, автор концепції депендетизму (ісп. *dependencia* – залежність). Концепції залежності або залежного розвитку, а також пов'язані з ними структурної залежності, технологічної залежності, були створені спочатку на матеріалах сусп. розвитку Лат. Америки і потім поширені на весь «третій світ». Вони на величезному фактологічному й аналітичному матеріалі описували функціонування реальної капіталістичної економіки як квазіімперської екон. системи, що складається з двох або трьох сегментів: метрополії – країн «першого світу» – і периферії – країн «третього світу» (як варіант описувалося існування країн напівпериферії – найбільш географічно і культурно близьких до метрополії й економічно розвинутих країн «третього світу»). **Д.-С.** вивчав соціологію й політологію в Ун-ті Мінас-Жерайс. Після закінчення ун-ту разом з *М. Маріні* та *В. Бамбіррою* – майбутньою дружиною та співавтором – вивчали марксизм і соціально-екон. ситуацію в країні, сформулювали висновки про залежний розвиток Бразилії. Був, як і його колеги, членом ліворадикальної організації «Робітнича політика». Після військового перевороту і встановлення в 1964 р. диктатури маршала *Бранку* змушений був емігрувати до Чилі (1966). Там працював у Центрі соціально-екон. досліджень (*CESO*). Після військового перевороту *Піночета* **Д.-С.** емігрував разом з колегами до Мексики, викладав у Нац. автономному ун-ті аж до повернення в Бразилію 1979 р. Співпрацював з відомими представниками теорії залежності й світ-системного аналізу *А. Франком*, мексиканським соціологом *П. Казановою* та *М. Маріні*. Після повернення до Бразилії став

одним із засновників Демократ. робітничої партії, радником ЮНЕСКО. У 1985–1988 рр. **Д.-С.** – голова Латиноамер. соціол. асоціації. Працював проф. Бразильського ун-ту. Тепер – проф. Федерального ун-ту Флуміненсе. Він також д-р ун-тів Буенос-Айреса (Аргентина), Вальпараїсо (Чилі), Сан Маркос (Перу), Рікардо Пальма (Перу). Має престижні нагороди, зокрема орден Міністерства закордонних справ Ріо-Бранко; 2013 р. отримав премію Всесвітньої асоціації політ. економіки. Основні праці: «Новий характер залежності» (1968); «Соціалізм чи фашизм: дилема Лат. Америки» (1969); «Соціалізм чи фашизм. Новий характер залежності і латиноамер. дилема» (1973); «Криза розвитку теорії і проблема залежності Лат. Америки» (1996); «Структура залежності. Читання з амер. імперіалізму» (1971). **Д.-С.** зазначав, що витoki теорії залежності постають від теорії імперіалізму, зокрема від праць *В. Леніна*. Але в нових умовах положення теорії імперіалізму повинні бути розширені і переформульовані. **Д.-С.** критикує теорії модернізації, котрі він іменує теоріями розвитку. Головний їхній недолік вбачає у лінійно-стадіальному характері: «Іст. час – не унілінійний, і майбутні сусп-ва не здатні досягти стадій, до яких прийшли сусп-ва в попередній час». Однак від ідеї розвитку **Д.-С.** не відмовляється і вважає за необхідне створення нових теорій, що не зводили б розвиток до унілінійного переходу від сусп-в одного типу до ін. і розглядали б його у масштабах всієї земної кулі. Необхідний облік взаємозв'язків між конкретними сусп-вами, а в нашу епоху існуванню залежних сусп-в і залежного розвитку. **Д.-С.** і депендетисти загалом дорікали сепалістам – прихильникам вчення *Р. Пребіша*, який був виконавчим директором Екон. комісії для Лат. Америки та Карибського басейну при ООН (*CEPAL*). Вони зводили залежність до проблем, котрі виникають у сфері зовнішн. торгівлі периферійних країн, а залежність означає встановлення певних меж і можливостей розвитку залежних сусп-в. **Д.-С.** стверджував: залежність – найважливіша межа соціально-екон. системи слаборозвинутих країн. Міжнар. становище характеризується зростаючою взаємопов'язаністю нац. економік у світовому масштабі за ге-

гемонії одного або декількох домінуючих центрів, що трансформують цей розвиток (залежний) в акумуляції багатства і влади на свою користь. У домінуючих країнах така ситуація має свій внутрішн. аспект, який не виражається лише проекцією зовнішн. чинників. Формується власна манера – залежний спосіб – участі в процесі розвитку світової капіталістичної економіки. Д.-С. доходить висновку: залежність є специфічним способом капіталістичного виробництва у певних країнах і впритул підійшов до ідеї, що в країнах «третього світу» існує ін. капіталістичний спосіб виробництва, ніж у країнах центру. Відповідно учений висунув завдання дослідження не лише особливостей еволюції залежних країн, а створення «теорії законів внутрішн. розвитку» цих сусп-в. У процесі подальшого розвитку цього напрямку один із депендетистів – Р. Маріні створив концепцію «суперексплуатації» трудящих мас периферії через залежність цих країн від центрів.

В.Зінченко

ДЮГІ ЛЕОН (франц. *Leon Duguit* 12.03. 1859, Париж, Франція – 15.08 1928, Марсель, Франція.) – франц. теоретик права, який мав вплив на розвиток політ. науки. Вивчав юриспруденцію в ун-ті Бордо, де у 1886 р. став проф. права, згодом деканом юрид. ф-ту. На початку наук. кар'єри був прибічником органічної школи у праві, згодом став одним із засновників концепції *солідаризму*, відповідно до якої сутність, функції та завдання права та держави є засновані навколо принципу солідарності між усіма членами сусп-ва. Солідаризм, що виник наприкін. ХІХ – поч. ХХ ст., протистояв марксизму – вченню про класову боротьбу, яку Д. назвав «потворною доктриною». У своїх працях, зокрема таких як «Держава, об'єктивне право та позитивний закон» (1901), «Трактат про конституційне право» (1921–1925), Д. використав положення соціол. теорії солідаризму, запропонованої О. Контом та розвинутої Е. Дюркгаймом, для дослідження права. Вчений поставив перед собою мету досліджувати право, уникаючи будь-яких метафізичних концепцій і опираючись лише на факти, які можна спостерігати. Д. розумів соціальну солідарність як «факт взаємної залежнос-

ті», що об'єднує через спільність потреб та поділ праці усіх членів сусп-ва. Вчений стверджував, що право є похідним від сусп. солідарності, і тому є первинним і вищим щодо держави, обов'язковим для неї. Закон, юридична норма, на переконання Д., є сукупністю правил, котрі визначаються сусп. відносинами і тому виникають спонтанно, об'єктивно. Законодавець лише констатує, фіксує їх, однак не створює. На думку вченого, існує лише об'єктивне право, оскільки визнання суб'єктивних прав роз'єднає членів сусп-ва («Індивід не має жодного права, він має лише соціальні обов'язки»). Норма солідарності створює для особи «соц. обов'язок» виконувати певну функцію, відповідно до статусу, який вона посідає у системі сусп. солідарності. Вчений стверджував, що люди не є рівними від природи, тому посідають різне соціальне становище і мають відмінний юрид. статус. Д. висунув тезу про «соціалізацію» основних ін-тів права, передусім, власності. Цей ін-т розглядався не як суб'єктивне право особи, а як його «соціальна функція», яка обслуговує сусп-во в цілому. Держава, в свою чергу, є «організацією публічних служб». В основі феномену влади, в свою чергу, знаходиться природній поділ людей на керівників та керованих. Як практичний засіб реалізації принципу солідарності, Д. запропонував концепцію *синдикалізму* (*синдикалістського федералізму*). Класове сусп-во Д. запропонував перебудувати на основі синдикатів – професійних корпорацій власників і найманих робітників, – в результаті взаємодії яких відбудеться примирення між різними прошарками населення, досягнуто їх участь у здійсненні держ. влади. Створення федерації синдикатів приведе до децентралізації, дифузії держ. влади, до політ. плюралізму. Діяльність центр. уряду буде спрямовуватися палатою, утвореною із представників усіх синдикатів. Незважаючи на те, що Д. був прихильником демократії, багато з його ідей (синдикалізм, заперечення суб'єктивних прав) були використані в ідеології італ. фашизму та нім. нацизму. Водночас, тези Д. про природній поділ людей у сусп-ві були використані франц. державознавством і політ. наукою.

М. Лендвел

Е

Е-ВИБОРИ (англ. – *e-voting*) – форма волевиявлення, починаючи з вивчення громадської думки, референдумів і завершуючи політ. виборами, що проводяться через Інтернет; одна з технік покращення та посилення (кількісно та якісно) участі громадськості в процесі формування політики й прийняття рішень на усіх рівнях влади: місцевого, регіонального, нац. Інтернет використовується як ефективний інструмент для керування громадськими інтересами, популярними і важливими для громадян питаннями в руслі політ. процесів. Зміст **Е-в.** полягає в тому, щоб зробити діяльність органів місцевого самоврядування прозорою, ефективною, зрозумілою і корисною для кожного мешканця країни. Зазвичай, в країнах, що використовують **Е-в.**, користувачі приймають рішення з ключових питань держ. діяльності двома видами – *референдумним* і *парламентським*. Референдумні **Е-в.** передбачають волевиявлення з загальних питань і, відповідно, відповіді по них можуть бути односкладові – «так», «ні», «утримуюсь» або подібні до них. Брати участь у такому голосуванні можуть будь-які учасники сайту без необхідності їх ідентифікації, достатньо, щоб у них був e-mail, пароль або цифровий підпис, який видаватиме сам сайт. Питання на референдум пропонуються учасниками е-парламенту. Після голосування на e-mail користувача надходить лист, на який необхідно відповісти. Якщо користувач проходить за посиланням у відправленому йому листі, його голос зараховується, в іншому випадку – ні. Якщо мова йде про реалізацію референдуму (репрезентативного голосування виборців) на сайті, то подібна ідея існує й успішно діє в США, де результати голосування відчутно впливають на поведінку сенаторів і конгресменів при прийнятті законів. Науковці розглядають варіант використання інформаційних тех-

нологій в якості т. зв. «електронних урн», які можуть працювати без підключення до електромережі та комунікаційної інфраструктури. Варіант застосування інформаційних технологій в якості т. зв. «електронних урн» має переваги, оскільки вони можуть працювати без підключення до енергомережі та комунікаційної інфраструктури, що особливо актуально для цілого ряду держав, де виборчі дільниці часом розташовані в малонаселеній місцевості або на територіях з обмеженим доступом до телефонних ліній і відсутністю оптоволоконного з'єднання з Інтернетом. У Бразилії в 2002 р. були проведенні перші в світі електронні загальнонац. вибори глави держави. Упровадження **Е-в.** має значні позитиви, що дозволяє говорити про її перспективу, а саме: 1) Прозоріша та відкрита схема виборів. Важливою проблемою є збереження таємниці голосування через Інтернет. Крім того, центри голосування повинні передбачати заходи з попередження різноманітних маніпуляцій з електронними бюлетенями і відвертання хакерських атак. 2) Полегшується участь у голосуванні, особливо для громадян із обмеженими можливостями. Форма електронного бюлетеня для багатокритеріального голосування являє собою стандартне вікно (частину екрана комп'ютерного монітора або мобільного телефону). Справжність електронного бюлетеню гарантується за допомогою цифрового підпису чи відбитків пальців. 3) Швидше рахувати підсумки. Головною метою впровадження сучасних інформаційних технологій у виборчий процес нині вважається прискорення підрахунку голосів і зменшення помилок при цьому процесі. Такі технології дають можливість використання механізмів прямої демократії на якісно новому рівні зі значно більшою ефективністю. 4) Здешевлюється організація виборів. Підготовка та проведення виборів і референдумів потребує чималих бюджетних коштів, а при використанні **Е-в.** виборець безкоштовно отримує послугу – одержує на відповідному сайті електронний бюлетень і голосує, тим самим мінімізуються витрати на процес організації виборів. Рівень розвитку **Е-в.** у державі говорить про ступінь

розвитку інформаційної демократії, впровадження ефективних новітніх технологій, пов'язаних з матеріально менш затратними варіантами залучення якомога більшої кількості громадян до держ. справ. Критики подібних проектів справедливо зазначають, що існуючі системи Е-в. ще досить далекі від досконалості, занадто вразливі з точки зору потенційних комп'ютерних збоїв й атак хакерів, а використання «електронних урн» не виключає можливості різного роду підтасувань і перекручувань результатів голосування внаслідок втручання «зацікавлених осіб» у процес розробки як самого обладнання, так і його програмного забезпечення, що підпадають у цілому ряді держав під дію законів про захист інтелектуальної власності.

А. Митко

ЕГАЛІТАРИЗМ (франц. *égalitarisme*, від франц. *égalité* - рівність) – концепція, в основі якої покладена ідея рівності, що припускає створення сусп-ва з рівними можливостями з управління і доступу до матеріальних благ всім його членам. Протилежність елітаризму. Коли йдеться про майнову рівність, то Е. можна розглядати різновидом утопічного соціалізму, що ґрунтується на загальному зрівнянні як основі соціального життя. Існують також ін. концепції Е. як рівності можливостей і як рівності результатів, для них дуже важливими є проблеми вкладу та винагороди, здібностей і потреб, перерозподілу доходів. Егалітаристські погляди зародилися ще в Стародавньому світі: у перших формах Е. пов'язаний з вимогою рівного поділу землі: «вся земельна власність громадян ... повинна бути рівною» (Фалей), Платон проповідував політ. рівність чоловіків і жінок, Арістотель – політичну рівність вільних громадян. Загальна ідея Е. зустрічається у стоїків, що зуміли подолати політ. Е., який стосувався лише вільних громадян. Вони стверджували, що всі люди як раціональні істоти рівні і мають однакові здібності і чесноти. Християнський Е. – рівність перед Богом всіх людей (з різним розумінням цього слова). В різних утопічних теоріях Е. отожднювався з одноманітністю, підпорядкуванням особистості спільноті, зрівнялівкою (Т. Мор, Т. Кампанелла). Сучасне розуміння

термін набув у XVII–XVIII ст. під час революційних виступів буржуазії, поєднуючись з вимогою свободи (франц. *liberté*) і братства (франц. *fraternité*). Теоретико-філософськи був обґрунтований у творах Т. Гоббса, Д. Локка, Ж.-Ж. Руссо, Г. Бабьофа та ін. мислителів. Ж.-Ж. Руссо так коментує: сусп. договір «не тільки не знищує природну рівність людей, а, навпаки, замінює рівністю як особистостей і перед законом усю ту нерівність, яку внесла природа в їх фізичне єство; і хоча люди можуть бути нерівні за силою або здібностями, вони стають рівними внаслідок угоди і за правом». В цю епоху склалися дві основні течії. Перша виступала за майнове зрівняння індивідуальних виробників при збереженні приватної власності (Ж.-Ж. Руссо). Ідеал рівності на основі приватного володіння, обґрунтований Ж.-Ж. Руссо, намагалася здійснити якобінська диктатура; друга, пов'язана з першими комуністичними утопіями, які пропонували зрівняльний поділ праці і продуктів на базі спільності майна (Г. Бабьоф). Особливо рельєфне вираження отримав у теорії «казарменого комунізму», де нівелюються здібності і потреби людей. Ця концепція виходить з того, ніби з переходом засобів виробництва в сусп. надбання люди втрачають спонукальні мотиви до праці, ставлячись до неї як до примусової повинності, «тілесного рабства». Звідси виводиться «необхідність» розподіляти тягар праці порівну між усіма (обов'язкова важка фізична праця, сільськогосподарська повинність тощо). Відповідно, зі споживчого фонду кожен може отримувати лише рівну частку продуктів. Для підтримки такого порядку передбачається «оказармлення» праці, створення трудових армій, воєнізація господарської політики, бюрократії, організації управління, дріб'язкова регламентація праці та побуту людини. Проблемам Е. особливу увагу було приділено у марксизмі. К. Маркс вважав, що зміна висоти і профілю екон. нерівності при капіталізмі практично безмежна, але при соціаліст. системі цей профіль міг би перетворитися на «плоску» форму сусп-ва екон. Е. За комуністичної ідеології ідея рівності переважає по відношенню до свободи. Принципи загального

аскетизму і грубої зрівнялівки характерні для створення комун у Радянській Росії у період громадян. війни. У сучасних умовах неоліберали і соціал-демократи є помірними егалітаристами, шукаючими компроміс між рівністю можливостей і рівністю результатів, виступаючи за згладжування майнових і дохідних відмінностей. Основним інструментом вони вважають держ. регулювання (податкова політика, дотації, соціальні програми, які можна об'єднати поняттям держави добробуту). Неоконсерватори негативно ставляться до ідеї Е., вважаючи її такою, що суперечить принципу свободи і природі людини, підриває ефективне функціонування сусп-ва та його екон. системи, породжує утриманські настрої. На думку *Лі Куан Ю* засади «сінгапурського дива» у тому, що «ми використали ті переваги, які Великобританія залишила нам: англійську мову, юридичну систему, адміністрацію, позбавлену парт. пристрастей. Ми ретельно уникали використання методів, властивих соціальній державі, бо бачили, як великий брит. народ в результаті «соціаліст.» зрівнялівки перетворився на посередній». Прикладами егалітарних рухів є антипапістські секти в католицизмі, православні богумили і з деякими обмеженнями – держава сарбедарів в Ірані, а також ложа Аріої в Полінезії. Однак, сусп. практика свідчить, що реалізація ідей рівності майна як умови справжнього Е. незмінно пов'язана з насильством, а ідеал виявляється недосяжним, в сусп-ві з неминучістю з'являються «рівніші». Про це нам нагадує знаменита орвеллівська «соціаліст.» заповідь: «всі тварини рівні, але деякі тварини рівні більш ніж ін.».

М. Требін

ЕКОНОМІЯ ПОЛІТИЧНА (скор. *політекономія*, англ.: *Political Economy*; нім.: *Politische Ökonomie*; франц: *Economie politique*) – фундаментальна наука про закони, управління виробництвом, розподілом та обміном життєвих благ в людському сусп-ві на різних рівнях його розвитку, сферою інтересів якої є суспільно-екон. стосунки, що складаються на різних рівнях розвитку людського сусп-ва в процесі виробництва, розподілу, обміну

і вжитку матеріальних благ. Як самостійна галузь знання **Е.п.** виникла наприкін. XVI ст. і введена в ужиток франц. економістом *Антуаном Монкрет'єном*, що видав у 1615 р. «Трактат політ. економії». Широко використовувалася у XVII–XIX ст., коли і було закладено науково-теорет. і методолог. базу дослідження ринкових екон. стосунків. Головна особливість **Е.п.** – пропаганда ідей «чистої» теорії, саморегуляції при повному лібералізмі – абсолютному невторчання держави в економіку. Особливу роль у розвитку і формуванні **Е.п.** відіграли *А. Сміт* та *Д. Рікардо*. Їх заслугою є те, що основою сусп-ва, його матеріального багатства вони проголосили працю в її сусп.-соціальній сутності. Великий внесок зробив *Карл Маркс*, давши у своїх творах аналіз сусп-ва, законів його руху і розвитку. Його цілісний підхід до вивчення сусп-ва дозволив не лише виявити сутність тогочасного сусп-ва, але й виявити його протиріччя, глибоко дослідити тенденції розвитку, зокрема науки і продуктивних сил, підкреслюючи, що основою руху історії є соціальна форма виробництва, специфіка якої обумовлена виробничими відносинами, вартості як соціальної форми праці, відповідно виділенню суб'єктів праці. Значний внесок в розвиток **Е.п.** у XX ст. вніс *Дж. М. Кейнс*. Досліджуючи функціональні аспекти закономірностей відтворення та кількісні зв'язки капітальних вкладень і національного прибутку, інвестицій та зайнятості населення, потреб й заощаджень, сукупної кількості грошей в обігу, рівня цін, зарплати, прибутків. *Дж. Кейнс* довів, що безперерійне функціонування сусп. виробництва можливе лише за умов активної ролі держави у регулюванні економіки. Цей важливий внесок у розвиток **Е.п.**, отримав назву «Кейнсіанської революції». Виділяють основні напрями: неокласичний, посткейнсіанський, марксистський, соціально-інституційний. Витоки класичного напрямку – англ. класична **Е.п.** (*А. Сміт*, *Д. Рікардо*, *Дж. Ст. Мілль*) – опирається на сутнісні об'єктивні екон. закони; акцентує увагу на ролі праці; виступає проти теорії межової корисності та продуктивності; визнає іст. характер капіталістичної системи. В основі неокласичного напрямку (*Ж. Б. Сей*,

А. Маршалл, Ф. Хайек, Л. Мізес, М. Фрідмен та ін.) знаходяться зовнішн. форми екон. явищ. Базові ознаки: факторний аналіз, закон рівності сукупного попиту і сукупної пропозиції; теорія межевої корисності. Родоначальник цього напрямку – Ж. Б. Сей. Значний внесок зробив А. Маршалл. На його думку, основним пунктом ринкової економіки є відношення попиту і пропозиції. Дослідження важливих залежностей екон. відносин привело А. Маршалла до відмови від поняття **Е.п** та заміну його на «економіку». Посткейнсіанський напрям включає положення класичної школи А. Сміта й Д. Рікардо, деякі ідеї К. Маркса, низку положень інституціоналізму. Виходячи з постійного порушення екон. рівноваги (на відміну від Ж. Б. Сея), посткейнсіанці наголошують на необхідності загальнонаціонального планування економіки. Велике значення посткейнсіанці надають розподілу нац. прибутку, вважаючи збільшення зарплати сприятливим чинником. Соціально-інституційний напрям акцентує увагу на ролі соц. ін-тів в економіці. В рамках цього напрямку отримали розвиток теорії: прав власності (Р. Коуз, А. Алчіан); суспільного вибору (Д. Ерроу, Дж. Бьюкенен); теорія агентів, трансакційна теорія організацій. У радянській науці **П.е.** розглядалася як база для адміністрування народного господарства з метою подальшого скасування товарно-грошових стосунків, на її основі розроблявся плановий характер екон. розвитку. Головною тенденцією подальшого розвитку **П.е.** як науки є інтеграція її напрямів, що долає односторонність наукового знання, створюючи можливість подальшого, ефективнішого дослідження цієї наукою складної реальності.

О. Лозовицький

ЕКСТРЕМІСТ (від лат. *extremus* – крайній) – 1) прихильник або носій ультраправих чи ультралівих ідеологій, орієнтований на радикальні, крайні засоби і способи у досягненні цілей, котрі зазвичай виходять за рамки законодавства. **Е.** заперечує чинний суспільно-політ. порядок, загальноприйнятту систему цінностей, прагне змінити їх силовими (революційними) засобами, намагається жорстко нав'язувати свою систему ідеологічних поглядів, нетерпимий до опо-

нентів та інакомислення загалом, нездатний до діалогу, компромісів. Форми політ. поведінки екстреміста часто характеризуються сильним емоційним забарвленням, фанатизмом, театралізацією. Погляди та поведінка **Е.** формуються під впливом утопічних ідей соціальної рівності та справедливості, або ж расизму, ксенофобії, етноцентризму, екоцентризму, релігійного фанатизму; 2) людина, якій притаманні екстремістські форми поведінки та спілкування в повсякденному житті – непередбачуваність, неупередженість, жорсткість у відстоюванні своїх поглядів, зневага до ін.

Л. Угрин

ЕЛЕКТОРАТ (лат. *elector* – виборець; **Е.** в період бурж. революції к. XVIII ст. називали виборців у Франції) – 1) сукупність громадян, які володіють правом обирати і формувати органи влади різних рівнів, їхній персональний або ж парт. склад; 2) коло виборців, які традиційно голосують за певного кандидата або за представників певної партії чи блоку. Боротьба за **Е.** та його розширення постійно ведеться між політ. партіями, організаціями, орієнтованими на завоювання влади. Орієнтація на **Е.** змушує останніх до гнучких і різноманітних форм діяльності, напр., роботи за місцем проживання майбутніх виборців, уваги до їх виробничих і побутових умов життя. Безпосередня активна участь рядових громадян (**Е.**) у розв'язанні конкретних проблем сусп. життя характерна зазвичай лише для порівняно невеликих локальних спільнот, де вплив кожного окремого виборця достатньо суттєвий.

Л. Угрин

ЕЛЕКТОРАЛЬНА УЧАСТЬ – різновид політ. участі у формі дії громадян упродовж електорального циклу. До ознак **Е. у.** відносять характеристики притаманні політ. участі загалом: 1. це дії, насамперед, пересічних членів політ. системи (поза їх професійними обов'язками), за допомогою яких вони впливають або намагаються вплинути на результати її діяльності; 2. **Е. у.** має інструментальний характер, тобто передбачає певні інституціоналізовані шляхи реалізації її форм, коли громадянам пропонуються

певні інституційні схеми, зразки поведінки, правила і закони, які регламентують організацію політичного життя в державі і дозволяють виборцям здійснити заплановані дії; 3. це дії, що здійснюються з метою виявлення, формування і реалізації власних політ. інтересів і з метою впливу на зміст політ. рішень, які ухвалюються на різних рівнях реалізації держ. влади. До проявів Е. у. належать електоральний вибір – сформовані протягом електорального циклу, на основі отриманої інформації, політичні пріоритети виборців, виражені у зовнішн. дії – акти голосування на політичних виборах. Ознаками електорального вибору є: 1) наявність альтернатив вибору, представлених у виборчому бюлетні; 2) тривалість в часі; (здійснюється протягом всього електорального циклу); 3) обов'язкова вираженість у акті голосування на виборах; 4) особиста значущість та мотивованість; 5) залежність від ситуації вибору, тобто від законодавчо оформлених умов проведення виборів. Формування електорального вибору відбувається не лише під час виборчої кампанії, а й в період між виборами. Періодом формування електорального вибору є т. зв. електоральний цикл як політ. час від виборів до виборів. До різновидів Е. у. відносять перегляд телепередач політ. характеру; спроби переконати інших відповідно голосувати та ініціювання політ. дискусій (обговорення політ. сюжетів); участь у передвиборчих мітингах, зборах, зустрічах з кандидатами в депутати (у випадку, коли вони відбуваються в період виборчої кампанії і покликані змусити виборця голосувати за певну партію чи кандидата); активна робота щодо просування іміджу політ. партії або кандидата з метою перемоги їх на виборах (участь у виборчій кампанії поза власними професійними обов'язками). До форм Е. у. відносять протестну форму активності виборців. Укр. дослідниця Н. Ротар наводить три типи протестного голосування: ситуативно-протестне (голосування за найприйнятнішу альтернативу за умови відсутності кандидата, за якого можна проголосувати); системно-протестне (т. зв. "елітарний протест", йдеться про виборців, що здійснюють компетентний аналіз передвиборчих програм претендентів і не

бачить у списку кандидата, здатного вирішити актуальні для громадян проблеми); активно-протестне голосування (відбувається у випадку, коли громадяни не можуть визначити серед претендентів тих людей, які виражають власне їхні політ. і соціально-економічні інтереси). Остання форма протесту може повторюватися у часі та тяжіє до посилення. До різновидів протестного голосування також відносять свідому відмову від голосування ("тихий протест"), голосування проти всіх, голосування за певного кандидата, як форму протесту й активний протест (участь у демонстраціях, пікетуваннях, неофіційних страйках, спрямованих на перемогу або поразку певних кандидатів і політ. сил у період виборчої кампанії та після неї). Дії інституційних суб'єктів електорального процесу (членів виборчих комісій, кандидатів на пост президента, кандидатів у депутати, партій (блоків), уповноважених представників, довірених осіб, офіційних спостерігачів тощо) та суб'єктів, здатних прямо або опосередковано впливати на виборчий процес (організаторів виборчої кампанії, команд претендентів тощо) не можна називати Е. у. і доцільно означити як електоральну діяльність. Наголос у цьому випадку робиться на факті обіймання суб'єктами електоральної діяльності певної посади і виконання ними професійних обов'язків. Таким чином електоральна діяльність здійснюється в рамках виконання службових обов'язків і характеризується реалізацією певного професійного інтересу.

В. Бунь

ЕЛЕКТОРАЛЬНИЙ ПОЛІТИЧНИЙ МАРКЕТИНГ – сукупність форм, методів і технологій дослідження, проектування та впровадження у суспільно-політ. практику засобів організації і регулювання виборчих кампаній та настанов сусп. свідомості з метою завоювання ринку влади. Його функціями є: формування інформаційного банку (даних статистики та звітності, результати досліджень у галузі економіки, політики, соціології, психології, демографії), потрібного для планування і організації виборчої кампанії; розроблення методів аналізу та обробки даних інформ. банку, виокремлення

показників, що найповніше характеризують об'єкти і суб'єкти політики, які беруть участь у виборчій кампанії; оцінювання й аналіз умов проведення виборчої кампанії, маркетингового мікросередовища (сукупність сил, які діють під контролем партії, соціальної групи, лідера) та макросередовища (екон., соціальні, політ., психологічні, демографічні чинники); аналіз ринкових можливостей тих чи інших партій, сусп. інституцій, ідей, особистостей, які беруть участь у виборчій кампанії; розроблення оцінних та прогнозних моделей політ. попиту, життєвого циклу об'єктів і суб'єктів політики (партій, програм, ідей, лідерів) та політ. поведінки останніх під час виборчої кампанії; аналіз ефективності електорального політ. маркетингу, коригування образних форм і методів політ. діяльності в даній виборчій кампанії і под. Вирізняють електоральний політ. маркетинг особистостей, сусп. організацій (держ. і недерж.) та ідеологій (ідей, програм, концепцій, доктрин). Видами електорального політ. маркетингу є: дослідження передвиборного політ. ринку (аналіз даних статистики, соціол. досліджень та експертних політолог. оцінок); виборча інженерія (розробка і впровадження політико-правових технологій та процедур формування органів влади); виборча іміджологія (розробка і «просування» в сусп. свідомість політ. іміджів суб'єктів політики).

Н. Хома

ЕЛЕКТОРАЛЬНІ ПРЕФЕРЕНЦІЇ (лат. *praefero* – волю, вважаю за краще, *praeferentia* – перевага) – 1) політ. уподобання (переваги) виборців, котрі детермінують вибір електорату між альтернативними програмами політ. чи кандидатів в депутати і виявляються в акті голосування. У структурі індив. **Е. п.** вирізняють *парт.* та *соціальну* ідентифікацію, тематичну орієнтацію (ставлення до найактуальніших суспільно-політ. проблем), ставлення до особи кандидата чи лідера політ. партії, реакцію на суспільно-політ. ситуацію, вплив преференцій інших людей (або групових). Формування **Е.п.** відбувається під впливом внутрішн. (потреби, інтереси, політ. та ідеологічних переконань) та зовнішн. (групової приналежності, політ. технологій, маніпулювання, емоц. сприйняття ситуації)

чинників. При домінуванні зовнішн. чинників **Е.п.** є нестійкими, нерідко амбівалентними і зазвичай не відповідають автентичним потребам і цілям виборця. Загалом **Е.п.** часто змінюються під впливом інформаційних і маніпулятивних технологій, а також випадкових ситуацій, емоційних реакцій на оточення. Нестабільність **Е. п.** (навіть у рамках однієї виборчої кампанії) значно зумовлена впливом емоційних чинників, які здатні формувати симпатії або антипатії до партії чи кандидата, їхніх програм і відповідно – ірраціональні мотиви голосування; 2) у контексті політ. маркетингу **Е. п.** – важливий елемент електорального ринку, індикатор попиту політ. продукту (політ. програм, лозунгів), об'єкт впливу та маніпулювання політ. еліт і політ. партій. Водночас і самі програми політ. партій і кандидатів формуються під впливом **Е.п.** На виборах відбувається агрегування індивідуальних преференцій, їхня трансформація в ієрархію сусп. преференцій, які артикулюються основними політ. силами. Відповідність політики уряду і преференцій громадян – результат взаємного впливу індивідуальних і групових преференцій і програм політ. партій чи кандидатів, що перемогли на виборах; 3) право виборця надати перевагу тому чи ін. кандидату у парт. списку при пропорційній виборчій системі (преференційне голосування).

Л. Угрин

ЕЛЛІНЕК (Єллінек) Георг (нім. *Jellinek Georg*; 16.06.1851, Лейпциг – 12.01.1911, Гейдельберг, Німеччина) – австр.-нім. державознавець, політолог, правознавець, філософ і соціолог права. Основні праці: «Теорія уніфікації держави» (1882), «Система суб'єктивних публічних прав» (1892), «Право меншин» (1898), «Загальне вчення про державу» (1900), «Боротьба старого права з новим» (1907). Високо оцінював Велику франц. революцію та Декларацію прав людини і громадянина, надаючи їм загальносвітове значення і розглядаючи їх як ключові події політ. історії та політ.-правового майбуття, не лише як суто франц. традицію, а як складові революційних ідей і рухів в Англії і США. На основі революційних ідей **Е.** розвинув концепцію про універсальність теорії прав людини, розробив найповнішу систе-

му про суб'єктивні права людини. Визначив три статуси рівної особистості як співтворця громадян. сусп-ва. Статус практичної особистої незалежності та право можливості (*status Libertatis*), який підтверджує, що держава не має втручатися у такі дії громадян, як саморозвиток їх особистості, вибір ідейно-ціннісних засад. Диктат у цій сфері забороняється державою і будь-яким приватним особам; якщо ж таке втручання буде, індивід має право закликати державу собі на допомогу. Це вже сфера визнання «позитивних вимог членів сусп-ва як громадян. особи» – громадян. статус (*status civitatis*). Сусп-во зобов'язане задовольнити скарги громадянина щодо утиску його особистої незалежності та покарати винних. Покарання має визначатися у законі, а для цього, членам сусп-ва необхідно надати можливість впливати на владу та законотворчість. Звідси випливає право обирати, бути обраним в органи влади, обговорювати та критикувати дії уряду, приймати участь в управлінні сусп-вом тощо. За індивідом визнається стан «кваліфікованої активної громадянськості» (*status politicus*). Завдяки цьому утверджується юридичне право – «кожен зобов'язаний підкорятися тільки такому закону, на який він сам дав згоду». *Status Libertatis* і *status civitatis* виражають правову захищеність індивіда, як особисто незалежного агента соціального життя, а *status politicus* має на увазі пряму або опосередковану участь індивіда у законотворчості, а отже, регулярний вплив особи на сусп-во через систему демократ. ін-тів. Е. розвивав і досліджував теорію держ. суверенітету. Не повинно існувати жодної зовнішн. міжнар. влади над державою, а будь-які обмеження її повноважень щодо міжнар. спільноти сім'ї народів» – усі наддерж. обмеження мають бути лише самолімітованими, тобто можуть створюватися лише самою державою. Водночас, це має супроводжуватися перманентним самообмеженням держави щодо сусп-ва та громадян створеними нею ж правовими нормами. У праці «Заг. вчення про державу» Е. диференціює дві науки про державу: загальне соціальне вчення і загальне вчення про політ. право. Природне існування держави, її дійсність як реальність – це предмет соціальної

науки про державу; політ. право має ін. завдання – пізнати ті політико-юрид. норми, «на яких базується життя та функціонування держави, і змалювати картину останньої, що відповідала б цим формам. Тобто державу потрібно розглядати водночас і як особливе сусп. утворення, і як політико-правове явище. Також Е. наслідував Ж.-Ж. Руссо, розвиваючи концепцію «народного суверенітету». У Європі, починаючи з Нового часу, нація розумілася як носій суверенітету, а з XVIII ст. – розуміння «нації як родового співтовариства» і «нації як народу держави» переплітаються. Місце суто етнічного зв'язку займає співтовариство демократ. волі. Замість розуміння нації як родового зв'язку і дополіт. єдності, вона розуміється як нація громадян, яка конститутивна для політ. громадян. співтовариства. Стан громадянина фіксує демократ. права людини. Політ. співтовариство нації знаходить своє правове відображення в тому, що кожен в своїй недоторканності повинен знайти рівний захист і рівну повагу до себе, як до особистості, незалежно від етнічної чи культурної приналежності, а саме як громадянин, тобто як член правової та політ. спільноти. Найважливішим для розуміння сутності теорії «сусп. договору» Е. вважав вчення Ж.-Ж. Руссо. Проаналізувавши договірну теорію походження держави, Е. констатував, що порушення цілей «основного договору» дає народу право на опір, і народ може «відібрати» раніше передану владу навіть у законодавця. Однак, якщо в Європі теорії «сусп. договору» і «поділу влади» були, з точки зору Е., «дослідженнями академічного характеру», позаяк основних законів, що залежали б від волі більшості (чи усіх), не існувало, то в Півн. Америці ці вчення знайшли своє практичне застосування.

В. Зінченко

ЕМБАРГО (ісп. *embargo* – заборона, накладення арешту) – більш-менш повна або всеохоплююча заборона відносин, зазвичай зовнішньоекон., стосовно держави, заборона експорту окремих товарів у цю державу, або (і) заборона імпорту окремих товарів з цієї держави. Е. – різновид санкцій, засіб, інструмент впливу (тиску) окремих держав чи міжнар. спільноти на державу, що має примусовий та обмежувальний характер, а

також один із засобів урегулювання міжнар. чи внутрішн. конфліктів. Е. може вводитися державами за власною ініціативою або за рішенням міжнар. організацій. Зокрема, ст. 34,41 Статуту ООН затверджують повноваження Ради Безпеки ООН (у випадках існування загрози миру, акту агресії, порушення прав людини) використовувати серед заходів, не пов'язаних із застосуванням збройних сил, Е., яке передбачає повний або частковий розрив екон. відносин з метою зміни зовнішньополіт. курсу. Е. застосовувалося проти ПАР у період апартеїду, Родезії, СРСР, Лівії, Іраку, Югославії та ін. Е. як різновид санкцій може мати і негативні наслідки – призводити до ізоляції країни від зовнішн. світу, посилювати внутрішн. консолідацію та підтримку населенням режиму, що становить загрозу для міжнар. (чи регіональної) безпеки й унеможливує подальший вплив на нього мирними, дипломатичними засобами. Особливість Е. – його дія не вибіркова (стосовно лідера режиму, правлячої еліти), а поширюється на все сусп.-во. Е. може пошкодити також економіці країн, які його вводять (наприклад, торгове Е. арабських країн 1951 р. до Ізраїлю) або приєднуються до нього (ембарго стосовно Югославії стало причиною значних екон. збитків країн Дунайського басейну).

Л. Угрин

ЕМІГРАНТ (з лат. *emigrans* – той, що виселяється) – особа, громадянин, що добровільно виїхав зі своєї країни до іншої на постійне або тривале проживання з екон., соц., політ., релігійних або інших причин. Правовий статус емігранта визначається нац. законодавством країни, у якій він перебуває, та міжнар. правом.

Л. Угрин

ЕТНОНАЦІОНАЛІЗМ – різновид політ. ідеології, яка обґрунтовує право окремих етногруп на держ. і політ. самовизначення. Дослідженню сутності феномену Е. присвячено наук. розробки Е. Геллнера, Е. Гобсбаума, У. Альтерматта, В. Хекслі, Е. Яна, В. Тишкова, Е. Пайна, Р. Абдулатіпова та ін. Синонімічні назви Е. культурно-етнічний, «схід.», романтичний націоналізм, що підтверджує домінуюче становище у його по-

літ.-ідеологічній структурі нематеріальних, ірраціональних символів і знаків. Ідейними засадами Е. є абсолютизовані уявлення про сутність нації, її культурну і мовну ідентичність, спільну територію проживання та ін. Вагомими складниками мобілізаційного й інтеграційного потенціалу Е. зазвичай постають міфологізовані, ірраціонально-естетичні компоненти, до котрих належать цінності релігійних вірувань, іст. традиції та символічний комплекс певної етногрупи, відчуття кровної спорідненості, психоемоційне ототожнення з певною територією проживання. Як наслідок соціопсихологічні мотиви Е. вирізняються підвищеним емоційно-чуттєвим сприйняттям реальності, що зумовлює спірітуалізацію та ірраціоналізацію його доктринальних засад. Так, ерзацгероїчні елементи іст. минулого етногрупи подаються як вияви «нац. духу», боротьба за права розглядається як вияв її «нац. волі» або «нац. характеру» тощо. Як політ. ідеологія, Е. актуалізується у трансформаційні, перехідні періоди сусп. розвитку, що супроводжується кризою світоглядних ідеалів, деформацією політ. і держ. ін-тів. Зважаючи на наявність значного конфліктогенного та дестабілізаційного потенціалу, етнонац. конструкти і гасла, котрі відстоюють необхідність консолідації етногрупи на основі збереження її традицій, культури, релігії, історії, є вагомими складниками різноманітних радикалістських доктрин. Унаслідок цього часто у мас. свідомості з екстремістськими асоціюються політ. партії та рухи, які у політично-ідеологічній діяльності акцентують на цінностях Е. В окремих країнах пострадянського простору етнонац. сусп.-політ. рухи й об'єднання мали відчутний рівень популярності та підтримки серед населення. Так, у Рос. Федерації на етнонаціоналістичній ідеол. платформі перебували Всерос. сусп.-патріотичний рух «Рос. нац. єдність» (РНС), в Україні – Всеукр. політ. об'єднання «Держ. самостійність України» (ДСУ), Соціал-нац. партія України (СНПУ), «Укр. нац. асамблея» (УНА), Всеукр. організація «Тризуб» імені Степана Бандери, у Республіці Білорусь – Білорус. партія свободи, об'єднання «Білий леґіон» та ін.

Є. Васильчук

Є

ЄВРОПА РЕГІОНІВ – концепція, яка відбиває зростаюче значення субнац. і транскордонних територ. спільнот в ЄС та має на меті визначити місце регіонів у ньому. Вона протистоїть централістичній концепції творення загальноєвропейських ін-тів і передбачає активну участь регіонів країн Європи у владних функціях ЄС. Концепція **Є.р.** щільно пов'язана з традиціями європейського федералізму, властивими для західноєвропейської політ. думки. І сучасна концепція **Є.р.**, і давніша ідея «Сполучених Штатів Європи» ґрунтуються на принципах федералізму, але у першому випадку суб'єктами федерації є регіони, у другому – нац. держави. Зумовлена глобалізацією криза нац. держави, внаслідок чого параметри компетенції нац. урядів відчують суттєві зміни, а регіони все наполегливіше потребують більшого самоврядування та самостійного виходу на міжнар. арену, надає концепції **Є.р.** переконливих аргументів. Процес переходу від «Європи держав до **Є.р.**» почався наприкін. 60-х рр. ХХ ст. у межах пошуку нових, інституціональних форм інтеграційної взаємодії, який призвів до виокремлення прикордонних і транскордонних регіонів, а з часом і великих міжрегіональних об'єднань. Сьогодні **Є.р.** концептуалізується у трьох основних варіантах. Перший варіант – радикальна інтерпретація **Є.р.** у смислі відмирання нац. держави через її неадекватність сучасним реаліям та формування Єдиної Європи двох рівнів – наднац. і регіонального. Такий погляд ґрунтується на неоліберальних концепціях, що акцентують на поверненні до вільної конкуренції з гаслом «менше держави, більше ринку», тобто регіони за прикладом підприємств повинні вступити один з одним у конкурентну боротьбу. Прихильники такого підходу пропонують трансформувати централізовану податкову систему і переда-

ти вирішення проблем соціального забезпечення, зайнятості й освіти на місцевий рівень. Цей процес, у кінцевому підсумку, має сприяти виникненню мережі регіонів як нової форми транснац. інтеграції. Такому погляду традиційно протистоять «евроскептики», котрі наполягають на тому, що сучасне сусп-во – ін-т набагато складніший, аніж підприємство. Лібералізація руху капіталів і створення єдиного ринку суттєво збільшили розрив між рівнями розвитку регіонів, а наднац. структури ЄС, де представництво інтересів населення в органах прийняття рішень зведено до мінімуму, не зацікавлені в урегулюванні цього процесу. Також, на їхню думку, регіони не мають засобів, які необхідні, щоб взяти на себе функції нації-держави. Багато дослідників доводять: нац. держава змінюється під впливом глобалізації та регіоналізації, але не відмирає. Невипадково радикальна інтерпретація **Є.р.** користувалась популярністю лише в 60-х рр., коли федеративну **Є.р.** передбачалось будувати на повоєнній відтворювальній хвилі. Другий варіант – **Є.р.** як інтенсифікація міжрегіональної співпраці – горизонтальна інтеграція через ігнорування старих кордонів усередині ЄС, котрі перешкоджають повноцінному розвитку природних регіонів. Горизонтальну інтеграцію розглядають передусім як екон. вимір **Є.р.**, тобто співробітництво регіонів у соціальній, екон., технологічній та культурній сферах. Мотивація міжрегіонального співробітництва постає передусім з виявлення спільних проблем та (або) інтересів, а саме співробітництво дає змогу повніше використовувати потенціал розвитку кожного з регіонів-учасників. Починаючи з 70-х рр. у міжрегіон. співпраці активно беруть участь сусідні, насамперед прикордонні, регіони, що традиційно відігравали периферійну роль в економіці нац. держав. У 80-х рр. активізувалося співробітництво і віддалених екон. активних регіонів, які реалізували спільні високотехнологічні проекти. Останні десятиріччя суб'єкти міжрегіон. співробітництва беруть повноцінну участь у європейському внутрішн. ринку, чим сприяють горизонтальному «зростанню» Європи. Третій варіант – **Є.р.** як «треступенева» або

трирівнева Європа: Євросоюз – нац. держава – регіони (вертикальна інтеграція). У такому варіанті регіони визнаються автономними політ. акторами в інтеграційних процесах поряд з нац. державами. Йдеться про трирівневу Європу, де кожен рівень має відповідні повноваження на основі принципу *субсидіарності*. Це найадекватніше відображає ситуацію, що склалася, за якої регіони набувають усе більшого екон. та політ. значення, але нац. держави ще потрібні для забезпечення інтересів своїх громадян і організацій через нерівномірність екон. розвитку. Вертикальна інтеграція розглядається як політ. вимір **Є.р.** Вона виявляється, з одного боку, в посиленні впливу регіонів на нац. політику передусім у галузі її європейського виміру, з ін., у безпосередній участі регіонів (через формальні й неформальні ін-ти) у процесі прийняття рішень в ЄС. Становлення **Є.р.** через горизонтальну та вертикальну інтеграцію регіонів триває. Цьому процесові перешкоджають диспропорції в рівні екон. і соціального розвитку регіонів на території ЄС та різне положення регіонів у складі нац. держав залежно від територ.-держ. устрою останніх. Одночасно прагнення до більшої автономії «знизу» не суперечить процесу поглиблення європейської інтеграції, а значно ним підживлюється. У багатьох нац. державах прагнення до регіоналізму не може бути реалізоване без імпульсу ззовні у зв'язку з певним консерватизмом і небезпекою переростання регіоналізму в сепаратизм. Інтеграція без регіоналізму підсилює бюрократизм центр. ін-тів ЄС та поглиблює поділ районів на елітарні й другорядні.

Т. Панченко

ЄВРОПЕЙСЬКА КОНВЕНЦІЯ ПРО ЗАХИСТ ПРАВ ЛЮДИНИ І ОСНОВНИХ СВОБОД (ЄКПЛ) – прийнятий Радою Європи 4 листоп. 1950 р. перший міжнар. договір у сфері захисту прав людини, який закріпив усі основні громадян. та політ. права людини, передбачив ефективний контрольний механізм їхнього захисту. Україна, ставши членом Ради Європи 9 листоп. 1995 р., підписала **ЄКПЛ**. Із набуттям нею чинності для України, після її ратифікації Верховною Радою 17 лип. 1997 р., Україна визнала для себе

обов'язковою юрисдикцію Європейського Суду. Цінність **ЄКПЛ** – не стільки у фіксації прав та свобод, скільки у створенні механізму їх імплементації, сутність якого полягає у виникненні на європейському просторі особливого органу – Європейського Суду з прав людини. **ЄКПЛ** є не тільки міжнародно-правовим інструментом у галузі прав людини, що має на меті захист широкого спектра громадян. і політ. прав особи, водночас вона – договір, юридично обов'язковий для сторін, що встановлює систему контролю за здійсненням прав людини в межах країни-члена Ради Європи, якою і є Україна. Відповідно до ст. 9 Конституції, чинні міжнар. договори, згода на обов'язковість котрих надана Верховною Радою України, є частиною нац. законодавства України.

Н. Хома

ЄВРОПЕЙСЬКА ХАРТІЯ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ – міжнар. нормативно-правовий акт, де сформульовані європ. вимоги до місцевого самоврядування і розподілу повноважень між органами держ. влади й органами місцевого самоврядування. **Є.Х.м.с.**, прийнята під егідою Конгресу місцевих та регіональних влад Європи і відкрита для підписання державами-членами Ради Європи 15 жовт. 1985, набула чинності 1 верес. 1988 р. Майже всі держави-члени Ради Європи є учасниками Статуту; виняток становлять три мікро-держави Монако, Андорра та Сан-Марино. Розуміючи місцеве самоврядування як право і спроможність органів місцевого самоврядування в межах закону здійснювати регулювання й управління суттєвою часткою сусп. справ, котрі належать до їхньої компетенції, в інтересах місцевого населення, **Є.Х.м.с.** встановлює необхідність конституційного регулювання автономії місцевого самоврядування. Хартія зобов'язує держави закріпити у внутрішн. законодавстві та застосувати на практиці сукупність юрид. норм, що гарантують правову, адміністративну та фінансову автономію муніципальних утворень. Правова автономія – це наявність в органів самоврядування власних повноважень, визначених конституцією або законом. У межах своїх повноважень орган самоврядування повинен мати повну сво-

боду дій для реалізації власних ініціатив з того чи ін. питання. Організаційна автономія – можливість визначати власну внутрішн. структуру самим органом самоврядування. Організаційна автономія виявляється передусім у можливості виборної ради формувати на свій розсуд орган виконавчої влади. Фінансова автономія – це право органа самоврядування на володіння й розпорядження власними коштами, достатніми для здійснення власних функцій і повноважень. Частина з них повинна формуватися за рахунок місцевих податків і зборів, ставки котрих у рамках закону повинні визначатися самим органом самоврядування. Крім того, **Є.Х.м.с.** – перший юрид. документ, що гарантує дотримання принципу субсидіарності державами-членами Ради Європи. Зміст принципу субсидіарності передає п. 3 ст. 4: муніципальні функції зазвичай здійснюються переважно тими властями, які мають найтісніший контакт із громадянином. Наділяючи тією чи ін. функцією ін. орган, необхідно враховувати обсяг і характер завдання, а також вимоги досягнення ефективності та економії. Це положення раціоналізує сам факт існування місцевого самоуправління в структурі влади, пов'язаний з реалізацією фундаментального принципу: скоротити адміністративну відстань між органом, що приймає рішення, і сферою дії цього рішення, досягаючи у такий спосіб точності фокусування самого рішення й оптимізації витрат на його виконання. Хартія складається з Преамбули і трьох частин. Преамбула закріплює фундаментальні принципи Хартії, якими є: роль місцевого самоврядування в забезпеченні демократ., ефективного управління та децентралізації влади; роль муніципальних утворень у розвитку Європи; необхідність для муніципалітетів мати широку автономію. Перша частина містить основні положення щодо місцевої автономії. Так, закріплюється: необхідність конституційного та законодавчого регулювання місцевого самоврядування (ст.2), визначаються: поняття місцевого самоврядування (ст.3); сфера компетенції органів місцевого самоврядування (ст.4); принцип охорони територ. кордонів місцевих властей

(ст.5), принципи формування та функціонування адміністративних структур і ресурси для виконання місцевими властями їхніх завдань (ст.6); умови здійснення функцій на місцевому рівні (ст.7); принципи адміністративного нагляду за діяльністю місцевих властей (ст.8); фінансові ресурси місцевих властей (ст.9); право органів місцевого самоврядування співпрацювати і створювати міжмуніципальні асоціації (ст.10) та можливість судового захисту місцевої автономії (ст.11). Друга частина містить різні положення про зобов'язання держав, що підписали і ратифікували Хартію, маючи намір забезпечити баланс між нормами Хартії та інституційно-юридичними особливостями держав. **Є.Х.м.с.** надає державам право не вводити у внутрішн. законодавство окремі положення Хартії за наявності правового обґрунтування (ст.12,13). За ст. 13, принципи місцевого самоврядування обов'язкові для всіх держав. Отже, йдеться про компроміс між необхідністю дотримання фундаментальних принципів місцевого самоврядування та гнучкістю стосовно внутрішнього права кожної держави. Третя частина регулює процедурні питання: підписання, ратифікацію та набуття чинності (ст.15), територ. сферу дії (ст.16), денонсацію (ст.17) і повідомлення (ст.18). Україна підписала **Є.Х.м.с.** 6 листоп. 1996 р., ратифікувала – 15 лип. 1997 р. Хартія набула чинності 1 січ. 1998 р.

Т. Панченко

ЄВРОРЕГІОН – інституціалізована форма транскордонного співробітництва, де шляхом співпраці учасників вирішуються спільні політ., соціально-екон., інформаційні проблеми та відстоюються регіональні інтереси. Обґрунтування необхідності прикордонного співробітництва містить Європ. хартія прикордонних і транскордонних регіонів, прийнята 19 листоп. 1981 р. на німецько-голланд. прикордонні. Перший **Є.** (Euroregio) утворено 1958 р. між ФРН і Нідерландами. Від його назви виник термін «**Є.**». У 1971 р. створено Асоціацію європейських прикордонних регіонів (*Association of European Frontier Regions*) – об'єднання, до якого входять і прикордонні, і транскордонні регіони (бл. 40 учасників); вона відстоює інтереси

своїх членів перед держ. структурами, організовує конференції та форуми, є дорадчим органом Ради Європи та ЄС. Є. визначають як форму транскордонного співробітництва між територ. громадами або місцевими органами влади прикордонних регіонів двох або більше держав, що мають спільний кордон, яке спрямоване на координацію взаємних зусиль і здійснення ними узгоджених заходів у різних сферах життєдіяльності відповідно до нац. законодавства і норм міжнар. права для розв'язання спільних проблем в інтересах людей, котрі населяють його територію по різні сторони держкордону (*І. Студенніков*). Є. визначають і як «певне законодавчо закріплене просторове формування з чітко окресленими межами, куди входять прикордонні господарські комплекси хоча би двох держав, котрі мають спільний кордон, що має на меті спільно й узгоджено стимулювати соціально-екон. розвиток своїх територій» (*Н. Луцишин*). Є., на думку *К. Соду*, – це група муніципальних одиниць, які належать «до держав по обидва боки кордону і мають спільну адміністративну структуру». В політ. аспекті Є. має такі особливості: не діють проти інтересів нац. держави; не є наддерж. утвореннями; у діяльності не підмінюють

зовнішньополіт. функції держав, адміністративно-територ. одиниці котрих є членами Є. Основні функції Є.: створення міцних транскордонних зв'язків; вирішення соціально-екон., політ. і екологічних проблем прикордонних територій; покращення рівня життя населення прикордонних територій; інформаційно-пропагандистська функція; налагодження комунікативних каналів; участь у налагодженні кадрової та міграційної політики; удосконалення законодавства щодо транскордонного співробітництва; формування позитивного іміджу стабільного, відповідального партнера на міжнар. арені тощо. З огляду на це набуває особливого значення політ. складова Є, оскільки регіон постає суб'єктом міжнар. політики, виразником регіональних і, як наслідок, нац. інтересів, реалізує суспільно-політ. і дипломат. функції. Ініціативи стосовно утворення Є. в Україні виникли в 90-х рр. ХХ ст. Перші транскордонні зв'язки були налагоджені між Кроснянським воєводством Республіки Польща, регіонами півн.-схід. Угорщини та Закарпаттям. Місцеві органи влади спробували перевести транскордонну співпрацю в інституційні межі.

Л. Літвін

З

«ЗАЛЕЖНОСТІ» ТЕОРІЯ (ТЕОРІЯ «ЗАЛЕЖНОГО РОЗВИТКУ») – теорія, що виникла та розвинулась у 0-70 рр. ХХ ст. у Лат. Америці (тобто в одному з регіонів т. зв. третього світу), чим, власне, і зумовлена її специфіка. Напр., її творці (серед них викремимо аргентинського економіста *Р. Пребіша* та бразильського соціолога *Ф. Кардозо*) поділили всі країни світу на чотири групи: центр; периферія центру; центр периферії; периферія периферії. Особливість такого поділу полягає у тому, що найрозвинутіші в екон. плані держави, котрі належать до центру, експлуатують країни периферії (Лат. Америки, Африки й Азії), які опиняються в екон. залежності від перших. Центр. ідея «З».т. полягає ось у чому: країни третього світу (периферії) є всього-на-всього сировинною базою для країн центру, тому залежать від них, а це не дає їм змогу розвиватись в екон. плані, спричиняючи те, що стандарти (у т.ч. встановлення консолідованої демократії), які визначені найбільш екон. розвинутими країнами світу, ніколи не будуть реалізовані периферійними країнами. За таких умов політ. ситуація у країнах периферії є надзвичайно нестабільною – авторитарні правителі замінюють демократ. уряди, правління котрих переривається встановленням нових диктатур. Виходом із цієї ситуації, на думку представників «З».т., є проведення широкої демократизації, під якою вони розуміють трансформацію всіх відносин «центр-периферії» та вихід периферії на самостійний розвиток, що допоможе поєднати в країнах третього світу екон. і політ. лібералізм. У рамках «З».т. не заперечується одна з центр. ідей теорії модерні-

зації про взаємозумовленість (кореляцію) процесів реформування соціально-екон. суспільно-політ. сфер життя людини. Натомість відкидається ін., не менш важливий пункт, стосовно однакових можливостей для розвитку окремих країн, або, ін. словами, стосовно існування певного універсального «пакету» умов, виконання котрих дає змогу кожній країні успішно скласти іспит на демократичність. Представники «З».т. відкидають подібний універсалізм, стверджуючи, що можливість реалізації країнами периферії стандартів, або критеріїв сучасності (модерну), встановлених найрозвинутішими в екон. і політ. сенсі державами, які належать до т.зв. центру, визначається, власне, ступенем їхньої залежності, передусім екон., від країн центру.

Г. Шипунов

ЗАХІДНОЄВРОПЕЙСЬКА ПОЛІТИЧНА ДУМКА ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ ст. – думка, представлена *Л. Гумпловичем*, *Г. Спенсером*, *Ф. Ніцше* та ін. У них закріплюється тогочасне ідеологічне розмаїття в умовах революційних настроїв. *Л. Гумплович* – австр. мислитель, державознавець, який із позиції соціології розглядає проблеми, пов'язані з походженням, суттю, організацією та роллю держави. Боротьба за існування є для вченого головним чинником соціального життя, і держава цілковито перебуває у сфері його дії. Ця боротьба – основний стимул людського розвитку, і вона виливається у боротьбу між різними людськими спільнотами. Вищий закон історії за *Л. Гумпловичем* такий: «Сильніші перемагають слабших, сильні негайно об'єднуються, щоб у єдності перемогти третього, також сильного, і под.». Витоки постійної нещадної боротьби людських груп між собою мислитель пояснює неоднозначно. З одного боку, він засвідчує расові відмінності між ними (раса для нього – не біологічний, а насамперед соціокультурний феномен). З ін. – він убачає причину соц. конфліктів у прагненні людей задовольнити свої матеріальні потреби («Завжди й усюди екон. мотиви є причиною всілякого соц. руху, обумовлюють увесь держ. і соц. розвиток»). Проте ці дві причини залишаються у *Л. Гумпловича* непов'язаними. Вважаючи, що

держава утворюється внаслідок підпорядкування однієї людської спільноти ін., *Л. Гумплович* категорично виступає проти того, аби розглядати державу як примирювальний орган, бо їй призначено бути органом примусу. Існування сусп-ва без держ. примусу, за *Л. Гумпловичем*, неможливе.

Англ. філософ і соціолог *Г. Спенсер* за кілька років до появи праці *Ч. Дарвіна* «Походження видів» самостійно сформулював «закон виживання найпристосованіших» у боротьбі за існування. В історію суспільствознавства він увійшов як один зі засновників соціології. *Г. Спенсер* не сприйняв контівського закону про три стадії та категорично відкинув різноманітні утопічні ідеї. Він був послідовним прихильником ліберального радикалізму і критиком соціалізму. Він першим найповніше використав аналогії та терміни біології, уподібнюючи сусп-во живому організмові. Результатом такого уподібнення став вияв окремих закономірностей і стадій органічного життя. Процеси росту, ускладнення їх структури, котрі *Г. Спенсер* спостерігав у житті сусп-ва, він представив як процес поступового об'єднання різноманітних дрібних груп у складніші («агрегати»). Поняттям «агрегати» *Г. Спенсер* охоплював племена та їх союзи, міста-держави, імперії. Він вважав, що агрегати відчують вплив соціально-класової диференціації, поділу праці, утворення органів політ. влади, виникнення землеробства, ремесел та ін. Мислитель був переконаний, що сусп-во існує задля блага усіх членів, а не члени сусп-ва існують для блага сусп-ва. *Г. Спенсер* вирізняє два типи сусп-в – воєнізоване сусп-во і промислове (індустріальне). Перший різновид характеризується централізацією влади, ієрархізованою підпорядкованістю, примусовою кооперацією людей, а другому типу притаманна добровільна кооперація, свобода ремесел і торгівлі, недоторканість приватної власності, представницький характер політ. ін-тів, децентралізація влади, промислова конкуренція, поширення почуття особистої свободи й ініціативи, менша підпорядкованість авторитету влади, зникнення шовінізму і под. У русі від воєнного до промислового типу сусп-ва *Г. Спенсер* вбачав

закономірність загальної соціально-політ. еволюції, що частково збігається з процесом переходу від феодального до бурж. ладу.

Н. Хома

ЗАХІДНОЄВРОПЕЙСЬКА ПОЛІТИЧНА ДУМКА ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ ст. – суспільно-політ. життя Зах. Європи першої пол. ХІХ ст. відбувалося під знаком подальшого утвердження бурж. ладу. Франц. бурж. революція кін. ХVІІІ ст. дала потужний поштовх розвитку капіталізму в Європі, але в нього було чимало й противників, котрі виступали за реставрацію добурж. порядку. Це зумовило появу консерватизму, який опонував лібералізму. Крім цього, активно засуджували капіталістичний лад і представники діаметрально протилежного політ. табору, який об'єднав пролетаріат, розорених дрібних власників. Соціалізм убачав вихід з кризового стану бідноти у відмові від цивілізації, ґрунтованій на приватній власності. Своєрідна і позиція анархізму. Більшість його прихильників вороже ставилися до приватної власності, були ворогами буржуазії, а всі анархісти дотримувалися необхідності ліквідації держави, яка, на їх думку, є винуватцем усіх лих. До представників західноєвропейського лібералізму належали: в Англії – *І. Бентам*, *Дж. С. Мілль*; у Франції – *Б. Констан*, *А. де Токвіль*; у Німеччині – *В. фон Гумбольдт*, *Л. Штейн*, котрі найвищими соц. цінностями вважали особисту свободу, приватну власність, доповнювали їх ідеями правової держави, конституціоналізму, поділу влади, самоуправління, конкуренції, контролю та ін. У перші десятиріччя ХІХ ст. у Зах. Європі активізувалися критики лібералізму (*А. Сен-Сімон*, *Ш. Фур'є*, *Р. Оуен*), які розробили проекти сусп-ва, що зуміє позбутися експлуатації, забезпечити кожному індивідові достойне життя. Вони відкидали будь-які революційні дії. У написаних ними творах небагато уваги приділяється політиці, державі й праву, відчувається недооцінка ними значення державно-правових ін-тів.

Н. Хома

ЗОМБАРТ ВЕРНЕР (нім. *Werner Sombart*; 19.01.1863, Ермсleben, Прусія, Німецький Союз – 18.05.1941, Берлін, Німеччина) – со-

ціолог, філософ, економіст, проф. політ. економії. Основні праці: «Сучасний капіталізм» (1902); «Буржуа. Етюди з історії духовного розвитку сучасної екон. людини» (1913); «Три політ. економії» (1929); «Нім. соціалізм» (1934) та ін. **З.В.** – прихильник теорет. системи К. Маркса, але водночас вважав себе прихильником бурж.-ліберальних реформ, критично оцінюючи вплив бурхливої революційної пристрасті на наук. творчість засновників «наук. комунізму». У розвідках «Соціалізм і соц. рух у ХІХ ст.» (1896), «Пролетаріат. Нариси та етюди» (1906), «Чому у Сполучених Штатах немає соціалізму» (1906) обґрунтував ідеї реформування капіталістичного сусп-ва та підвищення ролі робітничого класу в процесі його перебудови. У пізніших працях «Пролетарський соціалізм» (1924), «Ідея класової б-би» (1924) та ін. відійшов від марксистських ідей і виступив з критикою матеріалістичного розуміння історії, класової б-би та диктатури пролетаріату. Після Першої світової війни творчість **З.В.** зазнала впливу ідей крайнього нім. націоналізму та шовінізму. В опублікованій 1915 р. розвідці «Торговці та герої» **З.В.** протиставив об'єднаній нац. ідеєю нім. «нації героїв» англ. «націю торговців», зорієнтовану на індивідуальний добробут і комфорт. У подальшому ультраправі й фашистські кола скористалися теорет. конструкціями вченого. Водночас **З.В.** не сприймав багатьох аспектів нацистської ідеології, тяжіючи до націонал-консерватизму. Найвідоміша багатотомна праця **З.В.** «Сучасний капіталізм» (1919–1927) – одне із кращих досліджень у галузі економіки. **З.В.** висунув та обґрунтував концепцію соц. плюралізму. Він не погоджувався з марксистами про неминучість революційної заміни капіталізму соціалізмом, стверджуючи, що сусп-во прямує не до соціалізму, а до складнішої екон. системи, що охоплюватиме і старі, й нові форми господарювання. **З.В.** обґрунтував можливість еволюційного прогресу капіталізму, його мирного переростання у соціалізм. Виступивши одним із авторів теорії «організованого капіталізму», **З.В.** акцентував: у майбутньому ліберальне бурж. сусп-во змінить устрій, заснований на етатизмі, пла-

номірності, корпоративізму, ієрархічності, принципі «фюрерства», автаркції, підпорядкуванні індивідуальних інтересів держ. і под. Розглядаючи історію виникнення капіталізму, **З.В.** доводив: цей сусп. лад своєю появою зобов'язаний найліпшим рисам людського характеру. В складі «капіталістичного духу» **З.В.** вирізняв: дух підприємництва, пов'язаний із грандіозністю ініціатив, багатством ідей, жадобою грошей, насильством, авантюризмом, героїзмом, жагою пригод і бюргерський (міщанський) дух, в основу якого покладено бережливість, скромність, уміння рахувати та заощаджувати, працьовитість, поміркованість, схильність до раціоналізації. Отже, **З.В.** дотримувався думки, що основу капіталістичної системи становить людська психіка. Крім того, природу бурж. сусп-ва він пов'язував із біологічним розвитком людини, її інстинктами й уподобаннями. Учений виокремив шість основних типів капіталістичних підприємців: розбійників, особливо учасників військових походів і заморських експедицій за золотом та екзотичними товарами; феодалів, зайнятих комерцією (продажем зерна, вовни, гірничою справою і под.); держ. діячів, котрі сприяють розвитку торгівлі й промислових компаній; спекулянтів (лихварів, банкірів, біржових гравців, засновників акціонерних товариств); купців, які вкладають торговий капітал у процес виробництва благ; ремісників, що поєднують в одній особі майстра і комерсанта. Також започаткував концепцію «соціального плюралізму», згідно з якою розвиток сусп-ва відбувається не внаслідок зміни господарських систем, а через їх співіснування, приєднання основних елементів нового устрою до попередніх. Відтак **З.В.** був переконаний: капіталістичне сусп-во прямує до нової «змішаної» господарської системи, де будуть гармонійно поєднуватися приватні, кооперативні, сусп., колективні, великі й дрібні, селянські та ремісничі господарства. Розвиток різних укладів і посилення впливу держави, на думку вченого, сприятимуть трансформації капіталізму в стабільне та високоефективне сусп-во майбутнього.

О. Сорба

I

ІБН ХАЛЬДУН, АБД АР-РАХМАН (араб. نودلخ نب دمحم نب منحلل دبع ديز وبا; 27.05.1332, Туніс, Туніс – 17.03.1406, Каїр, Єгипет) – араб. історик, філософ, держ. діяч. Отримав усебічну освіту. Обіймав посаду секретаря-каліграфа у султана у м. Фесі (1353 або 1354). З 1362 р. – на високих держ. посадах (радник, посол, міністр та ін.) у країнах Півн. Африки і Гранадській державі. 1382 р. переїжджає в Каїр, викладає у школах при аль-Лзхарі й ін. мечетях, на посаді судді (каді) малікітського мазхаба. На схилі віку перебував на службі у *Тамерлана*. Основні праці: «Книга повчальних прикладів та збірка повідомлень про дні арабів, персів, берберів та їхніх сучасників, які володіли могутньою владою» (1370); «Ядро «Короткого викладу» основ віри»; «Зцілення того, хто запитує і покращення запитань». Політ. погляди **І.Х.** викладені у першій частині «Книги повчальних прикладів та збірка повідомлень про дні арабів, персів, берберів та їхніх сучасників, які володіли могутньою владою» під назвою «Вступ» («Мукаддіма»). **І.Х.** зосередив увагу не на побудові ідеальних концепцій, а вивчав реально існуючу мусульманську державу, поєднуючи філос., юрид. та іст. підходи. За природою людина агресивна та прагне винищувати собі подібних. Стримати ці агресивні нахили здатна держава. Вона, маючи право на примус, застосовує його і до власних підданих, і до сусідів, і до зовнішн. сфери загалом. Внутрішн. аспект цього примусу означає здатність правителя забезпечувати порядок у державі, приймати та реалізовувати закони, формувати армію, збирати податки. Зовнішн. аспект верховної влади – можливість не підкорятися будь-якій ін. владі. Джерелом влади володаря вважається, насамперед, сила. Водночас участь у житті держави можуть брати не лише володарі, а й усі піддані. Тому зміни в сусп-ві

спричиняють низку змін у державі. Вона, за **І.Х.**, не існує вічно, має чітко окреслені межі – час життя трьох поколінь. Держава проходить у розвитку п'ять етапів: виникнення нової влади, що спирається на силу, замість попередньої; формування єдиновладдя після знищення супротивників та соратників; розквіт держави; виникнення опозиції та застосування насильства для її придушення; занепад і руйнування держави. Використавши цей теорет. підхід до аналізу іст. еволюції халіфату, **І.Х.** констатує перетворення його на монархію. Поступово мусульманська держава почала поєднувати ознаки халіфату та монархії, згодом перетворилась на монархію. Головним об'єднавчим елементом монархії стає сила – «віру замінює меч» (на відміну від халіфату). Учений виокремлює чотири етапи розвитку мусульманської держави: 1) «чистий» халіфат «праведних» халіфів; 2) перехід від халіфату до монархії (характеризується збереженням зовнішн. атрибутів, цілей і функції халіфату, але договірний характер влади у халіфаті замінюється деспотичними методами правління); період від Муавії до поч. халіфату Аббасидів; 3) перетворення мусульманської держави на монархію за збереження лише назви «халіфат» (халіфат Аббасидів); 4) завоювання арабів ін. державами, руйнування халіфату, главою держави стають не муджтахіди. **І.Х.** вирізняє такі різновиди форм правління: природна монархія; політ. монархія; халіфат. Природна монархія – деспотичний режим особистої влади; правитель управляє, керуючись особистими інтересами. Політ. монархія – управління за допомогою раціональної справедливості, захист підданих, протидія всьому, що шкодить підданам. **І.Х.** критикує політ. монархію, оскільки володарі не пропагують релігійні цінності. Халіфат – управління, яке спирається на священне мусульманське право, спрямоване на захист віри та релігійні цінностей і загалом інтересів підданих. Перевагу **І.Х.** надає халіфату, адже суверенітет, що ґрунтується на мусульманському праві, уособлює вищу справедливість.

В. Бунь

ІВАН XXIII (італ. *Angelo Giuseppe Roncalli*; 25.11.1881, Сотто іль Монте, Італія – 03.06.1963, Ватикан) – Папа Римський (1958–1963), фундатор нової «ери» в історії Римо-католицької церкви, позначеної відкритістю, інтенцією до змін. Ключова подія понтифікату – II Ватиканський Собор. Автор кількох енциклік, присвячених соціальній тематиці. Народився у бідній багатодітній родині фермера *Дж. Ронкалі*. В 11 років поїхав до ломбардського м. Бергамо готуватися до священства. За сумлінне навчання у 1900 р. був направлений на теологічні студії до Риму. Провчившись лише рік у рим. семінарії, мусив піти до війська. Пізніше, у роки Першої світової війни, служив військовим капеланом. Попри перерву в зв'язку з військовою службою, у 23 роки був висвячений. Продовжив навчання у рим. семінарії, невдовзі захистив докторат із канонічного права. Після цього став на шлях, що згодом приведе його до папської тіари. Тодішній Папа Пій X попросив молодого священика стати помічником під час посвячення в єпископи *Дж. Радіні-Тедеші*, котрий мав очолити діоцезію у Бергамо. Новому єпископові дуже сподобалося, як той виконував обов'язки, і запропонував йому стати своїм секретарем. Упродовж наступних 9 років, окрім виконання функцій секретаря єпископа, **I.XXIII** викладав теологію і слугував духовним наставником молодих людей, котрі готувалися до рукопокладання. За цей час здобув значний душпастирський досвід. Дуже любив і зазнав великого впливу від єпископа, що вважався одним з найпрогресивніших прелатів Італії. Після війни був призначений директором італ. організації підтримки зарубіжних місій. Хоч це призначення не приносило значних лаврів, але забезпечило особистий зв'язок з багатьма впливовими церковними діячами в усій Європі, зробило його ім'я широко відомим у церковних колах. Певну увагу до нього також привернула праця, присвячена діяльності св. Ш. Боромеро, видатного церковного діяча періоду Контрреформації. Саме завдяки участі у написанні цього дослідження **I.XXIII** познайомився з монсеньйором *А. Ратті*, завідувачем бібліотеки у Мілані, котрий згодом став *Папою Пієм*

XI і запросив **I.XXIII** до дипломат. служби Ватикану. Його висвятили на архієпископа і призначили апостольським посланцем у Болгарії. Понад 10 років він представляв інтереси католицької меншості у цій православній країні. Відтак отримав призначення у Грецію, за сумісництвом очолив дипломатичну місію Ватикану в Туреччині. На його плечі знову лягли обов'язки представництва нечисельної спільноти католиків. Він обрав своїм осідком Стамбул. **I.XXIII** приділяли мало уваги і вище турецьке керівництво, й ієрархи Ватикану. Втім у цей час він здобув слави як надзвичайно гостинний господар. У його домі найчастіше збиралися гості практично з усього дипломатичного корпусу: у дружній і доброзичливій атмосфері за вечерею велися змістовні бесіди. Загалом жоден з цих постів не віщував щонайменшого поступу в кар'єрному зростанні. Тож можна було вважати, що церковнослужительський шлях **I.XXIII** добіг найвищої фази. Коли архієпископ лишався на самоті, він усвідомлював свою покинутість, падіння духу та відсутність упевненості. Це засвідчують його щоденники. Проте витівки долі зносив зі смиренністю, терпінням та незмінним добрим гумором. У 1944 р. **I.XXIII** призначили папським нунцієм у щойно звільненій *III. де Голлем* Франції. Ця звістка шокувала його: першою думкою було припущення, що в Римі допустилися помилки, зазначивши прізвище **I.XXIII** у документах. Однак все було обґрунтовано. Попередник на цьому посту монсеньйор *В. Валері* дискредитував себе співпрацею з урядом маршала *Петена*, який був колабораціоністом Німеччини впродовж окупації. Генерал *де Голль* дав чітко зрозуміти, що *Валері* як *persona non grata* має бути якнайшвидше замінений. На нового нунція покладалися обов'язки сусп. примирення, подолання гострої нетерпимості, жаги помсти, ворожості. Саме у такій ситуації були дуже затребуваними риси доброти, тактовності, правдивого душпастирства, котрі зажди проявляв **I.XXIII**. Він ніколи не заплямовував себе участю в політ. інтригах. Від нього очікували охолодження радикальних настроїв, відновлення незалежності церкви, а також сприяння звільненню

багатьох нім. семінаристів, ув'язнених як бранців війни. Особливо необхідним було переконати молодих франц. священників, що вияв екстремального націоналізму є хибним шляхом. Архієпископ успішно справився зі завданнями і за це 1953 р. Папою *Пієм XII* був зведений у кардинальський сан. У 71 рік він став патріархом Венеції та більш, аніж будь-коли, міг упевнитися, що досяг завершення своєї церковнослужительської місії. Тому для нього було великим здивуванням, що саме його обрали Папою після смерті *Пія XII*. Імовірно, через похилий вік, його кандидатура виявилася прийнятною для всіх партій. Вважали, що він буде «перехідним» Папою (*papa dipassagio*), а період його понтифікату – статичним, вписаним у традиційні межі, й дасть змогу підтримувати наявний *status quo*, доки не з'явиться новий дієвий Папа. Однак за роки тривалого віддаленого служіння **I.XXIII** виробив ідеї, котрі передбачили докорінне змінення образу церкви. Посівши папський престол, він стрімко почав втілювати їх у життя. Можливо, молодший понтифік з меншою жагою взявся б здійснювати такі сміливі ініціативи. Відразу після папської інтронізації **I.XXIII** оголосив про скликання екуменічного собору – першого за майже 100 років. Рішення було цілком спонтанним, спричинене раптовим натхненням – «осянням від Святого Духа». Мета – оновити церкву, віднайти її духовне коріння, сприйняти подих часу. Цей підхід отримав назву «відновлення» (*«aggiornamento»*). За масштабами – це перше з часу Реформації фундаментальне перепрограмування католицизму. Чимало кардиналів висловили спротив проти проекту Папи, і намагалися стримати розгортання процесу. Однак Папа непохитно прямував до мети, і 1962 р. розпочалася перша сесія II Ватиканського Собору. Він тривав понад три роки. На жаль, його натхненник і організатор застав за життя лише перший рік.

Відповідно до заповіту **I.XXIII** рішення Собору мали бути тільки позитивними. Жодні засудження та анафем не повинні виноситись, а політ. ворожнеча залишитись осторонь. Церкві потрібно визнати, що вона – слуга слуг Божих, а не владики. II Ватикан-

ський Собор повинен мати характер пасторальної ради, не проголошувати нових догм, але переглянути доктринальні положення та старі порядки. Загалом Собор мав стати новою П'ятидесятницею, закликати до оновлення в Святому Дусі. II Ватиканський Собор був важливим екуменічним досягненням. Католицька церква вперше взяла на себе частку відповідальності за конфесійний розкол у християнстві. Прихильність **I.XXIII** до екуменічного світогляду цілком зрозуміла, з огляду на його тривале перебування у православних країнах. Проте ніхто не очікував відкритості такого широкого масштабу. Він охоче зустрічався з предстоятелями схід. православних церков, ієрархами англійської церкви, пасторами протестантських церков, запрошував їх сердечно до участі у Ватиканському Соборі. Прагнучи деполітизувати фактичну позицію церкви, зміцнював її ідейний вплив на політ. процес. Висловив тезу про первинність та перевагу інтересів людини над інтересами держави. У міжнар. питаннях виступав за мир і мирне співіснування держав з різним сусп. ладом, вирішення всіх спірних питань через переговори. Під час Карибської кризи закликав представників США та СРСР до стримання й усвідомлення руйнівних наслідків силового зіткнення. В енцикліці «Мир на Землі» (*«Pacem in Terris»*), не вдаючись до дипломатичної риторики, акцентував на необхідності вироблення нової концепції, здатної не допустити виникнення нових конфліктів, передусім військових. Також звернувся до заможних держав та ООН про надання допомоги бідним країнам і народам. Вирівнювання величезних диспропорцій між країнами в усьому світі розглядав як умову встановлення тривалого миру на Землі. Констатував важливе значення церкви як надполіт. духовного ін-ту в світі.

С.Орлов

ІДЕНТИЧНІСТЬ ТЕРИТОРІАЛЬНА (регіональна/локальна) – вияв колективної ідентичності, який зумовлює самовизначення особи у територ. контексті, усвідомлення власної причетності до певної територ. спільноти та її системи цінностей. **I.л.** (ідентичність з певною місцевістю) та **I.т.** (іден-

тичність з певною регіональною спільнотою) постають базовими рівнями ієрархічної системи колективних ідентифікацій, що мають в основі просторові ознаки (локальна – регіональна – нац. – наднац. ідентичності). Для них територія постає головним градієнтом та чинником соціалізації індивіда і політ. мобілізації. Очевидно, **І.т.** мав на увазі *Е. Сміт* у дослідженні колективних ідентичностей, ставлячи чинник території на друге місце після роду в системі ідентифікації людини, вважаючи, що вона має значну об'єднуючу силу. Ідентифікація на мезорівні, або **І. т.** формується на підставі почуття спільності володіння та користування певною територією, власних соц. зв'язків, способів організації життєдіяльності, системи цінностей, котрі різняться від загальнонац. **І.т.** привертає увагу, з одного боку, дослідників процесів глокалізації у зв'язку з тенденціями зростання ролі регіонів у міжнар. поділі праці та транскордонному співробітництві, з ін. – дослідників процесів націотворення, які дотримуються того, що регіональна ідентифікація сильніше виявляється в сусп. вах, де не завершився процес формування нац. ідентичності. Звернення до феномену **І.т.** відбувається в її співвідношенні з ідентичністю нац. Вважається, що **І.т.** значно більше порівняно з нац. пов'язана з територією, яка вагома для індивіда та спільноти. Вона переважно не підмінює нац. ідентичність, будучи системою не жорстких, обов'язкових, а радше рихлих і гнучких зв'язків. Ідентифікація на макрорівні, або **І.т.** реалізується через ідентифікацію з окремими елементами: місцем народження; особливостями ландшафту і клімату; значущими історико-культурними подіями; відомими особами; близькими, друзями, колегами; екон. спеціалізацією території; особливими реальними або приписуваними межами колективної поведінки. Вона є формою ідентифікації людини із локальним або місцевим співтовариством, відчуттям причетності до подій, котрі відбуваються на території безпосереднього мешкання (міста, р-ну, селища, села, мікрор-ну). Однак співтовариства міста, р-ну, селища, села, мікрор-ну володіють різними атрибутами локальності. В ідеалі представ-

ників локального співтовариства об'єднують безпосередні контакти, єдність цілей і засобів, що зумовлює обмежену кількість його членів. Проте на урбанізованих територіях локальні співтовариства витісняються територ., для яких властиві менш стійкі зв'язки між членами, нижчий рівень індивідуальної та колективної ідентифікації, готовність до міграції, слабке почуття спільного господарювання тощо. Чинник «безпосередніх контактів» сьогодні перестає бути визначним атрибутом **І.т.**, а локальне співтовариство як її носія все частіше підмінює «територ. громада» чи «територ. колектив громадян», для котрих показник чисельності населення стає другорядним. Останніх же об'єднує право членів на реалізацію публічної влади безпосередньо або через обраних представників, що реалізується через систему місцевого самоврядування. **І.т.** як різновид колективної ідентичності містить три компоненти – когнітивний, емоційно-афективний та інструментальний. Когнітивний компонент – це набір об'єктивних і стійких ознак, з котрими себе ототожнює індивід і спільнота, процес та результат самокатегоризації розуміння людиною себе в термінах співвідношення з певною соціальною групою. Він потребує певних знань про власну й суміжні територ. спільноти, щоб «свою» спільноту можна було обмежити від «ін.»; виявляється в інформованості громадян про свій регіон чи місцевість, їхні географічні межі. Оскільки часто регіони не є однозначно визначеними ні з іст., ні з географічного погляду, а рубежі між ними часто є лише результатом прагнення до управлінської ефективності, знайти своє «ми» для регіону набагато складніше, ніж для держави або навіть для певного населеного пункту. Тому не лише формальний адміністративно-територ. поділ країни, а будь-яка інформація, статистичні дані, що підтверджують відмінність певного регіону від ін. складають когнітивний компонент **І.т.** Емоційно-афективний компонент постає суб'єктивним способом сприйняття та обґрунтування когнітивного компонента. Йдеться про певний набір емоцій відносно своєї територ. спільноти, своєрідне почуття любові до «батьківщини», яке утворює гру-

пову солідарність. Інструментальний (поведінково-регулятивний) компонент складає основу для соціально-політ. мобілізації населення й колективної діяльності. Він виявляється від готовності розділяти практики, прийняті у співтоваристві, до зобов'язань здійснювати вчинки, що зумовлені цінностями, яких дотримується ця група. **І.т.** – основа для відповідних політ. культур та організації політ. життя у територіально обмежених просторах.

Т. Панченко

ІДЕОЛОГІЯ – (грец. *idea* – поняття, ідея і *logos* – слово, вчення) – система переконань та ідей, поглядів на сусп-во та його політ. життя, що відображає ідеали, світогляд, інтереси, умонастрої людей, класів, соц. верств, політ. партій, громадських рухів, охоплює цінності, нормативні й цільові схильності та способи їх досягнення. Це один з найчіткіше виражених комплексів духовного життя сусп-ва, який виявляє сукупність поглядів, цілей людей, котрі характеризують їхню самосвідомість, відношення до дійсності та становище у конкретно-іст. умовах сусп. життя. Уперше термін «**І.**» у наук. вжиток запровадив франц. філософ і економіст *Д. де Трасі* на поч. ХІХ ст. для позначення теорії про виникнення і функціонування ідей. Формування **І.** як учення мало кілька етапів. Перший – теорет. пошуки мислителів Нового часу. **І.** очолювала всі революції нової та новітньої історії. Проте в середині ХХ ст. з'явилась концепція «кінця **І.**», т.зв. теорія деідеологізації (*Д. Белл, З. Бжезинський, Р. Бейлі, Ф. Фукуяма*). Однак поступово відбулось відродження теорії **І.** (реідеологізації). Сучасні концепції **І.**: «розширювана» (*Т. Парсонс*) – **І.** трактується як система цінностей конкретного сусп-ва, яка постає у вигляді універсальних орієнтацій соціально-політ. діяльності; «директивна» (марксизм) – вважає **І.** одним із різновидів наук. знання, який обґрунтовує прагнення соц. класів до політ. влади; «культ.» (*М. Вебер, К. Мангейм*) – **І.** є важливим елементом і політ., і загальної культури. Історія політ. життя підтверджує, що **І.** – система переконань, що закономірно виходить на політ. сцену в кризові періоди розвитку сусп-ва і здатна порушувати стан

соціальної аномалії в таких умовах. **І.** є також системою цінностей з рисами віри й тому – з потужним орієнтаційним потенціалом. Відповідно кожна **І.** має власні функції: орієнтаційну (основні уявлення про сусп-во, людину, владу і под.), мобілізаційну (пропонування ідеалу досконалішого сусп-ва, його мобілізація), інтегративну (наділення сенсом політ. подій), амортизаційну (ослаблення соціального напруження), висловлення і захисту інтересів соціально-політ. угруповань. **І.** взаємопов'язана з політикою, наділяє її ідеалами, цінностями, спрямовує політику. Виокремимо три аспекти розгляду **І.** як: 1) специфічної ділянки формування та функціонування соціально-політ. знання; 2) засобу групового та класового усвідомлення і перетворення політ. реальності; 3) ідеологічного стимулу політ. активності. Важливі структурні елементи політ. **І.** – гіпотеза, ідея, концепція, теорія, гасло, ідеал. Вони утворюють політ. програму діяльності суб'єкта політики. Політ. наука визначає типологію політ. **І.** залежно від тих ідей, на котрих вони ґрунтуються. Існують різні основи щодо класифікації **І.** за: суб'єктами – класова, парт., станова (рабовласницька, феодална, бурж., пролетарська, християнсько-демократ., ліберальна, консервативна); ідейно-політ. течіями – релігійна, національно-визвольна, соціал-демократ., соціаліст., комуністична, анархістська, реформістська; типом політ. режиму – абсолютистська, тоталітарна, демократ., імперська, вождистська. Найпоширеніші **І.** – політико-парт., які мають багато визначень. До найвпливовіших **І.** належать лібералізм, консерватизм, комунізм, соціал-демократизм і фашизм. Окремі вчені до цього списку додають фемінізм, комунітаризм, націоналізм, анархізм, технократизм, екстремізм, расизм, але це радше різновиди окремої головної **І.** Формуються політ. **І.** на засадах певних соціально-екон. відносин і мають на меті активізацію суб'єктивного чинника. Плюралізм ідейно-політ. течій, терпимість до інакодумства є запорукою стабільності будь-якого політ. ладу. Сучасна політ. думка дедалі більше акцентує на утвердженні т.зв. глобальної **І.**, здатної об'єднати людей.

С. Денисюк

ІМІДЖ ПОЛІТИКА (англ. *image* – образ, цілісна картина) – публічний образ політика, уявлення про нього, його сприйняття в мас. та індивідуальній свідомості, що формуються цілеспрямовано, переконливо і визначають відповідне ставлення до політика. **І.п.** створюється на основі вимог, очікувань аудиторії, на яку він спрямований, стереотипів мас. свідомості про «ідеального політика», об'єктивних можливостей політика і каналів передачі іміджевих повідомлень у поєднанні зі суб'єктивно встановленими цілями. Найважливіше у побудові **І.п.** – конструювання образу через визначення та формулювання характеристик і ролей. Вони поєднують реальні й очікувані (бажані) риси політика, котрі відображаються у різних формах, – візуальній (зовнішн. вигляд, жести, міміка), вербальній (мова, виступи, статті), контекстно-рольовій (фах, освіта, сім'я, минуле, спорт, здоров'я, хобі, домашні тварини). **І.п.** допомагає наголошувати на рисах і соціальній ролі політиків, що знаходять відгук в електорату, нейтралізувати негативні чи неприйнятні. Імідж може бути і штучною імітацією або наданням зовнішн. форми особі політика в очах електорату. Якщо риси, на котрих зосереджується увага, неістотні, поверхові (або неіснуючі), то створений образ політика далекий від життя і, відповідно, імідж також хибний (псевдо-імідж). І навпаки, коли риси політика визначальні, то образ політика наближається до реального. Створений імідж повинен бути яскравим, конкретним. **І.п.** характеризується також фрагментарністю, неточністю, що виникають свідомо або в процесі передачі інформації через різні канали. Ці особливості **І.п.** призводять до маніпулювання мас. свідомістю. Водночас вони зближують політика з виборцями, роблять його образ «людянішим», допомагають вирізнути політика з-поміж ін.

Л. Угрин

ІМПЕРІАЛІЗМУ ТЕОРІЯ – теорія, розробниками якої є *Дж. Гобсон, В. Ленін, Р. Гільфердінг, Р. Люксембург, Ф. Штернберг*. Згідно з нею, внаслідок територ. та економіко-фінансової експансії промислово розвинутих держав встановлюється їхнє панування над

усім ін. світом, а під маскою здійснення цивілізаційної місії здійснюється пограбування колоніальних і залежних країн. У підсумку виникає об'єднання цих держав, що житиме цілковито за рахунок народів решти світу. Утворення капіталістичного світового господарства спричиняє збільшення зубожіння, кількості нестерпно важкої, малооплачуваної праці та зростаючої незабезпеченості існування на всій земній кулі, яким і є накопичення капіталу небагатьма. Коли приватні інтереси власників капіталу можуть зіткнутися з сусп. і призвести до згубної політики, то ще небезпечніші специфічні інтереси фінансиста, головного ділка з розміщення капіталів. Рядові вкладники капіталу слугують лише знаряддям у глобальних фінансових діячів, котрі розглядають фонди й акції не як грошові внески, що приносять відсотки, а радше як засіб для спекуляцій на грошовому ринку. Тому досвід історії імперіалізму кін. XIX – поч. XX ст. підтверджує: злиття банкового і промислового капіталів зумовлює руйнування держав, революцій і глобальних воєн. *Дж. Гобсон* у праці «Імперіалізм. Дослідження» (1902) зауважує, що, розпоряджаючись великою кількістю фондових паперів і акцій, маніпулюючи мінливим коливанням цінностей, магнати біржі отримують прибуток. Ці великі комерційні махінації – грюндерство (мас. створення акціонерних товариств з метою швидкого їх перепродажу), маклерське посередництво, облік векселів, пристрій позик і організація акціонерних сусп.-в – утворюють центр. нервовий вузол міжнар. капіталізму. Так, брит. економіст з репутацією суспільствознавчого еретика ввів 1902 р. цей термін у сучасний лексикон сусп. та екон.-політ. думки. Автор допускає: у кінцевому підсумку виникне об'єднання зах. держав, яке житиме за рахунок ін. народів. Отже, *Дж. Гобсон* передбачив появу того, що згодом назвали «імперіалізм» та «ультраімперіалізм» і що стало реальністю в наші дні. Разом із союзом такого типу виникне, за *Дж. Гобсоном*, «жахлива небезпека паразитизму Заходу». *Р. Гільфердінг* у праці «Фінансовий капітал» (1910) розкриває природу «нового капіталізму» і доводить паразитичний характер цієї системи. Деталь-

но висвітлено процес утворення фіктивного капіталу, описано фондову біржу, її роль як ринку фіктивного капіталу, а також механізму біржової спекуляції. Фінансовий капітал прагне не свободи, а панування. Йому потрібна держава, що повсюдно може здійснювати втручання, аби весь світ перетворити на сферу застосування для свого фінансового капіталу. Отже, політика фінансового капіталу має три основні мети: створення наймасштабнішої господарської території; ця територія повинна зруйнувати конкуренцію нац. виробників; така територія має перетворитися на сферу експлуатації для наднац. монополістичних об'єднань. Саме висновки *Р. Гільфердінга* покладені в основу праці *В. Леніна* «Імперіалізм як вища стадія капіталізму» (1916, надрук. в Росії 1917), де наведені головні ознаки імперіалізму і зроблено спробу довести приречення цього ладу. *В. Ленін* зі своїм пророцтвом запізнився. Те, що імперіалізм нефункціональний у глобальному масштабі, 1917 р. стало зрозумілим уже багатьом. *В. Ленін* переважно продовжує дотримуватись моделі *К. Маркса*, яка містить вдало підібрані та викладені факти й аргументи, котрі підтверджують утопічність планів вбудовування транзитивних систем у ядро «глобального капіталізму». Як відомо, і більшість марксистів поч. ХХ ст., і впливова частина марксистів кін. ХХ ст. прийняла положення *К. Маркса*: проходження усіх країн через формацію капіталізму неминуче. *В. Ленін* показує, прямо не стверджуючи, – перехід капіталізму в стадію імперіалізму зробив такий розвиток світової системи неможливим хоча б тому, що монополії «центру» захоплюють джерела сировини в усьому світі, присікаючи можливість розвитку «тубільного» капіталізму. Крім того, в процесі поступу капіталізму можливості його виникнення і розвитку поза метрополією скорочуються. Отже, висновок: уже на поч. ХХ ст. будь-який шанс індустріалізації та модернізації на шляхах капіталізму для тих країн, котрі не потрапили до складу метрополії, була втрачена. Їхньою долею стала слабозвинутість. Єдину змогу сформувавши умови для свого екон. і соціального розвитку для таких країн могла дати тільки вели-

ка (світова) антикапіталістична революція. *В. Ленін*, прямо цього не кажучи, зазначає, що в цикл розширеного відтворення економіки Заходу безперервно ін'єкціюються величезні засоби ззовні. По суті, *В. Ленін* тут ілюструє висновки *Р. Люксембург*. Вона вбачала екон. витоки імперіалізму в особливостях розширеного відтворення: капіталісти можуть забезпечити реалізацію додаткової вартості лише частково, за рахунок особистого споживання. Тому необхідно, аби існували некапіталістичні виробники та споживачі й усередині власної держави, й у відсталіх країнах. Імперіалізм ототожнювався з політ. виявом процесу накопичення капіталу в його конкурентній боротьбі за залишки некапіталістичного світового середовища. Бо, виявляється, цикл розширеного відтворення не може бути замкнутий лише внаслідок праці зайнятих у ньому робітників, завдяки їхній додатковій вартості. Для нього необхідне безперервне залучення ресурсів ззовні капіталістичної системи (зі села, колоній, «третього світу»). Справа не обмежується «первинним накопиченням», воно не може бути «первинним» і має відбуватися постійно. У своїх працях *Р. Люксембург* наголошує, по-перше, що для перетворення додаткової вартості на ресурси розширеного відтворення необхідні покупці поза зоною капіталізму. Лише так капіталіст може реалізувати додаткову вартість, обмінявши її на засоби для розширеного відтворення. Цією торгівлею займається компраторська буржуазія поза зоною капіталізму. Отже, зроблене *К. Марксом* припущення, що капіталізм охопив увесь світ, нездійсненне – такого капіталізму не може існувати. По-друге, за *Р. Люксембург*, капіталістичне накопичення залежить від засобів виробництва, створених поза капіталістичною системою. Безперервне зростання продуктивності праці потребує необмеженого використання усіх матеріалів і ресурсів Землі та природи. Сутність і спосіб існування капіталізму несумісні з жодним обмеженням у цьому сенсі. Починаючи з моменту зародження, капітал прагнув повернути виробничі ресурси всього світу. В своєму прагненні оволодіти придатними до експлуатації продуктивними силами капі-

тал витягує засоби виробництва зі всіх куточків Землі, здобуваючи їх із власної волі, насильно, зі сусп-в найрізноманітніших типів, котрі перебувають на всіх рівнях цивілізації.

Велику увагу виявленню впливу колоніальних і залежних країн на розвиток капіталізму в країнах Заходу приділяв у працях «Імперіалізм» (1926), «Імперіалізм і його критики» (1926) та «Імперіалізм і кризи» (1930) нім. соціал-демократ Ф. Штернберг. Творці теорій імперіалізму не могли не бачити відмінності між капіталізмом зах. країн і капіталізмом у колоніях, напівколоніях та ін. залежних країнах. Однак її трактували переважно як відмінність між капіталізмом розвинутим, дозрілим, панівним у країні та капіталізмом, що виникає, формується і ще не підпорядкував собі ін. суспільно-екон. устрої. Імперіалізм ототожнювався з політ. виявленням процесу накопичення капіталу. «Плід» світового фінансового експансіонізму, глобальний імперіалізм, модифікувавшись після Першої та Другої світових воєн, поєднувався з політ. виявом процесу накопичення капіталу в його конкурентній боротьбі за залишки некапіталістичного світового середовища. Дослідження концепції та моделей т.зв. імперіалізму важливе сьогодні для обговорення і розуміння таких проблем: ступінь адекватності аналізу головних моделей розвитку й кризи капіталізму (постімперіалізму, «пізнього» капіталізму, неокапіталізму гегемонії, посткапіталізму тощо); природа сучасних виявів соціальної революції; трансформацій ідеології світового та сусп. розвитку; перспективи функціонування ринкової економіки; доктрина глобалізації, її ідеологічного прикриття.

В. Зінченко

ІМПЕРІАЛІСТ (лат. *imperare* – правити)

– 1) прихильник політ. та екон. панування одних держав і народів над ін., формування й існування колоніальної системи світу або асиметричної залежності чи різних форм контролю групи одних держав від ін., встановлення світової ієрархії, що в різних формах постійно відтворюють модель «домінуючий центр – підкорена периферія»; 2) носій політ. та ідеологічних поглядів, котрі обґрунтовують імперіалістичну політику

держав – залучення до цивілізації та християнської релігії відсталих народів і територій; повернення до іст. та культурних основ; поширення «прогресивних» ідеологій (напр., марксистської); поширення демократії на Сході; 3) політ. або громадський діяч, який проводить імперіалістичну політику; 4) в рамках марксистської доктрини й ідеології – прихильник капіталізму.

Л. Угрин

ІНДИВІДУАЛІЗМ – принцип організації життя індивіда та сусп-ва, де перший має пріоритетне значення і найвищу цінність – суверенність громадян. прав і свобод. **І.** як певний ідеологічний компонент ґрунтується на принципі самоцінності та самодостатності, незалежності, неповторності й унікальності кожної людської особистості, з творчими здібностями та можливостями. Незалежність і самодостатність засвідчують про автономне існування кожної людини. Принцип **І.** орієнтований на соц. захист прав людини, її гідності й суверенітету, на самостійність і самодостатність як члена співтовариства, здатність протистояти зовнішн. впливам. **І.** є однією з дефінітивних ознак лібералізму як соціального й ідеологічного феномену. Лібералізм вважає **І.** базовою одиницею соціального цілого. У зв'язку з цим безпосередньо навколо зазначеного поняття у ліберальній теорії концентруються всі елементи, цінності, принципи. Лібералізм в обґрунтуванні принципів **І.**, з одного боку, акцентує на ідеї автономного існування кожного індивіда; з ін., ґрунтуючись на комплексному підході, за яким людина розглядається істотою соціальною, що має потребу в співпраці з ін. людьми, звертає увагу на її соціальне оточення. Погляди, котрі містили ідеї індивідуалізму, висловлювалися ще в Стародавній Греції, починаючи з *Демокріта* і софістів. Вони значно поширились у вченнях *Епікура* та стоїків. Концепція **І.** оформилася в епоху Відродження і філософськи обґрунтована в Новий час, затвердивши самоцінність індивідуальної людської душі, її принципову відмінність від ін. сенсів і цінностей буття. Розквіт **І.** припав на період ранніх бурж. революцій і проаналізований, зокрема, у вченнях *Дж. Локка*, *А. Сміта*, *Ж.-Ж. Руссо*,

Б. Франкліна, І. Канта, В. Гумбольдта, Б. Константа, І. Бентама, Дж. Гелбрейта, Ф. Гізо, Дж. Мілля. **I.** постав у вигляді ідеології, що протистоїть феодальному абсолютизму, становому принципу соціальної структури і виразу народжуваних капіталістичних відносин (з притаманними їм свободою приватного підприємництва та принципом користі як регулятора поведінки людини). У розгорнутому вигляді принцип **I.** сформулював у ХІХ ст. франц. учений і політик А. де Токвіль, що описав механізм вияву **I.** як природної реакції людини на авторитаризм держ. влади та політ. деспотизм. Паралельно з позитивним тлумаченням **I.** сформувався й ін. погляд. Прихильники соціаліст. теорій почали використовувати поняття **I.** для протиставлення соціалізму. Отже, в соціаліст. традиції, на відміну від ліберальної, вкоренилося негативне трактування **I.** як егоїзму і заперечення громадських зв'язків. Дослідники **I.**, зауважуючи суть даного принципу, науково обґрунтували ідею про те, що він не означає права порушувати закони, загальноприйняті норми моралі, коли, безперечно, вони не принижують гідності й честі ін. людей, а, навпаки, передбачає розвинене почуття відповідальності за свої думки та вчинки. У такому аспекті **I.** не тотожний егоїзму, він тотожний усвідомленості й відповідальності. Хоча за надмірної абсолютизації позицій окремого індивіда в його протиставленні ін. індивідові, сусп-ву загалом **I.** може перерости в егоїзм.

Новий сплеск інтересу до ідей **I.** характерний для ХХ ст. і пов'язаний з розвитком монополістичного капіталізму, посиленням ролі держави в регулюванні сусп. відносин, розвитком ідей «нового», або соціального лібералізму, процесом глобалізації. Наприкін. ХХ ст., у 80–90-х рр., саме індивідуалізація перетворилася на домінуючу тенденцію сусп. змін. У соціології та політології повсюдно стверджується уявлення про **I.** як одну з основних характеристик сучасного сусп-ва. Це пов'язане з тим, що лібералізація ідеології соціал-демократизму і консерватизму (це явно виявилось у низці положень неоконсерватизму) підвела ці політ. явища до зміни пріоритетів, позитивної оцінки аспектів **I.** та

колективізму й оновила трактування названих категорій. Соціал-демократи і консерватори, дотримуючись ліберальної концепції цінності людської особистості, акцентують на розвитку індивідуальності людини, соц. значущості її прав і свобод, потреб, способу мислення і поведінки, творчих можливостей, відповідальності, котрі в індивідуальному значенні є передумовою оформлення колективного феномену. Це обумовлено тим фактом, що загальне формується на основі елементів одиничного (індивідуального). Крім того, в нинішніх умовах колективні цінності поступаються місцем індивідуальним цінностям, а індивіди вступають у певні співтовариства, групи та ін. лише для реалізації й відстоювання власних інтересів. Утім, соціал-демократи не відмовилися остаточно від ролі у сусп-ві колективного феномену (відмовившись від його значення та ролі в теорії і практиці радянського соціалізму), а консерватори від значущості спільноти (сім'я, етнос, нація, сусп-во і под.), виходячи з того, що без них немислимий повноцінний саморозвиток і самовираження особистості (індивіда), його духовно-культурне становлення. У питаннях **I.** та колективізму лібералізм загалом постає і проти крайнього колективізму, який утискає і часом ігнорує свободу кожної особистості, й проти крайнього **I.**, що пригнічує свободу ін.

Н. Гедікова

ІНТЕГРАЦІЯ (лат. *integratio* – відновлення, поновлення; *integer* – ціле) – у загальному розумінні позначає процес взаємного зближення, взаємопроникнення, об'єднання певних елементів (частин) у ціле й утворення між ними усталених взаємозв'язків; процес перетворення відносно самостійних і малопов'язаних об'єктів (індивідів, груп, верств, держав) у цілісну систему, що характеризується узгодженістю та взаємозалежністю її частин на засадах загальних цілей, інтересів, принципів. **I.** в політиці означає різноманітні форми об'єднання кількох політ. сил з метою досягнення спільних цілей. Існують різні форми **I.**: екон., політ., територ., політико-територ., соціокультурна, релігійна та ін., котрі щільно пов'язані між собою і становлять різні аспекти загальних

інтеграційних процесів. Екон. І. передбачає міждерж. регулювання екон. залежності, формування господарчого комплексу, орієнтованого на потреби окремих регіонів, вона також охоплює процес виходу руху товарів, послуг та робітничої сили за межі нац. або держ. кордонів, створення єдиної ринкової системи, покращення виробництва праці й рівня життя у країнах, об'єднаних в інтеграційному блоці. Передумовою глобальної (світової) екон. глобалізації стала індустріальна промислова революція, що змінила екон. відносини всередині ХІХ ст. у більшості західноєвропейських країн. На поч. ХХ ст. світове господарство сформувалося як цілісна система, що охоплювала машинну індустрію, нові засоби мас. комунікації (залізничний транспорт, телеграф, радіо) та світовий ринок товаровиробництва і праці. У період між Першою та Другою світовими війнами відбулися зворотні дезінтеграційні тенденції, обумовлені не лише складними політ. процесами, а й кризою індустріальних форм світової І. (передусім вугледобувної промисловості, зменшення ролі залізничного транспорту). Це призвело до скорочення масштабів торговельних операцій, нестабільності валютної системи, політики контролювання міграції робітничої сили і под. Другий глобальний інтеграційний цикл став наслідком ще однієї промислово-технологічної (постіндустріальної) революції, що сприяла розвитку таких галузей, як автомобілебудування, нафтодобування і нафтопереробка, котрі у другій пол. ХХ ст. стали важливим чинником міжнар. розподілу праці. З цим пов'язаний також розвиток телекомунікаційних мереж, нова інформаційна революція, завдяки якій комп'ютерні технології почали виконувати роль ключових чинників науково-техн. прогресу кін. ХХ – поч. ХХІ ст. Особливістю сучасного періоду екон. І. є перехід від економіки виробництва (характерна для періоду індустріалізації) до економіки послуг (визначає постіндустріальний етап розвитку екон. системи). Посилення ролі комп'ютерних технологій сприяло створенню феномену віртуалізації економік багатьох держав світу, коли валютні операції, обмін інформацією, формування потреб і попиту мають віртуа-

лізований характер, тобто повсякчас використовують електронні ЗМІ та комунікації. Політ. І. визначає формування цілісного комплексу політ. систем через згуртування, злиття сусп. або держ. структур у межах певної соціально-політ. групи, держави чи на міждерж. рівні. Міждерж. політ. І. відбувається на основі створення нових ін-тів влади з переданням їм частини суверенних прав політ. органів. Головними учасниками політ. І. можуть бути і спеціально створені транснаціональні ін-ти, і національно-держ. ін-ти (партії, профсоюзи, союзи підприємців і под.). Складовими політ. І. є військово-політ. міждерж. об'єднання, котрі мають на меті координацію політики держав у військовій сфері, вироблення ними спільних військових доктрин і стратегій (напр., НАТО). Політ. І. безпосередньо пов'язана із процесами інтернаціоналізації сусп. життя, посиленням взаємозалежності та взаємовпливу різних народів і держав. На сучасному етапі політ. І. становить одну з умов глобалізації світового політ. простору. В окремих регіонах світу, в т.ч. у Зах. Європі, інтернаціоналізація екон., політ., соціальної діяльності досягла такого рівня, коли виникла необхідність її регулювання транснаціональними ін-тами. Першим інтеграційним об'єднанням у Зах. Європі стало Європ. об'єднання вугілля і сталі (ЄОВС), яке започаткувало процес І. європейських країн (18 квіт. 1951 – 23 черв. 2002). З метою поглиблення екон. І. у 1957 р. створено Європейське Екон. Співтовариство (ЄЕС або *EEC – European Economic Community*), у 1993 р. офіційно перейменоване на Європейське Співтовариство (ЄС – *European Community*). Процес перетворення Європейського Співтовариства на сучасний Європейський Союз відбувався через передання більшості функцій управління на наднац. рівень, а також унаслідок збільшення кількості учасників І. Маастрихтський договір, підписаний 7 лют. 1992 р. у м. Маастрихт (Нідерланди), мав наслідком введення єдиної європейської валюти – євро, а також установлення інтеграційної за змістом екон. і соціальної політики, міжнар. відносин. Євроінтеграційні політ. процеси на сьогодні становлять один із головних векторів гео-

політ. стратегії України. Територ. І. може розглядатися як складова ін. інтеграційних процесів та окремо. Особливістю територ. І. на регіональній рівні є розширення меж певних територій за рахунок завойовницької політики або через культурне, політ. чи екон. зближення певних регіонів. Головна мета територіальної І. на глобальному рівні – боротьба за світове панування, досягнення ключових геополіт. ролей, перерозподіл і контроль природних, соц., матеріально-виробничих та ін. ресурсів. Ідеологічною підвалиною територ. підходу до розуміння інтеграційних процесів стала концепція «Великого простору» К. Шмітта, який бачив причиною розвитку держав прагнення до їхнього територ. розширення, завдяки чому досягається політ. самостійність. Виокремимо два рівні політико-територ. І.: регіональний та глобальний (світовий). На регіональному рівні І. передбачає об'єднання певних територ. об'єктів у межах одного чи кількох регіонів. Регіональна І. сприяє реформуванню держ. устрою, активізує розвиток громадян. сусп-ва. Одночасно вона може бути результатом завойовницької політики певних держав. Приклад регіональної І. – створення у різні часи Рос. імперії, Радянського Союзу, об'єднання Схід. та Зах. Німеччини, подальше розширення Європейського Союзу (ЄС) за рахунок країн Схід. блоку. Процеси регіональної І., що характеризують сучасну політику ЄС, стали наслідком кризи держави-нації та визначили ідею «Єдиної Європи», або «Європи регіонів», що передбачає посилення ролі громадян. сусп-ва, вивільнення його з-під опіки держави. Подібна модель «атлантичного» федералізму стала соціокультурною стратегією Зах. Європи як поетапного переходу від Європейського наднац. екон., митного та валютного союзу до Європи регіонів. Регіональні процеси І. відбуваються у безпосередньому зв'язку із глобальною І., що є однією з форм сучасного процесу глобалізації та визначає характер міжнар. екон., політ. і культурної взаємодії в умовах нових форм розподілу праці під впливом науково-техн. прогресу. Основні чинники світової І. – інтернаціоналізація сусп.-екон. життя окремих сегментів світо-

вого співтовариства, транснаціоналізація виробництва та капіталу й універсальна нац. ін-тів і механізмів екон. та соціально-політ. регулювання.

О. Висоцька.

ІНТЕРНАЦІОНАЛІСТ (лат. *inter* – між і *natio* – народ, нація) – 1) прихильник рівності й суверенності всіх народів світу; 2) носій світоглядних принципів та ідеологій інтернаціоналізму, що нівелюють або применшують вагомість нац. цінностей та інтересів; 2) у рамках марксистської доктрини й ідеології – прихильник пролетарської солідарності, переваг інтернац. інтересів над нац.; 3) на рівні буденної свідомості – людина, для котрої характерні почуття дружби, братерства та взаємодопомоги між народами.

Л. Угрин

ІНФОРМАЦІЙНА БЕЗПЕКА – стан захищеності життєво важливих інтересів людини, сусп-ва і держави, за якого запобігається нанесення шкоди через: неповноту, невчасність та невірогідність інформації, що використовується; негативний інформаційний вплив; негативні наслідки застосування інформаційних технологій; несанкціоноване поширення, використання та порушення цілісності, конфіденційності й доступності інформації. І.б. передбачає безперешкодну реалізацію сусп-вом і окремими його членами своїх конституційних прав, пов'язаних із можливістю вільного одержання, створення та поширення інформації. Поняття І.б. держави також розглядається у контексті гарантування безпечних умов існування інформаційних технологій, котрі охоплюють питання захисту інформації, інформаційної інфраструктури держави, інформаційного ринку та створення безпечних умов існування і розвитку інформаційних процесів. Необхідний рівень І.б. забезпечується сукупністю політ., екон., організаційних заходів, спрямованих на попередження, виявлення та нейтралізацію обставин, чинників і впливів, що можуть заподіяти шкоду, перешкодити реалізації інформаційних прав, потреб та інтересів країни, її громадян. У загальному розумінні І.б. можна представити двома складовими: інформаційно-технологічною

та інформаційно-психологічною (психофізичною) безпекою. Стандартна модель І.б. зазвичай містить три обов'язкові складові: 1) конфіденційність (стан інформації, за якого доступ до неї здійснюють лише суб'єкти, котрі мають на нього право); 2) цілісність (уникнення несанкціонованої модифікації інформації); 3) доступність (уникнення тимчасового або постійного приховування інформації від користувачів, що отримали права доступу). Супутні складові І.б. – невідмовність чи апельованість (неможливість відмови від авторства), підзвітність (забезпечення ідентифікації суб'єкта доступу та реєстрації його дій), достовірність (властивість відповідності передбаченій поведінці або результату), автентичність (властивість, яка гарантує, що суб'єкт або ресурс ідентичні заявленим). Основні напрями забезпечення І.б.: 1) система заходів, спрямованих на недопущення несанкціонованого доступу до інформації, несанкціонованої її модифікації або порушення цілісності; 2) захист політ., держ. і сусп. інтересів країни, захист загальних моральних цінностей, недопущення заклику до порушення територ. цілісності, заборона інформації, яка охоплює ідеї війни, насильства, дискримінації та посягання на права людини; 3) попередження поширення відомостей, котрі становлять держ. таємницю, а також відомостей із обмеженим доступом, інформації закритого типу, що переміщується через держ. кордон. Найважливіші види інформації, котрих стосується проблема І.б.: стратегічна інформація; політ. інформація; соціально-екон. інформація; воєнна інформація; наук. інформація. І.б. розглядається як глобальна проблема захисту інформації, захисту інформаційного простору й інформаційного суверенітету, а також як питання інформаційного забезпечення прийняття урядових рішень. Практичні вирішення проблем І.б., притягнення до відповідальності за порушення або загрозу І.б. у кожній державі здійснюється у порядку, передбаченому нормами міжнар. права, відповідними міждерж. договорами, а також внутрішн. законодавством. Кожна країна вводить питання про І.б. в компетенцію нац. безпеки. І.б. у різних сферах має специфіку:

політ. – І.б. стосується інформаційно-аналітичної діяльності дипломатичної представників і зовнішньоекон. відомств; екон. – захист інформації у банкових системах та мережах зв'язку, конфіденційної інформації від несанкціонованого доступу. Конкретні стратегічні й поточні завдання внутрішн. та зовнішн. політики держави щодо забезпечення І.б. формуються на основі нац. інтересів в інформаційній сфері: а) розвиток сучасних інформаційних технологій, вітчизняної індустрії інформації, зокрема індустрії засобів інформатизації, телекомунікації та зв'язку; б) забезпечення потреб внутрішн. ринку її продукцією та вихід цієї продукції на світовий ринок; в) забезпечення накопичення, збереження й ефективного використання вітчизняних інформаційних ресурсів; г) захист інформаційних ресурсів від несанкціонованого доступу, забезпечення безпеки інформаційних і телекомунікаційних систем уже розгорнутих та створюваних.

О. Дзьобань

ІНФОРМАЦІЙНА ВІЙНА – термін, що має два значення: 1) вплив на цивільне населення та (або) військовослужбовців ін. держави через поширення певної інформації. Термін «інформаційно-психологічна війна» запозичений зі словника військових кіл США. Переклад цього терміна (*information and psychological warfare*) з англ. мови може звучати і як «інформаційне протиборство», і як «інформаційна, психологічна війна», залежно від контексту конкретного офіційного документа або наук. публікації. У цьому сенсі також використовуються поняття психологічної війни – психологічного впливу на цивільне населення і (або) військовослужбовців ін. держави з метою досягнення політ. або суто військових цілей; 2) цілеспрямовані дії, розпочаті для досягнення інформаційної переваги внаслідок заподіяння шкоди інформації, інформаційних процесів та інформаційних систем супротивника за одночасного захисту власної інформації, інформаційних процесів та інформаційних систем. В І.в. не задіюються психотропні препарати, прямий шантаж і залякування (це характерно для тероризму), підкуп, фізичний вплив і под. Хоча зазначені дії можуть застосовуватися

паралельно з **І.в.**, вони не є обов'язковими. Об'єктом **І.в.** є і мас., й індивідуальна свідомість. Індивідуального впливу «удостоюються» особи, від котрих залежить прийняття рішень із питань, що цікавлять протиборчу сторону (президент, прем'єр-міністр, глава МЗС, диппредставники, голови військових формувань та ін.). Методи **І.в.** впливають на мас. свідомість аналогічно, як методи психотерапії впливають на індивідуальну свідомість. інформаційний вплив може здійснюватися на тлі інформаційного шуму та в умовах інформаційного вакууму. Нав'язування чужих цілей – це те, що робить **І.в.** війною і відрізняє її від звичайної реклами. Засобами ведення **І.в.** є всілякі засоби передачі інформації – від ЗМІ до пошти і пліток. У випадку **І.в.**, що ведеться проти держави, її цілі такі: екон. (дестабілізація економіки; доступ до ресурсів та ринків збуту; збагачення; знищення або послаблення науково-дослідних установ, армії, наукоємних виробництв і под.); політ. (дестабілізація ін-тів влади (законодавчої, виконавчої та судової); впровадження у свідомість населення власних цінностей, ідеалів унаслідок знищення та дискредитації національно-іст.; створення опозиційних владі сил, надання їм допомоги та підтримки; вплив на зовнішн. і внутрішн. політ. рішення через лобіювання або ігнорування прийняття антинац. законів в ін. країнах). Під час **І.в.** інформаційні впливи містять викривлення фактів або нав'язування емоційного сприйняття. Зазвичай методами **І.в.** є поширення дезінформації або подання інформації у вигідному для себе ключі. Унаслідок цього може змінюватися оцінка населенням супротивника, починають формуватися (навіть домінувати) поразкові настрої, а в перспективі – перехід на бік провідного інформаційного впливу. Із появою ЗМІ та загального підвищення рівня грамотності ведення **І.в.** стає дієвішим. Приклад **І.в.** – «холодна війна» 1946–1991 рр. (ідеологічний аспект). Розпад СРСР був обумовлений не лише амбіціями республіканських еліт і екон. причинами, а й застосуванням країнами Заходу інформаційних методів, котрі сприяли початку внутрішньополіт. процесів (можливо, й зумовили їх), які закінчилися

перебудовою та розпадом СРСР. Прикладом **І.в.** є «інформаційно-психологічні операції» США в Афганістані й Іраку; інформаційні методи тиску Росії на Кавказі тощо.

О. Дзьобань

ІНФОРМАЦІЙНА ПОЛІТИКА (франц. *information* – надання форми роз'яснення) – діяльність держави та її ін-тів у сфері виробництва, поширення, обміну, охорони інформації, її використання в управлінських процесах. **І.п.** містить також способи та міру контролю держави за поширенням інформації, її змістом і спрямуванням. Важливе значення інформації в процесі прийняття рішень зумовлює суттєвий (хоча й опосередкований) вплив **І.п.** на політику держави в усіх сферах життєдіяльності сусп-ва. Мета **І.п.** – інформаційне забезпечення життєдіяльності сусп-ва загалом і діяльності ін-тів влади й управління зокрема, забезпечення доступу чи (та) обмеження доступу громадян до інформації, психологічний вплив на мас. свідомість і поведінку, встановлення нац. мереж інформації, введення їх у глобальну інформаційну мережу, створення системи інформаційної безпеки, сприяння міжнар. співпраці в галузі інформації та ін. **І.п.** зумовлюється параметрами політ. режиму, цінностями та нормами політ. культури, потребами політ. еліти, технологічними й екон. можливостями сусп-ва. Важливі принципи сучасної **І.п.** – свобода слова та друку, право громадян на отримання інформації, відкритість, доступність, правдивість, повнота, достовірність інформації, відповідальність за порушення законодавства про інформацію.

Л. Угрин

ІНФОРМАЦІЙНЕ НАСИЛЬСТВО – у широкому сенсі – упорядкований (не речовий, не енергетичний) вплив на об'єкти, що має антисоц. або антиособистісний характер. У зв'язку з природними передумовами **І.н.** є особливою формою соціального насильства, де інформаційна складова унаслідок інверсії набуває самостійної сутності на основі силових – речових і енергетичних процесів. Поширення **І.н.** пов'язане з антропологічною кризою, модернізаційним шоком, роз-

падом традиційних культур, які вивільнили деструктивні й антисоціальні імпульси. У *вужькому сенсі І.н.* – несиловий вплив на ментальну сферу людини та сусп-ва. Порушення рівноваги між родовою та видовою сутностями людини, пов'язане з розпадом механізмів соціалізації, зумовлює вивільнення антисоц. енергії з подальшими колосальними потрясіннями для всього сусп-ва у різних формах соціального насильства. Незважаючи на окремі природні й антропологічні передумови *І.н.*, воно за суттю є феноменом культури, інституційним атрибутом соц. процесів і відносин. Маючи універсальний характер, *І.н.* конкретизується у відкритих і закамфльованих формах локально визначених сфер усього сусп. життя. У соц., політ., екон., духовній, сімейно-побутові сферах воно постає як детермінований соціально-значущою інформацією силовий або несиловий вплив, що суперечить закономірному перебігу подій: фізичним і біологічним закономірностям, юрид. нормам, моральним принципам. Інформаційна компонента насильства міститься на будь-якому етапі розвитку сусп-ва, у будь-яких формах насильства, моделюючи їх і будучи атрибутом насильства. З еволюцією сусп-ва інформаційна складова набуває явного, а не латентного характеру (при чому речові й енергетичні компоненти не зникають), відбувається диференціація *І.н.* Основні властивості *І.н.* – нелінійність, прихованість, максимальна дальність і швидкість впливу, кумулятивність, нематеріальний та неенергетичний характер, нелокалізованість у соціальному часі й просторі, можливість фокусування, селективність, опосередкований характер соціального впливу, ймовірність клонування, віртуальний характер. Ці властивості не існують ізольовано, а утворюють систему атрибутів і модусів *І.н.* У контексті сучасної соціокультурної ситуації інформаційні потоки введені в існуючі тенденції культурного розвитку, в нелінійність еволюції культури, складні соціальні трансформації. Процеси глобалізації культури доповнюються посиленням впливу локальних культ. течій, етнізації соц. конфліктів. Монополізм глобальної транскультури, комп'ютерних мереж,

професійних і споживчих сайтів приховує небезпеку поглинання індивідуалізованих соц. суб'єктів, котрі не в змозі ідентифікувати себе у власній локальності. Ідентичність індивідів виявляється під сумнівом, тут створюється кордон, переступивши який, інформація стає насильством. Типологізацію *І.н.* можна здійснювати за принципами залежно від: того, хто є суб'єктом і об'єктом насильства – окремі фізичні особи, групи, компанії; способів та механізмів здійснення насильства – вербальне, невербальне, аудіовізуальне; ступеня вияву насильства – явне й латентне, безпосереднє й опосередковане. Причому, типологізація з позицій об'єкта і суб'єкта, між котрими може відбуватися інверсія (хоча й не повністю), є основною. Соціальні ін-ти – держава, ЗМІ, освіта, сім'я – чітко відтворюють інформаційні й соціальні практики, у т.ч. соціальні дії, пов'язані з насильством і агресією. Головними генетичними джерелами екстремізму та насильства постають конструюючі їх духовні, культ., екон., політ., психологічній мовні джерела. Симулякр насильства, що виникає в пресі, радіопередачах, телевізійному екрані, – це *І.н.*, укладене в самій природі образів. Основні форми *І.н.*: інформаційний пресинг, перекручена інформація, недостатня інформація, нелегітимна інформація. Звідси найзагальнішими механізмами є: інформаційний тиск, спотворення інформації, приховування інформації, незаконне отримання інформації. Взяття влади над об'єктом відбувається за допомогою дискурсивного акту, фактом свого виконання створюючи відповідний стан соц. об'єкта.

О. Дзьобань

ІНФОРМАЦІЙНИЙ ПРОСТІР – сукупність результатів семантичної діяльності людства; поєднання банків і баз даних, технологій та їхнього супроводу та використання, інформаційних телекомунікаційних систем, котрі функціонують на засадах загальних принципів, забезпечуючи інформаційну взаємодію колективних та індивідуальних суб'єктів. Наприкін. ХХ – на поч. ХХІ ст. стрімко розвивалися і поширювалися інформаційно-комунікаційні технології, що спричинило формування глобального *І.п.*,

посилення його ролі у політ. та загальнокультур. процесах. **І.п.** є поєднанням інформаційних ресурсів та інфраструктур, які становлять держ. і міждерж. комп'ютерні мережі, телекомунікаційні системи та мережі загального використання, ін. транскордонні канали передачі інформації. Стосовно мережі Інтернет, ін. комп'ютерних симулятивних систем використовують також поняття «глобальний кіберпростір» (*global cyberspace*). Основні компоненти **І.п.** – інформаційні ресурси, засоби інформаційної взаємодії та інформаційно-комунікаційна інфраструктура. До інформаційних ресурсів належать текстові документи, бази даних, звукові й графічні матеріали, програмне забезпечення тощо. Об'єднання інформаційних ресурсів у єдиний **І.п.** відбувається через створення інформаційно-комунікаційної інфраструктури як сукупності територіально розподілених держ. і корпоративних інформаційних систем, ліній зв'язку, мереж і каналів передавання даних, засобів комутації й управління інформаційними потоками. Інформаційна інфраструктура є системою організаційних структур, котрі забезпечують ефективне функціонування та розвиток певного **І.п.** та засобів інформаційної взаємодії, що міститимуть програмно-технічні засоби й організаційно-нормативні документи. Якщо перші визначають характер передавання певного інформаційного повідомлення, то другі – його організаційно-нормативні можливості. Серед програмно-техн. засобів вирізняють ЗМІ та комунікації або масмедіа, їхнє технічне забезпечення. До масмедіа належить преса, телерадіомовлення, цифрові видання, мас. періодичні розсилки з використанням телекомунікаційних мереж (телефонних, Інтернету, SMS-розсилок). Зі становленням інформаційного сусп-ва та виокремленням інформаційного сектору у світовій економіці пов'язаний розвиток інформаційної індустрії як безпосереднього виробника різноманітних інформаційних ресурсів. Стан інформаційних ресурсів та інформаційно-комунікаційної інфраструктури на локальному, нац. і регіон. рівнях вирішально впливає на формування глобального **І.п.** Головною перешкодою у цьому процесі

є нерівний доступ і до інформаційних, і до комунікаційних ресурсів. Це обумовлено низкою екон. та політ. чинників (зокрема, комерціалізацією та монополізацією інформаційних продуктів і послуг). Умовою формування єдиного **І.п.** на регіональному рівні є переборення інформаційного монополізму управлінських та комерційних структур на інформаційні ресурси, тобто перехід від презумпції закритості інформації до її відкритості. Одночасно надмірна відкритість може створювати ефект надлишку інформації, що має наслідком зниження порогу сприйняття у безпосередніх її користувачів. Глобалізація **І.п.** сполучена з поширенням нематеріальних форм праці, які суттєво трансформують екон. інфраструктуру та соціальні відносини, визначаючи процеси віртуалізації соціального та формуючи інформаційне (Д. Белл) або інформаціональне (М. Кастельс) сусп-во. В останньому головні види екон. діяльності (виробництво, споживання, циркуляція товарів та послуг) організуються внаслідок безпосереднього використання інформаційних потоків та мережних зв'язків. Принциповою різницею сучасної інформаційно-технічної революції є те, що вона має глобальний, а не локальний (як було раніше) характер. Одночасно швидкість технологічної дифузії вибіркова, і це стає джерелом соціальної та екон. нерівності, створюючи певну напруженість у відносинах між технологічно розвинутими та малорозвинутими країнами. Особливо стає актуальною загроза виведення окремих нац. або навіть континентальних економік (напр., Африки) зі світового **І.п.**, отже, і зі світової системи розподілу праці.

О. Висоцька

ІНФОРМАЦІЙНИЙ ТЕРОРИЗМ – небезпечні діяння з інформаційного впливу на соціальні групи, держ. органи влади і управління, пов'язані з поширенням інформації, яка містить погрози переслідуванням, розправою, вбивствами, викривлення об'єктивної інформації, що спричиняє виникнення кризових ситуацій у державі, нагнітання страху і напруги у сусп-ві.

Суть **І.т.** – в умисному застосуванні окремими особами, терористичними групами

чи організаціями засобів інформаційного насильства з метою руйнування єдиного інформаційного поля, нанесення великих екон. втрат країні, створення атмосфери істерії в соціумі, нав'язування певної лінії поведінки у процесі прийняття рішень. **І.т.** як сучасне соціально-політ. явище становить серйозну загрозу безпеці й життєво важливим інтересам і особи, і сусп-ва та держави. Застосування терористами новітніх досягнень науки та техніки суттєво розширює їх руйнівні можливості, дає змогу привертати до себе загальну увагу, тримати людей у постійному страху. Високотехнологічний тероризм нової епохи здатний продукувати системну кризу всієї світової спільноти, зокрема країн із розвинутою інфраструктурою інформаційного обміну. Нині для терористів легко вразливі практично всі комп'ютерні засоби опрацювання та зберігання інформації. Банківські, біржові, архівні, дослідницькій управлінські системи, Інтернет, засоби комунікації від супутників до пейджерів, електронні ЗМІ, видавничі комплекси, всілякі бази персональних даних – усе це може атакувати під час відповідної кваліфікації тероризму за допомогою одного комп'ютера.

І.т. у перспективі спрямовується на світову економіку. Мета **І.т.** – не фізичне знищення людей, ліквідація матеріальних цінностей, руйнування важливих стратегічних, екон. об'єктів, а широкомасштабне порушення роботи фінансових і комунікаційних мереж та систем, часткове руйнування екон. інфраструктури і нав'язування владним структурам своєї волі; максимальне зниження рівня інформаційної захищеності об'єкта впливу. Це досягається через розв'язання низки завдань, головним з котрих є ураження об'єктів інформаційного середовища за допомогою застосування засобів інформаційної зброї або інформаційного насильства. Універсальне знаряддя **І.т.** – комп'ютерна техніка. Найдоступнішу і найпривабливішу ціль для **І.т.** становлять ділові центри опрацювання комерційної інформації, передусім, комп'ютеризовані банківські установи. Терористичний інформаційний удар по великому банку спроможний зумовити кризу всієї фінансової системи будь-якої розвинутої країни, оскільки позбавляє сусп-во

довіри до сучасних технологій грошового ринку. Продумана кампанія дезінформації, що супроводжує такий терористичний акт, здатна спровокувати системну кризу всього цивілізованого світу. Зовнішн. атаки можуть мати й серйозніші цілі, ніж пасивний збір даних, напр., виведення з ладу головних комп'ютерних вузлів. Небезпека **І.т.** незмірно зростає в умовах глобалізації, коли засоби телекомунікацій набувають виняткового значення. Нові можливості для розвитку **І.т.** з'явилися у зв'язку з вибухоподібним розвитком Інтернету, мас. і швидким переходом банків, фінансових і торговельних компаній на комп'ютерні операції з використанням розгалужених у всьому світі електронних мереж. Характерна ознака **І.т.** – його дешевизна та складність розслідування. Система Інтернет, яка пов'язала комп'ютерні мережі планети, змінила правила стосовно сучасної зброї. Анонімність, що забезпечується Інтернетом, дає змогу терористові стати невидимим і, як наслідок, практично невразливим і нічим (насамперед життям) не ризикувати під час здійснення злочинної акції. Становище ускладнюється тим, що злочини в інформаційній сфері, до котрих належить і кібертероризм, тягнуть за собою покарання значно менші, ніж «традиційні» терористичні акти. Зброя кібертерористів постійно вдосконалюється залежно від засобів захисту, застосовуваних користувачами комп'ютерних мереж. Злочини у сфері високих технологій із розвитком останніх виходять на якісно новий рівень.

О. Дзьобань

ІСТОН ДЕВІД (англ. *David Easton*; 17.06.1917, Торонто, Канада) – канадсько-амер. політолог. Навчався в Ун-ті Торонто (Канада), 1947 р. захистив докторську дисертацію в Гарвардському ун-ті (США). Розпочав наук. та викладацьку діяльність на ф-ті політології Чикагського ун-ту (США). З 1981 р. і по сьогодні обіймає посаду проф. Каліфорнійського ун-ту (США). Певний час очолював Амер. асоціацію політ. досліджень (1968–1969), у 1984 р. обраний віце-президентом Амер. академії мистецтв та наук. Автор багатьох наук. праць. Основні: «Політ. система» (1953); «Системний аналіз політ.

життя» (1965); «Основи політ. аналізу» (1979); «Аналіз політ. структур» (1990). І.Д. адаптував головні принципи і методи системного аналізу, поширені у природничих науках, до вивчення політ. життя і розробив понятійний апарат системного аналізу в політології. На думку І.Д. політика – це владний, авторитарний розподіл цінностей. «Розподільча» функція держави особливо вагома, коли йдеться про «цінні речі» у сусп-ві (владні повноваження, багатство, соц. статус). Таке розуміння політики вплинуло на визначення науковцем політ. системи як сукупності взаємодій, за посередництва котрих у сусп-ві відбувається розподіл цінностей (матеріальних, духовних), і на цій основі попереджуються конфлікти між соц. спільнотами й особами – членами сусп-ва. Така характеристика притаманна всім політ. системам, незалежно від їх культурно-іст. специфіки. Учений констатує, що політ. система – не лише взаємодія її структур, елементів, а динамічна, мінлива субстанція. Аналізуючи політ. систему з погляду її функціонування, науковець використовує кібернетичний принцип виміру показників функціонування на «вході» й «виході» системи. На «вході» – це запити, потреби, вимоги, а на «виході» – рішення та дії влади, котрі мають обов'язковий для виконання статус. Вимоги – форма відображення думки стосовно правомірності обов'язкового

розподілу цінностей матеріальних і духовних суб'єктів влади. Вони поділяються на зовнішн., що походять з навколишнього середовища індивіда, соціальної спільноти, та внутрішн. – похідні від самої політ. системи. «Вихід» із системи є не остаточним результатом перетворення запитів, потреб на реальність, дії, а лише ланкою безперервного циклу функціонування політ. системи, названий І.Д. «петлею зворотного зв'язку». На думку вченого, політ. система адаптується до зовнішн. оточення для того, аби компенсувати його стресові впливи. «Повне оточення» системи складається з двох типів: інтрасоціетального (економіка, культура, соціальна структура, міжособистісні відносини) і екстрасоціетального (зовнішн. впливи щодо сусп-ва, яке розглядається). І.Д. вирізняє дві основні функції політ. системи: вона має бути спроможною розподіляти цінності в сусп-ві та переконати його членів прийняти розподіл цінностей – матеріальних і духовних, за необхідний, обов'язковий. Наприкін. ХХ ст. І.Д. був ініціатором і активним учасником міжнар. проектів, спрямованих на дослідження впливу структури політ. систем на ефективність публічної політики, вивчення стану і тенденцій розвитку політ. науки в різних країнах світу.

М. Лендъел

К

КАБІНЕТ МІНІСТРІВ – 1) офіційна назва уряду в окремих державах (Ізраїлі, Латвії, Японії, Шри-Ланці, Казахстані та ін.); 2) загальна назва уряду (ін-ту виконавчої влади), його частини або сукупності міністрів у деяких державах. Напр., у Великій Британії та ін. країнах із парламентською формою правління з впливом англосаксонських традицій права поняття «уряд» та «кабінет міністрів» не збігаються. **К.м.** «вужчий», аніж уряд, куди входять міністри, молодші міністри (заступники міністрів) та ін. посадові особи. **К.м.** – це колегія, що складається з керівників найважливіших міністерств і справжній ін-т прийняття урядових рішень. **К.м.** – вищий ін-т виконавчої влади. Його очолює голова уряду – прем'єр-міністр і формує з відомих діячів правлячої партії, котрі мають міністерські портфелі. Найчастіше до складу **К.м.** входять міністри оборони, внутрішн. справ, фінансів, закордонних справ, інколи – міністри, які обіймають менш важливі пости, але є впливовими членами правлячої партії; їхня кількість зазвичай не перевищує 20. У Великій Британії до складу **К.м.** входять також лорд-канцлер, держ. секретар у справах Шотландії; в Канаді – представники всіх провінцій, обох мовних груп і найпоширеніших конфесій. У президентських республіках повноваження глави держави та глави кабінету суміщені в особі президента, а посада прем'єр-міністра не передбачена. До **К.м.** входять зазвичай усі посадові особи, котрі очолюють міністерства, його склад і повноваження членів визначає президент. Кабінет не приймає офіційних рішень, міркування його членів президент може брати або не брати до уваги. У США та ін. президентських республіках **К.м.** виконує лише допоміжні функції при президенті, а в змішаних формах правління – функції виконавчої влади водночас із президентом та прем'єр-

міністром. Найпоширеніший спосіб формування **К.м.** – за участю президента і парламенту, що узалежнює **К.м.** від парламенту. Коли чл. **К.м.** призначає і зміщує президент (у президентсько-парламентських республіках), вони повинні користуватися довірою парламенту.

Л. Угрин

КАНТ ІММАНУЇЛ (нім. *Immanuel Kant*; 22.04.1724, Кенігсберг, Схід. Пруссія – 12.02. 1804, Кенігсберг, Схід. Пруссія) – філософ-ідеаліст. Важливе місце у теорет. спадщині мислителя посідають праці зі соціально-політ., іст. і правових проблем. Основні: «Ідея загальної історії у всесвітньогромадянському плані» (1784); «Відповідь на запитання: що таке Просвітництво?» (1784), «До вічного миру» (1795); «Метафізика звичаїв» (1785). Характеризуючи свою епоху як «вік просвітництва», **К.І.** проголосив, що найважливіша проблема для людського роду, розв'язати яку змушує сама природа – досягнення загального правового громадян. сусп-ва. Останнє він розумів як вихід людини зі стану неповноліття, «нездатності користуватися своїм розумом без керівництва збоку». Зосереджуючи увагу на дослідженні соціального ідеалу, **К.І.** наголошував: громадян. устрій у кожній державі мусить бути республіканським, розуміючи під цим устрій, який встановлюється відповідно до принципів свободи членів сусп-ва, до висхідного положення про залежність усіх (як підлеглих) від одного загального законодавства і відповідно до закону рівності всіх (як громадян держави). Учений дотримувався думки, що принципи республіканського управління можуть бути найкраще реалізовані в державі, очоленій монархом, який керується загальною волею громадян. У реальній республіці повинні управляти загальнообов'язкові закони, а людям, котрі входять до уряду, необхідно лише забезпечити їх чітке виконання. Республіканізм – це принцип відокремлення виконавчої влади (уряду) від законодавчої. Побудову правової держави **К.І.** вбачав не у революційних діях через насильство, а в поступальних реформах, які би перетворювали деспотичне управління на правову громадян. державу.

Важливе місце в соціально-іст. філософії **К.І.** посідали проблеми війни та миру. Він рішуче підтримав ідею про необхідність укладання державами договору про вічний мир, без чого війни загрожують знищити людську цивілізацію. За **К.І.**, вічний мир — це таке ж першочергове завдання всесвітньо-іст. прогресу, як і встановлення всезагального правового громадян. стану. Мислитель не без підстави стверджував: коли питання про війну розв'язується не лише правителями, а й усіма громадянами, як це мусить бути в республіці, то вони добре поміркують, перш ніж розпочати таку страхітливую гру, адже весь тягар війни їм доведеться взяти на себе. У праці «До вічного миру» **К.І.** сформулював шість «попередніх ст.» запропонованого ним проекту угоди про вічний мир між народами: 1) мирний договір знищує всі наявні причини майбутньої війни, навіть заховані в архівах і невідомі сторонам, котрі домовляються стосовно факту територ. претензій; 2) жодна самостійна держава не повинна бути захоплена ін. державою ні шляхом успадкування, ні обміну, ні купівлі, ні як дарунок; 3) постійні армії мусять із часом повністю зникнути; 4) забороняється використовувати держ. позики для фінансування підготовки до війни та її ведення; 5) жодна держава не має права через насильство втручатися в політ. устрій і управління ін. держав; 6) жодна держава під час війни з ін. не може вдаватися до таких ворожих дій, котрі б унеможливили взаємну довіру в майбутньому мирі — порушення умов капітуляції, підступні вбивства, зрада тощо. **К.І.** пов'язував вічний мир не тільки з установленням республіканської форми правління у всіх державах, а й зі забезпеченням у кожній з них внутрішн. миру. Право **К.І.** трактував як вияв практичного розуму, надаючи процесові становлення правових відносин пріоритетного значення і на початкових етапах конституювання людських спільностей, і в подальшому їхньому розвитку на етапах цивілізації аж до всезагального громадян. стану. Він вважав, що ці відносини — результат діяльності розуму і проблему створення держави завжди може розв'язати той, хто володіє хоча б здоровим глуздом. Розум може використати механізм

природи як засіб для того, щоби практикою конституювати власну мету — накреслення права, цим гарантуючи внутрішн. та зовнішн. мир і постійно забезпечуючи його, оскільки лише це повністю залежить від держави. Хоча **К.І.** називав соц. імперативи практичного розуму апіорними, все ж чітко простежується їхня емпірична основа, відображення у них потреб людської практики. Заключною ланкою в ланцюгу соціально-іст. філософії вченого є визнання переваги моралі над політикою. Філософ виокремив головні максими, котрі завжди призводять до аморальності політики: захоплення чужих територій і пошук виправдань для такої політики; заперечення своєї провини у скоєних проступках; дія за принципом «поділяй і володарюй». Констатуючи, що в епоху Просвітництва політикам не властиво було сповіщати про ці максими як про наміри чи дії, аби не скомпрометувати себе в сусп. думці, **К.І.** вважав за потрібне боротися із цим злом засобом гласності під час проведення політ. акцій. Принцип гласності для мислителя — це критерій оцінки політ. дій із погляду моралі й справедливості. Отже, **К.І.** йшов у тому ж напрямі, що й *П. Гольбах*, котрий сформулював ідеал політики, ґрунтованої на моралі. Як *П. Гольбах* вважав гуманність вищим принципом людської спільності, так і **К.І.** в процесі тлумачення думки, що правдива політика не може зробити кроку, не віддавши належного моралі, зазначав: головним є ще й те, що право людини мусить визнаватися священним, попри всі жертви панівної влади.

В. Денисенко

КАПЛАН МОРТОН (англ. *Morton Kaplan*; 09.05.1921, Філадельфія, США) — амер. політолог, теоретик міжнар. відносин, розробник системного методу в дослідженні міжнар. відносин та ініціатор т.зв. наук. підходу, або модернізму, в теорії міжнар. відносин. Навчався у Темпльському та Стенфордському ун-тах (США), учень одного зі засновників школи функціонального аналізу в соціології *Р. Мертона*. У 1951 р. захистив докторську дисертацію на соціол. ф-ті Колумбійського ун-ту (Нью-Йорк).

Основні праці: «Система і процес у міжнар. політиці» (1957); «Макрополітика: обрані есеї з політ. філософії та науки» (1969); «До професіоналізму в теорії міжнар. відносин» (1979); «Наука, мова та ситуація людини» (1984); «Баланс сил» (1993); «Закон у демократ. сусп-ві» (1993); «Переступаючи межі постмодернізму» (у співавт. із *I. Хаматі-Атайя*; 2013). Його книга «Система й процес у міжнар. політиці» належить до перших спроб дослідження, спеціально присвяченого проблемам міжнар. систем з метою виявлення законів їх функціонування та зміни. Використовуючи елементи структурно-функціонального аналізу, біхевіоралізму, теорії ігор, автор наводить думку про вплив міжнар. системи на поведінку держав. Головна ідея, на якій ґрунтована концепція **К.М.** – основоположна роль, що відіграє у пізнанні законів міжнар. системи її структура. На думку **К.М.**, некоординована діяльність суверенних держав, котрі керуються власними інтересами, формує міжнар. систему, основні ознаки якої – домінування обмеженої кількості найсильніших держав. Структура зумовлює поведінку усіх міжнар. акторів, навіть змушує діяти всупереч власним інтересам. Зміни у співвідношенні сил можуть змінити структуру міжнар. системи, але її природа, основу котрої покладено існування обмеженої кількості великих держав із розбіжними інтересами, залишається незмінною. На думку **К.М.**, саме стан структури міжнар. системи є показником її стійкості й мінливості, стабільності й «революційності», співробітництва й конфліктності; у ній виражаються закони функціонування і трансформації системи. Учений вирізнив шість ідеальних типів міжнар. систем, основу котрих становлять відмінності у конфігурації сил. Лише дві з них реально існували в історії: баланс сил (до 1945) та гнучка біполярна система. Усі ін. (жорстка біполярна система, універсальна система, ієрархічна система, система «вето») мають умоглядний характер. Запропонована **К.М.** модель функціонування міжнар. систем належить до парадигми політ. реалізму з усіма властивими їй обмеженнями та недоліками: особливою увагою до великих держав і в цьому

зв'язку – фактичним нехтуванням поведінки й можливостей малих та середніх держав; виокремленням воєнної сили та могутності як головних (по суті, єдиних) аргументів у міждерж. взаємодії, а баланс сил – як головного (по суті, єдиного) інструмента, здатного підтримувати механізм міжнар. розрядки і под.

О. Кукарцев

КАР ЕДВАРД ХАЛЛЕТ «ТЕД» (англ. *Edward Hallett «Ted» Carr*; 28.06.1892, Лондон, Велика Британія – 03.11.1982, Лондон, Велика Британія) – англ. дипломат, історик і політолог; один із засновників класичної теорії політ. реалізму. У 1916–1936 рр. – на дипломат. службі, працював у брит. міністерстві закордонних справ, входив до складу брит. делегації на Паризькій мирній конф., був консультантом із відносин з Лігою Націй. З 1936 р. – на наук.-викладацькій роботі, проф. Уельського ун-ту в Еберствіті (керував там першою у світі кафедрою міжнар. відносин) і Трінті-коледжу в Кембріджі. Серед його перших наук. праць – нариси про *К. Маркса*, *М. Бакуніна*, *Ф. Достоєвського*, *А. Герцена*. У 1940–1946 рр. – заступник ред. газети «Таймс».

Основні праці: «Двадцятирічна криза, 1919–1939: вступ до дослідження міжнар. відносин» (1939) – одна з перших спроб наук. підходу до трактування міжнар. політики, заснованого на реалістичній традиції; «Умови миру» (1942); «Радянський вплив на зах. світ» (1946); «Німецько-радянські відносини між двома світовими війнами, 1919–1939» (1951); «Що таке історія?» (1961); «Рос. революція: від Леніна до Сталіна (1917–1929)» (1979). **К.Е.** є одним із визнаних фахівців із історії та політики СРСР. Його перу належить фундаментальне 14-томне дослідження «Історія Радянської Росії», над якою він працював 30 років (1946–1978). Учений звернув увагу на силу й владу як стрижневі поняття науки про міжнар. відносини. Він також упровадив термін «нац. інтерес» для вираження природного прагнення до нарощування сили й головної мети зовнішн. політики держави, констатував нероздільність економіки та політики, визначальну роль великих держав у міжнар. політиці. **К.Е.** ви-

ступав з послідовною критикою ідеалізму, який цілковито відкинув елемент силового примусу в політиці та зосередився на створенні утопічних організацій, покликаних управляти міжнар. відносинами на підставі певної універсальної моралі. За його словами, книга «Двадцятирічна криза» створювалась із метою «протистояти загальній та надзвичайно небезпечній тенденції оцінки міжнар. політики». Ця тенденція – повне нехтування чинника могутності у міжнар. політиці – поширилась, на думку К.Е., в англійських країнах, причому і в академічних колах, і серед широкої громадськості. Критика К.Е., спрямована проти політ. ідеалізму, не була зведена у струнку теорію, але його праця є однією з перших праць, покладених в основу теорії політ. реалізму. На думку вченого, протистояння утопії та реальності може бути зіставлене з протистоянням свободи волі й детермінізму. Утопіст вірить у можливість більш-менш радикального відкидання існуючої реальності та насильницької заміни її своєю утопією. Реаліст аналізує визначений наперед плин розвитку, змінити який він не в змозі. Утопіст звертається до майбутнього, мислить термінами спонтанної творчості; реаліст звернений до минулого, мислить термінами причинно-наслідкових зв'язків. Визнаючи, що теза «справедливість – це право сильнішого» був відомий ще в античній Греції, К.Е. все ж таки першим значущим політ. реалістом вважає *Н. Макіавеллі*, бо останній уперше висунув основні принципи, покладені в основу політ. реалізму: 1) історія – послідовність причин та наслідків, її хід можна аналізувати та розуміти, але не спрямовувати за допомогою своєї уяви (так вважають утопісти); 2) не теорія створює практику (як стверджують утопісти), а практика – теорію; 3) не політика є похідною від моралі (так заявляють утопісти), а мораль насаджується політично панівною групою. Фактично, мораль – продукт влади.

Отже, реалізм для К.Е. – це акцент на вивченні тенденцій та причинних зв'язків історії, котрі діють незалежно від суб'єктивних чинників. Право на моральний вибір у політиці не відкидається, але визначальна роль

залишається за чинником сили. Тому в адекватній теорії має бути переважна увага до законів розподілу сили у міжнар. системі. Встановлення статус-кво в Європі після завершення Першої світової війни варто розуміти як відображення інтересів держав-переможниць, а не наслідок їхньої доброї волі, згоди чи діяльності міжнар. організацій (так вважали ліберали). Критикуючи ідеалістів-лібералів, учений назвав неспроможною концепцію колективної безпеки, втілену в створенні Ліги Націй. Історія засвідчила, що надії лібералів уникнути війн за допомогою відкритішої дипломатії та міжнар. організацій для врегулювання та вирішення конфліктів виявились утопічними. Ліга Націй не змогла запобігти вторгненню Італії в Абіссінію та Японії у Манчжурію. На думку К.Е., архітектори Версальського миру, котрі взяли на озброєння ідеї ліберального пацифізму, в підсумку спричинились до розв'язання Другої світової війни. Попри критику ідеалізму, К.Е. чітко позначив обмеженість політ. реалізму, акцентуючи на необхідності поєднання обох підходів до ухвалення політ. рішень. Постулюючи основні принципи реалізму, К.Е. був далекий від того, аби вважати його єдино правильним. У кінцевому підсумку, К.Е. передбачає у кожній конкретній політ. ситуації пошук діалектичної єдності реалізму й утопізму. За його словами, утопічно ігнорувати чинник сили, але нереалістичний той реалізм, який ігнорує роль моралі у міжнар. відносинах. Неможливо покладатися лише на силу, оскільки проти грубої неприхованої сили люди завжди поставатимуть.

О. Кукарцев

КАСТЕЛЬС МАНУЕЛЬ (ісп. *Manuel Castells*; 09.02.1942, Альбасете, Іспанія) – соціолог, дослідник інформаційного (постіндустріального) сусп-ва. Походить із Іспанії; працював у Франції, тепер – у США. Основні праці: «Інформаційна епоха: економіка, сусп-во і культура» (трилогія, 1996–1998); «Галактика Інтернет: роздуми про Інтернет, бізнес і сусп-во» (2001) та ін. Вважав інформаційне сусп-во реальністю, адже інформація стала надкапіталом. Особливість інформаційного сусп-ва – у наявності простору потоків інформації. Ці потоки

охоплюють традиції, культури, інтереси й функції. Теорія просторів потоків полягає на припущенні, що сусп-ва асиметрично організовані навколо домінуючих інтересів, специфічних для кожної соціальної структури. Таке панування не є виключно структурним, воно здійснюється, сприймається, розв'язується і насаджується соц. акторами. Учений звертає увагу на розмивання держ. кордонів, успіх наднац. структур, які стають іще успішнішими завдяки Інтернету. Відповідно взаємоінтегруються політ. еліти, реально світом може управляти світова еліта. Панування цього типу еліти забезпечується створенням уніфікованих символів, стилю життя, дизайну просторових форм і архітектури. Інтернет – не лише інструмент еліти, а дієвий інструмент усіх громадян, спосіб поширення протестів, думок. На думку **К.М.**, це найважливіший інструмент для побудови нових форм та нової демократії в інформаційному сусп-ві. Дослідник окреслює подвійний механізм соціального панування: чітка організація еліт, з одного боку, сегментація й дезорганізація мас, з ін. – здатність панівних еліт дезорганізувати ті групи сусп-ва, котрі, становлячи більшість, бачать свої інтереси частково або ж повністю представленими лише в межах задоволення домінуючих інтересів, дає змогу управляти сусп-вом. Під політ. елітою, на думку **К.М.**, треба розуміти просторово обмежену мережеву субкультуру, яка формує стиль життя, що допомагає уніфікувати власне символічне оточення у всьому світі. Автор висуває концепцію нової соціальної сегрегації, основою якої є встановлення зовнішн. контролю над вузлами потоків інформації, а через них – над величезними ринками капіталу. Простір відіграє в цьому механізмі вагомий роль. **К.М.** зазначає, що простір потоків складається з персональних мікромереж, звідки інтереси через глобальну безліч взаємодій у просторі потоків передаються у функціональні макромережі. Так, у фінансових мережах важливі стратегічні рішення приймають за ланчем у привілейованих ресторанах або ж у замських будинках за грою в гольф; вузли простору потоків охоплюють житловий простір і простір для відпочинку,

котрі разом із офіційними офісами творять ретельно ізольовані простори з концентрацією функції панування. Простір влади та багатства пронизує весь світ, а життя й досвід народів укорінені в конкретних місцях, у їхній культурі, історії. Тому що більше соціальна організація заснована на позаіст. потоках, котрі витісняють логіку будь-якого конкретного місця, то більше глобальна влада стає неконтрольована з боку історично специфічних місцевих і нац. сусп-в. Відтак – еліти космополіт., народи локальні. Еліти зацікавлені у розвитку глобального владного простору, який дасть їм змогу контролювати неорганізовані локалізовані народи. Інформаційні сусп-ва, попри всі нові технології, відтворюють традиційний процес індивідуального прийняття рішень. Однак у сучасних умовах рішення дуже швидко імплементуються, миттєво передаючись через систему комунікацій. **К.М.** наголошує: для держави в інформаційних сусп-вах важливим є найдавніша гра – війна, що дає зберігати цілісність, демографічну та екон. стабільність. Інформаційні технології зробили війну більш-менш прийнятною для сусп-ва на таких умовах: 1) війна не повинна охоплювати простих громадян, тобто має вестися фаховою армією; до загальної мобілізації треба вдаватися лише у випадку надзвичайних обставин, а вони передбачаються як малоімовірні; 2) вона повинна бути короткою, навіть миттєвою, щоб результати не змушували себе чекати, виснажуючи людські й екон. ресурси та висуваючи питання про доцільність війни; 3) вона має бути «чистою», «хірургічною», із розумною величиною руйнувань (навіть у супротивника) і прихованою від погляду сусп-ва настільки, наскільки це можливо, що приводить до тісного зв'язку опрацювання інформації, створення образів та ведення війни. Перевагу в нових миттєвих війнах мають домінуючі нації. Трансформація війни спричиняє нові форми насильницького конфлікту, головною з котрих є тероризм.

О. Дацаківська

КЕМЕНЬ ЛАСЛО (угор. *László Kémény*) – угор. політолог, проф., голова громадської палати Угорщини (1994–2002), уповноважений угор. уряду з координації розвитку схід.

зв'язків (2006–2009), радник парламентської фракції угор. Соціаліст. партії (Будапешт). Основний напрям досліджень – вивчення та оцінка політ. трансформаційних процесів на пострадянському просторі, моніторинг виборів: міжнар. спостерігач на виборах до парламенту Вірменії (2012), парламенту України – (2012), президента Вірменії – (2013).

В основу його розвідок покладено модель посттранзитологічного дослідження трансформації пострадянських політ. систем. **К.Л.** займається питаннями визначення принципів та особливостей трансформаційних процесів на пострадянському просторі й провідних зовнішн. і внутрішн. чинників формування засад та пріоритетів зовнішн. політики країн колишнього СРСР щодо країн США, ЄС. Учений виокремлює оцінку відповідності фактичного стану стратегічного партнерства України проголошеним засадам і принципам зовнішн. політики держави, а також визначення специфіки сучасних рос.-укр. відносин, котрі зазнавали трансформації під впливом оновлених геополіт. реалій. **К.Л.** акцентує, що передання та легітимізація прав власності в пострадянських країнах, і в Україні зокрема, цілком залежить від ін-тів політ. системи, відтак особливе місце посідає аналіз внутрішньо детермінованої системи відносин між політикою й економікою, що детермінує культ. та соціальні системи, які натомість мають впливати на політико-екон. трансформацію. Тобто, аналіз опиняється в політичному руслі й у такому випадку становить інтерес для політ. науки. **К.Л.** наголошує: актори екон. системи опиняються в умовах, коли їхня ефективність обумовлюється не лише екон. факторами, а і впливом політ. системи. І річ не лише у визначенні прав власності, а і в тому, що розмір трансакційних витрат, як і витрат соц., у процесі екон. діяльності визначається ін-тами держави. На думку **К.Л.**, еліти великих соц. груп проникають у політ. систему. Подібним шляхом з'являється змога гарантувати права власності та вирішити проблему внутрішн. конкуренції (та й зовнішн.), водночас збільшивши доходи своєї групи через скорочення соц. трансакцій для себе

та збільшення таких для конкурентів. Отже, встановлюється така система перерозподілу національного доходу, яка допомогла б зберігати конкурентоздатність на зовнішн. ринках і водночас накопичувати інвестиційний капітал під власним контролем. **К.Л.** також досліджував питання законності засудження та звільнення Ю. Тимошенко в контексті можливості підписання договору про асоціацію України з ЄС. Акцентує на можливості відновлення дипломатичних стосунків між Армєнією й Азербайджаном і як наслідок – позитивну динаміку в Нагірно-карабахському конфлікті.

С. Орлов

КЕННАН ДЖОРДЖ ФРОСТ (англ. *Kennan George Frost*; 16.02.1904, Мілуоки, США – 17.05.2005, Принстон, США) – амер. дипломат, політолог, історик, радянолог, засновник Ін-ту Кеннана. Закінчив військову академію Сент-Джонс, Принстонський ун-т, Берлінський ун-т (програма з рос. мови). Обіймав різні посади у дипломатичних і консульських представництвах США; 1933–1938 рр. – секретар посольства США у Москві, 1951–1952 рр. – посол США в СРСР (оголошений персоною нон грата і висланий із країни через висловлювання, що життя в СРСР нагадує йому про перебування в нацистському таборі для інтернованих на поч. Другої світової війни). Основні праці: «Витоки радянської поведінки» (1947); «Америка та майбутнє Росії» (1951); «Факти амер. зовнішн. політики» (1954); «Росія виходить із війни» (1956; Пулітцерівська премія, Нац. літ. премія); «Захід, атом і Росія» (1958); «Росія та Захід при Леніні та Сталіні» (1961); «Мемуари: 1925–1950» (1967; Пулітцерівська премія); «Хмара, що несе небезпеку» (1977). **К.Д.** – одна з найвідоміших і неоднозначних постатей в історії «холодної війни». Під час роботи в посольстві США в Москві він був переконаним противником пошуку всіляких компромісів із радянським урядом, вважав малоперспективною можливість розвитку взаємовигідного співробітництва між СРСР і США. Як свідок судового та позасудового терору (зокрема після вбивства *С. Кірова* 1934) украї негативно оцінював таку систему влади. Засуджував Президента

США Ф. Рузвельта за його толерантність до радянських вождів. Де б не працював К.Д., у центрі уваги залишався СРСР. Саме з Москви він надіслав «довгу телеграму», закликаючи уряд США твердо виступити проти радянської експансії у Схід. Європі. У липні 1947 р. у журн. «Foreign Affairs» опубліковане есе за підписом «Х», де викладено «стратегію стримування», яка закликала обмежувати поширення комуністичних ідей територ. межами СРСР із використанням екон., а за необхідності – й військових методів. Формула, запропонована у секретному меморандумі від 22 лют. 1946 р. (згодом у ст. «Мотиви радянського способу дій»): «Головним елементом будь-якої політики Сполучених Штатів щодо Радянського Союзу повинно бути довгострокове, терпляче, але тверде і пильне стримування рос. експансіоністських тенденцій». Експансіоністським тенденціям СРСР пропонувалося протиставити «непохитну силу» США у будь-якій точці земної кулі. Стратегія вплинула на вироблення амер. доктрини на подальші 40 років, зумовила політику ін. держав щодо США, покладена в основу багатьох важливих дипломат. і політ. починань. Визнавати ж себе фактичним автором «доктрини Трумена» в її офіційній інтерпретації К.Д. відмовлявся. У цій ст. він передбачив падіння радянської комуністичної системи. У журн. «Foreign Affairs» 1951 р. опублікована стаття «Америка і рос. майбутнє», де вчений писав про можливу фундаментальну радянську трансформацію, яка зумовлена незаконністю передання влади. Отже, К.Д. передбачив не лише можливий розпад СРСР, а і найреальніший сценарій. Він належав до перших аналітиків, котрі вбачали у могутній радянській системі не моноліт, а організм, який внутрішньо розбудовується і здатен виявити у майбутньому несподіваний розвиток. Хоч, із одного боку, К.Д. – ініціатор нового зовнішньополіт. курсу США щодо СРСР («політика стримування»), з ін. – його погляди на розвиток радянсько-амер. взаємин часто суперечили офіційній позиції Вашингтона. Не підтримав учений і створення НАТО. Навіть у роки монополії США на ядерну зброю був противником «атомного шантажу», ви-

ступаючи проти створення водневої бомби та війни у В'єтнамі. У 1953 р. був змушений піти з Держдепартаменту США, бо його погляд на способи вирішення міжнар. проблем різко суперечив переконанням нового держсекретаря Д. Даллеса, який вважав підходи науковця занадто пасивними. К.Д. належить авторство доктрини «єдиного світу», що передбачає залучення СРСР до нового світового порядку. У плані Маршалла, який розроблявся за його участю, передбачалося виділення екон. допомоги СРСР, це повинно було сприяти більшій відкритості народного господарства і розвитку ринкових відносин. Однак «стримування шляхом інтеграції» знало невдачі. Призупинивши дипломатичну роботу через згадані розбіжності у поглядах і підходах, К.Д. прийняв запрошення керівника Ін-ту перспективних досліджень (*Institute for Advanced Study*) Р. Опенгеймера. У наступні 20 років К.Д. поєднував дипломатичну і наук. діяльність: був послом США в Росії (1952) та Югославії (1960–1963), читав лекції в Принстонському, Оксфордському та Гарвардському ун-тах. Хоча справжньою «наук. домівкою» для нього залишався Ін-т перспективних досліджень, де він мав змогу і час займатися іст. наукою. У 1974–1975 рр. К.Д. та історик С. Фредерік Стар заснували Ін-т перспективних рос. досліджень ім. Кеннана. К.Д. мав природний літературний дар; він написав 26 книг, величезну к-сть статей. У 1956 р. його нагородили Пулітцерівською премією у розділі «історія» та Нац. літ. премією за книгу «Росія виходить з війни»; 1967 р. – другою Пулітцерівською премією за «Мемуари: 1925 – 1950». Він нагороджений президентською медаллю свободи, Премією миру ім. Альберта Ейнштейна і Золотою медаллю Амер. академії та Ін-ту мистецтв і літератури. К.Д. на все життя зберіг здатність критично ставитися до політики США щодо СРСР та світу загалом. І як політик, і як дипломат він завжди мав власний погляд, а як учений – здатність тверезо оцінювати ситуацію, не боячись іти врозріз із позицією офіційної влади.

Н. Хома

КИМЛІЧКА ВІЛЛ (англ. *Will Kymlicka*; 1962, Онтаріо, Канада) – канадський філо-

соф, теоретик політичної філософії, автор концепції ліберального мультикультуралізму. Народився і виріс у Канаді, здобув освіту у Королівському ун-ті в м. Кінгстоні (Queen's University) (провінція Онтаріо) і в 1984 р. отримав бакалаврський ступінь з філософії, у 1987 р. – докторську ступінь з філософії в Оксфордському ун-ті. З 1998 р. викладає в ун-ті Кінгстона. З 2003 р. і до цього часу очолює кафедру політичної філософії департаменту філософії цього ун-ту. Як запрошений лектор та спеціаліст працював в ун-тах Оттави, Торонто, Принстона, Флоренції, Карлтона та ін. Він також є запрошеним проф. Програми досліджень націоналізму Центрально-Європейського ун-ту (Будапешт), разом з К. Бантінгом є співдиректором програми Індекс політики мультикультуралізму (the Multiculturalism Policy Index), редактором щоквартального електронного бюлетеня «Громадянство, демократія і етнокультурне різноманіття». З 2003 р. К. є членом Королівського товариства Канади, з 2004 – співробітником Канадського ін-ту перспективних досліджень, в 2011 – обраний членом Британської академії. Основні праці: «Сучасна політична філософія» (1990), «Мультикультурне громадянство: ліберальна теорія прав меншин» (1995), «Знайти наш шлях: переосмислення мультикультурних відносин в Канаді» (1998), «Політика місцевою мовою: націоналізм, мультикультуралізм та громадянство» (2001), «Зоополіс: політична теорія прав тварин» (у співав. з дружиною Сью Дональдсон (Sue Donaldson) (2007). Загалом К. опублікував вісім книг і більше 200 статей, є співавтором багатьох публікацій з І. Шаніро (Ian Shapiro), К. Бантінгом (Keith Banting), А. Аїзенберґ (Avil Eisenberg) та ін. вченими; його праці перекладені більше 30 мовами. За внесок у дослідження проблем прав меншин та мультикультуралізму нагороджений багатьма престижними нагородами та преміями, зокрема премією К. Макферсона (C.B. Macpherson Prize) Канадської асоціації політ. науки та премією Р. Банча (Ralph J. Bunche Award) Американської асоціації політ. науки (1996), Діамантовою Ювілейною Медаллю Королеви Єлизавети II (2012) та ін.

З початку наук. діяльності К. зосередився на дослідженні лібералізму та ліберальної

демократії в умовах культурної різноманітності, що характерна, на його думку, для більшості сучасних сусп-в і обґрунтував концепцію ліберального мультикультуралізму. Його погляди на мультикультуралізм розвивалися від обґрунтування інструментальної цінності приналежності індивіда до певної культури, що забезпечує його автономію, до – ідеї особливого захисту груп культурної меншості, які обмежені в доступі до їх власної культури. К. не обмежує дослідження мультикультуралізму лише проблемами іммігрантів та їх інтеграції в нові сусп-ва, а загострює увагу на правах корінних народів та ін. нац. та етнічних меншин, які через завоювання чи федералізацію опинилися в межах великої держави. К. розрізняє два основні типи культурного різноманіття і відповідних спільнот: перший сформувався внаслідок включення раніше самоврядних, територ. сконцентрованих культур в більшу державу (національні меншини); другий тип різноманіття створюється переселенням окремих індивідів їхніх сімей в інше сусп-во, які створюють окрему «етнічну групу» і вимагають визнання своє етнічної ідентичності. Сучасні сусп-ва можуть бути мультикультурними і через свою мультинаціональність, бо його жителі належать до різних націй, і завдяки поліетнічності, оскільки його жителі приїхали з різних країн. Враховуючи цю відмінність К., створює ліберальну теорію прав меншин, визначаючи такі різновиди групових прав: право на самоврядування, поліетнічні права, права на спеціальне представництво. Вчений вважає, що захист колективних прав нац. і культурних менших узгоджується з ліберально-демократ. принципами. Мовні права, групове представництво, релігійна освіта, федералізм та право на сецесію не враховувались сучасними ліберальними теоріями і повинні стати центр. проблемами концепції мультикультуралізму. Ліберальна теорія прав меншості К. засновується на двох принципах: особиста свобода (автономія) нероздільна з членством в нац. (етнічній, культурній) групі; групові права забезпечують рівність меншості та більшості. Особливістю концепції мультикультуралізму К. є надання вагомого зна-

чення культури як чинника гарантування свободи, вона не лише дає можливість вибору (в чому і полягає сенс свободи у К.), але й осмислює цей вибір, не обмежуючи можливості його переглядати. Для того щоб вибір був осмислений, індивід повинен мати доступ до культури, яку К. називає соціальною (*societal culture*). Соціетальні культури засновуються на спільній території та мові, їх елементами є не лише пам'ять і цінності, а й спільні ін-ти та практики. Носіями соціетальних культур, на переконання К., є лише нац. меншини і практично ці культури тотожні національним. Групові права меншин розглядаються гарантією доступу до своєї соціетальної культури, забезпечують їх рівноправну конкуренцію та «зовнішн. захист». Ліберальна держава існує не лише для захисту особистих прав індивідів, а й захисту тієї культури, до якої вони належать, тому, стверджує К., вона повинна прийняти вимоги нац. меншин про їх нац. визнання й автономію. Захист колективних прав не становить небезпеки для індивідуальних прав людини, якщо традиційні форми культури, що практикуються етнічними групами, не вступають у суперечність із гарантованими ліберальною державою особистими правами людини. З іншого боку, до деяких груп може бути застосована політика посиленої підтримки як компенсація за минулі обмеження в правах і можливостях. Реалізація прав етнічної меншості розглядається К. як основа для рівноправної її інтеграції в домінуючу культуру і відмову від сепаратизму. Концепція мультикультуралізму К. є адаптацією лібералізму, зокрема теорії Ролза, до мультикультурних сусп-в, автор доповнив традиційні принципи прав людини теорією прав меншин. В рамках концепції мультикультуралізму К. обґрунтував ідею мультикультурного громадянства. Розглядаючи індивіда виключно політ. агентом, активним членом політ. ін-тів сусп-ва, К. стверджує, що приналежність індивіда до держави не обумовлюється конкретною культурною лояльністю. Громадянин тієї чи іншої держави може мати культурну ідентичність, відмінну від офіційної, але належати до нац. політ. спільноти, бути його повноправним членом.

У книзі «Зоополіс», присвяченій правам тварин, К. застосовує концепцію громадянства і стосовно тварин.

Л. Угрин

КІОТСЬКИЙ ПРОТОКОЛ (повна назва – Кіотський протокол до Рамкової конвенції Організації Об'єднаних Націй про зміну клімату) – міжнар. угода щодо скорочення шкідливих викидів у атмосферу. Вона укладена 11.08.1997 у м. Кіото (Японія). Період підписання протоколу відкрився 16.03.1998 р. Підписаний представниками 191 держави. За К.п., 38 індустріально розвинутих країн зобов'язувалися впродовж 2008–2012 рр. скоротити сумарні викиди 6 парникових газів (діоксид вуглецю, метан, закис озоту, гексафторид сірки, перфторвуглець, гідрофторвуглець) в середньому на 5,2% стосовно рівня 1990 р., щоб «досягти стабілізації концентрації парникових газів в атмосфері на такому рівні, який не допускав би небезпечного антропогенного впливу на кліматичну систему». Окремі зобов'язання стосовно зниження взяли Японія (на 6%), США (на 7%) та ЄС (8%). К.п. містить положення про використання міжнар. механізмів (т.зв. кіотські механізми) для гнучкого розроблення нац. стратегій виконання зобов'язань зі скорочення викидів парникових газів. Такими механізмами є спільне впровадження (англ. *JI*), механізм чистого розвитку (англ. *CDM*) і міжнар. торгівля викидами (англ. *IET*). «Кіотські механізми» передбачають передання нац. прав на викиди через купівлю-продаж. Тобто промислово розвинуті країни, а також приватні корпорації можуть купувати права на викиди у держав із перехідною економікою або в держав, котрі розвиваються, і не використовують повністю власної квоти. Участь у К.п. також відкриває доступ до інвестиційних проектів, які фінансуються міжнар. ін-тами і спрямовані на екологічне вдосконалення виробничих процесів на «брудних» підприємствах. К.п. був відкритий для підписання у берез. 1998 р. і формально міг набути чинності через 90 днів після його ратифікації сторонами-державами, які разом викидають у повітря 55% газів, що спричиняють парниковий ефект на Землі. Ця умова виконана після ратифікації К.п. Росією

16.02.2004 р., і 16.02.2005 р. він набув чинності. Повна реалізація **К.п.** гальмується великими промисловими державами (зокрема, її не ратифікували США), оскільки обмеження на викиди може призвести до вимушеного зменшення обсягів виробництва. Україна ратифікувала **К.п.** 04.02.2004 р.

Перший період дії **К.п.** завершився 31.12.2012 р; 12.11.2011 р. під час міжнар. кліматичних переговорів у м. Дурбан (ПАР) країни погодилися на другий період виконання зобов'язань **К.п.** і домовилися прийняти нову юрид. угоду зі зміни клімату, яка зобов'яже найбільші країни-забруднювачі знижувати викиди. На 18-й Конф. сторін Рамкової конвенції ООН та 8-й зустрічі сторін **К.п.** 26.11–7.12. 2012 р. у м. Доха (Катар) представники майже 200 країн підтримали ініціативу стосовно продовження чинності положень **К.п.** до 2020 р. Правила для участі країн у другому періоді **К.п.** визначаються поправкою до **К.п.** згідно з пунктом 9 ст. 3. Скорочувати викиди парникових газів та боротися зі змінами клімату в другому періоді **К. п.** зобов'язалися 37 промислово розвинутих країн (країни ЄС, Австралія, Казахстан, Україна, Білорусь, Норвегія, Швейцарія, Ісландія, Ліхтенштейн і Монако). Їх сумарні зобов'язання зі скорочення викидів парникових газів становлять 18% рівня викидів 1990 р. цих країн або ж 3% скорочення глобальних викидів. Країнами, що відмовилися взяти на себе зобов'язання зі скорочення викидів, стали Росія, Японія, Нова Зеландія, а Канада вийшла з **К.п.** Гнучкі механізми **К.п.** залишаються чинними, але використовувати їх можуть лише ті розвинуті країни, котрі взяли на себе зобов'язання зі скорочення викидів на другий період дії зобов'язань. Проте учасники 19-ої конф. сторін Рамкової конвенції ООН зі зміни клімату у Варшаві (Польща) 11–22.11.2013 р. не змогли погодити проект нового глобального документа, який повинен бути підписаний 2015 р. Розроблені й ухвалені лише т.зв. дорожня карта для підготовки та підписання 2015 р. у Парижі нової глобальної кліматичної угоди в рамках Дурбанської платформи з посилення дій та фінансові механізми для функціонування Адаптаційного кліматичного фонду.

Л. Угрин

КЛАС ІНТЕЛЕКТУАЛІВ (англ. *knowledge-class*) – сусп. прошарок постіндустріального сусп-ва, що займається виробництвом знання, його передаванням і відтворенням, критичною оцінкою й утилізацією. Він складається з: людей, зайнятих інтелектуальною працею, котрі створюють нові продукти та знання; учених-дослідників, які виробляють нове знання; викладачів вищих закладів освіти, що систематизують накопичене знання і передають його новим поколінням; представників т.зв. креативного класу (у розумінні амер.-канад. економіста *Р. Флориди*). Перші спроби розгляду ролі цієї соціальної групи у рамках аналізу статусної стратифікації в сусп-ві належать до кін. 50-х рр. ХХ ст. Спостерігаючи різке зниження господарського та політ. впливу традиційного класу буржуа, *Р. Дарендорф* одним з перших став визначати у вигляді «правлячого класу посткапіталістичного сусп-ва» представників вищої ланки управління промисловими компаніями і осіб, котрих зараховують до держ. бюрократії. Згодом цей підхід розвинув у теорії технотронного сусп-ва *З. Бжезинський*. На його думку, нова еліта повинна передусім мати змогу контролювати і спрямовувати процеси, що визначаються логікою розвитку технологічного прогресу. Гранично широко визначив т.зв. техноструктуру як нову соціальну страту *Дж. К. Гелбрейт*. Учений 1969 р. констатував, що вона охоплює всіх, «хто привносить спеціальні знання, талант і досвід у процес групового прийняття рішень». Унаслідок цього до середини 70-х рр. ХХ ст. панівним класом стали називати «технократів», котрі вмівло маніпулюють унікальними знаннями й інформацією на трьох основних рівнях: нац., де діє урядова бюрократія, галузевому, представленому фахівцями і наук. експертами, і на рівні окремих організацій. Одночасно *А. Турен* назвав технократичний клас не лише домінуючим класом постіндустріального сусп-ва, а й суб'єктом придушення ін. соц. верств і груп. Паралельно розвивались ін. уявлення, акцентуючи не стільки на становищі працівника в системі управління, скільки на його внутрішн. якостях і здібностях. *Ф. Махлун* ввів 1962 р. у наук. обіг термін «працівник

інтелектуальної праці» (*knowledge-worker*), де поєднано різні характеристики нового типу працівника: його орієнтованість на оперування інформацією і знаннями; фактична незалежність від власності на засоби й умови виробництва; висока мобільність; прагнення до діяльності, що відкриває широке поле для самореалізації та самовираження, хоча б і на шкоду сьогочасній матеріальній вигоді. Такої позиції дотримувався і засновник теорії постіндустріалізму Д. Белл. Він зазначає: якщо впродовж останніх 100 років головними фігурами були підприємець, бізнесмен, керівник промислового підприємства, то сьогодні «новими людьми» є науковці, математики, економісти і представники нової інтелектуальної технології. В сучасних умовах група, що створилася в сусп-ві раннього постіндустріалізму, в зах. суспільствознавчій теорії іменована *knowledge-class*, а на пострадянському просторі, з подання рос. ученого В. Іноземцева, названа класом інтелектуалів. **К.і.** характеризується як прошарок інтелектуальних працівників, котрі володіють невідчужуваною власністю на інформацію та знання, є рівноправними партнерами власників засобів виробництва, що не експлуатуються як клас; їх діяльність мотивована якісно новим способом, причому всі ці ознаки певною мірою виявляються успадкованими. Саме тому йдеться не про інтелігенцію або розмиту сукупність висококваліфікованих працівників, а про особливий клас, що посідає домінуюче місце в постіндустріальному сусп-ві, інтереси якого відмінні від інтересів ін. соц. груп. Із виникненням **К.і.** рушієм соціального прогресу стають нематеріалістичні цілі, цінності, й частина соціуму, не здатна їх засвоїти, об'єктивно більше втрачає значущість у сусп. житті, ніж ін. клас в аграрному чи індустріальному сусп-вах. Інтелектуальне розшарування поступово стає основою будь-якого ін. соціального розшарування, оскільки саме на цьому фундаменті практично непотрібними для розвитку виробничих процесів виявляються величезні соціальні групи, участь котрих у сусп. виробництві була раніше необхідною умовою соціального прогресу. Головні ознаки представників **К.і.:** по-перше – рівень освіти, що виявля-

ється значно вище характерного в той чи ін. момент для більшості громадян, які становлять сукупну робочу силу; по друге – затребуваність його представників у різних структурних елементах соціальної ієрархії та їхня виняткова мобільність. Унаслідок того, що **К.і.** стає однією з найзабезпеченіших у матеріальному відношенні соц. груп сучасного сусп-ва, він все більше замикається у власних межах. На думку В. Іноземцева, класовий конфлікт у постіндустріальному сусп-ві вже не розгортається навколо власності на засоби виробництва, а формується як результат нерівного розподілу власне людських можливостей. Це додає йому напруженості, що перевершує гостроту будь-якої попередньої форми класового протистояння.

О. Александрова

КНЕССЕТ (на івриті *קנסיס* – зібрання) – однапалатний законодавчий ін-т Держави Ізраїль. Складається зі 120 депутатів і формується на основі всезагальних прямих виборів. Місця в **К.** розподіляються між партіями або парт. блоками пропорційно до к-сті голосів, поданих за кожен парт. список (блоки партій на виборах виступають одним списком) за умови подолання одновідсоткового бар'єра. **К.** обирається на 4 роки, збирається на 2 сесії щорічно. Депутатами парламенту можуть бути обрані громадяни, які досягли 21 року. З 1981 р. вони користуються депутатською недоторканістю, певними пільгами і привілеями. Депутатами **К.** не можуть бути: президент країни, судді, держ. контролер, начальник генштабу армії, певні категорії вищих офіцерів і держслужбовців, 2 головних раввини та священнослужителі, котрі отримують зарплатню від держави. Основні функції **К.:** видання законів, прийняття рішень стосовно проблем внутрішн. та зовнішн. політики, прийняття резолюції про вотум недовіри або недовіру уряду, обговорення звітів міністрів і вищих посадових осіб і под. Закони приймаються **К.** простою більшістю голосів, набувають чинності після їх підписання прем'єр-міністром, санкціонування президентом та публікації в офіційному бюлетені.

Л. Угрин

КОАЛІЦІЙНИЙ УРЯД (лат. *coalitio* – союз) – уряд, утворений на основі угоди між двома або кількома представленими у парламенті політ. партіями (близькими за ідеологією чи програмними засадами) про спільну урядову програму. **К.у.** формують у двох випадках: 1) коли жодна з партій за підсумками виборів не змогла отримати у парламенті (нижній палаті) більшості місць, що дало б їй змогу створити однопарт. уряд; 2) коли країні загрожує серйозна небезпека (війна, стихійне лихо), що змушує більшість політ. сил консолідуватися з метою відвернення небезпеки. **К. у.** передбачає щонайменше двох політ. партнерів, які домовляються про умови подальшої взаємодії. Лідери партій, котрі входять до коаліції, розподіляють міністерські посади у процесі міжпарт. переговорів. Залежно від співвідношення чисельності парт. фракцій у парламенті взаємини партнерів у коаліції можуть бути рівноправними (місця розподіляють через консультації, перемовини, компроміси) чи нерівноправними (провідна партія надає ін. партнерам певні міністерські портфелі в обмін на політ. підтримку фракцій). Унаслідок можливих розбіжностей між партіями коаліційні уряди менш стабільні, ніж однопарт., тому часто виявляються нестійкими. Їхня стабільність залежить від типу парт. системи, виборчої системи, стану економіки, фракційного поділу парламенту.

В. Малиновський

КОЛЕКТИВНА БЕЗПЕКА – 1) принцип міжнар. безпеки, а також принцип і норма міжнар. права, основа якого – визнання, що загроза безпеці одного суб'єкта є загрозою для всіх; передбачає об'єднання держав для відповіді агресору та відмову від війни як політ. засобу. Принципи **К.б.** розроблені й задекларовані у 14 пунктах *В. Вільсона*, пактах Бріана-Келлога і Ліги Націй; після Другої світової війни – у положеннях Хартії ООН, принципах функціонування НАТО й ін. регіональних системах безпеки, положеннях міжнар. комісій, очолюваних *В. Брандтом*, *У. Пальме*, *Г. Брундтланд*; 2) система міжнар. безпеки, створена спільними зусиллями держав у світовому або регіональному масштабі, формування якої започаткувала

після Першої світової війни Ліга Націй. Система **К.б.** пов'язана з принципами міжнар. арбітражу, роззброєння і правового регулювання. Головним її завданням декларувалось підтримання міжнар. миру, безпеки та використання ефективних колективних заходів для відвернення й усунення загроз миру, придушення агресії. В основі організації **К.б.** установлення певних правил міжнар. поведінки, впровадження та захист цих правил через коаліції держав або міжнар. ін-ти; широка міжнар. згода, що забезпечує легітимність акцій, спрямованих на впровадження та захист правил. Система **К.б.** має відповідати певним умовам, у т.ч. протидіяти широкому спектрові загроз, містити дієвий механізм швидкої й узгодженої міжнар. взаємодії для визначення шляхів розв'язання проблем і сприяння виконанню прийнятих рішень, передбачати всебічну реакцію на збройний, терористичний напад на державу-члена оборонного пакту, або застосування сили, яке суперечить Хартії ООН. **К.б.** спрямована на усунення існуючих загроз миру та стабільності чи на превентивні заходи. Ефективність системи **К.б.** полягає в широкому міжнар. визнанні її принципів. Принцип **К.б.** породжує водночас т.зв. *дилему безпеки*, пов'язану зі суперечностями між егоїстичними інтересами окремих країн і цінностями спільної безпеки.

Л. Угрин

КОЛОΝІАЛІЗМ (франц. *colonialisme*, від лат. *colonia* – поселення) – політика територ. експансії та примусового підкорення народів і держав могутнішими державами, поширення на них дії свого суверенітету чи встановлення гегемонії. **К.** характеризується нерівноправністю відносин і нееквівалентним обміном між метрополією (колонізатором, центром експансії) та колоніями. Це виявляється в політ. пануванні метрополії, відповідно – й домінуванні одного етносу (нації, цивілізації), а також в обмеженні населення колоній у громадян. і політ. правах, накладанні на них додаткових податків і под. **К.** супроводжувався територ. експансією, прагненням підкорити всю ойкумену, що розглядалась як життєвий простір; екон. експлуатацією; руйнуванням культури підко-

реного населення (її вважали примітивною, «варварською»), нівелюванням його етнічно-культурної і релігійної ідентичностей, нав'язуванням культури метрополії; формуванням ідеології, що виправдовувала панування (расизм, месіанізм); закріпленням імперських міфів і стереотипів у свідомості людей. **К.** як практика в міжнар. відносинах зародився в період античності (грец. колонізація Півн. Причорномор'я, рим. завоювання) і стала постійною з початком Великих географічних відкриттів, зокрема відкриття Нового Світу (XV ст.), і розвитком капіталізму. Політику **К.** здійснювали Іспанія, Португалія, Англія, Нідерланди, Франція, Німеччина, Росія. Ці держави поступово перетворились на колоніальні імперії, розподілили між собою світ і вели війни за його переділ. Панування метрополії встановлювалося примусовою (прямою) колонізацією (було характерно для початкових етапів колонізації), коли метрополія насильно (колоніальними війнами) поширювала панування на приєднаних територіях, або договірною (непрямою) колонізацією через укладання відповідного договору про визнання васальної залежності чи встановлення протекторату. Колонізація могла здійснюватися також унаслідок присутності, тобто переселення частини населення метрополій до колоній (напр., англійців до Австралії, Півн. Америки). Держава, що перебувала в колоніальній залежності, під протекторатом, могла зберігати частину своїх ін-тів та власний правопорядок у межах лімітованих повноважень, переважно у внутрішн. політиці; владу в колоніях могла здійснювати колоніальна адміністрація безпосередньо (франц. колонії), чи зі залученням представників місцевої еліти (англ. колонії). Більшість колоніальних держав і територій наприкін. ХХ ст. звільнилися з-під прямої колоніальної залежності, ставши формально суверенними державами, зберігши, проте, деякі форми і вияви екон. і культурної залежності (неоколоніалізм), що дає змогу розвинути зах. державам надалі експлуатувати колишні колонії екон. засобами. Політ. залежність колишніх колоній може набувати завуальованих, «добровільних» форм (скажімо, договори «добровіль-

ної асоціації», котрі уклали Пуерто-Рико та деякі острови Мікронезії зі США мають багато спільних ознак із режимом протекторату). Політика **К.**, окрім негативних наслідків, сприяла водночас модернізації традиційних сусп-в, засвоєння ними досягнень зах. цивілізації, ринкових цінностей.

Л. Угрин

КОМУНІКАЦІЙНА ПОЛІТИКА (лат. *communico, communicatio* – повідомлення, зв'язок) – діяльність держави, її ін-тів, спрямована на формування та забезпечення процесів обміну соціально-політ. інформацією, необхідної для функціонування політ. системи, циркуляції цієї інформації між її ін-тами, політ. та соц. групами, елітами і масами. Це діяльність із формування інформаційного поля політики загалом, де вирізняють два рівні інформаційних потоків: 1) вертикальний (правлячі еліти – маси); 2) горизонтальний (між індивідами та групами). На першому еліта відбирає, передає і спрямовує інформацію, яка має офіційні або «вивірені» відомості про рішення та функціонування ін-тів влади, що формують і допомагають зберегти сприятливий образ політ. системи, зміцнюють її легітимність. Горизонтальний рівень поєднує потоки інформації, котрі виробляє й ініціює еліта, держава, з інформаційними потоками громадян. сусп-ва, його інформаційними потребами, пріоритетами. У демократ. сусп-вах важливе значення має саме другий рівень обміну інформацією, його взаємодія з вертикальним; у авторитарних переважає вертикальний, тобто організація інформаційного поля «згори – вниз». Канали та способи здійснення **К.п.** – передусім ЗМІ (в т.ч. урядові інформаційні агенції), ін-ти (громадсько-політ. організації, партії), неформальні контакти, комунікативні ситуації та дії (вибори, референдуми і под.). Засобами, через які передається зміст інформації, є слово (писане й усне), знаки, символи, акти. Основні функції **К.п.** – формування, зміцнення чи зміна способу мислення, установок і дій соц. суб'єктів стосовно політ. системи та режиму, узгодження, координація, гармонізація інтересів, позицій і діяльності головних соц., політ. груп, регулювання політ.

відносин, інтеграція сусп-ва або соц. груп, оптимізація управлінської діяльності й політ. рішень, стабілізація політ. системи. **К.п.** тісно пов'язана з інформаційною політикою, маючи певні спільні функції (поширення політ. знань, ідей, вплив на мас. свідомість, формування громадської думки, оптимізація управлінського процесу та ін.).

Л. Угрин

КОНСОЛІДАЦІЯ (лат. *consolidatio* – зміцнення, об'єднання) – третій (завершальний) етап переходу (транзиту) від одного типу політ. режиму до ін. Це процес зміцнення нового політ. режиму засобом закріплення та формалізації (зокрема у вигляді права) його правил гри за одночасного поширення серед сусп-ва позицій і стандартів поведінки, котрі відповідають логіці нового режиму, що призводить до стабільності та рутинізації діяльності основних ін-тів цього режиму, унеможливорює самовільну зміну суті режиму частиною еліти і/або сусп-ва без згоди на це ін. частин. Виокремлюють чотири підходи до розуміння **К.**: 1) процедурний – **К.** є адаптацією та стабілізацією демократ. структур і норм, які громадян. сусп-во частково або повністю визнає за правомочні (*Л. Морліно*); 2) телеологічний – **К.** розуміють процесом, що сприяє досягненню новим режимом легітимності й ефективності (*Х. Лінц*); 3) процедурно-телеологічний (*Г.О'Доннелл*) – **К.** поєднує перші два підходи; для *Г.О'Доннелла* вона є процесом переходу від демократ. урядів, виникнення яких означає закінчення першої фази трансформації, до демократ. режиму, під яким розуміється набір ефективно функціонуючих демократ. ін-тів (зокрема сильного парламенту та незалежної судової гілки влади), стабільних форм репрезентації, всезагального прийняття демократії як реально найкращої системи політ. організації; 4) елітаристський – **К.** вважає ключем до стабільності і міцності демократ. систем укладання консенсусу між елітами щодо демократ. правил гри та цінності демократ. ін-тів (*М. Бартон, Р. Гантер, Дж. Хіглі*). Попри те, що в межах усіх підходів **К.** розглядають у контексті демократ. перспективи (тобто в межах «класичної» парадигми транзиту), всі

вони дають змогу (після певної модифікації) формувати думку про **К.** ін., недемократ. або частково демократ. режимів.

Г. Шипунов

КОНСТАН ДЕ РЕБЕК АНРІ-БЕНЖАМЕН (франц. *Constant de Rebecque Henri-Benjamin*; (25.10.1767, Лозанна; Швейцарія – 08.12.1830, Париж; Франція) – франц.-швейцарський політ. філософ, громадський і політ. діяч часів Великої Франц. революції, бонапартизму і Реставрації, видатний представник франц. лібералізму першої пол. XIX ст. У 1782–1783 рр. навчався в Ун-ті Эрлангена (Баварія), до 1785 р. – в Единбурзькому ун-ті (Шотландія). Уперше прибув до Парижа в травні 1785 р. У 1799–1802 рр. – член Законодавчого трибуналу; 1803–1814 рр. – на еміграції в Женеві й Веймарі. Повернувшись до Франції, поновив політ. діяльність: став одним із найвпливовіших ліберальних журналістів; під час стоденної реставрації *Наполеона* йому було доручено розроблення нової конституції. У 1819 р. обраний до Палати депутатів, де впродовж багатьох років очолював ліберальну опозицію. Під час революції 1830 р. підтримав короля Луї Філіпа і був призначений головою Держ. ради Франції, яку обіймав до смерті. *Основні праці*: «Про дії терору» (1797); «Про політ. реакції» (1797); «Принципи політики, придатні для всякого правління» (1915); «Про свободу стародавніх народів порівняно зі свободою нових» (1819); «Курс конституційної політики» (1816–1820); «Лекції про конституційну політику» (1818–1819); «Роздуми про конституції та їхні гарантії» (1814). **К. де Р.** – засновник ліберальної класики і представницької демократії. Продовживши традиції Великої франц. революції 1789 р. і попередників, віддавав перевагу особистості, її індивідуальності. Основна складова його політ. концепції – ідея вдосконалення людства, сприйнята від франц. просвітителів. Але він розвинув і поглибив її, визначивши за мету поступове просування людства вперед. Стрижнем політико-правових конструкцій мислителя була проблема індивідуальної свободи. У працях «Про узурпацію» і «Про свободу стародавніх народів порівняно зі свободою нових» виробив нове поняття свободи, яке вже відпо-

відає запитам індустріального сусп-ва ХІХ ст. Пріоритетним в ідеї свободи індивіда вважав свободу особистого самовизначення, що має політ., публічний і громадянський характер. Учений, вирізняючи політ. свободу і свободу особисту, сутність останньої вивів з ідеї певної незалежності індивідів від держ. влади. Крім того, будучи провідним теоретиком «класичного лібералізму» виступав з різкою критикою втручання влади у приватні справи. Особиста свобода – це істинно сучасна свобода. Її гарантією є свобода політ., отже, політ. свобода необхідна, однак заради неї люди не повинні жертвувати особистою свободою. **К. де Р.** дотримуючись з концепції про свободу, під якою розумів триумф індивідуальності, визначає розуміння про індивідуальні права, котрі несумісні зі свавіллям і не залежать від тієї чи ін. соціальної або політ. влади. Правами громадян є індивідуальна та релігійна свобода, свобода думки, що охоплює гласність, користування власністю, гарантії проти всякого свавілля. Отже, констатуючи відмінність між громадян. свободою і політ. правами, для їх рівноваги учений застосував сформовані звички й установки, існуючі у сусп-ві. Він визнавав прийнятними лише ті форми правління, в котрих є гарантії індивідуальної свободи – громадську думку, зосереджену в парламенті, поділ і рівновагу гілок влади. Політ. свобода громадян виявляється в тому, що вони беруть участь у виборах до законодавчого органу, який входить до системи вищих органів влади і втілює громадську думку. Особливу увагу **К. де Р.** приділяв обґрунтуванню релігійної свободи, свободи слова, промислової свободи. Вважаючи вільну конкуренцію «найнадійнішим засобом удосконалення всіх промислів», рішуче висловлювався проти «манії регламентування». Держава, на його думку, не повинна втручатися в промислову діяльність, бо вона веде комерційні справи «тірше і дорожче, ніж ми самі»; саме екон. свобода є запорукою розвитку торгівлі й промисловості. Час, на порозі якого стояла Європа, називав «епохою комерції». Учений щиро вірив, що завдяки вільній торгівлі та розвитку індустрії всі люди зможуть жити в достатку. **К. де Р.** захищав також ін. свободи,

в т.ч. думок, совісті, друку, зборів, петицій, організацій, пересувань. Важливе значення надавав гарантіям свободи, по суті, будучи одним з перших, хто акцентував на важливості та значенні конституційних і судових гарантій свободи індивіда. Гарантією особистої свободи називав закон, який повинен виходити з легітимного джерела і мати справедливі межі. Стверджував, що підпорядкування закону – це обов'язок, але як і всякий ін. обов'язок, він не абсолютний, а відносний і ґрунтується на припущенні, що закон постає з легітимного джерела і має справедливі межі. До законів, зміст котрих виходить за справедливі межі, **К. де Р.** зараховував ті, які: встановлюють зворотну силу; суперечать моралі (спонукають громадян доносити один на одного, забороняють «переховувати вигнанців»; роблять громадян відповідальними й не за власні дії, залучаючи до відповідальності батьків дітей-дезертирів або батьків дітей-емігрантів). Через ідею концептуального обґрунтування індивідуальних прав і свобод людини і громадянина мислитель підходив до розуміння принципу затвердження суверенітету народу. Піддавав критиці *теорію Ж.-Ж. Руссо і Т. Гоббса* про нар. суверенітет, оскільки вони ототожнювали свободу з владою. Необмежена влада народу не зможе захистити індивіда від правління, адже, за теорією філософа, жодна влада на землі не є безмежною – ні влада народу, ні влада людей. Тому суверенітет народу має бути вписаний у межі, окреслені справедливістю та правами індивіда. Дотримуючись цього, він визнавав здійснення владних повноважень громадян через представництва, віддаючи перевагу республіканським формам правління.

У політ. філософії **К. де Р.** використовував концепцію загальної волі як легітимної сили, здатної протистояти різним формам насильства. Загальна воля формується в процесі вільного обговорення політ. подій та проблем, у т.ч. у пресі. У свободі мислення, дискусій, друку він убачав гарантію від деспотичних тенденцій, властивих не лише абсолютизму, а й «народному» правлінню (демократії). Особливу увагу приділяв обґрунтуванню принципу розподілу влад, роз-

різняючи п'ять влад: окрім влади репрезентативної, що по суті, є владою законодавчою і поділяється (*Ш.-Л. Монтеск'є*) на постійну репрезентативну владу (верхня палата парламенту), яка повинна складатися зі спадкової аристократії, та «владу, що репрезентує громадську думку» (нижня палата парламенту), виконавчої та судової він виокремлює ще владу муніципальну і королівську. **К. де Р.** стояв біля витоків демократії в нинішньому її розумінні як затвердження політ. суб'єктивності. Він розв'язав головне завдання лібералізму своєї епохи: розмежував поняття, котрі об'єднала ідея природного права, – сусп-во і влада, політ. організація і реальне функціонування громадян. сусп-ва.

Н.Гедікова

КОНТРЕЛІТА (франц. *élite* – найкраще, добірне і лат. *countra* – проти) – опозиційна до правлячої політ. еліти частина бюрократії, соціальна група, яка бореться за право на входження в еліту або створення нової; суб'єкт політики, що діє організовано (легально чи ні) і прагне отримати владу або передати її ін. політ. силі. *В. Парето* ввів у наук. обіг термін «еліта». У «Трактаті з загальної соціології» він визначив її як групу осіб, котрі мають вищі показники у своїй галузі діяльності. Висуванню людей в еліту сприяє наявність у них специфічних психологічних якостей, напр., інстинкту комбінацій, уміння передбачити і виявляти приховані потяги мас. На думку вченого, у сусп-ві поряд з елітою завжди існує **К.** (потенційна еліта) – особи, які за психологічними якостями могли б увійти в еліту, але не ввійшли через своє соціальне становище. Найнижчу верству сусп-ва становить нееліта – ті, хто не має ні суб'єктивних, ні об'єктивних можливостей ввійти в еліту. Сама еліта не є незмінною, а перебуває у безперервній трансформації. Коли **К.** досягає певних показників у розвитку, вона посідає місце правлячої еліти, а колишня правляча еліта, втративши кращі якості, переходить у нееліту. Подібний колообіг еліт дослідник описав як «закон циркуляції еліт». Зміна еліт дає змогу зберегти соціальну рівновагу, бо забезпечує прихід до влади еліт з якостями, затребуваними сусп. ситуацією. Поновлення може здійснювати-

ся у двох формах: поступальній (вибори та кооптація у свої ряди представників **К.**) і обвальній. Останній варіант – це революції та перевороти. Одна й та сама лідируюча верства одночасно не домінуюча у всіх сферах сусп. життя: історично прогресивний клас панує зазвичай в екон. та ідеологічних сферах, а історично відживаючий – у сфері держ. влади. На етапі формування капіталізму клас феодалів, що володів держ. владою, мав займати прогресивний клас буржуазії, який домінував у екон. та ідеологічних сферах. За сучасних умов, коли в розвинутих країнах відбувається процес переходу до постіндустріальної стадії розвитку, можливо припустити, що правлячій еліті, яка безпосередньо утримує владу і здійснює її, може протистояти контрелітна група політ. тиску. Головна мета політ. діяльності **К.** – відвоювання влади у правлячої еліти. Однак це – не єдина мета: сили, котрі змагаються з владою, прагнуть захопити держ. владу нерідко для того, щоб реалізувати певну політ. доктрину, концепцію, програму. У випадку, коли **К.** знаходиться в стадії формування, згадане завдання виконують угруповання політ. еліти способом здійснення поступової модифікації політики в потрібному для них напрямі. Методи та способи дій, до яких вдається **К.**, охоплюють широкий спектр політ. засобів, серед котрих найпоширеніші: політ. пропаганда своїх цілей та ідеологічна боротьба зі супротивниками в ЗМІ, формування громадської думки; створення політ. партій та участь у виборах; боротьба в середовищі держ. органів і парламентської діяльності; формування груп політ. тиску; використання механізмів криптократії (грец. – *kryptos* – таємний, прихований) – підйом таємної фінансової влади. На сучасному етапі суспільно-політ. розвитку **К.** утворюють переважно політ. функціонери або певні її представники, що намагаються послабити владу керівної еліти (напр., у парламенті) й узяти на себе частину її функцій. Для сучасної України це особливо характерно, бо тут у політ. системі спостерігається абсолютна інтеграція адміністративної та політ. влади. Хоча в політиці можливе також виникнення ситуації, коли **К.** репрезентує соціальна

група, яка не входить до складу чільної сили й не прагне увійти в нову еліту, а намагається лише позбавити влади існуючу еліту і створити нову, прогресивнішу групу обраних сил для оптимального здійснення політ. влади.

А. Митко

КОНФЕДЕРАЛІСТ (лат. *confederation* – союз, об'єднання) – 1) прихильник конфедеративного устрою держави; 2) прихильники конфедералістського підходу в розвитку європейської інтеграції; 3) чл. Конфедералістської течії в Укр. партії соціал-революціонерів (1917–1918), які обстоювали самостійницькі позиції та виступали проти Всерос. установчих зборів (очолював І. Маєвський); 4) часопис, друкований орган укр. соціал-революціонерів (К., 1917–1918), виходив рос. мовою за редакцією І. Маєвського.

Л. Угрин

КОНФРОНТАЦІЯ ПОЛІТИЧНА (лат. *con* – проти і *frons (frontis)* – фронт) – стан політ. відносин і вид політ. взаємодії, характерний жорстким протистоянням, протиборством, суперництвом. Суб'єктами **К.п.** можуть бути лідери, соціальні та політ. групи, політ. сили, спільноти, держави чи групи держав. **К.п.** виникає, коли: 1) цілі учасників політ. процесу не лише різні, а й несумісні, їхня ж спільна реалізація неможлива; 2) кожен учасник прагне реалізувати мету, що суперечить цілям ін. учасників процесу; 3) учасники усвідомлюють протистояння, взаємне неприйняття цілей, позицій і взаємну залежність; 4) рішення та дії держ. ін-тів бажані для одних учасників і небажані для ін., суперечать загальним інтересам; 5) ставлення до політ. супротивників жорстке, непримиренне як до ворогів. **К.п.** сприяє гетерогенності культурного середовища, відсутність єдиних системи цінностей і правил гри, процедур, у межах котрих сторони можуть вирішувати розбіжності й суперечності. **К.п.** супроводжується взаємними звинуваченнями, погрозами, шантажем, попередженнями, ультиматумами і передую відкритому виявленню конфлікту між сторонами чи збройному конфліктові між державами. Конфронтаційними часто

є дії антисистемної, деструктивної опозиції та політ. сил, що мають нелегальний статус (юрид. не оформлені) й не інтегровані в політ. систему.

Л. Угрин

КОРПОРАТИВНЕ ГРОМАДЯНСТВО – стратегія бізнесу щодо взаємодії зі сусп-вом із метою забезпечення ефективного та сталого розвитку і формування власної репутації як відповідального громадянина, повноправного учасника такого розвитку. В концепції **К.г.** бізнес розглядається ключовим учасником не лише ринкових, а й ін. сусп. відносин. Окрім корпорацій, провідні ролі у вибудовуванні системи **К.г.** відіграють ін-ти держави, міжнар. організації; безпосередніми учасниками корпоративних відносин є місцеві спільноти й асоціації громадян, споживачі, інвестори, акціонери та постачальники («зовнішн.» стейкхолдери), найманий персонал і менеджмент («внутрішн.» стейкхолдери). Термін «**К.г.**» широко і не зовсім правильно використовують як синонім корпоративної філантропії, соціальної «залученості» корпорації, корпоративної соціальної відповідальності. У політ. контексті є метафорою до соціальної відповідальності й етично мотивованої поведінки корпорації на напрямках, що містяться поза межами досягнення суто екон. результатів. Однак таке змішування понять не додає чіткості, до того ж бізнес і взаємодіючи з ним держ. структури та некомерційні організації за різними підходами до зобов'язань сторін подекуди вкладають у поняття корпоративної соціальної відповідальності й **К.г.** різний зміст. Хибне трактування **К.г.** як прогресивнішої версії доктрини соціальної відповідальності бізнесу, адже в основі **К.г.** – не благодійність, допомога тим, хто її потребує, а розвиток конструктивних відносин зі стейкхолдерами; намагаючись стати «хорошими громадянами», корпорації, котрі використовують цю концепцію, фактично прагнуть до інтеграції в громадян. сусп-во. Нині міцніє усвідомлення того, що для успішного розвитку ринкові відносини повинні бути укорінені в широкий контекст соц. цінностей. Фундаментом їх реалізації постає принципова домовленість сторін – учасників трудових відносин і держави, сво-

ерідний сусп. договір про регулювання соц. витрат розвитку ринку. Перерозподіл відповідальності за розвиток соціальної сфери стимулює активний пошук каналів і форм взаємодії між бізнесом, владою, представленими некомерційними організаціями груп соц. інтересів, громадськістю, що виражає позиції зацікавлених споживачів. На стику взаємодії цих акторів формується економіка, механізми якої повинні сприяти вирішенню соц. проблем у системі ринкових відносин. Такий діалог може ефективно розвиватися лише на основі зближення позицій про стратегічні проблеми розвитку, пошук консенсусу стосовно пріоритетів і меж зростання. У підсумку йдеться про створення механізмів мінімізації та подолання можливих наслідків ризиків, котрі підривають перспективи стійкого розвитку. В експертному та діловому співтоваристві відсутні загально визнані критерії оцінки **К.г.**, бо відсутні достовірні показники вимірювання екон. ефективності соціально значимих ініціатив. Окрім цього, ні в бізнес-спільноті, ні за її межами не досягнуто консенсусу щодо сусп. ролі корпорації та можливості повноцінного (у реальній діловій практиці) поєднання екон. й етичної мотивації її діяльності. У доктрини **К.г.** є і суто політ. вимір, спрямований на залучення корпорацій до системної взаємодії з ін. соц. і політ. ін-тами. Аналіз діяльності корпорації у термінах **К.г.** можна застосовувати лише тоді, коли бізнес свідомо позиціонує себе в системі сусп. і культурних відносин, а не розглядає їх як «зовнішн. середовище». За такого підходу компанія може сама надавати та забезпечувати соціальні права, гарантувати дотримання громадян. прав і стати одним із каналів реалізації політ. прав. Концептуальною рамкою такої перспективи послугує теорія громадянства у вигляді ін-ту демократ. сусп-ва. У терміні «**К.г.**» корпорація має розумітися ін-том сучасного соціуму, елементом системи сусп. ін-тів. Нечітка роль поняття «громадянство» у цьому словосполученні. Адже цей термін позначає головно стійкий політично-правовий зв'язок людини та держави, що виявляється у взаємних правах і обов'язках. Тому, чи є саме поняття «громадянство» в цій формулі метафорою

або ж йому притаманні конкретні системні ознаки – це питання ще недостатньо вивчене. Модель **К.г.** визначає роль корпорації як одного з ін-тів, котрі забезпечують громадян. права людей. Самі не будучи «громадянами» у тому значенні, в якому громадянство є політично-правовим ін-том, корпорації беруть на себе частину функцій у підтримці громадян. прав, які були винятковою прерогативою держави. Така роль може стати наслідком добровільного вибору і тиску учасників, інтереси котрих ущемлені діяльністю корпоративного сектору. Корпорації є своєрідними «сурогатними громадянами», що не мають правового громадян. статусу, але долучаються до прийняття рішень. **К.г.** – відображення низки змін у характері розвитку інформаційного сусп-ва: прискорення розвитку, «стиснення часу», «віртуалізація» відстані, перехід до економіки знань, інновацій і комунікацій. **К.г.** є моделлю відповідальної сусп. поведінки компанії, націленої на її введення у системну взаємодію з ін. соц. ін-тами для спільної участі у здійсненні стратегії розвитку. Реалізуючи цю модель, компанія розробляє і втілює програми соц. ініціатив і у сфері екон. діяльності, й у природоохоронній та соц. сферах. Основна увага приділяється трудовим стандартам і нормам, роботі з персоналом, природоохоронним заходам, захисту прав людини. Філософія соціальної відповідального корпоративного управління покликана мінімізувати ризики глобального розвитку та відповісти на виклики громадян. сусп-ва. Концепція **К.г.** ґрунтується на тому, що бізнес: 1) самостійно шукає адресатів соц. інвестиції; 2) визначає найактуальніші для сусп-ва теми і вирішує проблеми, котрі хвилюють більшість населення; 3) домагається від соц. інвестицій екон. віддачі й вигоди для себе; 4) залучає людей до розв'язання соц. проблем; 5) не боїться вступати в протиріччя з державою, відстоюючи інтереси сусп-ва. **К.г.** реалізується у трьох вимірах: а) діяльності на рівні спільноти (від місцевого до глобального); б) виробництві сусп. значущих товарів і послуг, яке водночас дає дохід компанії; в) практиках відповідального підприємництва, орієнтованого на впровадження прин-

ципів **К.г.** на всіх рівнях корпоративного управління. Для підтвердження прихильності до **К.г.** компанія повинна дотримуватися орієнтирів сталого розвитку, забезпечувати виробництво етично бездоганних товарів і послуг, сприяти позитивним змінам усередині компанії та за її межами, використовувати мірилом успішного розвитку не лише фінансові, а й неекон. показники.

Н. Хома

КОХЕЙН РОБЕРТ ОУЕН (англ. *Robert Owen Keohane*; 03.10.1941, Чикаго, США) – амер. політолог, провідний представник неоліберального інституціоналізму в теорії міжнар. відносин, один із розробників концепцій транснаціоналізму, комплексної взаємозалежності, гегемоністської стабільності. **К.О.** отримав освіту в Шаймерському коледжі (ступінь бакалавра, 1961) та Гарвардському ун-ті (ступінь магістра, 1964 і ступінь д-ра політ. наук, 1966). Проф. міжнар. відносин у Школі сусп. та міжнар. відносин ім. Вудро Вільсона при Принстонському ун-ті, до цього викладав у Гарвардському, Стенфордському та ін. ун-тах США. Неодноразово нагороджувався авторитетними наук. преміями; у 1999–2000 рр. – президент Амер. асоціації політ. науки (APSA); член Амер. академії мистецтв та наук і Нац. академії наук США. Основні праці: «Транснац. відносини та світова політика» (співавт. *Дж. Най*) (1971); «Влада та взаємозалежність: світова політика у перехідний період» (1977); «Після гегемонії» (1984); «Міжнар. ін-ти та держ. могутність» (1989); «Дослідження та дискусія у дослідженні світової політики» (співавт. і співред. *П. Катценштейн* та *С. Краснер*) (1999). **К.Р.**, працюючи у субдисципліні, яка вивчає міжнар. організації, сприяв її перетворенню на важливу складову досліджень світової політики, підвищенню статусу інституціональних проблем та організаційних процесів у цих дослідженнях, у т.ч. і завдяки журн. «Міжнар. організація», що став авторитетним виданням за його керівництва (1974–1980). Учений разом із *Дж. Наєм* належали до перших дослідників, котрі наприкін. 60 – поч. 70-х рр. піддали сумніву одне з центр. положень політ. реалізму – тезу про роль держави як головного міжнар. актора.

Публікація у 1971 р. за їхньою редакцією книги «Транснац. відносини та світова політика» ознаменувала остаточне оформлення неолібералізму в теорії міжнар. відносин. Концепція транснац. відносин акцентує на ролі недерж. акторів, – інтересів, асоціацій, міжнар. корпорацій та ін. – у формуванні зовнішньополіт. курсів. Відмова від абсолютної монополії держави як єдиного актора й об'єкта аналізу, визнання багатоманітності акторів, видів і каналів взаємодії між ними (не лише дипломатія) внесли термінологічну новацію, що має принципове значення, у дослідження світової політики (замість «міжнар.», по суті, міждерж. міжурядових, з'явився термін «транснац.» відносини) й ускладнили аналіз світової політики, доповнивши дослідження воєнно-політ. проблем гарантування безпеки та відповідних нац. інтересів екон., нормативними та ін. нетрадиційним аспектами. Логічним результатом концепції транснац. відносин стала розроблена **К.Р.** з *Дж. Наєм* концепція комплексної взаємозалежності. Її зміст: країни взаємодіють у різних сферах та з найрізноманітніших питань (екон., екологічних та ін.), які мають низку вимірів (фінанси, торгівля і под.), власні критерії сили, впливу, лідерства та влади. Визначення нац. інтересів у цих сферах, вплив груп інтересів на уряд із відповідних питань і безпосередня взаємодія держав здійснюються у складних мережах, котрі складаються з каналів обміну інформацією, норм, правил та процедур (усе це позначається поняттям «міжнар. режими»). Причому лише невелика частина міждерж. та ін. взаємодій формалізована в офіційних ін-тах, у т.ч. й на світовому рівні, таких як ООН, МВФ або СОТ. Аналізуючи ці обставини, **К.Р.** і *Дж. Най* дійшли висновку про множинність порядків денних, що впливають на формування зовнішньополіт. курсу, відсутності у них чіткої реалістської ієрархії проблем і цілей (тобто воєнно-політ. міркування радше не є абсолютно домінуючими), великої ролі транснац. режимів і фрагментації влади всередині держав, віддаючи перевагу застосуванню поняття «взаємодія», замість традиційного – «відносини». Стосовно ролі ін-тів **К.Р.** припустив: вони можуть

сприяти обміну інформацією між акторами та врегулюванню суперечок між ними, збільшенню кількості взаємодій між акторами. Тобто ін-ти частково вирішують проблеми координації та створюють умови для співпраці навіть в умовах позбавленого єдиного уряду або гегемонії анархічного середовища міжнар. відносин (учений наголошує: міжнар. відносини, навіть будучи анархічним середовищем, не є середовищем хаотичним; окрім того, світова політика достатньо інституціоналізована завдяки міжнар. режимам), роблячи конфлікти між державами менш неминучими, ніж вважають реалісти. Причому під ін-тами розуміються організації, до котрих держави приєднуються для отримання очікуваних переваг від співпраці й подолання перепон на шляху до співробітництва. У методології досліджень міжнар. відносин **К.Р.** запропонував ширше використовувати методи, концепції та висновки екон. науки (напр., щодо прийняття рішень в умовах невизначеності), теорії ігор, організацій та ін. Учений розширює предметну сферу світової політики, вводячи у неї галузь міжнар. політ. економії, що постає джерелом впливу на поведінку держав, сферою формування політ. курсу та джерелом аналітичних інструментів. У працях **К.Р.** прагне інтегрувати міжнар. дослідження у широку дисципліну політ. науки і розглядає проблеми, які виникають у зв'язку із цим завданням, вважаючи, що міжнар. дослідження повинні використовувати загальні концепції, методологію та підходи.

О. Кукарцев

КРИСТЕВА ЮЛІЯ (болг. *Юлия Кръстева*, фр. *Julia Kristeva*; 24.06.1941, Слівен; Болгарія) – психоаналітик, політолог. Основні праці: «Смуток» (1969); «Революція поетичної мови» (1974); «Полілог» (1977); «Влада жаху» (1980); «Історія кохання» (1983); «Чорне сонце, депресія і меланхолія» (1987); «Самі собі чужі» (1988). В останній, найвідомішій, вона розглянула політ. проблематику. Чужинець кристалізує ефективність теоретично-практ. розробленості становища людини у політ. межах. Звісно, в різні часи використовували різні механізми асиміляції чужості, але гегемонія демократизму сама собою підтверджує гуманність таких дій. Бо кожна людина

має не один спосіб самовияву, отже, вона потребує певної політ.-соціальної гарантованості необмеженості самовияву, якщо остання не зазіхає на життя ін. людини. У грец. полісі, вважає **К.Ю.**, чужинець виглядав просто і чітко – чужим. Різні закони то пропонували, то забирали полісам протекцію, однак він незмінно був варваром, що означало «незрозумілий», «негрец.» і, зрештою, «ексцентричний», «нижчий». Певний прообраз космополітизму створив *Сократ*, проте «ізономія» громадян (вони порівну беруть участь у політиці, бо тотожні один одному) відсилає до ексцентричності, ірраціоналізму чи – простіше, але менш інформативно – до незрозумілого слова «інакший», який буде завжди варваром. Політ. регулювання та законодавство загалом утверджують наш спосіб визначати, змінювати й, імовірно, поліпшувати статус чужинців. Одночасно вони створюють замкнуте коло, адже чужинці існують саме у зв'язку з ними. Тому вочевидь ідея чужинства породжена нац. державою, логікою її існування. За таких умов зовсім не дивує прірва між громадянином та людиною. **К.Ю.** вважає: можна бути людиною більшою чи меншою мірою з огляду на те, що ти – більшою чи меншою мірою громадянин і той, хто не громадянин, – не зовсім людина. Теоретично такий рух започаткував *Н. Макіавеллі*. Ідея модерної держави – його ідея. Насправді, на думку **К.Ю.**, «Державець» подає нам – через натуралістичні метафори, концепти, відкриту послідовність ланок і різні саркастичні пасажі про папство – портрет «нового князівства». Цей новий правитель, лев і лис, дає волю уяві, але, переступаючи межі етики, *Н. Макіавеллі* ратує за нац. єдність, «органічність», що опирається на риси правителя та його талан (*fortuna*). Натомість *Ш.-Л. Монтеस्क'є* дотримується виваженої рівності, оскільки для того, щоб нац. мислення було політ., воно не може бути націоналістичним. Його погляди містять пересторогу розділення прав людини і прав громадянина: для нього будь-яка політика у повному розумінні слова імпліцитно космополіт., бо містить сукупність усіх людей, «загальний дух». Така пересторога спрямована проти бруталного інтегрування

відмінностей, що може перерости у ліквідацію можливості свободи загалом. Поділ влад, розумне правосуддя – це саме ті перестороги, котрі, окрім загальнотеоретичного та відомого наповнення, мають ще й космополіт. ореол убезпечення свободи для чужинця. «Космополітизм» Ш.-Л. Монтеск'є, його «модерність» варто розглядати як відмову від уніфікованого сусп-ва на користь різноманітності сусп-ва. Для Г. Гегеля способом переходу індивідуальності у буттєвість, стверджує К.Ю., є культура; водночас культура в сенсі Г. Гегеля діє через роз'єднаність і антагонізм, що їх вона поєднує у мові розірваності. Однак ця мова може лише зводити все до «Я марнославного» і нездатна зрозуміти субстанційну сутність мислення. Сучасний період, вважає К.Ю., можна цілком охарактеризувати періодом регресії в сенсі покори закону й ідентичності. Тут не йдеться про необхідність культивування антисистемних настроїв. Радше постулюється тенденція, згідно з якою система бере гору над суб'єктом, відповідно пристосовуючи його до своєї практики, залишаючи поза межами свого інтересу не-тотожну практику, практику не-ідентичності. К.Ю. підсумовує: розуміння необхідності «ін. спільності» має стати пріоритетом політ. дискурсу за таких умов. У дискурсі мовного суб'єкта саме зіткнення одного дискурсу з ін. потребує, щоб семіотика, гетерогенна значенню, замінила гетерогенне значення, яке суб'єкт звик вважати за своє. Оскільки кожен мовний акт є формою звернення до адресату, то кожне таке повідомлення має розкодовувати тетичний ритм висловлювань, «знімати» узлагодженість, прогнозованість такого посилу. Так повинно бути в умовах сучасного політ. дискурсу – така форма діалогізму стала б оптимальною для чужинця. Проте цього не існує, оскільки ідеалістична політика вимагає від загально-го, властивого спільноті обміну нівелювання, спільної міри, але мовчить про свій розлам; унаслідок витрачання своєї енергії спільнота ризикує розпадатися, бо політ. дискурс із визначеною схемою проходження значення, що нівелює чужинця як деструктивного елемента із потоку смислозначень, фактично дає змогу розглядати процес конструювання

смыслу без суб'єкта загалом. Урешті-решт, симптоматичність чужинця, за К.Ю., у просторі політ. зберігає своєрідну амбівалентність. З одного боку – це вияв нетотожності, не-ідентичності сучасній соціальній площині. З ін. – відсутність такого соціального простору, відсутність «корисності» у системі вартостей соціальної площини засвідчують про неспівмірність чужинця й інтересу, який і визначає доцільність політ. відносин та розвиток політ. дискурсу. За таких умов статусу чужинця позбутись неможливо – вірогідною залишається лише його кореляція, причому зумовлена не стільки розвитком іманентної йому самому внутрішн. логіки, скільки видозміною зовнішн. умов, політ. інтересів, котрі й спричиняють зміну статусу чужинця, появу в нього концепта нових симптомів, що так чи інакше реагують на зміну політ. інтересів у соціальному середовищі.

А. Гарбадин

«КРУГЛИЙ СТИЛ» – 1) форма публічного обговорення або висвітлення тих чи ін. питань, яка характеризується певним порядком, черговістю висловів учасників (вони сидять за столом, що має умовно круглу форму), а також рівними правами всіх учасників зборів, наради. «К.с.» використовується зазвичай в умовах політ. плюралізму для пошуку політ., ненасильницьких форм і способів розв'язання гострих сусп. проблем; практикується між однорідними політ. організаціями (напр., різними партіями), між різнорідними сусп. ін-тами (напр., виконавчими органами влади, партіями, професійними союзами та ін.); 2) закрите товариство обраних, що приймає в кулуарах важливі рішення. Поняття «К.с.» увів англо-нормандський поет Р. Вас бл. 1150 р. в історіях про короля Артура. У цей час в Європі процвітало міщичество – розроблені у процесі формування станів правила й норми, котрі визначали ранг сім'ї (передусім знатної) та її окремих членів, взаємостосунки з ін. сім'ями під час призначення на військову службу, адміністративну посаду, участі в офіційних торжествах. Формальним визначенням знатності в цій системі було право знаходитися (сидіти) якомога ближче до суверена. Серед феодалів точилися суперечки за відповід-

не місце, що призводило до важких, навіть збройних конфліктів. «Винахідник» «К.с.» – чарівник Мерлін з англ. легенд періоду раннього Середньовіччя про короля Артура і лицарів «К.с.» (точніше, анонімні автори цього епосу). Одного разу Мерлін підказав вождю бриттів Утеру (батькові Артура), як уникнути суперечок між його лицарями через почесне місце за столом правителя. Він порадив Утеру прибрати з палацу стіл традиційної форми і замінити його на круглий, де кожен лицар міг би відчувати себе рівним ін. Отже, всі дискусії про почесне місце стали б безглуздими. Згодом історії про короля Артура поширювалися у фольклорі та європ. (англ., франц., нім.) літературі. «К.с.» став одним з головних атрибутів цих історій. К-сть лицарів «К.с.» не була обмеженою – у франц. текстах XIII ст. згадується 150, 240, 366 і навіть (у поемі Лайамона «Брут») 1600 осіб. Відтак було заведено вже акцентувати на обраності й обмежувати к-сть лицарів: Дж. Драйтон описував 12, Вальтер Скотт – 16 лицарів, бездоганих у лицарському етикеті. Жодних єдиних і послідовних правил або принципів, за якими формувалося членство клубу «К.с.», у середньовічній літературі не вказано. Йдеться лише про те, що за «К.с.» засідали найкращі або найважливіші лицарі. У сучасному значенні вислів «К.с.» використовують із XX ст. як назву одного зі способів організації обговорення питання, який характеризується ознаками: вимогою узагальнити ідеї та думки щодо обговорюваної проблеми; наданням учасникам статусу опонентів, котрі мають висловлювати думку з приводу обговорюваного питання, а не з приводу думок ін. учасників; рівноправністю всіх учасників обговорення; заборонаю диктувати власну волю й рішення. Ця модель обговорення, ґрунтуючись на угодах, дає результати, які натомість є новими угодами. У процесі «К.с.» оригінальні рішення й ідеї народжуються достатньо рідко. Крім того, часто «К.с.» виконує радше інформаційно-пропагандистську роль, а не слугує інструментом вироблення конкретних рішень.

М. Требін

КРУПНИЦЬКИЙ БОРИС ДМИТРОВИЧ (24.07.1894, с. Медведівка, Чигирин-

ський повіт, Російська імперія (тепер Чигиринський р-н Черкаської обл., Україна) – 05.05.1956, Гіммельпфортен, Німеччина) – укр. видатний історик-державник, голова іст. секції УВАН. З родини сільського священника, батько – Дмитро Ульянович Крупницький, мати – Ольга Степанівна Скічкова. Після закінчення Черкаської гімназії навчався на історико-філологічному ф-ті Київ. ун-ту св. Володимира. Під час Першої світової війни у 1916 р. мобілізований до рос. армії; поранений на фронті. Навесні 1919 р. став вояком укр. армії; у складі 2-ї Волинської дивізії Армії УНР брав участь у військових діях; після відступу армії до Польщі інтернований у табір для військових полонених у Каліші. Пізніше емігрував до Німеччини. У 1926 р. вступив до Берлінського ун-ту. Д-р філософії, захистив дисертацію «Йоган Християн фон Енгель та історія України» (1929). Приват-доцент Укр. вільного ун-ту в Празі (1932), закордонний співробітник Укр. наук. ін-ту у Варшаві (1938), дійсний член Наук. товариства ім. Шевченка у Львові, проф. Укр. наук. ін-ту в Берліні (1941). Редактор іст. відділу Енциклопедії українознавства. Автор понад 140 наук. праць укр., нім., англ. мовами. Основні з них: «Гетьман Пилип Орлик. Огляд його політ. діяльності» (1928); «Гетьман Мазепа та його доба» (1942); «Гетьман Данило Апостол і його доба» (1948); «Теорія III Риму і шляхи рос. історіографії» (1952); «Укр. іст. наука на советській Україні» (1956); «Історіознавчі проблеми історії України» (1959). Наук. діяльність присвячена історії України періоду XVII–XVIII ст., укр. історіографії й історіософії. Наук. доробок **К.Б.** можна умовно розділити на кілька груп. Це цикл розвідок, присвячених *І. Мазепі* та його сучасникам. Працював над джерелами швед. архівів, володіючи швед. мовою. Вивчав добу Хмельниччини та постать *Д. Апостола*. Головна ідея цього циклу – незалежність Укр. держави. За свідченнями *Н. Полонської-Василенко*, ніхто з істориків України не підходив до вивчення цього періоду історії так фахово. Ін. цикл – історіографічний – дослідження «Історії Русів», статті про *М. Грушевського* та *Д. Дорошенка*, критичні огляди новітньої укр. історіографії. **К.Б.** – один з перших укр. іс-

ториків, який оформив історіософію укр. історії. Працював над питанням методології, взаємовідносин між Заходом та Україною. У праці «Основні проблеми історії України» (1955) розглядав співвідношення «Звичайних схем» укр. та рос. історії, зауважуючи, що схема рос. історії започаткована від *М. Карамзіна* (теорія послідовного переходу центру від Києва), потім її підхопив *М. Погодін*, а *М. Грушевський* критикував. **К.Б.** висунув власну періодизацію історії України – 1. Передісторія. 2. Князівсько-земські часи. 3. Укр. землі у складі Литовсько-руської держави. 4. Україна – колонія шляхетської Польщі й козацький рух. 5. Гетьманська держава. 6. Україна під Росією й Австрією і нац. народницький рух ХІХ ст. 7. Спроби розбудови укр. державності в ХХ ст. На основі аналізу джерел **К.Б.** дійшов висновку, що в історії гетьманської держави переважали республіканські тенденції, та на протигагу Великій франц. революції – Україна творила не окремих вільних людей, а вільні стани. Він зазначав: «Через власну державу процес становлення нації і ліпше забезпечений, і проходить значно скоріше». Досліджуючи суть і характер націоналізму, **К.Б.** стверджував: «Ніхто не в стані так швидко і легко завоювати етнографічну масу і зробити з неї борців за своє нац. «я», як модерний націоналізм». Водночас, **К.Б.** застерігає: не можна замінити патріотизм націоналізмом, бо тоді він стає

«рідним батьком» інтернаціоналізму. Як й ін. представники консервативного напрямку укр. історіографії, **К.Б.** підтримував монархізм, що обмежений певними демократ. формами. Розглядаючи шляхи будівництва нац. держави, стверджував, що «чужий монархічний принцип не зміг змінити свого» і доходив висновку – «Укр. гетьман – це своєрідний президент республіки, але з правами, в яких помішані республіканські ознаки з монархічними». Саме гетьманів вважав будівничими нац. держави укр. народу. Висував питання про співвідношення між народом та владою, свободою й авторитетом. Окремий цикл праць присвячено питанням «європеїзму» України. В них акцентується: «Християнська Русь увійшла до духовної родини європейських народів і взяла участь у їх цивілізаційному процесі». Світоглядні концепції **К.Б.** ґрунтуються на запереченні атеїстично-сартрівського екзистенціалізму для українців. Укр. світогляд, за **К.Б.**, приміряє, а не загострює, прагне до гармонії, причому він глибоко християнський, ближчий до філософії серця, яка і була здавна висловом його власних душевних переживань. **К.Б.** до самої смерті працював над майбутнім Укр. держави, вільної та незалежної, яку може будувати лише вільна людина, свідомо своєї нац. гідності.

І. Оніщенко

Л

ЛАЗАРСФЕЛЬД ПОЛ ФЕЛІКС (*Lazarsfeld Paul Felix*; 13.02.1901, Відень; Австрія – 31.08.1976, Нью-Йорк; США) – амер. соціолог австр. походження, представник Колумбійської школи соціології. Закінчив ф-т математики Віденського ун-ту і після захисту докторської дисертації з прикладної математики (1925) продовжив вивчати психологію. У 1927 р. заснував дослідницький центр екон. психології, де проводив соціол. дослідження на замовлення профспілок, фірм, місцевої влади. Найвагомим проектом центру стало вивчення соц. та психологічних наслідків безробіття, результати котрих викладені у спільній з *М. Ягода* книзі і за які **Л.П.** отримав стипендію Фонду Рокфеллера. Згодом емігрував до США (1933), де брав участь у дослідницьких проектах у Колумбійському, Гарвардському, Пітсбургському й ін. ун-тах, заснував і очолив Центр прикладних соціол. досліджень у Ньюаркському ун-ті (1937), де продовжував дослідження безробіття серед молоді. Очолював проект дослідження радіо в Принстонському ун-ті (1938), що фінансувався Фондом Рокфеллера, а згодом (1939) – Бюро прикладних соц. досліджень при Колумбійському ун-ті; тут одночасно очолював департамент соціології. Академічно співпрацював з *Р. Мертоном*, це символізувало конвергенцію соціол. теорії та прикладних досліджень. З 1940 р. **Л.П.** – проф. Колумбійського ун-ту, одночасно працював в Ун-ті Пітсбурга, де розробляв програми викладання прикладної соціології. У 1949–1950 рр. його обирали президентом Амер. асоціації з вивчення громадської думки, у 1962 р. став президентом Амер. соціол. асоціації, згодом (1975) обирається в Нац. академію наук. **Л.П.**

значно впливав на розвиток соціології в ін. країнах. За його участю створені дослідницькі ін-ти в Осло та Єрусалимі, викладав і в ун-тах Варшави, Осло, Парижа; багато європейських учених стажувалися в Колумбійському ун-ті за його керівництва. **Л.П.** – автор багатьох монографій та наук. статей. Основні: «Безробітні з Марієнталя» (1933, у співав. з *М. Ягода*), «Мистецтво запитувати «Чому?»» (1935); «Мас. комунікація, мас. смаки і організована соціальна дія» (1948, у співав. з *Р. Мертоном*); «Спадкоємність у соц. дослідженнях» (1950); «Математичне мислення в соц. науках» (1954); «Голосування» (1954, у співавт. з *Б. Берельсоном* і *У. Макфі*); «Особистий вплив» (1955); «Наук. думка: соціальні науки в період кризи» (1958); «Комунікативна поведінка середнього американця» (1960, у співавт. з *П. Кендалл*); «Вибір народу» (1969, у співавт. з *Б. Берельсоном* і *Г. Года*); «Філософія соц. наук» (1970, у співавт. з *Р. Будоном*); «Іст. нотатки про емпіричне вивчення дії: інтелектуальна Одіссея» (1972, написана 1958). Головні інтереси **Л.П.** були зосереджені на проблемах емпіричних соціол. досліджень, застосування математичних методів у соц. науках, розробці методолог. інструментарію емпіричних досліджень у соціології. Учений розробив та обґрунтував методи: інтерв'ю; «аналіз обґрунтувань», котрі люди дають своїй поведінці; панельний метод, використаний під час президентських виборів у США 1940 р. для дослідження впливу психологічних та соц. процесів на переваги виборців; метод фокус-груп, який **Л.П.** разом з *Р. Мертоном* уперше (1941) застосував для вивчення ефективності роботи радіо під час Другої світової війни; метод «оглядового дослідження» (*survey research*; обґрунтований у праці «Проблеми оглядового аналізу», 1950, у співавт. та «Планування і аналіз в оглядовому дослідженні», 1955); методи соціол. опитувань, зокрема, латентно-структурного аналізу для виявлення прихованих установок виборців та ін. Вагомий внесок **Л.П.** у дослідження мас. комунікацій та електоральної поведінки. За його керівництва у 40-50-х рр. у Колумбійському ун-ті здійснювалися перші наук. дослідження поведінки виборців. Ним започатковано напрям, що

одержав у політології назву соціол. підходу до дослідження виборів. Разом з Б. Берельсоном і Г. Гуде Л.П. розробив модель дворівневої комунікації, яка спростувала існуючі уявлення про безпосередній вплив засобів мас. комунікації на громадську думку та виборців і була констатацією (праця «Вибір людей») обмеженого впливу мас-медіа. На основі моделі дворівневої комунікації Л.П. сформулював теорію «лідерів громадської думки» (*opinion leaders*). Згідно з нею політ. інформація часто поширюється від ЗМІ до «лідерів думки» (впливових і компетентних громадян), а від них – каналами міжособистісного спілкування до їхніх прихильників. Л.П., аналізуючи соціальні функції ЗМІ (головні з них – інформаційна, передача культ. спадщини, утвердження соц. норм), одночасно зауважував їхню здатність викликати «наркотизуючі» дисфункції, котрі можуть «приспати» активність громадян. Зробив та емпірично обґрунтував висновок, що високий статус ЗМІ у сусп-ві не визначає такої ж міри їхнього впливу на громадську думку. На цій основі Л.П. сформулював «теорію мінімальних ефектів» мас. комунікації, згідно з якою інформаційний вплив ЗМІ у період виборчих кампаній за ефективністю поступається ін. чинникам електоральної поведінки, напр., парт. чи соціальній ідентифікації. Л.П. визнаний одним з найавторитетніших та найвпливовіших соціологів ХХ ст., провідним спеціалістом у методології соц. наук, дослідженні засобів мас. комунікації, політ. пропаганди та реклами, дослідженні політ. ринку.

Л. Угрин

ЛАКАН ЖАК-МАРІ-ЕМІЛЬ (франц. *Jacques-Marie-Émile Lacan*; 13.04.1901, Париж; Франція – 09.09.1981, Париж; Франція) – франц. психоаналітик і психіатр, постмодерніст, який зробив значний внесок у теорію психоаналізу, філософію. Автор концепції «структурного психоаналізу», Л.Ж. виходить з рішучого розриву з класичною філософією самосвідомості. Основні праці: «Семінари. Книга 1: Роботи Фрейда з техніки психоаналізу»; «Семінари. Книга 2: «Я» в теорії Фрейда та в техніці психоаналізу»; «Семінари. Книга 5: Виховання несвідомого»; «Семі-

нари. Книга 7: Етика психоаналізу»; «Семінари. Книга 10: Тривога»; «Семінари. Книга 11: Чотири основні поняття психоаналізу». Головні текстологічний масив робіт Л.Ж. становлять записи його 26 семінарів, що регулярно відбувалися з 1953 до 1979 р. Значні труднощі трапляються у стилі викладу вченим своєї концепції. Л.Ж. не є теоретиком у загальноприйнятому сенсі цього слова, а тексти, будучи орієнтовані не на готове системат. знання, а на процесуальний тренінг психоаналітиків і культивування певної «літературної кваліфікації» як підґрунтя аналітичної практики, чинять опір дефінітивній роботі, систематизації й узагальненню. Поняття Л.Ж. – у процесі постійного переформулювання, маючи головно операціональне значення залежно від конкретного контексту і розв'язуваної проблеми. Ставлення Л.Ж. до політики виявляється насамперед через недовіру до політ. ідеалів, систем, утопій, означених у полі політики. Він не вірить у закони історії, не визнає концепції А. Тойнбі, О. Конта, К. Маркса. У Л.Ж. не простежуємо жодного слова, яке могло б могло засвідчити його прихильність до утопічних концепцій будь-якої спрямованості. У його текстах – безліч зауважень про політику. Він убачає у ній одночасно і комізм, і небезпеку. Відчуження праці Л.Ж. розглядав як структурний факт: очевидно, що класова б-ба надиhaє повстати проти експлуатації лише експлуатованих, експлуатуючі ж докладають усіх зусиль, аби експлуатацію зберегти. Політика, за Л.Ж., діє за принципом ідентифікації, вона маніпулює панівним позначуванням, за допомогою якого прагне захопити суб'єкта. Останній же тільки цього і чекає. Будучи суб'єктом несвідомого, суб'єктом, що відчуває потребу в ідентифікації, суб'єктом зникаючим, він чекає, поки Ін. забезпечить йому стійкість. Це і є роль Ін., який став політ. Це те, що Л.Ж. назвав дискурсом пана. Психоаналіз виступає проти ідентифікацій суб'єкта, тим самим повертає суб'єкта до його первісної порожнечі, виводячи на поверхню несвідомий фантазм, керуючий вибором і життям суб'єкта. Учений розглядає Ін. з великої літери і в однині як граничний ідентифікаційний «образ».

Концепт Ін., на його думку, розчинений у актах комунікативного характеру. Розрізняючи поняття реального та символічного, Л.Ж. доходить наступного висновку: реальне завжди на своєму місці, до нього не виникає запитань; одночасно символічне – «замінник того, що відсутнє на своєму місці». А символічне для нього – своєрідний ланцюг позначуваного; його схема породжує людину як таку. У Л.Ж. порядок символічного конститується не людиною і не духом, що конститує людину, а він сам конститує людину. Позначуване домінує над суб'єктивністю; якщо людина й осмислює цю систему символічності, то лише тому, що іманентно введена в її природу розгортання. Людина *de facto* уже вбудована у цю природу символічного буття. У системі таких символічних інтеракцій людина і стикається із Ін. – останнього не варто розуміти як маргіналізовану сутність, що суперечить, провокує, спекулює, руйнує. Л.Ж. вважає: Ін. життєво необхідний – це абсолютно визначальне начало, радше об'єкт дискурсивної практики – такий логічний процес стає можливим лише в ту мить, коли мислячий суб'єкт починає мислити Ін. Він самоідентифікується лише в присутності Ін., намагаючись спостерігати плин його міркувань і передбачити можливі реакції. Саме так і виникає Ін. як мотиватор суб'єктної самототожності.

Л.Ж. розглядає несвідоме, застосовуючи схему комунікації, що містить адресанта й адресата, де суб'єкт, будучи адресантом, отримує своє ж повідомлення від несвідомого адресата у перевернутій формі. Несвідоме за таких умов – це відносини, які виникають у відносинах. Ін. має безліч вимірів – політ. виявляється, коли функція Ін. зводиться до функції панівного позначуваного, що підкоряє суб'єкта, примушуючи його до праці й викрадаючи у нього насолоду. Це структура т.зв. дискурсу пана й одночасно несвідомого. Якщо людина – істота політ., то лише тому, що вона висловлюється і є висловлюваною. Пропонуючи формулу «несвідоме – це політ.», Л.Ж. має на увазі дискурс пана, схему якого він розробив відразу ж після травня 1968 р. і за допомогою якого показав спантеличеним слухачам, що вони в цих поді-

ях були співучасниками і рішення шуканих проблем вони змогли б знайти радше на боці психоаналізу; воно полягає в деідеалізації політики.

А. Гарбадин

ЛЕГІТИМНІСТЬ (лат. *legitimus* – законний, узаконений, правомірний) – ознака політ. влади, владних відносин, добровільне визнання підвладними права суб'єктів влади на застосування сили й обмеження свободи людей. У широкому розумінні Л. – це визнання, підтвердження чи виправдання правомірності політ. панування, владних повноважень, політ. рішень чи дій, а також принцип політ. порядку і режиму, що передбачає відповідність системи цінностей, на основі яких функціонує влада, загально-сусп. цінностям, «нар. консенсусу» (М. Дюверже). Л. влади не ототожнюється зі законністю і визнання влади, може не збігатися з її юрид. легалізацією, хоча правові засади, норми, котрі впорядковують відносини панування, сприяють її легітимізації. М. Вебер, вирізнивши три типи панування, зазначив чинники їхньої легітимності: легітимність легального панування ґрунтується на законах, у межах яких вибираються та діють представники влади; традиційного – на вірі у давно встановлених порядках (традиціях); основу Л. харизматичного панування становить відданість володареві, віра в його надзвичайні якості (харизму). Л. влади завжди ґрунтується на суб'єктивних уявленнях чи переконаннях людей у тому, що існуючі політ. ін-ти і правові норми – найкращі для цього сусп.-ва, і часто є результатом здатності влади створювати й підтримувати їх у громадян. Політ. влада вважається легітимною, коли: 1) відповідає правилам і нормам, що сприймаються як справедливі тими, хто реалізує владу, і підвладними; 2) правила здобуття, делегування, передавання та реалізації влади сприймаються підвладними як законні та справедливі; 3) існує підтримка владних відносин, цінностей влади підвладними, що виявляється у відповідній поведінці. Підтримка – основна форма легітимізації влади і може здійснюватися через виборчі процедури в демократ. режимах або мобілізацію елітами в авторитарних і то-

талітарних режимах. Джерелами підтримки влади та режиму можуть бути: ідеологічні принципи; прихильність до структур і норм режиму; позитивна оцінка суб'єктів (носіїв) влади (*Д. Істон*). Відповідно вирізняють три рівні **Л.** – ідеологічну, структурну, особисту (персональну). Важливий чинник формування підтримки влади й режиму (отже, і **Л.**) – її ефективність, пов'язана з реалізацією владою вимог населення та врахуванням у процесі прийняття рішень інтересів і правлячих груп, і широких верств населення, що становить основу сусп. згоди. Водночас нелегітимній владі важче бути ефективною. Тому будь-яка політ. влада прагне обґрунтувати **Л.**, оскільки не може постійно використовувати лише насилля чи терор, а потребує хоча б мінімуму згоди і довіри для того, щоб тривалий час бути стабільною.

Л. Угрин

ЛИПИНСЬКИЙ В'ЯЧЕСЛАВ КАЗИМИРОВИЧ (17.04.1882, с. Затурці, Володимирський повіт, Волин губернія; Рос. імперія (нині Локачинський р-н Волин. обл., Україна) – 14.06.1931, Бадег; Австрія) – видатний укр. політ. діяч, історик, політолог, історіософ, дипломат, публіцист, лідер та ідеолог укр. консервативно-монархічного руху. Вважається одним із основоположників вітчизняної політ. науки (обґрунтував такі політ. категорії: держава, легітимність влади, нац. ідея, нац. еліта, політ. нація). Основи праці: «Z dziejow Ukrainy» (1912); «Україна на переломі. 1657–1659» (1920); «Листи до братів-хліборобів» (1926); «Хам і Яфет» (1928). Ще задовго до Першої світової війни сформувався як переконаний самостійник (державник), коли ця ідея була чужою для більшості українства. На відміну від *М. Драгоманова*, *М. Грушевського*, *В. Винниченка*, які обстоювали федералістсько-автономістський підхід стосовно вирішення укр. питання, **Л.В.** перспективу України убачав у статусі незалежної суверенної держави, що було винятком серед політ. та наук. еліти того часу. Після розвалу Рос. імперії у 1917 р. поринув у процес відродження Укр. держави, створивши її власну концепцію. Вважав, на відміну від більшості представників тогочасної укр.

еліти, самостійність абсолютною цінністю, а побудову незалежної держави – визначальною політ. проблемою. Намагаючись на практиці реалізувати свої науково-теорет. концепції, влітку 1917 р. **Л.В.** був серед фундаторів Укр. демократично-хліборобської партії (УДХП), яка започаткувала консервативний напрям в укр. політ. русі. На відміну від більшості політ. партій, котрі розглядали утвердження укр. держави за допомогою «зовнішн. сил», учений від самого поч. був переконаний, що «ніхто нам не збудує держави, коли ми самі її собі не збудуємо і ніхто з нас не зробить нації, коли ми самі нацією не схочемо бути». Перехід **Л.В.** на консервативно-монархічні позиції та критичне ставлення до демократ. зумовлені аналізом укр. народницько-соціаліст. демократії у період Визвольних змагань 1917–1920 рр. (правління Центр. Ради та Директорії), зокрема її нездатністю до управління державою; організації адміністративного апарату, армії, служби безпеки, поліції. Ключовим і переломним моментом у формуванні політ. поглядів **Л.В.** стало утворення Укр. Держави на чолі з гетьманом П. Скоропадським. Гетьманат, що досяг суттєвих результатів у становленні укр. державності, розвитку гуманітарної сфери, **Л.В.** назвав прикладом відродження консерватизму, а тому пішов на дипломат. службу послом Укр. Держави в Австрії, згодом послом Директорії УНР. У 1926–1927 рр. очолював кафедру укр. державності в Укр. наук. ін-ті у Берліні. В Австрії 1930 р. разом з прихильниками створив Братство укр. класократів-монархістів, гетьманців.

Л.В. – основоположник та ідеолог консервативного напрямку в укр. політ. думці. Важливим внеском ученого в розвиток політ. теорії стала концепція легітимності влади (концепція трудової легітимності). Аналізуючи три форми держ. правління – охлократію з диктатурою, демократію з республікою і класократію з монархією, – **Л.В.** наголошував: основою укр. державності має бути «Трудова нац. монархія», що уособлюється в особі Гетьмана – суверена нації, головнокомандувача та прем'єра. Його погляди майже повністю збігаються з поглядами *Х. Ортеги-і-Гассета* та *Г. Ферреро* стосовно легітимності

ін-ту монархії. Розбіжності полягали лише у підходах до засад такої легітимності, адже **Л.В.** заперечував республіканську парламентську демократію. Заслугує на увагу його концепція аристократії, за оригінальністю зіставна з класичними теоріями *еліт* *Г. Моски*, *В. Парето* і *Р. Міхельса*. **Л.В.** обґрунтовував необхідність установаження в Україні особливого політ. режиму – класократії, за якого владу реалізує еліта чи аристократія – творча меншість, верства, здатна до конструктивної, державотворчої роботи. Роль політ. еліти вчений відводив хліборобам – верстві заможних селян. Неординарний політико-плюралістичний підхід **Л.В.** до формування політ. нації на засадах «територ. патріотизму» – почуття солідарності між усіма постійними мешканцями України, відповідає сучасним процесам націєтворення, консолідації нації. Територ. патріотизм він протиставляв нац. шовінізму. Саме перший, на думку **Л.В.**, може стати об'єднуючим чинником у побудові Укр. держави. Такий демократ. підхід можна вважати проголошенням ідеї формування укр. політ. нації. Його основна парадигма – об'єднання всіх людей незалежно від їхнього походження, котрі проживають в Україні й усвідомлюють приналежність до спільної території (держави), в єдиний народ. Провідною державотворчою ідеєю **Л.В.** є та, що обґрунтовує державу основним чинником формування нації. За переконаннями вченого, без власної держави Україна ніколи не зможе мати перспективи як державотворча нація. Звідси високе розуміння державництва – основи існування укр. народу. На відміну від більшості тогочасної еліти, котра до ідеї самостійності України ставилася якщо не вороже, то скептично, створення самостійної нац. укр. держави **Л.В.** зробив сенсом свого життя, вищою політ. цінністю. У концепції консерватизму **Л.В.** переважає культурологічний напрям. Укр. державницька ідеологія, на його погляд, мала висновуватися на давніх народних традиціях, зокрема, на іст. досвіді козацько-гетьманської доби і культ. хліборобських верств населення як основи всієї нації. **Л.В.** розглядав успішне нац. відродження за умови утвердження соціаль-

ного ідеалізму, нац. культури і свідомості, ідейного нац. пафосу в усіх прошарків країни. Його фундаментальна лінія виходила з пошуку відповідей на сучасні виклики та загрози з позицій минулого нац. іст. досвіду, з використанням відповідного методолог. інструментарію. Такий підхід став головною перешкодою щодо вироблення адекватних відповідей, співзвучних реаліям, не кажучи вже про перспективні державотворчі візії. Звідси у багатьох концепціях **Л.В.** простежуємо романтизм, архаїку, утопічність, відірваність від життя і як результат – незначну реалізованість на практиці.

В. Малиновський

«ЛИСТИ ДО БРАТІВ-ХЛІБОРОБІВ. ПРО ІДЕЮ І ОРГАНІЗАЦІЮ УКРАЇНСЬКОГО МОНАРХІЗМУ» – праця видатного укр. політ. мислителя та громадсько-політ. діяча *В. Липинського*, що вийшла у світ 1926 р. Центр. ідея, як і всієї творчості вченого, – побудова незалежної укр. держави. Він вважав, що лише власна держава, збудована укр. нацією на своїй етнографічній території, врятує націю від екон. розпаду та кривавої анархії. За його твердженням, без держави немає нації, а лише народ в етнічному сенсі. Обґрунтовуючи ідею створення незалежної укр. держави, вчений наголошує, що кожен народ мусить пройти період монархії, відсутність якої на теренах України була причиною неоформлення власної держ. організації впродовж століть. Ідея монархії має стати консолідуючим чинником укр. сусп-ва, вона відповідає державницькій традиції, започаткованій ще *Б. Хмельницьким*. Це має бути трудова, правова і спадкова (ділчйна) монархія на чолі з гетьманом. Висновку на користь такої монархії *В. Липинський* доходить на основі аналізу виокремлених трьох основних форм і методів держ. правління: демократії з республікою; охлократії з диктатурою; клясократії з правовою – «законом обмеженою і законом обмежуючою» – монархією. Демократ. метод властивий республіці й заснований на відкритій конкуренції в боротьбі за владу, яка точиться між різними групами сусп-ва. Охлократичний метод характерний для диктатури та ґрунтований на владі окремих суспільно-політ. груп (кла-

су чи партії) над сусп-вом. Лише за кляскократії, на думку вченого, що складається з провідних представників усіх сусп. класів і верств, держава існує для нації. Устрій кляскократії вирізняється рівновагою між владою та свободою, консерватизмом і прогресом. У цій системі громадянство наділене свободою екон., культ. і політ. самодіяльності. Однак ця свобода дисциплінована авторитетом сильної та стабільної держ. влади. Сусп-во класово диференційоване, при чому органи класового самоврядування користуються автономією у власних сферах; верхні групи всіх класів входять до загальнонац. провідної верстви. Основний стрижень провідної верстви становлять люди породи «войовників – продуцентів». У минулому це були хлібороби (як зразок – укр. козацтво), але у модерних умовах таку функцію може виконувати робітничо-індустріальна аристократія. В. Липинський окреслює три провідні верстви (кожній з них належить відведена роль), – еліти, продуценти, інтелігенція. Найважливішу роль має еліта, оскільки саме вона є провідником і організатором нації. Кожна верства має свою еліту, що функціонує згідно з динамічним принципом постійного поповнення та циркуляції. Продуценти (робітники, хлібороби, буржуазія) – верства, яка виробляє матеріальні блага і становить основу сусп-ва. Найвагомішу роль відіграють хлібороби, бо вони пов'язані зі землею та територією, де живуть і працюють. Це – найстабільніша, а, отже, найкорисніша верства сусп-ва. Зрештою, функція інтелігенції – посередництво між усіма сусп. групами завдяки культурницькій та інтелектуальній праці. За твердженням ученого, вільний дух, людина розуму, клас, що їх репрезентує інтелігенція, не можуть створити державу й утримати її. Потрібна сильна людина, а не вільний дух. Сильною ж є людина, яка глибоко закорінена у традиції, тобто походить із хліборобського класу. Отже, лише хлібороби створять та втримають державу. Саме тому В. Липинський адресує свою працю ім.

Г. Шипунов

ЛІБЕР ФРЕНСІС (Франц) (*Francis Lieber*; 18.03.1800, Берлін, Прусія – 02.10.1872, Нью-Йорк, США) – перший проф. політ. науки;

один зі засновників Амер. асоціації соц. наук (1865). Основні праці: «Підручник із політ. етики» (1838); «Правова та політ. герменевтика, або Принципи інтерпретації та побудови в праві та політиці» (1839); «Закони власності: есе про власності та праці» (1842); «Громадянська свобода та самоврядування» (1853). Дитячо-юнацькі роки пройшли на тлі європейських революційних потрясінь і воєн. З 1815 р. – добровільна військова служба, серйозні поранення, тиф. Юний **Л.Ф.** мав настільки радикально-ліберальні погляди, що мріяв про замах на Наполеона III. Після повернення до Німеччини приєднався до Турверейнського руху, який став центром розвитку почуття націоналізму й ідеї об'єднання Німеччини. У процесі загального придушення студентських організацій 1819 р. був за підозрою в лібералізмі ув'язнений, переслідувався поліцією під час проживання в Німеччині. У 1820 р. отримав ступінь д-ра з математики в ун-ті м. Йена. Вивчав прикладну математику в ун-тах Галле та Дрездена, студіював у Берліні. У 1821 р. **Л.Ф.** поїхав до Греції (участь у революційному русі за незалежність), згодом – до Італії, а після повернення 1824 р. у Німеччину був вдруге ув'язнений. У 1825 р. виїхав до Англії, де зростав у спілкуванні з Дж. С. Міллем та І. Бенгтамом, що, проте, не зробило з нього утилітариста. З 1928 р. у США читав лекції з історії та політики у найбільших містах, перекладав англ. праці франц. і нім. філософів і соціологів. У 1832 р. на замовлення Джирард-коледжу **Л.Ф.** написав розгорнуту програму навчання в цьому закладі, що була опублікована 1834 р. і значно вплинула на навчальні програми провідних вишів США. У 1835 р. обійняв першу академічну посаду зав. кафедрою й проф. історії та політ. економії в коледжі Південної Кароліни, де працював до 1856 р. У Нью-Йорку, у Колумбійському коледжі (з 1896 – Колумбійський ун-т) 17.02.1858 р. створена перша кафедра історії та політ. науки. У цей день проф. **Л.Ф.**, вступаючи на посаду зав. кафедри, виступив із інавгураційною промовою «Історія та політ. наука – актуальні дослідження у вільних країнах». Завідував створеною ним кафедрою до 1865 р., коли був змінений

своїм учнем Дж. Берджесом; опісля очолював кафедру конституційної історії та публічного права на юрид. ф-ті Колумбійського коледжу. Заклав інтелектуальне підґрунтя Школи політ. науки, яка 1880 р. створена в Колумбійському коледжі Дж. Берджесом. Загальна спрямованість наук. творчості Л.Ф. – забезпечення та розвиток дійсного самоврядування, поставленого на службу свободі. Розробив теорію інституціональної свободи, яка стверджує: свобода громадян може бути заснована лише на добре інтегрованій системі самоврядних сусп. ін-тів, підкріплюваних і захищених громадською думкою. Той тип свободи та місцевого самоврядування, що існував у США й Англії, видавався ученому віддаленою перспективою для його батьківщини (Німеччини). Він міркував про те, якими внутрішн. і зовнішн. чинниками пояснюються істотні відмінності у політично-держ. устроях різних країн, що вивело його на проблематику політ. етики. Саме їй Л.Ф. присвятив двотомний «Підручник з політ. етики» – перший систематичний трактат про державу в амер. політ. науці. Концепція політ. етики відображає трактування мислителем природи проблем політ. життя і способів її вивчення. Проекція понять і принципів природного права й етики на реальні політ. процеси становила зміст теорії Л.Ф. Наука про політику, на його думку, надає різні форми правових приписів, котрі якнайкраще могли б слугувати цілям права у певний момент і за певних обставин, але вони повинні бути проаналізовані також з погляду політ. етики, бо закон ніколи не може повністю замінити моральний осуд як керівництво до дії. Учений визначав людину у вигляді «правової істоти» (*jural being, jural*), а державу – «правового сусп-ва» (*jural society*), заснованого на «відносинах права» між громадянами. Визначаючи так державу, Л.Ф. хотів показати її відмінність від простої спільноти людей і, в такий спосіб, послабити узи договірного мислення. «Людина не може позбавитися держави, за неї ніхто ніколи не голосував за її виникнення». Приписуючи суверенітет сусп-ву, прагнув акцентувати на значенні безперервного процесу модифікації та детермінації позитивного закону соц.

силами. Він заперечував усі теорії договірного походження держави або її суверенітету, котрі мали результатом відділення права та держави від сусп-ва чи за походженням, чи за фактом їх дії. Він вважав за краще розглядати державу в її соціальному сенсі, а право – в його живому функціонуванні. Щодо форми правління, Л.Ф. засуджував і всі різновиди абсолютної монархії, і абсолютну демократію як безконтрольне правління більшості. Стверджуючи значущість представницького правління, двопалатного парламенту і поділу влади, учений зазначав, що ефективність цих ін-тів безпосередньо залежить від сусп-ва. За характером діяльності конкретних держав Л.Ф. виокремив такі їх різновиди: «автаркія» (державна, в якій публічна влада повністю і безроздільно перебуває в чийось руках: монарха, народу або аристократії) та «хамаркія» (термін, позначає «кооперативне правління», запропонований ученим за відсутності у той час англ. еквівалента поняття «самоврядування»). У взаємопов'язаній парності прав і обов'язків Л.Ф. убачав вихідну точку зародження та розвитку свободи. Він претендував на авторство фрази «немає прав без обов'язків і немає обов'язків без прав» та нарікав на те, що вона приписана К. Марксу. Пропонував органічне трактування держави та нації. За Л.Ф. єдність нації формується на основі загальної культури й іст. долі, яка втілюється у конкретних політ. ін-тах. Нація виникає під час еволюції, вона не може бути результатом укладання певної довільної договірної угоди між індивідами чи штатами. На відміну від попередників і сучасників, у кожній модальній розвідці Л.Ф. дедалі свідоміше аналізував методи, об'єкти і цілі викладання політ. науки. Його методолог. підхід до вивчення політики можна окреслити плюралістичним, у межах якого він стверджував, що статистика, каузальні узагальнення, герменевтика – складові наук. трактування політики, яка має справу з правовою істотою (громадянином). Першим у політ. науці застосував герменевтику в політ. аналізі.

Н. Хома

ЛІБЕРАЛ (лат. *liberalis* – вільний) – 1) прихильник ліберальних цінностей (сво-

бода, індивідуалізм, приватна власність); основа його світогляду – ідея самоцінності особи, її свободи та громадян. прав; **Л.** виступає за обмеження ролі держави, свободу підприємницької діяльності, розвиток громадян. сусп-ва; 2) член або симпатик ліберальної партії; 3) ідентифікація виборця, що голосує за ліберальну партію; 4) у буденному розумінні – людина-вільнодумець, іноді схильна до поблажливості.

Л. Угрин

ЛІБЕРАЛІЗАЦІЯ – перший етап переходу (транзиту) від авторитаризму до демократії згідно з «класичною» парадигмою транзиту. **Л.** містить сполучення політ. і соц. змін, у т.ч. послаблення цензури у ЗМІ, дещо більшу «свободу рук» незалежних робітничих організацій, відновлення низки індивідуальних юрид. гарантій (на кшталт *habeas corpus*), звільнення більшості політ. в'язнів, повернення політемігрантів; можливі заходи щодо справедливішого розподілу прибутків і, найважливіше, – терпимість до політ. опозиції. Згідно з підходом *Ф. Шміттєра* та *Г. О'Доннелла*, початком процесу **Л.** є той момент, коли авторитарні правителі з певних причин починають модифікувати встановлені ними правила у напрямі забезпечення надійніших гарантій для прав людини та об'єднань. Під **Л.** учені розуміють процес створення ефективних прав для захисту індивідів і соц. груп від свавільних або нелегальних актів держави чи третьої сторони. На рівні індивідів ці гарантії охоплюють такі класичні елементи ліберальної традиції: *habeas corpus* (передбачає необхідність доставки заарештованого до суду для розгляду законності його арешту); недоторканість приватного помешкання та кореспонденції; право на захист у справедливому суді за наперед установленими законами; свободу пересування, слова та звернень і под. На рівні груп ці права охоплюють свободу від покарання за вираження колективної незгоди з політикою уряду, свободу від цензури в ЗМІ, а також свободу на добровільне об'єднання з ін. громадянами. Важливою ознакою цього етапу транзиту є те, що **Л.** відбувається без зміни структури влади, що й надалі залишається непередбачуваною та свавільною.

Крім того, вона здатна контролювати результати цього процесу й у випадку появи загрози для своїх позицій може погодитися на згортання **Л.** і відновлення авторитарного *status quo*. Коли ж цього не відбувається, то ця фаза переходу внаслідок розширення й інституціоналізації громадян. і політ. прав стає «плацдармом» для складнішого етапу транзиту – *демократизації*. Головним індикатором, який сигналізує нам перехід **Л.** у демократизацію, отже, поч. наступної фази транзиту, є той момент, коли авторитарні правителі вже не можуть змінити невідгідні для себе результати процесу **Л.** із метою відновлення авторитарного *status quo*. Такий процес виходить з-під контролю влади, за визначені нею межі, починає суперечити логіці та цілям, котрі вкладали у нього представники авторитарного блоку, та, зрештою, виносить на поверхню необхідність зміни влади групи людей на владу набору демократ. норм і цінностей.

Г. Шипунов

ЛІБЕРАЛЬНЕ КРЕДО «LAISSEZ FAIRE» (франц. – давайте діяти; не втручайтесь) – основне завдання ліберальних реформ. Полягає в обмеженні втручання держави у приватне життя індивіда (держава – «нічний сторож», якого майже ніхто не зауважує). Саме цього обмеження стосується **Л.к.** Витоки ідей, покладені в його основу, можна виявити ще у філос. концепціях античності. Коли, на думку філософів сократичної школи, політ. життя вважалося природним і достойним, то *Демокрит* і *Лукрецій* заперечували цю тезу. Власне кажучи, сучасний ліберальний шаблон пріоритетності всіляких форм приватного життя, їхньої вищості порівняно з вимогами держави, започатковано саме у концепціях *Демокрита* та *Лукреція*, які вважали політ. життя протиприродним. Це призвело не лише до звеличення приватного життя та протиставлення його державі, а й до зародження сумнівів стосовно всілякої влади. Влада є штучною, протиприродною, з нею не потрібно миритися, її необхідно обмежувати задля процвітання свободи індивіда. Спочатку **Л.к.** означало принцип невтручання держ. влади лише в екон. відносини (внутрішн. й зовнішн.). Як зазначав

П. Струве, вперше **Л.к.** озвучено *Лежандром* (*Legendre*) у Ліоні 1680 р. на зборах комерсантів, присвячених пошуку засобів активізації франц. торгівлі й промисловості. В літературних джерелах **Л.к.** уперше простежуємо 1736 р. у рукописних мемуарах маркиза *Рене д'Аржансона* – колишнього міністра іноземних справ за *Людовіка XV*. У тогочасний період існував також ширший варіант – «*laissez faire et laissez passez*», що дослівно перекладається «давайте діяти і давайте проходити» та, загалом, метафорично позначає прохання стосовно невтручання держави у приватні справи індивіда. Відомий також ще розширеніший варіант тогочасного застосування: «*laissez faire, laissez passez, le monde va de lui-même*» (не втручайтесь, дайте дорогу, світ рухається сам собою). Кредо «*laissez faire et laissez passez*» найчастіше застосовували в усній мові. Уперше воно надруковане у статті франц. економіста-фізіократа *В. Мірабо* «Зіпсованість легального устрою» («*La dépravation de l'ordre légal*») у журн. фізіократів «Ефемеріди громадянина» («*Éphémérides du Citoyen*») 1768 р. *В. Мірабо*, використовуючи формулу «*laissez faire et laissez passez*», посиляється на фізіократа *В. Гурне* як автора цього афоризму. Згодом таке гасло скоротилося до коротшого «*laissez faire*», не втративши метафоричного значення. Існувала також англ. версія **Л.к.**, запропонована *Дж. Бентамом*, – «*leave us alone*». Дослівний її переклад – «залиште нас самих», а змістовне наповнення було аналогічним франц. варіантові. Тлумачення **Л.к.** вирізнялося розмаїттям концептуальних експлікацій, що зумовлено не лише культурно-іст. чинниками, а й поглядами окремих теоретиків. Так, *Дж. Локк* та *Дж. Медісон* у розумінні **Л.к.** віддавали перевагу урядові, який був би обмеженим у сфері діяльності (в цілях), але не в повноваженнях (засобах). Певні відмінності спостерігаємо в розумінні **Л.к.** у концепціях класичного та сучасного лібералізму. В класичному лібералізмі вважалося, що держава покликана захищати приватне життя індивіда та свободу його дій (у рамках закону). Утім, варто обмежити об'єм та сфери її діяльності, встановлюючи межі поширення держ. влади задля мінімізації втручання держави в приватне

життя індивіда. Саме цього обмеження стосувалося **Л.к.** Установлення таких меж передбачає договірний характер відносин («контрактualізм») між держ. владою й індивідом, що відкидає всілякі форми патерналізму. Верховенство закону (в контексті розуміння **Л.к.**) вважалося у класичному лібералізмі інструментом соц. контролю, а конституційні механізми – гарантією індивідуальної свободи. Загалом в дискурсі класичного лібералізму **Л.к.** означало принцип невтручання держ. влади лише в екон. відносини (внутрішні й зовнішні). У класичному лібералізмі втручання держави в соціальну сферу було обмеженим, а для сучасного лібералізму ідея держ. регулювання соціальної сфери стала домінантною, тому його інколи називають «етатистською» формою лібералізму. Відповідно суттєвого переосмислення стосовно соціальної сфери (певного звуження) зазнало **Л.к.**, оскільки дослідники почали вважати, що держава має взяти на себе зобов'язання щодо її регулювання (*Т. Г. Грін*, *А. Т. Гобгауз* та ін.). Це потребувало зміни ставлення до держави, яка стала вже сприйматися як інструмент розширення свободи, а не її обмеження. Відносини між державою й індивідом почали набувати партнерського забарвлення. Отже, з одного боку, спостерігалось звуження застосування **Л.к.** З ін. – коли в класичному лібералізмі **Л.к.** стосувалося лише свободи в екон. сфері, то сучасному лібералізму притаманне поступове освоєння нових сфер сусп. свободи, що розширило застосування **Л.к.** у нових вимірах сусп. буття. У сучасному періоді спостерігається зміщення акцентів із проблеми обмеження влади держави (на чому ґрунтується **Л.к.**) на проблему забезпечення динамічної рівноваги між різними центрами влади.

Г. Куц

ЛІГА НАЦІЙ (англ. *League of Nations*) – перша всесвітня міжнар. організація, заснована державами-переможцями у Першій світовій війні. Автором ідеї створення **Л.Н.** вважають Президента США *В. Вільсона*. Для розроблення Статуту **Л.Н.** на Паризькій мирній конф. Була створена спеціальна комісія, яку він очолював. Ухвалений

28.04.1919 р. Статут організації (26 ст.) був компромісним варіантом між амер., брит. і франц. проектами. Він становив перший розділ Версальської мирної угоди і був частиною ін. мирних угод із Німеччиною та її союзниками – Сен-Жерменською, Тріанонською, Нейїською, Севрською. Датою народження Л.Н. вважають 10.01.1920 р., коли набув чинності Версальський договір, ратифікований Німеччиною та її союзниками. Перше засідання Л.Н. скликане 16.01.1920 р. у Парижі. Метою Л.Н. проголошено розвиток співпраці між народами, гарантування миру та безпеки, захист нац. меншин. Принципи діяльності Л.Н.: протидія війнам, розвиток справедливих відносин на основі визнання принципів міжнар. права; повага і виконання всіх зобов'язань відповідно до міжнар. угод. Одночасно Статут не містив принципу безумовної заборони застосування сили. Членами Л.Н. могли стати: 1) держави-засновники, котрі підписали Статут як частину мирної угоди; 2) нейтральні під час війни держави, що приєдналися до Угоди в двомісячний термін; 3) будь-які ін. незалежні держави (також домініони, самоврядні території, у т.ч. колонії), які визнали міжнар. обов'язки відповідно до Угоди і які отримали згоду 2/3 держав, представлених в Асамблеї Ліги. Спочатку членами Л.Н. стали 44 країни, згодом к-сть збільшилась до 52; у 1937 р. її членами стали вже 58 країн. Виключення з Л.Н. здійснювалося за постановою Ради та всіх членів; за добровільного виходу з організації необхідно було попередити про це за два роки.

Головними органами Л.Н. були Асамблея, Рада, Секретаріат. Асамблея формувалась делегатами від кожної країни-члена (не більше 3), скликалась раз на рік у вересні в Женеві (або за необхідності, коли виникала загроза миру). Кожна держава мала один голос, рішення вимагали консенсусу і приймалися зазвичай одноголосно. Асамблея мала повноваження обговорювати всі питання, котрі стосувалися міжнар. безпеки, виробляти й ухвалювати резолюції та рекомендації, ініціювати перегляд застарілих міжнар. угод. Асамблея також обирала непостійних членів Ради і суддів у Постійний міжнар. суд.

Рада як виконавчий орган складалася з п'яти постійних членів: Великої Британії, Франції, Італії, Японії, США (оскільки конгрес США не ратифікував Статут Л.Н., їх було 4) і 4 непостійних (із 1922 – 6, 1926 – 9, 1936 – 11), що обиралися почергово на трирічний термін Асамблеєю. Голова ради призначався за ротацією. Рада мала збиратися не менше разу на рік, рішення ухвалювались одноголосно. Рада розглядала всі питання, котрі стосувались миру, а у випадку загрози війни виступала посередником і рекомендувала воєнні заходи протидії агресору; могла приймати превентивні заходи для підтримки миру. Однак через відсутність права видавати розпорядження, обов'язкові для виконання всіма чл. Л.Н., вони обмежувались лише застереженнями та пропозиціями. Раді Л.Н. також доручалося стежити за дотриманням прав нац. меншин і здійснювати контроль над діяльністю держав-мандатаріїв. Секретаріат Ради очолював Генеральний секретар, який мав повноваження скликати Раду на вимогу кожної держави-члена, готувати порядок денний кожної сесії Асамблеї та подавати його на затвердження голові Ради. Віддали публікаціями Л.Н. Генеральні секретарі англієць Дж. Друммонд, француз Ж. Авенол, ірландець С. Лестер. Окрім трьох головних органів керівництва Л.Н., при ній функціонували велика к-сть постійних і тимчасових комісій та спец. організацій, напр., Мандатна комісія, Міжнар. організація праці, Міжнар. організація інтелектуальної співпраці, Постійний міжнар. суд. Л.Н. не змогла створити ефективної системи міжнар. безпеки та механізмів стримування агресії (у Статуті поняття «агресія» чітко не визначене) через: 1) суперечність інтересів європейських держав, неучасть США, незацікавленість у такій системі Німеччини, СРСР та ін. держав (Італія, Японія), претензії котрих не були задоволені Версальською угодою; 2) відсутність у вищих органах Л.Н. повноважень та влади, необхідних для прийняття найважливіших рішень і ефективного контролю за їхнім виконанням. Нездатність впливати на агресивні дії Німеччини та СРСР у другій половині 30-х рр. ХХ ст. і зовнішн. політику ін. держав привели до того, що Л.Н. напередодні Дру-

гої світової війни перестала бути реальною політ. силою на міжнар. арені. Офіційно Л.Н. перестала існувати 18.04.1946 р., її правонаступницею стала ООН.

Л. Угрин

ЛІНГВІСТИКА ПОЛІТИЧНА – наука, яка виникла на перетині політології та лінгвістики, а також соціальної психології, культурології та ін. Її ще називають критичною лінгвістикою. Нова гуманітарна наука, що активно розвивається, вивчає використання ресурсів мови як засобу боротьби за політ. владу і маніпуляції громадською свідомістю. Актуальність оформлення П.л. в окрему науку зумовлена підвищенням інтересу до політ. комунікації. П.л. займається вивченням політ. мови, її семантичного та прагматичного вираження. Започаткування П.л. пов'язують з виходом праць Дж. Локка, а власне лінгвістичну семантику як науку розуміють з ХІХ ст. А. Чудинов вирізняє чотири періоди вивчення П.л.: дослідження П.л. в межах традиційної риторики й стилістики (до ХХ ст.), тобто до оформлення П.л. в самостійну науку; виникнення та становлення П.л. – 20–50 рр. ХХ ст., коли активно розвивалася лінгвістична семіотика; третій етап – П.л. 60–80 рр. ХХ ст. і сучасний етап розвитку П.л. як науки. Укр. дослідниця Л. Нагорна вважає, що П.л. сформувалася лише у 80–90 рр. ХХ ст. До першого етапу розвитку П.л. належать праці вчених, котрі безпосередньо не стосувалися П.л., але котрі можна вважати її джерелом. У них намагалися пояснити взаємозв'язок між мовою та політикою, а згодом і самі механізми комунікації в політ. системі: праці Арістотеля, Дж. Локка та Г. Ляйбніца звертають увагу на мову як механізм комунікації, порозуміння між людьми, а також на те, що люди можуть потрапити в пастку через «зловживання словами», осмислюють проблему універсальності мови та ін. Виникнення семіотики відіграло визначальну роль у процесі зміни розуміння самої суті мови та спричинилося до зародження структурної лінгвістики. Другий етап розвитку П.л. ознаменувався першою – 20-ті рр. ХХ ст. і другою – 40–50 рр. ХХ ст. хвилями лінгвістичного повороту в філософії, що перетворили мову на аль-

тернативу картезіанській істині, надали їй статусу основного об'єкта наук. досліджень. Тоді виникли й розвивалися герменевтика, конструктивізм, структуралізм, постструктуралізм. Реабілітація метафори як об'єкта наук. досліджень відбулася в 30-х рр. ХХ ст. Вона стала особливо важливою у політ. вимірі, дала можливість запровадити у науці поняття «політ. метафора», «політ. міф», «політ. текст» і «політ. контекст», зумовивши й необхідність їхнього дослідження. В амер. семіотиці, що розвивалася під впливом праць Ч. С. Пірса та Ч. Моріса, головним об'єктом вивчення були різні невербальні символічні системи, напр., жести чи мова тварин. В Європі – навпаки, від самого поч. домінувала мовна сосюрівська традиція. Тут семіотику розвивали переважно лінгвісти та літературознавці, в т.ч. Л. Ельмслев, С. Карцевський, Н. Трубецької, Р. Якобсон, В. Протт, Ю. Тиньянов, Б. Ейхенбаум. Лінгвістичні методи поступово переносили на ін. сфери дослідження – їх використовували, зокрема, *структуралісти* Р. Барт, А. Греймас, К. Леві-Строс, У. Еко та ін. Г. Фреге, Б. Рассел, Дж. Мур, Л. Вітгенштайн, Р. Карнап стверджували, що мова – основний об'єкт дослідження філософії як науки. У СРСР існували два основні лінгвістичні центри – у Москві (В. Іванов, В. Топоров, Б. Успенський) і в Тарту (Ю. Лотман, Б. Гаспаров). У 50-х рр. амер. науковець Н. Хомський заклав підвалини для розвитку генеративної лінгвістики. Вона прагнула «математизувати» мову в зв'язку з комп'ютеризацією світу, акцентуючи на розумінні багатозначних слів, прив'язаних до контексту. На противагу до структурної лінгвістики, вона вивчає радше процес конструювання мови. Генеративна лінгвістика зберігає домінуючу позицію лише в США, а в Європі здебільшого звертаються до структурної, що має на меті дослідження мовної практики, розбивши її на певні одиниці (слово, словосполучення, речення). У 60-х рр. ХХ ст. у Радянському Союзі виник термін «вторинні системи моделювання», запропонований В. Успенським з метою уникнення частого використання поняття «семіотика», оскільки він зумовив незадоволення офіційної ідеології. На третьому етапі розвитку П.л. – 60–80-ті рр.

XX ст. – відбувається дослідження взаємозв'язку «дискурсу» й аргументації, створюється основна термінологія політ. лінгвістики. Основні представники – М. Фуко, Ж. Дюбуа, М. Пеше, Р. Барт, Ю. Габермас, А. Грамші та М. Бахніт. Вони зосередили увагу на дослідженні текстів як єдиного смислового цілого, наповненого денотативним та конотативним змістами, метафори в структурі тексту, місця й ролі автора твору, а також взаємозв'язку влади і дискурсу. К. Леві-Строс, досліджуючи традиційні сусп-ва, доходить висновку: мова й культура не існують одна без одної й у сукупності створюють тип певної лінгвістичної поведінки, що визначає нова окрема категорія – «політ. дискурс» – функціональний стиль мови. Він займає проміжну ланку між мовою та мовленням в сосюрівському розумінні, постає не лише як мовленнева діяльність, а й політ. поведінка, що має колективно-діяльнісну основу. Сучасний етап розвитку П.л. ґрунтується на узагальненні й напрацюванні досліджень нових джерел інформації, нових лінгвістичних явищ. Монографії та навчальні посібники з політ. комунікації поширились із 70-х рр. XX ст. Серед авторів вирізняються Р. Бахем, В. Дікмманн, М. Едельман, М. Гайс, Д.Ф. Хан, М. Шапіро, П. Чілтон, та Н. Ферклау. Поряд з явищами змішання мов, сленгу, глобалізаційних мовних процесів, поширенням англ. термінів має місце лінгвоекотологія, яка має на меті зберегти стандарти та правила нац. мови в її початковому стані. Сучасна політ. лінгвістика розвивається в різних напрямках, серед котрих: опис окремих елементів політ. мови; вивчення окремих рівнів аналізу: фонетики, лексики, синтаксису, тексту і дискурсу; нормативний (крит.) і дескриптивний (описовий) підходи; вивчення окремих політ. жанрів, стилів, текстів; дослідження ідіостилю – загальних закономірностей політ. мови; дискурсивне вивчення комунікативних ролей, ритуалів, стратегій і тактик; використання методів психолінгвістики, когнітивістики, лінгвокультурології та ін.; порівняльні дослідження, виявлення загальних і особливих ознак політ. дискурсів різних країн та епох; дослідження, що містяться в орієнтованих на суміжні галузі науки.

С. Кривенко

ЛІНДБЛОМ ЧАРЛЬЗ ЕДВАРД (англ. *Lindblom Charles Edward*; 21.03.1917, м. Турлок, штат Каліфорнія, США) – амер. політолог, економіст, почесний проф. економіки та політ. наук ім. Дж. Стерлінга Єльського ун-ту; проф. Стенфордського ун-ту. Здобув фах економіста (Стенфордський ун-т; 1937), наук. ступінь д-ра філософії (Чиказький ун-т; 1945). У часі своєї наук. кар'єри був викладачем економіки Ун-ту Мінесоти (1939–1946), зав. кафедри політ. наук Єльського ун-ту (1972–74); очолював Єльський ін-т соц. і політ. досліджень (1974–1980); Асоціацію порівняльних екон. досліджень (1975-1976); Амер. асоціацію політ. наук (APSA, 1980-1981). Основні праці: «Політика, економіка і добробут» (у співавт. із Р. Далем, 1953); «Політика і ринки. Політико-екон. системи світу» (1977, нагороджена премією ім. В. Вільсона); «Демократія і ринкова система» (1988); «Ринкова система: що це таке, як вона працює і що з нею робити» (2001) та ін. Найважливіші дослідження Л.Ч. – аналіз і вияв взаємозалежностей між ринковою економікою і демократ. формами правління; особливості функціонування політико-екон. систем, рівень держ. втручання в економіку; громадський контроль над політ. і екон. процесами; відносини між урядовими та підприємницькими структурами. Як прихильник концепції плюралістичної демократії вчений акцентує на необхідності кількох центрів влади, а, відтак – і центрів прийняття політ. рішень. З цією метою Л.Ч. разом із Р. Далем розробили концепцію поліархії («влада багатьох»), що початково слугувала теорет. інструментом для аналізу процесу громадського контролю за діяльністю політ. лідерів. У подальшому концепція поліархії поповнилася суттєвими ознаками, що торкаються інституційних, процесуальних та культурологічних аспектів плюралістичної демократії, серед яких: виборність органів влади, вільні та чесні вибори, право претендувати на виборну посаду, право громадян звертатися до альтернативних джерел інформації, свобода слова, створення громадських асоціацій і груп інтересів. Для Л.Ч. поліархія – система узгодженого багатовладдя, прикладом чого є практично всі

сучасні демократ. держави. Співзіставлення поліархії з авторитарними режимами дало змогу вченому продемонструвати важливість налагодження систематичного діалогу між владою та ринковими структурами для досягнення стабільного розвитку країн. **Л.Ч.** акцентує на застосуванні екон. категорій за з'ясування сутності сучасних політ. партій. Йдеться про маркетинговий підхід до політ. явищ, тобто розкриття їх сутності за допомогою понять ринку, попиту, пропозиції, товару. Партії розглядаються як політ. товар, наголошується на ролі впровадження ринкових механізмів у електоральних процесах.

Л.Ч. уперше сформулював ідею про те, що основне джерело політ. впливу бізнесу на державу – не лобіювання держ. органів або вплив на виборців, а винятковість виконуваних ним функцій. Учений стверджує: великі корпорації та малі підприємства концентрують місця праці, ціни, виробництво, екон. зростання та рівень життя населення. Саме тому, на думку **Л.Ч.** держава змушена підтримувати бізнес, створювати системи стимулювання підприємницьких структур. Завдання держави – ухвалення таких рішень, котрі б мотивували бізнес до ефективного виконання своїх функцій, але не приводили до повного передання йому владних повноважень. Країнам із перехідною економікою, що відмовилися свого часу від централізованого планування, необхідно навчитися мистецтву поєднання ринкової системи з держ. регулюванням. **Л.Ч.** – один із перших розробників моделі інкременталізму (англ. *incrementalism*) у теорії прийняття політ. рішень (опублікована в статті «*The Science of Muddling Through*», 1959). Він стверджує: формування політики є «спазматичним» процесом; політики не дотримуються розробленої теорії (ідеології), побудованої на системі послідовних цілей. Натомість урядові інтервенції рефлексивні, епізодичні, переважно спрямовані на вирішення короткотермінових проблем. Одне з означень інкременталізму **Л.Ч.** звучить як «сварка одnodумців» і постійна боротьба політиків за щораз обмежені адмін. ресурси. Переговорний процес зумовлює вимушене пом'якшення радикальних позицій заради одержання підтримки у реалізації політ. та

екон. програм (напр., ухвалення держ. бюджету). Дослідник вважає: інкременталізм – ознака сучасних зах. демократій. Проте цю модель важко застосувати, якщо на процес прийняття рішень впливають виняткові обставини (війна, екон. криза та ін.). Чверть століття поспіль у «Ринковій системі» (2001) **Л.Ч.** переосмислює проблеми, сформульовані в «Політиці та ринках». Найвагоміший висновок про те, що ринкова система, з одного боку, – найкращий механізм для створення, примноження матеріальних благ та інновацій, а з ін. – малоефективна для утвердження загальнолюдських цінностей, соціальної або екон. справедливості.

К. Меркоман

ЛІНЦ ХУАН (нім. *Juan Linz, Juan José Linz*; повне ім'я – ісп. *Juan José Linz Storch de Gracia*; 24.12.1926, Бонн; Німеччина – 01.10.2013; Нью-Хейвен; США) – ісп. політолог та соціол. Батько **Л.Х.** був німцем, а мати – іспанкою. Після трагічної смерті батька **Л.Х.** разом із матір'ю у 1932 р. переїхав з Німеччини до Іспанії. У подальшому він ідентифікував себе саме як іспанця. Навчався у Мадридському ун-ті Комплутенсе (1943–1948), де вивчав політ. науки та право. У 1950 р. поїхав на навчання в США до Колумбійського ун-ту, де вивчав соціологію та у 1959 р. за керівництва С. М. *Linceta* здобув докторський ступінь у галузі соціології. У різні роки викладав у Мадридському ун-ті Комплутенсе, Колумбійському ун-ті, Стенфордському ун-ті, Мадридському автономному ун-ті, Європейському ун-ті у Флоренції, в ун-ті Гейдельбергу, ін-ті політ. наук у Парижі, Мюнхенському ун-ті та Берлінському ун-ті. Проте основним місцем роботи для **Л.Х.** став Єльський ун-т, де він як проф. політ. та соц. наук пропрацював з 1968 до 1998 р., коли пішов у відставку, отримавши статус заслуженого проф. (*professor emeritus*). У 1973–1974 рр. очолював Раду з досліджень Європи; у 1974–1976 рр. – Світову асоціацію з дослідження громадської думки; у 1971–1979 рр. – Комітет політ. соціології Міжнар. соціол. асоціації та Міжнар. асоціації політ. наук. Лауреат премії принца Астурійського у галузі соц. наук (1987), Юхана Шютте (1996) та Карла Дойча (2003) у галузі політ. наук.

Л.Х. – автор багатьох знакових для політ. науки праць, зокрема: «Авторитарний режим: випадок Іспанії» (1964); «Розпад демократ. режимів: криза, розпад і відновлення рівноваги» (1978); «Перехід від авторитарних режимів до демократ. політичних систем і проблем консолідації політичної демократії» (1985); «Небезпеки президенціалізму» (1990); «Переваги парламентаризму» (1990); «Провал президентської демократії» (у співавт. з *Артуро Валензуелою*, 1994); «Політика, сусп-во, демократія. Порівняльні дослідження» (1995, співавт.), «Проблеми демократ. транзиту і консолідації: Півд. Європа, Півд. Америка і посткомуністична Європа» (у співавт. з *Альфредом Степаном*, 1996); «Султаністські режими» (1998, співавт., співред.); «Тоталітарні й авторитарні режими» (2000) та ін.

Головна сфера наук. інтересів **Л.Х.** – порівняльна політологія. Порівняльні дослідження, які спостерігаємо майже у всіх працях ученого, на думку амер. політолога *С. Валензуели*, є еталонними з погляду застосування порівняльного методу. В 60–70-х рр. ХХ ст. **Л.Х.** обґрунтував необхідність чіткого розрізнення тоталітарних і авторитарних режимів, доцільність дослідження останнього як окремого типу політ. режиму. В статті «Авторитарний режим: випадок Іспанії» на основі аналізу ісп. досвіду **Л.Х.** дав таке визначення авторитаризму, що відрізняло цей режим від багатьох характерних ознак демократії та тоталітаризму: авторитарні режими – це політ. системи з обмеженим, невідповідальним перед сусп-вом політ. плюралізмом, без розробленої та провідної ідеології (але з характерною ментальністю) й інтенсивної та екстенсивної політ. мобілізації (за винятком окремих періодів розвитку). Це системи, у котрих лідер або мала група здійснюють владу в межах формально нечітко визначених, але насправді цілком передбачуваних обмежень. **Л.Х.** створив оригінальну типологію недемократ. режимів – авторитарний, тоталітарний, посттоталітарний та султаністський. Серед різновидів авторитаризму виокремив: військово-бюрократичний режим; режим корпоративного авторитаризму; режим дототалітарного авторитаризму; режим постколоніального авторитаризму;

режим расової, або етнічної, квазідемократії. На особливу увагу заслуговують розроблена вченим теорія падіння (делегітимізації) демократ. режимів і дослідження, пов'язанні з детальним аналізом феномену фашизму, переходу (транзиту) авторитарних режимів до демократ. правління та консолідації демократії. Стаття **Л.Х.** «Небезпеки президенціалізму» та «Переваги парламентаризму», які вийшли 1990 р., започаткували тривалу дискусію у наук. співтоваристві політологів щодо значення ін-тів президентства та парламентаризму для демократ. режимів.

Г. Шипунов

ЛОБІЗМ ПОЛІТИЧНИЙ (англ. *lobby* – кулуари, коридори) – ін-т політ. системи, процес просування інтересів у органах держ. влади з метою прийняття певного політ. рішення, або його відхилення, а також фахова діяльність службовців та спец. консультантів, найнятих компаніями, діловими та професіональними асоціаціями для представлення інтересів цих організацій у процесі формування держ. політики. **Л.п.** безпосередньо пов'язаний з політ. владою, це ознака влади, її специфічна риса, реалізація права кожного громадянина звертатися зі запитом до уряду. Зростання ролі **Л.п.** призводить до трансформації демократії від громадян. представництва до представництва інтересів. Ця трансформація обумовлена тим, що з'являються нові впливові агенти політ. поля – групи інтересів, які безпосередньо впливають на владу. **Л.п.** виконує функцію плюралізації сусп. інтересів, оскільки кожна людина чи група осіб, об'єднанні в організації, спілки, мають певні власні інтереси і відстоюють їх. **Л.п.** доповнює конституційну схему демократ. представництва, за його допомогою у прийнятті та реалізації політ. рішень беруть участь ті соц. групи, котрі позбавлені ін. можливості впливати на політику. Легалізований **Л.п.** забезпечує представництво прав та інтересів в органах влади дещо робить апарат держ. влади відкритішим для контролю з боку сусп-ва, розширює коло учасників політ. процесу, позитивно впливає на розвиток громадян. сусп-ва. **Л.п.** – інструмент самоорганізації громадян. сусп-ва, він певним способом протистоїть бюрократії. **Л.п.** можна

розглядати і як інструмент взаємодії представницької та виконавчої влади. Проте, він іноді постає провідником неправового тиску на держ. органи через корупцію, захист бюрократії, може блокувати справді потрібні управлінські рішення, перешкоджати задоволенню суспільно корисних інтересів. Подекуди **Л.п.** істотно заважає держ. політиці за частотою зміни політ. пріоритетів. Типологія його різноманітна. За національно-територ. принципом моделі **Л.п.** розділяють на англосаксонську та континентальну. Англосаксонська модель характеризується наявністю формальної процедури реєстрації груп тиску, які займаються лобіюванням в органах держ. влади. Континентальна модель – створенням спец. ін-тів в органах держ. влади, що виконують функцію акумуляції інтересів громадян. сусп.-ва. За суб'єктом **Л.п.** розподіляють на парт. (політ. партії); громадян. (сусп. рухи, профспілки); іноземний (вплив іноземних груп тиску, нацменшин для просування необхідних рішень) і нац. (захист інтересів держави в урядах іноземних держав та міжнар. організаціях). За об'єктом впливу **Л.п.** є: законодавчий (спрямований на законодавчий орган), виконавчий (на органи виконавчої влади), судовий (на органи судової системи), центральний (на органи центр. влади), місцевий (на місцеві органи влади й органи самоврядування), міжнар. (на органи міжнар. організацій). Види **Л.п.** – «прямий» – цілеспрямована робота з представниками відповідного держ. органу з метою домогтися прийняття конкретного політ. рішення з певного питання; «непрямий» – організація з метою тиску кампаній та різних акцій на підтримку того чи ін. рішення за межами держ. органів влади, мобілізація громадськості, незаконне збирання інформації, компромату на посадових осіб, шантаж, публікації у ЗМІ і под.; «внутрішн.» – тиск певних груп усередині держ. органів влади. За характером діяльності **Л.п.** може бути: тіншовим, демократ., інституалізованим. Правове регулювання **Л.п.** уперше встановлено у США (*Federal Regulation of Lobbying Act, 1946*). Законодавчо врегульовано **Л.п.** у Канаді, Японії, Франції, Німеччині. В Україні **Л.п.** законодавчо не врегульовано.

І. Оніщенко

ЛОКАЛЬНА ДЕМОКРАТІЯ (англ. «*local democracy*») – це рівень демократії, її реалізація в територ. громаді, що передбачає інституційний порядок організації влади, який містить елементи самоорганізації, безпосередньої участі громадян у публічному житті й супроводжується процесами деконцентрації влади, створенням громадських ініціатив, спільним менеджментом та спільною реалізацією проектів, що пов'язані з публічними благами. Поняття **Л.д.** перекладають як місцеву, тобто територ. обмежену демократію; обмеження влади держави і перейняття дій щодо задоволення потреб через місцеву співдружність (ідея самоврядування). Явище **Л.д.** у зарубіжній та рос. літературі розглядають у вигляді діяльності на місцевому рівні. В Україні таке поняття немає широкого практичного застосування. Донедавна не використовували цей термін, оскільки він імпліцитно входив до складу місцевого самоврядування, тобто розглядався через призму «місцевого самоврядування». Перші праці з теорет. аналізу **Л.д.** як явища датовані кін. ХХ ст. На той час **Л.д.** визначали як простір для впровадження демократ. зразків поведінки, уже тоді активно залучали механізми представницької демократії – обрання локальних лідерів. З погляду англ. науковця *Д. Бернса*, **Л.д.** – система здійснення влади на локальному рівні, за котрої громадяни мають право та засоби для контролю за діяльністю органів місцевого самоврядування та безпосередньо беруть участь в ухваленні рішень. Франц. дослідник *Ж. Марку* визначає три основні виміри політики локального рівня: децентралізація, самоврядування та локальна демократія. При чому **Л.д.** він розуміє як спосіб реалізації влади на локальному рівні. Учені *Г. Шовш* і *В. Зентай* визначили **Л.д.** дещо ширше: **Л.д.** – тип самоврядування, яке є автономним, ефективним, відкритим і представницьким, функціонує в середовищі громадян. сусп.-ва і гарантованих для громадян політ. прав. Укр. науковець *М. Лендвел* визначає **Л.д.** як політ. режим, що реалізується на найнижчому територ. рівні публічної влади в межах ін-тів місцевого самоврядування, гарантується державою і характерними ознаками якого є автономія,

поєднання представницької й безпосередньої форм демократії, конкуренція еліт, демократ. участь громадян у політиці, а також зумовленість сприятливими політико-культ. орієнтаціями. **Л.д.** тісно пов'язана з місцевим самоврядуванням. Вона є тим політ. середовищем, де функціонує місцеве самоврядування. Локальний рівень розглядається простором, в якому органічно можуть розроблятися та впроваджуватися демократ. взірці ін-тів і поведінки, оскільки саме тут можлива безпосередня участь громадян за одночасного обрання ними локальних лідерів. Коли ж демократію трактувати як владу народу, то вона породжується знизу і передбачає пряме залучення спільнот до управління власними справами, що починається на рівні села, міста, р-ну чи вулиці. У цьому контексті **Л.д.** означає демократ. децентралізацію. **Л.д.** завжди супроводжується процесами деконцентрації, створенням громадських ініціатив, спільним менеджментом та спільною реалізацією проектів, котрі пов'язані з публічними благами. **Л.д.** представляє координовану владу локальних спільнот у сфері управління муніципальними, держ. чи регіон. справами. Поширення практики **Л.д.** можна назвати тихою демократ. революцією, що забезпечує принцип субсидіарності й розосередження влади, вимагає легітимізувати владу.

С. Була

ЛУКАЧ ГЕОРГ (Дьйордь) (угор. *Lukács György*, нім. *Lukács Georg*; 13.04.1885, Будапешт; Австро-Угорщина – 04.06.1971, Будапешт; Угорщина) – угор. неомарксист, революціонер, соц. філософ, політолог, естетик. Основні праці: «Теорія роману» (1916); «Історія та класова свідомість» (1923); «Ленін. Дослідницький нарис про взаємозв'язок його ідей» (1924); «Боротьба гуманізму і варварства» (1943); «Молодий Гегель і проблеми капіталістичного сусп-ва» (1948); «Знищення розуму» (1954); Онтологія сусп. буття (1971-1973); «Естетика» (1972-1976). Неомарксист **Л.Г.**, тлумачачи сутність історії й її суб'єкта, характеризує і саме сусп-во, і людину, що діє в історії, у сусп-ві. Діалектичний метод, зазначає у цьому зв'язку вчений, допомагає зняти з історії загадковість і показати: в

історії не відбувається нічого, що не має у своїй основі відносини людей. Саме перетворення праці на товар допомогло побачити сусп-во як взаємини людей. Книга **Л.Г.** «Історія і класова свідомість» тривалий час була своєрідною Біблією «зах. марксизму» (неомарксизму). Це стосується передусім теорії «уречевлення» і «відчуження», що є і філософією «Історії та класової свідомості», і методологією революційної практики, бо: «відчуження є центр. проблемою часу, в якому ми живемо». Саме ця теорія стала згодом джерелом багатьох сучасних варіантів неомарксизму, постмарксизму і «культурної критики» капіталізму («антикапіталізму»). Проблема вивільнення людини від відчужених, панівних над нею сил була в центрі уваги **Л.Г.** упродовж усього наук. і творчого шляху. В 1910 р. молодий учений розглядав відчуження як відчуження культури в капіталістичному сусп-ві, всеохоплюючу силу, від чого немає порятунку (лише тотальний розрив із капіталізмом може визволити особу). В ті роки трактування відчуження у **Л.Г.** було суто етичним. У 20-х рр. він із лівоутопічних позицій різко критикував бурж. капіталізоване сусп-во як систему, де панують оречевлені, відчужені відносини. Але саме відчуження **Л.Г.** пов'язував тільки з визначеним типом свідомості, за котрої розум калькулює розрахунок. Усі форми буття сучасної людини, у т.ч. її найближче життєве оточення, є максимально оречевленими: вони повністю проглядаються й прораховуються, не залишаючи вільного простору для унікального самовияву людини. Тому критика відчуження звелася у **Л.Г.** до критики таких форм свідомості, що не розглядають людину в її цілісності. В «Історії та класовій свідомості» фіксується беззастережний факт захоплення оречевленням, а звідси – і відчуженням – усієї особистості людини. Внаслідок панування експлуаторсько-антагоністичних відносин сама людина захоплюється оречевленням і лише класова свідомість пролетаріату здатна до пізнання капіталістичного сусп-ва, до усвідомлення своєї іст. ролі. Отже, реальним іст. носієм «практики» у нього є класова самосвідомість пролетаріату, яка покликана покінути з гнітом капіталістичного оречев-

лення і відкрити тим самим істинний шлях до свободи.

Оригінальність месіанської ідеї вченого полягає також у тому, що під ім'ям «пролетаря» у нього постає не лише усереднено-безликий представник робітничого класу, а й екзистенційно загублена людина. У 30-х рр. Л.Г. уже з послідовних позицій марксизму та неомарксизму виявив сутність капіталістичного відчуження, показав: джерела розмежування К. Маркса і Г. Гегеля криються в аналізі реальних фактів капіталістичної економіки. Л.Г. чітко розмежував відчуження, оречевлення й опредмечування. В «Онтології сусп. буття» (кін. 1960 – поч. 1970-х рр.) розвинув ці положення – і опредмечування, і оречевлення, і відчуження пов'язав із соціальною сутністю людини. Відчуження Л.Г. в «Онтології» від самого поч. розглядав і сусп.-екон., і ідеологічним явищем. Відчуження не може бути поясненим саме собою, воно може бути зрозумілим лише в контексті усієї сукупності сусп. явищ. З погляду зрілого неомарксизму Л.Г. (1960-1970), відчуження ніколи не є відособленим явищем, яке саме себе породжує, а є лише моментом постійного сусп.-екон. розвитку, суб'єктивно-ідеологічною реакцією на цей стан сусп.-ва, напрям його розвитку. Л.Г. звертає увагу на загальність відчуження в розвинутому капіталістичному сусп.-ві, але визнає: відчуження ніколи не може розумітися в сусп. житті людей як щось самостійно існуюче, певне центральне, безпосередньо основне явище. Боротьба з відчуженням повинна вестися не тільки в соц. сенсі, а й на рівні окремої особи, адже відчуження виявляється й у суб'єктивно пережитому краху автономії, самостійності особистості. Успішною боротьба окремої особистості з відчуженням може бути лише

за умови зміни соц. форм, викорінювання соц., об'єктивних коренів відчуження. Однак з погляду індивідуального існування відчуження постає центр. проблемою, яка визначає самовияв чи катастрофу особистості. Соціальне подолання відчуження окремої людини пов'язане у повсякденному житті з її діяльністю, і кожному індивідові треба буде пройти шлях від стихійності до свідомості. Акції індивіда проти відчуження мають визначені конкретні цілі й виявляються у різноманітних формах. Проте будь-яке неприйняття відчуження може ідеологічно та організаційно оформитися лише на тлі широкої соц. критики тих чи ін. сторін громадського життя, насамперед, процесів маніпуляції мас. свідомістю. Досліджуючи ситуацію вибору серед альтернатив, Л.Г. розглядає «протилежні» шляхи історії, про «альтернативний характер усього іст. розвитку». Рушійну силу іст. розвитку варто шукати саме в рішеннях людей щодо їх майбутніх альтернатив. Йдеться про необхідність широкої демократизації сусп.-ва. Під демократією він розуміє демократизацію повсякденного життя, боротьбу проти бюрократизму, розширення сфери застосування демократ. методів керування сусп.-вом, утвердження самоврядування народу. За Л.Г., соціалізм – форма сучасного сусп.-ва, яка вперше в історії прагне ліквідувати відчуження, перетворити панівні в сусп.-ві відносини на справді людські. Перетворення, обмежені лише сферою економіки, не дадуть очікуваних результатів. За соціалізму, відповідно до Л.Г., сфера політики постає на передній план і проблеми демократизації та самоврядування народу є складовою радикальних сусп. перетворень.

В. Зінченко

М

МАГДЕБУРЗЬКЕ МІСЬКЕ ПРАВО (*Jus theutonicum magdeburgense*) – одна з найвідоміших систем середньовічного міського права, яка регулювала різноманітні політ., соціально-екон. та правові відносини того часу. Починає відлік від привілеїв 1188 р., котрі отримало нім. місто Магдебур від архієпископа. Разом з нім. колонізацією воно в тій чи ін. формі прийшло в Схід. Європу, узвичаїлося серед її міщан і проіснувало тут набагато довше, ніж у нім. містах. Джерелами **М.п.** були т.зв. «Дзеркало саксонське» (*Speculum Saxonicum, Jus provinciale*) та міське право (*Jus municipale magdeburgense, Weichbild*). Завдяки публікаціям *Я. Ласького, М. Аскера і Б. Тройцького* воно стало загальновідомим на теренах Литви й Польщі. **М.п.** надавалось великими князями лит. або польсь. королями під час заснування міських поселень. Їх отримували уже й існуючі міста. При чому інколи вказувався взірець, на який потрібно орієнтуватись, і оформлялось т.зв. магдебурзькими грамотами, котрі відігравали роль хартій (статутів) західноєвропейських міст. Надання **М.п.** означало ліквідацію влади над громадянами з боку феодалів і адміністраторів великих князів (воєвод, намісників) та запровадження власного органу міського самоврядування – магістрату, що складався з двох колегій – ради (адміністративний орган, куди входило від 3 до 6 радців, котрі обирались жителями міста; раду очолював бургомістр, повноваження якого почергово виконували радці) та лави (органу судової влади на чолі з вїттом, що складалась з 3-12 лавників, які обирались довічно і складали присягу). **М.п.** зазвичай визначало: систему органів місцевого самоврядування; порядок їх формування та функцій; утворення судів у містах та їх повноваження; регулювання діяльності цехів, купецьких об'єднань; питання власності, опіки, оподаткування, призна-

чення покарань за скоєні злочини в містах, вирішення суперечок. На укр. землі **М.п.** упроваджено разом з нім. колоністами, к-сть їх значно зросла в період правління Данила Галицького та нападу монголів Бату-хана у 1240-1241 рр. Першу документальну згадку про **М.п.** в Україні містить грамота *Лева Даниловича*, якою він «навічно» продав вїтвіство у Перемишлі Іоаннові. Перше укр. місто, що отримало **М.п.** на основі існуючого привілею – Новий Сонч (воно належало Польщі). Перший документ про надання нім. права зберігся лише від 1339 р. про надання останнім Галицько-Волинським князем *Болеславом-Юрієм II Тройденевичем М.п.* м. Сянок. **М.п.** у Галицько-Волинській державі володіли Львів, Володимир, Перемишль, Ярослав та ін. На укр. землях, що увійшли до складу Великого князівства Литовського, **М.п.** почало поширюватись у XIV–XV ст. У 1374 р. князі *Георгій та Олександр Корятовичі* надали Кам'янцю-Подільському **М.п.** Далі **М.п.** володіли Луцьк, Берестя, Крупень та ін. У 1498 р. **М.п.** отримав Київ. **М.п.** поширилось і на Правобережну Україну. Це Стара Синява, Літин, Корсунь, Чигирин, Звенигород, Біла Церква і под. На Лівобережній Україні **М.п.** стало поширюватись наприкін. XVI ст. Його отримали Переяслав, Стародуб (тепер Рос. Федерація), Чернігів, Ніжин, Новгород-Сіверський, Полтава. Усі міста, котрі володіли **М.п.** поділялись на три групи: 1) міста з т.зв. повним **М.п.**, що мали самоврядування на основі 2 колегій: міської ради у складі радників і бургомістрів, які виконували переважно адміністративні функції, та вїт і лавники, що здійснювали судові функції; 2) міста з неповним **М.п.** – де діяла спільна колегія з бургомістрами, радниками, вїттом і лавниками, котрі виконували адміністративні й судові функції; 3) приватновласницькі міста, які формально мали органи міського самоврядування, аналогічні до міст із повним **М.п.**, але у своїй діяльності перебували під цілковитим контролем власника чи його представника.

С.Була

МАЙЄРГАНС (нім. *Hans Mayer*, 19.03.1907, Кьольн, Німеччина – 19.05.2001, Тюбінген,

ФРН) – нім. літературознавець, юрист та соц. дослідник. У 1925–1929 рр. вивчав юриспруденцію, історію, політ. науки та філософію у Кьольні, Бонні й Берліні. У 1930 р. захистив докторську дисертацію «Криза нім. вчень про державу». В тому ж році вступив у СДПН, а 1931 р. перейшов у Соціаліст. робітничу партію, звідки згодом був виключений. Співпрацював із лівим журн. «Червоний борець» («*Der Rote Kämpfer*»). У 1933 р. емігрував у Фрацію, короткий час був головним ред. газети ельзаських комуністів «Новий світ» («*Die Neue Welt*»). У 1934 р. оселився в Женеві, 1945 р. повернувся до Німеччини. Викладав історію літератури у Лейпцігському ун-ті. М.Г. був близьким до Б. Брехта, мав широкі контакти зі Зах. Німеччиною, де брав участь у зібраннях «Групи 47». У 1965 р. очолив кафедру нім. літератури в ун-ті Ганновера. Основні праці: «Ріхард Вагнер» (1959); «Бертольт Брехт и традиція» (1961); «До нім. л-ри часу» (1962); «Георг Бюхнер і його час» (1972); «Аутсайтери» (1975); «„Ми“, аутсайтери» (1983); «Нещасна свідомість. До історії нім. літератури від Лессінга до Гейне» (1986); «Вавилонська вежа» (1991); «Повороти – про німців та Німеччину» (1993); «Спростування. Про німців та євреїв» (1994); «Сучасники: спогади та інтерпретація» (1998). Сферою зацікавлень М.Г. була нім. культура Нового часу від Г. Лессінга до сучасності, його особливу увагу привертала маргінальні групи, групи, які зазнавали дискримінації, аутсайтери: а саме – жінки, євреї та гомосексуалісти. М.Г. вважав: так історично склалось, що Європа є тією частиною світу, де на найтіснішому просторі зосередилась найпотужніша сила життя народів. Головні риси європейського ставлення до світу: в сфері політики свобода рівноправних людей, у наук. сфері вільне прагнення відкривати світ і розширювати пізнання, опір підпорядкуванню зовнішн. силі. Учений зазначав: до Першої світової війни система європейських держав була центром світової політики, проте після 1945 р. вона виявилася розділеною і надовго втратила політ. спроможність. Найважливішим елементом європейської ідентичності є культура, яку можна окреслити через два твердження: по-перше, європейські імпуль-

си змінили світ, вони привели до злиття окремих культур, змінивши історії народів континенту на «всесвітню історію Європи»; по-друге, формування єдиної світової мережі політики, економіки та культури веде до того, що низка елементів європейської культури, котрих не торкаються процеси глобалізації, виявляють своєрідність із більшою свідомістю і ясністю. За М.Г. владне ставлення людини до природи, перехід від охоронної агрокультури до діяльності щодо свідомої зміни та виведенню нових форм, розвиток торгівлі на широких просторах, техніки, серійного виробництва, виникнення наук. культури, як і культури пам'яті, – суто європейські досягнення. Вже у пізні Середньовіччя, за М.Г., можна знайти риси сучасних нац. і багатонац. держав. Учений зазначає, що європейське, а згодом і світове співтовариство держав знаменує початок процесу універсального взаємопроникнення народів і націй, коли глобалізація як виникнення всесвітнього ринку комунікації, транспорту, торгівлі й капіталу є лише кінцевою точкою цього процесу. Вірив у ідею возз'єднання Європи на основі культури гуманізму, прав людини та спільної спадщини християнського виховання.

В. Денисенко

МАКІАВЕЛЛІ НІККОЛО (італ. *Niccolo di Bernardo dei Machiavelli*; 03.05.1469, Флоренція – 21.06.1527, Флоренція) – італ. політ. мислитель, філософ, соц. психолог, історик, поет, засновник політ. теорії Нового часу. Походив з родини дрібного службовця, канцелярського нотаря (писаря). У 1498–1512 рр. обіймав посаду секретаря другої канцелярії в уряді Флорентійської республіки. Брав участь у розробці законопроектів, виконанні усіх найважливіших урядових постанов, у держ. переговорах, супроводжував послів, здійснював дипломат. поїздки містами Італії, до Франції, Німеччини, займався організацією флорентійського ополчення (міліції). Після захоплення влади у Флоренції олігархічною сім'єю Медичі та скасування республіканського устрою звинувачений у змові проти нових правителів, заарештований (1513) та висланий з міста. Провів у політ. вигнанні понад 10 років. М.Н. відомий на-

самперед як автор політ. трактатів, що стали класичними здобутками науки про політику: «Державець» («*Il Principe*»), «Роздуми про першу декаду Тита Лівія» («*Diskorsi sopra la prima deca di Tito Livio*»; опубліковано в Римі після смерті автора відповідно у 1531 і 1532), «Історія Флоренції» («*Istorie Fiorentine*»). На зміст творів **М.Н.** дуже вплинула тодішня ситуація в Італії: політико-територ. роздрібненість (Флорентійська та Венеційська республіки, Міланське герцогство, королівство Неаполь, Папська держава у Римі). Країна потерпала від воєнних сутичок, вторгнень франц., ісп., нім. та швейцарських військ. Пріоритетними для вченого були ідеї патріотизму та відновлення сильної нац. держави, що асоціюється з поняттям загального блага, а також образ законного, популярного правителя, чия діяльність відповідає цій меті. **М.Н.** розглядав державу як особливий політ. стан сусп-ва («*stato*»). При чому уперше комплексно застосував іст., фактологічний, раціонально-юрид., психологічний методи дослідження. **М.Н.** акцентував на принциповій важливості для науковця бути об'єктивним: «...Оскільки я маю намір написати дещо корисне для того, хто здатен це зрозуміти, мені здалося правильнішим дотримуватися справжньої, а не уявної правди речей»; «...Ніколи не було в мене прагнення ні приховати безчесну справу під благовидною личиною, ні навести тінь на похвальне діяння...». **М.Н.** вдалося окреслити сутність головного предмета політ. науки – як проблему форм та методів боротьби за публічну владу, її утримання та здійснення. Ідеал держави для **М.Н.** – централізована світська республіка на чолі з політично сильним виборним правителем (державцем). Опора глави держави – народ, сила республіки – в одностайності її громадян: більшість має відчувати потребу в державі й у державцеві. **М.Н.** критикує претензії церкви (папства) на політ. владу, прихильно ставиться до молоді буржуазії та засуджує великих землевласників (дворян), називаючи їх «неробами, рознощиками зіпсованості та порушниками спокою», «людьми, котрі ворожі всякій громадянськості». **М.Н.** не засуджує багатства, навпаки – захищає приватну

власність, якщо вона набута в чесний спосіб. «Державець має шанувати грандів, але остерігатися ненависті народу». Вибирати (відбирати) сусп. еліту мають два основних суб'єкти – народ і державець. Критерії такого відбору: переважання публічного інтересу над приватним; честолюбство (не егоїстичне прагнення влади, а бажання суспільно-корисною працею заслужити повагу громадян); відсутність умислу збагатитися за рахунок владних можливостей. Як і давні греки та римляни, **М.Н.** каже про існування трьох способів правління: «принципату, оптиматів та народу», котрі можуть виявляти свої корисні й погані сторони, а також почергово виникати й зникати. Потреби соц. груп («в більшості випадків оновлення бажать і ті, хто благоденствує, і ті, хто бідує. ...Людяма надокучає добро, а зло їх пригнічує»), їхнє протиставлення та зміна мас. настроїв призводять до зміни правлячих еліт, сусп-во переходить від монархії до олігархії, потім до демократії, згодом через охлократію й анархію до тиранії. Найстійкіша та найкорисніша є форма правління скомбінована з кращих рис одноосібного, групового та народного правління (ідея Арістотелевої «політії»). Політ. порядок має гарантувати більшості громадян безпеку, благородній правлячій меншості – честь, а державцеві – владу. **М.Н.** аналізував не стільки політ. сутність людини, скільки людську сутність політики. Люди від природи володіють «хорошими» та «поганими» схильностями – їм властиві злість, жадібність, брехливість і под. Враховуючи це, й правителеві, який бажає зберегти свою владу, «треба навчитися бути недобрим та користуватися цим умінням на випадок необхідності». Йому «належить бути лисом, щоб уникати пасток, і левом, щоб налякати вовків». Успішний той правитель, який у діяльності поєднує поблажливість і жорстокість, щедрість і скупість, чесність і лицемірство. (**М.Н.** справедливо вважають одним із засновників «теорії лідерських рис»). Нерідко в ім'я порятунку держави її глава вимушений діяти «проти віри, проти милосердя, проти людяності, проти релігії». Такі настанови вченого спричинили появу терміна «макіавеллізм», що асоціюється з

українською цинічною формулою поведінки влади: «Мета виправдовує засоби». Категоричні закиди **М.Н.** в «аморальності», апологетичні ним політ. насильства насправді є наслідком одностороннього тлумачення загального смислу його філософсько-політ. дискурсу. **М.Н.**, як ніхто до нього, загострив питання про місце моралі в діяльності публічної влади, але ніколи не стверджував, що мораль у політиці взагалі непотрібна чи неможлива – він досліджував міру допустимості політики «поза мораллю». З погляду **М.Н.**, державець ніколи не повинен застосовувати насилля масово, постійно, наосліп, тим паче спрямовувати його проти більшості – народу: «... убивство співгромадян <...> може принести владу, але не славу»; «народ значно переважає державців гідністю і славою». Погляди **М.Н.** загалом не розходяться з гуманістичними ідеями епохи Відродження. Його твердження часто парадоксальні, не позбавлені суперечливості й двозначності (напр., думка про правомірність надзвичайного політ. насильства для «виправлення зіпсованої людської матерії» або порада державцеві «бути готовим силою заставити вірити тих, хто втратив віру»). **М.Н.** досліджував ще низку проблем сусп.-ва та публічної політики: «нова» й «стара» держава, війна і мир, боротьба політ. угруповань, свобода й ілюзія свободи, політ. відповідальність, правотворчість і правозастосування, реальні й символічні ресурси влади і под.

В. Северинюк

МАКІАВЕЛІЗМ – політ. теорія як картина реальності та її окремих аспектів, прив'язана до конкретних умов, обставин, часу і позачасова, така, що складається під впливом суб'єктивних умов його життєдіяльності й залежна від системи значень, котрими оперує суб'єкт, схема поведінки, що нехтує нормами моралі для досягнення політ. цілей. Пов'язаний з ім'ям італ. політ. діяча, філософа і письменника *Н. Макіавеллі* (1469-1527), прибічника сильної держ. влади, який прагнув знайти новий тип політ. діяча, визначити роль особистості в політ. історії, виявити межі особистої влади, сформулювати закономірності політ. режиму, закласти основи політ. мистецтва, визначити межі

повноважень верховного суверена в нових умовах. Характерною ознакою його політ. теорії є теза «мета виправдовує засоби», що є виправданням усіляких засобів досягнення висунутих цілей, у т.ч. віроломство, підступність, жорстокість, обман політ. супротивника. Вона знайшла застосування в пізнішій сусп. практиці ідеологів абсолютизму і тоталітаризму, що вважали головним механізмом боротьби та здійснення влади силу, яка допомагає гарантувати стабільність влади, проте не як засобу задоволення честолюбних прагнень, а розв'язання загальнонац. завдань. **М.** розглядав державу в динаміці, де взаємодіють різні сили, котрі беруть участь у політ. процесі. Його ідеалом була сильна держ. влада, втілена у «новому принципаті», що ґрунтується на «роз'єднанні» політ. влади, тобто на дотриманні таких порядків, за яких народні збори є засобом обмеження влади нобілітету й одночасно конституційним «виходом» народу до правління. Мета, якої прагнув досягти *Н. Макіавеллі*, була прогресивною, але він не добирав засобів, ігнорував мораль, в основу політики покладав цинізм, а відділивши політику від релігії і моралі, перевернув основи політ. свідомості. У соціальній дійсності **М.** отримує підґрунтя для існування у вузькій соціальній базі, на яку спирається влада і політика, що суперечить загальнонародним інтересам. Засобом проти **М.** є участь у політ. діяльності представників народу, демократичність і самої політики, і способу підбору політиків, орієнтованих на сусп. користь й успіх у досягненні завдань.

О. Лозовицький

МАЛЬОВАННИЙ ВОЛОДИМИР ГРИГОРОВИЧ (1847, за ін. даними 1848, Таганрог, Рос. імперія – 26.02. (10.03), 1893, Томськ, Рос. імперія) – укр. соціаліст-федераліст, учасник громадівського і народовольського рухів, поет. Потомствений дворянин. Вчився у Катеринославській гімназії, був вільним слухачем Новорос. ун-ту; працював у Одеській контрольній палаті, діловодом у міській управі. Член Одеської громади. Неодноразово заарештований (черв. 1879, 03.09. 1883), перебував під слідством, двічі – на засланні: Балаганськ Іркутської губернії (лют. 1880 –

берез. 1881); Кіренськ Іркутської губернії (1886–1888), Мегінський улус Якутської обл., Середньоколимськ (1888-1892); з 24.03.1881 до 02.09.1883 – на нелегальному становищі. Один із безпосередніх учасників розробки проекту укр. політично-соціально програми «Вільна спілка» (1883).

Основні праці: «Програма діяльності і організації укр. соціально-революційної партії на федеративних началах» (1883, оригінал не зберігся), революційні вірші «Укр. Марсельєза», «Не потурай!» (1879). Для політ. світогляду **М.В.** було характерним поєднання ідей нац. і соц. демократизму, а в практичній діяльності – національно-визвольної й соціально-політ. боротьби. **М.В.** більше приваблював соц. демократизм (або народолюбство у вузькому розумінні цього слова), ніж нац. демократизм (або українолюбство), а ухил до радикалізму зближував його з рос. народництвом. **М.В.** поділяв ідеї т.зв. Укр. соціально-демократ. партії, прихильники якої виступали за перехід землі у власність селянських громад, заводів – у руки робітничих артілей, політ. ідеалом вважали роздроблену федерацію з громадським самоврядуванням, сподіваючись досягти мети через народну революцію. **М.В.** послідовно впроваджував у життя ідею координації дій і об'єднання зусиль усіх течій загальнорос. визвольного руху, що відтак переважно визначило все незалежніший від впливу *М. Драгоманова* характер його громадсько-політ. діяльності, спрямованої на подолання організаційної аморфності й програмної неформальності соціально-демократ. напрямку в укр. народолюбстві. Проект «Програми діяльності і організації Укр. соціально-революційної партії на федеративних началах» (як одне із основних літ. джерел програми «Вільної спілки») був написаний **М.В.** під відчутним впливом європейських соціально-демократ. ідей, маючи на меті досягнення, за змоги, бездоганного сусп. ладу і інтересах «рідної» України, і великорос. та ін. народів імперії. Наблизити соц. ідеал передбачалося через утвердження у сусп-ві «ідеї колективізму», за умови визнання й «ідеї індивідуалізму», бо остання, як стверджувалося у проекті програми, критикою

розв'язує існуючі екон. порядки і, внаслідок створення індивідуально для кожного моменту кращого екон. устрою, поступово впроваджує в життя «ідею колективізму» й остаточно здійснює її.

Незважаючи на задекларовану прихильність членів партії до ідеї еволюційно-органічного розвитку сусп-ва, було наголошено, що процес вироблення «соціально-екон. колективізму» з «індивідуалізму» здійсниться не інакше як насильницький – через ланцюг революцій, котрі повинні докорінно змінити існуючі порядки лише у віддаленому майбутньому. Домогтися найближчим часом позитивних перетворень в основних сферах життя сусп-ва передбачалося мирними засобами, поступово поширюючи серед народу ідеї соціалізму настільки, щоб у майбутньому він міг самостійно йти намальованим шляхом. Вплив соціалістів-федералістів мав бути поширеним на весь укр. народ, у т.ч. міцну постановку питання про культурно-нац. розвиток України й пропаганду серед укр. за походженням інтелігенції ідей укр. відродження й укр. партії. Партія у категоричній формі зобов'язувалася ніколи, проти волі народу, не впроваджувати в життя зміни існуючих порядків (котрі, згідно з ретельною перевіркою, не відповідатимуть духу і бажанням народу), а також не залучати народ до участі в революційному русі доти, доки він не стане свідомим учасником процесу. В основу будівництва укр. партії було покладено федеративний принцип. За ним передбачалося також подальше об'єднання з подібною великорос. партією, мета якого – опанувати загальнорос. революційний рух загалом. Питання майбутнього держ. статусу, національно-територ. цілісності України не ставилися, а «укр. нац. питання», звужене до рамок національно-культурної автономії, було підпорядковано вирішенню соц. проблем. У полеміці з *М. Драгомановим* **М.В.** висловлювався за тісну співпрацю проєктованого укр. т-ва «Вільна спілка» із «Народною волею», оскільки революційна боротьба останньої, на його думку, наближує встановлення політ. свободи в Росії, що буде тільки на користь укр. нац. інтересам. Цим пояснюється бажання **М.В.** надати діяльнос-

ті «Вільної спілки» найшвидше загальнорос. характеру, уникаючи, за можливості, зайвого відволікання сил на увагу до підавстр. України і західнослов'янської політики загалом. Завдяки впливу **М.В.**, зазначав *М. Антонович*, «*Драгоманов* у своїй «Вільній спілці» відійшов від етнографічного принципу, ділячи укр. територію надвоє». У жовт. 1883 р. *Г. Лопатин* схарактеризував **М.В.** як «терориста» й одночасно укр. «націонал-федераліста», що підтверджує дуалістичний характер тогочасних політ. ідей і діяльності укр. народолюбця. Практ. спроба **М.В.** створити укр. політ. організацію, яка мала стати, за висловом *Л. Дейча*, «поєднанням народовольства з українофільством», була новим явищем у громадському русі на тлі домінуючого на той час аполіт. культурництва.

О. Козирев

МАЛЬТУЗІАНСТВО – теорія, створена в кін. XVIII ст. англ. економістом і священником *Т. Мальтусом* (1766–1834), що пояснює добробут населення передусім природними законами народонаселення. У класичній праці «Ессе про принципи народонаселення» (1798) він стверджує: тенденція зростання народонаселення відбувається в геометричній прогресії, а засоби для існування можуть збільшуватися лише в арифметичній прогресії. Саме тому темпи зростання к-сті населення значно випереджають темпи збільшення виробництва («мальтузіанська пастка»). Наслідком цього є абсолютне перенаселення – воно спричиняє голод, злидні, страждання, що є природними і неминучими явищами. Механізмом вирівнювання цього процесу стають природні чинники – нестача харчів, голод, зубожіння, епідемії, катаклізми, війни та нерозважливий спосіб життя людей. Сутність **М.** зводиться до одного: лише подальше зубожіння зменшить к-сть злидарів. Його погляди здобули чимало прихильників (як і критиків) і відіграли важливу роль у формуванні теорії природного добору, адже за умов «надмірного тиску населення» «виживає найпристосованіший». Згодом ідеї **М.** трансформувалися до вимог сучасності, де поряд із природними регуляторами важливі штучні механізми контролю. Теорія, що на цій основі пояснює необхідність раціональ-

ного регулювання к-сті населення шляхом контролю й обмеження народження, отримала назву «неомальтузіанство». Активне поширення його різноманітних модифікацій (теорія «оптимуму населення» *Г. Брауна*, *Дж. Боннера*, твердження *П. Ерліха* і *Г. Тейлора* про зростання народонаселення як єдиної причини екологічної кризи, ідеї *А. Пікока*, *У. Фогта*, *К. Боулдінга*, *Г. Бутуля*, *Ф. Осборна*, котрі пояснюють злиденне становище значної частини сусп-ва, безробіття, екологічні проблеми, виснаження природно-сировинних ресурсів тим, що засоби існування, необхідні на душу населення, з часом неминуче наближаються до нуля) зумовлене стрімкими темпами приросту населення на Землі (особливо в країнах Азії й Африки (КНР, Індія, Бангладеш, Нігерія та ін.), загостренням екологічних проблем, зростанням розриву рівня життя між багатими країнами і країнами, що розвиваються. Представники Рим. клубу (*А. Печчеї*, *Д. Медоуз*, *Е. Пестель*, *А. Кінг*, *Б. Шнайдер*, *Б. Гаврилишин* та ін.) доповнили положення **М.** і неомальтузіанства чинниками згубного впливу науково-технічного прогресу, сформулювавши принципи теорії екологізму.

Л. Угрин

МАНДАТ (лат. *mandatum* – доручення) – 1) повноваження, доручення, наказ; 2) документ, що стверджує повноваження особи, партії чи організації, які надаються внаслідок голосування за них, представляти та захищати інтереси групи, спільноти, сусп-ва чи їхні частини, приймати від їх імені рішення. **М.** пов'язаний з делегуванням і представництвом інтересів, що одночасно визначає форму відповідальності й контролю за діяльністю особи чи партії, котрі отримали **М.** У сучасній політ. практиці розрізняють два основні види представницького **М.** – імперативний та вільний. Імперативний **М.** передбачає обов'язковість виконання наказів і вимог виборців свого округу, зобов'язує звітуватися перед ними за діяльність і голосування, а також можливість відкликати депутата у випадку невиконання ним наказів виборців. Імперативний **М.**, що розглядає депутата як представника лише певного округу, суперечить принципу загальнонац.

представництва, котрий становить основу вільного **М.** Він не зв'язує депутата наказами виборців свого округу, а розглядає його як представника всієї нації чи народу. Отже, депутат не відповідає безпосередньо перед виборцями і не може бути ними достроково відкликаний. Вільний **М.** надає депутатові свободу дій на термін **М.** у межах компетенції представницького ін-ту і встановлює відповідальність депутата лише перед законом і власною совістю; 3) у міжнар. праві – документ, що засвідчував установлений Лігою Націй після Першої світової війни особливий вид опіки над колишніми нім. колоніями й окремими володіннями Османської імперії та їх залежності від країн-переможниць, серед котрих вони були розподілені без формального проведення анексії. Згідно зі ст. 22 пакту Ліги Націй, передбачалось, що країни-мандатарії не матимуть повної влади над колоніями, а лише здійснюватимуть опіку та сприятимуть розвитку країн, які не в змозі управляти собою, про що будуть кожного року звітуватися. Було встановлено 3 види **М.**: 1) для володінь Османської імперії, котрі передавалися під опіку обраної ними держави «і були в перспективі здатні досягти повної незалежності»; 2) для афр. країн, не здатних налагодити управління самостійно, що були розподілені між країнами-мандатаріями з певними обмеженнями військового характеру та принципом торговельної рівноправності; 3) для Півд.-Зах. Африки та певних островів Тихого океану, що могли управлятися як складова частина території держави-мандатарія за її законами. Система **М.** ліквідована після Другої світової війни, а підмандатні країни, які не стали суверенними, перейшли під опіку ООН.

Л. Угрин

МАРГІНАЛ ПОЛІТИЧНИЙ (лат. *margo* – край, межа, кордон) – термін, що застосовують для позначення соц. властивостей свідомості й поведінки особистості. Маргінал – людина, яка перебуває на межі різних систем, культур, соц. цінностей та зазнає їх суперечливого впливу; це особа, яка має групову приналежність без групової ідентифікації. Теорія маргіналів і маргінальних спільнот була запропонована у першій

чверті ХХ ст. одним зі засновників Чиказької соціол. школи (США) *Р. Парком*. Мета теорії – виявлення причин соціо-психологічної дезадаптації мігрантів до умов міського середовища. Однак ідеї, пов'язані з політ. маргінальністю можна знайти ще у *М. Вебера*. За ним, сусп. рух розпочинається тоді, коли маргінальні прошарки організуються у певну соціальну спільність, даючи у такий спосіб поштовх до соц. змін – революцій або реформ. З ім'ям *М. Вебера* пов'язане глибше трактування маргінальності, яка допомогла пояснити формування нових професійних, статусних, реліг. і подібних до них спільнот. З одного боку, соціологи завжди визнавали прямий зв'язок між виникненням маси людей, виведених зі системи звичних (нормальних, тобто прийнятих у сусп-ві) соц. зв'язків і процесом формування нових спільнот (т.зв. неентропійні тенденції). З ін. боку, виникнення нових класів та груп на практиці може розглядатись як будівництво «паралельних соц. структур» людьми, чие громадське життя до останнього моменту «переходу» (що часто виглядає як «стрибок» на нову, задалегідь підготовлену структурну позицію) було повністю упорядкованим. Під **М.п.** розуміються індивіди, групи індивідів та спільноти, котрі формуються на кордонах соц. прошарків та структур у межах процесів переходу від одного типу соціальності до ін. або в межах одного типу соціальності за його серйозних деформаціях. Серед маргіналів вирізняють етномаргіналів (нац. меншини), біомаргіналів (індивіди, здоров'я яких перестало бути предметом турботи соціуму), соціомаргіналів (групи, що перебувають у процесі незавершеного соц. переміщення), вікових маргіналів (під час розриву зв'язків між поколіннями), екон. маргіналів традиційного типу (безробітні) й т.зв. «нових бідних», релігійних маргіналів (позаконфесійні), політ. маргіналів (індивіди чи групи, котрих не влаштовують легальні можливості й легітимні правила політ. боротьби). Існування політ. маргінальності трактується із позицій двох рівнів політ. простору: інституційного (аналіз політ. ін-тів на виявлення в них маргінальних властивостей) і акторного (дослідження елітарних та неелітарних груп,

їх позиціонування в політ. просторі). Низка дослідників розглядає політ. маргіналізацію як тотальну дезадаптованість, несприйняття нар. загалом нових пропонованих політ. програм, а відтак і певну аполітичність, засновану на граничному емоційно-психологічному стані особистості. Поняття «політ. маргінальність» виходить із невизначеності, пограничності стану та пониження статусу суб'єкта у межах політ. поля. Критерії визначення політ. маргінальності: 1) кризовість політ. системи. 2) невизначеність політ. позиції, невведення у структуру політ. поля у зв'язку з втратою політ. капіталу. Для країн, що перебувають у стані переходу від одного суспільно-політ. ладу до ін., виникає загроза надмірного розширення прошарку політ. маргіналів, що призводить до гальмування процесу державотворення та заважає засвоєнню демократ. цінностей з подальшим їх відображенням у політ. режимі країни.

С. Орлов

МАРКЕТИНГ ПОЛІТИЧНИЙ (англ. *market* – збут, ринок) – різновид політ. діяльності, система рішень, спрямованих на управління та регулювання політ. взаємодіями в умовах політ. конкуренції та змагання за контроль над ринком влади. Сутність **М.п.** – ототожнення політ. процесу («поля політики» за П. Бурдьє) з ринком, основу котрого становить обмін і, відповідно, розгляд суб'єктів політики (зокрема виборців) як раціональних споживачів, політ. поведінка котрих подібна до поведінки покупця в універмазі (теорія «екон. людини» А. Ленажа). У політ. полі, де діяльність суб'єктів політики і політ. сил визначається їх інтересами та дією норм, існує виробництво, попит і пропозиція продукту (товару) особливого типу – політ. партій, політ. програм, особистостей лідерів, кандидатів у депутати, політ. позицій, ідей, обіцянок, тобто всього, що може бути предметом політ. обміну. Як і справжній товар, вони потребують відповідного оформлення (створення образу або іміджу: стиль одягу, зовнішн. вигляд, манера поведінки, доступності й особливості мови програм), і можуть бути «куплені» (сприйняті) електоратом, чи певними групами громадськості, оскільки відповідають їх уявленням та інтер-

есам («потребам», «запитам»). Імідж сприяє вирізненню кандидата, партії, програми серед конкурентів, тобто позиціонуванню. Ціною може бути голос виборця, підтримка загалом чи фінансова підтримка, вступ до партії, лояльність. Реклама, PR (зв'язки з громадськістю), безпосереднє спілкування з виборцями та прихильниками, висвітлення в ЗМІ і под. – засоби просування кандидата (чи ін. «товару») на політ. ринку. Мета **М.п.** – накопичення «політ. капіталу» (депутатські мандати, політ. посади, посади на держ. службі, ін. вигоди та преференції), який дає змогу впливати на розподіл владних і символічних ресурсів і відносини в політ. полі. Унаслідок цього політ. процеси (напр., виборчий процес) почали аналізувати, застосовуючи елементи т.зв. маркетингового комплексу, що містить сукупність 4 «пі» (*p*) – товар (*product*), просування (*promotion*), ціна (*price*), місце (*place*). Маркетинг у політиці дає змогу викликати бажану для влади чи політиків реакцію на «товар» (ідею, політ. програму, політика), цілеспрямовано регулювати попит на цей «товар», тобто змінювати установки та поведінку людей в умовах плюралізму та конкуренції інтересів, позицій, ідеологій без «грубого» примусу. Умовами застосування маркетингового підходу в політ. діяльності є: наявність політ. ринку; автономність і рівноправність суб'єктів політ. поля; відсутність суб'єктів («виробників політ. товару»), котрі володіють монопольним становищем у політ. полі; існування і дотримання загальноновизнаних «правил гри», норм політ. конкуренції, що регулюють політ. обмін (взаємодії); система політ. і сусп. цінностей як основа для досягнення компромісу та консенсусу між суб'єктами політики. Важливий елемент **М.п.** – сегментування (виокремлення груп громадськості за певними ознаками) і дослідження політ. ринку, тобто аналіз партійно-політ. структур, політ. та правлячої еліти, каналів політ. комунікації, аналіз громадської думки (інтерв'ю, анкетування) з метою розроблення прогнозованих моделей політ. попиту та політ. поведінки суб'єктів політики. Це дає змогу вибрати адекватну стратегію, тактику й канали (насамперед, ЗМІ) просування по-

літ. «продукту» – політ. партії, політ. програми, кандидата і под.

Л. Угрин

МАРТОВ (ЦЕДЕРБАУМ) ЮЛІЙ ОСИПОВИЧ (24.11.1873, Константинополь, Османська імперія – 04.04.1923, Шёмберг, Німеччина). Рос. соціал-демократ. Провідний теоретик меншовизму й опонент *В. Леніна*. Народився у сім'ї купця. У 1891 р. закінчив гімназію і вступив на природниче відділення фізико-математичного ф-ту Петербур. ун-ту, але вже наступного року був заарештований за поширення нелегальної літератури. Після півторарічного ув'язнення його виключили з ун-ту й улітку 1893 р. вислали під гласний нагляд поліції у Вільно. З тих пір все життя він присвятив політ. боротьбі. Повернувшись 1895 р. в Петербург, **М.Ю.** разом з *В. Ульяновим (Леніним)*, створив Петербур. союз за визволення робітничого класу. В січні 1896 р. чл. союзу заарештували і відправили на заслання. Тут він провів 3 роки, написав кілька праць з історії робітничого руху в Росії, захворів на туберкульоз гортані, що скоротило термін його життя. Після закінчення сибірського заслання **М.Ю.** взяв діяльну участь у створенні газети «Іскра», з 1901 р. перебував у Німеччині, де видавалася ця загально рос. соціал-демократ. газета. Входив до редакції «Іскри» разом з *В. Леніним*, в цей час вони були близькими друзями. На II з'їзді РСДРП (1903) між друзями-соратниками виникли розбіжності, здавалося б, із другорядного питання: про членство в партії. *В. Ленін* вважав, що партія повинна складатися з професійних революціонерів, підлеглих керівному центру. На думку **М.Ю.**, членами партії могли бути представники різних верств сусп-ва, котрі підтримують її ідеї. На II Всерос. з'їзді Рад він одразу ж висунув питання про мирне вирішення політ. кризи через утворення єдиної демократ. влади, бо вважав: «Єдиним виходом із цього становища, який ще міг би зупинити розвиток громадян. війни, могла б бути угода між повсталюю частиною демократії та рештою демократ. організацій, що була б визнана усією революційною демократією і могла б здати владу Тимчасовому уряду безболісно». До цієї заяви приєдналася більшість делегатів,

але прихильники *В. Леніна* й *Л. Троцького* відкинули пропозиції, вирішивши: вони самі зможуть взяти, а потім утримати владу. Протестуючи проти більшовицького свавілля, праві меншовики та праві есери залишили зал засідання. Унаслідок голосування на з'їзді **М.Ю.** став лідером меншості (меншовиків), а *В. Ленін* – більшості (більшовиків). Між ними відбувся розрив. Як засвідчив подальший хід історії, суть моральних розбіжностей полягала в тому, що перший поклав у основу класову мораль, другий вважав: б-ба за визволення «повинна вестися на основі демократії та справедливості». Після цього сам **М.Ю.** і його соратники покинули з'їзд. Ще кілька днів він продовжував боротися за створення «однорідного соціаліст. уряду», але реальних шансів для цього вже не залишилося. Після недовгого перебування в Росії, 1905 р., **М.Ю.** вислали за її межі, й аж до 1917 р. він жив у Женеві та Парижі. За кордоном брав активну участь у діяльності соціал-демократів, вів фракційну боротьбу з більшовиками, публікував статті в рос. та емігрантській пресі. Лютнева революція відкрила перед **М.Ю.** дорогу в Росію, і він повернувся до Петербурга, урочисто зустрінутий лідерами меншовиків, котрі входили до складу Тимчасового уряду. **М.Ю.** виступав за демократ. уряд, що спирається на партії, представлені в радах, але без бурж. сил, закликав до політики взаємної стриманості. Захоплення влади більшовиками, зокрема, їх методи приходу до влади, **М.Ю.** сприйняв негативно, разом з ін. меншовиками протестував проти більшовицького свавілля, що дискредитує поняття соціалізму. Виступи проти більшовиків привели у 1918 р. до вигнання меншовиків з органів влади. На них почалися гоніння, але високий авторитет і давня дружба з *В. Леніним* вберегли **М.Ю.** від репресій. У верес. 1920 р. він виїхав до Німеччини, отримавши на це візу *В. Леніна*, як представник партії меншовиків за кордоном. Хвороба, отримана в Туруханську, розвивалася і 4 квіт. 1923 р. **М.Ю.** помер у туберкульозному санаторії, був похований у Берліні в присутності *М. Горького*.

М.Ю. був демократом, по-перше, за характером, по-друге у політ. принципах і практ. діяльності. Він був соціалістом та

інтернаціоналістом. Одночасно не лише заганяв себе у жорсткі межі класової боротьби пролетаріату, а й вважав більшовиків одnodумцями, вірив, що *В. Ленін* дотримувався тієї ж класової основи і поділяв з ним більшість соціаліст. цілей, розходячись лише у засобах їх досягнення. Тим самим він позбавляв себе свободи вибору ін. партнерів і союзників у боротьбі. **М.Ю.** не міг вирватися з вузьких рамок марксизму. Він сам вважав себе ортодоксальним марксистом, залишаючись європейським мислячим революціонером. **М.Ю.** – один із організаторів Віденського інтернаціоналу. Засновник і редактор антикомуністичного журн. «Соціаліст. Вісник». Автор низки праць з історії революційного руху в Росії, де відображений його відхід від революційного марксизму.

С. Орлов

МАСОВА КОМУНІКАЦІЯ (англ. – *mass communication*) – комунікація, що розглядається у двох аспектах як: 1) процес передачі інформації групі людей одночасно за допомогою спеціальних технічних засобів – мас-медіа; 2) дисципліна, що вивчає різні засоби, за допомогою котрих окремі люди й організації передають інформацію через ЗМІ великим сегментам населення водночас (теорія **М.к.**). Це особливий вид соціального спілкування, яке відбувається в масштабах усього сусп-ва і становить найважливішу умову сусп. розвитку та організації. Своєрідністю **М.к.** є насамперед її соціально обумовленість, що дає підставу розглядати її в системі соц. відносин як певний вид таких відносин. У комунікативістиці поняття «**М.к.**» трактується і як процес зв'язку, і як процес передачі інформації. Вирізняють п'ять особливостей цього процесу: 1) масовість аудиторії; 2) її гетерогенність; 3) використання надшвидкісних і репродуктивних засобів зв'язку; 4) швидке поширення повідомлень; 5) порівняно невелика споживча вартість інформації. *С. Хед* вважав, що **М.к.** – майже одночасне доставлення однакових повідомлень через їхнє репродукування і поширення серед великої та недиференційованої маси людей. Коли якоїсь із цих умов не дотримано, то, на думку дослідника, це вже не буде **М.к.** Рос. дослідники *А. Ситников* і

М. Гундарін порівняли зах. та радянські підходи до визначення **М.к.** Зах. показано на прикладі висловлювання *Дж. Домініка* про те, що **М.к.** – процес, під час якого складно організований ін-т за допомогою одного чи більше технічних засобів робить і передає загальнозначущі послання, призначені для великої, різномірної та розпорошеної в просторі аудиторії. Радянський підхід відображено поглядами *Ю. Шерковина*, де **М.к.** – процес поширення соціальної інформації за допомогою техн. засобів на практично необмежену територію й аудиторію для впливу на установки, думки, оцінки й поведінку людей. *А. Ситников* і *М. Гундарін* констатують і наявність схожості двох визначень, і певні відмінності (насамперед у питанні визначення комунікатора, типу поширеної інформації й мети діяльності). У розвитку **М.к.** вирізняємо два періоди – доіндустріальний та індустріальний – і чотири обов'язкових етапи: 1) дописемний доіндустріального періоду; 2) писемний доіндустріального періоду; 3) індустріальний період – друкований етап; 4) аудіовізуальний. Нині варто зазначити і новітній інформаційний період розвитку мас. спілкування. В основу класичної системи покладено суб'єктно-об'єктні зв'язки (комунікант як суб'єкт виконує активну роль у спілкуванні; комунікат як об'єкт – пасивну роль у спілкуванні й залежить від комуніканта). Класична система **М.к.** відображає природу мас. спілкування. Її суть полягає в тому, що комунікант завжди воліє до «підкорення» комуніката, отримання ефекту порозуміння, згоди, але не бере до уваги чи навіть не допускає конфлікт між комунікаторами, який виявляється у «непокірності» комуніката, його небажанні розуміти, співпереживати, відповідно реагувати. У сучасному світі комунікація все більш пронизує різнобічне життя людини. Інформація, що циркулює каналами комунікації, перетворює сусп-во на інформаційне. *А. Ракітов* сформулював його основні характеристики: можливість для кожного суб'єкта макро- і мікросоціального середовища отримати будь-яку інформацію і знання, необхідні для життєдіяльності, втілення особистої та соціальної творчості; наявність відповідної сучасної тех-

нологічної бази; діяльність інфраструктур, здатних забезпечити створення необхідних нац. інформаційних ресурсів і адекватного науково-виробничого творчого макро- та мікросередовища; прискорена автоматизація й роботизація всіх сфер виробництва і керування; радикальні зміни в самому соц. мікросередовищі з розвитку сфери інформаційної діяльності та послуг. Ін. словами – забезпечення всього соціокультурного циклу відповідними каналами комунікації та обслуговуючим персоналом.

А. Митко

МАСОВЕ СУСПІЛЬСТВО (лат. *massa* – шматок, брила) – тип сусп-ва, що сформувався під впливом процесів модернізації (промислової революції, індустріалізації, урбанізації та розвитку засобів мас. комунікації), які супроводжувалися розширенням політ. участі мас, зростанням їхньої ролі в іст. розвитку та політ. житті («бунтом мас», за визначенням Х. Ортеги-і-Гасети). Ці процеси призвели до розриву усталених соц. зв'язків і руйнування традиційної станової структури, зумовили аморфність та недиференційованість мас. сусп-ва. Багато дослідників (Х. Арндт, Т. Адорно, В. Липман, Е. Фромм та ін.) пов'язують М.с. із формуванням нового типу людини – мас. людини, «людини натовпу». «Мас. людина» втрачає своє «Я», індивідуальність, перетворюючись на атомізовану частинку стихійної маси, об'єкт маніпулювання для авторитарних лідерів і бюрократів. Відчуження від влади, стандартизація та рутинізація сусп. відносин формують девіантні форми політ. поведінки мас – апатію, конформізм або схильність до ідеологічного фанатизму та радикалізму. В цьому сенсі М.с. функціонує за аналогією з натовпом. Для М.с. характерне також зростання централізації влади, бюрократизація сусп. життя, втрата впливу або руйнування автономних соц. організацій (сім'ї, церкви, асоціацій), нівелювання особистості, відсутність загальнозначущих моральних цінностей. Традиції, започатковані в політ. думці Е. Берком, Л. де Бональдом та Ф. Ніцше, трактували М.с. як патологію сусп. розвитку, що є наслідком еволюції капіталізму і передумовою тоталітаризму, або прямо ототожню-

валось з ним (Х. Арндт, У. Корнхаузер). Це і зумовило негативне забарвлення поняття М.с. Після Другої світової війни процеси М.с. поширюються і на індустріальне сусп-во (Е. Фромм, Д. Рісмен, Ч.Р. Мілс). Сучасна (Г. Блумер, Е. Шилз, Д. Белл) інтерпретація М.с. – нейтральніша. Воно розглядається не як аморфна маса, а сукупність груп, що конкурують між собою. Виділяють такі ознаки сучасного М.с.: значна концентрація населення у великих містах (урбанізація), згуртування навколо спільних цінностей, моделей споживання, існування чисельного урядового апарату та великих екон. корпорацій, розширення сфер публічної діяльності, де маса виступає як анонімний, недиференційований натовп (Г. Блумер). Одночасно наголошується на більшій свободі, мобільності й відкритості сучасного М.с.

Л. Угрин

МАСОНСТВО (франкмасонство) – релігійно-етичний рух, що виник на поч. XVII ст. в Англії у вигляді таємної міжнар. організації з містичними обрядами. Існують легенди про його значно раннє походження, початок якого виводиться від ордену тамплієрів і гільдій каменярів XIII ст. Назва «М.» або «Ф.» походить від франц. *franc-masson* та вживається дослівний переклад цієї назви – «вільний каменяр». Рух існує у формі місцевих лож, зазвичай невеликих груп у 10-30 осіб, об'єднаних територіально. Місцеві ложі фондувалися Великою Ложею, яка слугує для неї материнською. В одній країні існує переважно тільки одна Велика Ложа. Масони у дусі деїзму ставляться до Бога як до «Великого Архітектора Всесвіту» і допускають сповідання будь-якої релігії, проповідуючи етичне учення, що проголосило «об'єднання людей на засадах братерства, любові, рівності й взаємодопомоги». Загалом, ідеологія М. ґрунтується на езотеричному сприйнятті світу, не обмежуючи, проте, своїх членів тією або ін. релігією, а філософія охоплює зовнішн. елементи і християнства, й ін. релігій. У «Книзі статутів» (1723) масону наказано не бути «ні безглуздим атеїстом, ні релігійним вільнодумцем», підтримувати цивільну владу і не брати участь у політиці. Символіка і термінологія походить від зна-

рядь праці каменярів, котрі були першими «братями» і тлумачаться в значно ширшому сенсі – містично-окультному. Загальноприйнятим символом руху є усічена піраміда, всередині якої зображується відкрите око – «промениста дельта», що запозичене з християнства, де цей знак – символ провидіння. Трикутник символізує Трійцю, зображений на іконах і культових спорудах, а дещо ін. символ «Усевидючого Ока» був популярний у стародавніх єгиптян. У символіці це – вершина влади – трикутне око «Великого Архітектора Всесвіту» – Бога-Творця. «Промениста дельта» – знак обізнаності й принципу свідомості, що нагадує про всепроникнення Творця та Вищого Буття. Одним з головних символів **М.** також є акація – сакральне езотеричне втілення життя, безсмертя, шляхетності, цнотливості, моралі та відродження. Далі символи: схил – прагнення до досконалості; рівень – рівності; наугольник – урівноваженості й примирення незмінного прагнення до досконалості з реально досяжним; циркуль – помірності й розсудливості; кельма – символ зміцнення братерських зв'язків. Кандидат у масони повинен звернутися в Ложу за місцем проживання, отримавши заздалегідь запрошення від дійсного члена, що стає його поручителем. В окремих юрисдикціях потрібно, аби кандидат просив про вступ 3 рази. Незалежно від того, як саме кандидат отримав запрошення до Ложі, рішення про його вступ приймається закритим голосуванням. Член, котрі голосують за вступ, використовують білі кульки, а ті, хто проти, – чорні. К-сть тих, що голосують проти, необхідна для того, аби відхилити заявку кандидата, встановлюється місцевою Великою Ложою і переважно дорівнює 1 голосу. Кандидата на поч. обряду заводять в Кімнату Роздумів, пофарбовану в чорний колір з великою кількістю масонської символіки. У ній кандидат пише на папері морально-філос. заповіт, свої побажання й обітниці стосовно себе та ін. людей, власної країни, сім'ї та людства загалом. Згодом його просять ще раз підтвердити свою віру в Бога. Перед введенням до храму, де і відбувається присвята, кандидатів зав'язують очі. На знак упокорювання кандидата частково роздяга-

ють, оголюють ліву грудь на знак відвертості серця, у нього відбираються всі коштовності, йому засувають праву штанину і знімають лівий черевик. На шию надягають мотузок, що символізує пута людської недосконалості. Кандидата вводять до приміщення храму (зал засідання Ложі), де він проходить через ритуальні випробування, слухає повчання етично-філософ. характеру, бере участь у невеликих сценах і діалогах, мета котрих – наочно піднести етичні засади ритуалу. Наприкін. церемонії він приносить урочисте зобов'язання перед Священною Книгою тієї релігії, яку він сповідує (зазвичай це Біблія, на неї також кладеться циркуль і наугольник). Далі кандидатів знімають пов'язку, кажучи що він «пройшов випробування і гідний Світла». На нього одягають масонський фартух, а після головуючий на церемонії Високоповажний Майстер оголошує присутнім: вони знайшли нового брата і закликає допомагати йому в труднощах, будучи упевненими в тому, що і він в скрутну хвилину допоможе їм. Найчастіше церемонія посвячення проводиться із музичним супроводом, значно посилюючи враження кандидата. Інформація про зародження руху в Україні суперечлива і походить з часів *Б. Хмельницького*, а його соратник – протестант *Ю. Немирич*, що вчився в Оксфорді, нібито стояв біля витоків укр. **М.** Настільки ж недоказові твердження про причетність до руху гетьманів *І. Виговського*, *П. Орлика*, *І. Мазепи*, *Д. Апостола* та філософа *Г. Сковороди*. Усі вищеперелічені діячі торували дорогу **М.** в Україну, підготували ідеологічне, філос. і соціальне підґрунтя для його появи. Водночас іст. факти засвідчують, що ложі з'явилися в Україні набагато пізніше, аніж у Росії. За легендами, рос. Засновниками **М.** є *Петро I*, його соратники *Ф. Лефорт* і *П. Гордон*, але перші ложі засновані генералом рос. служби *Дж. Кейтом* у 40-х рр. XVIII ст. Після 1917 р. вони були заборонені, їх члени переслідувалися або діяли в еміграції, що означало перехід лож, котрі раніше діяли відкрито, до втаємниченості. Після проголошення незалежності України рух поступово почав поширюватися, але приживався повільно. У 2001 р. на базі чотирьох лож (київської,

харківської, львівської, одеської) в рамках Великої Нац. Ложі Франції, створено Дистрикт (Провінція) України. Його очолив Великий Провінційний Майстер, але укр. масонський рух виявився розколеним, унаслідок формування Великої Ложі України, орієнтованої на Італію. 24.06.1995 р. під егідою Великої Нац. Ложі Франції заснована й «освячена» Велика Ложа Росії, під юрисдикцією якої зараз працюють 20 «майстерень» – символічних лож, постійно приймаючих нових членів, у т.ч. й українців. Велика Ложа Росії була визнана «регулярною» і з нею встановили братерські зв'язки: Об'єднана Велика Ложа Англії, Велика Материнська Ложа Шотландії, Велика Ложа Ірландії, Велика Нац. Ложа Франції, Об'єднана Велика Ложа Німеччини, Велика Ложа Австрії, Велика Ложа Туреччини, Велика Ложа Нью-Йорка – найбільші «юрисдикції світу».

О. Лозовицький

МЕНЕДЖМЕНТ КОНФЛІКТНИЙ – розділ сучасної конфліктології, присвячений дослідженню специфіки управління конфліктами. Конфліктологія виокремилася як самостійний наук. напрям у кін. 50-х рр. ХХ ст. У 70-х рр. відбулося становлення конфліктологічної практики, особливе місце в якій мали переговорні методики розв'язання конфліктів. Нині у світі існує багато конфліктологічних центрів, котрі займаються управлінням конфліктами. Управління – це процес, спрямований на досягнення певної мети. Управляти конфліктом можна з метою його врегулювання або попередження. Цілі управління політ. конфліктом залежать від суб'єкта управління. Необхідність управління конфліктами усвідомлювалася задовго до появи конфліктології та **М.к.** Так, **Ф. Бекон** (1561–1626) не лише визначив причини соц. конфліктів, детально розглянув матеріальні, політ., психологічні чинники, що впливають на соціальні негаразди, а й визначив способи їх попередження, розв'язання. Передусім, на думку вченого, потрібно усунути матеріальні причини конфліктів. Окрім цього, **Ф. Бекон** пропонував використовувати мистецтво політ. маневрування; розколи всіх ворожих державі союзів, партій і под. Перші спроби розробки методів попередження та

розв'язання конфліктів належать **К. Левіну**. Вчений вважав, що наук. дослідження мають бути використані на практиці, допомагати вирішувати конкретні конфлікти. Він пропонував здійснювати систематичне і переважно експериментальне дослідження соц. проблем з метою їхнього розв'язання. Послідовники **К. Левіна** під час експериментів знаходили нові методи виявлення причин та розв'язання конфліктів, покращення відносин між людьми. Значний внесок у розробку методів **М.к.** зробили **Дж. Морено**, **М. Дойч**, **С. Шикман**, **Л. Козер**, **Ч. Освуд**, **Д. Скот**, **Р. Рубін** та ін. У **М.к.** використовують такі основні поняття: попередження конфлікту, управління конфліктами, конструктивне управління конфліктом, стратегія управління конфліктом, урегулювання конфлікту, розв'язання конфлікту, завершення конфлікту, чинники, керованості конфліктом, методи розв'язання конфліктів і под. Окремі з перелічених термінів трактуються неоднозначно. Так, поняття «урегулювання конфлікту» визначається і як вплив на конфлікт, і як тимчасове його вирішення. Існують також різні аргументації поняття «розв'язання конфлікту»: мінімізація проблем, котрі розділяють сторони; досягнення згоди між конфлікуючими сторонами. **Дж. Рубін** вважає, що розв'язання конфлікту передбачає зміну установок, і це приводить до припинення конфлікту.

В **М.к.** розглядаються такі конфлікти, якими важко управляти. **Л. Глінхелл** називає особливості такого конфлікту: одна або обидві сторони бажають продовження конфлікту; емоційні стосунки сторін такі, що конструктивна взаємодія неможлива; в основу конфлікту покладені антагоністичні протиріччя. Розв'язати такий конфлікт можливо за участі третьої сторони – посередника. Існують різні погляди на те, чи можна управляти конфліктом на стадії його ескалації, хто може на етапі загострення конфлікту здійснювати функцію управління. Деякі вчені вважають: управляючим суб'єктом може бути лише третя сторона, на думку ін., суб'єктом управління може бути будь-хто, здатний впливати на його динаміку. Управління конфліктом неможливе без його

діагностики, що передбачає встановлення: причин конфлікту; «біографії» конфлікту, тобто історії його зародження, виникнення; визначення конфліктної ситуації, яка передувала його виникненню; суб'єктів, учасників конфлікту; інтересів суб'єктів конфлікту; переживань, очікувань та сподівань конфліктуючих; способів боротьби в конфлікті; динаміки конфлікту, криз і поворотних пунктів у його розвитку; позицій та взаємовідносин сторін і под. Існує дві моделі опису конфлікту – процесуальна та структурна. Перша передбачає вивчення динаміки конфлікту (виникнення конфліктної ситуації, переходу конфлікту від однієї стадії до ін.). Друга дає змогу встановити чинники, котрі впливають на конфліктну поведінку, та визначити характер цього впливу. Для виявлення причин конфлікту нині все частіше використовують метод картографії конфлікту, суть якого полягає в графічному відображенні складових конфлікту, в послідовному аналізі поведінки учасників конфліктної взаємодії, формулюванні основної проблеми, потреб і побоювань учасників, способів усунення причин, що спричинили конфлікт. Цей метод описаний у праці Х. Корнеліуса і Ш. Фейра «Перемогти може кожен. Як вирішувати конфлікти». Д. Скотт у книзі «Конфлікти: шляхи їх подолання» пропонує застосовувати раціонально-інтуїтивний метод розв'язання конфліктів. Люди послуговуються цим методом, коли намагаються зрозуміти причини конфлікту, оцінити обставини, інтереси, потреби, охоплені конфліктом людей, зрозуміти власні цілі, інтереси й потреби. Після цього вибирається спосіб дії в конфліктній ситуації. Учений вважає, що один із перших кроків розв'язання конфлікту – приглушення негативних емоцій, котрі ним породжені. Це полегшує пошук таких способів розв'язання конфлікту, які будуть прийнятними для всіх зацікавлених сторін. Дж. Рубін вирізняє такі способи урегулювання конфліктів: домінування, коли одна сторона намагається нав'язати ін. свою волю; капітуляція – одна сторона уступає перемогу ін.; утеча – одна сторона відмовляється продовжувати участь у конфлікті; переговори – сторони конфлікту обмінюються пропозиціями, ідеями, щоб знайти прийнятне рішення

стосовно розв'язання конфлікту; втручання третьої сторони – індивіда чи групи, котрі не мають безпосереднього відношення до конфлікту, але докладають зусилля, спрямовані на досягнення згоди. Серед названих способів урегулювання конфлікту перемовини є домінуючими. Розробці принципів і технологій ефективного проведення переговорів у **М.к.** приділяється велика увага. Предмет дослідження становлять особливості етапів переговорів: підготовка до переговорів (її організаційні й змістовні моменти); ведення переговорів (уточнення інтересів, концепцій і позицій учасників; обговорення та обґрунтування своїх поглядів, пропозицій; узгодження позицій, напрацювання домовленостей); аналіз результатів переговорів. Успішність переговорів залежать від обраних стратегій їх проведення. У ХХ ст. була підтверджена ефективність розробленої амер. ученими Р. Фішером та У. Юрі стратегія принципів переговорів, орієнтована не на протиборство, а на співпрацю у вирішенні спірних питань та максимально можливе задоволення інтересів усіх сторін конфлікту. Особливе місце в **М.к.** посідає практика залучення третьої сторони до вирішення конфлікту. Існують різні форми її участі. Медіаторство – найпопулярніша форма посередництва. Поняття «медіація» походить від лат. «*mediatio*» – посередництво. Медіатор – це спільно вибраний, неупереджений, нейтральний фахівець, який допомагає сторонам конфлікту вести перемовини, з метою вироблення взаємоприйняттого рішення за існуючих відмінностей інтересів. Невирішеність багатьох питань щодо управління конфліктами зумовляють дослідницький інтерес до **М.к.**

О. Кіндратець

МЕРІАМ ЧАРЛЗ ЕДВАРД (англ. *Merriam Charles Edward*; 15.11.1874, Хопкінтаун, США – 08.01.1953, Роквілл, США) – один із засновників сучасної політ. науки. У 1923–1940 рр. очолював відділення політ. науки в Чиказькому ун-ті. Діяльність Чиказької школи підготувала ґрунт для біхевіоралістської (англ. *behavio(u)r* – поведінка) революції в зах. політології. Політ. поведінка була визнана підвалиною політ. реальності, що підлягає емпіричній фіксації. У межах цього напряму

були досліджені моделі поведінки в різних ситуаціях, напр., на виборах, за прийняття політ. рішень. Об'єктом досліджень стала мотивація, яка спонукала індивіда до дій. **М.Ч.** обґрунтував необхідність міждисциплінарного дослідження (інтегроване знання сусп.-політ. і природничих наук), широкого застосування кількісного методу (особливо ефективного для антропології та психології), необхідність зв'язку політ. науки з практикою. Такий підхід орієнтується на принцип верифікації, що потребує встановлення істинності наук. тверджень за допомогою їх емпіричної перевірки (статистика й експеримент) та принцип звільнення науки від ціннісних суджень і етичних оцінок (об'єктивність, неупередженість). Плюралізм думок і підходів ускладнює прийняття схваленого для всіх рішення. Головна проблема наук. дослідження полягає в недостатності вичерпного набору даних про політ. явища відповідно до класифікації й аналізу; схильності до класового, нац., расового підходу в інтерпретації даних; відсутності єдиних стандартів виміру та знань стосовно послідовності процесів. «Звільнення від обмежень, великий творчий потенціал технологій, підвищення результативності дослідження, вирішення життєво вагомих проблем, виважені судження, інтенсивніший характер дослідження буденних проблем, тісний зв'язок із ін. сусп. та природничими дисциплінами – це те, що, – на думку **М.Ч.**, – дасть змогу політиці стати важливим засобом інтелектуального впливу на прогрес». У класичній праці «Нові аспекти політики» (1925) **М.Ч.** розглядає теорет. основи політ. науки. Серед ін. «Політ. влада: її структура і сфера діяльності» (1934), «Нова демократія і новий деспотизм» (1939, у співавт. із *Р. Мерріамом*), «На порядку денному - демократія» (1939), «Що таке демократія?» (1941), «Амер. Парт. система» (1922, у співавт. із *Г. Госнелом*), «Чотири амер. Парт. лідери» (1926), «Виховання громадян: порівняльне досліджування методів громадян. виховання» (1931), «Виховання громадянськості у США» (1934).

О. Сорба

МЕТОДОЛОГІЯ ПОЛІТИЧНОЇ НАУКИ – сфера політ. рефлексії, в якій усвідом-

люються методи пізнання політ. реальності. Щоб зрозуміти політ. практики, доцільно збагнути механізми творення політ. знання, пов'язані з рефлексією процедур верифікації та легітимації знання, його координації з реальними політ. процесами. **М.п.н.** розробляє процедури (методики, методи) створення і критичної оцінки політико-релевантного знання, є системою принципів і критеріїв інтерпретації фактів. Основи політ. науки – складні утворення, важливими компонентами яких є наук. картина світу, ідеали і норми наук. пізнання та філос. основи науки. Враховуючи складну структуру соціокультурного фундаменту політ. науки, методологія у вигляді відображення того чи ін. типу наук, раціональності також є складним утворенням, що містить окремі методолог. підходи. Специфіку наук. картини світу виражає методолог. підхід, який орієнтує суб'єкта політ. пізнання про характер досліджуваної політ. реальності, а специфіку ідеалів і норм наук. дослідження – підхід, що зорієнтовує на способи дослідження політ. реальності. Як окремі методолог. підходи у сфері концептуально-методолог. орієнтації у сучасній політ. науці використовують такі підходи: стосовно характеру політ. дійсності – номіналізм і реалізм та щодо способів пізнання політ. дійсності – емпіризм і нормативізм. Окремі методолог. підходи утворюють концептуально-методолог. системи, котрі зумовлюють специфіку магістральних методолог. напрямів політ. досліджень. Нормативно-номіналістська методолог. система ґрунтується на ціннісно-нормативних інтерпретаціях політ. явищ, де реальними суб'єктами політики визнаються окремі індивіди, котрі володіють свідомістю. Змістом політики, з погляду цього підходу, є сукупність їхньої свідомої діяльності стосовно політ. влади. Відповідно до такої інтерпретації політики номіналістська система охоплює в себе «розуміючі» або «ідеографічні» методики, спрямовані на розуміння внутрішн. причин політ. поведінки людей. Видатні представники цього напрямку – *М. Вебер*, *Ф. А. фон Гайек*, *Н. Луман* та ін. Нормативно-реалістський підхід відповідає традиц. для політ. науки норм. інституціоналізму,

де головними суб'єктами політики стають деякі надіндивідуальні утворення з яскраво вираженими цілісними характеристиками, тобто певні ознаки, що не виводяться в принципі з властивостей елементів, які становлять такі цілісності. При чому зміст цілісних властивостей має нормативний характер, як, напр., «ідея загального блага», «справедливість», «свобода» та ін. Політика у цьому випадку постає сферою своєрідного інобуття ідеальних сутностей таких цілісностей. Методологія пізнання політики за таких умов є дещо аналогічною до «розуміючих» методик ціннісного підходу, оскільки також припускає вихід за межі чуттєвого сприйняття і проникнення у царину ідеального смислу. Однак, на відміну від ціннісного підходу, методологія нормативного інституціоналізму спрямована не на розуміння ідеального смислу одиничного, а осягнення ідеального смислу загального. Тому ця методологія має яскраво виражений номотетичний характер. Видатними представниками цього підходу є *К. Маркс, А. Грамші, Ю. Габермас, Т. Адорно, А. Негрі* та ін. Емпірико-номіналістичний методолог. підхід як єдиного реального суб'єкта політики розглядає окремого індивіда, але, на відміну від ціннісного підходу, цей індивід осмислюється поза ціннісним контекстом, нарівні з об'єктами неживої природи. Змістом політики у такому випадку є сукупність суто рефлексивної діяльності індивідів, котрі прагнуть влади. Методологія пізнання політики за таких умов відповідає загалом позитивістській доктрині: дійсно наук. дослідження політики можливе лише на основі емпіричних спостережень за поведінковою реакцією людей на зовнішн. впливи – з них воно починається і ними ж, як єдиним способом перевірки конкуренції теорій, закінчується. Найповніше ці підходи подані в біхевіоралізмі. У цьому напрямі працювали *Ч. Мерріам, Г. Лассуелл* та ін. Емпірико-реалістський методолог. підхід відповідає позитивістським версіям інституціоналізму, а також т.зв. системному, структурному і структурно-функціональному підходам, де, продовжуючи традиції шкіл соц. реалізму, структуралізму і загальної теорії систем, реальними суб'єктами політ. буття визнаються

всі соц. структури, ін-ти, котрі не зводяться до діяльності окремих індивідів і мають виняткове значення в детермінації людської свідомості й поведінки. Проте, на відміну від нормативного інституціоналізму, емпірико-реалістський підхід відмовляється від метафізичної природи цілісних утворень, акцентуючи на їхньому природному характері. Політика, згідно з цим підходом, є своєрідною функціональною підсистемою сусп. організму, яка виконує роль цілепокладання, що містить усі форми прийняття рішень, визначення мети і мобілізації ресурсів для її досягнення. Пізнання ж політики застосовує традиційні для позитивізму емпіричні методики, але прихильники підходу не заперечують і теорет. конструктивізму, дотримуючись знаменитих методолог. принципів *Е. Дюркгайма*, – розглядати соціальні факти як речі. Видатні представники підходу – *Е. Дюркгайм, Т. Парсонс, Д. Істон, Дж. Сарторі* й ін. У другій пол. ХХ ст. набуває сили неklasичний тип наук. раціональності, коли відбувається відмова від прямолінійного онтологізму і розуміння відносної істинності політ. знання. Некласична раціональність припустила істинність декількох відмінних один від одного конкретних теорет. описів однієї й тієї самої реальності, оскільки в кожному з описів може міститися політико-релевантне знання. Такий погляд пов'язаний із кардинальним переосмисленням стану суб'єкта пізнання, який став розглядатися не поза спостережуваним світом, а ніби перебуваючи всередині нього, що й зумовило залежність знань від позиції суб'єкта пізнання. На межі ХХ–ХХІ ст. політ. наука зіткнулася з новими викликами, котрі мали надзвичайно складний і суперечливий характер, що парадоксально поєднував моменти необхідності й випадковості, закономірності й унікальності, освоїти які в рамках неklasичної раціональності, що оперує протиставленням концепцій жорсткої детермінації та імовірності, було неможливо. Ця обставина сприяла формуванню принципово нової наук. раціональності, що висуває фундаментальними такі синтетичні категорії, як складність, нелінійність, самоорганізація. Така тенденція зумовила інтегрування у сферу

гуманітарних наук, у т.ч. й політ., синергетики як методології. Йшлося про виникнення соціосинергетики як міждисциплінарного і проблемно-орієнтованого напрямку досліджень. Синергетика людиномірних систем нині, в епоху антропологічного повороту, формує особливий метарівень культури, рефлексивний інструментарій аналізу її розвитку – синергетичну методологію як методологію міждисциплінарної комунікації та моделювання реальності. За її допомогою вчені сподіваються подолати штучний розрив між політ., екон. і духовною сферами буття людини в ХХ ст., створити синтетичні моделі розвитку сусп.ва. Методологія аналізу в політ. науках передбачає: структурування проблем дослідження, аналіз змісту категорій і понять, обґрунтування і пояснення техніки дослідження, систематизацію висновків, формалізацію аналізу. В межах розв'язання таких завдань виокремлюються етапи методолог. аналізу: оцінка процедури постановки наук. проблеми; розвиток предмета дослідження; аналіз мови і категоріального апарату дослідження; оцінка критеріїв достовірності (валідності) осн. принципів і аналіз сукупності дослідницьких засобів.

Ю. Левенець

МИГРАНТ (лат. *migratio* – переселення) – особа, яка перетнула держ. або адміністративно-територ. кордони і назавжди або на тривалий час змінила місце проживання. **М.** розділяють на емігрантів (ті, хто виїхали за кордон) та іммігрантів (ті, що прибули до ін. країни чи території). Відповідно до цілей міграції **М.** є політ., трудовим та ін. Існують добровільні й вимушені **М.** Останні – це нелегальні трудові **М.** з країн із низьким рівнем екон. розвитку, біженці, котрі шукають роботу в ін. країнах через екологічні негаразди (посуху, землетруси, повені) або через політ. потрясіння, збройні чи етнічні конфлікти. За правовим статусом **М.** поділяють на легальних та нелегальних. Правовий статус **М.** визначається внутрішн. нац. законодавством і міжнар. правом. Країни, які приймають **М.**, є переважно екон. розвинутими, країни, що покидають **М.**, – екон. та соц. неблагополучні. Проблема дотримання прав **М.** опікуються міжнар. організації, зокрема

неурядова Міжнар. організація з міграції (МОМ), Комісія ООН з народонаселення, Міжнар. організація праці (МОП); Всесвітня організація охорони здоров'я (ВООЗ); Міжнар. комітет з питань міграції (для Зах. Європи). **М.** можуть створювати конфліктні ситуації та соціально-екон. проблеми в країні перебування, загрожувати розмиванню нац. ідентичності.

Л. Угрин

МИГРАЦІЯ (лат. *migratio* – переселення) – процеси просторового переміщення, переселення людей, трудових ресурсів, пов'язаних зі зміною ними місця проживання на постійно чи на певний час. Розрізняють внутрішн. **М.**, тобто переміщення людей у межах однієї країни (напр., зі села до міста), і зовнішн. (еміграція – виїзд; імміграція – в'їзд), що передбачає рух населення через держ. кордони. **М.** може бути: добровільною, вимушеною і примусовою; постійною – здійснюється для виїзду на постійне місце проживання; обмеженою терміном перебування – від 1 до 6 р.; сезонною – пов'язаною з виїздом на сезонні роботи; маятниковою – прикордонною, «човниковою». Основними типами зовнішн. **М.** є трудова, нелегальна, возз'єднання сімей, надання політ. притулку, біженці. **М.** існувала в усі іст. епохи, посилюючись у ті чи ін. періоди (напр., Велике переселення народів), супроводжуючи природні катастрофи, війни, колонізацію нових земель. В епоху глобалізації, що зруйнувала закритість та ізольованість місцевих спільнот і завдяки розвиткові засобів комунікації зменшила ризики мігрантів, переміщення потоків людей стало особливо інтенсивним, охопило всі континенти, перетворившись на важливий чинник внутрішньо-сусп. і міжнар. розвитку. Найбільший обсяг міграційних потоків припадає на трудову міграцію, розширенню якої сприяють і розвиток міжнар. поділу праці, екон. і технологічна спеціалізація держав чи регіонів, і доступність ринку праці, визнання дипломів і фахової кваліфікації, координація систем соц. забезпечення та страхування в більшості сучасних розвинутих державах, що приймають емігрантів (країни Зах. Європи, США, Канада, Японія, країни з великим запасом

нафти – Саудівська Аравія, Кувейт та ін.). Передумовами **М.** населення є значне відставання в соціально-екон. розвитку та рівні життя населення сучасних країн, прагнення людей отримати роботу і сприятливіше сусп.-екон. середовище для самореалізації. **М.** формує і загрози для сучасних сусп-в (поширює безробіття, а відтак – соціальну напруженість, «розмиває» нац. ідентичність, сприяє «відтоку мізків»), і може бути чинником розвитку (освоєння території, оздоровлення нац. економіки чи окремих її галузей, поліпшення вікової структури населення і под.). Інтенсивність міграційних потоків зумовила потребу їхнього регулювання на основі нац. права та міграційної політики через визначення міграційних квот, фільтрів (освітній, кваліфікаційний, віковий, статевий, сімейний, майновий, расовий, мовний та ін. цензи), на основі міжурядових угод і міжнар. права. Найважливішими документами стосовно **М.** є Конвенція 1951 р. і Протокол ООН 1967 р. про статус біженців, а також Конвенція 1990 р. та Протокол 2000 р. про права мігрантів і торгівлю людьми. Регулюванням міграційних потоків і захистом прав мігрантів займаються Управління Верховного комісара ООН у справах біженців (УВКБ), Міжнар. організація з міграції (МОМ), МОП, а також неурядові організації – Європейська консультативна служба у справах біженців і засланих, Європейська консультативна система з питань притулку та ін., котрі надають допомогу, переважно, вимушеним мігрантам.

Л. Угрин

МІЖНАРОДНИЙ ВАЛЮТНИЙ ФОНД (МВФ; *International Monetary Fund, IMF*) – міжурядова міжнар. організація, заснована на Бреттон-Вудській конф. 1944 р., спеціалізована установа ООН. Створення **МВФ** завершено восени 1946 р. Перші валютні операції розпочато весною 1947 р., коли більшість його членів домовились стосовно паритету валют (СРСР та ін. країни радянського блоку відмовилися від участі в ньому, хоча СРСР підписав заключний документ про створення **МВФ**, але не ратифікував його). На сьогодні членами **МВФ** є 188 держави світу, котрі здійснюють 95% світового валютного

обміну. Діяльність здійснюється на основі Статей угоди **МВФ**, прийнятих на конф. у Бреттон-Вудсі й поправок до них (1968, 1976, 1990). Фонд визначає принципи та правила функціонування міжнар. валютної системи і тісно взаємодіє з МБРР, багато уваги приділяє фінансуванню реформ у країнах з перехідною економікою, допомога яким надається за умови орієнтації на ринкову економіку. Цілі **МВФ**: сприяння розвитку міжнар. співробітництва у валютно-фінансовій сфері; розширення та збалансування міжнар. торгівлі; сприяння стабільності валют держав-членів і запобігання девальвації валют для отримання переваги в конкуренції; надання допомоги у створенні багатосторонньої системи розрахунків між державами-членами; надання ресурсів у тимчасове користування державам-членам за певних умов і гарантій (для подолання дефіциту платіжного балансу, **МВФ** може видавати ресурси країнам у борг, контролюючи одночасно розподіл цих засобів у країні відповідно до цілей) та ін. Основні функції – контроль за дотриманням міжнар. валютної дисципліни, системою обміну нац. валют, надання кредитів своїм членам на реорганізацію економіки. Фінансові ресурси **МВФ** становлять внески держав-членів, квота яких залежить від нац. доходу, золотовалютних резервів, рівня експорту, імпорту та ін. Керівництво **МВФ** складається з Ради керуючих (працює на сесійній основі, кожну державу-члена представляє міністр фінансів або голова Центр. банку) і Виконавчої ради (Ради директорів), працює на постійній основі та займається поточними справами Фонду). Виконавча рада більшістю голосів обирає директора-розпорядника Фонду. Рішення у **МВФ** приймаються на основі принципу врівноваженого голосування – к-сть голосів пропорційна внесковій частці учасників. Виконавча рада рішення приймає консенсусом. Більшість важливих питань (зміна квоти, виключення члена, штрафні санкції і под.) виносяться на її розгляд.

Україна – чл. **МВФ** з 03.09.1992 р. Квота України становить приблизно 0,6%. **МВФ** виділив Україні системну трансформаційну позику (СТФ) і резервний кредит *stand-*

by (1994) з відсотковою ставкою 5-7% на рік; 1998 р. для України була відкрита програма розширеного фінансування (EFF) на 3 роки, призупинена через невиконання умов Меморандуму про екон. політику в зазначений період. На поч. 2004 р. Рада директорів МВФ прийняла рішення про виділення Україні «попереджувального *stand-by*» – 605 млн дол., спрямованого на підтримку сталого екон. зростання. У жовт. 2008 р. МВФ прийняв рішення про виділення Україні кредиту – 16,5 млрд дол. на 15 років під 4% річних у межах програми *stand-by*. За цією програмою Україна отримала 3 транші на суму 11 млрд дол. У черв. 2010 р. МВФ затвердив програму співпраці *stand-by* – 15,5 млрд дол. при умові проведення реформ урядом України. Через невиконання ним зобов'язань отримати ці гроші не вдалося. У 2013 р. укр. уряд безрезультатно намагався відновити співробітництво за програмою *stand-by*, продовжуючи виконувати попередні кредитні зобов'язання. У березні 2014 р. перехідний уряд, який визначив співпрацю з МВФ пріоритетною, відновив переговори про отримання дворічної програми *stand-by* обсягом 14-18 млрд дол. для підтримки екон. реформ. Уряд України заявив про готовність виконати всі умови і вимоги для відновлення кредитування. Крім фінансової, Україна також одержує від МВФ консультативну, техн. та інформаційну допомогу з валютно-кредитних проблем.

Л. Угрин

МІЖНАРОДНА ОРГАНІЗАЦІЯ – міжнар. ін-т, який об'єднує держави, нац. громадські організації, асоціації та окремих осіб, створений на основі міжнар. договору та, відповідно до принципів міжнар. права, є результатом узгодження цілей і волі її членів. **М.о.** з'явилися у ХІХ ст., що було зумовлено потребою координації та організації міжнар. торгівлі та міжнар. співробітництва в екон. та ін. сферах. Першою **М.о.** вважають Центр. комісію з судноплавства по Рейну (1831). Після Першої світової війни з діяльністю **М.о.** пов'язувалася ідея гарантування миру і міжнар. безпеки, що втілена в діяльності Ліги Націй. Іст. прототипами сучасних **М.о.** були військово-політ. об'єднання міст у

Стародавній Греції (симмахії), Ганзейський торговий союз, Нім. митний союз, династичний Священний союз. У післявоєнний час найбільшою і найавторитетнішою **М.о.** стала Організація Об'єднаних Націй (ООН). На сучасному етапі **М.о.** є основними організаторами та координаторами співробітництва і спілкування держав на міжнар. арені. Держави делегують **М.о.** завдання чи функції, котрих вони не можуть здійснити самостійно. Такі організації називаються міжурядові, або міждерж. (МДО) і мають інтереси ширші, ніж інтереси їхніх членів, володіють певною автономією в прийнятті рішень щодо держав-членів (останні добровільно делегують їм деякі повноваження для реалізації спільних потреб і цілей, що, проте, не відкидає відповідних повноважень держав у цих сферах). В окремих організаціях, котрі належать до владно-орієнтованих або наднац., повноваження делегують лише у сферу компетенції **М.о.** Такі наднац. МДО мають повноваження приймати рішення, обов'язкові до виконання державами-членами, незалежно від їхньої позиції, застосовувати санкції (примусові заходи) до держав-членів і вимагати від них інформації стосовно внутрішн. життя країни (напр., Рада Безпеки ООН, Міжнар. валютний фонд, Світовий банк та ін.). Окрім координаційної та організаційної функцій, МДО реалізують також ін. важливі функції – нормотворчу (розроблення і гарантування міжнар. правових норм), оперативно-контрольну, консультативну, посередницьку, арбітражну, оборонну. МДО покликані доповнювати діяльність держав на міжнар. арені, насамперед у гуманітарній сфері, або чинити тиск на них, щоб спонукати до визнання і розв'язання конкретних проблем, пов'язаних, напр., зі захистом довкілля, правами людини, нац. меншин і под. Окрім МДО, вирізняють неурядові або недерж. міжнар. організації (НДО). Ці **М.о.** створені не на основі міждерж. угоди, а їхні члени – фізичні та юрид. особи не представляють держ. ін-ти, а нац. асоціації та недерж. організації (Міжнар. амністія, ФІФА, Грінпіс, Пагуошський рух та ін.). Існує і третій тип **М.о.**, які поєднують ознаки МДО і НДО, а їхніми чл. є представ-

ники офіційних держ. інституцій і недерж. громадських організацій (напр., Міжнар. організація праці, Інтерпол). **М.о.** поділяють на глобальні (ООН), регіональні (міжрегіон. та субрегіон.), відкриті й закриті. За сферою діяльності **М.о.** поділяють на універсальні (Ліга Націй, ООН), екон. (Організація екон. співробітництва і розвитку, ОПЕК), політ. (ОБСЄ), фінансові (МВФ), військово-політ. (НАТО), науково-техн. (Європ. організація ядерних досліджень), соціальні (МОП), гуманітарні (ЮНЕСКО), вузькоспеціалізовані (Міжнар. бюро мір та ваг) тощо.

Л. Угрин

МІЛЛС ЧАРЛЬЗ РАЙТ (англ. *Charles Wright Mills*; 28.08.1916, Уейко, Техас, США – 20.03. 1962, Найек, штат Нью-Йорк, США) – амер. соціолог, публіцист, критик антидемократ. тенденцій у внутрішн. і зовнішн. політиці США, представник ліворадикальної течії в теорії політ. еліти. Навчався в ун-ті Техасу в Остіні; отримав ступінь д-ра філософії в ун-ті штату Вісконсін (1941). Працював у Колумбійському ун-ті (1946–1962), керівником відділу соціології праці в Бюро прикладних соц. досліджень *П. Лазарсфельда*, згодом – проф. (1956). Член Амер. соціол. товариства, його віце-президент (1947-1948). Основні праці: «Нові люди влади: лідери Америки у сфері праці» (1946); «Білі комерці: амер. середній клас» (1951); «Владарююча еліта» (1956); «Причини третьої світової війни» (1958); «Соціол. уява» (1959); «Слухайте янки: революція на Кубі» (1960); «Марксистки» (1962). Останні розвідки виражено критичні: у «Владарюючій еліті» критикується соц. устрій США, шляхи формування правлячої еліти, а в «Соціол. уяві» – амер. соціологія. На його погляди вплинули головні положення прагматизму, марксизму, Чиказької школи та ідеї *М. Вебера*. Праці **М.Ч.** присвячував проблемам розподілу влади у сучасн. сусп-ві, теорії еліт, методології соціол. науки. Учений визначив еліту як тих, хто займає командні стратегічні пости в соціальній структурі. Соц. ін-т **М.Ч.** трактує як сукупність ролей і статусів, котрі передбачені для задоволення певних соц. потреб. Найзначущішими для сусп-ва ін-тами вважає політ., екон. і військовий. Оскільки влада у сучасн. сусп-ві

інституціоналізована, то ті, хто очолює ці ін-ти, і є владною елітою. Найважливіші політ. рішення в сучасн. умовах приймає «триєдина» владна еліта, що складається із вищих політ. лідерів, керівників корпорацій і військового керівництва. Владна еліта характеризується високим рівнем групової згуртованості, що випливає із спільності інтересів. Позаяк члени владної еліти мають зазвичай подібну освіту, релігію, соціальне походження, схожий спосіб життя, психологічну спорідненість, то, як наслідок, така група характерна високим рівнем особистої солідарності. Стосунки між політ., екон. і військовими ін-тами влади складаються на основі солідарності, взаємопідтримки й обміну. Це обумовлено єдиною цілю, адже всі частини владної еліти зацікавлені в забезпеченні стабільності й прогресуючого розвитку сусп-ва загалом. Соціальна і психологічна схожість людей, котрі обіймають вищі командні посади, призводить до того, що вони можуть легко переміщатись із однієї структури (напр., політ.) в ін. (напр., екон.). Одночасно **М.Ч.** зазначає: до владної політ. еліти належать найвпливовіші люди. Учений на прикладі США підтверджує: оскільки центр прийняття рішень перемістився із конгресу до президентських структур, то найвпливовішими стають не представники народу (законодавці), а люди, призначені президентом. **М.Ч.** простежує тенденцію, коли парт. політики-фахівці, які мають великий досвід парт. роботи, фактично відтісняються призначеними вихідцями із екон., військової та ін. сфер. Тому еліта перетворюється не на панівну групу, що сформувалась на вільних виборах, а на олігархію, яка складається із призначених президентом людей. **М.Ч.** доходить висновку: на чолі США стоїть порівняно постійна група сімей, котрі займають верхній щабель у структурі влади. Нижчий рівень у цій структурі – більшість громадян, які нібито є опорою демократії, а насправді сліпо підкоряються волі правлячої еліти. Правління цієї володарюючої еліти, що, по суті, є олігархічною групою, загрожує не лише демократії, а й може спровокувати третю світову війну. Вихід зі ситуації **М.Ч.** убачав у позитивному впливі інтелектуалів,

зусилля котрих зможуть повернути сусп-во і державу в демократ. русло. У праці «Соціол. уява» вчений критикує два ключові положення амер. соціології 50-х рр. – емпіричну індустрію (її лідер – *П. Лазарсфельд*) та загальні макро-теорії в соціології (насамперед теорію *Т. Парсонса*). Головна проблема першого напряму полягає у підміні предмета дослідження методологією, що призводить до появи абстрактної емпірики, відірваної від реальності, а також посиленню догматизму в соціології. Макро-теорії в соціології **М.Ч.** критикує за абстрактність і бідність змісту. Вихід зі ситуації він убачає у поверненні до традицій класичної соціології часів *О. Конта*, *Г. Спенсера*, *М. Вебера* та ін. «Соціол. уява», за **М.Ч.**, – поєднання дослідження біографій окремих індивідів, сусп-ва загалом і його історії.

Праці дослідника присвячені критиці амер. сусп-ва, зумовили сприйняття його в СРСР як друга й однодумця. Це слугувало приводом його візиту до СРСР. Хоча **М.Ч.** був прихильником концепції мирного співіснування двох політ. систем і критикував способи формування еліти в США і т.зв. капіталістичне сусп-во загалом, але ці його погляди поєднувались із дуже критичним ставленням до традиційного марксизму і загалом радянської системи. Підтримка **М.Ч.** кубинської революції та критика амер. політ. устрою спричинили до того, що в останні роки життя він перетворився на ізгоя в амер. науці. Повернення його популярності відбулось у 60-х рр. Нині **М.Ч.** вважають за сновником сучасної елітології.

С. Орлов

МІНІСТЕРСТВО – головний орган у системі центр. органів виконавчої влади, який забезпечує формування та реалізує держ. політику в одній чи декількох визначених Президентом України сферах. Її проведення покладено на Кабінет Міністрів України Конституцією та законами України. Правовий статус **М.** визначають Конституція та закони України «Про Кабінет Міністрів України», «Про центр. органи виконавчої влади» та відповідні положення про конкретне міністерство, котрі затверджуються указами Президента України. Відповідно до п. 15 ст.

106 Конституції, утворення **М.**, їхня реорганізація і ліквідація належать до повноважень Президента України, які він здійснює за поданням Прем'єр-міністра України. В Україні функціонує 18 **М.**: аграрної політики та продовольства України; внутрішн. справ України; доходів і зборів України; екон. розвитку і торгівлі; закордонних справ України; екології та природних ресурсів України; енергетики та вугільної промисловості України; інфраструктури України; культури; молоді та спорту України; оборони України; освіти і науки України; охорони здоров'я України; промислової політики України; регіон. розвитку, будівництва та житлово-комунального господарства України; соц. політики України; фінансів України; юстиції України. Основні завдання **М.**: забезпечення нормативно-правового регулювання; визначення пріоритетних напрямів розвитку; інформування та надання роз'яснень щодо здійснення держ. політики; узагальнення практики застосування законодавства, розроблення пропозицій щодо його вдосконалення та внесення в установленому порядку проектів законодавчих актів, актів Президента України, Кабінету Міністрів на розгляд Глави держави та Уряду; здійснення ін. завдань, визначених законами України та покладених на нього актами Президента України. **М.** у межах своїх повноважень, на основі й на виконання Конституції та законів України, актів і доручень Президента України, актів Кабінету Міністрів України видає накази, які підписує Прем'єр-міністр України. Від ін. центр. органів виконавчої влади **М.** відрізняється ширшою компетенцією і галузевою спеціалізацією.

В. Малиновський

МІНІСТР (лат. *minister* – слуга) – 1) посадова особа, що очолює міністерство; 2) політ. діяч (політик), який за посадою є членом Кабінету Міністрів України. За характером повноважень, порядком призначення та звільнення з посади міністр – політ. фігура і не належить до категорії держ. службовців. Зміст роботи **М.** полягає у політ. керівництві в певній сфері (галузі) держ. управління. **М.** призначається на посаду Президентом України за поданням Прем'єр-міністра України. **М.**

здійснює такі повноваження: 1) забезпечує виконання Програми діяльності Кабінету Міністрів; формування та реалізацію держ. політики у відповідній сфері держ. управління; 2) керує міністерством; 3) на виконання вимог законодавства у межах наданих йому повноважень визначає політ. пріоритети, стратегічні напрями роботи міністерства і шляхи досягнення встановленої мети; 4) спрямовує та координує діяльність відповідних центр. органів виконавчої влади. **М.** має першого заступника та заступника міністра (у випадку введення), котрих призначає на посади за поданням Прем'єр-міністра та звільняє з посад Президент України. Перші заступники та заступники **М.** належать до керівників відповідних міністерств, а їхні посади належать до політ. посад. Заступник міністра – керівник апарату є держ. службовцем.

В. Малиновський

МІСТА ЗІ СПЕЦІАЛЬНИМ СТАТУСОМ

– особливий статус, наданий окремим м. В Україні – це Київ і Севастополь. Практика надання статусу регіону столицям, містам-мегаполісам поширена: у ФРН регіон. статус надано Берліну, Бремену, Гамбургу (земля-місто), Російській Федерації – Москві та Санкт-Петербургу (суб'єкт федерації), Бельгії – Брюсселю (столичний регіон), в Австрії – Відню (федеральна земля). Причини надання регіонального статусу містам можуть бути різними: 1) виокремлення особливого статусу та підвищення ролі столиці (Київ, Москва, Берлін, Відень); 2) урахування іст. традицій та особливостей (Санкт-Петербург, Бремен, Гамбург); 3) виділення спеціалізованого статусу (м. Севастополь); 4) урівноваження суттєвих регіон. розбіжностей (Брюссель). У такому контексті місто-регіон більше є адміністративним концептом, де територ. чинник (у розумінні значного простору) не відіграє ключового значення. При чому правосуб'єктність міст-регіонів та ін. регіональних утворень є переважно однопорядковою.

В. Малиновський

МІСЦЕВА ДЕРЖАВНА АДМІНІСТРАЦІЯ – місцевий орган виконавчої влади, що у

межах своїх повноважень здійснює виконавчу владу на території відповідної адміністративно-територ. одиниці, а також реалізує повноваження, делеговані їй відповідною радою (обласною, р-ною). До **М.д.а.** належать обласні держ. адміністрації, Київ. і Севастопольська міські держ. адміністрації, районні держ. адміністрації, районні у містах Києві та Севастополі держ. адміністрації. Правовою основою організації та діяльності місцевих органів виконавчої влади є положення ст. 118 і 119 Конституції України, а також відповідні положення Закону України «Про місцеві держ. адміністрації», прийнятого 09.04.1999 р.

В. Малиновський

МІСЦЕВЕ САМОВРЯДУВАННЯ – право та спроможність місцевої влади в межах закону здійснювати управління і регулювання суттєвою часткою держ. справ, котрі належать до її компетенції, в інтересах місцевого населення. **М.с.** почало розвиватися в Європі в добу Середньовіччя як форма громадського самоврядування (вічові збори у Києві, Новгороді, Пскові, Флоренції, Генуї). Екон. і політ. чинники зумовили зростання сусп. вагомості міського населення, що відобразилося в хартіях магдебурзького права. Загалом **М.с.** за феодальних часів мало суто екон. основу, а імпульсом у становленні його сучасних форм стали події, пов'язані з Великою франц. революцією XVIII ст., коли в багатьох європейських країнах було ліквідоване або підірване підґрунтя абсолютизму. Тоді ж постала проблема децентралізації влади. Теперішнього вигляду системи місцевих органів влади в розвинутих демократ. країнах Європи й Америки набули здебільшого внаслідок муніципальних реформ XVIII-XIX і XX ст. та представлені самостійними суб'єктами управління, утвореними за територ. або галузевим принципом. У сучасному ж розумінні **М.с.** почало формуватися у XX ст. як наслідок ліберально-демократ. реформ. Саме зі середини XX ст. міське управління, за ініціативи прус. юриста *Р. Гнейста*, отримало назву «міське самоврядування». Вирізняють такі основні моделі управління на місцях: англо-амер./

англосаксонська (Велика Британія, США, Канада, Австралія, Ірландія, Нова Зеландія); континентальна/романо-германська, або європейська (Франція, Німеччина, Італія, Бельгія та ін., більшість країн Бл. Сходу та франкомовної Африки); іберійська (Іспанія, Бразилія, Португалія, Мексика); радянська (сьогодні подібна система збереглася лише у певних країнах з комуністичними режимами: Куба, КНР, КНДР). На підставі існуючих правових систем і моделей **М.с.** у зарубіжних країнах були сформовані дві концепції взаємостосунків **М.с.** та держави – громадівська (концепція партнерства) та державницька (агентська концепція). Перша концепція **М.с.** передбачає закріплення за територ. колективами та їхніми органами спец. владних повноважень, котрі дають змогу розглядати їх як незалежну від держави й самостійну гілку влади. У другій – територ. громади мають виконувати функції держ. управління через набуття частини функцій та повноважень держ. влади. У цьому випадку **М.с.** аналізується як найнижча ланка у системі держ. управління, яка є цілком інтегрованою в структуру держ. влади і становить один з елементів виконавчої вертикалі. Провідні ідеї та принципи **М.с.** як форми сусп. устрою відображено в міжнар. правових документах – Всесвітній декларації **М.с.** та Європейській хартії **М.с.** Згідно з цими правовими актами, важлива ознака кожного органу **М.с.** – його автономія. **М.с.**, попри наявність різних систем, має спільні ознаки. Воно: є публічною інституцією, яка зберігає у діяльності автономність від держави; втілює свої принципи через громаду, що делегує обраних представників до колегіального представницького органу; має відокремлене від держ. і приватного майно й фінансові ресурси, котрими від імені громади розпоряджаються сформовані нею органи; наділене правами запроваджувати й збирати місцеві податки, збори та платежі й справедливо використовувати їх в інтересах усієї громади; виконує лише властиві йому функції та виконує надані йому державою адміністративні повноваження. Первинним і головним суб'єктом системи **М.с.** є територ. громада. До елементів сис-

теми **М.с.** належать: місцевий референдум, вибори органів **М.с.** і посадових осіб **М.с.**, відкликання депутатів і виборних посадових осіб **М.с.**, збори громадян, мітинги, демонстрації, органи **М.с.** та посадові особи **М.с.**, муніципальна служба, територ. громадське самоврядування. Елементи **М.с.** створюють його цілісну систему, під якою розуміють організаційно-правовий механізм проведення **М.с.** у межах окремої самоврядної адміністративно-територ. одиниці – села, селища, міста, – територ. громади котрих виступають самостійними суб'єктами **М.с.** До інтів **М.с.** належать: сільські, селищні, міські, р-нні, обласні ради та їхні виконавчі органи (комітети, комісії і под.); форми самоорганізації населення (громадські комітети й ради мікрор-нів, житлових колективів, будинкові, вуличні комітети і под.); різні форми безпосереднього волевиявлення громадян (місцеві референдуми, збори громадян). Загальним принципом, що притаманний ін-там **М.с.** у розвинутих демократ. країнах і який зараз запроваджується в укр. політико-правовій практиці, є принцип *субсидіарності*, що означає перенесення механізму вирішення важливих проблем на рівень їх виникнення.

О. Александрова, В. Смолін

МІХЕЛЬС РОБЕРТ (нім. *Robert Michels*; 09.01.1876, Кельн, Німеччина – 03.05.1936, Рим, Італія) — історик та економіст, один із засновників політ. соціології. У 1896-1900 рр. вивчав історію та політ. економіку в Сорбонні, Мюнхені, Ляйпцігу, Галле і Туріні; 1900 р. – захистив дисертацію на тему «Іст. період доби Людовіка XIV. Завоювання Голландії», став д-ром філософії. З 1907 р. жив у Італії та Швейцарії. Викладав у Німеччині, США, Швейцарії, Італії та Бельгії. Проф. політ. економіки в Туріні (1907-1928), політ. економіки і статистики в Базелі (1914-1928), у Чиказькому ун-ті (1927) і Вільямс-коледжі (США), теорії та історії екон. теорії в Перуджі (1928-1936). Автор праць: «Пролетаріат і буржуазія в італ. соціаліст. Русі» (1908); «Соціалізм і фашизм в Італії» (1925); «Перегрупування правлячих класів після війни» (1934) та ін. Сфера наук. інтересу супроводжувалася зміною особистих переконань від лівих (1900-1907, чл. Соціаліст. партії

Італії та Соціал-демократ. партії Німеччини) до правих (1923, чл. Нац. фашистської партії Італії) позицій. Важливий вплив на формування його поглядів мали вчення *Г. Моски*, *В. Парето*, *В. Зомбарта* і *М. Вебера*. В основній праці «Соціологія політ. партій в умовах сучасної демократії» (1911) **М.Р.** розробляє головні положення теорії еліт. Він розглядає проблеми взаємовідносин вождів і мас, невідповідність революційних ідеалів з реформістською практикою політ. лідерів, маніпулювання масами заради політ. цілей, поряд із компромісом з правлячим класом, в основу котрих покладено «залізний закон олігархії», що суперечить демократ. ідеалам. Причиною цього є три групи чинників, які пов'язані із: 1) людською природою; 2) сутністю політ. боротьби; 3) природою самої організації. Усі ці тенденції призводять до неминучого перетворення демократії на олігархію. Влада олігархії та бюрократії детермінується самим буттям. Безпосередня влада мас була неможлива взагалі — технічно й об'єктивно. Для виконання парт. функцій, зазначає він, необхідно було мати спец. освіту і підготовку, яка схилилася до відкидання демократ. процедур та встановлення влади еліти і вождів. «Початок утворення професійного керівництва означає початок кінця демократії». Процес розриву між виборцями і партією поширюється на внутрішньо-парт. організацію, коли рядові члени партії протиставляються парламентській фракції та верхівці партії. Ставлення членів партії до керівництва було подібним до ставлення виборців до депутатів парламенту. На відміну від *В. Парето*, **М.Р.** вважав: справа не доходить до циркуляції еліт, а натомість веде до їх об'єднання. Отже, еліта виступає як каста, а народ як «демократ. декорація». **М.Р.** аналізує співвідношення сутності аристократії (консервативна) та демократії (революційна) в орієнтації методів парт. боротьби на мас. політ. участь. Отже, аристократія набуває демократ. форми, а демократія — аристократичної свідомості. Формат реалізації загального виборчого права за представництва олігархічних за природою політ. партій — причина кризи нової демократії. Вона технічно не здатна забезпечити функціонуван-

ня держ. машини без посередництва політ. еліти («активна меншість»). На думку **М.Р.**, політ. нерівність минулого зберігається в структурних формах парт. ієрархії. Разом зі зростанням організації зростає влада вождя. У зв'язку з цим він вирізняє три категорії вождів робітничого руху: дрібнобурж. походження, пролетарів і вихідців з буржуазії. Інертність нар. мас, централізація влади, олігархічність політ. партій, бюрократичність держ. апарату, професійний політ. вождизм роблять принцип нар. суверенітету фікцією. Проте іст. неминучість олігархії не позбавляє необхідності боротьби мас з нею і віри в переваги демократії перед ін. держ. ладом. Проведене дослідження дало змогу **М.Р.** сформулювати свій основний соціол. закон щодо партій і держави: «Хто говорить «організація», той насправді говорить «олігархія».

А. Світа

МІХНОВСЬКИЙ МИКОЛА ІВАНОВИЧ (31.03.1873, с. Турівка, Полтавська губернія, Російська імперія – 03.05.1924, Київ. УРСР) – укр. політ. та громадський діяч, правник, публіцист, основоположник та ідеолог держ. самостійності України, один з організаторів укр. війська, борець за незалежність. Співзасновник першої політ. партії у Наддніпрянській Україні – Революційної укр. партії (РУП; 1900). Організатор та лідер Укр. нар. партії (УНП; 1902), співорганізатор Укр. демократично-хліборобської партії (УДХП), член Центр. Ради, Братства самостійників. Основні праці: «Самостійна Україна» (1900); «Основний закон «Самостійної України» Спілки народу укр.» (1905); «Десять заповідей УНП» (1906).

Ідеї **М.М.** кардинально вирізнялися з-поміж тогочасної укр. суспільно-політ. думки, де переважали федералістично-автономістські течії. Він послідовно обстоював ідею самостійної укр. держави. Виклавши у праці «Самостійна Україна» політ. концепцію створення «самостійної, суверенної Соборної України», удосконалюючи її у подальші роки, розробив принципово відмінну від існуючих на той час ідеологію, в основу котрої покладено нац. єдність та нац. інтереси. Запропонувавши новий погляд на

принципи та ідеологію укр. суспільно-політ. руху, став основоположником політ. течії – укр. націоналізму як руху за захист нац. прав та інтересів. При чому він був не лише теоретиком цієї течії, а й її безпосереднім лідером. Активність **М.М.** сприяла появі організованого укр. самостійницького руху із яскраво вираженою державно-нац. ідеологією. Діяльність створених ученим громадсько-політ. організацій (РУП, УНП, «Оборона України», «Перший курінь», «Укр. військовий клуб ім. Гетьмана Павла Полуботка») безпосередньо впливала на розвиток укр. суспільно-політ. руху, призвівши до його певної радикалізації у самостійницькому напрямі. Вона стала підґрунтям для подальшого розвитку укр. націоналізму як окремого політ. руху. Національно-державницька концепція **М.М.** заклала ідеологічні основи чисельних підпільних укр. організацій у 20-х рр. ХХ ст.: Укр. військової організації (УВО), Організації укр. націоналістів (ОУН), Союзу укр. націоналістичної молоді (СУНМ), Групи укр. націоналістичної молоді (ГУНМ) і Легії укр. націоналістів (ЛУН), котрі були спадкоємцями ідей **М.М.** «Десять заповідей УНП» - це започаткована у період до Першої світової війни виразно національно-самостійницька програма, що визначає, з одного боку, мету боротьби укр. народу, а з ін. – шлях, яким він повинен іти, а передусім - укр. націоналіст. У першій «заповіді» відображена сутність усієї політ. і соціальної програми молодого укр. нац. руху: «Одна єдина, неподільна від Карпат аж до Кавказу самостійна, вільна, демократ. Україна – республіка робочих людей – отсе нац. всеукр. ідеал». «Десять заповідей УНП» належать до найрадикальніших документів самостійницького руху, створених укр. суспільно-політ. думкою. Вагомий внесок **М.М.** у формування вітчизняного конституціоналізму. Він став одним із авторів проекту Основного закону «Самостійної України» (Конституції України). Цей політико-правовий документ передбачав, що засадами суспільно-політ. устрою нової держави мали стати широкі громадян. права та свободи, розвиток котрих забезпечувався незалежністю трьох гілок влади, дієвою системою стримувань і про-

тиваг, широким місцевим самоврядуванням. Україна (Всеукр. Спілка дев'яти вільних і самоуправних земель: Чорноморська Україна, Слобідська Україна, Степова Україна, Лівобережна Україна або Гетьманщина, Півн. Україна, Полісся або Гайова Україна, Підгірська Україна, Горова Україна і Понадморська Україна) мала бути унітарною державою з президентською формою держ. правління. Законодавча влада належала парламенту, що складався з двох палат (хат): ради представників і сенату. Незважаючи на окремі вади (напр., відсутність постійного війська, функції якої мала виконувати міліція), цей проект Конституції України став яскравим виявом вітчизняної самостійницької думки. З урахуванням складних політ. умов, у котрих він складався – періоду рос. революції 1905 р., є всі підстави вважати його досконалим тодішнім політико-правовим документом, що за характеристиками вирізнявся оригінальністю і новизною підходів та засвідчував про високий рівень патріотизму, політ. і правової культури його авторів. Адже в умовах царської Росії відважитися на подібну самостійницьку концепцію державності України було своєрідним громадян. подвигом. Після Лютневої революції 1917 р. у Росії, коли склалися сприятливі умови для піднесення національно-визвольного руху пригноблених народів, **М.М.** активно долучився до справи здобуття Україною незалежності. Він запропонував дієвий план реалізації концепції держ. самостійності. Опорою майбутньої держави мала бути укр. нац. армія, «що стане зі зброєю в руках на кордонах України на сторожі її суверенності». На її формування й була спрямована діяльність ученого у період Визвольних змагань 1917–1920 рр. Однак провідники УНР так і не змогли досягнути глибинної сутності ідей самостійності та соборності **М.М.**, котрі на десятиріччя випередили їх формулювання у вітчизняній суспільно-політ. думці. Це, зрештою, й призвело до поразки Укр. революції. У контексті сучасної теорії політики та практики самостійницький проект України **М.М.** посідає особливе місце, адже він належить до небагатьох концепцій ХІХ – поч.

XX ст., що в основних параметрах реалізовані у нац. державотворчій практиці.

В. Малиновський

МОБІЛІЗАЦІЯ ПОЛІТИЧНА (лат. *mobilis* – рухомий, швидкий) – 1) зосередження і залучення суб'єктом (актором) політики різних матеріальних і людських ресурсів для досягнення власних цілей, насамперед створення мас. підтримки громадян, установлення контролю над фінансовими й інформаційними джерелами; 2) комплекс заходів, які забезпечують готовність партій і парт. коаліцій, сусп. рухів і под. до конкретних акцій. **М.п.** містить: агітаційно-пропагандистську діяльність, пов'язану з роз'ясненням змісту планованих акцій і значення конкретних термінів їхнього проведення, соціально-психологічну підготовку прихильників і етично-психологічну й ін. дезавуацію супротивників; організацію системи інформації між учасниками майбутньої акції; своєчасне отримання відомостей про плани й передбачувані дії супротивників акцій і використання отриманих даних в агітаційно-пропагандистській та інформаційній діяльності; забезпечення учасників майбутньої дії всіма необхідними засобами (харчами, транспортом і под.) залежно від профілю акції; збереження (за необхідності) конфіденційності тих або ін. відомостей. **М.п.** здійснюють за допомогою різних форм примушення, індоктринації (тобто сильної ідеологізації) мас, використання авторитету політ. лідера, інформаційного та ін. маніпулювання. У сучасній зах. політології цей термін використовують переважно стосовно недерж. політ. і сусп. рухів. Це засвідчує панівне уявлення про потенційно зацікавлених у мобілізації структур, до котрих держава не належить. Так, у 1996 р. створено міжнар. журн. «*Mobilization*», що спеціалізується у вивченні соц. рухів, протестних реакцій і колективної поведінки. Розрізняють авторитарну і змагальну **М.п.** Змагальна не підмінює автономної активності громадян і містить два взаємодіючі ін-ти: 1) громадської думки, думки індивідів і груп; 2) інтересів влади, політ. лідерів і організацій. Мета мобілізації змагання полягає в адаптації мови останніх до рівня інтересів перших. Авто-

ритарна **М.п.** зводиться до дії на сусп. свідомість; у ній процес акумуляції сусп. інтересів підмінюється роботою з «політ. освіти мас». Авторитарна **М.п.**, на відміну від змагальної, має періодичний (напр., у зв'язку з виборними кампаніями) або вибіркового (орієнтований на окремі групи) характер, пронизує всю систему сусп. життя. Ін. класифікація процесів **М.п.** ґрунтується на виокремленні головного чинника, який становить їхнє підґрунтя. Тут існує найзагальніший розподіл на два типи – конфліктний і позитивний. Мобілізаційний тип управління є одним із ефективних способів підтримки й реалізації влади в авторитарних і тоталітарних режимах, але нерідко реалізується і в демократіях.

М. Требін

МОВА ПОЛІТИЧНА – термін, що охоплює поняття «мова в політиці» та «мова політики». Перше позначає мову всередині політ. ін-тів (функціональна мова), друге – т.зв. мову думки, якою описують політ. події, для прикладу, в ЗМІ – це мова широкого загалу. На думку *Г. Лассуелла*, у соціальній науці застосовують два визначення «політ.» – «інституціональне» та «функціональне». Основні структурні елементи **М.п.** – слово і текст. Слова в політ. практиці розподіляють на слова в політ. фаховому світі й слова в політ. протистоянні. Слова в професійному світі – ті, що спец. актори використовують під час здійснення специфічних функцій у політ. ін-тах. Цим фаховим словам властива стійкість значення, передбачуваність його розуміння та сприйняття, визначеність. Тут йдеться про терміни. Однак політ. комунікація здійснюється в середовищі публічному, мас., а не в сфері вузькопрофесійній, тому навіть у випадку застосування термінів «демократія», «справедливість», «націоналізм», «фашизм» відбувається змішання фахових визначень та загальномовних елементів. Тобто наук. терміни накладаються на стереотипи. Таке змішання типово для політ. комунікації та виявляється у таких випадках, коли: політик звертається до маси і термін набуває спрощеного розуміння; у міністерствах використовують специфічно-наук. термінологію з метою політ. регулювання (в міністерствах охорони здоров'я – терміни з

медицини, міністерстві оборони – військова лексика); у сфері управління застосовують юрид. лексику. В політ. полі відбувається вироблення ключових слів. Для них властива: прив'язаність до дискурсу загалом і політично-екон. реалій; найвища частота використання та пов'язаність з певною групою; вибуховість як ознака того, що зі зміною обставин ці ключові слова дуже швидко забуваються. Вивчення слова в політ. дискурсі та його модифікацій розглядають через механізми метафоризації й евфемізації, а також через види його відношення до того, що позначає: причини і наслідку: дим – знак вогню, шрам – знак поранення, місто – знак цивілізації; суміжності: корона – знак монархії, Вашингтон – знак амер. уряду (в риториці таке співвідношення називають метонімією); частини – цілого: зразок – клас предметів, сцена – знак оповідання (синецьдоха). Другим елементом **М.п.** є текст. У політ. дискурсі під ним розуміють або приклад певного типу політ. тексту (проект закону, інавгураційна промова, привітання зі святами), або елемент певної текстової мережі: інституційної, функціональної чи тематичної. Тематичну мережу текстів розуміють як дискурс. Коли йдеться про текст у мережі, стикаємося з інтертекстуальністю. Це означає, що всі тексти є наслідком попередніх та/або причиною наступних. Розмежувати поняття тексту і дискурсу: текст – завершений об'єкт дослідження, завмерлий, абстрактний, через який виявляється певний дискурс. Для оптимального аналізу тексту *М. Шрьотер* виокремлює такі категорії: прагматичні (емітент, адресат, головна функція, вид тексту і под.), семантичні (тема та лексика), граматичні (синтаксис, дійові особи) та риторичні (риторичні фігури, побудова та ін.). *У. Еко* пропонує свій підхід до аналізу тексту, який полягає у здійсненні дослідження на рівнях кодів і субкодів, обставини висловлювання, типу вираження (в політиці – лінійний, послідовний), теми й ізотопії, фабули і сюжету, ролей, ідеологічних структур (добре – погане) та на рівні часовості (ставлення до минулого й майбутнього, що допомагає визначити теперішній стан речей).

С. Кривенко

МОВНА ПОЛІТИКА – комплекс цілей, принципів і засобів, які за допомогою правових, адміністративних, господарчих та сусп. механізмів формують і регулюють мовні відносини. Коли «політика» передбачає дії держави в певному напрямі, що відповідають цілям і завданням, визначеним у чинному законодавстві та нормативно-правових актах, програмах і комплексних заходах у встановленому сегменті суспільно-політ. життя, то в галузі мовного середовища прийнято розглядати термін «**М.п.**» таким, який слугує досягненню визначених цілей у мовних відносинах. Подекуди **М.п.** ототожнюється з держ. **М.п.** – комплексом дій і заходів, котрі держава здійснює для досягнення певних цілей у сфері мовних відносин. Однак ці поняття не тотожні. Відомий укр. учений *О. Потебня* акцентував: практ. вивчення й удосконалення мови сприяє повному розвитку всіх сил нації, тим самим розширив суто філологічні межі, виокремивши політ. аспект проблеми. Термін «**М.п.**» уперше застосував польс. політ. діяч *Дж. Цеболлеро*. Окремі лінгвістичні енциклопедичні словники визначають **М.п.** як сукупність ідеологічних принципів і практ. заходів стосовно вирішення мовних проблем у соціумі, державі. Особливою складністю вирізняється **М.п.** у багатонац. державі, адже має враховувати чинники: багатомовність; своєрідність нац. складу і міжнац. відносин; роль окремих мов та їх носіїв у сусп. житті. **М.п.** – складова нац. політики і залежить від її принципів. Укр. учений *М. Стріха* це поняття зводить до кількох питань: офіційної чи держ. мови (для світової практики такі поняття тотожні); мови шкільництва; мовних прав нац. меншин. Останні десятиріччя ввели до названих ще низку проблем – мову ЗМІ та реклами, мовні стандарти не лише офіційної, а й науково-технологічної інформації тощо. Отже, **М.п.** – це цілісна система заходів держави та ін. політ. ін-тів, спрямованих на розв'язання питань удосконалення мов у соціумі. Особливого значення набуває **М.п.** у поліетнічних державах у зв'язку з розвитком освіти, створенням інформаційного простору, який забезпечує етнокультурну цілісність і нац. безпеку держави. Не всі країни у політично-

прав. практиці використовують поняття «держ. мова», інколи її замінюють термінами «офіційна мова», «нац. мова». При чому встановлений статус затверджується законодавчо. Так, у Туреччині – 1 офіційна мова (турецька), Сінгапурі – 4 (англ., китайська (мандаринська), малайська і тамільська), в ЮАР – 11. Однак у жодній із цих країн немає держ. мови. З 12 країн Схід. Європи лише одна використовує в конституції поняття «держ. мова», 9 – «офіційна», а 2 – формально не встановлювали у конституціях статус мов. У 5 країнах мови меншин мають офіційний статус у регіонах їх компактного проживання. В окремих країнах є практика регіональної двомовності – надання мові етносу, що компактно проживає на певній території, рівних прав нарівні зі загальнодерж. офіційною мовою. Найвідоміша – ісп. модель регіональної двомовності. За ст. 151 конституції Іспанії, «іст. обл.» (Каталонія, Країна басків, Галісія і Андалузія) мають особливе право на офіц. двомовність; тут поряд із ісп. офіційно послуговуються каталонською, баскською та галісійською мовами. Регіональні мови є в Бельгії, Франції, Індії, Ефіопії й ін. державах. Напр., у Франції офіційною мовою визнана франц., Великій Британії – англ., Італії – італ., Польщі – польс., хоча тривалий час вони застосовували для спілкування та ведення офіційної документації латину. Проте бажання побудувати єдину та незалежну державу стало поштовхом до впровадження саме нац. **М.п.** Одночасно існують країни, які надали статус держ. (офіційної) мові колишніх колонізаторів, напр., громадяни Аргентини користуються ісп., Гваделупи – франц., Австрії – нім. мовами. Причому питання унітарності цих держав не ставиться під сумнів. Пострадянські країни не сформуливали єдиної моделі **М.п.** Утім, за основу було прийнято ставлення до рос. мови, точніше, визнання її статусу офіційного, держ. чи мовою нац. меншини. Перша група країн (прибалтійські) в своїй **М.п.** відмовилися від рос. мови, визнавши її нелегальною. Тут держ. мовою стала мова корінного населення (відповідно – ест., латв., литов.). Другу групу становлять держави, котрі визначають єдину держ. мову, яка є корінною для території,

не видучаючи рос. мову зі спілкування, але не надаючи їй окремого статусу. Серед таких країн – Казахстан, Азербайджан, Узбекистан. Третя група пострадянських країн надала рос. мові статусу другої держ. (Білорусь), офіційної (Киргизія, Молдова) чи мови між-нац. спілкування (Таджикистан), що було законодавчо зафіксовано. **М.п.** – сукупність заходів забезпечення мовних інтересів всіх громадян, котрі мешкають на території країни. Вона виявляється у держ. регулюванні й діяльності громадських організацій стосовно мовного вибору, впровадження програм самовизначеності кожного громадянина у пріоритетності мови спілкування. **М.п.** реалізується через затвердження та виконання нормативно-правових актів, загальнодерж. і регіональних документів, формуванням свідомого ставлення щодо мовного вибору кожного громадянина. Ефективність **М.п.** залежить від системності й комплексності проведення розроблених заходів. Основними її інструментами є: чинне законодавство; ЗМІ; освіта; наука; техніка; мовний вибір владних політ. сил і под.

С. Наумкіна

МОДЕРНА ДЕРЖАВА (франц. *moderne* – сучасна, новітна) – поняття, що використовують у контексті теорій модернізації, націоналізму, модерністського та постмодерністського дискурсу для означення етапу в іст. еволюції держави, що розпочався в новоевропейській час і став продуктом трансформації європейських монархій в епоху бурж. революцій. Формування та функціонування **М.д.** ґрунтувалось на принципі громадянства (змінив принцип підданства в абсолютистських монархіях) та суверенітеті політ. нації як сукупності людей, котрі мають громадян. права і відчують належність до певної культ. спільноти. Громадян. сусп-во та політ. нація структурно сформували **М.д.** Взаємозв'язок процесів державотворення та формування політ. нації, нац. ідентичність консолідували соціальну і політ. спільність громадян та легітимізували монополію держави над засобами насилля, її право здійснювати зовнішн. політику (часто експансіоністську) в ім'я інтересів нації. Тому **М.д.** закономірно називають нац. державою,

державою-нацією. **М.д.** стали основою формування Вестфальської системи міжнар. відносин, головні принципи якої – повага до суверенітету та визнання чітко зафіксованих територ. кордонів. Останні визначали сферу монопольного здійснення держ. влади, санкціонованої законом. **М.д.** характеризувалась врядуванням над усіма громадянами, які населяли певну територію без посередництва місцевих правителів чи релігійних корпорацій, характерного для попереднього етапу. Інституційні ознаки **М.д.**: 1) наявність раціональної деперсоніфікованої бюрократичної системи врядування, фахового бюрократичного апарату, що здійснює владу в межах територ. кордонів та чітко окреслених законом обмежень, і позбавлений впливу станових, родинних чи особистих зв'язків (*М. Вебер, П. Штомпка, Т. Парсонс, Ф. Фукуяма* та ін.); 2) суверенітет народу, нац. спільності (на відміну від суверенітету монарха в домодерний період), який реалізується через представницькі ін-ти та виборчі процедури; 3) верховенство права, конституціоналізм. Це дає змогу визначити **М.д.** в її еволюції також як правову демократ. державу. Умовами виникнення новоевропейської **М.д.** були розвиток та експансія капіталістичної системи господарювання, індустріалізація й урбанізація європейських сусп-в, їхня секуляризація, поширення ідеології просвітництва і гуманізму. Модель **М.д.** стала універсальною і поширилась у XIX–XX ст. далеко за межами Європи. Глобалістські теорії на сучасному етапі обґрунтовують тезу про кризу **М.д.** (нац.) під впливом транснаціоналізації світу та мультикультуралізму (*У. Бек, К. Омае* та ін.). Поняття часто використовують і як синонім ефективної держави, що відповідає вимогам часу і готова до змін і цивілізаційних викликів.

Л. Угрин

МОДЕРНІЗАЦІЯ МОТИВОВАНА – модернізація, яка відбувається для задоволення певних потреб. Мотив – це спонукання до діяльності, пов'язаної зі задоволенням потреб суб'єкта; сукупність зовнішн. або внутрішн. умов, що сприяють активності суб'єкта і визначають її спрямованість. Мотиви виконують різноманітні функції: визначають

поведінку людини, певної групи, зокрема, політ. еліти; спрямовують дії в певному напрямі; спонукають до дій та ін. **М.м.** може бути і органічною, і неорганічною. Неорганічною – в тому випадку, коли лише частина сусп-ва, напр., еліта, а не все сусп-во (чи його більшість) прагне змін, модернізації заради задоволення власних потреб. У цьому випадку, незважаючи на неготовність сусп-ва до змін, політ. еліта, яка намагається здійснити модернізацію, штучно прискорює модернізаційні процеси. Так, у роки «холодної війни» супердержави підтримували окремі режими лише за певних умов. Еліта, що прагнула зберегти владу, здійснювала певні реформи, частину з яких негативно сприймало населення. Це спричинило провали модернізації. Збереження й утримання влади було мотивом, що змушував еліту виконувати умови, які диктували супердержави, без урахування менталітету, культ. особливостей та інтересів власного народу. **М.м.** неорганічна може мати імітаційний характер. Характер модернізації залежить переважно від політ. еліти, її інтересів. Приклад мотивованої органічної модернізації – модернізація, що здійснювалася в кін. ХХ ст. у колишніх соціаліст. країнах Центр. та Схід. Європи і Прибалтійських республік колишнього Радянського Союзу. І еліта, і більшість населення цих країн були готові до політ. і екон., соц. модернізації (ціннісна система, екон. поведінка, політ. культура, свідомість були такими, котрі давали змогу швидко інтегруватися в демократ. співтовариство). Членство в ЄС та НАТО не лише збільшило можливість швидко вирішити екон., соціальні проблеми, демократизувати сусп-во, а й давало гарантії безпеки. За *А. Маслоу*, потреба в безпеці – основна потреба. До категорії безпекових потреб учений зараховує не лише власне потребу в безпеці, а й потребу в стабільності, захисті, свободі від страху, тривоги і хаосу, потребу в порядку, законності та ін. Для задоволення базових потреб необхідні певні соц. умови. Це, на думку *А. Маслоу*,: свобода слова; свобода вибору діяльності (людина вільна робити все, що захоче, аби лише її дії не завдавали шкоди іншим людям); свобода самовираження; право на до-

слідницьку активність і отримання інформації; право на самозахист, а також соц. устрій, який характеризується справедливістю, чесністю та порядком. Модернізація в кін. ХХ ст. Польщі, Чехії, Угорщини, Латвії, Литви, Естонії та ін. колишніх соціаліст. країн, допомогла громадянам цих країн задовольнити основні потреби. До модернізації сусп-ва спонукають різні мотиви. Полімотивованість може породжувати мотиваційні конфлікти суб'єктів модернізації. К. Левін розглядав 3 головні варіанти мотиваційних конфліктів: 1) людина змушена вибирати між альтернативами, котрі є однаково привабливі, але виключають одна одну; мотиви несумісних дій актуалізуються водночас і мають однакову силу; 2) вибір здійснюють між двома непривабливими можливостями; 3) одна й та сама ціль однаково приваблива і неприваблива; внутрішн. боротьба в цьому випадку пов'язана зі зважуванням усіх «за» і «проти». Євроінтеграція України породжує мотиваційний конфлікт в Україні третього типу. Євроінтеграція – водночас і приваблива, і неприваблива мета для частини правлячої еліти України. Непривабливість євроінтеграції для частини політ. еліти зумовлена невідповідністю певних перетворень, котрі є умовою євроінтеграції, її інтересам. Спонукальною причиною **М.м.** може бути «виклик». Поняття «виклик» у наук. обіг ввів А. Дж. Тойнбі. Його концепція викладена в праці «Виклик-і-Відповідь» і значно вплинула на формування уявлень про модернізацію. Учений вважав, що відповіддю на виклик сусп-во вирішує завдання, яке постало перед ним, і тим самим переводить себе у вищий і досконаліший з погляду ускладнення структури, стан. На думку А. Дж. Тойнбі, відсутність викликів означає відсутність стимулів до зростання та розвитку. Поняття «виклик» має декілька значень, у т.ч. такі: заклик до боротьби; змагання, або ж учинок, що оцінюється як оголошення боротьби. Відповідь на виклик – це або збереження певного стану речей (збереження незалежності, суверенітету, цінностей, ідентичності та ін.), або ж модернізація, перетворення, котрі відповідають змінам зовнішн. та внутрішн. середовища. Рос. дослідниця В. Федотова вважає:

виклик – це передусім той зовнішн. вплив, який здатний створити у країні внутрішн. імпульс власного розвитку. Виклики, котрі спонукають до мотивованої модернізації можуть бути різними: війна; гонка озброєнь; зміна режиму чи соціально-політ. нестабільність у сусідніх державах; вищий рівень розвитку в ін. державах та зростання привабливості цих держав, що призводить до зростання к-сті емігрантів; утворення союзів держав та військово-політ. союзів; зміни світового устрою і под. Характер та особливості відповіді на різні виклики встановлюються певними мотивами. Ці мотиви визначають особливості мотиваційної модернізації.

О. Кіндратець

МОНАРХІЯ (грец. *monarchia* – єдиновладдя, єдинодержавність) – одна з форм держ. правління. Сутнісною характеристикою **М.** є концентрація, зосередження в одній особі – монархові – верховної влади, яка передається в спадщину. **М.** з погляду монархістів, – принцип верховної влади, ґрунтованої на виконанні монархом волі Бога, від якого надано йому владу. За цією ознакою монархісти відрізняють **М.** від республіки (де верховна держ. влада дається людині внаслідок консенсусу – загальних виборів) і аристократії (верховна влада належить меншості шляхетних представників сусп-ва). Монарх для монархіста – насамперед моральний авторитет, а не юрид. Відповідно, **М.** вважають «богоугодною» формою держ. устрою, а республіку ж – «вигадкою диявола». Розрізняють абсолютну (необмежену) і конституційну (обмежену) **М.** За абсолютної всевладдя глави держави не обмежене конституцією. Абсолютна характеризується основними ознаками: зосередження законодавчої, виконавчої та судової влади у спадкового монарха; право монарха розпоряджатися податковою системою і держ. фінансами; наявність розгалуженого чиновницько-бюрократичного апарату, що здійснює від імені монарха управлінські, фінансові, судові й ін. функції; централізація, уніфікація і регламентація держ. і місцевого управління, територ. розподілу, наявність постійних армії та поліції; регламентація всіх видів служби й станового положення. Ця форма

правління майже зникла з арени сучасного політ. життя. За конституційної (обмеженої) **М.** влада монарха лімітована так, що в деяких або у всіх сферах держ. влади він не має верховних повноважень. Правові обмеження на владу монарха можуть бути закріплені у вищих законах – конституції чи статутах, або в прецедентних рішеннях, винесених верховними судовими інстанціями. Суттєва ознака конституційної **М.**: статус монарха обмежений не лише формально-юридично, а й фактично. Конституційні **М.** поділяються на два види – дуалістичні й парламентарні, залежно від ступеня обмеження повноважень глави держави. І в тих, і в ін. монарх розподіляє владу з парламентом, але в перших за ним залишається вся виконавча влада, у других її здійснює уряд, відповідальний перед парламентом. У дуалістичної **М.** звичайним юрид. способом обмеження влади монарха є постанова про те, що жодне його повеління не має чинності, доки не підтверджене відповідним міністром. При чому міністри відповідальні лише перед самим монархом, ним призначаються або зміщуються. У таких державах обов'язок монарха підкоряється парламенту в законодавчій сфері забезпечується правом парламенту втувати бюджет. Приклади дуалістичної **М.**: Кувейт, ОАЕ, Люксембург, Ліхтенштейн, Монако, Йорданія, Марокко. За парламентської **М.** влада монарха не поширюється на законодавчу й виконавчу гілки влади. Законодавчу владу має парламент, виконавчу – уряд, який утворюється на основі парламентської більшості, а отже, відповідальний перед органом, що його обрав, тобто парламентом, а не монархом. Монарх підзвітний законодавчим і виконавчим органам держ. влади. Тому всі його розпорядження підтверджує глава виконавчої влади, й лише після цього вони набувають чинності закону. Конституційними монархіями є сьогодні Велика Британія, Бельгія, Норвегія, Швеція, Данія, Голландія, Іспанія, Японія та ін. Роль монарха в них, по-перше, символічна. Він присутній на святкових заходах і церемоніях, персоніфікуючи символ єдності й згуртованості нації. По-друге, монархи, котрі стоять над парт. інтересами, виступають у політ. і громад-

ському житті країни як верховні арбітри, і з появою різних великих політ. проблем вони намагаються їх розв'язати через консультації з лідерами політ. партій, постаючи значною силою соціально-політ. розвитку держави й сусп-ва.

М. Требін

МОНДІАЛІЗМ (лат. *mundi*, франц. *monde* – світ) – суспільно-соц. рух за об'єднання світу та його окремих регіонів на федеративній основі зі загальним всесвітнім урядом, що є необхідною умовою для створення постіндустріального сусп-ва. **М.** – англ. варіант франц. слова «мондіалізація» (*mondialisation*). Іноді це поняття плутають з явищем глобалізації. Поняття глобалізації належить до екон. сфери процесів глобалізації, а мондіалізація – до глобалізації суспільно-політ. На поч. термін «мондіалізація» використовували стосовно міст або муніципалітетів, котрі проголошували себе містами «громадян світу», виявляючи, у такий спосіб, небайдужість до світових проблем і бажання розділити відповідальність за долю людства. Ідею запропонував самопроголошений «громадянин світу» Г. Девіс 1949 р. як логічне продовження ідеї самопроголошених світових громадян і підтримав Р. Сарразак, колишній лідер франц. руху Опору, що 1945 р. створив Людський фронт громадян миру. Першим «усесвітнім містом» 20 лип. 1949 р. стало маленьке франц. м. Каор (бл. 20 тис. мешканців) – столиця департаменту Ло. Сотні ін. міст «мондіалізувались» упродовж кількох наступних років, переважно у Франції, а згодом і за кордоном, у т.ч. багатим міст, а також Хіросіма та Нагасакі. Під **М.** можна також розуміти становище, коли світовою політикою керує лише один полюс сили за домінування країни, інтереси якої практично збігаються зі встановленням **М.** у світі. Це також доктрина, згідно з котрою національне і державне не мають права на існування, або, принаймні, є другорядними. Основами стають світова економіка і торгівля, що в ідеалі мають бути майже абсолютно вільними від нац. обмежень. Вагомість конкретної країни в світі визначається лише її економікою, особливу роль відіграють фінансові наддерж. та силові структури. Його

достоїнства: зниження міжнар. напруги; уніфікація законодавств, популярних товарів і головних елементів системи обслуговування населення; висока продуктивність у створенні ідей, науково-технічних винаходів і відкриттів; небачені раніше в історії перспективи для творчості й особистого саморозвитку людей; створення достатку споживчих товарів у всіх країнах системи, зокрема в тих, які перейшли від ізоляціонізму; принципова доступність усіх товарів і технологій навіть у бідних країнах світу. Одночасно світоустрій **М.** випідний сильним країнам і неvipідний слабким. Підсилюючи одних і послабляючи ін., він: збільшує розрив рівня життя в різних країнах, і єдиним шансом особового й інтелектуального зростання для населення стає еміграція до заможної держави; встановлює ефективніший контроль провідних країн світу над природними ресурсами, навіть у випадку їх розміщення на території ін. держав. Окрім того, навіть формальне дотримання демократ. цінностей не завжди означає процвітання країни та її громадян, а **М.** не містить жодних запобіжників проти настання криз, війн та зубожіння населення. Сучасний **М.** – рух, що втілює солідарність популяцій на землі, який спрямований на встановлення наддерж. законів і федеративної структури на планеті за поваги до різноманіття культур і особистостей. Рух **М.** виступає за утворення нової політ. організації, що керуватиме людством, перемістивши частини нац. суверенітетів до Всесвітнього федерального департаменту, Світового федерального уряду та Світового федерального суду. Департамент вирішував би загальні повсякденні проблеми людства, такі як голод, дефіцит прісної води, війни, миротворчість, забруднення навколишнього середовища й електроенергія. Президента Світового федерального уряду обирали би громадяни прямим голосуванням, подібно до президентської республіки. **М.** неможливий без підписання всіма державами відповідних законів або міжнар. договорів, що мають законодавчу силу.

О. Лозовицький

МОНІТОРИНГ ПОЛІТИЧНИЙ (англ. *monitor* - контролювати, перевіряти) – спец. організована і постійно діюча система спо-

стереження, збору та поширення інформації за станом політ. об'єктів, явищ, процесів з метою їх оцінювання, контролю, прогнозування. Об'єкти **М.п.** – політ. процеси та події (виборчі компанії, політ. конфлікти тощо), діяльність політ. партій, рухів, їхніх лідерів та ін. Під час проведення **М.п.**, окрім спостереження, використовують широке коло методів соціол. досліджень – інтерв'ю, анкетування, експертні оцінки, аналіз документальних джерел, вивчення матеріалів преси, контент-аналіз основних політ. документів, виступів лідерів, вивчення політ. біографій, кейс-стаді. Можливості **М.п.** значно розширюються за використання комп'ютерних технологій, у т.ч. для систематизації, опрацювання інформації та створення баз даних. **М.п.** здійснюють поетапно. Спочатку формулюють проблемну ситуацію, обирають об'єкт і предмет **М.п.**, уточнюють цілі й завдання, визначають хронологічні межі відстежування, формулюють гіпотезу дослідження, яка потребує відповідного емпіричного матеріалу для порівняльного аналізу і відкидає другорядну, опосередковану інформацію. Розробляють стратегічний план дослідження. Далі визначають і класифікують джерела отримання інформації, методи її систематизації й опрацювання. Велике значення має вибір оптимального варіанта форми, змісту і періодичності підсумкових матеріалів. До **М.п.** висувають такі вимоги: достовірність – використання інформ. даних та системи моніторингових показників (індикаторів), що найповніше і найдостовірніше характеризують досліджуване явище; оперативність – орієнтація на скорочення часу збору й опрацювання інформації з метою можливості прийняття екстрених управлінських рішень, коли того потребує ситуація; систематичність – здійснення **М.п.** упродовж більш-менш тривалого терміну з певними інтервалами збору інформації. Щодо стратегічного планування, тривалість **М.п.** повинна перевищувати період, на який розроблено стратегію, оскільки до завдання **М.п.** входить не лише поточне спостереження й оцінка реалізації стратегії, а й оцінка результативності досягнення стратегічних цілей і виявлення нових проблем страте-

гічного характеру; комплексність – одночасне відстеження динаміки показників, котрі характеризують різні сторони розвитку об'єкта (можливий і моніторинг кожного окремо взятого показника, і зведення їх в інтегральний показник, що дає змогу розглянути процес реалізації стратегії загалом), незалежність і об'єктивність. Система **М.п.** не повинна залежати від суб'єктивних чинників, у вигляді яких можна розглядати політ. інтереси, оскільки в ін. випадку не виконується вимога об'єктивності й достовірності. Принципи ведення **М.п.** – цілеспрямованість, комплексність оцінки, принципи тотожності, системності, репрезентативності, економічності, максимальної інформативності результатів. Серед ін. принципів **М.п.** виокремимо: безперервність спостереження за об'єктом; періодичність зняття інформації про зміни, котрі трапляються в об'єкті; порівнянність застосовуваних показників **М.п.** у часі. **М.п.** допомагає здійснити процеси, що відбуваються у політ. сфері сусп-ва, передбачуванішими і керованими, такими, які відповідають очікуванням сусп-ва.

М. Требін

МОРЕЛЛІ ЕТ'ЄНН-ГАБРИЄЛЬ (франц. *Morelly Etienne-Gabriel*; між 1713 і 1718, Прованс, Франція –?) – франц. мислитель XVIII ст., просвітитель, теоретик утопічного комунізму. Достовірних біографічних відомостей немає, відтак усе наведене доцільно уважати гіпотетичним. Основна праця – «Кодекс природи, або Істинний дух законів» (1755) – була оприлюднена анонімно й певний час приписувалась *Д. Дідро*, лише у виданні 1841 р. значилося ім'я *Мореллі* як автора. Представник просвітницької думки, **М.Е.** узяв за основу своєї теорії ідею природного права. Згідно з нею існують вічні й незмінні, дані природою права людини (на життя, свободу, задоволення нагальних потреб і под.). Колись людство перебувало в «природному стані», ці права вважались нормою. Люди жили сім'ями, спільно володіли землею та ін. засобами, разом працювали і ставились одне до одного, мов брати. Згодом, зі зростанням населення, такі зв'язки почали ослаблюватися, виникли ін. пріоритети, з'явився «приватний інтерес» (приватна власність).

Писані закони не відповідали законам природи, розпочалася смуга безладу, чвар і соц. конфліктів. Джерелом усіх бід (*summi materia mali*), на думку вченого, є приватна власність. Вона породжує жадібність і гонитву за наживою, спотворює мораль, робить безсилими всілякі спроби влади стабілізувати становище. Бо які б уряди не створювалися, які б закони не приймалися, – усе буде марним, коли не подолати «приватного інтересу» і «клятої власності». Комуністичний лад, який мислитель протиставляє існуючому, є цілковито раціоналістичною конструкцією. Перехід до нього здійснюється за допомогою законодавства, мирним шляхом. Прогрес освіти, накопичення знань удосконалюють людський розум, осмислення необхідності сусп. змін. З'являються мудрі законодавці, котрі повертають людство на правильний шлях. Майбутнє сусп-во **М.Е.** зображає всебічно й детально. Воно ґрунтоване на трьох «священних законах»: 1) скасовується приватна власність і усуспільнюються головні засоби виробництва; 2) забезпечується кожному громадянину «право на існування» та «право на працю»; 3) усі зобов'язані брати участь у суспільно-корисній праці. Решта законів доповнюють і конкретизують їх стосовно окремих сторін життєдіяльності. Виробництво й споживання здійснюється за принципом централізації, планування й обліку. Розподіл суворо зрівняльний, відбувається через отримання продуктів у держ. магазинах. Продаж або натуральний обмін між громадянами заборонено. На думку вченого, в комуністичному сусп-ві не матиме суттєвого значення форма держ. влади. Це може бути монархія, аристократія або демократія. Сусп. власність є запорукою політ. і екон. рівності, гарантією від тиранічного режиму. Водночас держава має бути централізованою, з чітко вибудованою вертикаллю управління, починаючи від сім'ї (первісної політично-адміністративної одиниці) до верховного органу нації (сенату). Виборність посадових осіб відсутня, їхні функції почергово виконують усі батьки сімей. Усі сторони сусп. життя та побуту чітко регламентовані, аж до шлюбних відносин. Діти виховуються не в сім'ї, а в дитячих будинках і майстернях,

де отримують загальну й фахову підготовку. Наук. дослідження галузі морально-політ. знань суворо обмежені тлумаченням принципів існуючого ладу. Всілякі відхилення від останніх розглядаються небезпечними. **М.Е.** увійшов в історію передусім як утопічний комуніст. Його ідеї вплинули на подальший розвиток соціаліст. думки (*Г. Бабьоф, О. Бланкі та ін.*) Марксизм зараховує вченого до своїх ранніх попередників. Проте мислитель залишив слід також в історії європейської політ. думки. Заслуговують на увагу його теорет. міркування про сутність держави, права, законів, політики, їхній взаємозв'язок із формами власності та соц. взаєминами.

Б. Год

МУЛЬТИКУЛЬТУРАЛІЗМ – це стан, процеси, ідеологія та політика визнання культ. розмаїття, співіснування в одному сусп-ві багатьох культур, шанобливе ставлення більшості населення до меншин, однаковий статус різних культ. традицій, право індивіда на вибір ідентичності, культурний, політ., ідеологічний, релігійний плюралізм, визнання прав меншин на сусп. і держ. рівні. Поняття «**М.**», за одними відомостями, ввійшло до наук. обігу 1957 р., коли постала потреба схарактеризувати політику Швейцарії, спрямовану на формування єдиної нації з різних етнокульт. спільнот. За ін. – з'явилося в Канаді в 60-х рр. ХХ ст. на позначення стану етнокультурної, расової, релігійної різноманітності населення країни. У Канаді 1971 р. після мас. заворушень у Квебеку, франц. мова отримала статус другої офіційної мови. Представники ін. етнічних груп також вимагали приділити увагу їхній культурі. У 1971 р. **М.** став офіційним терміном, що позначав новий урядовий курс Канади і потрапив до всіх словників. Згодом доктрину **М.** проголошено в Австралії (1973) та Швейцарії (1975). Ця концепція широко представлена в політ. практиці США. Сьогодні **М.** офіційно визнали Канада, США, Австралія, Велика Британія, ФРН, Франція, Нідерланди, Швеція, Фінляндія та ін. країни. Згідно з *В. Малаховим*, **М.** розподіляють на три типи (за основу взято типологію, започатковану нім. соціологом *Ф. Радтко*): 1) «моралістичний» тип; для нього характерне розуміння **М.** як

ідеальної моделі співіснування різних етнічних та релігійних спільнот, і кожна з них є носієм окремої культури; 2) постмодерністську форму, підтриману університетськими інтелектуалами і мас-медіа (їхнє гасло – «Хай будуть відмінності, але без зміни існуючого порядку!» визначається на рівні кухні та фольклорних фестивалів); 3) «фундаменталістську» форму; її репрезентують активісти етнічних меншин. Вони пропонують повністю відійти від норм, що склалися в межах сучасної ліберальної демократії. Науковці визначають три рівні функціонування поняття **М.** як: факт культурного різноманіття, багатоетнічності певного сусп-ва; ідеологію чи методу, покладену в основу соціальної (зокрема освітньої) політики; держ. політика. Основу моделі **М.** становлять три принципи: 1) визнання державою культурного плюралізму як важливої характеристики громадян. сусп-ва; 2) усунення перешкод, котрі заважають соціалізації маргінальних культ. груп; 3) підтримка відтворення та розвитку різних культур. Принципи **М.** як ідеології (облаштування країни з великою к-тю емігрантів) не суперечать принципам ані консерватизму, ані лібералізму, тому вирізняють такі різновиди **М.**: консервативний, де акцентують на рівності всіх громадян перед законом, у зв'язку з цим культурні відмінності і статус емігранта стають незначними; ліберальний, ґрунтований на ідеї толерантного ставлення до представників різних культур (однакове ставлення до них, перевага не надається жодній етнічній групі); плюралістичний, що характеризується від нейтрально-толерантного ставлення до представників ін. культур до зацікавлення культурними особливостями, які потрібно зберігати і підтримувати за допомогою спец. програм. Прикладом реалізації плюралістичної версії є політика **М.** у Канаді, де на законодавчому рівні закріплені зобов'язання влади щодо збереження і розвитку культурної, етнічної та расової різноманітності (Закон про мультикультуралізм 1988, *Canadian Multiculturalism Act*). На думку *С. Бондарука*, до найголовніших ознак **М.** можна зарахувати: 1) наявність у сусп-ві мовного й етнокультурного плюралізму як загальносусп. норми; 2) відкритість культури

сусп-ва для сприйняття впливів ін. культур та взаємообміну з культурами ін. сусп-в і народів; 3) розпад монолітних соціокультурних структур, зняття бар'єрів ізоляції та самоізоляції в контексті глобалізації культури, головно під впливом нових технологій зв'язку і телекомунікацій; 4) присутність на території, де перебуває сусп-во, постійних мігрантів, котрі утворюють окремі спільноти з власною побутовою, світоглядною, мовною та культурною специфікою; 5) подільність держави на окремі регіони, що постають як географічні, іст., культурні, екон. чи навіть політ. цілості (т. зв. територ. плюралізм); 7) присутність у традиц. компоненті культури й цивілізації різноманітних «нашарувань», що є наслідком спонтанних та примусових впливів ін. культур і цивілізацій (вони можуть стосуватися мови, звичаїв, способів господарювання, історії, філософії, побуту, військової справи і под.); 8) наявність зафіксованих у сусп. свідомості наслідків взаємодії народу з ін. упродовж власної історії; це можуть бути явища емпатії (співпереживання), стереотипи поведінки, ставлення, оціночні судження, різні форми упередженості – аж до ксенофобії чи комплексів реваншу; 9) наявність світоглядного, зокрема й релігійного плюралізму, віротерпимості. **М.** утверджує повагу до розбіжностей, не відмовляючись, однак, від пошуку універсальності.

В. Терещенко

МУФФ ШАНТАЛЬ (франц. *Chantal Mouffe*; нар. 1943, Шарлеруа, Бельгія) — бельгійська вчена, політ. філософ. Належить до провідних сучасних політ. філософів. Проф. ф-ту політ. наук Ун-ту Вестмінстера (Британія). У різний час викладала в найбільших ун-тах Європи, Північної та Лат. Америки. Між 1989 і 1995 рр. вона обіймала посаду директора програм у Міжнар. філос. коледжі (Франція). Наук. співробітник у Гарварді, Принстоні, Корнельському і Каліфорнійському ун-тах, нац. центрі наукових досліджень у Парижі. У працях, що заклали основи постмарксизму, **М. Ш.** розглядає широкий спектр проблем, пов'язаних з новими соц. рухами, теорією плюралізму, соціального антагонізму і радикальної демократії. Вона відома внеском у розвиток Ессекської шко-

ли дискурс-аналізу, а також співпрацею з *Е. Лаклау* над монографією «Гегемонія і соціаліст. стратегія» (1985), яка стала зразком постмарксистського дослідження, ґрунтованого на теорії гегемонії *А. Грамші*, постструктуралізму й теоріях ідентичності, котрі мають пріоритет стосовно політики лівих у термінах радикальної демократії. Книга на десятиліття визначила розвиток теорії ідеології, проекту «радикальної демократії» та сучасної лівої думки взагалі. Автори відкидають марксистський екон. детермінізм і поняття класової боротьби, що становить єдиний критичний антагонізм у сусп-ві. Замість цього вони переконані: соціальне містить основоположний розрив, антагонізм, який не може бути визначений. І та чи ін. теорія соціального повинна ґрунтуватись на визнанні сутності, що надає опір символізації, тоталізації, символічної інтеграції. Сучасне демократ. мислення, на думку **М. Ш.**, має спиратися на визнання реальності нерозв'язних конфліктів. Новим сусп. реаліям повинна відповідати нова форма демократії – «плюралістична демократія». Типовим для життя в сучасному сусп-ві є наше зіткнення з «конститутивно зовнішнім», з «ін.», що заперечує нашу ідентичність. Життєздатний демократ. процес потребує усвідомленої підтримки відкритого конфлікту, а не його замовчування або декоративного маскування. Однак, необхідно встановлювати відмінність між «ворогом» і «суперником». Важливо, щоб у межах політ. спільноти опонента розглядати не ворогом, якого варто знищити, а суперником, чие існування визнається законним і повинно сприйматися з терпимістю, незважаючи на нерозв'язні розбіжності. **М. Ш.** критично ставиться до концепції «деліберативної демократії» (зокрема у версіях *Габермаса і Ролза*), вона відома також критичним аналізом праць *К. Шмітта*, зокрема його концепту «політичного». Радикалізацію сучасної демократії дослідниця описує в термінах «агоністичного плюралізму». Акцентує на радикальному потенціалові художніх практик. У політ. інтересів **М. Ш.** також перебувають ідентичності, котрі, відповідно до її позиції, завжди залишаються незавершеними, оскільки влада й антагонізми

– невід’ємна частина політики. Усяка ідентичність може набути значення або конкретизації тільки через виняткові зв’язки з «ін.»: створення ідентичності «ми» завжди потребує конструювання ідентичності «вони», що є відмінною від «ми». Протиставлення «ми – вони» завжди двозначні, оскільки вміщує у собі цього «ін.», а саме тому усяка ідентичність завжди незавершена. У політ. просторі буття це окреслює бінарність «свій – чужий» як форму опредмечення всеохопності соціально-політ. відносин. Відмінності, розрізнення між ідентичностями за таких умов повинні дещо дотримуватись еквівалентності – без останньої та чи інша ідентичність була би байдужою до вияву ін. варіацій можливого смислу, була би завершеною у логіці свого існування. А за таких умов (оскільки ще й жодна ідентичність не є

наслідком природності, а виникає у соціально-політ. середовищі) влада завжди втягнена в утворення кордонів, котрі окреслюють ідентичність, зокрема тих, які створюють суперечність між другом та ворогом. Отже, простір колективної ідентичності перетворюється на простір політ. боротьби. Для її характеристики **М. Ш.** застосовує поняття гегемонічної стратегії – такої стратегії, що прагне встановити деталізовані межі ідентичності, поза якою ін. її варіації втрачають сенс. На ґрунті цих переконань учена вважає недоцільним розгляд можливості функціонування раціонально нейтральних правил, відповідності до котрих окремі дослідники прагнуть будувати суспільно-політ. дискурс щодо найважливіших сусп. справ.

А. Гарбадин

Н

«НАГЛЯДАТИ І КАРАТИ. НАРОДЖЕННЯ В'ЯЗНИЦІ» – робота Мішеля Фуко (*«Surveiller et punir»*, Paris, 1975). Зауважимо: учений досліджує саме поняття влади, без огляду на її понятійне розмежування на політ., екон., соціальне. У розумінні М. Фуко класична інтерпретація влади списана з іст. дійсності рабовласницького сусп-ва: «Ідея, ніби влада, не допускаючи циркуляції, змін, різноманітних комбінацій елементів, слідує лише власній сутності, забороняє, перешкоджає, ізолює, здається мені, концепцією, що стосується іст. пройденої моделі, моделі кастового сусп-ва». До цього він додає ще й несприйняття влади як обмежувача процесу виробництва із передаванням владних повноважень одному соціальному класові, включно із отриманими соц. благами, – така форма примусу функціонувала у феодалному сусп-ві. Влада ж як адміністративна модель, покликана контролювати екон. відносини усіх рівнів, нагадує радше модель адміністративної монархії, аніж сучасної держави. Загалом таке бачення політ. влади перетворює її на колаж, створений за ознаками, що властиві їй у кастовому, феодалному, адміністративно-монархічному сусп-вах. Та й німб репресивності навряд чи пасує владі: так, у XVIII ст., на думку М. Фуко, із введенням дисциплінарно-нормативного образу влади, вона відіграла радше продуктивну, ніж регресивну роль. Окрім того, влада у цей період уже не була надбудованою, а вбудованою – XVIII ст. «запровадило владу вже не захисну, а винахідливу, владу, яка сама в собі містить принципи перетворення й оновлення». Що особливо прикметно, саме в цей час можливість функціонування влади уперше стала дотичною до наявності знання, а не його відсутності. Так і виникає дослідження мікрофізики влади, відповідно до чого «влада розуміється не як

надбання, – як стратегія; вплив володарювання приписується не «присвоєнню», – механізмам, маневрам, технікам, тактикам, діям». Влада є радше системою динамічних відносин, а не привілеєм, вічним поєдинком сил, ідей, переконань, поглядів, текстологічних формацій індивідуального порядку, ніж домовленістю, договором про права й обов'язки. «Ця влада радше спрваджувана, ніж належна; вона не «привілей», здобутий чи збережуваний панівним класом, а сукупність впливів його стратегічних позицій – вплив, який простежується й іноді поширюється завдяки позиції тих, над ким володарюють». За версією М. Фуко, співвідношення влади та знання, їх суспільно-політ. статусу розкривається через систему покарань за провину. Всіляка провина у сусп.-держ. устрої не є суто виною людини супроти людини чи її майна. Це завжди провина проти спільноти – і саме інституційна форма влади, її ідеологічна серцевина у цій ситуації постає на передньому плані, бо те чи ін. покарання присікає не стільки злочин, скільки злочинне непідпорядкування правилам, нормам, суть котрих завжди виростає із джерела «влади – знання», їхнього специфічного спрямування. Вже у XVIII ст. розроблено нову економіку владних механізмів у формі синкретичної єдності специфічних прийомів і аналітичних формул, котрі би посилили ефективність влади, зменшивши затрати на її функціонування. Влада перестала наповнюватись церемоніалом – його місце посіли нагляд та контроль. Посилити ефективність влади – означає «зробити так, щоб владні механізми позбавились неповноти, яка їм властива». Нові ефекти влади поривають із агресією та милістю володаря, стають тотально фатальними стосовно індивіда. Зменшення витратності функціонування влади приховується у зменшенні простору для опору їй – влада вже не протистоїть людині буквально, вона починає її повсюдно супроводжувати, невіддільна від людини, мов її тінь. Теоретично-правовою основою такого переходу стає сусп. договір – а для «першочерговий договір, який громадяни, вважається, підписали одне з одним, чи під яким вони підписались індивідуально, чітко за-

свідчив, – не варто про це забувати, – інтересові від природи властиво стикатись з інтересом ін., поступаючись одноособовим затвердженням». Відтепер підтекст злочину приховується в тому, що злочинець виступає проти соціуму, ін., як порушник, що недотримав слова. Це вже не злочинність супроти суверена, а злочиння супроти всієї громади. Злочин стає суто егоїстичним за природою, влада ж – гарантом відновлення справедливості, але парадоксально замикається на її функціонуванні. Влада існує для збереження влади. Відтепер сусп-во, держава – це своєрідне тіло, а всяка протиправність – його хвороба. Злочинець відтепер – дрібний деспот; він намагається нав'язати власний егоїстичний інтерес. Тому в часи Великої франц. революції простежується тематика спорідненості злочинця і тирана (екс-володаря): «між двома сторонами описаного договору існує своєрідна симетрія: злочинець і деспот є родичами, ідуть, так би мовити, пліч-о-пліч, мов два індивіди, що, відкидаючи, не визначаючи чи розриваючи фундаментальний договір, перетворюють свій інтерес на свавільний закон, який вони нав'язують ін.». Одночасно злочинець – ситуативний деспот, порушуючи закон, договір ситуативно, не втримуючись від напливу власних егоїстичних спрямувань. Він – деспот у миті «осліплення», коли його природою володіє природа неприродна, скажімо, спалах злочинних міркувань. Натомість деспот, на відміну від злочинця, «наказує перевагу свого інтересу та своєї волі, віддає їм постійну перевагу». Уже після Великої франц. революції, у кін. XVIII ст., таким чинником дискримінації стала історія загалом. Вона – мов нитка, що об'єднує минуле і майбутнє, відкидає усе небажане і нанизує лише те, чим має бути людина і держава. Проте останнім дискримінантом у сфері політ. є психіатрія. Дисципліна ґрунтується на кількох нормативних параметрах. По-перше, це розподіл індивідів у просторі. «Дисципліна потребує відмежування, специфікації місця, не подібного до всіх ін. і замкненого саме у собі. Відмежованого місця дисциплінарної монотонності». Крім цього, у зв'язку із потребою взаємодоповнюваності, продовжу-

ваності задля функціонування всього організму, введено певну стратифікаційну мережу, за одиницю відліку в якій взято ранг. Другий параметр – контроль над діяльністю. Він передбачає розподіл робочого часу, ритмічність робочого циклу, деталізацію дії в часі, зв'язок між тілом і об'єктом. По-третє, з метою функціонування ефективного апарату важливе складання сил – одиничне тіло стає елементом, який потрібно сформувати, докласти для ефективного функціонування усєї системи. Сучасне сусп-во, за М. Фуко, побудоване відповідно до засад паноптизму. Паноптична влада якнайтонше характеризує специфіку сучасного сусп-ва з його страхами та проблемами: тероризм, асоціальність, маргінальність – усе це долається через таку ненасильницьку видимість, адже часи тотального насилля, видимих загроз і кривавих протестів уже минули. Відтепер загроза чатує у найсіріших прошарках сусп-ва – і вже немає явних характеристик протиправності. Лише «всевидюче око» здатне уловити та ліквідувати загрозу. По суті, паноптикон – це демократ. аналог «старшого брата». Видимий контроль – найдосконаліший. Відчуття тотальної простежуваності діє сильніше за організований нагляд, бо жодних гарантій спокою немає, усе видимість заспокоює і виводить із себе. Різниця – лише в розташуванні щодо порядку «правильності». Загалом відмінність паноптикону від попередніх варіантів дисциплінарної влади полягає у таких характеристиках: 1. Функціональна інверсія дисциплін. Колись вони мали негативний статус – їхня роль полягала у нейтралізації небезпек, прямому втручанні й обмеженні життя людини, а тепер їх значення суто позитивне і передбачає збільшення корисності індивідів. 2. Розмноження дисциплінарних механізмів. Механізми контролю постійно поширюються, розділяються, спеціалізуються, проникають у всі сфери буття людини. Зростає інституційне розгалуження спостережень і контролю. 3. Держ. контроль над дисциплінарними механізмами. Повинна бути центр. інституція, вежа паноптикону, яка би контролювала дисциплінарні механізми. Держава – центр. елемент спостереження і контролю влади. І

наостанок наведемо специфіку становлення дисциплінарного сусп-ва з огляду на іст. процесуальність (у єдності юрид., політ., наук. чинників), виведених Фуко: 1. Варто стверджувати, що дисципліни постають техніками, покликаними впорядковувати людські життя та їхні множинності. Однак особливість дисципліни полягає у тому, що «вона намагається ввести тактику влади, яка відповідає трьом критеріям: використання влади має бути максимально дешевим (заощадливим); дії цієї соціальної влади повинні бути максимально сильними і поширюватись якнайдалі без провалів і прогалин; нарешті, «екон.» зростання влади має пов'язуватись із виробництвом апаратів (навчальних, військових, промислових, медичних), усередині яких влада відбувається – потрібно одночасно збільшувати як послух, так і корисність усіх елементів соц. системи». 2. Паноптична модальність влади сукупно з усіма її механізмами напряму не залежить, не є наслідком інституційної системи політико-юрид. відносин, але вона не є абсолютно незалежною: «сусп. договір можна розглядати як ідеальну основу права і політ. влади; паноптизм постає як поширена повсюди техніка примусу». 3. Окремо ці техніки мають власну історію, проте на сучасному етапі розвитку влади вони перетинаються, взаємодоповнюються і підсилюють одна одну. Отже, сучасна стратегія влади постає у механізмах дисциплінарності. Саме дисципліна допомагає перетворити людей на об'єктів, застосовуючи різні сфери її буття – від медицини до політики. Дисциплінарність забезпечує нормалізацію у функціонуванні суспільно-держ. системи – через дискурси, котрі ґрунтуються на співвідношенні «влади – знання».

А. Гарбадин

НАЙБІЛЬШОГО СПРИЯННЯ ПРИНЦИП – принцип міжнар. екон. відносин, згідно з яким сторони на взаємовигідній основі надають одна одній пільги та переваги стосовно митних зборів під час ввозу або вивозу товарів, ін. правил зовнішньоторгових операцій, створюючи преференційні режими. Один із головних принципів у діяльності Світової організації торгівлі (раніше – ГАТТ).

Режими найбільшого сприяння (преференційні режими) мають на меті ліквідувати перешкоди у взаємній торгівлі країн-учасниць інтеграційного процесу, сприяють міжнар. екон. відносинам в інтересах країн, що розвиваються чи потребують екон. допомоги. Держави, котрі надають пільги, преференції називають бенефіціарами, вони занесені до списку держав-бенефіціарів Всезагальної системи преференцій.

Л.Угрин

НАПОЛЕОН БОНАПАРТ (Napoleon Bonaparte, 15 серпня 1769, Аяччо, о. Корсика, Франція – 5 травня 1821, о. Св. Єлени, Британська імперія) – імператор Франції, славетний полководець і держ. діяч. Здійснив чимало реформ, що позначилися на сучасній політ. структурі Франції та Зах. Європи. Розширював межі Франц. імперії, несучи у завойовані держави ідеї Просвітництва, франц. інституційні зразки, нормотворчі моделі. Його батько, Карло Буонапарте, походив зі старовинного шляхетського роду тосканської аристократії, представники якого емігрували на Корсику в XVI ст. Чимало корсиканців виступили проти франц. панування. Рух Опору очолив *П. Паолі*. Родина Наполеона спершу підтримала повстанців, але рух за незалежність не увінчався успіхом, а *Паолі* втік, тоді вона висловила лояльність до французів, а *К. Буонапарте* отримав посаду в податковій службі адміністративного округу Аяччо. Старші сини Жозеф та Наполеон вирушили на навчання до Франції. **Н.Б.** тривалий час відчував себе чужинцем на франц. землі. У 9 років вступив до Отенського ліцею, згодом – військового училища (м. Брієн), потім – до військової академії в Парижі. Коли йому виповнилося 16, помер батько. Родина опинилася у скруті. Попри те, що не був найстаршим сином у родині, посів місце глави сім'ї, взявши на себе основний обов'язок її утримання. Був здібним учнем, вирізнявся здобутками у математиці. Як згадує у записках сам **Н.Б.**, він з дитинства вирізнявся безлюдністю і замкненим характером. Все ж ніколи нікому не давав нагоди насміхатися над собою. Мав хвацьку вдачу, випромінював потенціал, що змушував ін. поступатися йому дорогою. Відразу ж після

навчання у військовій академії став молодшим лейтенантом артилерії. Практично був людиною, яка зробила себе сама. Значну увагу приділяв самоосвіті, багато читав, у т. ч. праці з тактики та стратегії. Напередодні Великої франц. революції повернувся до Корсики, де знову спалахнув рух за незалежність. Його очолив той самий *Паолі*. **Н.Б.** щиро захоплювався ним і завзято запропонував тому свої серце і шпагу. Партія *Паолі* наклала на родину **Н.Б.** печать знеславлення і та була змушена залишити острів. Існувала ще одна причина неприязні: **Н.Б.** підтримував зв'язки із Якобінським клубом, який не прихильно ставився до корсиканського лідера і згодом ініціював проти нього ворожу політику. **Н.Б.** повернувся до служби. Першою okazією, де **Н.Б.** виявив свій талант, стала облога фортеці в м. Тулон, що була осідком роялістів, котрих підтримували англійці. Командира батареї було поранено і **Н.Б.** призначили на його місце. Він розробив сміливий план штурму, зосередивши основну наступальну міць на артилерійському ударі. За успішно проведену операцію **Н.Б.** удостоїли званням бригадного генерала. Після взяття Тулону **Н.Б.** зауважили ключові урядові фігури. Так, *М. Робесп'єр* призначив **Н.Б.** командувачем артилерії франц. армії в Італії. Ледь він приступав до виконання службових обов'язків в Італії, як був повалений режим терору, а його очільники (*Робесп'єр, Сен-Жюст, Дантон*) страчені. Молодого **Н.Б.** відсторонили від командування і заарештували. Згодом, коли воєнні пріоритети Республіки виявили гостру потребу в вишколених кадрових офіцерах, його звільнили, але не відновили у чині. Новий уряд – Директорія – запропонував йому керувати придушенням повстання у Вандеї. **Н.Б.** відмовився. У цей час він повернувся до Парижа і зазнав нужду, отримуючи мізерну платню. **Н.Б.** заглибився у науки. Непевна доля **Н.Б.** викристалізувалася, коли до нього звернулися керівники Директорії, попрохавши захистити Конвент і відстояти республіку. Саме тоді визрів заколот, натхненний роялістами, які прагнули здійснити переворот і відновити монархію. Серед керманічів не виявилось харизматичних особистос-

тей, котрі б впливали на широкі верстви і могли забезпечити довготривалий сусп. поступ. На відміну від якобінців – еліти тигрів, термідоріанці виражали відверто лисячу вдачу, причому наймогутніші представники партії (*Баррас, Фрерон, Тальєн*) були втіленням всіляких типів розпусти. Звитягу та воєначальницький хист генерала **Н.Б.** пам'ятали з часу взяття Тулону, саме йому й доручили не допустити перевороту. **Н.Б.** справився з завданням. В історії ця сторінка життя названа «свист картечі». **Н.Б.** одружився з Жозефіною, вдовою віконта Богарне. Їхні подружні відносини були складними й неоднозначними, проте, безсумнівно, що в особі Жозефіни **Н.Б.** знайшов щирого друга і зберігав до неї найсильніше почуття. Його призначили командувачем франц. армії в Італії. Прибувши на місце призначення, **Н.Б.** застав армію в жалюгідному стані. Погано одягнені, ненагодовані, недоозброєні, вони нагадували ватагу розбійників. Однак **Н.Б.** знайшов натхненні слова, котрі підбадьорили вояків і вдихнули у них переможний, незборимий дух. За короткий час кампанія, проведена ним, сприяла повній домінації Франції у цьому регіоні Середземномор'я, австрійці були витіснені, а військові дії продовжувалися лише на морі супроти англійців. Під час військових дій в Італії він дедалі частіше поводився як самостійний лідер. Маленький капрал – так його називали солдати – почав виявляти риси політика. Це вселяло страх в очільників уряду. Не відомо, що б сталося з амбіційним командиром, якби той сам не запропонував розв'язку ситуації. Він висловив пропозицію завоювати Єгипет, основну колонію Англії на Середземному морі, та перекрити їй шлях до Індії. Цю пропозицію з радістю ухвалили. Так **Н.Б.** повів військо до берегів Африки, на зустріч найзапеклішому, доленосному ворогові – Британській імперії. Хоча мета єгипетської кампанії не була досягнута – Англія зберегла панування на морі, особистий вплив і політ. вага **Н.Б.** нечувано зросли. Дні Директорії добігали кінця – проти Франції сформувалася друга міжнар. коаліція. Після повернення додому **Н.Б.** взяв правління в свої руки, легко скинувши попереднє керівни-

цтво, заснував консулат і став першим консулом, зосередивши усі виконавчі повноваження. 1804 р. **Н.Б.** проголосив себе імператором Франції. Наступні роки Франц. імперія зазнавала розквіту і до 1807 р. стала найбільшою імперією світу. **Н.Б.** замислився над спадковістю своєї влади. Оскільки з *Жозефіною* у нього не було дітей, він розлучився з нею і почав пошуки нової дружини. У виборі зупинився між донькою рос. імператора *Павла I Єкатериною* та донькою австр. імператора *Марією-Терезією*. Попросивши руки першої, він отримав відмову, зате щасливо одружився з другою. У цей час зірка Наполеона сяяла найяскравіше. Здавалося, навіть сам він був засліплений славою, яку отримав за численні успішні походи. Аустерліц, Єна, Маренго – **Н.Б.** підкорив практично всю Європу. Лише острівна Англія лишалася не скореною, і Росія наважувалася чинити спротив політиці імператора. **Н.Б.** усвідомлював, що летить на шаленій висоті, але не міг спинитися. «У годину небезпеки всі відвернуться від мене», – згадував він свої тодішні перестороги на о. Св. Єлени. Вони виявилися фатально пророчими. 1812 р. **Н.Б.** зібрав 600-тисячну армію і вирушив на Росію. Лише 1/3 її частину становили французи, решту – нац. корпуси різних країн імперії. Перейшовши Неман, франц. армія попрямувала у глиб Росії, практично не знавши опору. Росіяни практикували тактику випаленої землі, намагаючись ослабити ворога, відкладаючи генеральну битву. Вона відбулася недалеко Москви під м. Бородіно. У запеклій баталії великі втрати мали обидві сторони. Проте перемогли французи. Рос. армія відступила, відкриваючи дорогу до Москви. **Н.Б.** зупинився, очікуючи, коли йому винесуть символічні ключі від столиці, як це відбувалося до того з усіма містами, котрі він завойовував. Однак цього разу все відбулося інакше. Москва виявилася порожньою, її покинули усі мешканці. Першої ж ночі, після того як французи зайняли рос. столицю, спеціальні бригади російських диверсантів підпалили склади. Місто згоріло. **Н.Б.** допустився помилки, залишаючись у зруйнованій Москві майже місяць. Він писав листи з пропозиціями миру, але росіяни за-

тягували час. Впродовж короткого періоду затишшя розгорнулася партизанська війна, постачання армії продовольством значно погіршилося. Наступили ранні холоди, **Н.Б.** мусив відступати. Головнокомандувач рос. армією *Михайл Кутузов* доклав усіх зусиль, аби **Н.Б.** не зміг звернути на Калузьку дорогу, а відступав назад спустошеною Смоленською дорогою, якою прийшов. Вихід з Росії став цілковитою поразкою. Велика армія розвалювалася. Голод, люті морози, напади партизанських загонів доконали її. У Парижі в цей час відбулася спроба перевороту. **Н.Б.** передав командування перед відступом маршалу *Мюрату*, а сам таємно відбув до Франції. Наслідком невдачі рос. походу став крах Франц. імперії та непереможної ходи **Н.Б.** Проти нього виступили об'єднані сили європейських монархій, що, врешті-решт, призвело до його зречення та заслання на о. Ельба. Провівши у вигнанні рік, **Н.Б.** здійснив втечу і повернув собі владу. Його владарювання тривало рівно 100 днів. Другого зречення спричинила поразка у битві під Ватерлоо, де ключову роль відіграв англ. військовий командувач *А. Веллінгтон*.

О. Сорба

НАУКИ СОЦІАЛЬНІ – напрям у структурі знання, що виник на перетині дискурсів гуманітарних та природничих наук і зорієнтований на вивчення розмаїття сусп. буття. Сфера **Н.с.**, згідно з *І. Валлерстайном*, початково охоплювала три дисципліни – економіку, соціологію та політологію. **Н.с.** з'явилися значно пізніше, ніж природничі й гуманітарні науки, котрі прийнято було класифікувати відповідно до об'єкта їхнього вивчення. Гуманітарними називають клас наук, які представники Баденської школи неокантіанства означували «науками про культуру» (*В. Віндельбанд, Г. Ріккерт*), а представник філос. напряму «філософія життя» *В. Дільтей* назвав «науками про дух» (на відміну від «наук про природу», предметом вивчення котрих були об'єкти фізичного світу). На думку *Г. Ріккерта*, для природничих наук характерний аристотелівський тип утворення понять – з огляду закону, узагальнення, коли поняття містить ознаки, спільні для низки об'єктів. Скажімо, за вивчення траек-

торії падіння тіла не має значення, що падає, – камінь, пір'їна чи щось ін. У природничих науках пізнати предмет – означає підвести його під загальний закон. Це – генералізуючий, узагальнюючий метод. Для гуманітарних наук головним постає індивідуалізуючий метод утворення понять, оскільки дослідника цікавить у предметі одичне, індивідуальне, яке для представника природничих наук видається несуттєвим. У гуманітарних науках, та й у природничих, дійсність також розпадається на суттєве і несуттєве. Однак принцип відбору суттєвого ін.: для природничих наук – виявлення загального, для культури – приналежність до цінностей. Унікальністю явища у фізичному світі можна нехтувати, а в світі культури всяке одичне явище – унікальне, його не можна замінити ін. подібним. Безсумнівно, природничі науки також використовують одичні факти (напр., спостереження за планетою Сонце), але їх завжди можна замінити ін. фактами (розглядати планети взагалі). У «науках про культуру» здійснюється індивідуальне утворення понять: фіксуються неповторні факти, котрі нічим не можна замінити (смерть *Сократа*, завоювання *Наполеона* тощо). Специфіка предмета визначає і специфіку засобів, методів гуманітарного пізнання. В. Дільтей для двох класів наук – «наук про дух» та «наук про природу» – виокремив відповідно дві методології – «розуміння» та «пояснення». Суть стратегії «розуміння» полягає в конструюванні змісту певного явища, а головна особливість стратегії «пояснення» – у використанні наявних знань для отримання нових (наук. передбачення). Між гуманітарними та природничими науками, за *І. Валлерстайном*, спостерігались два варіанти розколу – жорсткий і м'який. Адепти жорсткого варіанта розколу вважали, що користь приносять лише їхні дослідження, опоненти ж займаються непотрібною справою. Тому висувалась пропозиція стосовно розподілу сфер пізнання: природничим наукам – істина, гуманітарним – добро і краса. Адепти м'якого варіанта розколу, який триває дотепер, вважають, що необхідно йти на компроміс, домовлятися про відмінності. Паралельно змінюється

світ-система, до чого призводить Велика франц. революція, заклавши основи епохи сучасності, доміантними ідеями якої стали два основних постулати: 1) зміни – це норма; 2) ідея нар. суверенітету. Поєднання цих двох ідей, вважає *І. Валлерстайн*, сприяли появі третього напрямку в структурі знання – виникненню соц. наук (поряд із природничими та гуманітарними). Відповідно у кін. XIX ст. виникають три соціальні дисципліни, котрі займаються сучасністю: економіка, політологія та соціологія. Ці дисципліни стали породженням ліберальної ідеології, що виокремилася три головні сфери життя: 1) ринок (економіка); 2) державність (політологія); 3) громадян. сусп-во (соціологія). Саме ці три сфери, які необхідно було вивчати, *І. Валлерстайн* називає маркером сучасності. **Н.с.** (політологія, економіка та соціологія) не винайшли свого методу пізнання, їх «розривало» між природничими та гуманітарними науками. Переваги методу природничих наук «пояснення» для політ. наук полягають, з одного боку, в тому, що він дає змогу здійснювати передбачення, оскільки логічна структура передбачення і «пояснення» подібні. Хоча надмірне захоплення стратегією «пояснення» не враховує розмаїття політ. світу. З ін. боку, вельми евристичним для політ. наук видається використання методології «розуміння». Саме така методологічна стратегія здатна адекватно відобразити соціокультурні реалії, котрі значно впливають на політ. життя. Використання в **Н.с.** лише однієї методолог. стратегії здатне призвести до викривлених результатів. Натомість їхнє поєднання (і стратегії «пояснення», і стратегії «розуміння») сприятиме ґрунтовнішому висвітленню динамічної політ. реальності. Сьогодні клас **Н.с.** суттєво розширився. Так, в Україні до напрямку підготовки «Соціальні науки, бізнес та право», за яким здійснюється підготовка фахівців у вищих закладах освіти, належать такі галузі знань: соціально-політ. науки; міжнар. відносини; журналістика й інформація; право; економіка та підприємництво; менеджмент і адміністрування. Кожна з означених галузей знань містить власний перелік наук. дисциплін, що входять до **Н.с.**

Г. Куц

НАЦИСТ – 1) прихильник нацизму (націонал-соціалізму) – тоталітарної ідеології Третього рейху, в основу якого покладена ідея расової зверхності нім. нації; 2) член Націонал-соціаліст. робітничої партії Німеччини (1933–1945), згодом – прихильник або член будь-якої нацистської партії; 3) прихильник політ. доктрини, що заперечує рівність рас та націй і пропагує ідею про зверхність «вищих» рас над ін. «неповноцінними», визнає верховенство держави її цілей над інтересами особистості; 4) в ідеологічному дискурсі часто використовують у негативній конотації для означення націоналіста або радикального націоналіста.

Л. Угрин

«**НАЦІОНАЛІЗМ**» – праця укр. мислителя, громадського та політ. діяча, засновника інтегрального націоналізму *Д. Донцова*, яка вийшла у світ 1926 р. За твердженням ученого, починаючи з XVIII ст. в Європі відбувся поділ на 2 частини: в одній панувала воля, а в ін. – інтелект. Укр. політ. мислителі й діячі XIX ст. апелювали до інтелекту, раціоналізму, тому й не досягли успіху в нац. визволенні. У XX ст. назріла потреба в такому націоналізмі з головною рушійною силою – волі як інстинктивного прагнення нації до життя, влади і панування. Воля має бути зорієнтована на боротьбу за поширення укр. ідеї та нац. визволення. Націю *Д. Донцов* розглядав у вигляді об'єднання мільйонів воль довкола спільного ідеалу панування певної етнічної групи над територією, отримала в спадщину від батьків, котру хоче залишити своїм дітям. Розуміючи, що традиції минулого українців не дуже сприяють державотворенню, мислитель переорієнтовує увагу на майбутнє. Головною ознакою нації є ідеал політ. володарювання та держ. незалежності. Саме поява нації, її прагнення до самостійного політ. життя – необхідна передумова створення власної держави. Б-ба за формування нації та держ. незалежність повинна ґрунтуватися на романтизмі, фанатизмі й аморальності. Романтизм є догматичним, отже, релігійним за характером відчуттям, що в історії часто постає у формі різних легенд і міфів. Фанатизм впливає з релігійного характеру догматизму, оскільки віруючі сприймають свої

ідеї правдою, обов'язковою для всіх. Фанатизм – аморальний, він суперечить буденній моралі, оскільки звичайні люди керуються у діях не загальнонац., а передусім власними інтересами, що виправдовує існуюча мораль. Аморальність у політиці означає можливість використання будь-яких засобів для досягнення політ. цілей. Необхідною умовою нац. поступу, перетворення маси на націю учений вважав формування нац. політ. еліти як державотворчого елемента. Цей елемент *Д. Донцов* називає по-різному: аристократією, провідною верствою, ініціативною меншістю, правлячою кастою. Розглядаючи головну причину всіх іст. бід українців, мислитель зазначає: вона полягає не в географічному розташуванні України; не у власне нац. свідомості широких мас, а у виродженні державотворчого елемента, відсутності своєї провідної верстви. У найвідповідальніші іст. моменти укр. еліта виявлялася не гідною власного народу і свого призначення. Тому першочергове завдання укр. націоналізму – формування саме провідної верстви, гідної завдань, що постають перед нацією. Провідна верства має визначитися своїм окремим становищем у сусп-ві й своєрідними, лише їй притаманними, державотворчими функціями. Маси не можуть творити державу, бо їхнім покликанням є фізична праця, і вони прив'язані до землі як до засобу виробництва. Це люди земних інтересів та земної праці, котрі приносять сусп-ву користь тим, що сумлінно виконують своє призначення. Правляча ж верства – аристократи духу, для яких земля – передусім арена б-би та захисту інтересів усього сусп-ва. Аристократ бореться за землю й віддає за неї життя. Межі своєї землі він встановлює не плугом, а мечем. Окрім відчуття духу землі, для належності до провідної верстви необхідні ще й ін. ознаки. Це, по-перше, – шляхетність, що постає в домінуванні духовного над матеріальним, прагненні до високих ідеалів, цінуванні ідеалів честі, слави й морального обов'язку. По-друге, – мудрість, здатність до розуміння тих одвічних законів, на котрих тримається світ загалом і сусп-во зокрема. По-третє, – мужність, яка виявляється здатністю жертвувати життям в ім'я за-

гального блага, виконувати своє призначення, незважаючи ні на що. Методом реалізації провідною верствою ідейних настанов інтегрального націоналізму, за *Донцовим*, мало бути «творче насильство», тобто орієнтація на примус у процесі боротьби за держ. незалежність.

Г. Шипунов

НАЦІОНАЛІСТ – 1) особа з розвиненим почуття приналежності до народу-нації, об'єднаної іст., лінгвістичними, релігійними зв'язками, яка ідентифікується з певною територією, нац. державою або прагненням до політ. самовизначення; 2) прихильник і послідовник ідеології чи світоглядних принципів націоналізму, основні серед котрих – пріоритет нац. цінностей, її культури й історії нації; визнання нації джерелом політ. влади (суверенітету) та умови свободи і самореалізації особи; 3) член або симпатик нац., націоналістичних партій чи рухів, готовий пропагувати і боротися за політ. незалежність своєї нац. групи; 4) виборець, що підтримує, голосує за нац. (націоналістичні партії) чи рухи; 5) людина, яка проповідує відданість своїй нації та діяльність на її благо, захист її цінностей; дотримується їх; у цьому сенсі синонімом використовують поняття «патріот»; 6) в ідеологічному або повсякденному дискурсі, у ЗМІ поняття «націоналіст» часто емоційно забарвлене й неправомірно ототожнюється з людиною, що керується ідеями радикального етноцентризму, нац. ізоляціонізму, фашизму.

Л. Угрин

НАЦІОНАЛЬНІ МЕНШИНИ – спільнота людей, яка сформувалася внаслідок відриву від своєї іст. батьківщини (але підтримує міцні й тривалі зв'язки з нею), проживає на території ін. держави чи в ін. культ./полікультур. середовищі, відрізняється від більшості населення етнічними, мовними, реліг. та ін. самобутніми рисами, об'єднана почуттями солідарності, свідомо своєї ідентичності й прагненням її зберегти. Нац. меншина формується впродовж кількох поколінь, належність до неї передається за принципом походження і має пріоритетність над ін. чинниками та моделями ідентифікації.

Нац. меншини вирізняються також прагненням домогтися юрид. та фактичної рівності з більшістю. У суч. демократ. державах нац. меншини наділені основними правами націй – фізичними, етнічними, культурними, екон. правами, а також додатковими – правом компактно проживати у місцях традиційного іст. поселення, уникати депортації, примусового переселення, асиміляції, правом на пропорційне представництво у централізованих держ. фондах. Право на політ. самовизначення нац. меншин може реалізуватися у формі створення нац. рухів, політ. партій, культ. чи територ. автономій, федералізації держави. Прагнення до політ. самовизначення нац. меншин може спричинити виникнення й активізації сепаратистських рухів, етнічних конфліктів, до втручання ін. держав («батьківщин» меншин) у внутрішні процеси країни.

Л. Угрин

НЕГРІ АНТОНІО (італ. *Antonio Negri*, 01.08.1933, Падуя, Італія) – італ. політ. діяч і революціонер, філософ, письменник, публіцист, ідеолог «Червоних бригад» та ін. ліворадикальних протестних рухів. Ще у молоді роки став проф. Падуанського уні-ту в галузі теорії держави. У 1950 р. починає активістську кар'єру як учасник католицької молодіжної організації *Gioventù Italiana di Azione Cattolica (GIAC)*. У 1956 р. приєднується до Міжнар. соціаліст. партії. На поч. 60-х рр. бере участь у видавничій діяльності в жур. «Червоні зошити», що має ліворадикальний зміст і сприяє відродженню марксистських ідей в Італії. У 1969 р. стає одним зі засновників ліворадикальної групи «Робоча влада» (розпущена 1973), потім створює групу «Робоча автономія». **Н.А.** та ще 30 його соратників 7 квітня 1979 р. були заарештовані у Мілані за обвинуваченням у тероризмі та плануванні скинення держ. ладу. «Робочу автономію» з **Н.А.** на чолі визнано «мозковим центром» лівих екстремістів, пов'язаних із терористичним рухом «Червоні бригади», яка викрала та вбила у березні-травні 1978 р. християнського демократа, прем'єр-міністра Італії *Аль-до Моро*. Слідство у справі **Н.А.** та його спільників – одна з найрезонансніших подій в Італії поч. 80-х рр., але до середини

1982 р. обвинувачення з більшості епізодів стало розвалюватися через недостатність доказів. Коли 24 лютого 1983 р. у Римі відкрився судовий процес, список обвинувачень скоротився більш ніж утричі. **Н.А.** на той час став широко відомий, зокрема і як автор п'яти книг, написаних під час ув'язнення. Популярність дозволила йому виставити кандидатуру на парламентських виборах і бути обраним у парламент одночасно від центр. округів Мілана, Рима й Неаполя. Процес був перерваний 8 липня і **Н.А.** покинув рим. в'язницю. Однак, незабаром органи правосуддя ініціювали процедуру позбавлення його депутатського імунітету; напередодні голосування в Палаті депутатів 20 вересня 1983 р., яка дала згоду на його карне переслідування мінімальною більшістю в 300 голосів проти 293. **Н.А.** змушений був виїхати у Францію, де провів 14 р., засідаючи у Раді Міжнар. філософ. коледжу, а з 1984 р. обіймаючи кафедру соціології та політології в Ун-ті Париж-8 у Сен-Дені. Тим часом суд першої інстанції в Римі визнав його винним за окремими пунктами обвинувачення, в т. ч. тероризмі й спробі скинення конституційного ладу, і присудив до 30 р. ув'язнення. Апеляції скоротили згодом цей термін до 13 р. В 1997 р. **Н.А.**, уже всесвітньо відомий філософ, добровільно повернувся в Рим у в'язницю. У 2001 р. він переведений під домашній арешт, а в 2003 р. звільнений, хоча в Італії йому заборонено брати участь у виборах і займатися викладацькою діяльністю у навчальних закладах. **Н.А.** суттєво модернізує положення класичного марксизму, широко використовуючи теорії *А. Грамші* та *Л. Альтюсера*, концепції постмодерністської філософії (*Р. Барта*, *Ж. Бодрійяра*, *Г. Дебора*, *Ж. Дельоза*, *Ф. Гваттари*). Центр. теми його творчості пов'язані із критикою глобалізму, неолібералізму, опору капіталістичній системі. Філософ широко відомий інтелектуальними бестселерами «Пролетаріат і держава», «Імперія», «Множина: війна та демократія в епоху імперії» (останні два – у співавторстві із *М. Хардтом*). У цих працях тотально критикує ідеологію глобалізму як породження всесвітньої Імперії, що становить нову витончену форму капіталізму. З

погляду дослідника, основою політики глобалізму є політика загрози та підтримання напруги – соціально-політ., екон., міжкультурної. Реалізований у такий спосіб світовий порядок має всі ознаки глобальної Імперії. Особливість у тому, що вона управляє світом не шляхом систематичного насилля (це було властиво колоніальним імперіям кін. ХІХ ст. або тоталітарним державам першої половини ХХ ст.), а шляхом культивування страху як потенційної загрози насилля (розгляду світового порядку в контексті встановлення різноманітних «ризиків»). Подібне «імперське» мислення, що побудоване на постійному придушенні волі до опору, насадженні власних ціннісних та правових стандартів, передбачає і необмеженість дій еліти, і мінімальну відповідальність за їхні наслідки. Відбувається заміна політики управління адмініструванням, а сфери публічності – системою нагляду (складовою якої є – мас-медіа – публічність). Головною своєрідністю перегляду марксової теорії у праці **Н.А.** є те, що останній надає ключового значення нематеріальній праці, яка забезпечує створення різноманітних нематеріальних благ (знань, інформації, зв'язків та відносин), призводячи до трансформації ін. форм праці, а також сусп-ва загалом. Нематеріальна праця породжує нові форми соц. у вигляді «мереж, ґрунтованих на комунікації, співробітництві й емоційній прихильності». Завдяки подібній мережній праці та комунікації створюються нові форми соціальної взаємодії, котрі сприяють поширенню сфери загального (комунітарного) і звуження сфери приватного (буржуазного). Перевага розповсюдження нематеріальної праці у тому, що завдяки їй розмиваються межі між робочим і неробочим часом, певна «гнучкість» часу, недовгочасність самої праці. Саме нематеріальна праця є біополітикою у сенсі її спрямованості на створення нових форм сусп. життя. Побудоване у такий спосіб глобальне співтовариство **Н.А.** описує у вигляді множини: воно не відповідає ані поняттю маси, ані поняттю народу, ані класовому розумінню соц. відносин. Центр. поняттям мас. сусп-ва було поняття маси як «розпливчастого однакового конгломерату». На зорі розвитку

капіталістичних відносин об'єднувальним поч. стало поняття народу як певної єдності ідентичностей. Отже, множини є цілковито віртуальним утворенням, що виникає унаслідок залучення у символічне виробництво. Головна особливість множини – «плюральність, яка не піддається спрощенню», бо остання складається із гранично індивідуалізованих соц. суб'єктів – сингуляріїв (лат. *singularity* – окремий, особливий). Дихотомія «сингулярій – множина» близька дихотомії «індивід – сусп-во». Проте тут не існує протиставлення цих двох соц. понять, адже принцип плюральності, на чому побудована й існує множина, унеможлиблює всілякі протиставлення. Члени маси ніколи не виявляють себе як сингулярії, тобто особистісно. Вони завжди ототожнюють себе з певною цілісністю. Сингулярії, навпаки, уявляють себе у розрізненні, об'єднуючись лише на засадах умовної спільності «загального», на відміну від «спільного» ін., традиційних об'єднань (класу, народу, маси тощо). Загалом праці **Н.А.** мали важливе значення для активізацій дій багатьох протестних рухів. Однак, незважаючи на визвольний контекст його ідей, простежуємо певний утопізм у розумінні філософом шляхів вирішення реально існуючих протиріч глобалізації. Так, демократію учений розглядає як радикальний вираз і свободи, і рівності – без обмежень. Причому лише «множина виявляється єдиним соціальним суб'єктом, здатним реалізувати ідею демократії, що розуміється як управління кожного кожним». Одночасно актуалізація особистісної відповідальності, індивідуального вибору, критичне ставлення до існуючої соціокультурної ситуації, оригінальне тлумачення соц. процесів, залучення широкого масиву філос., соціол., політол. інструментарію у дослідженнях **Н.А.**, характеризують його як одного з найяскравіших мислителів сучасності.

О. Висоцька

НЕЙТРАЛІТЕТ (нім. *Neutralität*, лат. *neutralis* – нічийний) – 1) особливий міжнародно-правовий статус суверенної держави, яка через одностороннє волевиявлення або міжнар. договір зобов'язується не брати участь у війнах та військових конфліктах,

окрім випадків самооборони, а в мирний час здійснювати політику, що перешкоджає втягуванню її у війну – не вступати у військові союзи та блоки, не допускати розміщення на своїй території іноземних військових баз, не укладати договорів, котрі сприяють екон. або політ. підготовці війни. Права й обов'язки нейтральних держав визначені Гаазькими конвенціями (1907) про **Н.** у сухопутній війні (5-та конвенція) і морській війні (13-та конвенція). Необхідна умова дотримання **Н.** – стан неприєднання або позаблоковості. **Н.** передбачає опору на власні збройні сили, отже, є озброєним **Н.**, позаяк нейтральні країни не лише мають право його захищати, а й зобов'язані це робити відповідно до Гаазьких конвенцій. Розрізняють *евентуальний* і *постійний Н.* Перший обумовлений конкретними обставинами окремих війн; другий передбачає, що країна залишатиметься нейтральною в будь-якій війні. Політика постійного **Н.** вимагає визнання його тими країнами, котрі не вилучають війну з арсеналу засобів своєї зовнішн. політики. Постійний суверенітет є добровільним та самопроголошеним (Швейцарія, 1815; Швеція, 1905; Ірландія, 1938), нерідко зафіксованим у конституції країни (Австрія, 1955). Першою країною, нейтральний статус якої отримав міжнар. визнання, стала Швейцарія (1815). Вона, однак, політику **Н.** у різних формах і з різним успіхом здійснювала з 1516 р., що дає змогу часто визначати його як «традиційний швейцарський нейтралітет». Упродовж XIX і XX ст. у статусі постійного **Н.** утвердилися також Фінляндія (1948), Лаос (1962, на підставі Декларації Міжнар. наради в Женеві з урегулювання лаоського питання), Камбоджа (1991, відповідно до Заключного акта Паризької конф. по Камбоджі), Мальта (1981, відповідно до декларації уряду), Молдова (1994, проголошений в конституції країни), Туркменістан (1995, на підставі резолюції Генеральної Асамблеї ООН). З 1831 по 1919 рр. статус нейтральної держави належав Бельгії, а з 1867 до 1944 – Люксембургу. Намір України «стати в майбутньому постійно нейтральною державою» проголошено ще в Декларації про держ. суверенітет, але лише в Законі «Про засади зовнішн. і

внутрішн. політики» від 01.07.2010 р. законодавчо закріплено статус позаблоковості. У ситуації нездатності гарантувати свою безпеку та наявності іноземних військових баз на території України декларації про Н. і позаблоковість є відображенням невизначеності й багатовекторності зовнішн. політики України; 2) політика держави, спрямована на реалізацію принципів Н. 3) невтручання в суперечку, конфлікт, протистояння або протистояння між двома сторонами.

Л. Угрин

НЕОЄВРАЗІЙСТВО – політ. рух та ідеологія, модернізований варіант доктрини євразійства, що поширився на межі ХХ – ХХІ ст. у Росії та деяких колишніх республіках СРСР. Ідеологія сучасного євразійства найрозробленіша в працях рос. учених *А. Панаріна* й *А. Дугіна*. Н. успадкувало від «староєвразійців» категоріальний апарат, антилібералізм, антидемократизм, ідею геополіт. конкуренції Євразії зі Заходом. Суттєві ознаки й принципи Н. полягають у використанні геополіт. підходу до вивчення сучасних політ. процесів, відмові від провідної ролі православ'я, обґрунтуванні конкуренції з атлантизмом і протидії глобалізму, посиленні уваги до екон. складової сусп. життя. Неоевразійців з попередниками об'єднує те, що всі вони – прихильники культ. партикуляризму й радикальні противники ідеї універсалізму. Останній вважався винаходом зах. европ., за яким приховується прагнення зах. цивілізації панувати над ін. цивілізаціями і світом загалом. В унісон з цими словами звучать застереження неоевразійців: сучасні теорії глобалізації, ідея «нового світового порядку» камуфлюють зазіхання зах., передовсім амер., еліти на світове панування. Коли для євразійців антагоністом був Захід на чолі з романо-германцями, то у неоевразійців образ ворога асоціюється з англосаксонськими державами, морськими за розташуванням, тому вони (за геополіт. логікою) мають інтереси, діаметрально протилежні інтересам континентальних держав. *А. Дугін* надав цій ідеї вигляду «головного закону геополітики», що виражає фундаментальний дуалізм геогр. устрою планети

– протиставлення «телурократії» (сухопутної могутності) й «таласократії» (морської могутності). Не схвалюючи «нав'язуваного Заходом» універсалізму, Н., як і євразійство, наполягає на запереченні ліберально-демократ. цінностей. Євразійці виступали за сильну державу і вважали ліберальну владу «м'якотілою», пасивною, що не відповідає часові, є своєрідним реліктом. Через це вияви толерантності зах. демократій до конкуруючих ідеологій вони розцінювали як вияв їхньої слабкості. З погляду євразійців, сильна держава не повинна допускати існування опозиції до влади. Багатопартійність вони також відкидали, адже окремі партії не здатні врахувати інтереси всього сусп-ва. Як зазначає укр. дослідник *Р. Рукомеда*, вплив Н. на сучасну внутрішн. політику Росії виявляється у виникненні відповідних партій, закріпленні в основоположних держ. документах концепції створення єдиного геополіт. євразійського простору. Н. істотно впливає на зовнішн. політику Росії, що засвідчує намагання Москви сформувати й очолити єдиний геополіт. простір, залучити до нього пострадянські країни та країни Сходу, побудувати автаркічну екон. систему, мінімально залежну від зовнішн. чинників. Має місце протиставлення Н. атлантизму, яка обґрунтовує загострення відносин Рос. Федерації зі Заходом. Існує можливість трансформації Н. на програму інтеграції країн СНД. Вплив Н. на рос. зовнішн. політику також підтверджує присутність його ідей у низці концептуальних і доктринальних документів (Концепція нац. безпеки Росії, Концепція зовнішн. політики Росії та Воєнна доктрина Росії). Неоевразійці сприймають Україну як штучне тимчасове держ. утворення, сформоване антирос. силами. Звідси програма-мінімум доктрини Н. щодо України – відновлення контролю над нею череї підпорядкування укр. зовнішн. політики інтересам Москви, введення до пророс. міжнар. інтеграційних проектів (ЄврАзЕС, ОДКБ, ЄСР та ін.), програма-максимум – повна десоверенізація України або розчленування внаслідок анексії окремих регіонів (Крим, схід. і півд. області).

О. Кукарцев

НЕОЛІБЕРАЛІЗМ – напрям в екон. теорії, що ґрунтується на неокласичній методології, захищає принципи саморегулювання економіки, вільної конкуренції та екон. свободи. Зародився в 30-х ХХ ст, з одного боку, як форма реакції на світову екон. кризу на протигагу кейнсіанізму (Дж. М. Кейнс). З ін. боку, **Н.** постав у вигляді опозиція до ліберальних ідей середини ХХ ст., що пропонував поширення корпоративних тенденцій, соціального партнерства і захисту, поєднуючи конкуренцію із держ. регулюванням. У **Н.** ринок розглядається як ефективна система, що значно сприяє екон. зростанню та забезпечує пріоритетне становище суб'єктів екон. діяльності. Неоліберали заперечують втручання держави в екон. механізми саморегулювання, розглядаючи протекціонізм основною причиною неефективності економіки. На їхню думку, роль держави полягає у створенні умов для вільної дії цих механізмів, охороні, участі в перерозподілі сусп. доходів. Усі форми відносин, у т. ч. взаємовідносини робітників однієї компанії або чл. сім'ї, розглядаються як різновид субринкових відносин. Із огляду філософії **Н.**, існування ринку постає самоціллю, незалежно від його впливу на виробництво товарів і послуг, а функціонування ринкових структур становить фундаментальну основу етики меркантилізму. Найвідоміші школи **Н.**: 1) *англійська*, або Лондонська (абсолютний індивідуалізм; Ф. А. фон Гайек) – ідея спонтанного порядку і розвитку: а) формування автономної економіки на засадах приватної власності, індивідуалізму, конкуренції та невтручання держави; б) активна роль держави у створенні умов для вільного й успішного функціонування економіки; 2) *німецька*, або Фрайбурзька (ордолібералізм; В. Ойкен, Л. Ерхард, В. Ренке, О. Рюстов, А. Мюллер-Армак) – теорія «соціально-ринкового господарства»: а) формування міцного ринкового господарства, ґрунтованого на різноманітних формах власності на засоби виробництва, що конкурують; б) абсолютизація ролі держави у формуванні сприятливого сусп. середовища розвитку економіки та соц. відносин; 3) *французька*, або Паризька (дирижизм; М. Алле, Ж. Рюеф, Л. Арман, Ф. Перр)

– теорія локальних ринків («економіка ринків»): а) формує екон. незалежне сусп-во держава на засадах особливої держ. структурної політики; б) ринкові, конкурентні відносини підпорядковуються загальносусп. інтересам, наслідком чого може бути розбалансування економіки; в) соц. політика держави є похідною від її екон. політики і залежить від успіхів ринкової економіки (комунітаризм); 4) *американська*, або Чиказька (монетаризму; М. Фрідман, І. Фішер, Р. Манделл, М. Флемінг): а) стабілізація економіки державою монетарними засобами; б) екон. збалансованість досягається за умови, коли к-сть грошей в обігу відповідає створеній сусп. вартості; в) баланс бюджетних доходів і витрат – умова та вияв екон. збалансованості, отже, необхідний держ. контроль грошової емісії; г) нац. економіку варто розглядати як ланку світової господарської системи, а тому для внутрішн. збалансованості важливе значення мають міжнар. валютні відносини та контроль за цією сферою; 5) *австрійська* (Л. фон Мізес) – дослідження процесів пристосування в економіці й конкуренції в мінливому екон. середовищі. Л. Мізес виступав проти контролю над ціновою політикою й оплатою праці, низьких темпів приросту грошової маси, оскільки вільні ціни відіграють ключову роль в ефективному функціонуванні ринкової економіки. Монетаризм, продовжуючи традиції класичного ринкового лібералізму, відкинув гасла соц. справедливості як такі, що не можуть бути проблемою держави, оскільки їх реалізацію пов'язано з дестабілізацією економіки. Основна ідея **Н.** полягає в інтенсифікації та глобальному поширенні вільного ринку: й екстенсивно – у міжнар. масштабі, й інтенсивно – на всі сфери сусп. життя. **Н.** – своєрідне ідеологічне підґрунтя глобалізації, яка здатна забезпечити наднац. поширення передових технологій, координацію дій нац. і транснац. корпорацій (МВФ, СОТ, СБ тощо). Проте саме цей аргумент є основним предметом критики неоліберальної екон. політики, нездатної розв'язати проблеми кризових економік, значного падіння стандартів у сфері праці, критичного стану довкілля.

О. Сорба

НЕОМАРКСИЗМ – суспільно-філос. та ідейна течія сусп. думки, що так чи інакше використовує теорет. спадщину *К. Маркса* разом із ін. ідейними традиціями – неогегельянства, віталізму, екзистенціалізму, неофрейдизму, структуралізму і под. Це сукупність інтерпретацій, критичного переосмислення й адаптації положень марксизму до суспільно-політ. умов ХХ ст. та їх протиставлення радянській практиці «реального соціалізму» (марксизму-ленінізму і сталінізму). Його основоположники – *Г. Лукач* (1885-1971), *К. Корш* (1886-1961) та *А. Грамші* (1891-1937). В основі **Н.**, з одного боку, міститься, звинувачення марксизму в негуманності, ігноруванні людини, розгляд її лише як засобу класової боротьби, а з ін. – прагнення гуманізувати марксизм, поставивши в центр філософії та політології людину. В межах цієї течії сформувалися два основні напрями. Перший, «діалектико-гуманістичний», ґрунтується на ранніх гуманістичних поглядах *Маркса* («Екон.-філос. рукописи 1844») і поєднує неогегельянство, фрейдизм та екзистенціалізм. Тут виокремлюються такі підходи: 1) *Франкфуртська школа* (*Т. Адорно*, *М. Горькаймер*, *Г. Маркузе*, *Е. Фромм*, *В. Бенямін*, *Ю. Габермас*), яка критикує індустріальне сусп-во за монолітну безкласову тоталітарну сутність, технократизм, культуру споживання; 2) *фрейд-марксизм* (*В. Райх*, *Г. Маркузе*, *Є. Фромм*) – розглядає доповнення соціальної революції сексуальною, а також революційною місією маргінальних груп (студенти, безробітні, люмпен, нац. меншини); 3) *екзистенціалістський марксизм* (*Ж.-П. Сартр*, *М. Мерло-Понті*, *К. Касторіадіс*, *К. Лефор*) – акцентує на людській суб'єктивності, проблемах відчуження та відтворення цілісності людини, розгляді її не через сусп. відносини, а крізь власне існування; 4) *феноменологічний марксизм* (*Е. Пачі*, *П. Піччоне*, *Роватті*, *Дж. Вігореллі*) – заміна комунізму інтерсоціалізмом, сусп-во ґрунтується на суб'єктивно-об'єктивних відносинах; 5) *марксистський історизм* (*А. Грамші* та його послідовники *Н. Баладоні*, *Л. Группі*, *Е. Серені*) – на основі розгляду філософії як «філософії практики» (*Грамші*), заперечує поділ марксистської філософії на діалектичний та іст. матеріалізм;

6) *будапештська школа* (*А. Хеллер*, *М. Вайда*, *Д. Маркуш*, *Ф. Фехер*) – послідовники ранніх поглядів *Д. Лукача* («Історія і класова свідомість»), згідно з котрими діалектику розглядають як взаємозв'язок і взаємоперехід об'єкта і суб'єкта; 7) «*Праксіс*» (*Г. Петрович*, *П. Враніцький*, *М. Канрга*, *Р. Сунек*, *М. Маркович*, *С. Стоянович*) – школа, що сформувалася довкола однойменного югосл. журн. у Загребі й розглядає поняття практики як фундаментальне підґрунтя відносин між суб'єктом і об'єктом; 8) «*філософія надії*» та «*онтологія ще-не-буття*» (*Е. Блох*) – загальна концепція розвитку світу, де нероздільний суб'єкт і об'єкт розділяється і пізніше знову об'єднується. В основу другого напрями, «сцієнтистського», покладено прагнення зробити загальнофілос. теорії марксизму конкретну науку, методологію пізнання і конкретну модель зміни світу. Найважливішими в цьому сенсі є пізні розв'язки *Маркса*, методологія дослідження сусп-ва і розгляд її як підвалиною для наук, вивчення моделей майбутнього розвитку людства. Тут виокремимо головні підходи: 1) «структуралістський марксизм», або «альтюзеріанство» (*Л. Альтюзер*, *М. Годельє*, *Н. Пуланзас*, а також послідовники *Л. Альтюзера* – *Е. Балібар*, *Д. Лекур*, *П. Реймон*) – марксизм має розглядатися наукою, відмежуватися від філософії суб'єкта, телеологічної діалектики *Г. Гегеля*, ідеології й емпіризму. Концепція «наддетермінації» – ідея про те, що екон. протиріччя в сусп-ві повинне розв'язуватися за допомогою політики; 2) погляди *Г. делла Вольпе* і його послідовники – протиставляючи науку (абстракції) і філософію (загальна методологія), вони розглядають марксистське вчення про сусп-во як окрему науку; 3) аналітичний марксизм (*Дж. Коен*, *Дж. Елстер*, *Дж. Ремер*) – на засадах сучасних методів (математичне моделювання, ігор теорія і под.) намагаються розглядати вчення про сусп-во як науку. На макрорівні запропонована концепція співвідношення виробничих сил і виробничих відносин, базису і надбудови, на мікрорівні – дослідження поведінки індивідів. Сформувався також самостійний політолог. напрям, що адаптує соц. філософію *Маркса* до сучасних політ. проблем – перспективи

взаємовідносин розвинутих країн і країн, яку розвиваються, ядерна катастрофа, боротьба за емансипацію жінок, екологічні проблеми та ін., котрі вирішуються в руслі марксистської методології або використовують традиції марксистського категоріального апарату. Такі дослідження постають наук. основою т. зв. руху нової епохи, або теорії «нових лівих» (П. Руссел, Д. Шпінглер, П. Андерсон, Д. Горовіц, К. Д. Вольф та ін.). В англосакс. країнах **Н.** розвивається переважно як особлива тенденція у галузях соціології, політекономії, що мала виражену антипозитивістську спрямованість (А. Гоулднер, Ч. Р. Мілс, П. Баран).

О. Сорба

НЕОНАЦИСТ – 1) член або прихильник відроджених у другій пол. ХХ ст. спочатку у Німеччині, відтак в ін. європейських державах та Росії нацистських рухів та партій; 2) прихильник доктрини та світогляду про вищість європейських (слов'янських) народів, активний противник міграції з третього світу та гомосексуалізму; часто вирізняється готовністю до радикальних методів та засобів відстоювання своїх позицій.

Л. Угрин

НЕПОТИЗМ (лат. *nepos (nepotis)* – онук, нащадок, племінник) – фаворитизм, що наділяє певних осіб (родичів, друзів) перевагами під час працевлаштування, здобуття статусних положень, незалежно від їхніх фахових якостей. **Н.** з'явився в Середні віки, коли Папа Римський роздавав церковні посади родичам, насамперед – племінникам, звідси і назва **Н.** У сучасній політиці також зазначають існування **Н.**, він притаманний для багатьох, у т. ч. демократ. держав. Найпоширеніші приклади – надання посад у чиновницьких структурах, бізнес-організаціях. В Україні **Н.** властивий також у процесі формування виборчих списків кандидатів на різних рівнях виборів. У Конвенції ООН **Н.** вважається виявом корупції, що завдає шкоди сусп-ву та державі. Головна небезпека **Н.**: людина обіймає нові посади або переваги не через високі фахові здібності, а внаслідок причетності до певного середовища. Дуже часто особи не мають належних професійних навичок і якостей для вико-

нання обов'язків на цих посадах. Приклади **Н.**: призначення на посади дружин, дітей відомих політиків (США), введення до виборчих списків членів сім'ї, водіїв та ін., призначення на держ. посади й у бізнес-секторі родичів (Україна, Росія). В Україні ситуація з **Н.** сприяє встановленню кланових відносин, адже представники різних політ. сил часто пов'язані родинними путями, що перетворює політ. систему на клубок заплутаних родинних взаємин, не сприяє ефективності представницьких ін-тів, у т. ч. партій.

О. Дащаківська

НЕРІВНІСТЬ СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНА – неоднакове соціальне і політ. становище людей, їхня нерівноправність у сусп-ві. Методолог. аспекти дослідження **Н.с.-п.** відображені в працях О. Конта, К. Маркса, Г. Моски, В. Парето, П. Бурдьє, Е. Дюркгайма, Дж. Ролза, П. Сорокіна та багатьох ін. **Н.с.-п.** сприяла появі егалітаризму (франц. *egalite* – рівність) – концепції, де проповідується необхідність рівності як принципу організації сусп. життя. Егалітаризм теорет. обґрунтовано в працях Дж. Локка, Т. Гоббса, Ж.-Ж. Руссо та ін. мислителів. Рівність була одним із гасел бурж. революції. Однак егалітарні теорії є утопічними, оскільки нерівність у соц., політ. та в ін. сферах сусп. життя цілком усунути неможливо. Коли нерівність не є такою, яка підриває стабільність сусп-ва, то вона може виконувати позитивні функції, оскільки сприяє змагальності суб'єктів політ. та соц. процесів, а отже і розвитку сусп-ва. **Н.с.-п.** існує в кожному сусп-ві, але міра нерівності, вияви та її сприйняття неоднакові в різних країнах та на різних етапах розвитку сусп-ва. Соціальна і політ. нерівність взаємопов'язані. Ю. Красін називає 3 основні чинники впливу соціальної нерівності на політ. сферу: соціальна нерівність поляризує сусп-во, концентруючи на одному полюсі політики апатію і пасивність, а на ін. – прагнення монополізувати і закрити для громадськості сферу прийняття політ. рішень; соціальна нерівність маргіналізує знедолені верстви сусп-ва, підштовхуючи їх до нелегітимних форм протесту. Позбавлені можливості артикулювати і захищати свої інтереси у публічній сфері вони ста-

ють соціальною базою політ. екстремізму; соціальна нерівність культивує в сусп-ві атмосферу, що підриває підвалини соціальної справедливості та загального блага; руйнуються моральні основи демократії. Соціальна нерівність такої великої соціальної групи як нації може виявлятися в рівнях доходів, статусі представників певної нації, що обумовлений доступом до певних посад, влади, ін-тів освіти. Ті нації, нац. меншини, котрі зазнають утисків у соціальній, екон., політ. системі, виявляють своє незадоволення. Міжнац. конфлікти передусім зумовлені саме **Н.с.-п.** Тоді, коли **Н.с.-п.** сприймається як несправедлива, то вона створює загрозу для збереження соціально-політ. стабільності, призводить до формування протестних суспільно-політ. рухів, інколи до неконвенціональної політ. участі. **Н.с.-п.** – один із чинників, що спричиняє виникнення терористичних організацій. **Н.с.-п.** може сприйматися як допустима і недопустима. Недопустимою вона стає, коли виникає великий розрив у доходах і можливостях людей мати доступ до певних сусп. ресурсів, впливати на політику. Держава, політ. еліта зацікавлені в легітимізації влади, тому повинна намагатися мінімізувати **Н.с.-п.** В Україні спостерігається зростання **Н.с.-п.** та поява нових її видів. Соціальна нерівність виявляється насамперед в майновому розшаруванні населення, загострення проблеми бідності. Політ. нерівність – наслідок олігархізації влади. Критерії визначення **Н.с.-п.** такі: відмінності в доходах, рівнях освіти; участі у владних відносинах, близькість до центрів прийняття політ. рішень; наявність фінансових ресурсів впливу на публічну політику, що дає змогу формувати пріоритети політ. порядку денного; існування потужних і добре фінансованих лобістських структур; пряме і непряме маніпулювання ЗМІ тощо. **Н.с.-п.** впливає на самопочуття громадян, самоідентифікацію населення, соціально-політ. стабільність, рівень легітимності влади. Крім підвищення напруженості в сусп-ві, зростання незадоволення населення умовами життя, конфліктності, **Н.с.-п.** може приводити й до ін. наслідків. У кін. 1960-х рр. амер. і англ. учені констатували появу нової соц. групи,

яку вони назвали „андерклас“. Це поняття застосовують для визначення найбідніших груп населення. Воно змінило поняття „паупери“ та „люмпен-пролетаріат“. Андерклас – це „пасивні бідні“, ті, хто відмовляється брати участь у політ. процесі (не голосує на виборах, не бере участі в організаціях громадян. сусп-ва); ті, хто перестав шукати роботу або й не шукав; ті, хто тривалий час отримує соціальну допомогу з програми соціальної забезпечення. Головні ознаки андеркласу – бідність, екон. залежність від держави, патерналізм, соціальна депривація, виведення зі соц. мереж, ринку праці, домінуючої культури, втрата норм і зв'язків усередині співтовариства, втрата групової сусідської самоідентифікації, руйнування загальноприйнятих соц. ін-тів та взаємовідносин. Зростання соціально-політ. нерівності сприяє розвитку авторитарних тенденцій і відчуження сусп-ва від влади, а тому в країнах, що стали на шлях демократизації, мають бути вироблені механізми регулювання соціально-політ. нерівності.

О. Кіндратець

НИЖЧИЙ КЛАС (англ. *underclass*) – клас, до якого зах. дослідники зараховували завідомо антисоціальні елементи (неповнолітніх правопорушників, відрахованих зі шкіл учнів, наркоманів, матерів-одиначок, котрі живуть на допомогу, грабіжників, злочинців, сутенерів, торговців наркотиками, жебраків і под.). Швед. економіст Г. Мюрдаль у 1963 р. визначив **Н.к.** як «обмежений у своїх інтересах клас, що складається з безробітних, непрацевдатних і зайнятих неповний робочий день осіб, котрі з більшим або меншим ступенем безнадійності відділені від сусп-ва загалом, не беруть участі в його житті й не дотримуються його прагнень і успіхів». Саме в цьому сенсі використовує поняття **Н.к.** В. Іноземцев. На його думку, найближчі десятиріччя основними сторонами нового соціального конфлікту здатні стати високоосвічена еліта сусп-ва і ті соціальні групи, представники яких не можуть знайти адекватного застосування в умовах експансії високотехнологічного виробництва. Останніх доцільно зарахувати до **Н.к.** І це не лише дуже знедолені прошарки сусп-ва, а й усі

громадяни, котрі перебувають за межею бідності, а також ті, хто отримує сьогодні дохід, що не перевищує половини доходу середньостатистичного індустріального працівника, зайнятого весь робочий день. За такого підходу до цієї категорії осіб варто зарахувати не менше 1/3 населення розвинутих постіндустріальних країн. Подане тлумачення **Н.к.** використовують насамперед для адекватного протиставлення його класові інтелектуалів. Зараховуючи до останнього найзабезпеченіші 20% населення, *В. Іноземцев* поділяє решту 80% на 2 нерівні групи. Одна з них становить **Н.к.**, який містить 13 – 15% населення, що перебуває за межею бідності (сюди введені й представники декласованих груп), а також бл. 15% населення, чії доходи не перевищують половини середнього доходу сучасного найманого робітника. Ін. 50% формують середній клас, що у процесі становлення інформ. господарства піддається активній дезінтеграції. Як результат – його більшість переходить у майнову верству, близьку до **Н.к.**, а відносно нечисленна поповнює вищі страти сусп-ва. У такій інтерпретації **Н.к.** не є чимось вилученим зі сусп. життя; навпаки, саме консолідація і формування самосвідомості **Н.к.** здатні в майбутньому стати чинниками наростання соціального конфлікту. Отже, становлення ґрунтованого на знаннях сусп-ва породжує стійкі соціальні групи: контролюючі інформацію і знання – клас інтелектуалів; відчужені від них – **Н. к.** Окрім цього, що в останні роки **Н.к.**, як і клас інтелектуалів, стає значною мірою спадковим. Виокремлюються такі можливі перспективи **Н.к.**: 1) процеси майнового й соціального розшарування найбільше зумовлені технологічною революцією останніх десятиріч, прискорений технологічний прогрес різко знецінив некваліфіковану робочу силу; 2) проблема бідності в сучасних умовах не зводиться до питань фізичного виживання або певних форм пауперизму; ця проблема породжена природним розвитком нинішнього господарства; 3) сучасна система соціального забезпечення на користь низькооплачуваних верств населення здатна лише підтримати сформований рівень їхнього споживання і

не допустити різкого зниження, але зусилля держави не можуть привести до якісної зміни пропорцій розподілу сусп. багатства загалом.

О. Александрова

НІМЕЦЬКА ПОЛІТИЧНА ДУМКА XVII–XIX ст. – думка, представлена насамперед *І. Кантом*, *Г. В. Гегелем*, *Й.-Г. Фіхте*. *І. Кант* був першим у Німеччині, хто розпочав системне обґрунтування лібералізму як ідеології буржуазії, що прагнула утвердити в країні політ. та екон. свободу. Він мав на меті витлумачити цю платформу як єдино розумну, намагався підвести під неї філософсько-етичний фундамент. Його політико-правові погляди викладені у працях “До вічного миру”, “Метафізичні основи вчення про право”, “Ідеї загальної історії з космополіт. точки зору”. Кожен індивід, за *Кантом*, становить абсолютну цінність. Особа не є знаряддям здійснення тих чи ін. планів. Людина у своїй поведінці повинна керуватися велінням морального закону (“категоричний імператив”). Державу *І. Кант* розглядає у вигляді об’єднання багатьох людей, підкорених правовим законам. Призначення держави – створити досконале право, максимальну відповідність устрою і режиму держави принципам права. За такі ідеї мислителя вважають одним із перших творців концепції правової держави. З прогресивних позицій *І. Кант* аналізує найважливіші проблеми зовнішн. політики. Він засуджує загарбницькі війни, різко критикує підготовку до них: “Найбільші лиха, що потрясли цивілізовані народи, – це наслідки війни, і саме наслідки не стільки якоїсь сучасної чи минулої війни, скільки постійної та дедалі зростаючої підготовки до майбутньої війни”. Учений закликав дотримуватися мирних договорів, невтручання у внутрішн. справи суверенних держав, розвитку міждерж. культурних і торговельних зв’язків. *І. Кант* висунув проект встановлення “вічного миру”. *Г. В. Гегель* – родоначальник ідеї громадян. сусп-ва, що характеризується системою потреб, правосуддям, поліцією, корпораціями, опирається на приватну власність і загальну рівність людей; його головна функція – захист свободи, приватних інтересів грома-

дян. Формування такого сусп-ва мислитель пов'язує з утвердженням бурж. ладу. Своє розуміння свободи і права Гегель спрямовує проти рабства, кріпацтва. Й.-Г. Фіхте – прихильник республіканської форми правління, автор ідеї запровадження ін-ту ефорату – постійної контрольної, наглядової влади, представників котрої обирає народ. Переконано відстоював ідею верховенства народу: "... народ і в дійсності, й за правом є вищою владою, над якою нема жодної ін. і яка є джерелом усіх ін. влад, а вона відповідальна лише перед Богом". Звідси мислитель доходить висновку про право народу на зміну держ. ладу, на революцію, хоча таку радикальну позицію він у зрілі роки пом'якшив. Однак думки про лібералізацію політ. режиму, відміну станових привілеїв, запровадження чіткої законності ніколи не залишали Фіхте. У праці "Замкнута торгова держава" під впливом франц. соціалістів-утопістів учений описує ідеальну державу, що ґрунтується на приватній власності, набутій власною працею. Населення він розподіляв на три стани – землероби, промисловці, купці. Крім цього називав категорії осіб, зайнятих у сфері культури і політики. В ідеальній державі заборонявся вільний вибір професії, жорстко регламентувався побут. Така держава прагне стати самодостатнім організмом. Мислитель убачав у державі не самоціль, а лише знаряддя досягнення ідеального ладу, де люди, озброєні наукою, розв'язують земні завдання без значних затрат і мають достатньо часу для дозвілля.

Н. Хома

НОЕЛЬ-НОЙМАН ЕЛІЗАБЕТ (нім. *Elisabeth Noelle-Neumann*; 19.12.1916, Берлін, Нім. імперія – 25.03.2010, Алленсбах, Німеччина) – нім. соціолог, політолог, журналіст, фахівець зі сусп. комунікацій. Здобула освіту в Геттінгені, в ун-ті Фрідріха Вільгельма (Берлін), ун-ті Альбертіна (Кенігсберг) і ун-ті Міссурі (Колумбія, США). У 30-х рр. ХХ ст. – активістка націонал-соціаліст. профспілки студенток (ANST), що входила в Націонал-соціаліст. нім. студентський союз (NSDStB). Була особисто знайома з фюрером і Геббельсом; останній, після ознайомлення з працями вченої, запросив її радником, але через

хворобу **Н.-Н.Е.** цього не сталося, а 1943 р. у зв'язку з конфліктом з офіц. колами Третього рейху вона вимушена була покинути Берлін. Основні розвідки: «Громадська думка: відкриття спіралі мовчання», «Мас. опитування. Вступ у методіку демоскопії». Як фахівець зі сусп. комунікацій, ще до початку війни (1937–1938) студіювала у США нові методи дослідження громадської думки. У дисертації «Вивчення громадської думки і мас. опитування у США» **Н.-Н.Е.** пояснювала причини негативного іміджу Німеччини за кордоном, передусім, спотворенням внутрішньонім. реалій ЗМІ США. Причому, коли після закінчення Другої світової війни у Німеччині поновилися мас. опитування для з'ясування вектора розвитку громадської думки, нім. традиція, що створювала методологію дослідження за цим напрямом упродовж ХІХ – на поч. ХХ ст., була майже забута, і цей метод стали вважати винаходом США, котрі увібрали основний наук. потенціал Європи 40-х рр. ХХ ст. У 1946–1947 рр., уже будучи проф., д-ром філософії й економіки, **Н.-Н.Е.** разом із першим чоловіком *Е. Нойманом* заснувала в Алленсбахі Ін-т із вивчення громадської думки (Ін-т демоскопії). Зробила істотний наук. внесок у розвиток методів репрезентативних мас. опитувань. У 60-х рр. працювала гол. наук. співробітником у Вільному ун-ті Берліна, а потім, за підтримкою *Г. Коля*, – проф. в ун-ті Майнца, де організувала Ін-т публіцистики, який очолювала майже 20 років (до 1983). Була президентом кількох нім. наук. об'єднань у сфері вивчення громадської і мас. комунікацій. Розвідки **Н.-Н.Е.** зі соціології громадської думки отримали визнання у всьому світі. Її класична і безпрецедентна робота про формування і вплив громадської думки, зокрема через мас-медіа, на соціально-політ. процеси, передусім, на результат виборів, розвиток гласності й становлення реальної багатопартійності досі актуальна. На думку вченої, «соціальна природа людини, що спонукає її дорожити своєю думкою і боятися ізоляції, підпорядковує всіх людей тиску конформізму, званому «громадською думкою». Вона вводить поняття «спіраль мовчання», суть якого полягала в тому, що

багато людей бояться висловлювати думку через страх опинитися в ізоляції. У зв'язку з цим виникають ситуації, коли озвучена думка може виявитися зовсім не думкою більшості. Однак, ті, хто «говорять», навіть якщо їх меншість, отримавши підтримку, починають ще активніше висловлювати власну думку; а ті, котрі «мовчать», навіть у випадку їх більшості, ще наполегливіше мовчатимуть, і це сприятиме розкручуванню спіралі мовчання. Треба розкрутити цю «спіраль», тобто розговорити ту частину виборців, яка вважає за краще мовчати про свої переваги, розуміючи, що домінуючі сусп. установки, котрі поширюються ЗМІ або їх найближчим соціальним оточенням, суперечать їх власній позиції. Зауважується: що сильніше їм видається поширеним пануючий погляд, то сильніше вони «замовкають». Подолання «спіралі мовчання» можливе через нейтралізацію комунікативного поля ідей, що породжують соціальні страхи, або «вкидання» у нього сильніших політ. ідей. **Н.-Н. Е.** розуміє всю значущість громадської думки для визначення вектора розвитку політ. процесів, тому вважає: суб'єкти політ. діяльності, які бажають завоювати симпатії виборців і створити собі позитивний імідж, повинні прагнути зробити власні позиції та погляди прийнятними для ін. людей, аби не призводити до їх ізоляції. Інакше громадська думка через спіраль мовчання, що розкручується, може повестися непередбачувано. Дослідниця визначає найважливішу характеристику громадської думки: вона повинна без боязні висловлюватися публічно. Теорія **Н.-Н. Е.** отримала широку популярність, хоча й одночасно критикувалася унаслідок нестачі доказової емпіричної бази, а також через те, що сприймалася не наук., а політ. теорією, покликаною мобілізувати виборців – християнських демократів ФРН, котрі перебували в меншості, в умовах влади соціал-демократів і домінування в західному. ЗМІ того часу лівоцентристської ідеології. Також **Н.-Н. Е.** критикували за наявність антисемітських думок в її докторській дисертації (1940). Багаточисельні емпіричні дослідження ґрунтуються на аналізі теорій науковців різних епох і шкіл, в т. ч. *Н. Лумана*

на й В. Липмана, поява наук. праць котрих у серед. ХХ ст. відродила в Європі інтерес до вивчення громадської думки. Так, аналізуючи досягнення *В. Липмана*, **Н.-Н. Е.** зазначала, що дослідник показав, як опосередковує громадську думку, як вона нав'язується людям через позитивні або негативні стереотипи. Самі ж стереотипи неминучі, аби дати поштовх процесам конформізму. «Псевдосвіт», «псевдодійсність» чи «проміжний світ» (так його пізніше назвав *А. Гелен*) – становить суть розкручування спіралі мовчання. Висловлені **Н.-Н. Е.** у розвідці «Громадська думка. Відкриття спіралі мовчання» фраз «ефект попутників у останню хвилину», «зрушення в останню хвилину», «ефект оркестрового вагона», по суті, відображають «парадокс *Р. Лан'єра*» – явища, коли люди не завжди чинять так, як говорять, що й зумовлює розбіжність між вертикальними та поведінковими компонентами соціальної установки. Розроблена **Н.-Н. Е.** оригінальна концепція громадської думки відображає комунікативну модель засобів мас. комунікації.

С. Наумкіна

НОРТ ДАГЛАС (англ. *Douglass Cecil North*; 05.11.1920, Кембридж, штат Массачусетс, США) – амер. економіст, соц. філософ, історик, один із основоположників кліометрії та неоінституціоналізму. Навчався в Гарвардському ун-ті. Після служби в роки Другої світової війни в торг. флоті, продовжив навчання в Каліфорн. ун-ті Берклі, який закінчив у 1942 р. і здобув ступінь бакалавра за спеціальністю «політологія, філософія та економіка»; 1952 р. – д-ра економіки. У 1960–1983 рр. – проф. економіки Ун-ту штату Вашингтон. Один із видавців «Журналу з економічної історії» (*Journal of Economic History*; 1960–1966), тривалий час був членом Ради директорів Нац. бюро екон. досліджень, з 1987 р. – член Амер. академії мистецтв. З 1983 р. **Н. Д.** – проф. економіки ун-ту Вашингтон у Сент-Луїсі, де створив Центр політ. економії. Почесним співробітником Ін-ту Гувера при Стенфордському ун-ті, консультант із питань екон. зростання в урядах Перу й Аргентини. Почесний президент Європ. асоціації еволюційної політ. економії. Лауреат премій Дж. Коммонса (1991) й А. Смі-

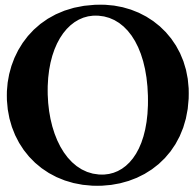
та (1996). У 1993 р. (разом із Р. Фогелем) став лауреатом Нобелів. премії з економіки за відродження досліджень в галузі екон. історії, ґрунтованих на екон. теорії та кількісних методах пояснення екон. та інституційних змін. Основні праці: «Екон. зростання США в 1790–1860» (1961); «Інституційні зміни та амер. екон. підйом» (1971, у співав. з Л. Девісом), «Підйом зах. світу» (1973; у співавт. з Р. Томасом), «Інституції, інституційні зміни та функціонування економіки» (1990), «Розуміння процесу екон. зміни» (2005). Сфера наук. інтересів – іст. проблеми екон. зростання, аналіз інституційних чинників екон. теорії, причини бідності та багатства країн. Основою дослідницької стратегії Н. Д. стало поняття «інституція». З 60-х рр. ХХ ст. він аналізує екон. розвиток США, доводить, що важливими чинниками екон. зростання є не стільки технологічні, а й організаційні, бо зумовлюють зміни інституцій, котрі в подальшому істотно впливають на розвиток економіки. Розвиваючи дослідження екон. історії (кліометрію), щоб пояснити причину багатства одних і бідності ін. країн, учений прийшов до висновку, що інституційне пояснення в іст. аналізі є важливою умовою їхньої обґрунтованості. Відмінності у розвитку економіки зумовлені нац., культурними, іст. традиціями, тобто відмінностями в інституціях. Іст. системи, за Н., склалися в процесі тривалої еволюції, вивчення якої є предметом іст. аналізу економіки. Тому екон. історія, на переконання дослідника, повинна опиратися на еволюцію інституційної структури, від її розуміння залежить і правильна інтерпретація подій минулого й аналіз причин сучасного екон. становища тих чи ін. країн. Н. Д. концентрується на фундаментальних проблемах зв'язку екон. змін, технологічного розвитку та інституційних умов. Концепція інституційної еволюції вченого претендує на пояснення загальних закономірностей розвитку людського сусп-ва, у т.ч. і політ. процесів. Інтерпретуючи інституції (праця «Інституції, інституційні зміни та функціонування економіки») як правила гри, тобто створені людьми обмеження взаємодій між ними, котрі структурують стимули в сфері екон., соц. і політ. обміну, Н. Д. виокремлює

в їх складі три елементи: 1) неформальні правила (традиції, звички, соціальні умовності), що формуються спонтанно як побічний продукт людської взаємодії; 2) формальні правила (конституції, закони, адміністративні акти), котрі встановлюються, підтримуються свідомо та забезпечуються силою держави; 3) механізми, що гарантують дотримання правил, часто через примус (суди, поліція, ін. структури). Правила гри необхідні в кожному сусп-ві для співіснування й узгодження індивідуальних і корпоративних інтересів, а це неможливо без загальноприйнятих норм, угод і когерентним їм владних структур. Н. Д. акцентує на функціях інституцій: структуруючи умови екон. діяльності й політ. взаємодій, вони зменшують непевність усіх аспектів сусп. життя, у т.ч. і політ. процесів. Формуючи прогнозоване сусп. середовище та впорядковуючи розподіл інформації, інституції сприяють ефективнішому використанню ресурсів, зменшуючи транзакційні витрати. Що вища інституційна непевність, то більші транзакційні витрати. Для вченого інституції – спосіб координації соц. взаємодій. Неможливість укласти гарантовані угоди, вступати в ін. зобов'язуючі інститутивні відносини є причиною екон. стагнації та політ. криз, які спостерігаються, напр., у постсоціаліст. державах. Одночасно вчений застерігає щодо високих транзакційних затрат для політ. ринків, котрі мало схожі на ідеальні екон. ринки неокласичної теорії інтів. Нова інституційна теорія (або неоінституціоналізм), принципи якої обґрунтовані, зокрема у працях Н. Д., подолала обмеження інституційного підходу, що розглядав правила екзогенно стосовно економіки, у його межах екон. інституції досліджувались окремо від політ. Неоінституціоналізм досліджує економіку та політику як взаємозалежні передумови сусп. розвитку, аналізує не лише екон. чинники політ. поведінки, а й політ. чинники втручання у ринкову економіку. Науковець розрізняє правила гри (інституції) та організації, а також інституції декларовані (інституціалізовані правила) й інституції реалізовані, акцентуючи на функціональному, а не формальному аспекті інституцій. В останніх розвідках («Насилля

і соц. порядок», 2005 та ін.) досліджується взаємозв'язок екон. і політ. поведінки. Аналізуючи причини соціально-екон. і політ. змін, учений дедалі частіше звертається до політ. теорії, антропології, історії, соціології, формуючи засади нового міждисциплінарного підходу в сусп. науках. Його внесок у сусп. науки можна висловити фразою: «Ін-

ституції мають значення». Неоінституціоналізм, у формування теорет. принципів якого, **Н. Д.** зробив великий внесок, став теорією, що використовують сусп. науки, зокрема політологія, для дослідження трансформаційних процесів, політ. змін, політ. процесів загалом.

Л. Угрин

О'ДОННЕЛЛ ГІЛ'ЕРМО (ісп. *Guillermo O'Donnell*; 24.02.1936, Буенос-Айрес, Аргентина – 29.11.2011, Буенос-Айрес, Аргентина) – видатний аргент. політолог. Здобув фах юриста в Буенос-Айреському ун-ті (1958), магістра політ. наук (1971), захистив докт. дисертацію з політ. наук (1987) в Єльському ун-ті (США). Був проф. кафедри політ. наук, директором із наук. питань Ін-ту міжнар. досліджень ім. Х. Келлог в Ун-ті Нотр-Дам (штат Індіана, США, 1983–2009), співробітником Ін-ту перспективних досліджень Стенфордського ун-ту; викладав в ун-ті Сан-Паулу, Каліфорнійському ун-ті; очолював Центр досліджень держави та сусп-ва в Аргентині. Президент міжнар. асоціації політ. наук (IPSA, 1988–1991); віце-президент Амер. асоціації політ. наук (APSA, 1999–2000); член Амер. академії мистецтв і наук (1995). Упродовж 2000-х рр. **О'Д. Г.** активно співпрацював із Програмою розвитку ООН (ПРООН) щодо написання доповіді «Демократія в Лат. Америці. До демократії громадян» (2004), був член консультативної ради Фонду демократії ООН. Почесний д-р Буенос-Айреського ун-ту, почесний громадянин Буенос-Айреса; володар премії Міжнар. асоціації політ. наук за особисті життєві досягнення (2006). Основні праці: «Модернізація і бюрократичний авторитаризм» (1973); «Перехід від авторитарного правління: попередні висновки щодо невизначених демократій» (1986, у співавт. із *Ф. Шміттером*); «Бюрократичний авторитаризм: Аргентина, 1966–1973. Порівняльна перспектива» (1988); «Делегована демократія?» (1994); «Якість демократії: теорія та практика» (2004); «Дисонанси: демократ. критика демократії» (2007). Основна площина наук. інтересів **О'Д. Г.** – теорія держави, авторитаризм, демократія, зокрема нові її форми. Запропонував новаторський аналіз демократ. змін у Півд. Америці 60-х рр.

Учений стверджував, що нові форми авторитаризму, випробувані в країнах Півд. Америки, ґрунтуються на владному впливі тогочасних технократів і фахових військ. організацій, а не політиків-популістів або традиційних військ. лідерів. Для аналізу таких трансформацій учений послуговується новим терміном – «бюрократичний авторитаризм», який, на його думку, символізує наслідки політ. конфлікту, зумовленого спробою впровадження імпортозамінної моделі індустріалізації в латиноамер. країнах. Наступний етап наук. досліджень **О'Д.** було присвячено особливостям трансформацій від авторитаризму до демократії. Разом із *Ф. Шміттером* запропонував стратегічний підхід до вибору засобів (жорстких, радикальних чи м'яких, помірних) переходу до демократії. На поч. 90-х рр. ХХ ст. досліджував проблеми якості демократії. Щоб підтвердити специфіку латиноамер. країн і недосконалість їх демократ. розвитку, політолог запропонував концепцію делегованої демократії, яка ґрунтується на тому, що перемога на президентських виборах дає переможцеві право управляти країною на свій розсуд, причому обмежуючи його лише особливостями існуючих владних відносин і визначеним конституцією терміном перебування при владі. За **О'Д. Г.**, становлення нових типів демократії не пов'язане з характеристиками попереднього авторитарного правління, радше залежить від іст. чинників і ступеня складності соціально-екон. проблем, успадкованих демократ. урядами. Делегована демократія не є представницькою демократією. Незважаючи на її неінституціоналізованість, делегована демократія може бути стійкою. З приходом до влади демократ. уряду, згідно з **О'Д. Г.**, з'являється ймовірність т. зв. другого переходу – до інституціоналізованого демократ. режиму. Однак це може залишитися незреалізованим за умов повернення до авторитаризму. Найважливіший чинник для успішного «другого переходу» – створення демократ. ін-тів (парламент, вибори, коаліція, опозиція та ін.), що уможлиблює своєчасне й ефективне вирішення соціально-екон. проблем і зміцнення демократ. режиму. Остання праця

вченого – «Демократія, інституції і держава» (2010) – стала своєрідним узагальненням дослідження проблем демократії, становлення демократ. ін-тів і визначення ролі держави в концептуалізації демократії з певними її особливостями на латиноамер. теренах. У сучасному фаховому політолог. середовищі **О'Д. Г.** вважається одним із впливових експертів із питань військових диктатур у країнах Півд. Америки, трансформації авторитарних режимів у демократії, а також формування концептуальних засад процесу інституціоналізації нових демократій.

К. Меркотан

ОБ'ЄДНАННЯ ПОЛІТИЧНЕ – 1) згуртування, консолідація політ. сил і груп з метою реалізації спільних цілей, програм тощо; 2) недерж. ін-ти, добровільні самоврядні формування різного рівня організованості, свідомо створені людьми, соц. групами для захисту корпоративних (групових) інтересів у політ. сфері. **О.п.** виникають унаслідок взаємодії та встановлення між людьми і групами людей взаємозв'язків і відносин для досягнення специфічних раціональних цілей, визначених на основі спільних політ. інтересів учасників об'єднання. До **О.п.** належать рухи, асоціації, спілки, союзи, політ. партії, групи тиску, заколотницькі групи та ін., програмна орієнтація яких має переважно політ. зміст, а діяльність спрямована на досягнення визначених політ. цілей. **О.п.** можуть функціонувати формально (бути юрид. оформленими) або неформально, нелегально. **Ознаки О.п.:** наявність спільної політ. мети, певної ієрархії, що відображає розподіл функцій і влади між різними структурними рівнями; наявність системи правил і норм, котрі регламентують поведінку членів та стандартизують методи діяльності. Основні функції **О.п.** детерміновані різними організаційними формами і пов'язані з діяльністю, спрямовану на артикуляцію й агрегацію політ. інтересів, їх реалізацію, вплив або участь у процесі прийняття рішень.

Л. Угрин

ОБ'ЄКТ ПОЛІТИЧНИЙ (лат. *objectus* – предмет) – конкретно-іст. політ. реальність,

політ. сфера сусп. життя або її частина, елементи, на які спрямовані активність та діяльність суб'єкта політики і які становлять предмет його свідомого впливу. Під **О.п.** розуміють реальні політ. процеси та явища, політ. відносини, їх характеристики. Ними можуть бути й елементи екон., правової, культ.-духовної сфер (підсистем) сусп.-ва, а також соціуми, соц. групи, окремі особи, котрі не усвідомлюють своїх інтересів і не здатні виразити їх безпосередньо або через організовані форми тиску чи ін. ін-ти. Крім того, в процесі взаємодії суб'єкт політики, потрапляючи під вплив ін. суб'єктів, перетворюється на об'єкт політики. **О.п.** функціонує і співіснує у взаємодії та діалектичній залежності від суб'єкта політики, який спрямовує його дії, водночас впливаючи на нього. Стосунки об'єкта і суб'єкта політики зумовлюються мірою збігу чи незбігу їхніх інтересів, цілей і загалом мають асиметричний характер. Вони змінюються від протидії, активного опору впливу суб'єкта – до схвалення, а отже, ототожнення зі суб'єктом, самоідентифікації з ним або ж несприйняття й індіферентності.

Л. Угрин

ОБЛАСНА ДЕРЖАВНА АДМІНІСТРАЦІЯ – місцевий орган виконавчої влади, основним завданням якого є здійснення у межах своїх повноважень виконавчої влади на території області, а також реалізація повноважень, делегованих їй обласною радою. Закон наділяє **О.д.а.** загальною і галузевою компетенцією. У межах загальної компетенції обл. держ. адміністрації забезпечують: виконання Конституції, законів, актів Президента, Кабінету Міністрів, ін. органів виконавчої влади вищого рівня; законність і правопорядок, дотримання прав і свобод громадян; виконання держ. і регіональних програм соціально-екон. та культурного розвитку, програм охорони довкілля, а в місцях компактного проживання корінних народів і нац. меншин – також їх національно-культурного розвитку; підготовку та виконання відповідних бюджетів; звіт про виконання відповідних бюджетів та програм; взаємодію з органами місцевого самоврядування; реа-

лізацію ін. наданих державою, а також делегованих відповідними радами повноважень. У межах галузевої компетенції до відання **О. д. а.** належить розв'язання таких питань: соціально-екон. розвитку відповідного регіону; бюджету, фінансів і обліку; управління майном, приватизації та підприємництва; містобудування, житлово-комунального господарства, побутового, торговельного обслуговування, транспорту і зв'язку; використання й охорони земель, природних ресурсів, охорони довкілля; науки, освіти, охорони здоров'я, культури, фізкультури і спорту, материнства і дитинства, сім'ї та молоді; соц. забезпечення та соціального захисту населення; зайнятості населення, праці й заробітної плати; забезпечення законності, правопорядку, прав і свобод громадян; міжнар. та зовнішньоекон. відносин; оборонної роботи й мобілізаційної підготовки.

В. Малиновський

ОГЛОБЛІН ОЛЕКСАНДР ПЕТРОВИЧ

(*Мезько*; 24.11.1899, Київ, Російська імперія – 16.02.1992, Спрінгфілд, США) – укр. історик-держ., архівіст, політ. діяч, член Укр. іст. товариства, НТШ і УВАН, проф. Київ., укр. вільного та Гарвардського ун-тів. Походив зі старовинного укр. козацького роду. Батько – *Мезько*, мати – з шляхетсько-старшинського роду *Лашкевичів*, відомих меценатів укр. культури. Виховувався вітчизном *П. Оглобліним* (чиє прізвище потім взяв). Після закінчення III Київ. чоловічої гімназії вчився на історично-філол. ф-ті Київ. ун-ту Св. Володимира. За керівництва *М. Довнар-Запольського* підготував дипломну роботу «Спирні питання історії східнослов'янського розселення». В ун-ті спілкувався з *Н. Полонською-Василенко*, *І. Огієнко*, *В. Базилевичем*. З 1919 р. розпочав педагогічну діяльність у середніх школах Києва, викладає історію та українознавство, згодом – проф. Київ. археологічного ін-ту і Київ. ун-ту. В 1921 р. очолив комісію для вироблення статуту Київ. ун-ту, де рішуче висував питання українізації. У 1922 р. **О.О.** обраний проф. кафедри нової історії України, яку й очолив у 22 роки. Керував кафедрою історії укр. господарства в Ін-ті нар. господарства у Києві. З 1926 р. розпочав працю в Укр. АН. У 30-х рр. вигнаний з Київ.

ун-ту як «класовий ворог й ідеолог укр. буржуазії», його праці були заборонені, пізніше **О.О.** вдалося не тільки відновити проф. діяльність, а й отримати докторський ступінь у Москві. У 1941 р. на прохання укр. громади стає головою Київ. міської управи. Чимало зробив для відновлення функціонування господарської мережі міста. Працював з *О. Ольжичем* в Укр. нац. раді. З 1943 р. працює у Львові, член редколегії «Енциклопедії українознавства». У 1951 р. переїхав до США і став головою іст. секції, а згодом – президентом УВАН. Упродовж 1960–1977 рр. працював наук. консультантом для докторантів з історії України в Укр. наук. ін-ті Гарвардського ун-ту. Виховав плеяду відомих укр. істориків (*Л. Винар*, *О. Субтельний*, *В. Омельченко*). Основні праці: «До питання про автора Літопису Самовидця» (1926); «До історії укр. політ. думки на поч. XVIII ст.» (1928); «Герб міста Києва» (1942); «Люди старої України» (1959); «Гетьман Іван Мазепа та його доба» (1960); «Проблема держ. влади на Україні за Хмельниччини й Переяславська угода 1654 року» (1966); «Проблема схеми історії України» (1971); «Завдання укр. історіографії на еміграції» (1978). Головна ідея науково-дослідної праці вченого – національно-держ. самостійність України в її іст. розвитку. Проте цей національно-держ. підхід – не шовіністичний, а «академічно-етичний», з позицій наук. об'єктивізму й відданості наук. праці. «Я абсолютно відкидаю будь-яку підпорядкованість історії, як науки, будь-яким стороннім цілям, інтересам та бажанням, навіть найкращим і найшляхетнішим. Я противних нагинання іст. фактів чи концепцій до якихось політ., а навіть патріотичних інтересів. І я згоден з тим, що патріотизм – це чеснота, а не наук. метода». Державницький підхід **О.О.** до проблематики укр. історіографії зародився під впливом праць *Д. Дорошенка*, *В. Липинського* і *С. Томашівського*. Іст. схему розвитку України в основному прийняв від *М. Грушевського* і відповідно її поширив і доповнив (XIX і поч. XX ст). Розрізняв три основні періоди розвитку укр. народу і держави. 1) княжа держ. формація (Київ. Русь і Галицько-Волинська держава); 2) козацько-гетьманська держава; 3) модерна укр. дер-

жавність, яка відродилася в 1917–1918 рр. В іст. схемі О.О. наголошується ідея історично-політ. тяглості укр. державності. Учений вважав, що за Хмельниччини перемогла концепція козацької держави. Добу Мазепи розглядав як час відродження України, а самого гетьмана вважав укр. державцем, який хотів реалізувати другу Хмельниччину. О.О. вивчав історію України національно-держ. думки, доводячи, що укр. нац. відродження XIX ст. мало свої коріння в діяльності укр. патріотів XVII–XVIII ст., коли автономістично налаштована козацька старшина, використовуючи різні держави (Польщу, Туреччину, Кримське Ханство, Росію, Швецію), воліла вибороти для України політ. незалежність. Проаналізувавши договори гетьмана *Петрика* з Кримом, О.О. підсумовує: то були угоди двох вільних держав, скерованих проти Московщини. В історіографічних студіях наголошував: «вільна укр. історіографія... це – не антитеза советській історіографії... це – додаток, доповнення, продовження, але водночас і виправлення тої іст. науки, яка в сучасних політ. умовах СРСР позбавлена можливості вільно розвиватися». Досліджував історію укр. культури, господарства, церкви, генеалогію, геральдику, сфрагістику. Активно співпрацював в «Укр. історіку», публікував наук. розвідки, мемуари, спогади про видатних укр. учених. Відомі шевченкознавчі праці О.О. – «Шевченко і його епоха», «Шевченко – борець проти кріпосництва й царизму».

І. Оніщенко

ОКІНАВСЬКА ХАРТІЯ ГЛОБАЛЬНОГО ІНФОРМАЦІЙНОГО СУСПІЛЬСТВА (англ. *Okinawa Charter on Global Information Society*) – документ, прийнятий на саміті «Великої вісімки» (В. Британія, Німеччина, Італія, Канада, США, Франція, Японія, Росія) на о. Окінава (Японія) 22.07.2000 р. для активізації діяльності держав і урядів зі створення Глобального інформаційного сусп-ва. Хартія розглядає інформаційні технології важливим чинником впливу на формування сусп-ва у XXI ст. і розвитку світової економіки. Визначила основні засади входження держав у глобальне інформаційне сусп-во, основою якого є визнання права кожної людини ко-

ристуватися вигодами такого сусп-ва. Для створення можливостей усім спільнотам отримувати соціальні й екон. вигоди від сусп-ва, сторони домовились про такі ключові принципи й підходи до реалізації мети: сприяння розвитку конкуренції на відкритих ринках у галузі інформаційних технологій, телекомунікаційної продукції та послуг; захист прав інтелектуальної власності у сфері інформаційних технологій; спрощення міжнар. електронної торгівлі внаслідок подальшої лібералізації та вдосконалення мереж; здійснення послідовного підходу до оподаткування електронної торгівлі, підвищення довіри споживачів до електронних ринків і забезпечення захисту споживача у мережі та ін. Важливе значення надається проблемі подолання відставання у рівнях використання інформаційних технологій і знань усередині сусп-в і між державами і державами, що розвиваються (проблема «цифрової нерівності»). Учасники саміту створили групу з цифрових можливостей (*Digital Opportunities Task Force*), завдання якої – активне сприяння діалогу з країнами, що розвиваються, міжнар. організаціями та ін. зацікавленими групами (напр., Глобальна ініціатива з подолання цифрового відставання) для політ., нормативного і мережевого забезпечення функціонування глобального інформаційного сусп-ва, підвищення якості зв'язку, розширення доступу до Мережі, зменшення його вартості, заохочення глобальної торгівлі у мережі та ін. На саміті також була досягнута домовленість про необхідність узгоджених дій «вісімки» й усього світового співтовариства, спрямованих на створення безпечного кіберпростору. Для цього прийнято рішення про розширення співробітництва у рамках Ліонської групи з транснац. організованої злочинності, щоб знайти політ. вирішення проблем, пов'язаних з комп'ютерною злочинністю, зокрема спробами несанкціонованого доступу до мережі, комп'ютерними вірусами тощо.

А. Угрин

ОККАМ ВІЛЬЯМ (англ. *William of Ockham*; 1284, Оккам, графство Суррей, Англія — бл. 1350, Мюнхен, Священна Римська імперія) – філософ-схоласт, відомий завдяки запропо-

нованому ним принципу економії мислення («бритва Оккама»). Після вступу до франц. ордену навчався в Оксфордському ун-ті, де здобув ступінь д-ра теології та обійняв посаду «інцептора», чи бакалавра, тобто викладача нижчого рангу. Наступний його титул – «непереможний вчитель». В Оксфорді **О.У.** написав найважливіші філос. і богословські праці, зокрема коментар до Сентенцій П. Ломбардського. Оккамизм протистояв томізму й скотизму (філос. системам *Ф. Аквінського* й *Д. Скота*) і набув популярності в епоху пізнього Середньовіччя у вигляді вираження «сучасного» методу філософствування (*via moderna*). Учення **О.У.** може бути охарактеризоване як «чистий номіналізм», оскільки він стверджував, що універсалії (загальні поняття) – лише «імена», котрі втримуються в розумі «поняття» та «слова» усної або письмової мови. «Поняття» – це природні знаки речей, а «слова» – усього лише конвенційні (умовні) знаки. Реальним існуванням володіють не універсалії, а індивідуальні, тобто одиничні, речі навколишнього світу – «партикулярії». Цей акцент на одиничному як на єдиній реальності виражає суть оккамизму. Крім цього, вчений наполягав на тому, що всяке справжнє пояснення (отже, будь-яка теологічна або філос. спекулятивна система) має бути гранично простим. Цей принцип «економії мислення» отримав назву «бритви Оккама». Сам мислитель сформулював його так: «сутності не варто множити без необхідності». Такий принцип він використовував для того, аби вилучити з філос. системи безліч метафізичних понять і принципів, уведених у неї його попередниками (зокрема *Д. Скотом*), скасувавши, напр., розрізнення «існування» і «сутності», «загальних» і «одиничних» субстанцій, «душі» й «здатностей душі». Ще один ключовий момент вчення **О.У.** – уявлення про абсолютну могутність Бога, який не зв'язаний жодними фізичними або моральними законами: він може зробити зло добром і, навпаки, добро – злом, виправдати грішника, котрий у гріховності відвернувся від нього. Оккамове вчення, що «виправдання» людини полягає просто в прийнятті його Богом і не припускає обов'язкової зміни в душі, спонукало

М. Лютера оголосити себе прихильником оккамизму. У 1324 Папа Римський *Іоан XXII* призвав **О.У.** в Авіньон, аби той відповів на пред'явлене йому звинувачення в ересі. Хоча **О.У.** і не був офіційно засуджений, папська комісія відкинула 51 тезу, запозичену з його творів, у т. ч. його вчення про виправдання людини й волю Бога, його агностицизм і вчення про евхаристію. У 1328 р. **О.У.** був відлучений від церкви і втік із Авіньона – шукати притулку в залятого ворога Папи – *Л. Баварського*. Тут він написав трактати про церкву й державу, заперечуючи абсолютну владу папи й виступаючи на підтримку незалежності світських правителів від церкви. Визнаючи пріоритет Папи у розв'язанні духовних питань, він водночас наполягав на тому, що рішення всесвітніх соборів повинні обмежувати папську владу. В останні роки життя учений намагався примиритися з тодішнім Папою *Климентом VI*. У 1349 р. Папа Римський подарував йому прощення. **О.У.** – належить до найвпливовіших англ. філософів, теологів і політ. мислителів епохи пізнього Середньовіччя. Його номіналізм проклав дорогу емпіризму та позитивізму Нового часу. На майбутній розвиток релігійної та політ. думки значно вплинули вчення **О.У.** про поділ сфер компетенції віри і розуму, церкви і держави, а також його демократ. ідеал держ. управління.

В. Денисенко

ОКУПАЦІЯ (лат. *occupatio* – загарбання) – тимчасове загарбання зі застосуванням військової сили однією або групою держав території (або її частини) ін. держави й установлення влади військової адміністрації. **О.** порушує важливі принципи міжнар. права (непорушності держ. кордонів, територ. цілісності, мирного врегулювання суперечок) і становить, згідно зі ст. 3 Статуту ООН, акт агресії. **О.** не може бути підставою для анексії. Держава, що не здобула суверенітету над завойованими територіями, користується лише обмеженими правами на окупованій території, які визначаються IV Гаазькою конвенцією 1907 р. та Женевською конвенцією 1949 р. про захист громадян. населення під час війни і Додатковими протоколами до неї 1977 р. Так, на окупованих територіях можна

стягувати податки, здійснювати реквізицію майна громадян і послуг, їх інтернування (адміністративне затримання), але не можна загрозувати честі й фундаментальним правам жителів, брати заручників або організувати депортацію. Крім того, встановлення режиму **О.** не обмежує населення в праві продовжувати збройний опір окупантам.

Л.Угрин

ОППЕНГЕЙМЕР ФРАНЦ (нім. *Franz Oppenheimer*, 30.03.1864, Берлін, Німецька імперія – 30.09.1943, Лос-Анджелес, США) – нім. економіст і соціолог, представник соц. школи. Виходець зі сім'ї рабинів, лікар за освітою. Здобув мед. освіту в ун-тах Фрайбурга і Берліна, 10 р. займався лікарською практикою, потім залишив її, усвідомивши: «щоб вилікувати людину, спочатку необхідно вилікувати сусп-во». Тому професійно зайнявся соціологією й економікою, отримавши ступінь д-ра в ун-ті Кіля (1908). У 1909–1917 рр. – приват-доцент Берлін. ун-ту; 1917–1929 рр. – проф. Франкфуртського ун-ту, де очолював уперше створене там відділення соціології (подав у відставку через погіршення здоров'я). У 1933 р., після приходу нацистів до влади в Німеччині, **О.** емігрував, читав лекції в ун-тах Франції та Ерец-Ізраель, із 1938 р. жив у США. Основні роботи: «Держава» (1908), «Система соціології» (1922 – 1935). Прихильник соц. лібералізму й ідеї «соц. ринкового господарства». Для методології вченого характерна правова інтерпретація соціально-екон. явищ. Виникнення держави **О.** пояснював із позиції теорії насильства. Згідно з ним, держава, яка спочатку була результатом завоювання кочівниками-скотарями землеробських племен і перетворення останніх на рабів, все ще багато в чому залишається знаряддям експлуатації. Погляди **О.Ф.** на державу кардинально вирізнялися від поширених ідей *Г. В. Гегеля* на державу як найвище досягнення сучасної цивілізації. **О.Ф.** вважав державу ін-том агресивного насилля, підтримуючи розроблену у кін. ХІХ ст. теорію *Л. Гумпловича*. У подальшому ці погляди розвинув амер. письменник поч. ХХ ст. *А. Дж. Нок*. Умови подолання нерівності **О.Ф.** убачав у

ліквідації монополії, яка охоронялась і зберігалась державою, на засоби виробництва, зокрема на землю, і надання кожній людині можливості стати власником землі й знарядь праці, що, на думку вченого, запобігне експлуатації та зробить гармонійним екон. життя на основі істинно вільних ринкових відносин вільних виробників. Отже зі запропонованого ним головного принципу екон. і соціального життя – прагнення унаслідок мінімальних витрат досягти максимальних результатів – впливала його прихильність до кооперації, особливо землеробської, як кращого способу об'єднання зусиль в умовах виробництва, що постійно ускладнюється. Ідеї **О.Ф.** впливали на велику к-сть його послідовників – від виразників ідей кейнсіанської соціальної держави і «ринкових соціалістів» до монархістів, анархо-капіталістів і крайніх правих лібертаріанців. «Концепція кооперативу» вченого, згідно з якою фермер повинен бути вільною людиною, що отримує й у повному обсязі використовує дохід від продажу сільськогосподарського продукту, ним виробленого, заслуговує на особливу увагу. Цей метод уперше використано на практиці у с. Фрейленд біля Берліна, але за 5 років через серйозні екон. і соціальні проблеми проект, на жаль, зазнав краху. В 1903 р. **О.Ф.** став учасником 6-го сіоністського конгресу у Відні, де обґрунтував свій план заселення Землі Ізраїлю, котрий, однак, незважаючи на позитивну оцінку, тільки на 9-му Конгресі (1909) був затверджений із прийняттям рішення про створення на землях Фули в Ізраїлю експериментального кооперативного господарства як одного із засобів переселення бажаючих цього євреїв зі Схід. Європи в Ізраїль. **О.Ф.** намагався поєднати два принципи – робота на фермі повинна бути колективною, але кожен фермер має впевнитись, що його працю оцінять за особистим внеском. Цей проект здійснювався в Мерхавії, куди неодноразово приїжджав мислитель та його учні й друзі (*Ш. Дик* та ін.). Однак у 1918 р. цей проект провалився. **О.Ф.** знову зайнявся викладацькою діяльністю. Після приходу Гітлера до влади, учений назавжди покинув Німеччину. Облаштуватися в Ізраїлі йому також не вдалося. У 1940 р.

він поселився в Лос-Анджелесі, де багато працював і писав про союзи робітників, комуністичну систему, світову кризу тощо. Його нащадки живуть у США, Німеччині, Ізраїлі. Внук **О.Ф.** – *М. Оптенгеймер*, навчався в Мерхавії, а згодом з *Д. Нивом* – сином *Й. Рабиновича*, секретаря колишнього кооперативу, відкрив Туристичний центр, який займається історією кооперації, зробленої за проектом **О.Ф.** у поселенні Мерхавія.

С. Наумкіна

ОРГАНИ ВИКОНАВЧОЇ ВЛАДИ – самостійний вид органів держ. влади, які відповідно до конституційного принципу поділу держ. влади покликані здійснювати функції, покладені на виконавчу гілку влади, надавати громадянам адміністративні послуги та мають для цього відповідну компетенцію. Конституція України встановила 3 організаційно-правових рівні **О. в. в.** – вищий, центр., місцевий. Визначені й види органів виконавчої влади: 1) вищий орган у системі органів виконавчої влади (Кабінет Міністрів України); 2) центр. органи виконавчої влади (міністерства, ін. центр. органи виконавчої влади (служби, агентства, інспекції), центр. органи виконавчої влади зі спец. статусом); 3) місцеві органи виконавчої влади (обласні, Київська міська, районна у Києві держ. адміністрація).

В. Малиновський

ОСТРАКІЗМ (грец. *ostrakon* – черепок) – у Стародавніх Афінах вигнання громадянина з держави за допомогою голосування черепками. Такого вигнання на 10 (згодом на 5) р. зазнали особи, котрих прагнули вибрати в Архонти. *Арістотель* стверджує, звичай уведений автором демократ. реформ *Клісфеном* після скинення тиранії Пісістратидів, тобто бл. 508 до н. е. як профілактичний захід проти можливих нових тиранів. Однак фактично він почав діяти трохи пізніше, після Марафонської битви, коли народ, за словами *Арістотеля*, «відчув себе впевненіше». Першим вигнаним (у 487 до н. е.) виявився тесть колишнього тирана *Гиппарх*, син *Харма*. *Арістотель* констатував: саме його й мав на увазі *Клісфен*, коли вводив закон про **О.** За гіпотезою сучасного

дослідника, *Клісфен* прагнув лише знешкодити цього діяча й одержати його підтримку, шантажуючи погрозою вигнання, тому **О.** й не застосовувався на практиці перші 20 років. Дуже швидко він перетворився на метод розв'язання міжпарт. суперечок. У цьому смислі **О.** сприяв стабільності афінської демократії. Його негативна роль полягала в тому, що він усував від сусп. і військової діяльності багатьох видатних осіб. У різний час **О.** були піддані *Арістід Слушний*, *Фемістокл*, *Кімон*. Черепки з їхніми іменами, як і з іменем *Перікла* й ін., знайдені в Афінах під час археологічних розкопок. Іноді такі черепки містять цікаві приписки, що мотивують позицію того, хто голосував. Напр., на одному черепку поряд з іменем *Арістіда* приписано: «брат *Датіса*» (перський полководець у Марафонській битві), з натяком на його нібито проперсидську орієнтацію. **О.** здійснювали у такий спосіб. У січні голови Ради 500 повинні були поставити на голосування в Нар. зборах питання про необхідність **О.** Коли рішення виявлялося позитивним, у квітні проводився сам **О.** У призначений день кожен громадян у зборах писав на принесеному зі собою черепку (остракон) ім'я людини, яку, на його думку, треба вигнати. Потім входив у спец. відгороджений кут приміщення і клав черепок, тримаючи його написом униз. Згодом підраховували спочатку загальну к-сть черепків; коли їх було менше 6 тис., голосування вважали недійсним. У ін. випадку їх розкладали за іменами, і той, проти кого подана найбільша к-сть голосів, повинен був у 10-денний термін (10 днів давалися на улагоджування особистих справ) піти у вигнання. **О.** мав сенс, поки на авансцені політ. життя заправляли представники впливових аристократичних родів. Він утратив значення, коли після смерті *Перікла* набули вагомості незначні політики, т. зв. демагоги, що цілком залежали від милості народу. Його перестали здійснювати після 417 до н. е. В Афінах боролися дві потужні партії, котрі мали розбіжності з низки принципів політ. питань: прихильники *Нікія* й прихильники *Алківіада*. **О.** повинен був вирішити ці суперечки на користь когось із них. Оскільки жодна партія не була

впевнена у перемозі, то їхні прихильники змовилися й написали ім'я другорозрядного демагога *Гіпербола*, який зненацька для всіх і виявився вигнаним. *Плутарх* зазначив, такий результат спочатку побавив, але потім обурих афінян, котрі вважали, що Гіпербол не заслужив такого покарання. У підсумку ін-т, який дискредитував себе, перестали застосовувати.

А. Світа

ОСТРОГОРСЬКИЙ МОЙСЕЙ ЯКОВИЧ (рос. *Острогорский Моисей*; 10.02.1854, м. Гродно, Гродненська губернія, Рос. імперія – 10.02.1919, Петроград, Росія) – відомий рос. політолог, юрист, історик, соціол. Здобув фах юриста в Санкт-Петербур. ун-ті (1875); політолога і наук. ступінь д-ра політології (тема дисертації – «Джерела загального виборчого права») у Вільній школі політ. наук (Париж, 1885). Ред. «Юрид. календаря» та «Юрид. щорічника і довідника для суддів» (1876–1878). Депутат (безпарт.) Держ. думи Рос. імперії (член комісії Держдуми з особистої недоторканості, 1906). Основні праці: «Хронологія загальної та рос. історії» (1873); «Жінка з точки зору публічного права» (1891); «Демократія і політ. партії» (1903); «Демократія і парт. система в США» (1910); «Конституційна еволюція Англії протягом останнього півстоліття» (1916) та ін. Наук. діяльність **О. М.** тісно пов'язана з розробкою нового на той час напряму політології – політ. соціології. Він належить до основоположників соціології політ. партій. На підставі аналізу політ. партій США і Великої Британії розкрив механізм утворення та діяльності партій, окреслив протиріччя демократ. управління та функціонування політ. партій. Починаючи з **О. М.**, партії класифікуються й аналізуються на підставі такого критерію, як їхній взаємозв'язок з громадян. сусп-вом. Завдяки цьому стає зрозумілою логіка появи мас., а пізніше – універсальних партій. Учений зауважував монополізацію влади парт. бюрократією, маніпулювання масами, перетворення партій на політ. машини тощо. У дослідженні **О. М.** приділяв велику увагу аналізу організаційної структури партії, насамперед її адміністративного центру, т. зв. кокусу (англ.

caucus – верхівка парт. керівництва, парт. збори). За висловом ученого, парт. лідери перетворюються на «фонограф кокусу», внаслідок чого позбавляються незалежної позиції під час ухвалення держ. рішень, а представники парламентських партій не відчують особистої відповідальності за здійснювану політику. Вивчаючи діяльність політ. партій, **О. М.** виявив соціальні механізми політ. організації та способи прийняття політ. рішень. Усемогутній «кокус», який є «закритою структурою», контролює парламентську фракцію, парт. пресу і перекриває всі канали комунікацій під час прийняття стратегічних рішень, блокуючи волевиявлення та представництво інтересів пересічних громадян. У такий спосіб відбувається відчуження партій від громадян. сусп-ва; влада перестає бути уособленням нар. волевиявлення; політ. режим перетворюється на «демократію, керовану олігархією». **О. М.** майже одночасно з *Г. Моска*, випереджаючи *В. Парето* і *Р. Міхельса*, сформулював низку засадничих ідей сучасної соціології політики. Найважливішим компонентом нової демократ. політ. культури він вважав самостійну, вільну від парт. впливу, участь найбільшої к-сті громадян в управлінні державою. Це пояснює його боротьбу за департизацію думських відділів і комісій, залучення до їх роботи всіх депутатів, що дало б змогу, за влучним висловом **О. М.**, не допустити у парламенті з одного боку кількох «тенорів», а з ін. – безліч «статистів». Значний досвід юриста, історика, політолога у поєднанні з парламентською діяльністю допоміг ученому створити власний проект реформи політ. системи для Росії – «Організація публічної влади», який став викладом основних засад політ. світогляду дослідника. За **О. М.**, найкращою формою правління є парламентська республіка. Науковець запропонував власне бачення принципу «стримувань і противаг»: обрання глави держави, що має право призначати міністрів, спільно з обома палатами парламенту (у двопалатному парламенті); надання обом палатам права виносити вотум недовіри міністрам; право глави держави одноосібно призначати суддів; двоступеневі вибори більшості чл. верх-

ньої палати, ін. сенатори мали обиратися «соц., екон. та ін. групами інтересів». **О.М.** не сприймав існування універсальних партій, іронічно називаючи їх «омнібусами», котрі намагаються вирішувати всі актуальні проблеми сусп-ва. Дослідник наголошував на відсутності у реальному сусп-ві універсальних розколів, неможливості зведення всіх конфліктів до «спільного знаменника». Такий підхід до аналізу соц. протиріч співзвучний із підходом *Е. Дюркгайма* і *Г. Зіммеля*, які започаткували концепцію сучасної соціології конфлікту. **О.М.** вдалося виявити найхарактерніші ознаки тоталітарної держави ХХ ст., окреслити шляхи демократ. перетворень, у т. ч. – заміна закритих партій тоталітарного типу широкими сусп. рухами, об'єднаними конкретними цілями; зміцнення громадян. сусп-ва; зростання соціальної активності громадян. Нині наук. спадщина **О.М.** залишається актуальною, зважаючи на існуючі протиріччя між громадян. сусп-вом і державою, на переосмислення ролі партій як основного політ. ін-ту багатьох країн та концептуальні зміни в теорії партій і парт. систем.

К. Меркотан

ОУЕН РОБЕРТ (англ. *Owen Robert*; 14.05.1771, Ньютаун, Велика Британія – 17.11.1858, Ньютаун, Велика Британія) – англ. філософ, педагог та соціаліст-утопіст, один із перших реформаторів ХІХ ст. Народ. у сім'ї дрібного крамаря. Основні праці: «Зуваження про вплив промислової системи» (1815); «Доповідь графству Ланарк про план полегшення громадських лих» (1820); «Пояснення причини лиха яке пронизує частини цивілізованого світу» (1823); «Звернення Конгресу кооперативних товариств» (1833), «Книга нового морального світу» (1842 – 1844); «Революція в свідомості та діяльності людського роду» (1850). Сусп-во майбутнього мислитель уявляв федерацією невеликих громад трударів, об'єднаних на засадах спільності праці, власності, рівності в розподілі. Безуспішно намагався втілити свої ідеї на практиці. Ставши співвласником і керівником фабрики **О.Р.** виробив систему «патронату», реформував виробничі стосунки, показавши: обов'язок піклуватися про

найманих робітників збігається з інтересами працедавця. Довів: людина – продукт оточуючих зовнішн. умов і виховання; що вище останні, то більше ушляхетнюється й удосконалюється людська природа. За його переконанням, промислова система побудована на трьох підвалинах: детальному розподілі праці; суперництві, яке створює загальних протиріччя інтересів; отриманні прибутку, можливого за умов, коли попит рівний або перевищує пропозицію, але сусп-во вимагає, аби пропозиція завжди переважала попит. Подолання труднощів станеться лише тоді, коли окремі групи виробників, користуючись майже необмеженими продуктивними силами, на підвалинах нових удосконалень, об'єднуються в кооперації з метою спільного виробництва за допомогою праці й капіталу для задоволення власних потреб. Зневірившись в англ. «освіченому сусп-ві», **О.Р.** зі синами виїхав до США, невдало організувавши (1825) продуктивну общину «Нова гармонія», статут якої ґрунтувався на принципах зрівняльного комунізму. В 1832 р. зробив безуспішну спробу організації «Біржі трудового обміну», а також створення першої загальнонац. профспілки. Дав перший поштовх фабричному законодавству, акцентуючи на необхідності втручання держави, і чітко поставив завдання боротьби з безробіттям. Вважається «батьком» теорії криз у промисловості, що пояснює невідповідність виробництва зі споживчими бюджетами або незначністю споживчої частки багатства, яку отримують маси за системи суперництва. Був творцем кооперативного та профспілкового рухів, що мав на меті зробити споживача виробником. Праці й ідеї **О.Р.** надихнули екон. думку другої пол. ХІХ ст. і стали джерелом комунізму. Основна помилка вченого – він хотів зусиллями окремих видатних осіб і поодинокими спробами перетворити існуючий устрій і природу стосунків людей, котрі можуть змінюватися лише в закономірній послідовності. В останні роки життя **О. Р.** захоплювався спиритизмом та містикою, розробив засади виховання, які ще й зараз є актуальними. Розвинув ідею поєднання навчання з продуктивною працею. Створив оригінальну

систему виховання, спробувавши експериментально її реалізувати. Здійснив унікальний соціально-педагогічний експеримент у колоніях і комунах. Відкрив «Новий ін-т для формування характеру» (1816). До його складу входили: дошкільна установа для дітей від 1 до 5 р., початкова школа для дітей до 10 р., вечірні класи для працюючих на фабриці підлітків; вечірній осередок культури, де навчали неписьменних робітників; функціонував лекторій, батьки отримували консультації з виховання дітей; проводилися вечори музики й танців, ігри та змагання. «Новий ін-т» охоплював виховним впливом 759 осіб у віці від 1 до 25 р. За переконаннями **О.Р.**, мета виховання – формувати самостійну і раціонально мислячу людину. Вселюдська гармонія може бути закладена лише належним вихованням людей. Для створення людей досконалих треба всіх виховувати від народження з однаковою ретельністю, без вияву жодних пристрастей і так, щоб ніхто не прагнув до кращих умов.

О. Лозовицький

ОУКШОТ МАЙКЛ (англ. *Michael Joseph Oakeshott*; 11.12.1901, Лондон, Вел. Британія — 09.12.1990, Лондон, Вел. Британія) — один із філософів англосаксонської традиції. Основні праці: «Політ. теорія ХХ ст.»; «Голос поезії у бесіді людства»; «Моральне життя в творах Томаса Гоббса»; «Раціоналізм у політиці». Створив консервативну манеру філософствування, не лише як критику радикалізму, а й як аналітичну й аргументовану опозицію всюдисущого раціоналізму. Особливо уважно вивчав форми проникнення раціоналізму в політику, намагаючись вчасно зауважити небезпеки, котрі таке проникнення несе. Одна з головних небезпек – спотворення суті політики, що згідно з **О.М.**, лише особливий спосіб захисту та взаємного узгодження звичних форм людської поведінки, що ґрунтується на досвіді. Він принципово заперечував політиків та політику «помпезного стилю», характерного для тих, хто хоче нав'язати ін. свої уявлення про правильне чи неправильне життя загалом. Не вважав коректним зведення політики до суто технічного мистецтва управління. Політика, за його міркуванням, належить до галузі

«практ. знання», яке неможливо передати через підручник. Зосереджував увагу на проблемах Нового часу, де, розглядаючи закономірності європейської політики, її слабким місцем вважав той факт, що в процесі демократизації в політику стрімко вливаються політ. недосвідчені маси. Компенсація відсутності досвіду повинна відбуватися через раціоналізацію політики. А це призводить до появи диктаторських режимів, які посягають на людську свободу. Раціоналізм **О.М.** розглядає у вигляді тенденції, започаткованої *Дж. Локком* та *Р. Декартом*, котрі заперечували та відкидали традицію і потребу абсолютно раціонального, розумного порядку. В політ. сфері відбувається заміна традиції управління конкретною державою на певну ідеологію, яка зводиться до тотального «опрацювання» всього населення. Ідеологія має виключно інструментальний характер. Ідеологія у спрощеному вигляді – це набір правил, за допомогою котрих політик досягає мети. Ця мета також задається у рамках ідеології. Дослідник акцентував на неможливості побудови ідеології у межах раціональних принципів, оскільки побудова ідеології від самого поч., тобто з нуля, залишалася лише програмною заявою того чи ін. теоретика.

В. Денисенко

ОХЛОКРАТІЯ (грец. *ochlos* – натовп і *kratos* – влада, сила) – домінування в політ. житті сусп-ва впливу натовпу, «маси»; один із способів здійснення політ. влади, що суттєво доповнює кризові політ. режими; панування, влада натовпу. Поняття **О.** вперше використав *Полібій* у праці «Загальна історія» (II – I ст. до н.е.). На думку вченого, іст. процес за суттю є телеологічним, спрямованим до універсальної мети та має в основі чергування політ. форм – монархії, аристократії та демократії, з одного боку, і тиранії та охлократії – з ін. **О.**, за *Полібієм*, є виродженою формою демократії, виникаючи унаслідок граничного розвитку та доведення до абсурду демократ. тенденцій – правління черні, гірших з числа громадян. Поширилось поняття **О.** у пізній античності, через епоху Відродження його запозичили філософи та мислителі Нового часу. Користувалося осо-

бливою популярністю у представників консервативних течій суспільно-політ. думки Європи кін. ХІХ – поч. ХХ ст. у зв'язку з дискусіями про надання виборчих прав, у полеміках про загрозу пролетарської революції, введення і розширення соц. гарантій і под. **О.** на практиці можлива як епізодичне явище у періоди глибоких соціально-екон. криз чи революцій. Це поняття пов'язане із теорією мас. сусп-ва, що виникла у ХІХ – ХХ ст. (*Г. Лебон, Г. Тард* та ін.). *Г. Лебон* вважав: унаслідок промислової революції, зростання міст і розвитку засобів комунікації натовпи маргіналізованих індивідів, котрі становлять деструктивну некеровану силу, починають визначати характер соц. процесів і стиль життя сусп-ва. Будучи прихильником елітистських поглядів, *Г. Лебон* стверджував: що наступаюча «ера мас» спричинить занепад європейської цивілізації. Проте зазначимо, що вчений уникає застосування терміну **О.** Подібних висновків дотримувалися на поч. ХХ ст. багато політ. мислителів та філософів (*О. Шпенглер, Х. Ортега-і-Гассет, М. Бердяєв* та ін.). Серед укр. мислителів наведемо визначення *В. Липинського*. За ним, **О.** – цілко-

вите панування войовників з придушенням будь-якої свободи. Сюди вчений зараховує азійські деспотії, європейські революційні диктатури, новітній фашизм, більшовизм і московський царизм. Сьогодні у сучасній зах. соціології та політології термін **О.** практично не простежуємо, натомість він часто постає категорією політ. публіцистики як синонім домінування під час установаження політ. стратегії та вироблення того чи ін. політ. курсу авантюристично налаштованих, безвідповідальних та некомпетентних соц. прошарків, орієнтованих на популістські гасла та вимоги, котрі сповідують анархічні, антидерж., загалом антисистемні погляди. Загалом під **О.** розуміють владу суспільно-політ. груп, що у реальній політиці керуються популістськими ідеологемами, апелюючи до підсвідомості. Такий тип влади орієнтується та спирається на декласовані, люмпенізовані й маргінальні верстви, динамічно реагує на сусп. настрої, стереотипи, архетипи мас. свідомості у їх примітивних, мас. виявах, вдається до провокацій для спонукання мас. пристрастей і заворушень.

С. Орлов

П

ПАБЛІК РИЛЕЙШНЗ (англ. *public* – публічний, громадський і *relations* – зв'язок) – сфера діяльності організації, ін-ту, лідера, особи, спрямована на розвиток взаємовигідних зв'язків з громадськістю чи із групами населення, від котрих залежить досягнення мети. Елементи сучасних **П.р.** здавна використовувалися як засіб переконання та впливу на поведінку людей (напр., риторика й ораторське мистецтво в античному світі, «Конгрегація пропаганди віри», створена Ватиканом у період Реформації, та ін.). Багато засобів і принципів, що використовують сучасні **П.р.**, були започатковані під час боротьби Півн. Америки за незалежність, а згодом – у президентських кампаніях. Амер. прес-агентства широко застосовували практику публіситі. Саме в США **П.р.** формувалася як самостійна сфера діяльності й окрема наук. дисципліна на поч. ХХ ст. Її конституювання пов'язують з іменем амер. журналіста *Айві Лі*, котрий з 1919 р. почав використовувати термін **П.р.** (вперше його використав *Т. Джеферсон*, 1807), і племінника *З. Фройда Е. Бернейса*, що написав книгу з основ **П.р.** («Кристалізація громадської думки») та почав викладати курс в ун-ті. Загалом становлення **П.р.** як самостійної сфери діяльності, спрямованої на досягнення взаєморозуміння і співпрацю між організацією та громадськістю, зумовлена, з одного боку, процесами розширення політ. участі, формування і утвердження демократ. засад функціонування сусп-в (зокрема амер.), де гарантуються права та свободи, цінується індивідуальність особи, її переконання, на які неможливо впливати лише через примування та контроль. Отже, **П.р.** можуть функціонувати й застосовуватись у плюралістичному, демократ. сусп-ві, де всі дотримуються загальноприйнятих правил конкуренції, «правил гри», мають вільний доступ

до інформації. З ін. боку, розвиток **П.р.** каталізували екон. чинники: перенасичення ринку товарів унаслідок розвитку технологій мас. виробництва; усвідомлення корпораціями залежності їх успіху від ставлення споживачів. Ще одна передумова становлення **П.р.** – бурхливий розвиток ЗМІ і революція на ринку інформаційних технологій у другій пол. ХХ ст. Це зумовило широке використання **П.р.** і в політиці (виборчих кампаніях), і в бізнесі, а згодом – і в практиці функціонування громадських організацій, місцевого самоврядування і под. Основні функції **П.р.**: формування громадської думки і вплив на неї через розробку та реалізацію програм комунікації; інформування, що дає змогу розуміти цілі, програму організації та змінити ставлення населення від упередження до симпатії (посередницька); вивчення й аналіз оточення (аналітична); інформування керівництва організації, його консультування на всіх рівнях прийняття рішень, допомога керівництву в справах реагування на громадську думку (дорадча); передбачення наслідків і тенденцій функціонування та діяльності організації (прогностична); участь у створенні й модифікуванні іміджів. Ці функції можуть дати підстави розглядати **П.р.** як частину процесу прийняття рішень в організації, а отже, як функцію менеджменту організації. **П.р.** у вигляді свідомої та планованої діяльності становлять процес, де вирізняють 4 елементи, що позначаються аббревіатурою *RACE*, – дослідження (*Research*), планування дій (*Action planing*), комунікація та дії (*Communication*), оцінка (*Evaluation*). У процесі виконання програми **П.р.** велике значення має вивчення та визначення проблем, оцінка середовища і ресурсів, визначення груп (сегментів) населення, на котрі буде спрямована програма, та ін. Для реалізації програм **П.р.** використовують традиційні засоби **П.р.** (прес-реліз, прес-конф., презентації, конф., папка для преси) й елементи реклами, пропаганди, маркетингові дослідження та найрізноманітніші заходи (події, що «створюються»), які інформують про ін-т, лідера і формують бажаний імідж. **П.р.** широко використовують у сучасних політ. процесах, становлять невід'ємну части-

ну політ. технологій і особливо – виборчих кампаній, процесів створення політ. іміджів (від лідера до держави) та їхнє «просування». Головні принципи застосування **П.р.** у політиці – врахування реальних ситуацій (а не уявної дійсності), закономірностей функціонування мас. свідомості й відносин між людьми. Тому основа **П.р.** – правдивість, відкритість інформації, орієнтація не лише на власні інтереси, а й на інтереси оточення. Водночас у сучасних сусп. вах (у т. ч. в Україні) поширюється практика «чорного» **П.р.**, який нехтує цими важливими принципами й етичними вимогами **П.р.**-діяльності. Його мета – свідоме маніпулювання мас. свідомістю через селекцію інформації, подання відверто неправдивої інформації, «упакованої інформації», використання тонких методик впливу на підсвідомість з метою «очорнення» конкурентів, створення псевдоіміджів і псевдоподій. Застосуванню «чорного» **П.р.** сприяє неоднаковий доступ до джерел інформації, відсутність спільних для всіх «правил гри», їх недемократ., нестача толерантності.

Л. Угрин

ПАДУАНСЬКИЙ МАРСИЛІЙ (італ. *Marsilio da Padova*; між 1275 і 1280, Падуя, Італія – бл. 1343, Мюнхен, Священна Римська імперія) – політ. мислитель, ідеолог бюргерства. Вивчав медицину, філософію, теологію в ун-тах Падуї, Орлеана і Парижа, де захопився політ. теорією *Арістотеля* і зазнав впливу аверроїзму. Ректор Паризького ун-ту (1312). Незважаючи на світський статус, був народно обраний рим. вікарієм Мілана (1327). Через свої критику папської курії та відкрити підтримку імператора *Людвика IV Баварського* в його боротьбі з *Папою Іоанном XXII* 1327 р. відлучений від церкви. У відповідь на це разом із *Ж. Жанденом* пише церковно-політ. трактат «Захисник миру» («*Defensor Pacis*»; 1324–1326), опублікований 1522 р. у Базелі, в якому ставить під сумнів універсальну місію церкви і один з перших розглядає ідею виникнення держави внаслідок сусп. договору. Він доводив, що втручання церкви у справи світської влади сіє розбрат і позбавляє європейські держави, особливо Італію, миру. Церква має бути

відокремленою від держави, вважав **П.М.** і, розмежовуючи закони людські й закони божественні, стверджував: до компетенції церкви належать тільки божественні закони. Тому духовенство має право лише навчати і проповідувати християн, віровчення, а карати порушників божественних законів може лише Бог. Для **П.М.** держава (*communitas perfecta*) – самостійна і самодостатня спільнота, ґрунтується на розумі й досвіді людей. Вона виникла в процесі поступового ускладнення форм людського співжиття. Спочатку сім'ї об'єднуються в роди, згодом роди – в племена, на базі котрих виникають міста і в кінцевому підсумку – держава, що ґрунтується на спільній згоді всіх її громадян і має на меті їхнє спільне благо. Держава є виразником політ. влади, а її джерелом – народ (*universitas*). Саме від нього походить влада як світська, так і духовна, він один є носієм суверенітету і верховної законності. Проте **П.М.**, як захисник інтересів бюргерства, до поняття «народ» зараховував не всіх людей, а лише «кращих» представників – впливових і заможних сусп. станів військових, священників, чиновників, торговців, землевласників і ремісників, діяльність котрих спрямована на загальне благо. Держ. влада здійснюється за допомогою законів: право видавати їх має народ, а від його імені – обрані ним представники. Мислитель відстоює принцип верховенства закону в державі, якому повинні підкорятися всі громадяни, а також законодавці й правителі. Слідом за *Арістотелем*, він переконаний, що «там, де немає верховенства права, там немає справжньої держави». **П.М.** одним із перших в історії політ. думки висунув і обґрунтував ідею розмежування законодавчої та виконавчої влади держави. Законодавча влада визначає компетенцію та організацію виконавчої влади. У здійсненні влади важливе місце відводиться виборності як засобу утворення установ і підбору посадових осіб держави всіх рівнів (у т. ч. духовенства і Папи). Саме тому найкращою формою держ. правління він вважав виборну монархію. Розглянуті ним положення вчення про природне походження держави, народ як джерело суверенної влади, верховенство закону та розподіл по-

вноважень різних ін-тів держави мали велике значення для формування та розвитку державно-правових концепцій Нового часу.

В. Денисенко

ПАКТ ПОЛІТИЧНИЙ (лат. *pactum* – договір) – 1) угоди, котрим зазвичай передують переговори, між суб'єктами політ. процесу (партіями, профспілками, громадськими організаціями та ін.) про спільну позицію та дію, напр., участь у виборчій кампанії, формування парламентських й урядових коаліцій, або ж ширше – про цінності, ін-ти й правила, результатами яких є формування й підтримка політ. порядку, його інституалізація в конституції країни; 2) у контексті транзитологічної парадигми – домовленості (формальні й неформальні) між елітами про основні правила політ. конкуренції та взаємні гарантії, інституалізація компромісу між різними політ. силами в період переходу та консолідації демократії; модель трансформації та консолідації політ. режиму, ґрунтується на міжелітних домовленостях (напр., пакт Монклоа в Іспанії); 3) союзницька угода між державами про заснування оборонних блоків, коаліцій, а також міжнар. організацій із метою співпраці, спільних дій чи підтримки миру (напр., Північноатлантичний пакт).

Л. Угрин

ПАКТ ЧОТИРЬОХ – договір про згоду та співпрацю 4 великих зах. держав, укладений 15 липня 1933 р. у Римі представниками Франції, Італії, Німеччини та Великої Британії з ініціативи *Б. Муссоліні*. Мета – відновлення «Священного союзу», який би перетворився на головного арбітра у відносинах європейських держав, а в майбутньому забезпечив збереження миру через здійснення спільної європейської та колоніальної політики державами-учасниками пакту, оскільки, на думку його натхненників, Ліга Націй через велику к-сть членів не могла забезпечити мир в Європі. У первісному варіанті пакту, запропонованому *Б. Муссоліні*, йшлося про можливість перегляду мирних договорів у межах Ліги Націй, а це призвело б до ревізії Версальського договору і зміни мапи Європи, а також про рівноправність

Німеччини стосовно озброєння. Так пункти відповідали експансіоністським прагненням Італії, незадоволеної поділом колоніальних володінь Австро-Угорщини, Османської імперії та Німеччини. Проте Франція, держави Малої Антанти (Чехословаччина, Румунія, Югославія) і Польща виступили зі заявою, що великі держави не можуть розпоряджатися територією малих держав без їхньої згоди. До цієї думки приєднався бельг. уряд. Велика Британія зайняла нейтральну позицію. Внаслідок врахування змін, запропонованих франц. урядом, 7 червня 1933 р. був парафований текст угоди, де йшлося лише про співпрацю з метою підтримання миру, обмежену проблемами, які стосуються держав-членів пакту. Визнавалась недопустимість використання території держав без їх згоди. Інтереси Німеччини про рівноправність озброєнь не були враховані. Пакт укладався на 10 р., але через суперечності між учасниками, зокрема через позицію Франції, не був ратифікований, а після виходу 19 жовтня 1933 р. Німеччини з Ліги Націй остаточно втратив чинність. Отже, **П.ч.** не зміг послабити суперечностей між його членами і перекреслив можливість мирного перегляду договорів, укладених у межах Версальської системи.

Л. Угрин

ПАНАМЕРИКАНІЗМ – ідеологія, в основу якої покладено уявлення про іст., екон. та культурну «спільність» країн і народів Америки й необхідність їхньої політ. інтеграції. Виникнення **П.** пов'язане, з одного боку, зі зміцнілим на поч. ХІХ ст. прагненням латиноамер. країн об'єднатися проти колоніального гноблення Іспанії, а з ін. – прагненням США очолити цей рух, витіснити європейські держави з Амер. континенту й поширити на нього свій вплив. Висуваючи тезу про «єдність інтересів» усіх держав Зах. півкулі, панамериканісти посилалися на геогр. розташування, взаємозалежність економіки, схожість політ. систем та іст. умов. Виходячи з цього, пропагувалося тісне зближення усіх країн Півн. та Півд. Америки у політ., екон., соціальній та культурній сферах. Одним з перших кроків у реалізації ідей **П.** стала у 1815 р. ініціатива

лідера боротьби за незалежність ісп. колоній у Лат. Америці, С. Болівара, створити конфедерацію держав півкулі (т.зв. Ліги амер. республік), що мала би спільні збройні сили, була об'єднана спільним договором захисту і наднац. парламентськими зборами. У руслі ідей П. уряд США 1823 р. проголосив доктрину Монро, формула якої «Америка для американців» була спрямована проти втручання європейських держав у справи Нового світу. З кін. XIX ст. Вашингтон почав використовувати ідеї П. для здійснення своєї експансії у Лат. Америці й витіснення з цього регіону конкурентів (зокрема Великої Британії). На поч. XX ст. США виправдовували заявами про спільність інтересів амер. держав чисельні інтервенції на Кубі, у Мексиці, Гаїті, Нікарагуа, Колумбії, Панамі, Домініканській Республіці та ін. латиноамер. країнах. Експансія США у Лат. Америці під прикриттям П. особливо посилилась під час і після Другої світової війни. У роки «холодної війни» військово-політ. та екон. тиск США на латиноамер. держави відбудеться під гаслом боротьби з «комуністичним втручанням» у справи Зах. півкулі. П. слугував ідеологічним підґрунтям інтеграційним процесам в Америці. У 1890 р. засновано Міжнар. союз амер. республік для виконання переважно комерційних функцій. Мета його діяльності – мир і процвітання країн Зах. півкулі. У 1910 р. цю організацію перейменувалася у Панамерик. союз, а 1948 р. – на Організацію амер. держав. На поч. XXI ст. П. виявився у проєкті Зони вільної торгівлі двох Америк.

О. Кукарцев

ПАНАРАБІЗМ – доктрина, згідно з котрою араби – це єдина нація зі своєю мовою, історією та культурою. П. часто розглядають як араб. націоналізм, що висуває за кінцеву мету консолідацію усіх етнічних арабів у межах однієї держави. П. зародився наприкінці XIX – поч. XX ст. у колишніх араб. провінціях Османської імперії у вигляді модерністського руху, покликаного подолати екон. відсталість та роз'єднаність народів Близького Сходу, усунути розбіжності між різними реліг. групами арабів – сунітами, шиїтами, християнами, друзами та ін. До розпаду Османської імперії інтерес до ідей

П. та їхня агітація були незначними, виняток лише становили араби-християни. Узагалі на поч. XX ст., аж до Першої світової війни араби не виступали проти Порти й не об'єднувались проти неї. Турецький султан підтримував П. як засіб інтеграції та мобілізації підданих для протидії відцентровим силам, котрі підривали внутрішн. єдність імперії. Існує думка: панарабістський рух сформувався із розпадом Османської імперії як альтернатива панісламізму серед частини араб. еліти (насамперед військових офіцерів), що намагалася здійснити секуляризацію та впровадити етатистську модель організації сусп-ва. З погляду ін., П. був своєрідним спротивом брит. і франц. колоніалізму, який нав'язав територ. поділ близькосхід. регіону. Треті вважали П. виявом протидії намірам нових держав та урядів підтримувати окремі нац. утворення. Суттєву роль у розвитку панарабістського руху відіграло створення держави Ізраїль та окупація нею палестинських територій. Саме сіонізм стає чинником явної нац. загрози, що сприяє об'єднанню арабів. Особливе враження на арабів справила перша арабо-ізраїльська війна 1948 р. – і завершення антиколоніальної боротьби євреїв проти Великої Британії, швидка перемога Ізраїлю над розрізненими арміями араб. країн. Причину цих успіхів вони вбачали у єднанні єврейської нації навколо ідеї боротьби за власну державу, тобто в ідеології єврейського націоналізму – сіонізму. Саме 1947–1949 рр. у араб. країнах створювалися офіцерські націоналістичні організації, котрі прийшли до влади у 50-х рр. Найбільшу популярність П. мав у 50–70-х рр. Об'єднання арабів у єдину державу та спільне звільнення Палестини здавалися нерозривно пов'язаними між собою й реально досяжними не лише політ. еліті, а й нар. масам. Проте історія засвідчила: між арабами існує чимало протиріч, що часто призводили до громадян. конфліктів у середині окремих араб. держав. Найважчою проблемою для П. стало небажання більшості населення араб. країн сприймати етнонац. ідентичність як первинну, на чому наполягали ідеологи такої доктрини. Більшість арабів ідентифікує себе насамперед з ісламом, а етнічність

залишається другорядною. Окремою перепоною для **П.** стали розбіжності між лідерам араб. держав. Вони виявились не схильними не тільки до інтеграції, а й не змогли солідаризуватися у боротьбі з Ізраїлем, підсумком чого стали поразки у наступних війнах. Власне, після поразки у війні 1973 р. **П.** виявив неспроможність як ідеологія, що забезпечує єдність арабів. Відтоді панарабістський націоналізм починає поступатись місцем панісламізму. Сьогодні **П.** сповідують окремі політ. партії, у т. ч. Баас. Видатні діячі панараб. руху – *Гамаль Абдель Насер, Хафез аль-Асад, Садам Хусейн, Ясір Арафат, Муамар Кадафі.*

О. Кукарцев

ПАНАФРИКАНІЗМ – ідейно-політ. рух, який зародився наприкін. XIX ст. серед афроамер. спільноти США й о-вів Вест-Індії та з плином часу поширився в Африці. На поч. **П.** був лише паннегритянським рухом, що боровся проти расової дискримінації та за надання афроамериканцям громадян. і політ. прав. Виступав від імені всієї негроїдної раси та прагнув залучити до своїх лав і африканців, і афроамер. населення Америки, передусім США та о-вів Карибського моря. Подальший розвиток **П.** пов'язаний з активізацією сил, котрі виступали проти колоніальної залежності Африки. У першій пол. XX ст. зусиллями лідерів руху, як *В. Дюбуа, К. Нкрума, Н. Азіківе, Дж. Кеніата* були організовані панафр. конгреси (1919 – Париж; 1921 – Лондон, Брюссель, Париж; 1923 – Лондон та Лісабон; 1927 – Нью-Йорк; 1945 – Манчестер), що значно вплинули на розвиток національно-визвольного руху в Африці. Після здобуття країнами Африки незалежності **П.** був пов'язаний з ідеєю, розробленою першим президентом Гани – *К. Нкрума* у 60-х рр., створення єдиної держави на афр. континенті – Сполучених Штатів Африки (у наш час цю ідею популяризував лівійський лідер *М. Кадафі*). **П.** також слугував ідейною основою створення у 1963 р. Організації афр. єдності, а у 2002 р. Афр. союзу.

О. Кукарцев

ПАНГЕРМАНІЗМ – політ. концепція, згідно з якою всі герман. народності становлять єдину націю, що має бути об'єднана в

одну державу або союз. Прагнення до утвердження Німеччини за рахунок ін. держав Європи набуло розмаїтого оформлення: від т. зв. великогерманства (*Alldeutschen*) до націонал-соціалізму. **П.** виник на поч. XIX ст., коли відбувся стрімкий перехід від ідей романтичного націоналізму до ідей винятковості німців з-поміж усіх ін. народів, уславлення «нім. духу» та «нім. крові» у межах партикулярного «контрмесіанізму», сформованому як реакція на франц. месіаністський універсалізм та імперіалізм Наполеона. Усі народи, за уявленням пангерманців, розподілилися на: *Naturvölker* (первісні, котрі варто «цивілізувати»); *Halbkulturvolker* (напівцивілізовані); *Kulturvölker* (цивілізовані). Проте лише німці є *Vollkulturvolk* (цілковито цивілізованим народом), народом богообраним, якому призначена «велика місія». Одночасно чисельні варіанти ідеї нім. обраності та єдності виражені у творчості *Фіхте, Гегеля, Новалиса, Гельдерліна, Гереса, Арндта* й ін. У другій пол. XIX ст. **П.** активно використовувався правлячими колами Пруссії та Австр. імперії для поширення їхнього впливу та збільшення територій. Об'єднання Німеччини, здійснене Бісмарком, супроводжувалося вибухом нім. націоналізму. **П.** набуває великої популярності насамперед серед німців, що опинилися поза межами кайзерівської Німеччини. З'їзди австр. німців у Відні, започатковують низку пангерман. організацій у Габзбурзькій імперії. Саме силами австро-нім. політиків **П.** набуває ознак політ. доктрини, оформлення якої пов'язують з іменем одного з лідерів пангерман. руху Австрії – *Г. Шонерера*, що разом із однодумцями розробив у 1882 р. програму приєднання Австрії до Німеччини (аншлюс). Носієм ідей **П.** у їхньому завершеному вигляді є Пангерман. союз. Статут його містив положення про: 1) необхідність об'єднання усіх німців у одній державі шляхом територ. розширення Німеччини з приєднанням обл. сусідніх держав у котрих мешкають етнічні німці (*Alldeutschland*); 2) установлення світового панування нім. нації (*Weltpolitik*). Базою нім. експансії, на думку ідеологів **П.**, мала слугувати «серединна Європа» (*Mitteleuropa*), очолювана Німеччиною. Важливою складо-

вою частиною **П.** була пропаганда «Натиску на Схід» (*Drang nach Osten*), що передбачало відчуження від Рос. імперії країн Балтії, Польщі, України, Білорусі та встановлення над ними нім. контролю. **П.** відіграв значну ідеологічну роль у підготовленні Німеччини до Першої та Другої світових війн.

О. Кукарцев

ПАНІСЛАМІЗМ – суспільно-політ. рух та реліг.-політ. ідеологія, в основу якої покладено уявлення про духовну єдність мусульман усього світу незалежно від соц., нац. або держ. приналежності та необхідність їхнього політ. об'єднання під владою вищого духовного глави (халіфа). Рух **П.** має іст. коріння у період зародження та поширення ісламу, коли його засновник *Мухамад* об'єднав у одній державі більшість племен араб. півночі, а його наступники завоювали Півн. Африку та більшу частину Близького Сходу. Оформлення **П.** як концепції та доктрини відбулося у другій пол. XIX ст. мусульманськими реформаторами (модерністами) *Джамал ад-Дин* *ал-Афгані* (1839 – 1897), *Мухамадом Абдо* (1849–1905) та їхніми послідовниками. **П.** став офіційною ідеологією Османської імперії у період правління султана *Абдул Гаміда II* (1876–1909). Пріоритет приналежності до мусульманської релігійної спільноти (*умми*) відносно приналежності до певної племінної общини чи геогр. місцевості наприкін. XIX ст. було сформульовано так: іслам є формою наднац. спільності всіх мусульман. Принцип поляризації світу на дві частини: «дар ал-іслам» (ісламський світ) і «дар ал-харб» (світ війни) й перетворення «дар ал-харб» на «дар ал-іслам» у визначенні панісламістів XIX ст. отримав зміст: усі території, населені мусульманами, мають бути звільнені від іноземного панування; мусульманам варто об'єднатися у світову ісламську державу – халіфат, життєдіяльність якого повинна регламентуватися законами шаріату. Коли для мусульманських реформаторів кін. XIX ст. ці ідеї були передусім ідеол. знаряддям, необхідним для протидії експансії західноєвроп. держав, то для *Абдул Гаміда II* ця концепція стала релігійно-політ. доктриною, що обґрунтовувала необхідність збереження та розширення володінь Османської імперії

як світової держави мусульман (турецький султан аж до 1924 вважався халіфом, тобто духовним главою усіх мусульман). Із приходом до влади в Османській імперії младотурків, ідеологія котрих ґрунтувалася переважно на доктрині пантюркізму, **П.** тимчасово відступив, але вже у середині 30-х рр. XX ст. в особі «Асоціації братів-мусульман», яка виникла в Єгипті 1928 р., знов став значною релігійно-політ. силою. Після відновлення Ізраїльської держави та її визнання ООН, а також поразки араб. держав у 1948 і 1967 рр., постулати **П.** почали активно використовувати арабські релігійні та політ. лідери, стверджуючи, що для перемоги над Ізраїлем необхідне об'єднання усіх мусульман і повернення мусульман до ісламського фундаменталізму. Панісламісти кинули виклик також урядам Туреччини, Єгипту й ін. мусульманських держав, які впроваджували світську модель сусп.-політ. устрою. До кін. 70-х рр. майже всі спроби панісламістів захопити владу були безуспішними. Першим їхнім успіхом можна вважати 1979 р., коли внаслідок Ісламської революції в Ірані до влади прийшли радикальні шіїти на чолі з аятолою Хомейні. Сучасна доктрина **П.** підпорядковує людину релігії, рекламує універсальність ісламу, протиставляє його роз'єднаності на національно-етнічній та класовій основі, ідею світової ісламської держави – відокремленості нац. держав, суверенітет Аллаха – світському держ. правопорядку. Спектр сучасних панісламістських партій та угруповань достатньо широкий. Він охоплює найрізноманітніші рухи, об'єднання й організації, що використовують у діяльності різні методи – від мирної проповідницької, культ.-просвітницької діяльності до збройної боротьби й тероризму.

О. Кукарцев

ПАНСЛАВІЗМ – ідеологія і теорія культурно-іст. спільності слов'янських народів, в основу якої покладено ідеї про необхідність їхнього політ. об'єднання. Сформувався наприкін. XVIII – першій пол. XIX ст. у державах, населених слов'янськими народами, у вигляді реакції на пантюркізм і пангерманізм. Вироблялись різні модифікації, котрі передбачали об'єднання під рос.

або польс. управлінням чи у формі конфедерації. В Австро-Угорщині за альтернативу була висунута концепція австрославизму, що планувала благоустрій слов'янських народів Габсбурзької імперії у межах монархії. Ідею слов'янської спільності розвивали П. Шафарик, Л. Штур, В. Караджич, А. Міцкевич, М. Погодін, Н. Данілевський та ін. В Україні ідеї П. поширились у першій чверті XIX ст. (зокрема Товариство об'єднаних слов'ян), їх вплив виразно простежуємо у програмі Кирило-Мефодіївського братства, укр. наук. колах середини XIX ст. (М. Максимович, О. Бодяньський), а з-поміж ліберальної частини укр. дворянства (Г. Галаган, М. Рігельман та ін.), представники якого брали активну участь у діяльності слов'янських комітетів у Києві й Одесі у 1850 – 1870 рр. Дехто з провідних укр. діячів науки і культури другої пол. XIX – поч. XX ст., у т. ч. М. Грушевський, відкрито виступили проти П., убачаючи в ньому загрозу для нац. інтересів укр. народу. З політ. метою ідеї П. використовував царський уряд Росії у боротьбі проти Туреччини, Австро-Угорщини, Німеччини. Пік популярності П. припадає на 70-ті рр. XIX ст., особливо на період російсько-турецької війни 1877 – 1878 рр. Наприкін. XIX ст. ідеї П. втрачають популярність. У XX ст. вони періодично відроджувались під час двох світових воєн як засіб мобілізації слов'янського населення Європи у боротьбі проти Німеччини. Критики П. зазначають, що слов'янський світ, так само як романський та герман., мають складні міждерж., міжкультурні, міжконфесійні відносини, тому генералізуючі концепції П., пангерманізму, пантюркізму слабо відображають реалії життя й вигідні переважно великим державам, котрі їх використовують. У сучасних умовах ідея П. не дуже поширена, але існують варіації на теми православного слов'янського братства, союзу слов'янських держав, особливої місії слов'янства у 3 тисячолітті.

О. Кукарцев

ПАНТЮРКІЗМ – культурна та політ. течія, ідеологія, поширена у державах, населених тюркськими народами (турки, татари, азербайджанці, алтайці, башкири, булгари, гагаузи, казахи, караїми, киргизи, кримчаки,

тувинці, туркмени, узбеки, уйгури, хакаси, чуваші, якути та ін.). В її основі покладені ідеї про необхідність політ. консолідації на засадах етнічної, культ. та мовної спільності. Сформувався у другій пол. XIX ст. Дослідники виокремлюють декілька періодів сплеску ідей П., а також їхнього затухання. Перший зафіксовано наприкін. XIX – поч. XX ст. у Рос. та Османській імперіях. У Росії П. виник у 80-х рр. XIX ст. як культурно-ліберальний рух татарської інтелігенції проти асиміляційної політики царського уряду, утиски в екон. та культурних сферах. Дехто з фахівців (напр., Я. Ландау), зазначають, що концепція П. певною мірою була полемічною відповіддю на виклики панславизму. Формування та поширення ідеї консолідації усіх тюркських народів пов'язане передусім з громадською та наук. діяльністю кримськотатарського просвітника І. Гаспринського (1851–1914). Саме він виробив політ. кредо, звернене до народів тюркомусульманського світу: «Єдність у мові, вірі та справах». Визначив також низку проблем, перед котрими постали тюркські народи Рос. імперії: необхідність реформ у сфері освіти; застосування нових методів навчання; модернізація способу життя. В Османській імперії виникли власні передумови для формування П. та поширення цієї ідеології. Величезна держава, що охоплювала азійські, європейські та афр. території, населені різними народами, чимало з яких прагнули вирватись з-під влади султанату, шукала способи консолідації своїх підданих. Тому загрозам розпаду країни правлячі еліти намагалися протиставити ідею тюркського братерства (поруч з ідеєю османізму – рівності та єдності усіх підданих Порти й ідеєю панісламізму). Важливу сполучну роль між пантюркістськими рухами в Росії та Туреччині відіграв волзький татарин Ю. Акчура. 1904 р. у каїрській газеті «*Turk*» вийшла його стаття «Три системи правління». Порівнюючи у ній концепції османізму, панісламізму і тюркізму, Ю. Акчура вирізняв тюркізм за найперспективніший і реальний шлях єднання тюрків. Він обстоював створення політ. союзу всіх тюркських народів з центром у Туреччині. Виступ Ю. Акчури знаменував перехід П. у нову фазу: від

культурно-просвітницького (так бачив його *І. Гаспринський*) до політ. руху. Після розпаду Рос. та Османської імперій **П.** втрачає свій вплив. У Радянському Союзі рух придушили більшовики, а його доктрину проголосили «націонал-шовіністичною бурж. ідеологією». У Туреччині, з приходом до влади *К. Ататюрка* (будучи турецьким націоналістом, він прохолодно ставився до інтернац. форматів у принципі), офіційна Анкара відмовилась від пропонованої **П.** ідеї створення «тюркської федерації» – т. зв. Великого Турану (її прихильниками залишились лише радикальні націоналісти). У сьогоднішній Туреччині **П.** переважно визначається в межах інтенсифікації співпраці з тюркськими державами в екон., політ. та культурних сферах. Так, одразу після розпаду СРСР, уряд Туреччини почав налагоджувати зв'язки з країнами Центр. Азії й Азербайджаном, а тодішній турецький президент *Т. Озал*, заявивши про відповідальність республіканської Туреччини за оттоманську спадщину, висунув концепцію зовнішн. політики, згідно з якою Туреччина мала стати регіональним лідером. Саме на поч. 90-х рр. припадає другий сплеск популярності **П.**, коли радянські республіки з домінуючим тюркським населенням (Узбекистан, Азербайджан, Туркменістан, Киргизстан й Казахстан) отримали незалежність. Ідею «тюркського братерства» у цей час активно використовували кримські татари, а також активісти етнонац. рухів з таких суб'єктів Рос. Федерації, як Татарстан, Башкортостан, Карачеєво-Черкесія. У Казані 1991 р. заснована Асамблея тюркських народів, яка відтоді регулярно збирається у столицях тюркських держав, і склад її членів представляє більшість тюркських націй та етнічних груп у світі. Політ. програма **П.** викликає занепокоєння у тих державах, що межують з тюркськими і мають значну к-ть тюркських меншин. Греція, Болгарія, Китай, Афганістан, Україна, Росія, Молдова розглядають рух **П.** як загрозу їхній територ. цілісності.

О. Кукарцев

ПАРТИКУЛЯРИЗМ (лат. *particula* – невелика частина; *particularis* – окремих, частковий) – 1) принцип, що обґрунтовує

пріоритет окремих (локальних) інтересів і цінностей над загальними; **П.** протилежний універсалізму. **П.** у політиці становлять вираз групового егоїзму, котрий відображений у програмах і діяльності політ. партій, угруповань і рухів, а також регіоналізації; 2) процес автономізації, відособленості територій від держави аж до їхньої незалежності від центру, збереження привілеїв і переваг. Радикальна форма **П.** є сепаратизм – прагнення етнічних, релігійних, регіональних та ін. спільнот до відокремлення і створення або власної держави, або приєднання до ін. держави; 3) політ. роздробленість, відокремленість територій, характерні для політ. систем Середньовіччя (Київська Русь) або імперій, союзів у період їх кризи та розпаду.

Л. Угрин

ПАТРІОТИЗМ ГЕРОЇЧНИЙ – готовність людини принести своє життя в жертву, коли цього вимагають інтереси Батьківщини. Якщо людина свідомо позбавляє себе життя, то це є самогубством, а отже, і девіацією, тобто відхиленням від нормальної поведінки. Однак самогубство ради спасіння життя ін., заради Батьківщини – це особливий вид девіації. Таку девіацію завжди схвалювало сусп.-во. Героям ставлять пам'ятники, про них складають пісні, героїчні вчинки описуються в художній літ.-рі. *Дж. Віко*, який уперше висунув питання про іст. природу героїзму, вважав, що час героїв минув, у «розумний» період історії йому місця немає. *З. Бауман* також вважає: **П.г.** – справа минулого, сьгодні на нього попиту не існує, а також немає пропозиції. На його думку, європейцям не зрозуміти мотиви терористів-смертників, котрі віддають життя «за праве діло». *З. Бауман* стверджує: європеєць радше пояснить це тим, що проповідники реліг. віросповідань обіцяли посмертні блага. Таке пояснення для багатьох буде переконливішим, ніж ін. – принесення в жертву власного життя ради Бога чи нації. Учений пов'язує послаблення героїчного патріотизму з тим часом, коли нац. держава, народженню і становленню якої він допоміг, знайшла для забезпечення свого подальшого існування ін., менш дорогі ресурси, ніж нагнітання емоцій нар. мас. Однак у «розумний» час теж є попит на

героїв. Простежуємо певну відмінність **П.г.**, що виявляється в часи війни, – зі зовнішн. ворогом, і **П.г.** мирного часу. Перший зумовлений двома почуттями – любов'ю та ненавистю (любов'ю до «своїх» та ненавистю до «чужих»), а героїзм у мирний час – лише почуттям любові. Навіть коли уявити світ без війни, «вічний мир», то все одно буде попит на **П.г.** Це засвідчує патріотизм тих, хто добровільно брав участь у ліквідації аварій на атомних станціях – аварії на Чорнобильській станції в СРСР і аварії на атомній станції в Японії. Людей, яким притаманний **П.г.**, в усі часи небагато. К-сть осіб готових ризикувати власним життям заради благородних цілей, залежить від чинників: особливостей політ. соціалізації; патріотичного виховання; ставлення громадян до своєї країни; рівня довіри до ін.; задоволеності життям і под. **П.г.** може бути сформований і за існування серйозних соціально-екон. проблем. Витворити такий патріотизм вдалося ідеологам Радянського Союзу, які володіли доскональними технологіями впливу на свідомість людей. Ці технології охоплювали залякування зовнішн. і внутрішн. ворогами, формування культу особи, приховування інформації, ізоляцію або навіть фізичне знищення небезпечних для режиму людей, закритість кордонів, патерналістську політику держави (коли людина без держави не уявляє свого життя), пропаганду соціаліст. способу життя з використанням кінопродукції, літ. творів та ін. В Україні політ. опоненти в боротьбі за владу часто використовують негативну інформацію про стан сучасного укр. сусп-ва. Така інформація підсилює розчарованість, приводить до втрати надії на краще, до еміграції. Нинішній етап глобалізації характеризується небаченою до цього міграцією населення. К-сть людей, котрі вважають себе громадянами світу, невпинно зростає. Розмивання кордонів, послаблення держ. суверенітету впливає на ставлення до країни свого народження. Емігрувати українців змушують передусім соціально-екон. проблеми, незадоволення потреб. Проблеми, без розв'язання яких складно формувати «пропозицію» **П.г.** в Україні, такі: незадоволеність життям через незатребуваність, усві-

домлення своєї непотрібності; незадоволення базових потреб, в т. ч. потреби в безпеці; тривога за майбутнє; соц. страх, тобто страх перед тими, хто має владу. Формуванню патріотизму заважає відчуття приниженості. Приниженість, нездатність захистити свої інтереси та права «новими бідними» спричиняє розчарування, пригніченість, іноді роздратування і под. Соц. негаразди дещо нівелюються пропагандою. Однак цього недостатньо. Потрібні зрушення у всіх сферах життя, котрі б викликали гордість українців за свою Батьківщину.

О.Кіндратець

ПАУЕЛЛ ДЖОРДЖ БІНГХЕМ (анг. *George Bingham Powell*; 8 лют. 1942, Салем, штат Орегон, США) – амер. політолог-компаративіст. Головний редактор амер. жур. «Політ. наука» (1991–1995). Співавт. і співред. провідних досліджень у галузі порівняльної політології. Лауреат премії фонду Вудро Вільсона за кращу книгу в галузі політ. досліджень (1982). Президент Амер. асоціації політ. наук (2011–2012). Основні праці: «Порівняльна політологія сьогодні» (2002, 7-ме вид.), «Вибори як інструмент демократії: мажоритарна і пропорційна системи» (2000; у співавт.). Досліджує проблеми політ. представництва партій у різних виборчих системах. Звертає увагу на способи та можливості контролю громадянами держ. політики у різних політ. системах, щоразу акцентуючи на специфіці використання примусу як основної властивості та способу функціонування політ. системи у різних сусп-вах. **П.Дж.Б.** – представник функціонального підходу. Порівнюючи різні політ. системи, вирізняє їх головні функції, без котрих не можливо забезпечити ефективний соц. розвиток. Відповідно політ. система визначається як сукупність взаємопов'язаних ролей, що виконуються не тільки держ. ін-тами, а й ін. елементами сусп-ва (партіями, елітами тощо). Конкретизуючи специфіку політ. системи, учений виокремлює 3 групи функцій: 1) функції взаємозв'язку зі зовнішн. середовищем; 2) функції внутрішньополіт. сфери; 3) функції, які забезпечують збереження й адаптацію системи. **П.Дж.Б.** зробив вагомий внесок у розвиток теорії політ. модернізації

(«Порівняльна політологія. Підхід з позиції концепції розвитку», 1966). На його думку, політ. модернізація є процесом зміни системних якостей політ. життя і функцій політ. ін-тів з переходом від традиційного сусп-ва до сучасного. На основі функціонального підходу встановлює, що зміни системних якостей і функцій політ. ін-тів охоплюють 3 процеси: 1) структурну диференціацію ін-тів політ. системи і спеціалізацію їхніх функцій; 2) підвищення здатності політ. системи до мобілізації та виживання; 3) тенденцію до рівноправ'я. Структурна диференціація ін-тів політ. системи потрібна для здійснення «розподілу праці» між політ. структурами (законодавчою, виконавчою, судовою гілками влади). У політ. нерозвинутих сусп-вах подібна диференціація відсутня. Мобілізаційні можливості політ. системи розглядаються як здатність до мобілізації ресурсів для забезпечення порядку, соціального прогресу, врегулювання конфліктів. У традиційних сусп-вах це здійснюється через насильство. Здатність політ. системи до виживання засвідчує її намагання модернізуватися. Системи з різними формами комунікації та соціалізації (мас-медіа, школи, вищі заклади освіти, церкви, армія та ін.) культивують певні зразки політ. поведінки, підтримують віру в легітимність влади, її справедливість. Тенденція до рівноправ'я полягає у знятті всіляких обмежень (парт., кастових, племінних, релігійних) щодо участі в політ. житті). Для вимірювання ступеня модернізованості політ. системи П.Дж.Б. запропонував такі критерії: диференціація політ. ролей – інтереси кожної соц. групи мають лобіюватися; спеціалізація політ. ін-тів – лобіюють інтереси своїх груп на основі взаємодії; культ. секуляризація – перехід від ірраціональних (емоції, традиції, звички) чинників політ. поведінки до раціональних (право, факти, точна інформація).

С. Орлов

ПЕКІНСЬКА ДЕКЛАРАЦІЯ ТА ПЛАТФОРМА ДІЙ – документи, прийняті на Четвертій світовій жіночій конф. 4–15 верес. 1995 р. представницями зі 189 країн, відображають нові міжнар. зобов'язання щодо забезпечення рівності, розвитку та миру для всіх

жінок. Питання про правовий статус жінок не втратило актуальності, дискримінаційні положення нац. законодавств, стереотипні уявлення про місце та роль жінок у сусп-ві продовжують існувати. Проведення під егідою ООН усесвітніх конф. зі становища жінок висуває на порядок денний питання про правовий статус жінок, сприяє консолідації зусиль світової спільноти для його вирішення. За допомогою ООН міжнар. жіночий рух активізував діяльність і озвучив болісні проблеми. Найважливіше досягнення конф. – введення нової гендерної ідеології на міжнародно-політ. арену, що ґрунтувалася на консенсусному характері взаємодії жінок і чоловіків в інтересах досягнення рівноправності й розвитку сусп-ва. Ухвалена на Пекінській конф. Платформа дій стала першою глобальною програмою з поліпшення становища жінок і розрахована на кілька десятиріч.

Н. Хома

ПЕРРУ ФРАНСУА (франц. *François Perroux*) (19 грудня 1903; Сен-Ромен-ан-Галь, Франція – 2 червня 1987; Стен, Франція) – представник інституціонально-соціол. школи у Франції. З 1928 р. проф. політ. економії у вищих навчальних закладах Ліона та Парижа. П. засновник і директор низки науково-дослідних екон. ін-тів. Автор теорії, що отримала назву «економіка домінування». Основу цієї теорії становить постулат, згідно за котрим відносини учасників господарської практики будуються не як рівноправних партнерів, а як відносини панування й підпорядкування. Він розробляє концепцію «трьох економік» і конфліктів: 1) економіка домінуючої сили. Характерна для повоєнного часу, коли вільне виробництво відсутнє, а існують сектори домінування і підпорядкованості. Конфлікт – між підприємцями різних секторів; 2) економіка гармонізованого сусп-ва. Існує одна домінуюча сила – держава, що усуває суперечності між підприємцями через планування і прогнозування. Конфлікт – між групою суб'єктів, що отримують дохід від праці, та групою, яка отримує дохід від капіталу; 3) глобальна економіка, де вирішуються конфлікти перших двох унаслідок запровадження законодав-

ства, за яким робітники мають права стати співвласниками корпорацій, а підприємці – менеджерами. Визначальну роль в економіці домінування відіграють монополії й олігополії, котрі намагаються укріпити свою владу, послабити конкурентів. Координуючу і поєднуючу функцію здійснює держава, що виробляє і здійснює стратегію загального інтересу і загального блага. Згідно з теорією П. Ф. домінування одних підприємств і секторів і підлеглий стан ін. деформує «нормальні» взаємозв'язки й екон. простір. Разом з тим подібна система підлеглості й залежності в нац. економіці формує передумови для створення «полюсів зростання», котрі виникають біля домінуючих галузей, які відіграють роль своєрідних «моторів». Ефект домінування приводить до того, що «галузі-мотори» стимулюють підтягування суміжних виробництв, породжуючи зростання виробництва й нововведень. Екон. теорія П. Ф. містить положення про «домінуючу економіку», «гармонізоване зростання» і «загальну економіку». Учений констатує: «ефект домінування», який полягає в зміні суті й форм відносин між екон. одиницями, приводить до «поляризації простору» довкола галузі («полюси зростання»), де екон. одиниці поводяться як частини єдиного цілого (макроодиниці). Унаслідок цього стихійна «агресивна» конкуренція зникає і сукупна ефективність дій партнерів зростає. Логіка еволюції «домінуючої економіки» штовхає державу до того, аби воно перейняла на себе завдання здійснення антициклічної політики і складання довгострокових програм екон. розвитку максимально швидкими темпами («гармонізованого зростання»). «Гармонізація» здійснюється через «соц. діалог» (узгодження програм розвитку між підприємцями, трудящими, споживачами і под.). Мета «гармонізованого зростання», за П. Ф., — перетворення сучасного бурж. сусп-ва на сусп-ва соціальної гармонії (концепція «загальної економіки»), де не лише темпи зростання і структура виробництва, а й основні принципи організації господарства і сусп-ва (соц. режими, правові ін-ти і т.д.) підкорятимуться вимозі максимальної економічності. Підхід дослідника до багатьох проблем суперечли-

вий (перехід від засудження до виправдання монополій, співіснування ідеалістичної концепції побудови сусп-ва соціальної гармонії та прагматичних рекомендацій по політиці жорсткого регулювання заробітної плати і обмеження споживчого попиту на користь зниження витрат трудящих виробництва). Критика П. Ф. сусп-ва не виходить за межі пропозицій стосовно «поліпшенню» капіталізму. Зміна природи прибутку передбачає одночасну зміну психології підприємницької діяльності. Відтепер організатор виробництва буде керуватися не лише корисливими, а й благородними мотивами. Держава посилить свою роль арбітражного органу, який стежить за дотриманням загального інтересу, стимулюючого приватну ініціативу. Сусп-во буде зацікавлене створити такий тип держави, де враховуватимуться насамперед інтереси кожної людини, всіх членів сусп-ва без винятку, а не окремих особистостей або окремих соц. груп. Ідеї П. Ф. були використані під час розроблення принципів індикативного планування. Економіка, що перебуває в процесі розвитку, становить два нескоординованих сектори – сучасний і традиційний. Один сектор забезпечує впровадження нововведень, прогресивних форм організації виробництва, другий гальмує зростання. Соціальні проблеми ігноруються. Висновок з теорії П. Ф.: необхідно раціоналізувати організацію управління. З цією метою обґрунтовуються принципи індикативного планування, відповідаючи вимогам екон. зростання.

С. Орлов

ПЛАНУВАННЯ ПОЛІТИЧНЕ – наук. обґрунтоване визначення послідовності здійснення визначеної на конкретний (середньо- та довгостроковий) період програми дій (розвитку) конкретного політ. об'єкта чи явища зі зазначенням її мети, змісту, обсягів, методів і засобів, термінів виконання тощо. **Пп.** – важливий атрибут управління та передумова сусп. розвитку і тісно пов'язане з політ. прогнозуванням, політ. проектуванням та політ. програмуванням. Адже планування – проекція в майбутнє людської діяльності для досягнення наперед установлені мети; програмування – виявлення основних по-

ложень, які згодом розгортаються в плануванні; проектування – створення конкретних образів майбутнього, чітких деталей розроблених програм; прогнозування – наук. передбачення розвитку подій. Зазвичай у наук. літературі протиставляються поняття **П.п.** і політ. прогнозування. Акцентується на тому, що прогнозування має відношення радше до визначення майбутнього, а планування передбачає формулювання того, яким воно має бути. *І. Бестужев-Лада* зазначає: прогноз і план різняться способами оперування інформацією про майбутнє: імовірнісний опис можливого або бажаного – це прогноз; директивне рішення стосовно заходів із досягнення можливого, бажаного – це план. Прогноз і план можуть розроблятися незалежно один від одного, проте для того, аби план був ефективним, оптимальним, йому повинен передувати прогноз, за можливістю безперервний, що допомагає наук. обґрунтувати цей і наступний плани. **П.п.** здійснюється на всіх рівнях сусп. організації та політ. системи. Тобто об'єктом **П.п.** є і політ. система, і сусп-во загалом (у такому випадку йдеться про планування сусп. розвитку), і окремі ін-ти політ. системи – органи держ. влади та місцевого самоврядування, політ. партії, суспільно-політ. об'єднання, рухи, громадські організації (у такому випадку застосовують термін «стратегічне планування політики»). Коли планування сусп. розвитку пов'язано насамперед з тим, що кожне сусп-во, яке дбає про майбутнє, постійно втілює в життя певну програму забезпечення соціально-політ. розвитку, то стратегічне планування політики спрямоване на підвищення ефективності процесу прийняття та реалізації політ. рішень, реалізації політ. технологій. Уперше ідеї планування сусп. розвитку висвітлені у працях утопістів XVI – XIX ст. (*Т. Мора, А. Сен-Симона, Р. Оуєна* та ін.), котрі висунули чисельні гіпотези «кращого устрою життя». Ідея планування отримала реалізацію у політ. та сусп. житті впродовж XX ст. у СРСР та Заході. Напр., у США реалізацію ідеї планування сусп. розвитку започатковано в Новому курсі Ф. Рузвельта, розробленого як шлях виходу США з кризи 30-х рр., та у подальшому тісно пов'язана з різнома-

нітними формами і методами здійснення соц. політики. У СРСР з 20-х рр. інтенсивно розроблялись теорет. і прикладні проблеми планування сусп. розвитку, тісно пов'язані з усією теорією та практикою соціалізму. Крах соціаліст. системи у 90-х рр. зумовив відмову від ідеї планування загалом, але на поч. XXI ст. в політиці й науці повертається розуміння того, що без цілеспрямованого регулювання соціально-політ. розвитку неможливо реалізувати сусп. цілі. Стратегічне планування політики – продукт політ. менеджменту й аналізу політики, котрі отримали розвиток у останній чверті XX ст. Стратегічне планування політики – передусім організація результативних політ. кампаній і вироблення ефективної політики, яка може правильно оцінювати сьогодення, вміло використовувати політ. досвід, передбачати можливі наслідки рішень, що приймаються. Загалом **П.п.** як елемент управління на мікро- та макрорівні є важливою передумовою для реалізації поточних і довгострокових завдань, котрі постають перед політ. ін-тами, суб'єктами, сусп-вом узагалі.

Т. Панченко

ПЛЕХАНОВ ГЕОРГІЙ ВАЛЕНТИНОВИЧ (29 листопада (11 грудня) 1856, с. Гудаловка, Тамбовської губ. Російської імперії (нині Липецької обл., РФ) – 30 травня 1918, Теріоки, Фінляндія). Рос. філософ і політ. діяч. Організатор товариства «Земля і воля», ідеолог народництва. Основні роботи: «Соціалізм і політ. боротьба» (1883), «Наші розбіжності» (1885), «Рос. робітник у революційному русі», «До питання про розвитку моністичного погляду на історію» (1895) і ін. Народ. у дрібномаєтній дворянській сім'ї. Закінчив військову гімназію у Воронежі; 1873 р. переїхав до Петербургу. Осінню 1874 поступив в Петербурзький гірський ін-т, з якого 1876 р. через участь у революційному русі був вимушений піти. З 1875 – активний учасник революційної боротьби, спочатку діяв у революційно-народницькому русі, в Петербурзі отримав певний досвід пропагандистської діяльності серед робітників. Брав участь у Казанській демонстрації 1876 р. у Петербурзі, де виступив з викривальною мовою проти царського самодержавства.

Після розколу народницької організації «Земля і воля» (1879) – один з керівників революційно-народницької групи «Чорний переділ». Від січня 1880 до Лютневої революції 1917 р. жив у еміграції (Швейцарія, Італія, Франція й ін. країни Західної Європи). Порівняно швидкий розвиток капіталізму в Росії і посилення робітничого руху, криза народницької теорії і практики, особистий досвід діяльності серед робітників, знайомство з історією західноєвроп. робітничого руху, зокрема глибоке вивчення праць *К. Маркса і Ф. Енгельса* зумовили переверт у поглядах **П. Г.** У 1882–1883 рр. він стає переконаним і рішучим критиком ідеології народництва, першим пропагандистом, теоретиком і блискучим популяризатором марксизму в Росії. У Женеві 1883 р. створив першу російську марксистську організацію – групу «Звільнення праці» і був автором її програмних документів. Переклав низку праць: «Маніфест Комуністичної партії» (1882); «Людвіг Фейєрбах і кінець класичної німецької філософії»; «Тези про Фейєрбаха»; частини книг «Святе сімейство». **П. Г.** завдав сильного удару по ідеології народництва. Він наук. спростував твердження, що капіталізм в Росії – нібито «випадкове явище»; селянська община здатна не лише протистояти капіталізму, а й бути головною перевагою під час переходу країни до соціалізму. На думку вченого, Росія неспинно йде по шляху капіталістичного розвитку, і завдання революціонерів полягає в тому, аби використовувати породжувані капіталізмом процеси на користь революції. **П. Г.** учив бачити в пролетаріаті, що народжувався, основну революційну силу в боротьбі зі самодержавством і капіталізмом, закликав розвивати політ. свідомість робітників, боротися за створення соціалістичної робочої партії. Весною 1895 **П. Г.** вперше зустрівся з Леніним, що приїхав до Швейцарії. В ході цієї зустрічі була досягнута домовленість про встановлення зв'язків між групою «Звільнення праці» та марксистськими організаціями Росії. Спільно з російськими марксистами долучився до боротьби проти ліберального народництва, «легального марксизму», «економізму», викрив відступництво *Е. Бернштейна* від

марксизму. З 1900 **П. Г.** взяв участь в виданні першої загальнорос. марксистської газети «Искра», натхненником і організатором якої був *Ленін*. На другому з'їзді РСДРП (1903) **П. Г.** займав революційну позицію, разом із *Леніним* відстоював принципи марксизму. Однак незабаром після 2-го з'їзду перейшов на бік меншовизму, став одним з його лідерів. З кін. 1903 р. **П. Г.** боровся проти ленінізму, зокрема у питаннях стратегії і тактики пролетаріату, його більшовицької партії. Під час революції 1905–1907 рр. у Росії виступав за союз з ліберальною буржуазією, засуджував курс на озброєне повстання, вважав головною парламентську форму боротьби. В 1903–1917 **П. Г.** виступив проти ленінського курсу на соціалістичну революцію в Росії. Після Лютневої революції 1917 р. учений повернувся до Росії. Очолюючи соціал-демократ. групу «Єдність», він підтримував Тимчасовий уряд, виступав проти більшовиків. Негативно сприйнявши соціалістичну революцію, **П. Г.**, однак, відмовився підтримати контрреволюцію. Застосовував діалектичний метод, переважно до пізнання сусп. життя. З діалектики, що розуміється як «алгебра революції», дійшов висновку про закономірність і невідворотність соціаліст. революції. Аналізуючи історію вчень про сусп. на великому іст. матеріалі доводив, що лише діалектичний матеріалізм розкриває закономірний характер суспільно-іст. процесу. **П. Г.** прагнув розкрити структуру сусп. життя і взаємодію її сторін – з його погляду, марксистський соціол. аналіз створює основу наук. передбачення головних напрямів сусп. розвитку. **П. Г.** розвинув марксистське вчення про роль нар. мас і особи в історії. Провів аналіз формування і розвитку політ. ідеології, права, релігії, моралі, мистецтва, філософії і ін. Він зробив значний вклад в сусп. думку, дотримуючись принципу умовленості сусп. свідомості розвитком сусп. буття.

С. Орлов

ПОЛІАРХІЯ (грец. *poly* – багато й *arche* – влада, дослівно) – форма здійснення політ. влади, що характеризується політ. плюралізмом, виборністю та змінюваністю органів влади, реалізацією принципу поділу вла-

ди, верховенством права. Один з різновидів моделі плюралістичної демократії, яка розроблялася Р. Далем. Сам термін виник в Англії 1609 р., але в суспільствотвознавчій літературі практично не використовувався аж до поч. 50-х рр. ХХ ст. Уперше введений у наук. обіг як політолог. категорія 1953 р. у праці Р. Даля і Ч. Ліндблома «Політика, економіка і добробут». Використання цієї категорії, на думку авторів, відкривало можливість для реалістичнішого аналізу існуючих демократ. систем, залишаючи осторонь абстрактні демократ. ідеали. Спочатку Р. Даль і Ч. Ліндблом аналізували П. як процес, за допомогою котрого пересічні громадяни можуть контролювати політ. лідерів. У подальшому концепція П. доповнювалася істотними ознаками, що стосуються інституційних, процесуальних і культурологічних аспектів плюралістичної демократії. Головні особливості П. – можливість політ. змагальності, забезпечення права на участь в політиці й керування на основі коаліції. Правління здійснюється з урахуванням переваг безлічі різних автономних груп інтересів, кожна з яких окремо є меншістю. Поява цих груп зумовлена тим, що кожен громадянин належить колу людей, котрі мають певні вузькі інтереси, тісно пов'язані з їх повсякденним життям. Це правління протилежне диктатурі, коли за вибору політ. курсу домінують переваги тієї чи ін. групи. Крім того, влада за П. зазвичай розподілена між незалежними відносно один одного, а іноді й відносно держави, великими сусп. структурами (урядовими агентствами, політ. партіями, профспілками і под.). Такий поділ влади нехарактерний для авторитаризму, хоча можлива концентрація влади незалежними від держави організаціями також погано узгоджується і з ідеалом демократії. Важливу роль відіграє потреба конкуруючих еліт заручитися підтримкою широких груп населення. На думку Р. Даля, це сприяє зростанню нар. суверенітету і політ. рівності, на противагу олігархії, хоча на практиці значна частина населення виявляє пасивність і на процес прийняття рішень не дуже впливає. На підставі ґрунтового аналізу історії та теорії демократії Р. Даль виокремив сім ознак

П.: 1) виборність органів влади, гарантована конституцією; за допомогою виборів здійснюється контроль над урядовими рішеннями; 2) регулярне і періодичне проведення вільних і справедливих виборів, за яких унеможливлено механізм примушення; 3) загальне виборче право, коли практично все доросле населення має право участі у виборах; 4) право бути обраними в органи влади – практично все доросле населення володіє цим правом, хоча віковий ценз для права бути обраним може бути вище, ніж для права брати участь у виборах; 5) свобода самовираження – громадяни мають право на свободу висловлювати думку без страху каратися з широкого кола політ. проблем, у т. ч. критика органів влади, уряду, режиму, соціально-екон. ладу і панівної ідеології; 6) альтернативна інформація – громадяни мають права домагатися альтернативних джерел інформації; крім того, ці альтернативні джерела реально існують і охороняються законами; 7) автономія асоціацій – для реалізації своїх різноманітних прав, зокрема й перелічених, громадяни володіють також правом створювати відносно незалежні асоціації й організації, у т. ч. незалежні політ. партії та групи за інтересами. Р. Даль вирізняє також умови, за котрих можлива стабільність П.: політ. лідери для завоювання влади, її утримання не повинні вдаватися до засобів насильницького примушення, тобто до використання силових структур (армії, поліції); необхідна наявність сучасного, динамічного сусп.-ва, організованого на плюралістичних принципах; конфліктний потенціал субкульт. плюралізму повинен врівноважуватися високим рівнем терпимості; серед громадян держави, особливо політ. активних верств необхідна політ. культура і система переконань, що тяжіють до ідей демократії та П. Істотним гальмом Р. Даль вважав надмірну концентрацію і централізацію влади. Тому важливим чинником розвитку П. є розосередження екон. і політ. ресурсів.

М. Требін

ПОЛІБІЙ (лат. *Polybius*, бл. 200 до н. е., Мегалополь, Аркадія – бл. 120 до н. е., Мегалополь, Аркадія) – грец. історик, військовий, держ. і політ. діяч елліністичного періоду.

Походив зі знатного аристократ. роду міських громадян. У 169 до н. е. був обраний на посаду союзного гіпарха. Намагався налагодити відносини з союзниками Риму, виступав з промовами на нар. зборах, здійснив дипломат. візит до рим. військового табору в Македонії з пропозицією військової допомоги, але зазнав невдачі. У числі тисячі ахейських інтернованих осіб прибув до Італії 167 до н. е. і був залишений у Римі на прохання консула *Луція Емілія Павла*, який зробив його наставником своїх синів. Відтоді **П.** увійшов до «гуртка Сципіона». Існують відомості про його перебування на чолі дослідницьких експедицій в Атлантичному океані, Гадесі, Єгипті, Керні й Олександрії. Приблизно з 145 до н. е. **П.** бере активну участь в сенатській комісії з 10 осіб для політ. реорганізації Греції. Основна праця – «Загальна історія в сорока книгах» (бл. 150 до н. е.). **П.** мав характерний погляд на події, що відбуваються і, згідно з яким устрій держави відіграє певну роль в усіх людських відносинах. Важливого значення учений надавав проблемі моральності представників влади, заклав фундамент формування відправних ідей і розробку концепцій у різноманітних сферах теорії та практики проблем держави й політично-іст. вивчення форми держави, концепції змішаної держави. Історію виникнення державності та наступної зміни держ. форм зображував як процес, що розвивається за законом природи. За його твердженням, кругообіг держ. форм має такий вигляд: царство; тиранія; аристократія; олігархія; демократія; охлократія. Рушієм кругообігу є переродження кожної зі згаданих форм влади як позитивної у таку саму за кількісним принципом, але негативну за якісною ознакою. Позитивними формами єдиновладдя, влади небагатьох і влади всіх є, на думку **П.**, царство, аристократія та демократія. Єдиновладдя постає царством лише тоді, коли владу народ добровільно віддає найдостойнішому, наймудрішому і найталановитішому в питаннях політ. влади. Подібно до цього владу небагатьох можна розглядати як і аристократію лише тоді, коли її очолюють, постають кращі люди держави. І, зрештою, демократія – влада народу як

організованого цілого, життєдіяльності, потребам та інтересам котрого підпорядковані життя й цілі індивідів. Динамізм зумовлюється тим, що з плином часу кожна з цих позитивних форм неминуче трансформується у таку саму щодо кількісної ознаки, але вже негативну. Все це обов'язково призводить до переходу від цієї форми влади з однією кількісною ознакою до ін. – з відмінною кількісною ознакою, в межах якої цикл переходу від позитивної до негативної форми відтворюється з належною специфічністю. У рамках єдиновладдя царство як позитивна форма рано чи пізно вироджується в монархію – свою негативну форму, де при владі – вже не найсправедливіший та найдостойніший, а тиран. Унаслідок такого переродження сусп. лад змінюється знову соц. хаосом, що детермінує об'єктивну потребу переходу від єдиновладдя як такого до влади небагатьох. Остання втілюється спершу теж у позитивній формі – у вигляді аристократії. Аристократією, зазначав **П.**, належить визнавати таке правління меншини, за якого правлячими людьми є найсправедливіші й найрозсудливіші за вибором. Коли потім і аристократія виродиться за законом природи у спотворену форму – олігархію і розгніваний народ помститься за образи правителям, тоді народжується демократія. У подальшому демократія через неприборканість пристрастей нар. маси та її зневагу до законів неминуче руйнується і перетворюється на беззаконня та панування сліпої сили натовпу, охлократію. Зміну держ. форм **П.** пояснював падінням звичаїв у представників влади. Зауважував нестійкість, властиву кожній окремій простій держ. формі, яка втілювала лише один принцип і якому неминуче судилося виродитися у свою протилежність. Реалізацію цієї можливості пов'язує з формуванням ще однієї, якісно відмінної від усіх розглянутих – синтетичної форми політ. влади, що водночас поєднувала б усі три начала: єдиновладдя, владу небагатьох; владу народу. Основну перевагу змішаної форми правління вбачав у забезпеченні належної стійкості держави, яка запобігатиме спотворенню форм правління. Аналізував вияви змішаних форм держави

у Римі, розглядаючи повноваження «трьох влад» у Рим. державі – влади консулів, сенату та народу, котрі втілювали відповідно царську, аристократичну і демократ. засади. У змішаній формі держави повноваження представників різних форм правління не з'єднуються до одного першопочатку, а будучи роз'єднаними, сполучаються та співіснують, взаємно врівноважуючи одне одного й тим стабілізуючи держ. лад. Йдеться про таку конструкцію держ. влади, за якою повноваження правління не зосереджені в одному центрі, а розподілені між різними, взаємно врівноважуваними складовими держави. Діяльність П. позитивно оцінили певні верстви грец. сусп-ва, в окремих містах йому виказували найвищу шану і за життя, і після смерті.

О. Лозовицький

ПОЛІТИКА (грец. *politike* – держ. діяльність) – діяльність людей, спрямована на реалізацію особистих та групових інтересів і цінностей щодо влаштування соц. світу. Поширене усвідомлення П. суперечливе і надзвичайно складне у зв'язку з категоріальною невизначеністю. Загальноживане розуміння містить три взаємозалежні значення. По-перше, П. осмислюється як відносини політ. між суб'єктами політики, питання про владу і механізми політ. процесу. В англійських країнах таке розуміння визначається категорією *politics*. Найживанішим аналогом сьогодні є категорія публічна політика. По-друге, категорію «П» використовують для позначення раціонального напрямку дії чи бездіяльності актора політ. для досягнення певної мети, в англосаксонській традиції – *policy*. В застосуванні до держ. діяльності вона може поставати як внутрішн. політика, зовнішн. політика тощо. Третє трактування П. визначає систему ін-тів як організаційних форм вираження інтересів і цінностей. Переклад категорії зах. політ. науки – *polity* відтворюється інколи як калька – «політія». Прихильники роздільного застосування терміна «П.» у першому і другому значенні звертають увагу на різні засади цих П. У першому випадку йдеться про процес, боротьбу, певну ірраціональність і непередбачуваність дій. У другому П. – вияв політ. раціо-

нальності, системне бачення соціальної проблеми і визначення шляхів її розв'язання. У демократ. системах політики зобов'язані публічно презентувати свої дії, котрі набувають статусу відповідних П. Стикаючись у публічному полі, вони починають боротьбу за голоси виборців і через перемогу отримують легітимність і право на реалізацію своєї П. у тій або ін. сфері життя сусп-ва. Окремі дослідники стверджують, що відмінності між *politics* і *policy* не настільки очевидні. На їхню думку, не варто проводити неподоланну межу між політ. процесом і держ. адмініструванням. Будь-які політично-адміністративні рішення реалізуються в конкретному середовищі й призводять до політ. боротьби різної міри інтенсивності. Взаємовідносини між адмініструванням і політ. процесом залежать від законодавчого механізму забезпечення нейтрального статусу і прав чиновників, а також від політ. контексту, де такі відносини виникають і функціонують. Сам політ. контекст визначається парт. системою, тією роллю, яку відіграють політ. партії в організації влади. Контекстуальні чинники значно впливають на характер П., вони мають кардинальні розбіжності у різних регіонах світу і в країнах з неоднаковим рівнем екон. розвитку. Дехто переконаний, що взагалі неможливо відокремити дві сторони П. (*politics* і *policy*), оскільки обидві вони є постійним процесом обговорення сусп. інтересів і пропозицій стосовно їх максимального задоволення, прийняття й імплементації відповідальних рішень. Усі політ. дії неминуче відображають окремі переконання, упередження їхніх авторів, незважаючи на те, що ці переконання й упередження набувають законодавчих норм, котрі регулюють функціонування виконавчої влади та обов'язкові для виконання, П. у тому чи ін. питанні залежить від існуючого розподілу влади. Дискусія про міри відмінностей двох сторін П. триває і відображає співвідношення раціонального й ірраціонального, запланованого та непередбаченого в поясненні політ. процесу. П. має властивості, що визначають її роль і місце у соц. відносинах, маркують політ. поле. Насамперед П. багатосуб'єктна. Вона виникає і

реалізується в соціальному просторі й завжди припускає наявність ін. актора (індивідуума чи групи). Багатосуб'єктність П. породжує таку властивість, як конкурентність. Реалізація власних інтересів у соціальному середовищі неможлива без подолання ін. суб'єктів або компромісу з ними, що й зумовлює необхідність П. як діяльності. Людські й групові інтереси та цінності зіштовхуються і зміцнюються через різні форми боротьби, взаємодій. Смысл П. впливає з конфлікту, боротьби за право і можливість володіти ресурсами, статусами. Гострота і конфліктність цих процесів спричинилися ще на поч. етапу розвитку людства і завершилися появою вагомого механізму соц. регуляції – держави. Владні відносини були формалізовані у держ. ін-тах. Відтоді посідання держ. влади стало найважливішим завданням П. Одночасно проведена межа між публічною (політ.) і приватною сферами життя людини. Виокремлення політично-управлінської функції як фахової сфери діяльності, поряд з раціоналізацією сусп. життя, зумовило процес відчуження П. від особи. Люди делегували свої повноваження з управління сусп-вом політикам і бюрократії. Безпосередні й відчутні зв'язки між людьми перетворилися на опосередковані, складноструктуровані конкурентні групові відносини. У П. сформувалися три рівні рефлексії – звичайний, професійний і наук. На цих рівнях використовують різні дискурси, що слабо перетинаються. Системи описів, пояснень і оцінок тут не збігаються. Переважно, на звичайному рівні домінують оціночні, емоційні забарвлені характеристики П. Фахові політики у боротьбі за голоси пояснюють і дають оцінку навколишнього світу, схилиючи громадян до своєї підтримки. Учені намагаються описати сферу політ. і пояснити її, уникаючи оцінок. Ця різниця зумовлює складність комунікації в сусп-ві стосовно П. Необхідність людської взаємодії в процесі реалізації інтересів і цінностей визначає комунікативність П. Люди конструюють власні реальності й малюють картини майбутнього, де мають бути реалізовані інтереси та цінності. У сусп-ві розгортається боротьба за домінування певних соц. про-

екцій. Конструювання різних соц. реальностей має символічний характер. Людина наділяє явища певними значеннями і намагається надати їм усебічного характеру, нав'язати їх ін. членам сусп-ва. Надаючи значення тій чи ін. події, людина інтерпретує її, наділяє змістом, дає оцінку. Відмінність інтересів і цінностей спричиняє можливість необмеженої к-сті інтерпретацій та оцінок однієї і тієї самої політ. події. Отже, у П. працюють семіотичні механізми, тобто інтерпретація людьми закодованих значень, спрямованих на пошук кодів, що збігаються у якомога більшої к-сті членів сусп-ва. Збіг інтерпретацій і оцінок соц. світу стимулює людей до об'єднання в групи для захисту та просування своїх інтересів і цінностей, реалізації власних програм улаштування сусп-ва. На цій основі виникають політ. партії, громадські організації, неформальні групи впливу в П. Люди намагаються впливати через безпосереднє спілкування та канали комунікації. Медійні канали доставки інформації з'явилися на зорі людства і безперервно вдосконалювалися. Тому медійність П. – це не риса сучасної постіндустріальної культури, а надто важлива властивість політ. дійсності, притаманна їй з моменту виникнення. Політ. актори намагаються отримати сусп. підтримку саме власної картини навколишнього світу. Цей процес акцентує на такій властивості П., як легітимація. Механізми легітимації П. мають іст. характер і вирізняються якісними параметрами відповідного соціуму. Вони задають форми реалізації П., створюють когнітивні й нормативні моделі політ. дійсності. Гранична форма делегітимації П. – війна. Специфічною властивістю П. є нормативність і постійний вихід за межі нормативного поля. Діяльність людей привела до виникнення встановлених чи спонтанно сформованих правил поведінки. Вони регулюють і структурують П., дотримуючись визначених інтересів і цінностей. Самі норми в П. становлять осередки людських інтересів і цінностей, котрі постійно перебувають у полі інтерпретацій. Оскільки неможливо зафіксувати в нормах усю складність і різноманітність життєвих практик, інтерпретації створюють велику к-сть відо-

бражувальних чи викривлених похідних норм. Дія у П., дотримуючись на нормі, постійно намагається вийти за її межі й породжує ненормативність як властивість П. Єдиний регуляторний механізм у ненормативній сфері П. – політ. культура. У процесі становлення П. отримала набір функцій, властивих винятково цій сфері діяльності людства. П. виявляє, погоджує і реалізує значущі інтереси соц. груп сусп-ва. Важлива функція П. – раціоналізація конфліктів, недопущення силових сценаріїв розв'язання соц. суперечностей, прийнятний розподіл і перерозподіл сусп. благ. Розподільна і перерозподільна функція визначає політ. стратегії, у котрих реалізуються цінності й інтереси акторів. Функцією П. є також управління сусп. процесами, регулювання соц. поля, інтеграція сусп-ва, визначення векторів руху соціуму. П. виконує функцію соціалізації особистості, залучає людину до складноорганізованих владних структур, визначає межі її свободи/несвободи. П. має два рівні організації соц. простору. На глобальному рівні П. виступає як діяльність міжнар. суб'єктів – держав, транснац. організацій, регіон. об'єднань держав. На рівні держави П. функціонує в межах визначеної території та може мати унікальні конкретно-іст. характеристики й особливості.

Ю. Левенець

ПОЛІТИКАНСТВО – 1) принцип діяльності у політиці, що характеризується безпринципністю, демагогією, популізмом, інтриганством, авантюризмом, нерозбірливістю в досягненні цілей; 2) використання політики для особистих або корпоративних цілей; 3) використання неморальних та неправових засобів політиком для досягнення особистих цілей, ігнорування ним інтересів громадян та своїх виборців.

Л. Угрин

ПОЛІТИКО-ПРАВОВЕ ВЧЕННЯ МАРКСИСТІВ – течія політ. думки, яка виникла у 40-х рр. XIX ст. Основоположники – *К. Маркс і Ф. Енгельс* – намагалися з'ясувати умови та визначити шляхи реального звільнення трудящих від експлуатації, усіляких форм соц. гніту, нерівності. Вони мали на

меті намітити контури ладу, що зможе подолати відчуження трудівника від власності та вдали, найрозумніше організує сусп. життя, забезпечить гармонійний розвиток особистості. Це оформилося в марксистську історико-матеріалістичну концепцію держави. Держава, на думку марксистів, існувала не завжди, а її виникнення пояснюється поступовим розподілом праці й привласнення засобів виробництва. Це призвело до появи антагоністичних класів. Держава є знаряддям панівного класу і використовується для пригноблення класів. Капіталістична держава – інструмент забезпечення панування буржуазії над пролетаріатом. *К. Маркс* допускав, що в історії сусп-ва спостерігаються періоди рівноваги між антагоністичними класами, коли держава набуває незалежності від інтересів панівного класу. Для утримання влади над пригнобленими класами держава використовує три основні засоби, вдаючись до них одночасно або по чергово, залежно від ситуації, – армію, поліцію, бюрократію. Як вважали марксисты, непримиренність антагоністичних класів неминує спричиняє класову боротьбу, що є рушієм історії. Основна сила революційного процесу – пролетаріат, якому “нічого втрачати, крім власних кайданів”. Виборюючи незалежність для себе, пролетаріат домагається свободи й для усього сусп-ва. Необхідну передумову переходу до нового сусп. ладу становить революційне насильство. Марксизм допускав мирний шлях сусп. розвитку лише за умови, що організована сила пролетаріату примусить буржуазію здатися. Для здійснення революційного насильства пролетаріат встановлює диктатуру. Вона потрібна лише на етапі переходу від капіталізму до соціалізму. Після зникнення антагоністичних класів держава відіме, і встановиться самоврядування народу. Марксисты заперечували ліберальну демократію, парламентаризм, поділ влади. Натомість допускають “бурж. демократію” лише в межах, сприятливих для розгортання класової боротьби, але їхньою головною метою залишався розвал ліберально-демократ. політ. системи, заміна її “тимчасово” на диктатуру пролетаріату з наступною побудовою сусп-ва комуністичного типу.

Н. Хома

ПОЛІТИКО-ТЕХНОЛОГІЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ – послідовність взаємодій політ. суб'єкта, що має конкретні цілі й об'єкта впливу, ступінь введення якого в таку взаємодію обумовлює рівень досягнення визначених цілей. На думку Г. Понтона та П. Джилла, сутність політики у вигляді сфери діяльності може бути розкрита в контексті трьох аспектів: 1) підхід до розуміння політ. дійсності; 2) принципи, введення в основу цього підходу; 3) засоби, за допомогою котрих можна набути здатності контролювати ситуацію. Зміст політ. діяльності може розглядатися як послідовність етапів: вибір цілей, враховуючи домінуючі в політ. системі цінності; методи досягнення цілей; особливості політ. ситуації, здатної обмежувати або надавати певні переваги суб'єкту діяльності; можливість здійснювати моніторинг та контроль діяльності. Наявність цілей та пошук методів їх досягнення засвідчує про перехід від теорет. рівня політ. діяльності до практ. Це дає змогу розглядати політ. діяльність з позицій технологічного підходу, який акцентує на здатності якісного перетворення соціально-політ. об'єктів, наявності суб'єкта, що володіє необхідними для цього фаховими знаннями та спроможний реалізувати складні політ. процеси внаслідок розчленовування їх на систему послідовних взаємозалежних процедур та операцій. **П-т.д.** спрямована на раціоналізацію політ. простору, пошук політ. стабільності та механізмів адаптації до різноманітних політ. ситуацій. Важлива умова її здійснення – дотримання чіткої процедури, використання відповідних способів та методів управління існуючою ситуацією, що сприятиме досягненню мети. Існують базисні суб'єкти **П-т.д.**, котрі формують загальні параметри та постають замовниками її здійснення. Це можуть бути політ. ін-ти, політ. партії, політ. лідери, групи громадськості. Технологічні суб'єкти **П-т.д.** – окремі спеціалісти і спеціалізовані структури, які здійснюють фахову політ. діяльність, безпосередньо плануючи й реалізуючи політ. кампанії. Це політ. консультанти, політ. консалтингові агентства. В умовах сучасної політ. дійсності зростає роль саме технологічних суб'єктів. Це пов'язано

з посиленням тенденції професіоналізації політ. сфери, що виявляється у виникненні спеціалізованих структур та суб'єктів, котрі діють на різних рівнях функціонування політ. системи, виробляючи своєрідний інструментарій практичного забезпечення політики та надаючи фахову допомогу політ. суб'єктам. Об'єктом **П-т.д.** постає сукупність індивідів, на яких здійснюється ціленаправлений вплив з метою досягнення цілей. Взаємодія суб'єкта й об'єкта **П-т.д.** обумовлюється процесами мотивації (наявність особистісних мотивів та потреб діяти), комунікації (постійний обмін інформацією з метою конкретизації цілей, завдань, намірів), структуризації (усвідомлення учасниками **П-т.д.** загальних правил гри). Політ. технології можна розглядати сукупністю прийомів та способів реалізації **П-т.д.** Виокремлюють суб'єктивні (розуміння суб'єктом змісту діяльності, знання про політ. технології досягнення конкретного результату) й об'єктивні (умови, в котрих здійснюється діяльність) чинники впливу на динаміку розгортання **П-т.д.** Основні об'єктивні фактори впливу: 1) політ. культура, що пропонує певні стандарти діяльності, змушуючи всіх учасників **П-т.д.** орієнтуватися на домінуючі в сусп-ві цінності й ідеали; 2) політ. ін-ти як сукупність певних норм і правил, котрі регулюють політ. відносини, надаючи відповідні ролі та формуючи статус політ. суб'єктів; 3) політ. простір і час локалізації **П-т.д.**; 4) вплив конкретної політ. ситуації; 5) діяльність політ. конкурентів. Суб'єктивні чинники впливу – суб'єктивно-соціальні (мотиви, які визначають мету діяльності, способи її досягнення) та суб'єктивно-індивідуальні (особистісно-професійні якості, досвід, відповідність стандартам фахової етики діяльності). Існують такі рівні реалізації **П-т.д.**: мотиваційно-цільовий (визначання цілей і завдань, забезпечення зацікавленості потенційних клієнтів у їхній реалізації); операціонально-діяльнісний (вироблення технологій досягнення цілей); оцінювальний (успішність реалізації запропонованих технологій, рівень досягнення мети, що обумовлюється професіоналізмом і активністю політ. консультанта). Можна виокремити таку

процедуру здійснення **П-т.д.**: 1) уточнення сутності проблеми, актуальної для об'єкта; 2) дослідження проблеми та діагностування політ. ситуації; 3) вироблення рекомендацій, конкретизація політ. технологій, спрямованих на вирішення існуючих проблем та доведення їх до відома об'єкта; 4) консалтинговий супровід діяльності об'єкта у процесі розв'язання проблемної ситуації; 5) оцінювання результатів і аналіз наслідків діяльності, внесення необхідних коректив для вдосконалення запропонованої технології.

Л. Хорішко

ПОЛІТИЧНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ – соц. феномен, який відображає відносини залежності політ. актора від певного об'єкта (зовнішн. оточення, права, моралі, переконань та ін.), що сприймається ним (ретроспективно або перспективно) як визначальна підстава для прийняття рішень і здійснення певних дій. **П.в.** реалізується у сфері політ. діяльності, а її рівень пов'язується із типом політ. режиму, політ. активністю громадян, діяльністю незалежних мас-медіа, політ. свідомістю, культурою і под. Виникнення та іст. розвиток феномена **П.в.** пов'язаний зі становленням соц. і політ. відносин, соц. диференціацією сусп.-ва, генезою держави. У процесі формування **П.в.** однією із головних проблем є співвідношення сусп. і держ. основ (взаємодія громадян. сусп.-ва та влади), соц. і політ. регуляторів (громадян. об'єднання, політ. партії). Розвиток **П.в.** – один із пріоритетів за визначення спрямованості й темпів стратегічного розвитку країни, структури та характеру взаємодії політ. ін-тів із громадян. ін-тами. **П.в.** виник у добу античності, коли ідея відповідальності пов'язується з політ. діяльністю. Особливість Середньовіччя – богословське трактування відповідальності. У період Відродження проблема відповідальності повернулася із «небесного» виміру (відповідальність в ін., «небесному» житті) у вимір земний – відповідальність за власний успіх, державу, підданих. До видатних теоретиків такого розуміння статусу відповідальності належить *Н. Макіавеллі*. Цей поворот пов'язаний із виокремленням політики як окремої самодостатньої сфери людської діяльності у праці

«Державець». Концептуалізація проблеми відповідальності у Новий час заклала фундаментальні основи розуміння **П.в.** у трьох взаємопов'язаних вимірах: 1) відповідальність держави перед громадянами; 2) відповідальність різних гілок влади; 3) політ. відповідальність громадян. У Новітній час, виходячи й інтерпретуючи вчення М. Вебера про три ідеальних типу панування, можна вирізнити і типи **П.в.**: 1) традиційне панування (спирається на віру підданих, що влада законна, оскільки вона існувала завжди); це традиційний тип відповідальності; 2) харизматичне, яким М. Вебер називає особливий дар, що є в окремих людей і дає їм магічну силу; це відповідальність перед натовпом; 3) раціональне панування (панування права, залежне від законів); це демократ. відповідальність. В історії наук. думки вирізняють способи обґрунтування ідеї відповідальності, серед котрих: 1) теологічна концепція (10 заповідей Божих у християнській доктрині та відповідальність людини за їх виконання перед Богом); 2) політ. концепція – відповідальність як наслідок застосування влади у всіх сферах життя, втручання влади у сусп. справи; 3) концепція професійної відповідальності, напр., відповідальність ученого перед наук. співтовариством за проведення дослідження та його результати, виконання статусних приписів, дотримання норм і підтримку цінностей науки. У сфері політики можна розрізнити два рівні – конкретної, повсякденної політ. практики, здійснюваної держ. чиновниками або парт. функціонерами (рівень відповідальності держави); політ. програм, ідеологій, стратегічних рішень політ. характеру (рівень відповідальності політика). Не випадково, що для позначення двох сторін відповідальності політика використовуються два терміни – *policy* і *politics*. Генезу концепцій відповідальності неможливо уявити без співвідношення із поняттям «свободи». Свобода і відповідальність – атрибутивні характеристики політ. реальності. Найвпливовіша концепція **П.в.** у сучасній політ. думці Заходу представлена неокантіанським лібералізмом, який пов'язує її зі свободою та справедливістю. Іст. основи концепції відповідальності, її сучасне розуміння тісно

пов'язані з моральними доктринами. Саме із відповідальністю, як моральною доктриною, пов'язане одне із визначень індивіда: «Бути людиною – означає відчувати свою відповідальність». Іст. склалися два основних підходи до осмислення відповідальності в європейських моральних доктринах, котрі умовно можна назвати «ліберальним» і «комунітарним». Ліберальний вимір **П.в.** пов'язує відповідальність зі справедливістю та правом, наголошує на її процедурних основах. Для комунітаристів характерно осмислення **П.в.** у контексті орієнтації на загальне благо як вищу мету політики. За дослідження **П.в.** особливою є проблема відповідальності влади. У безпосередньому зв'язку з **П.в.** є юрид. та моральна. Юрид. відповідальність влади виявляється у прийнятті законів, що обмежують владні повноваження, встановлення заходів покарання за їх порушення. Реалізація моральної відповідальності влади означає: до влади сусп-вом не допускаються особи, які вчиняють аморальні, котрі суперечать загальнолюдській моралі, вчинки. Також виокремлюють природний та контрактний типи **П.в.** Відповідальність, обумовлена статусом, усвідомлюється політ. актором як покликання, а відповідальність, обумовлена угодою, – як обов'язок. Вона може накладатись груповими, корпоративними, службовими чи ін. локальними обов'язками, зближується, з одного боку, у такому розумінні з підзвітністю. З ін. – відповідальність самостійно приймається актором у вигляді особистого боргу. В цьому випадку зберігається її вимір, що фіксується в модальності «відповідальність перед...», на відміну від модальності «відповідальність за...». Основні складові відповідальності у політ. просторі **П.в.**: парламенту, глави держави; політ. партій (насамперед парламентських); політ. еліт і лідерів за процес прийняття та реалізацію політ. рішень; мас-медіа.; відповідальність ін-тів громадського сусп-ва, які є формою політ. самоорганізації. Реальна **П.в.** політ. акторів неможлива без розвинутого громадян. сусп-ва. Держава та громадян. сусп-во – головні сфери у забезпеченні **П.в.** До механізмів реалізації **П.в.** влади належать: розпуск парламентів; імпічмент; відкликання

окремих парламентаріїв; виборчі процедури; правові норми; відставка урядів; свобода слова у мас-медіа; право на критику влади. **П.в.** доповнюється юрид. – відповідальність уряду перед парламентом у парламентській республіці, незалежність судової гілки влади, дотримання принципу верховенства права, забезпечення прав і свобод людини та громадянина. Концептуалізація проблеми відповідальності дає змогу інтерпретувати **П.в.** у трьох взаємопов'язаних вимірах: відповідальність держави перед громадянами; відповідальність різних гілок влади; політ. відповідальність громадян. Теорія природних прав людини та теорія «сусп. договору» є основою громадян. концепції **П.в.** У цих концепціях проблема відповідальності вийшла на новий рівень теорет. обґрунтування – як відповідальність політиків за повноваження, котрі їм було делеговано народом. Наголошується на необхідності перенесення відповідальності від вертикально організованих структур до горизонтальної взаємодії за взірцем „ризоми”. Ці ідеї стосовно змін у політ. відповідальності можуть бути застосовані до умов розвинутих країн зі сформованими структурами громадян. сусп-ва і відповідним рівнем політ. культури. Можна стверджувати: відповідальність влади повністю ще не реалізована у сусп-ві, розв'язання цієї проблеми належить знайти у XXI ст. Глобалізація утворює нові виклики для вияву **П.в.** – необхідність субсидіарності, зміна функцій та сфери відповідальності («кордонів» відповідальності) нац. держави, поява нових глобал. політ. акторів (ТНК, міжнар. неурядові організації, наднац. органи влади тощо). У глобалізованому світі вже недостатньо відповідальності нац. урядів і навіть міжнар. відповідальності, яка передбачена Статутом ООН, має міжнародно-правовий характер та виявляється у формі сатисфакції, репресалій, а також колективних санкцій, котрі за Статутом ООН, можуть застосовуватися лише відповідно до рішення Ради Безпеки ООН до держав, дії яких загрожують миру або порушують його. Саме тому **П.в.** поєднує реакцію сусп-ва на дії політиків і відповідь політ. акторів на вимоги сусп-ва. Отже, відповідальність у сучасному

світі є особливим комунікативним типом взаємодії сусп-ва та влади.

С. Наумкіна

ПОЛІТИЧНА ДУМКА ЕПОХИ ВІДРОДЖЕННЯ – думка, що охоплює увесь комплекс змін, які відбувалися в Європі XV ст. – формування нац. держав, криза Римо-католицької церкви, формування гуманістичної, антропоцентричної системи світоглядних і етичних цінностей та ін. Для Відродження головним було визнання значущості людської гідності, творчих виявів індивіда. Відродження прагнуло зробити сусп-во гуманним, без догматизму, що сковував людський розум. Головна увага приділялася таким ідеям, як свобода індивіда, його цінність. Під поняттям “загальне благо” почали розуміти державу з республіканський устроєм з принципами рівності й справедливості. Гарантія рівності, справедливості вбачалася у виданні та дотриманні законів, зміст котрих узгоджується зі сутністю людини. У період Відродження оновлювалася давня концепція сусп. договору.

Н. Хома

ПОЛІТИЧНА ДУМКА ЕПОХИ РЕФОРМАЦІЇ – думка, яка відображала ідеологію руху XVI ст. з необхідністю удосконалювати церкву, світські порядки, правові ін-ти. Провідна тенденція Реформації спрямована на відновлення чистоти християнської реліг. Для Реформації дуже показова обов’язковість жорсткого підпорядкування людини громаді. Найближча мета Реформації – коригування, реформування доктрини Римо-католицької церкви, перебудова взаємин між церквою та державою. Головним місцем зосередження реформаційних ідей була Німеччина. Прихильники Реформації поділялись на два табори. 1) власники – частина нижчого дворянства, світські князі, бюргерство, котрі розраховували збагатитися унаслідок конфіскації церковного майна; вони загалом прагнули незначних реформ; 2) селяни, плебеї що висунули значні вимоги, боролися за революційну перебудову світу, соц. справедливість. Отже, участь у реформаційному русі таких різних ідеологічних сил визначила наявність у ньому вельми від-

мінних політ. програм, уявлень про державу, право, закон. Хоча їх програми були поєднані окремими спільними положеннями: єдиним джерелом реліг. істини усі прихильники Реформації визнавали Святе Письмо, вони бажали радикального спрощення, демократизації церковного ладу, засуджували гонитву церкви за земними багатствами, виступали проти її залежності від римської курії та ін. Основоположники Реформації та її видатні ідеологи – *М. Лютер, Т. Мюнцер, Ж. Кальвін.*

Н. Хома

ПОЛІТИЧНА ДУМКА КИЇВСЬКОЇ РУСИ – думка, що дійшла у вигляді літописів, концепцій політ. діячів, учених, полемічної літератури. У X–XII ст. з’явилися перші літ. твори: “слова”, “повчання”, “проповіді”, які зазвичай виходили з середовища духівництва, а також “патерики”, “житія святих”. Вони склалися для поширення християнства та прославлення князів, бояр, монахів і містили відомості про соц. відносини, політ. життя, побут, культуру того часу й опосередковано віддзеркалювали настрої народу, сповненого ненависті до чужинців-загарбників і феодално-боярського свавілля. Першими пам’ятками східнослов’янської державності вважають “Літопис Аскольда”, “Велесові книги”, “Руську правду”. У сусп.-політ. думці Київ. Русі висувалися ідеї об’єднання удільних князівств навколо престолу великого київ. князя, самостійності, незалежності Русі тощо. Після хрещення Русі основними концепціями суспільно-політ. думки були концепція “богоугодного володаря” і концепція “князівського одновладдя”. Представники концепції “богоугодного володаря” (*ігумен Феодосій*) пояснювали історію й усі явища лише з теологічних позицій, стверджуючи про правомірність домінування в державі “духовного проводу”. Представники концепції “князівського одновладдя” (митрополити *Іларіон* та *К. Смолятич*) дотримувалися принципу великокнязівського централізму. Саме проблема взаємовідносин світської та духовної влади була центр. серед політ. проблематики. До найвідоміших представників політ. думки Київ. Русі належать *Володимир Мономах, Нестор-літописець, митрополит Іларіон.*

Н. Хома

Політична думка Просвітництва – це широка соціально-політ. та філос. течія XVII–XVIII ст. ст., яка вперше конструктивно заперечила ідеологію феодального сусп-ва. Просвітництво стало невід’ємною частиною боротьби, що молода буржуазія і народ вели проти феодального ладу. Діячі Просвітництва прагнули утвердити на землі “царство розуму”, де люди будуть досконалими в усіх сенсах, торжествуватиме гармонія інтересів вільної людини і справедливого сусп-ва, а гуманізм стане нормою соц. життя. Діяльність просвітників спрямовувалася на поширення раціонального знання, впровадження у сусп. життя цінностей, ґрунтованих на повазі до людської гідності. Важлива роль належала процесові морального, естетичного виховання індивіда, прищеплення йому потреб у добрі, красі, істині, рис істинного громадянина. Просвітники боролися проти ідейного абсолютизму церкви, за усунення старих норм сусп.-політ. буття. У різних формах, пропорціях елементи ідеології Просвітництва простежувалися у Франції, Італії, Німеччині, Польщі, в Україні, Півн. Америці та в ін. державах. Просвітництво й та атмосфера, що створювалася ним, значно впливала на зміст, напрями розвитку науки про державу та право. Найвидатніші представники епохи Просвітництва – *Вольтер, Ж.-Ж. Руссо, П.-А. Гольбах, К.-А. Гельвецій, Ш.-Л. Монтеск’є* та ін.
Н. Хома

ПОЛІТИЧНА ДУМКА СТАРОДАВНЬОГО СХОДУ – думка, політ. вчення якої з’явилися лише під час достатньо тривалого існування ранньокласових сусп-тв та держав. Їхня генеза відбувалася через поступову раціоналізацію первинних міфологічних уявлень. Політ. думка усіх стародавніх народів – євреїв, вавилонян, персів, єгиптян, китайців та ін. – першоджерелом має міфологію й оперує міфологічними уявленнями про місце людини в світі. На ранньому етапі розвитку уявлення, котрі дуже умовно можна назвати політико-правовими, ще не встигли виокремитися у відносно самостійну форму сусп. свідомості, особливу сферу людського знання і становили складову цілісного міфологічного світогляду. Божественне першоджерело соц. та політико-правових по-

рядків, що сформувалися, – основна ідея і тема стародавніх міфів. Загальна тенденція до раціоналістичного трактування соціально-політ. явищ чітко фіксується у I тис. до н.е. у всіх культурних центрах тогочасного світу, що виявилось насамперед у політ. думці Стародавньої Індії та Стародавнього Китаю. Головні пам’ятки політ. думки Індії – *Веди, Упанішади, правовий збірник “Закони Ману”, трактат “Артхашастра”* та ін. У цих творах продемонстровано міжрелігійне протистояння “брахманізм – буддизм”, в основу якого покладено схвалення або критика незмінності кастового ладу, заборони соц. мобільності. Старокит. політ. думка зародилася у процесі формування кит. народності, її культури, релігії. Він супроводжувався в VI – V ст. до н.е. гострою полемікою навколо питання про оптимальні шляхи розвитку сусп-ва і держави – настала доба Ста філос. шкіл. На відміну від європейських філософів, котрі прагнули віднайти ідеальну політ. систему, а вже згодом прилаштовувати до неї відповідну мораль, кит. мудреці чільну увагу приділяли розробці моральних принципів, відсуваючи на задній план політ. форми. Під час полеміки філософів окреслилися чотири головні суспільно-політ. учення, які істотно вплинули на ментальність народу, напрям іст. розвитку держави, сусп-ва та права, – конфуціанство, моїзм, легізм, даосизм.

Н. Хома

ПОЛІТИЧНА КОМУНІКАЦІЯ – тип взаємодії між людьми, соц. спільнотами та ін-тами, що допускає обмін інформацією та соціальним досвідом у контексті політ. реальності. В основі **П.к.** – процес передавання політ. інформації, який структурує політ. діяльність і надає їй нове значення, формує громадську думку і політ. соціалізацію громадян з урахуванням їхніх потреб та інтересів. **П.к.** є специфічним видом політ. відносин, за допомогою чого домінуючі в політиці суб’єкти регулюють виробництво і поширення сусп.-політ. ідей свого часу. **П.к.** охоплює сукупність феноменів інформаційного впливу і взаємодії у сфері політики, пов’язаних з конкретно-іст. діяльністю політ. акторів з приводу владно-управлінських відносин у сусп-ві, спрямована на передання

інформації, зміну думки і поведінки одержувачів інформації згідно з певними політ. цілями й інтересами. Тому використання ЗМІ і контроль над змістом повідомлень, котрі ними передаються, – одна з обов'язкових умов для здійснення, утримання та завоювання влади. **П.к.** постає смисловим аспектом взаємодії суб'єктів політики через обмін інформацією в процесі боротьби за владу або її здійснення. **П.к.**, охоплюючи розмаїті соціально-політ. зв'язки – міжособистісні, мас. та спец., містить політ. інформацію як зміст, у т. ч. процеси обміну цим змістом, а також семіотичні й техн. засоби цих обмінів. Вирізняють основні способи **П.к.**: 1) комунікація за допомогою ЗМІ зокрема друкованих (преса, книги, афіші) й електронних (Інтернет, радіо, телебачення тощо); 2) комунікація з допомогою організацій, у т. ч. політ. партій; 3) комунікація з допомогою неформальних контактів; 4) комунікація з допомогою спеціально створених політ. ситуацій або подій (вибори, референдуми і под.). Залежно від способів поширення повідомлень розрізняють два види **П.к.** – природну і технічно опосередковану. Природна характеризується прямим зв'язком між комунікаторами і наявністю «живого» тексту, який може змінюватися залежно від моментальної реакції відносно невеликої за розміром аудиторії; технічно опосередкована – наявністю матеріально закріпленого тексту, відсутністю прямого зв'язку між комунікаторами й існуванням чисельно великих розосереджених аудиторій. За допомогою **П.к.** передається три основних типи політ. повідомлень: спонукальні (наказ, переконання); інформативні (реальні чи вигадані повідомлення); фактичні (повідомлення, пов'язані зі встановленням і підтримкою контакту між суб'єктами політики). Поширення політ. значущої інформації може здійснюватися різними шляхами, різними каналами. Виокремлюють чотири головні канали **П.к.**: 1) офіційний, що регулює рух інформаційних потоків від політ. організацій, установ; при чому інформація має інституціоналізований характер та фіксує прийняття політ. рішень, доведення їх змісту до відома громадян (держ. нормативні акти, котрі набувають

після опублікування чинності офіційні заяви, звернення, програми політ. організацій та ін.); 2) персональний, призначений для передання політ. інформації конкретними учасниками політ. подій, лідерами політ. організацій та держ. органів, що допускає вираз останніми їх власної думки, своєї позиції, індивідуальних якостей (виступи політика перед аудиторією, у ЗМІ, особисті контакти з людьми); 3) опосередкований, коли інформація виходить не від власне політ. структур або політ. і держ. діячів, а від посередників, якими можуть бути ЗМІ, наук.-дослідні та соціол. центри, ін. свідки й інтерпретатори політ. подій; 4) анонімний, позбавлений достовірно відомого джерела інформації, ґрунтований на чутках, котрі поширюються ЗМІ або ін. суб'єктами політики. Виокремлення досліджень **П.к.** у відносно самостійний напрям на стику соц. та політ. наук (політ. комунікативістика) пов'язане із демократизацією політ. процесів у світі в другій половині ХХ ст., виникненням і зростанням ролі нових інформ. технологій. Хоча аналіз ролі **П.к.** у житті сусп-ва здійснювався у різні часи такими дослідниками, як *Платон, Арістотель, Фома Аквінський, Н. Макіавеллі, Т. Гоббс, Дж. Мільтон, Дж. Локк, Дж. С.Міллер, М.Вебер, Т. Парсонс* та ін., системат. студіювання процесів і явищ **П.к.** розпочато лише у працях *Г. Лассуелла*, присвячених вивченню феномену пропаганди під час Першої світової війни. *Г. Лассуелл* – один із авторів теорії «магічної кулі», або «підшкірної голки», де йдеться про практично необмежені можливості інформаційно-пропагандистського впливу на мас. аудиторію, що в сенсі відбору повідомлень поводить досить пасивно і по суті нагадує пацієнта, чий стан починає змінюватися після отримання дози лікарського препарату у вигляді ін'єкції. Згодом *П. Лазарсфельд, Б. Берельсон і Х. Года* запропонували складнішу двоступеневу модель **П.к.**, відповідно до якої вплив мас. комунікації на індивіда радше є не прямим, а опосередковується мікрогрупами, де посередниками під час передання інформаційного впливу постають лідери громадської думки. Це особи, котрі користуються авторитетом у своїй мікрогрупі, цікавляться певною проблемою,

активно читають газети і слухають радіо, а потім обговорюють прочитане або почуте в своєму оточенні, надаючи фактам чи подіям власного тлумачення. Тобто політ. ідеї часто передаються від ЗМІ до лідерів громадської думки, а від них – до менш активних верств населення. **П.к.** досліджували також ідеологи інформаційного та постіндустріального сусп-ва *Д. Белл, Р. Дарендорф, М. Кастельс, І. Масуда, Е. Тоффлер, Ф. Вебстер*, представники комунікативної (*К.-О. Апель, Ю. Габермас*) та системної (*Н. Луман*) теорій, котрі обґрунтували процес інтенсивного розвитку комунікаційних технологій і зросло роль **П.к.** у житті сусп-ва. В останні роки розвідки **П.к.** пов'язані з аналізом наслідків формування глобального інформаційного простору, посиленням медіакратичних тенденцій, що актуалізують питання нерівності доступу до інформаційних ресурсів, наслідком чого є серйозна небезпека концентрації управління інформаційними потоками, маніпуляції ними у політ. цілях.

О. Висоцька

ПОЛІТИЧНА НАУКА ВЕЛИКОЇ БРИТАНІЇ – наука, традиційно пов'язана з іменами *Т. Гоббса, Дж. Локка, Дж. Бентама, І. Бентама, Г. Спенсера*. Їх ідеї стали вихідним пунктом багатьох сучасних досліджень. Однак сьогодні вони позначені певним провінціалізмом у тому розумінні, що основою розвідок учених Великої Британії зазвичай стають концепції колег зі США. На поч. ХХ ст. домінували два напрями дослідження політ. поведінки людини – соціол. та екон. Перші вважали поведінку особи результатом впливу культ. традиції, система цінностей якої підпорядковує поведінку людини, а другі розглядали політику сферою раціональної діяльності людей із незмінними цілями, суть котрих полягає в тому, щоб отримувати максимальну користь. Після Другої світової війни соціол. напрям став теорет. основою консерватизму, а подальшому розвитку екон. підходу сприяли успіхи формальних методів аналізу. Перевага емпіричного підходу в межах цих напрямів зумовлена потребами політ. практики та впливом амер. досвіду. Водночас *Ф. Рідлі* та *Дж. Лайвлі* висловили думку: природа іс-

нуючих ін-тів, відображена в законодавстві, найбільше впливає на політ. поведінку, а не навпаки, як вважають біхевіоралісти. Однією з найважливіших у цій **П.н.** є проблема влади – вона охоплює поняття, природу й авторитет впливу влади. *Б. Баррі* розрізняє екон. тип влади, здійснюваний через погрози та обіцянки, а *П. Данліві* (слідом за *Р. Далем*) кваліфікує владу як можливість *А* примусити *Б* зробити те, що *Б* не робив би без примусу. Водночас, *Б. Барнс* зазначає: особа має владу тією мірою, якою існуючі порядки піддаються її керівництву. Володіння владою – це володіння правом свободи дій; здобути владу – здобути таке право; втратити владу – втратити це право. Традиційне питання про владу пов'язується з аналізом понять держави й суверенітету. Так, *У. Різ* виокремлює три головних значення терміна «держава»: 1) «політ. організоване й територ. обмежене сусп-во»; 2) «сусп-во, організоване політ. відповідно до моральних ідеалів»; 3) «уряд як установа, інституція». *Дж. Філд* вирізняє ще таку прикмету держави – володіння верховною владою на певній території. У такий спосіб він пов'язує поняття держави з поняттям суверенітету. Тривалий час домінувала теорія необмеженого суверенітету *Т. Гоббса*, але *Г. Ласкі* довів, що держава є лише однією з багатьох форм регулювання поведінки людини. Цю ідею підтримали *Є. Баркер, Дж. Лукас*, а також *Дж. Філд*, який вважав, що теорія необмеженого суверенітету в демократ. сусп-вах нездійсненна, оскільки владу держави обмежує влада громадських асоціацій – партій, профспілок, церкви, а також міжнар. організацій. Важливе місце у **П.н.** посідає проблема класифікації політ. режимів, яка розглядалася в контексті дискусії про майбутнє демократ. системи. *Є. Баркер* наголошував розмежування між державою і сусп-вом є основою демократії, а *Дж. Паррі* писав наприкін. 60-х рр. ХХ ст., що різниця між демократією й тоталітаризмом полягає в більшій незалежності партій, об'єднань, груп тиску і впливу. Найзначнішою спробою осмислення проблеми співвідношення демократії й тоталітаризму є концепція «відкритого» сусп-ва, яку тривалий час розробляв *К. Поппер*. На його дум-

ку, зах. демократія, атрибутами якої є сфера індивідуальних рішень – перехідна форма на шляху до «відкритого» сусп-ва. Водночас це може призвести до відродження «закритого» сусп-ва, що характеризується тотальною безвідповідальністю індивідів, тиранією сильної особи, яка контролює інтереси та політ. переконання. Різниця між демократією і тиранією полягає в тому, що ін-ти першої забезпечують зміну уряду мирним шляхом, а другої – через насильство. Проблемі демократія та тиранії приділяє значну увагу *М. Оукшотт*, стверджуючи: у чистому вигляді немає ні демократії, ані тиранії. Однак, на думку *І. Берліна*, демократію характеризує «негативний» ідеал політ. свободи, коли ніхто не заважає людині, яка може й хоче діяти. Авторитаризмові притаманна «позитивна» свобода. Вона декларує право людини на самоврядування й самовизначення. Головне завдання політ. режиму *Б. Крік* та *Г. Іонеску* вбачали у розв'язанні суперечності між необхідністю порядку й різноманітністю інтересів членів сусп-ва. Авторитаризм намагається розв'язати її внаслідок підтримання однієї групи інтересів, пригнічуючи ін. сили сусп-ва, жадає пасивної покори громадян, її офіційна доктрина – реліг. чи націоналістична ідеологія. Соціальна структура вирізняється наявністю класів і каст, елітних груп закритого типу, але переважає середня верства, швидко здійснюється вирівнювання відмінностей. За тоталітарного режиму від громадян вимагається мас. участь у держ. справах. Офіційна доктрина – революційна ідеологія, що претендує на науковість. З функціонуванням демократії тісно пов'язана проблема партисипації – особистої участі людини у прийнятті рішень і контролі за їхнім виконанням. Проте консерватори зводять її до участі в голосуванні й шукають відповідь на питання, як пов'язати певні ознаки демократ. з фактом існування еліт. *Т. Ботмор* вважає, що наявність еліт не суперечить демократ. політ. режиму, хоча ступінь їх відкритості – показник демократ. сусп-ва. Натомість, *Т. Тенкер* зауважує: політ. еліта постійно конкурує з локальними, груповими, котрі є основними носіями протесту, тому, «верховна» політ. еліта мусить

знаходити з ними спільну мову. Велике значення мають дослідження виборчих кампаній та стратегій політ. партій. На думку *Р. Роуза*, партія – дуже складна організація до якої входять парламентська фракція, головний штаб, окружні відділення. Дуже часто вона об'єднує людей, що віднаходять спільну мову лише стосовно окремих політ. заходів. Найважливіші функції партії зосереджені навколо формування уряду. Теорію виборів як сфери екон. конкуренції партій розробив проф. *Д. Робертсон*. Головна її ідея, перейнята ним у *Е. Даунса*, – порівняння суперництва партій на виборах з ринковою конкуренцією. Ідеальний тип конкуруючої партії має бути позбавлений ідеологічних забобонів. Мета партії – не зміна існуючих соц. умов, а прагматичне здійснення політики у межах цих умов. Однак ідеологія є важливим аспектом виборчої стратегії, невід'ємною частиною культури кожної людини. У виборчому процесі, з позицій *У. Маккензі*, посилення груп тиску призводить до зниження ролі парт. програм. Групи тиску можна розрізняти за типом органів, на котрі вони впливають, а також за внутрішн. структурою. *Е. Берг* оцінює діяльність груп тиску як канал для ознайомлення «верхів» із громадською думкою, але активізація і зростання впливу груп тиску містять загрозу для демократії. Багато досліджень присвячено проблемі зростання політ. апатії (*І. Бадж*, *Т. Тепмен*, *Ф. Грінстайн*, *В. Хермен*), де акцентовано, що рівні можливості впливу громадян на політ. рішення – важлива умова існування демократії, тому рекомендовано ретельніше дбати про політ. виховання. Велику увагу приділено вивченню впливу ЗМІ на формування громадської думки (*Д. Батлер*, *Д. Стоунс*, *Дж. Блаймлер*, *Д. Макквейл*, *М. Харрісон*).

О. Лозовицький

ПОЛІТИЧНА НАУКА США – думка, яка безумовним лідером серед політол. шкіл світу. Вона виникла на межі XVIII – XIX ст. у вигляді політ. ідеології та перебувала під великим впливом європ. соціально-політ. думки, збагачуючись її досягненнями у держ.-правовій сфері. Великого поширення у США набули ідеї *Дж. Локка*, *Ж.-Ж. Руссо*, *Ш.-Л. Монтеск'є*, але вже з кін. XIX ст. роз-

почався процес конституціювання власне амер. політ. науки як самостійної. Ця **П.н.** перетворилася на глобальну науку, що досліджує величезний комплекс суспільно-вознавичих проблем на різних рівнях – від окремої людини до держави. Знання про сусп-во безперервно нарощувалося, передавалося від одного покоління вчених до ін. Величезний внесок зробили: Ч. Мерріам, У. Монро, Г. Ласуелл, Г. Алмонд, С. Верба, Р. Даль, У. Ростоу, Дж. Ла Паломбара. Характерна риса **П.н.** – відсутність домінуючого напрямку чи підходу, відносна сталість не методів, а напрямів досліджень, таких як біхевіоралізм. У центрі уваги постійно перебували плюралізм та елітизм, групи, котрі брали участь у політ. процесі, питання демократії. Дискусія між прихильниками теорії плюралістичної демократії та їх опонентами – прихильниками теорії еліт – триває вже здавна й визначає елітизм, як підхід у розумінні політики й історії, коли вважається, що сусп-во завжди перебуває під пануванням меншості, котра приймає головні рішення й концентрує владу. Іноді в дискусіях термін «елітистський» застосовують ширше – як негативний для характеристики такої політики, що сприяє меншості й вилучає широкі верстви населення. Водночас плюралісти стверджують: сучасні сусп-ва позначені множинністю інтересів сил, котрі змагаються за владу. Плюралізм передбачає таку політ. організацію сусп-ва, яка заважає захопленню влади олігархією чи елітою, але класична теорія еліт, розроблена В. Парето й Г. Моска, придатна лише для тоталітарної системи. Тому таке змагання є лише специфічною формою конкуренції між елітами. У зв'язку з цим, були розроблені теорії «демократ. елітизму» (П. Бахрах) та «елітарної демократії» (Дж. Уокер) – плюралістичної еліти, для якої не є суттєвими належність певного стану, привілеї та ін. ознаки. Інтерес до проблеми співвідношення плюралізму й еліт, дещо знизившись 70-х рр. ХХ ст., почав зростати на поч. 80-х рр. завдяки виступам «неоконсервативістів». Вони підтримували ідею демократ. елітизму про обмеженість соціального простору, ґрунтованого на недовірі до громадянина, який не є політ. особою,

оскільки його головні інтереси – поза сферою політики. Тому втручання має вестись до підриву основ політ. системи і колізій (С. Гантінгтон). Політика потребує поміркованості, вона не терпить екстремізму, а стабільна політика, без ексцесів, оберігає свободу всіх громадян, навіть тих, котрі залишаються за межами системи. Серед прихильників плюралізму чимало таких, хто захищає принципи групової теорії політики, яка є одним із головних елементів політ. аналізу. Її започаткував А. Бентлі, характеризував групу частиною сусп-ва, що не є фізичною масою, відірваною від ін. людей і становить масу діяльності, яка не відкидає участі людей, зайнятих у ній та ін. подібних формах. Політ. система, отже, розглядається як сплетіння груп індивідів, котрі намагаються досягти певних благ засобами конфлікту, встановлення згоди і консенсусу в сусп-ві. Так, С. Елдерсвелд стверджує, що політ. процес буде менш конфліктним, коли групи інтересів сприймуть інтегративні функції, які зазвичай належать партіям, а Р. Престус акцентує на важливості груп у вигляді сполучної ланки між приватними інтересами. На поч. 70-х рр. ХХ ст. Р. Даль висунув т. зв. теорію поліархії. Згідно з нею термін «демократія» придатний лише для характеристики ідеального стану подій. Реальні системи, що наближаються до цього стану, – поліархії. Теорія поліархії є повною альтернативою і для елітистських концепцій, і для теорій управління більшістю. Поліархія відрізняється від гегемоністського управління еліт числом можливостей, доступних опозиції для заперечування поведінки уряду, к-стю відкритих конфліктів між політ. лідерами, гласним змаганням із підтримки претендентів на лідерство, зокрема через голосування, періодичним проведенням місцевих і нац. виборів з участю різних політ. партій. Ще на поч. ХХ ст. Ф. Гіддінгс зауважував вагомість дослідження виборів для становлення **П.н.**, а у 20-х рр. ХХ ст. акцент зроблено на аналізі результатів опитувань громадської думки. Вагомим внеском у їх дослідження стали праці П. Лазарсфельда і Б. Берельсона, котрі запропонували використовувати техніку «панельних опитувань» для з'ясування механізмів

му формування поведінки виборців, дійшли висновку про важливість взаємовпливу виборців і вплив на них зовнішн. чинників. Розвідки групи *Лазарсфельда-Берельсона* багато в чому зумовили діяльність т. зв. мічиганської групи дослідників на чолі з *А. Кемпбелом*. Від аналізу індивідуального виборця вони перейшли до вивчення виборців як політ. підсистеми стверджуючи, що зміни к-сті й політ. ознаки голосів, поданих у процесі нац. виборів, залежать від політ. сил і діють упродовж обмеженого часу, але мають особливе значення для виборця під час виборів. Ці сили впливають на електорат, стимулюють політ. інтереси та сприяють зміні симпатій від висхідної лінії «стійкої прихильності» до тієї чи ін. партії. Так, *Дж. Браун* і *М. Сейба* стверджують: сьогоднішній амер. виборець схильний голосувати радше за окремого кандидата чи конкретну пропозицію, аніж за партію. З цим пов'язане збільшення «незалежних» виборців, які «найнезручніші» для партії та потребують постійного ідеологічного опрацювання в період між виборами. Тому виборча кампанія – це постійно діючий ін-т, а кандидати починають кампанію майже за рік до виборів. На думку *Б. Грінсберга*, правила проведення виборів у кожній країні використовують для скорочення можливостей впливу виборців на уряд через самі вибори. Важлива сфера досліджень **П.н.** – міжнар. відносини, а найвідоміші постаті – *Г. Морентау*, *Г. Кіссінджер* та *З. Бжезинський*. В центрі уваги завжди була проблема нац. та політ. інтересу, теорія сусп. стабільності – комплекс концепцій соціальної інтеграції, комунікації й організації. В останній акцентують не на з'ясуванні природи сусп. конфліктів, а на пошуках засобів їх подолання, розробленні рецептів збереження стабільності й цілісності соц. організму. Успішно вивчаються явища, що зумовлюють розпад людських спільнот, простежується намагання розкрити механізм гармонізації відносин між особистістю та сусп.-вом. **П.н.** сьогодні вже не є виключно теорет., а робить великий внесок у вирішення практ. проблем амер. сусп.-ва. Тому держ. ін-ти й приватні установи не шкодують асигнувань на фундаментальні та прикладні дослідження.

О. Лозовицький

ПОЛІТИЧНА НАУКА ФРАНЦІЇ – наука, найвпливовіша у сучасній Європі та одна з найавторитетніших у світі. Основи її заклали *Ш.-Л. Монтеск'є*, *Д. Дідро*, *П. А. Гольбах*, *К. А. Гельвецій*, *Ж.-Ж. Руссо*, котрі у раціоналістичних політ. доктринах обґрунтували ліберально-демократ. принципи свободи й рівності, визначили безмежні можливості людського розуму для реалізації соц. прогресу. Тривалий час центр. місце у франц. політ. думці посідали проблеми держави, природи політ. влади, формування політ. системи та культури, але наприкін. ХХ ст. сама наука зазнала істотних змін. Якщо раніше вона займалася переважно теорет. розробками, то зі 70-х рр. ХХ ст. стався перехід до аналізу кризових ситуацій і вироблення конкретних рекомендацій з тих або ін. питань. Нині франц. політологи намагаються максимально наблизити теорію до практики. Тому, крім традиційних проблем, у полі зору дослідників перебувають питання розвитку парт. систем, взаємодії політ. партій і мас, результатів виборів, удосконалення держ. і політ. управління. Традиційна **П.н.Ф.** пов'язує проблему походження держави зі сутністю влади. Цей підхід започаткував основоположник школи державознавства *Л. Дюгі*, ще на поч. ХХ ст. розробивши теорію, за якою виникнення держави пов'язується з феноменом влади. На його думку, з поч. процесу об'єднання людей у групи, найдужчі з них прагнули нав'язати свою волю всім ін., стали правителями де-факто, зосередивши владу. Так, її підтримує *М. Маффесолі*, вважаючи, що сучасне людство майже не відрізняється від первісного сусп.-ва, оскільки його життя, як і раніше, регулюють біологічні закони. Концептуально ін. підхід до розгляду питання державотворення має *М. Дюверже*. По-перше, влада керівників держави вирізняється від влади вождів племен та ін. лідерів, оскільки вона неіндивідуалізована, а сакралізована. По-друге, порівняно з ін. групами, держава має досконалішу внутрішн. організацію й може прагнути ефективнішого підкорення своїм цілям і завданням. Відтак терміном «держава» одночасно трактують і виконавчу владу, і «державу-націю», що передбачає

найвищу форму солідарності людей, а також «матеріальну й господарську могутність», яка складається головно із військової сили й судово-репресивного апарату. Взаємовідносини між державою та нацією стали одним із об'єктів дослідження *А. Лефевра*: між націями й державою існує взаємозв'язок – наслідок тривалого процесу іст. еволюції; саме держава створює націю, а не навпаки. Сучасний стан нац. держави комплексно досліджує проф. Париз. ун-ту *Н. Пулансас*. Згідно з численними прогнозами, нац. держава через інтернаціоналізацію капіталу повинна поступово відмирати й еволюціонувати. І хоча, на його думку, немає підстав розглядати інтернаціоналізацію держ. влади, процес екон. інтернаціоналізації стає дестабілізуючим чинником у взаємовідносинах між різними соціально-політ. групами. Він заважає державі здійснювати таку політику, яка відповідає інтересам усього «правлячого блоку». Внаслідок цього виникає нова форма державності, що можна класифікувати як сильну або авторитарну: дедалі більше зосередження влади у центр. виконавчому апараті; злиття, переплетіння законодавчої, судової та виконавчої влади – на базі й під контролем останньої; створення нових механізмів контролю над сусп-вом; обмеження свобод громадян на користь держави, скорочення автономії публічної та приватної сфер життя; занепад політ. партій, передання їх політико-організаційних функцій бюрократичному апараті, у зв'язку з чим відбувається політизація останнього. Це засвідчує, що певні форми традиц. політ. демократії застаріли й приречені на зникнення. Значно вплинула на сучасну **П.н.Ф.** концепція *Ж. Бурдо*. За його твердженням, держава виникає як абстрактний і постійний носій влади. Головне, що відрізняє держ. форму влади від ін. форм – відокремленість від конкретних осіб, а її завдання полягає у збереженні соціального спокою. Державно-політ. система має позиціонуватися позитивно, коли вона виконує волю більшості й має змогу змінити керівників, проти котрих виступає ця більшість. Узагалі франц. учені переважно дотримуються того, що основою існування держ. влади є суспільно-соц. консенсус. Дер-

жава розглядається лише як соц. гарант, виразник загального консенсусу. Тому питання про демократію тієї чи ін. держави зводиться до розгляду його формальної організації та не береться під сумнів. Однак загрозою для демократії вони сприймають тенденцію до посилення виконавчої влади за рахунок влади законодавчої, а також органів місцевого самоврядування. На думку *Ж. Бурдо* одно парт. держава є головною ознакою тоталітаризму і лише двопарт. режим може забезпечити зближення інтересів партій та держави. Водночас він не виводить демократію держави з її централізованого чи децентралізованого характеру. Проф. Тулузького ун-ту *Ж. Муржон* пов'язує прагнення тоталітаризму зі соціально-політ. кризами, котрі завжди загрожують існуючому соціальному ладу. Тому держ. влада для боротьби з ними використовує надзвичайні заходи – надання особливих повноважень виконавчому апараті, обмеження або відміну прав і свобод, що й призводить до перетворення демократ. форми правління на тоталітарну. Політ. нестабільність у Франції наприкін. 60-х – 70-х рр. ХХ ст. спонукала **П.н.Ф.** до пошуку шляхів забезпечення сталості демократ. системи, послаблення політ. та міжпарт. боротьби. Були проаналізовані виборчі системи різних країн, місце політ. партій у політ. системі, а висновки спричинили багаторічні дискусії. Так, *П. Авріль* застерігає, що множинність політ. партій, кожна з котрих має свій інтерес, послаблює один із головних елементів демократії – постійний зв'язок між урядом і громадянином. Натомість, *Ж. Амталі* розглядає багатопартійність як гарант змінюваності правлячих коаліцій. Вона захищає демократію від зловживань, що може зробити партія чи коаліція, коли занадто довго утримує владу. Для **П.н.Ф.** характерно й те, що вона тривалий час обмежувала діяльність партій лише участю у виборах. Конституція 1958 р. функції політ. партій трактувала виключно як виборчі. Але проф. ун-ту м. Бордо *Д.-Ж. Лавров* наголошував: цей обмежувальний характер нівелює важливі функції партії – поширення ідеології, парламентська й урядова діяльність, формування громадської думки. Роль партій у

сусп. житті – основа досліджень *М. Дюверже*. Він вважав, що партії посилюють вплив на людей, а централізація зводить до мінімуму роль членів партії в прийнятті рішень її керівництвом, тому вони набувають значного тоталітарного характеру. Учений одночасно стверджує: режим без партій – це консервативний режим, ще більше віддалений від демократії, аніж багатопарт. Критикуючи мажоритарну систему, науковці активно досліджують окремі особливості поведінки виборців і вплив геогр. особливостей на їх політ. орієнтацію (*М. Дюверже, Ф. Борель, Ж. Адам, Ф. Гогель*), політ. апатію (*А. Лансло, П. Ленен*) й політику провідних партій (*П. Тагієв, Б. Орфалі, Ж. Ражер*).

О. Лозовицький

ПОЛІТИЧНА ПОВЕДІНКА (англ. *behavior* – поведінка) – вид соціальної поведінки, сукупність різноманітних форм і типів реагування: відносин, дій і не-дійнь, раціонально-діяльнісних та емоційно-психічних станів усіх суб'єктів політики з приводу функціонування політ. системи сусп-ва. **П.п.**, разом із політ. свідомістю, є основним елементом політ. культури. Зародження поведінкового напрямку в політології пов'язане з розвитком психологічної науки, яка на поч. ХХ ст. зосередилася на вивченні саме людської поведінки, відійшовши від вивчення «досвіду свідомості». Амер. психолог *Дж. Б. Уотсон* і його послідовники проголосили психологію «абсолютно експериментальною гілкою природознавства», що повинна займатися вивченням «лише публічної та відкритої поведінки й відкинути інтроспекцію». Новий напрям уже в 20-х рр. ХХ ст. почав проникати в політологію, де отримав назву «політ. біхевіоралізм». Його основоположником став учений з Чиказького ун-ту *Ч. Мерріам*, котрий обґрунтував тезу про **П.п.** як одну з центральних категорій політології та запропонував виявляти специфічні риси **П.п.** індивіда й соц. груп, а також мас. феноменів практичним шляхом, кількісними методами, поєднуючи в політ. науці дослідницькі прийоми емпіричної соціології та соц. психології. Поведінковий напрям домінував у зах. науці упродовж 1940–1960-х рр. Особливо плідно в галузі політ. біхевіора-

лізму працювали амер. учені *П. Лазарсфельд, Г. Лассуелл, Е. Кемпбелл, Г. Саймон, Е. Даунс* та ін. Біхевіоралізм сприяв формуванню та розширенню предмета політології. Формально-інституціональний, нормативно-юрид. світ політики був доповнений «людським чинником»: почуттями, мотивами, самовизначенням особи. Об'єктами дослідження ставали також групові, корпоративні інтереси, ЗМІ, але передовсім біхевіоралісти зосередилися на вивченні поведінки виборців. Вони застосовували мас. статистичні узагальнення, анкетування, машинне опрацювання інформації. Проте масштабні емпіричні дослідження електорату не могли дати ученим-біхевіоралістам «точного знання» про політику. *Д. Істон* 1969 р. висловив ключові тези нової дослідницької методології, що отримала назву «постбіхевіоралізм»: для політологів важливо розуміти соц. смисл дослідження; не можна обмежуватися вивченням лише електоральної поведінки індивідів і груп; політологи мають відчувати себе творцями об'єктивнішого знання про політику, для цього їм належить поєднувати емпіричний та ціннісно-нормативний аналіз, глибше вивчати теор. проблеми політ. і соціокульт. цінностей. З 80–90-х рр. ХХ ст. у зах. політології спостерігається спад колишнього оптимізму в дослідженні **П.п.** за традиц. біхевіоралістською методологією. Питання соціального вибору, теорія держави, діяльність політ. партій та соціальних рухів у контексті **П.п.** все більше розглядаються без розвідок, ґрунтованих на емпіричних опитуваннях. Проблематика **П.п.** актуальна і в працях учених Схід. Європи, зокрема Польщі, України, Росії. У вітчизняній політології опубліковано дослідження, спеціально присвячені питанням теорії та методології **П.п.** у вигляді сусп. явища, аргументованого концепцію «системного біхевіоралізму». Її найважливіші положення: 1) об'єктне поле дослідження **П.п.** – поведінка всіх суб'єктів політики: соц., інституціональних, функціональних, первинних, вторинних, індивідуальних, колективних тощо; 2) **П.п.** потрібно аналізувати як системний утвір, застосовуючи універсальну методіку послідовного аналізу таких елементів: суб'єкт; детермінанти

(мотиви й чинники впливу – регулятори); способи реагування суб'єкта на політ. явища і процеси (специфіка дій і не-діянь); характер (тип) відносин (взаємодій) з ін. суб'єктами; результати П.п. та їх оцінювання; 3) поняттю «П.п.» належить роль інтеграційної політолог. категорії, що відображає діяльнісні (динамічні), недіяльнісні (статичні відповідно до певних ситуацій) і навіть перехідні (невизначені) стани політ. суб'єкта. Як системне поняття категорія «П.п.» охоплює поняття «політ. діяльність», «політ. участь», «політ. відчуження». Це означає три функціональні рівні політ. суб'єктності, на котрих, відповідно, виявляються ті чи ін. форми, типи, детермінанти й наслідки П.п. Пріоритетне завдання досліджень П.п. – визначення поведінкових типів. З метою їхнього позначення науковці використовують 4 групи термінів, які умовно можна назвати: 1) терміни-антоніми: напр., П.п. «конструктивна – деструктивна»; 2) терміни-синоніми: «солідарна», «консенсусна»; 3) терміни-нейтралі: «спонтанна», «стереотипна»; 4) терміни-адекватні – не потребують спец. пояснення, мають комбінований характер (серед них багато т.-синонімів): «індивідуальна», «лідерська», «опозиційна» тощо. Критеріями класифікації П.п. за типами можуть бути: ступінь самостійності (добровільна, мобілізована); рівень усвідомленості (раціонально-практична, афективна); міра публічності (відкрита, прихована); відповідність основним цінностям політ. системи (нормативна, девіантна, антагоністична) та ін.

В.Северинюк

ПОЛІТИЧНА УТОПІЯ (від грец. *υ* – немає і *topos* – місце, дослівно – місце, якого немає) – соціально-політ. фантазія, нездійсненна мрія, такі зображення, плани, проекти уявного, найчастіше ідеального або кращого, а ніж наявне, що реально не існує і практично нездійсненне, наук. необґрунтоване. Термін «П.у.» походить від назви книги *Томаса Мора «Утопія»* (1516), де зображався ідеальний лад на нібито існуючому о-ві з однойменною назвою. Узятє в такому значенні, поняття неминуче набувало негативно-оцінного відтінку й висувалося незрідка та задовго до цього. В історії існувало безліч типів

і видів утопій, що пов'язано з інтересами класів або соц. груп та проблематикою державотворення. Першою відомою раціональною П.у. була «ідеальна держава» *Платона*. Ця держава побудована на принципі відповідності рівнів соц. сходів функціям людської душі й моральним чеснотам. Можна розрізняти прогресивні, реакційні та героїчні П.у. До їх розряду часто потрапляють будь-які уявлення про краще – порівняно з існуючим сусп-вом, устроєм, ідеалом. Авторам властиве неприйняття існуючих і зіставлення ними ін. стосунків, відповідним людським потребам (*Т. Мюнцер, Т. Кампанелла, Дж. Уінстенлі, Ж. Мел'є, Г. Маблі, Г. Баб'юф, А. Сен-Симон, Ш. Фур'є, Р. Оуен, О. Герцен, М. Чернишевський* та ін.). Поняття П.у. багатопланове і багатомірне – певний літературно-художній жанр, суспільно-політ. доктрина, особливий образ мислення. «Мрійник», «фантазер», «утопіст» – епітети зазвичай адресують людині, з якою не погоджуються. Найчастіше звинувачення в «утопізмі» взаємно адресують один одному носії та прибічники протилежних ідеологічних доктрин. Її неправильно визначати «нездійсненою мрією», чіткі критерії – відсутні, щоби розмежувати, котрі ідеї були «нездійсненими мріями», а котрі ні. Окрім того, нездійсненне сьогодні, може стати реальним завтра. Усяка утопія як форма свідомості соціально детермінована. П.у. кожної епохи, навіть тоді, коли вони спрямовані в майбутнє або, навпаки, шукають ідеал у далекому минулому, містять відбиток часу і місця, де вони виникли. П.у. – зовсім не щось принципово неможливе. У ній є елементи реальності. Вона здійснюється – тією або ін. мірою; охоплюючи великі соціальні спільності, впливає на процеси розвитку, вносить корективи на плин подій. Особливо небезпечна в політиці й практиці, бо вона ґрунтується не на раціональному, а на ірраціональному, не на реальності, а на ілюзіях. Це неминуче призводить до краху нездійснених планів. Помилки ж у політиці негативно позначаються на сусп-ві.

О. Лозовицький

ПОЛІТИЧНЕ КОНСУЛЬТУВАННЯ – вид фахової допомоги політ. суб'єктам, спрямованої на розв'язання їхніх спеціалі-

зованих завдань з метою зниження ризиків діяльності. Процес інституалізації **П.к.** обумовлюється такими чинниками: 1) зміною ролі політ. ідеологій, що виявляється у формуванні локальних ідеологій, котрі мають на меті вирішення конкретної проблеми, здійснення ідеологічної інтерпретації реальності за допомогою ЗМІ, використання ідеологічних цінностей як технології позиціонування в політ. просторі; 2) модернізацією політ. комунікації, що полягає в медіатизації політики, перетворенні ЗМІ на політ. ін-т, який формує «ідею дня»; 3) трансформацією лобізму, що спричинюється зростанням рівня конкуренції серед груп інтересів та появою нових лобістських технологій; 4) зміною ролі політ. партій, котрі перетворюються на інвестиційно-технологічні проекти; 5) інституалізацією політ. експертизи, що характеризується появою аналітичних центрів як суб'єктів легітимізації політ. рішень, підвищення їхньої конкурентоспроможності та направленістю на формування практичних рекомендацій розв'язання проблеми. Суб'єктом **П.к.** постає політ. консультант. Він діє у межах конкретної політ. ситуації, застосовуючи специфічні, практично зорієнтовані знання в поєднанні з існуючими нормами та стандартами діяльності, отримуючи за це відповідну грошову винагороду. Виокремимо головні риси особистості політ. консультанта: відповідальність за здійснювану діяльність та її можливі наслідки; готовність та вміння відстоювати власну позицію; усвідомлення потреби постійно вдосконалювати теорет. знання та практич. уміння; здатність об'єктивно оцінювати політ. ситуацію та виробляти практичні рекомендації, направлені на вирішення проблеми; комунікативність. Діяльність політ. консультанта має відповідати таким характеристикам: 1) експертність, тобто високий рівень компетентності й володіння знаннями; креативність, формування нового погляду на проблему та доведення її до клієнта; 2) швидкість реагування на зміну політ. ситуації; 3) лояльність до потреб клієнта; використання у діяльності надійних джерел інформації; 4) наявність теорет. знань стосовно функціонування політ. сфери, знання суміжних сфер діяльності й

застосування різних методів дослідження політ. ситуації; 5) дотримання етичних правил і норм консалтингової діяльності, принципу конфіденційності. Політ. консультант завжди є суб'єктом впливу, оскільки спрямовує зусилля на перетворення об'єкта впливу на реального учасника політико-технологічної діяльності з метою зміни його ціннісних орієнтацій, установок, поведінки, що сприяє досягненню визначених цілей. Об'єкт **П.к.** конкретизується залежно від типу здійснення консалтингового впливу. За **П.к.**, орієнтованому на перетворення суб'єктів політ. ситуації та її зміну, об'єктами постають політ. лідери, організації, ін-ти. Спрямування **П.к.** на зміну громадської думки стосовно політ. ситуації актуалізує такі об'єкти впливу, як різні групи громадськості. Продуктом **П.к.** є практич. рекомендації, що надаються клієнтові або конкретні зміни, котрі відбуваються в організації й обумовлені дією консультанта. *П. Радунські* виокремив три нац. моделі **П.к.** Амер. модель передбачає участь спеціалізованих агентств в організації різних політ. кампаній. Вони виконують функції: надання консалтингових послуг; безпосередній менеджмент виборчих кампаній. Нім. модель характеризується тим, що консультанти політ. кампаній працюють безпосередньо в структурах конкретних держ. і політ. організацій. На тимчасовій основі в період виборчих кампаній до роботи залучаються лише ті політ. консультанти, які є фахівцями в певній галузі політ. комунікації. Франц. (змішана) модель орієнтована на залучення до процесу надання консалтингових послуг внутрішн. та зовнішн. політ. консультантів. На формування нац. моделей **П.к.** впливають такі чинники: рівень розвитку економіки; ступінь демократизації сусп-ва; історико-культ. особливості розвитку сусп-ва і держави; ступінь участі й активності громадян у політ. житті; зрілість громадян. сусп-ва тощо. Типологія **П.к.** обумовлюється критеріями: 1) роль політ. консультанта в організації (зовнішнє, внутрішнє); 2) формальний чи неформальний аспект взаємодії консультанта і клієнта (формальне, неформальне, змішане); 3) масштаб надання консультативних послуг (глобальне, регіон., місцеве); 4) особливості

соціально-політ. ситуації (виборчий, кризовий, супровідний). Вирізняють функції **П.к.**: дослідження та прогнозування політ. ситуації; позиціонування в політ. просторі конкретного суб'єкта; формування і реформування структур, що постають суб'єктами політ. ситуації; оцінка ефективності проєктів і заходів, котрі впливають на поточну політ. ситуацію; реалізація стратегічних і тактичних планів впливу на політ. ситуацію й оперативне реагування на її зміну. Міжнар. асоціація політ. консультування була створена в Парижі за сприяння *Дж. Наполітана* та *М. Бонграна* 1968 р., основними напрямками діяльності якої є організація науково-практ. конф. із проблем надання консалтингових послуг у сфері політики, формування нормативно-правової бази регулювання взаємодії в цій сфері. В умовах глобалізації основним тенденціями розвитку **П.к.** є взаємопроникнення політ. технологій, професіоналізація політ. комунікації, формування мережних структур консалтингових організацій.

Л. Хорішко

ПОЛІТИЧНИЙ ІДЕАЛ ГРОМАДІВЦІВ

– різноманітні напівполіт. громадські організації, що почали виникати наприкін. 50-х рр. у Харкові, Одесі, Полтаві, Чернігові. Це насамперед громади, перші з-поміж котрих були самодіяльними, напівлегальними або й нелегальними організаціями ліберально-демократ. інтелігенції. Передовсім така громада утворена з таємного гуртка “хлопоманів” у Київ. ун-ті (*В. Антонович, Т. Рильський, А. Свидницький, П. Житецький* та ін.). Хлопомани мали на меті ліквідувати царизм, кріпацтво, встановити демократ. республіку, поширити освіту, піднести політ. свідомість українства, виступити за демократ. союз між слов'янськими націями. Громадівці започаткували поширену течію другої пол. XIX ст. – *українофільство*. На межі 1860–1861 рр. гурток хлопоманів припинив існування, а його члени разом з ін. студентами Київ. ун-ту (*П. Чубинський, М. Драгоманов*) утворили таємне т-во “Укр. громаду”, що розпочало пропагандистсько-агітаційну роботу в недільних школах. У середині 60-х рр. царська влада розгромила громадівців, але в 70-х рр.

вони відродилися. Один із найвидатніших громадівців – *В. Антонович*. Згідно з його поглядами, нація – це “всяка група людей, яка складає один тип... – вона виробляється самою природою, а не державою”. В історії укр., польс. та рос. народів учений вирізняв такі ідеї, визначальні для способу їхнього життя: у поляків – аристократизм, що веде боротьбу між різними верствами сусп-ва; в українців – віче, “принцип широкого демократизму і призначення рівного політ. права задля кожної одиниці сусп-ва”; в росіян – авторитет держ. влади, а звідси – міцне самодержавство. Громадівець *М. Костомаров* відомий історіософською концепцією. Він вважав: предметом вивчення історії повинна стати історія народів, але інколи зводив її до вивчення нар. духовного життя. Головна вимога до істориків, на його думку, полягала в тому, що праця історика мала на меті пошуки правди, не сприяла застарілим пересудам нац. чванькуватості. Іст. аналіз повинен полягати в зрозумінні сенсу подій, поясненні зв'язків, а не в переписуванні джерел. У праці “Две русские народности” (1861) учений розглядав психологічне розходження між двома східнослов'янськими (“руськими”) племенами, яке, на його думку, розпочалося ще в XII ст. Українців і великоросів розрізняють кілька головних рис: цілковите панування загальності (Бог і цар) над особистістю у великоросів, звідси – їх нетерпимість до чужої віри, зневажливість до ін. народів, в Україні ж – дух терпимості; великороси були матеріалістичні, тому байдужі до краси природи, українці – дуже чуттєві, з фантазією, з любов'ю ставляться до природи, до жінки. У релігії великороси звертають увагу на форму, букву, обряди; в українця не може бути чвар через обряд, він веде внутрішн. розмову з Богом. Великороси воліють передавати верховну владу одноособовому правителю, а українці цінують особисту свободу, вільні союзи, рівноправність. *М. Костомаров* засуджував не лише рос. абсолютизм, а й саму самодерж. владу як таку. Він визначив вади і демократ. політ. устрою, бо й демократія не дає гарантій від свавілля влади “багатьох царків”. Зауважуючи критичні моменти, дослідник визначив загальні риси майбутнього

держ. ладу, що мав бути, на думку мислителя, республіканським. Виконавча влада повинна стати виборною, змінною й підзвітною нар. зборам. Типом держави мала бути держава змішаного типу – федерація і конфедерація.

Н. Хома

ПОЛІТИЧНИЙ ПРОСТІР – мережа політ. полів, котрі забезпечують політ. керівництво та врядування на всіх територ. рівнях публічної влади. **П. п.** становлять суспільно-політ. ін-ти, що здійснюють владу, управління сусп.-вом, завдяки чому реалізуються політико-владні відносини. Виявляється у двох вимірах: 1) інституційний, сутністю якого є поділ **П. п.** на політ. ін-ти (органи держ. влади, органи муніципальної влади, партії, сусп.-політ. організації), усередині котрих і між якими здійснюються політ. процеси; 2) регіональний, сутністю якого є поділ **П. п.** на політ. регіони (союз країн, країна, обл., місто). У такому контексті передбачається, що політ. ін-ти і політ. регіони співіснують в одному просторі/часі в режимі взаємозв'язку: політ. ін-ти «прив'язані» до того або ін. політ. регіону, а політ. регіони мають на своїх територіях політ. ін-ти. У сукупності така система утворює держ. регіон – сукупність політ. ін-тів, які створюють його. **П. п.** і простір його зовнішн. відносин. Розмежування регіон. та інституційного вимірів **П. п.** дає змогу точніше зрозуміти логіку та механізми їх співіснування. Причому в науці розрізняють політ. і адміністративний регіони, межі котрих можуть не збігатися. Адже коли адміністративний регіон завжди функціонує у межах адміністративно-територ. одиниць, то політ. може не збігатися з цими рамками, в одних випадках виходячи за їхні межі, в ін. – не дотягуючи до них. Кордони політ. регіону визначаються зоною впливу недерж. акторів, напр., політ. партій, профспілок, реліг. конфесій, груп тиску, груп інтересів тощо. Так, у нашій державі виокремлюють політ. регіони: Захід, Центр, Схід, Південь; вони не збігаються з існуючим адміністративно-територ. поділом України. **П. п.** став суб'єктом політ. відносин із XIX ст. Це пов'язано із розвитком геополітики, яка окреслила вплив геогр. чинників на суспільно-політ. процеси.

Поняття «простір» у кін. XIX ст. розглянув *Ф. Ратцель*. На думку вченого, держава – це організм, у його складі частина земної поверхні відіграє настільки суттєву роль, що всі властивості держави визначаються властивостями народу і його території, від якої залежить розквіт держави. Кожній еволюційній формі політ. організації притаманний певний горизонт сприйняття простору, що задає рівень складності політ. стратегії. Скажімо, рос. імперське бачення політ. простору сформулювало ідеологію «збирання земель» на засадах жорсткої централізації й уніфікації, яка сьогодні реанімується і постає як стратегічним напрямом держ. політики та сусп. свідомості Рос. Федерації. У країнах ЄС домінує концепція «єдиної Європи» з поступовим зникненням кордонів та ін. чинників, котрі стримують інтеграційні процеси. Актуалізація проблем простору в сучасних сусп. науках відбувається не лише під тиском політ. практики, а й унаслідок природного розвитку наук. знання в умовах глобалізації та інформатизації. Простір став не лише середовищем існування людини, а й мірилом її цивілізованості. Політ. завдання просторової експансії замінила парадигма гармонізації простору та сталого розвитку соціумів. Простір почали розглядати як систему, цілісність, що потребує постійної підтримки. Інтерпретація поняття простору з погляду різних наук. напрямів залежить від специфіки вивчення сфер матеріального світу. Йдеться про політ., геогр., екон., соц., культ., інформ., правовий, біологічний та ін. види простору (напр., високоякісний – *quality living*).

В. Малиновський

ПОЛІТИЧНІ ІДЕЇ КИРИЛО-МЕФОДІЄВСЬКОГО ТОВАРИСТВА – ідеї товариства, утвореного в середині 40-х рр. XIX ст. за ініціативою *М. Костомарова*, *М. Гулака*, *В. Білозерського*. Ввійшли також *О. Навроцький*, *О. Маркович*, *П. Куліш*, *Т. Шевченко* – усього 12 осіб, хоч у деяких дослідженнях к-ть членів налічується бл. 100 осіб. Практ. діяльність кирило-мефодіївців здійснювалася у двох напрямках: 1) залучення нових чл.; 2) поширення просвіти в народі. Оскільки т-во проходило етап організаційного оформ-

лення, то його практ. діяльність зводилася до складання різних проектів. Воно проіснувало від січня 1846 р. до берез. 1847 р. Усіх учасників т-ва, за доносом, царська влада заарештувала, але у зв'язку зі складною міжнар. ситуацією справу вирішили не розголошувати. Царська влада готувалася до поділу Туреччини, і було не вигідно розкривати, що в самій імперії існує національно-визвольний рух, який прагне до створення всеслов'янської федерації. Покарання до членів т-ва застосовували достатньо м'які, напр., *М. Костомарова* на рік ув'язнили в Петропавловській фортеці, *П. Куліша* – на 4 місяці в Олексіївськiм ревелiні, а потім відправили на службу до Вологди; найсуворіше покарання отримали *Т. Шевченко* та *М. Гулак*. Короткочасна діяльність т-ва засвідчила, що українство не зупинилося у спробах відновити участь у політ. житті. Хоч шляхи, котрі т-во проголосило для досягнення мети, були напівполіт. (поширення нац. освіти, солідарність), самі програмні документи т-ва мали чіткий політ. характер, тобто воно перетворювалося на політ. організацію, яка спробувала теоретично сформулювати укр. ідею в дусі прогресу та свободи, відроджувала старі слов'янофільські ідеї в нових іст. умовах, конкретизуючи їх з боку укр. нац. інтересу. Категорична вимога т-ва – ліквідація кріпацтва, висувалися вимоги свободи слова, друку, науки, віри, загальної освіти та заміни постійної армії нар. міліцією. Головним засобом досягнення мети кирило-мефодієвці вважали мирну проповідь та поширення освіти, і це вважається слабким місцем програми. Вони відмовлялися від неморальних засобів своїх цілей, відкидали як засіб боротьби політ. революцію і визвольну війну. Члени т-ва шукали відповіді на гострі політ. й екон. питання в релігії. *П. Куліш* пов'язував нац. та соціальне питання з християнством.

Н. Хома

ПОЛІТИЧНІ ІДЕЇ УТОПІЧНОГО СОЦІАЛІЗМУ – течія XVI – XVII ст. Найвидатніші представники її – *Т. Мор* і *Т. Кампанелла*. Англ. держ. діяч і політ. мислитель *Т. Мор* став всесвітньо відомим завдяки твору “Утопія” (1516). Він вважається основоположником утопічного соціалізму, ввів поняття

“утопія” у всі мови. Утопія – це неіснуючий, вигаданий автором острів, де випадково опинився та прожив 5 р. моряк, розповідь якого покладена в основу книги. “Утопія” писалася в часи великих геогр. відкриттів, котрі були в усіх на слуху. *Т. Мор* скористався цим і написав твір у формі розповіді моряка *Рафаїла Гітлодея*, який відкрив невідомий о. Утопія. Геогр. назви, що трапляються у виданні, звучать іронічно: *Утопія* – місто, якого нема, *Аморот* – місто-привид, р. *Анадріс* – ріка без води, ім'я короля *Адемос* – правитель без народу і под. Безкомпромісний автор щодо перших кроків англ. капіталізму: процес “огородження” (відібрання) селянських земель пов'язаний із розвитком вовняної промисловості; селяни перетворювалися на пролетаріїв, але слабо розвинута промисловість не могла усіх забезпечити робочими місцями. *Т. Мор* характеризував цей безжалісний процес так: “вівці з'їдають людей”. Коріння соц. несправедливості *Т. Мор* убачає в приватній власності, стверджуючи: поки існує приватна власність, немає жодних шансів на оздоровлення соц. організму. “Де тільки є приватна власність, там навряд чи можливий правильний і успішний плин держ. справ”. Вихід у людства один – “абсолютне знищення приватної власності”. Утопія змогла позбавитися приватної власності; сусп-ву належала земля й уся вироблена продукція. Достаток, у якому живуть утопійці, досягається примусовою працею, скороченням потреб, ліквідацією розкоші. Робочий день триває 6 год.; спец. посадові особи наглядають за працею утопійців. Сусп. власність гарантувала добробут усього населення та загальну рівність, відмінені гроші й угоди між приватними особами, усіляке виявлення наддостатку заборонене. Праця – загальнообов'язкова за окремими винятками – від неї звільнені посадові особи і талановиті люди для можливості зайнятися наукою. Основу сусп-ва становить сім'я, яка водночас є трудовим колективом. Кожен громадянин освоює певне ремесло, у встановлений час займається землеробством, а для цього всі почергово мешкають 2 р. у сільській місцевості. Щоб не розвивати приватновласницькі інстинкти, сім'ї раз на 10 р.

обмінюються житлом через жеребкування. Усе необхідне для життя глави сімей одержують зі сусп. складів. Почуття спільності виховують загальні трапези. Позашлюбні зв'язки суворо караються. Т. Мор розуміє, що гармонійне сусп-во постає лише в умовах цілковитого достатку. Це можливо внаслідок ліквідації паразитизму, розкоші, праці усіх.

Н. Хома

ПОПУЛІЗМ (франц. *populisme*, лат. *populus* – народ) – ідеологічно-спекулятивна орієнтація суб'єктів політики на політ. ідеї широких мас, що використовують через незадоволення своїм життям та соціальним становищем. **П.** виявляє себе, з одного боку, як політ. риторика, а з ін. – як стратегія влади. До носіїв цих ідей можна зарахувати селян, фермерів, дрібну буржуазію та частину люмпенів. **П.** у вигляді політ. явища сягає корінням у сиву давнину. Однак саме як політ. течія термін уперше з'явився у США наприкін. ХХ ст. Він поширився в епоху суспільно-соц. криз у Європі, Україні, Росії, США і Лат. Америці та особливо у період боротьби країн Азії й Африки з колоніалізмом. В Україні термін «**П.**» найчастіше використовують на означення політики загравання влади з народом для забезпечення популярності, що характеризується демагогічними гаслами, необґрунтованими обіцянками. Популісти стверджують: правляча еліта не турбується про інтереси простої людини, оскільки зацікавлена лише в своїх благах, тому владу в неї треба відбирати і спрямовувати на задоволення інтересів сусп-ва загалом. Вони будують риторику на акцентуванні екон. і соц. інтересів звичайних людей. Популізм містить критику існуючого режиму, а також ґрунтується на ідеях націоналізму, расизму чи релігійного фундаменталізму. Багато популістів називають себе захисниками регіонів або окремих соц. груп та прошарків сусп-ва. Доцільно розрізняти його реальний і спекулятивний різновиди. Перший полягає у відповідній політиці еліти, яка спрямована на обмеження панівних соц. сил на користь народу без достатньої легітимності з боку панівних класів або верств. Другий – характеризується заграванням з основною масою населення на рівні гасел з метою під-

няти і авторитет, і легітимність політики. Найхарактерніша ця форма для структур, котрі спираються на харизматичного лідера, або псевдовождя. Головний недолік **П.** – його романтизм. Він пов'язаний з підвищеною суб'єктивізацією процесу відносно позитивного вирішення конфліктних протиріч. У постсоціаліст. державах та країнах СНД цей момент політики розвинутий достатньо потужно. Практика засвідчує: така політика ілюзорна й утопічна. Подібна позиція виконує функцію нівелювання тієї обставини, що формування нових можновладних прошарків сусп-ва здійснюється за рахунок різкого падіння життєвого рівня значної частини населення. Оскільки це явище відбувається внаслідок безпосередньої паразитичної діяльності політиків, вони намагаються приховати справжній стан речей і надалі уникати відповідальності. Іст. досвід підтверджує: **П.** як політ. явище виникає в країнах, де мають місце демократ. ін-ти і сусп-во як спільнота виборців є учасником політ. процесу. Розмаїття ідей **П.** створює основу для демократ., консервативних, реакційних тенденцій. Прихильники **П.** вважають його дійсною демократією, а супротивники – демагогією.

О. Лозвицький

ПОРІВНЯЛЬНА ПОЛІТОЛОГІЯ – галузь політології, в рамках якої через порівняння виявляють схожість та відмінність різних політ. об'єктів та процесів. Порівняльний аналіз завжди посідав чільне місце у політ. дослідженнях. Такий метод використовується з античних часів. У працях *Аристотеля*, *Полібія*, *Цицерона* простежуємо ознаки порівняльних досліджень. Так, *Аристотель* порівнював форми правління, методи управління. *Н.Макіавеллі* започаткував порівняльне дослідження політики в різних державах Європи. *Ш.-Л. Монтеस्क'є* у праці «Дух законів», застосовуючи порівняльний метод, визначив вплив на формування політ. середовища геогр., соц., екон. та іст. чинників. Становлення **П.п.** як самостійного наук. напрямку почалося в кін. ХІХ ст. Важливу роль у його формуванні на першому етапі відіграв курс лекцій, прочитаних *Е.Фріменом* в Оксфордському ун-ті та виданих під назвою «Порівняльна політика»

1873 р. Предмет нової дисципліни автор визначав як порівняльне вивчення держ. закладів та форм правління значно віддалених одна від одної епох та країн. На його думку, порівняльне дослідження може стосуватися трьох типів подібностей: пряме запозичення; подібності умов середовища; генетична спільність. У кін. ХІХ ст. з'являється ще низка розвідок, котрі мали важливе значення для становлення **П.п.**: *М. Ковалевський* «Історико-порівняльний метод в юриспруденції та прийоми вивчення історії права» (1880); *В. Вільсон* «Держава. Елементи іст. та практ. політики» (1889); *Дж. Берджес* «Політ. наука і порівняльне конституційне право» (1891). У цих працях розроблена методологія порівняльного дослідження, яка впливає на **П.п.** до кін. 40-х рр. ХХ ст. На другому етапі розвитку **П.п.** (перша пол. ХХ ст.) компаративісти аналізують особливості різних держав, функції різних політ. структур. Домінувало спостереження й емпіричне узагальнення. **П.п.** спиралася на описовий, іст., інституційний та правовий методи. Така політологія цього періоду отримала назву «традиц.». *Р. Макрідіс* головними ознаками «традиц.» **П.п.** називав: описовість; непорівнюваність; статичність; монографічність. Для традиц. **П.п.** характерне й перебільшення інституційно-юрид. аспекту порівнянь, пошук «зразкової» країни. Умови функціонування політ. системи залишалися поза увагою дослідників. Коло держав, які зацікавили компаративістів, було вузьким. Переважно досліджували зах. європ. країни та США. Після Другої світової війни у **П.п.** починають використовувати нові методи дослідження, зокрема біхевіоралізм і структурний функціоналізм, кореляційний аналіз, кількісні методи дослідження. Зростає інтерес учених до політ. процесів у країнах Африки, Азії, Лат. Америки. Третій етап в розвитку **П.п.**, етап «оновлення», «нової **П.п.**» – поч. 50-х рр. – кін. 70-х рр. ХХ ст. – характеризується появою нових підходів до порівняльних досліджень. На Евенстонському семінарі, що відбувся в Північно-Зах. ун-ті США 1952 р., сформульовано методолог. принципи, котрі вплинули на подальші компаративістські дослідження: перш ніж здійснювати порівняльний ана-

ліз, потрібно визначити поняття та критерії релевантності ситуації; встановити критерії для адекватної репрезентації окремих компонентів, які аналізуються; необхідно сформулювати гіпотези; доцільно визначити серію гіпотез; збір даних варто розпочинати до формулювання гіпотез та ін. У 1954 р. Амер. рада зі сусп. досліджень створила комітет з **П.п.** його завдання – створення єдиного комплексу теорет. проблем компаративістики та методології порівняльних досліджень. У кін. 60-х рр. ХХ ст. відбувається критика біхевіоралізму та структурного функціоналізму, знову виникає проблема оновлення методології **П.п.** У 70-х рр. ця методологія збагатилася через появу теорії раціонального вибору та неоінституціоналізму. Нові методи відкривали ширші перспективи для порівняльних досліджень. Зміни в методології та тематиці дослідження підготували ґрунт для виникнення плюралістичної **П.п.** Етап у розвитку компаративістики, що отримав назву «плюралістична **П.п.**», розпочався зі сер. 70-х рр. і триває донині. Тематики досліджень сучасної **П.п.** різноманітна. Вона вивчає такі явища, як політ. участь, групові інтереси, раціональний вибір, процеси політ. модернізації, демократизації та ін. Існує відмінність у баченні предмета порівняльної політології в англо-амер. і континентально-європ. традиції. Англо-амер. традиція характерна тим, що акцентується на інституційних дослідженнях політ. систем. У центрі уваги компаративістів – ін-ти демократії, їх розвиток і вдосконалення у різних країнах світу. Континентально-європ. традиція досліджень ширше представляє предметне поле компаративістики. Франц. компаративісти *М. Доган* і *Д. Пелассі* наголошують на заслугі **П.п.**: вона змогла вийти за рамки ін-тів і сприяла відкриттю нових політ. сфер і сегментів сусп-ва, звернула особливу увагу на політ. процеси в сфері політ. культури. Політ. ідеології, міфи, цінності й ідеали виявилися в центрі уваги компаративістів, що сприяло глибшому розумінню політ. відмінностей між країнами та народами. Континентально-європ. традиція порівняльних досліджень формувалася під впливом класичних праць *М. Вебера*, *А. Токвіля*, у котрих акценту-

валося на впливі культурних традицій, у т. ч. релігії, становленні й розвитку політ. ін-тів. Поява нетрадиц. суб'єктів політики – транснац. корпорацій, неурядових організацій, транснац. рухів – потребує використання нових методолог. прийомів порівняльного дослідження. В останні роки компаративісти зосереджуються на евристичних можливостях синергетичної парадигми для сучасної П.п. З позиції синергетики, розмаїття світу – важлива умова його розвитку, тому й за порівняльного аналізу політ. феноменів необхідно зауважувати чинники, що впливають на політику. Синергетична парадигма зобов'язує компаративіста у процесі вивчення політ. явищ виходити не лише з аналізу їхніх політ. складових, а й обов'язково брати до уваги складні опосередковані впливи на об'єкти, котрі порівнюються, з боку ін. чинників – неполіт. До таких пограничних чинників можна зарахувати соціальні, соціокультурні, екологічні, екон., що прямо до політ. сфери не належать, але серйозно впливають на неї і дадуть змогу зробити глибшими й багатограннішими порівняльні дослідження. З розвитком процесів глобалізації та міжкультурної комунікації важливу роль у компаративних дослідженнях відіграє герменевтика. Політ. герменевтика як наука про інтерпретацію посіла важливе місце у сучасній компаративістиці. Методологія інтерпретації дотримується постулату первинності політ. культури стосовно всіх детермінацій світу політики: ін-тів, систем, процесів. Існують різні види порівняльних досліджень: морфологічний тип порівняння (зіставлення явищ за формою, переважно структур і функцій); субстанційний тип порівняння; інтегральне порівняння (порівняльний аналіз впливу на політ. процеси чинників внутрішн. і зовнішн. середовища); еволюційний тип порівняння; бінарний аналіз, ґрунтується на порівнянні двох (найчастіше подібних) країн; порівняння, орієнтоване на опис окремих випадків (тематичні дослідження); кроскульт. й кросінституціональне порівняння (зіставлення нац. культур і ін-тів), кроснац. порівняння (зіставлення держав) та ін. П.п. відіграє важливу роль у структурі політ. науки.

О. Кіндратець

ПОРТРЕТ ПОЛІТИЧНИЙ – результат дослідження особистості політ. лідера, що надає уявлення про його статус, фахові й людські можливості, ефективність роботи, перспективи політ. зростання (коли йдеться про чинного політика) або іст. масштаби особисті, тієї ролі, яку лідер відігравав у політ. процесі (коли йдеться про політ. діяча минулого). Витоки політ. портретування, яке з часом стало галуззю політ. аналізу, пов'язують передусім з амер. психоаналітичними дослідженнями поч. ХХ ст., що здійснювали З. Фройд і У. Булліт, Г. Лассуелл, Е. Еріксон та їхні послідовники. З другої пол. ХХ ст. поступово у розробку наук. моделі політ. портретування були задіяні методолог. та методичний інструментарій ін. наук. Сьогодні відповідні дослідження мають міждисциплінарний характер і припускають диференціацію «зовнішн.» умов, котрі впливають на політ. дії лідера, та його власних «внутрішн.» психологічних характеристик та поведінки. Якщо «зовнішн.» чинники є об'єктом іст., соціол. і політол. досліджень, то особистісні й фахові характеристики лідера – предмет спец. політично-психологічного аналізу. Зовнішн. умови, процеси і явища, до котрих залучений політик та котрі впливають на реалізацію його здібностей і політ. долю, зазвичай характеризують як макрорівень відповідного аналізу, а характеристики особистості й індивідуальності політика, що обумовлюють специфіку його діяльності, професійний і статусно-рольовий потенціали – як мікрорівень. Аналіз політ. лідера у макрорівневому масштабі потребує врахування специфіки політ. ладу і політ. культури країни, національно-іст. ситуації, національно-культурних традицій, характеристик наявного та потенційного електорату, особливостей політ. шляху лідера, його ідеологічної платформи, існування ресурсів для цілеспрямованого впливу на соц. і політ. вагомій сфері, верстви та групи, персонального складу і можливостей оточення політика, медіа-потенціалу політика і под. На мікрорівні відбувається всебічна психологічна діагностика особистості лідера, вивчається його покликання до політ. діяльності, стиль керівництва, фахові навички,

співвідношення свободи й відповідальності, політ. імідж, підпорядкована управлінська команда, специфіка публічної діяльності та ін. За багатоманітності можливих підходів до створення **П.п.**, виокремлюють загальну схему, яка містить певні ряди, котрі становлять відносно автономні компоненти **П.п.**: інформаційний (опис фактів, подій та коментар до них), ідеологічний (змістовна інтерпретація відомостей про лідера), аксіологічний (оціночні судження експертів) і психологічний (результати психодіагностики особистості лідера). У зв'язку з цим, залежно від переваги компонентів того чи ін. ряду, вирізняють кілька основних типів **П.п.**: політично-ідеологічний (політично-світоглядний), політично-психологічний, іст. портрети та політ. біографія. Висхідний момент у створенні **П.п.** будь-якого типу – аналіз біографій. Причому робота над політично-ідеол. портретом передбачає використання методів аналітичної інтерпретації біографічних даних, контактів, зв'язків, а також ін. форм політ. активності лідера. У випадку створення іст. політ. портрета методи аналітичної інтерпретації використовують стосовно спогадів сучасників, щоденників, листів і под. За умов політично-психологічного портретування найдоцільніше переплетення фактологічної інформації з інтерпретацією психологічного типу особистості. У випадку створення політ. біографії структура, послідовність та повнота у викладенні й інтерпретації даних передбачає передусім міркуванням рекламного характеру. Загалом створення **П.п.** як процес пізнання реальних політиків та іст. постатей дає змогу не лише істотно доповнити й оживити повномасштабну картину політ. стратегії розвитку тієї чи ін. країни, а буде корисним для практичних політиків та їхніх технологів у роботі зі створення політ. іміджу.

Т. Панченко

«ПОРЯДОК ДИСКУРСУ» – інавгураційна лекція *М. Фуко* в Колеж де Франс (прочитана 2.12.1970), опубліковано в 1971 р. Вважається однією з програмних праць у рамках постмодерністської парадигми. Основна проблема, досліджена вченим у «**П.д.**», – співвідношення дискурсивності як вільної

процесуальності дискурсу і соціокульт. механізмів регламентації та контролю над дискурсом, що додають йому, за допомогою нормування та обмеження, певний «порядок». Відповідна організація дискурсивних практик, зокрема в політ. інтерпретації, зберігає їх тематичну (здебільшого навіть ідеологічну) єдність, редукуючи відмінність на засадах принципів еволюції до «допустимої похибки». Цей підхід сприяє також подоланню протиріч, оскільки наявність ідейного центру дискурсу уможливорює організацію навколо нього навіть і взаємовиключних речей. *М. Фуко*, крім того, дотримується позиції, згідно з якою виробництво дискурсу в сусп-ві має підконтрольний характер: у будь-якому сусп-ві виробництво дискурсу одночасно контролюється, піддається селекції, організовується і перерозподіляється з допомогою певного числа процедур, функція котрих – нейтралізувати його владні повноваження та пов'язані з ними небезпеки, приборкати непередбачуваність його події, уникнути його такої повноправної, такої загрозливої матеріальності». Евристичний потенціал дискурсу небезпечний для політ. ін-тів, носіїв владних повноважень, саме через наявність владних можливостей у самого дискурсу, тому його контроль необхідний. Завжди існує схема правил і процедур, що визначають і порядок висловлювання, і тематику його наповнення, обставини, які йому передують, та чинник суб'єкта, бо компетентність і статусний фактор також важливі. Ін. процедура виключення – розмежування і відкидання. Їхня дія відбувається на основі протиставлення бінарних конструктів. *М. Фуко* це ілюстрував через співвідношення розуму та божевілля. Третьою процедурою дослідник вважає позицію істинного й хибного: коли розташуватися на рівні висловлювання, усередині певного дискурсу, то поділ між істинним і хибним не виявиться ні довірливим, ні схильним до змін, пов'язаних із інституціями, ні насильницьким; однак взявши ін. точку відліку й порушивши питання, якою була і якою вона постійно є, проходячи через всі наші дискурси, ця воля до істини, що пройшла через стільки століть нашої історії), – простежимо тоді, можливо, як ви-

мальовується щось схоже саме на систему виключення (систему іст., піддану змінам, інституційно примусову). Третю систему виключення *М. Фуко* розглядав найбільше. На його думку, впродовж сторіч дві перші зводились саме до третьої. Вони пронизані тим, що він називає «волею до істини», яка й визначає третю процедуру. По суті, ця «воля до істини» і блокує розгортання справжнього дискурсу, у сенсі переплетення висловлювань, будуючи їх відповідно до певної логіки, навколо певного принципу центрування. «Істинний дискурс, що обов'язковістю форми позбавлений від бажання і звільнений від влади, не може розпізнати волю до істини, яка його пронизує. Воля до істини, в свою чергу, котра давно вже нам себе нав'язала, – така, що істина, яку вона воліє, не може цю волю не затуляти. Отже, перед нами постає лише істина, фактично універсальна у своїй суті, а дискурс зводиться до обігрування різним способом, відповідно до прикметності дискретності, де він виникає, тільки її сторін, без можливості на зміну змістової складової. Окрім зовнішн., дискурс передбачає і внутрішн. процедури виключення. «Це – процедури, котрі діють радше як принципи класифікації, впорядкування, розподілу, так ніби йдеться про те, аби приборкати ін. вимір дискурсу: його подія і випадковість. Вони утворюють дисципліну. Остання є не просто сумою всього того, що може бути істинно викладене у дискурсі, а так би мовити, внутрішн. порядком його розгортання, який забезпечує впорядкованість смислопотоків. *М. Фуко* вирізняє ще одну групу процедур виключення, котрі систематизує під рубрикою визначення умов приведення дискурсу в дію, а також через нав'язування індивідам певних правил, доступ до яких буде відкрито не кожному. Йдеться «про прорідження суб'єктів, що говорять: у порядок дискурсу ніколи не вступить той, хто не задовольняє певні вимоги або ж від поч. не має на це права». Найповерхневішою, відтак і простежуванішою, формою таких систем обмеження учений вважає ритуал. Останній передбачає кваліфікацію, якою повинні володіти суб'єкти для висловлювання. Адже діалогізм, закладений у дискурсі, потребує

ватиме від них чіткої позиції, сформованої визначеним типом самого висловлювання. Ритуал визначає і жести, і поведінку, і обставини, і всю сукупність знаків, котрі повинні супроводжувати дискурс; він, зрештою, фіксує передбачувану або осудну дієвість слів – їх дію на тих, до кого вони спрямовані й межі примусової сили». Приклад політ. дискурсу в цьому контексті – політ. доктрина, оскільки вона здатна пов'язати суб'єктів висловлювання із їхніми конкретними типами, вимірами вияву конкретного бачення політ. явищ, одночасно наклавши заборону на всі ін. можливості його інтерпретації. Додамо ще й горизонтальний рівень комунікації, яка розкриває взаємопов'язаність суб'єктів і потребує використання цілком конкретних висловлювань. Отже, політ. доктрина здатна зберегти навколо себе прихильників та створити протиставлення. Вона виконує подвійне підпорядкування: суб'єктів, що говорять, – певним дискурсам і дискурсів – певній групі, принаймні, віртуальній, індивідів, котрі говорять. І якщо все, урешті-решт, може отримати форму дискурсу і бути сказаним, – то це тому, що всі речі, виявивши свій сенс і обмінявшись ним, можуть повернутися в своє безмовне внутрішнє, у свідомість самих себе. Дискурс – це завжди не більше, ніж гра. Гра письма в першому випадку, читання – у другому, обміну – в третьому, і цей обмін, це читання, це письмо завжди мають справу лише зі знаками. Потрапляючи у категорію означуваного, дискурс анулюється у своїй реальності. Практично неможливо розглядати вільну дискурсивність, коли йдеться про принципи структурування і групування. Вимоги перед дискурсом *М. Фуко* вирішує за допомогою низки принципів: 1) перевертання, що полягає у відмові від фігур дисципліни, автора, «волі до істини»; 2) скінченності – неможливо говорити про безперервність дискурсу, його незмінність і еволюційне наростання евристичної міці, оскільки «дискурси потрібно розглядати як скінченні практики, котрі перехрещуються, іноді стають сусідами, але й ігнорують або виключають один одного»; 3) специфічності – не ідеалізувати світ на виміри його вияву, які становлять предметну активність дискур-

су, не намагатись знайти прихований зміст його інтенсивних означень; 4) правило зовнішнього – йти не від дискурсу до його внутрішн. та прихованого ядра, а, беручи за висхідну точку сам дискурс, – до зовнішн. умов його можливості, до того, що дає місце для випадкової серії цих подій і фіксує їх межі.

А.Гарбадин

ПОСАДИ ПОЛІТИЧНІ – один із трьох видів посад у сфері держ. управління, які обіймають політ. діячі (політики), котрі забезпечують вироблення та реалізацію держ. політики. Політ. характер **П. п.** визначають не лише партійністю особи, що обіймає цю посаду (саме така ситуація є нормою у державотворчій практиці багатьох демократ. країн світу), а й такими особливостями: 1) порядком призначення на посаду; 2) порядком звільнення з посади; 3) рисами відповідальності, яка має ознаки публічної (тобто відповідальність перед громадськістю, главою держави, парламентом) за наслідки діяльності. У нашій державі вперше офіційний статус **П. п.** був запроваджений Указом Президента України «Про чергові заходи щодо подальшого здійснення адміністративної реформи в Україні» від 29 травня 2001 р., згідно яким цей статус надано членам Кабінету Міністрів України. Крім цих осіб, цей статус надано заступникам міністрів.

В. Малиновський

ПОСТІМПЕРІАЛІЗМУ ТЕОРІЇ – теорії, де глобальна модель сучасного розвитку розглядається як така, що створюючи на периферії анклавів сучасного виробництва, панівний ззовні неокapіталізм метрополії обов'язково здійснює «демодернізацію» і навіть архаїзацію решти частини виробничої системи. З **П.т.** пов'язані концепції «пізнього капіталізму», «периферійного капіталізму», «неокapіталізму гегемонії» (Е. Мандель, А. Негрі, М. Хардт, О. Лафонтен, А. Горц, Р. Кури, А. Ексер, Г. Райхельт, І. Месарош, А. Хеллер, Ф. Фехер, П. Кокшотт, А. Котрелл, А. Тарасов, А. Каллінікос, Е. Лакло, Ш. Муфф, Е. Балібар, А. Бадью, С. Жижек, К.-Г. Рот, Е. Хобсбаум та ін.) На відміну від метрополій, сусп-ва котрі втілили у своїй структурі цивілізуючі функції капіталізму, сусп-ва залежної від нього

периферії з'явилися структурною матеріалізацією суспільно-екон. архаїки. Капіталізм змінився і він не може допустити появи на його периферії системи, яка відтворювала би ранні форми капіталізму метрополії. Нові, зрілі форми (монополістичний капіталізм) неминуче знищили б зародки ранніх, «юних» форм бурж. сусп-ва. Цей принцип актуальний сьогодні для транзитивних («перехідних») суспільно-держ. і екон. систем, оскільки він ставить хрест на ліберальній утопії побудови «ринкової економіки» з уламків планового господарства. Тут можливе лише створення структур периферійного капіталізму, тобто анклавів сучасного виробництва, що діють як елементи доповнючої економіки за контролем метрополії, за архаїзації господарських устроїв більшості населення. Проте цього не відбудеться, адже архаїзація країни, що вже досягла високого рівня індустріального розвитку, спричинила б швидко загибель великої к-сті населення. Достатньою силою для утримання цих мас у покорі нинішня панівна меншина не володіє. Насправді, анклавів капіталізму, створювані за допомогою капіталу метрополії в периферійних сусп-вах, якісно відмінні від капіталізму в ядрі системи. Це – вогнища доповнючої економіки, не інтегровані в нар. господарство периферії та нездатні існувати в межах капіталізму на периферії при розриві зв'язків з метрополією. У минулому імперіалізм був постійним конфліктом між різними імперіалістичними державами. Зростаюча централізація олігополістичного капіталу призвела до становлення «колективного імперіалізму тріади» (США, Європа і Японія). З цього погляду, панівні сектори капіталу мають загальні інтереси з управління своїми прибутками в новій імперіалістичній системі. Обґрунтовується, що на Землі зараз існує лише одна глобальна світова система – неокapіталістична/постімперіалістична (посткапіталістична). Вона – «суспільно-іст. центр», усі країни, котрі не входять до неї, утворюють «суспільно-іст. периферію». І ця «глобальна надсистема» в умовах, коли на Землі існує постімперіалістичний – посткапіталістичний – центр, що експлуатує велику частину периферії,

й експлуатована цим центром периферія, з неминучістю виникає як «класова соціоіст. глобальна система». Він розколений на «два глобальні класи»: 1) «країни-експлуататори»; вони разом постають як клас експлуататорів; 2) країни нової та старої залежної периферії. Оскільки глобальна соціоіст. система розколена на класи, в котрих один експлуатує ін., то в ньому з неминучістю повинна мати місце «глобальна класова боротьба». Звільнення від експлуатації з боку центру, ліквідація постімперіалізму – це життєво необхідне завдання периферії. Без цього периферійні країни ніколи не отримають можливості успішного суспільно-екон. розвитку. Створення справжньої альтернативи сучасній системі глобалізованого ліберального капіталізму потребує ін. вимог, зокрема визнання величезної к-сті потреб і прагнень нар. класів світу. Але щоб досягти такої мети, країни периферії повинні об'єднатися, створити демократ., нар. і нац. «гегемоністські блоки», здатні подолати силу, представлену як імперіалістичними, так і компрадорськими гегемоністськими блоками.

В. Зінченко

ПОСТКОЛОНІАЛЬНА ОДНОПАРТІЙНІСТЬ – один з існуючих варіантів однопартійності, притаманний для країн Африки. Визначаючи фашизм та комунізм тоталітарними однопарт. системами, *М. Дюверже* акцентував: багато неясності у це питання було внесено поширеним уявленням, що комунізм і фашизм – два єдино можливі типи однопартійності. Таке уявлення не відповідає дійсності. Туреччина, Мексика та низка держав Африки мали однопарт. системи, відмінні від попередніх типів. Вони отримали назву «популістські тоталітарні» партії. Кот-д'Івуар і Кенія використовують т. з. вільно інтерпретовану філософію, Туніс прагне до змішаної економіки. Значна к-ть цих парт. систем є в південноафр. Сахарі, що дає підстави окремо вирізняти т.зв. афр. (постколоніальний) тип однопартійності. **П.о.** має засадничо ін. характер, аніж фашистська чи комуністична однопартійність. Вона – не тоталітарна. В афр. країнах **П.о.** з'являється лише після кількох років застосування парт. системи та парт. конкуренції. Вона є рад-

ше виразником неможливості застосування конкуренції партій до умов та потреб нових сусп-ств. Ліквідація багатопартійності не завжди відбувається тут зі застосуванням примусу та насильства. Має місце добровільне об'єднання партій із домінуючою партією. Ідея **П.о.** не пов'язана з певними політ. концепціями та доктринами. Підтримують її як представники правих, так і революційних рухів. І одні, й ін. вважають однопартійність необхідною, з погляду потреб афр. сусп-ва, суто прагматичною потребою. Причому вони дотримуються існуючих тут традицій – часто племінних чи мусульманських, котрі проголошують ідеї нац. згоди та єдності, колективізму, тотальної інтеграції окремих спільнот у межах сусп-ва. Традиц. великою була влада вождя, яка спиралася на демократ. легітимацію його становища. Вождя вважали не просто керівником, а батьком та опікуном, захисником інтересів свого племені. У процесі занепаду родо-племінних відносин їхнє місце посідає партія. Цілком зрозуміло, що в такій ситуації не залишалося місця для багатопартійності й конкуренції. Керівники партії замінили традиційних вождів. Це було не важко зробити, оскільки фактично вони стали засновниками своєї незалежної держави, опікунами, вчителями народу. Нічого дивного, що в Гані виник своєрідний культ вождя, якого цінували, мов святого. У такій ситуації про опозицію не могло бути й мови. До сказаного додамо відсутність соціальної диференціації афр. сусп-ва, низький рівень освіти і політ. культури, існування різних дезінтеграційних чинників – племінних, релігійних, котрі потрібно було ліквідувати. Досвід існування багатопартійності, яка в таких умовах спричиняла внутрішн. протистояння і навіть поч. громадян. війни, це підтверджує. Стосовно **П.о.** варто мати на увазі два важливі застереження. Перше – однопартійність дає змогу тут здійснювати широку мобілізацію мас, розвивати їх політ. активність. Друге – відношення партії до держави. Основою **П.о.** постає її мобілізаційна функція, здатна згуртувати населення на побудову незалежної держави, залучення його до суспільно-політ. життя. Під час національно-визвольної боротьби це

робити виявилось значно простіше. Чимало дослідників зауважують значне зменшення активності політ. партій у процесі стабілізації сусп-ва, перетворення мас. афр. партій на кадрові, нерегулярність їхньої діяльності. Традиц. високою залишається діяльність політ. партій у країнах т.зв. соціаліст. орієнтації, та партій у державах з відносно високим соц. та культурним рівнем розвитку (Марокко). У час проголошення незалежності політ. партія змушена була взяти на себе функції неіснуючої держави. Незначна к-ть місцевих кадрів, готових до процесу держ. управління, зумовлює персоналізацію цього процесу, що об'єктивно веде до перетворення політ. партій на кадрові. У цій ситуації важко відрізнити партію від держ. органів і чітко відповісти, хто кого підпорядковував. Однак зазвичай у державах капіталістичної орієнтації домінує апарат держ. управління, який має більшу незалежність і самостійність, аніж у державах т.зв. соціаліст. орієнтації, де часто нелегко провести різницю між держ. та політ. органами. Рівень репресій у таких системах менш жорстокий, ніж в однопартійних системах, однак він має місце. Такі системи ближчі до лібералізму, хоча і не застосовують його на практиці. Узагалі застосування європейських критеріїв до пояснення П.о. не є коректним і не може адекватно відобразити існуючу там ситуацію.

С. Орлов

ПОСТМОДЕРНІЗМ – змістовно-аксіологічна сукупність дослідницьких концептів. Їхня спільність визначена дослідницькою стратегією, рух якої відбувається у напрямі постнекласичної рефлексії дійсності. Найвідоміші представники – Ж. Дерріда, Ж. Бодріяр, Ж. Дельоз і Ф. Гваттарі, Ю. Крістева, Ж. Ліотар, М. Фуко. Водночас незаперечною залишається різноманітність дослідницьких концептів П. статусу, котрим не притаманна наявність методолог. однорідності й схожості. Це радше спільна дослідницька стратегія, що передбачає різноманітність у тактичних підходах. Теорет. підґрунтям П. вважають постструктуралізм. Поступовий розвиток П. передбачав розширення сфери власного застосування й аналізу. Виникнувши як поняття, що характеризує рефлексію, переважно

у царині культури, розвиток цього напрямку охопив основні сфери людського існування та самовияву, напр. політ. П. успадкував від постструктуралізму такі властивості: 1) критика класичної, логоцентристської наук. позиції, імпліцитної розумінню «наявності»; це виявляється у визнанні універсальних закономірностей світоіснування через категорії лінійного детермінізму; 2) пошук нових трактувань свободи – маргінальних, розташованих за межами структури, де немає тотального контролю влади; 3) текстологічний характер реальності як аксіоматична установка заради подолання авторитету суб'єкта, всіляких можливостей центрування та перспектив *cogito*, тобто дійсність за допомогою тексту розглянута абсолютно аструктурною, вільною від зовнішн. нав'язувань; 4) дисперсія смислу, істини у різних відтінках, контекстах її буття. Одразу ж зупинимося на двох моментах. По-перше, не можна розглядати цілісність П. у політ. теорії – це еkleктичний діалог, спрямований на підняття та переосмислення проблем, влади, держави, ідеології, нації, людської свободи, не обмежуючись їх політолог. межами. По-друге, важливим аспектом П. теоретизування була чітка практ. позиція – зазвичай стосовно прав людини, її становища у сучасному сусп-ві. Стилистика П. нерозривно пов'язана з політикою, оскільки завжди розчинялась у світоглядних настроях епохи. До ключових методолог. ознак П. наук. парадигми зараховують неодетермінізм, специфічне розуміння теорії, поетичність мислення, плюралізм на противагу універсалізму, оригінальне пояснення історизму (крізь призму дискретності), текстологічний характер пояснення дійсності. П. стає поєднанням різноманітних концептів, для котрих спільний підхід до осмислення дійсності, що не передбачає матричного центрування, а програмує ідейний релятивізм, основою якого є відмова від класичного еволюційного нашарування стосовно визначених наперед понять. Тому відсутність чіткої термінологічної спорідненості, перфектного понятійного співвідношення у межах П. не потрібно вважати недоліком – це радше розкриття найповніших можливостей для подальшої дослідницької

роботи неуніфікованого характеру. **П.** – реакція на розвиток зах. сусп-ва як цілісної системи неперервних, динамічних формацій, розуму. Під «реакцією» в цьому аспекті варто розуміти спробу запровадити можливість альтернативного бачення того чи ін. явища, а **П.** є не лише реакцією, а й можливістю подальшого розвитку. Як слушно зазначає *У. Еко*, «у кожній епохи – свій **П.**». Такий підхід особливо актуальний для застосування у політ. науці, зважаючи на те, що він здатен поставити внутрішн. стимулом для розвитку методології, альтернативного її тлумачення. Це натомість безпосередньо збагачує евристичні можливості політ. науки. Традиційно **П.** трактують у вітчизняній наук. думці суто як феномен, покликаний до деструктивної критики класично сформованих означень науки. Однак таке трактування **П.** – звужене і дещо властиве для постструктуралізму на межі 60–70-х рр. ХХ ст. Загалом **П.** є набагато складнішим явищем, володіючи на сьогодні парадигмальним статусом, оскільки відповідає всім критеріальним вимогам, висунутим до дослідницьких парадигм. По-перше, це власна модель бачення реальності; по-друге, вона формує специфічні ідеали та норми опису й пояснення світу. Фактично через маргіальність та інклюзивну «чутливість» політики до тенденцій суспільно-культ. розвитку, вивчення **П.** багато в чому дає перспективи у розумінні сучасних суспільно-політ. диспозитивів. Доцільно розглядати парадигму **П.** у політ. вимірі як форму дескриптивного подання альтернативних засад функціонування політики, що мають на меті не стільки відкидання сталих ідей, скільки слугують «сутнісним тлом» для можливості альтернативного проблемно-концептуального пошуку.

А. Гарбадин

ПЛАТОН (грец. Πλάτων; 428/7 до н. е., Афіни, – 348/7 до н. е., Афіни) – філософ античності. Походив із аристократ. родини; учень *Сократа*, після страти якого **П.** разом із ін. його учнями залишив Афіни. Подорожує (Мегари, Єгипет, Південна Італія, Вавилон, Сицилія тощо). У 387 р. до н. е. **П.** заснував Академію, яка проіснувала до 529 р. н. е. *Основні роботи*: «Апологія Со-

крата» (397 або 396 р. до н. е.), «Бенкет» (385–380 р. до н. е.), «Критон» (399–385 рр. до н. е.), «Держава» (380 р. до н. е.), «Закони» (354 р. до н. е.). Погляди **П.** помітно змінювались протягом життя. Ранні діалоги («Апологія Сократа», «Протагор», «Критон» та інші) називають сократичними і в них відчутний сильний вплив *Сократа*. Платонівські погляди оформлюються в низці пізніших діалогів («Держава», «Політик», «Софіст», «Парменід»). Найбільше вплив релігійно-міфологічних уявлень простежується у останньому творі **П.** – «Закони». Наріжним каменем філософії **П.** є вчення про ідеї. Істинне буття – осягнені розумом, безтілесні ідеї. Світ речей, відповідно є онтологічно і гносеологічно несамостійними. Можна провести аналогію між змістом (ідея) і формою (емпірична річ). Ідеї є зразком, стандартом для організації світу речей. **П.** намагається не просто описати реально існуючу державу, він конструює ідеальну державу. Сусп-во **П.** трактує як систему послуг, взаємне задоволення потреб членами сусп-ва, чий здібності доповнюють одна одну. Однією з функцій держави називає забезпечення адекватного задоволення потреб і гармонійного обміну послугами; до функцій держави відносить управління й охорону. За критерієм поділу праці **П.** поділяє сусп-во на такі соціальні групи: ті, що здатні виконувати певну роботу, але не керувати (землероби, ремісники); ті, що можуть управляти під проводом ін. (воїни або охоронці); ті, що здатні керувати – філософи-правителі. Кожній соціальній групі відповідають три життєві сили або частинки душі: сила бажань (розташована під діафрагмою, характерна для землеробів, їм притаманна поміркованість); сила гніву (міститься у грудній клітці, надає воїнам мужності); сила мислячої душі, розуму (міститься у голові, характерна для філософів, надає їм мудрості та здатності управляти державою). Свобода індивідів полягає у реалізації покликання, виконанні своїх обов'язків. Поділ на три класи в державі забезпечується також за допомогою міфу: «бог, виліпив вас, таким чином, що тим з вас, хто здатний правити, домісив при народженні золота, і тому вони найбільш цінні, в помічників – срібла,

заліза ж і міді – у хліборобів і різних ремісників». Міф завершується застереженням, що держава загине, коли охороняти її буде залізний чи мідний страж.

Ототожнюючи добротність і знання, П. наголошує, що право на владу дають лише знання. Вирішальну роль в управлінні має мати правитель-філософ, який володіє ідеєю держави. Справедливою П. називає таку державу, в якій в якій всі соц. групи (три різні за природою стани) займаються кожен своєю справою і не втручаються в чужі справи. Принцип справедливості фактично замінює право. Для виникнення ідеальної держави П. пропонує ліквідувати приватну власність та моногамну сім'ю для класів філософів та воїнів. Для того, щоб усі класи найкраще виконували свої обов'язки та в державі був досягнутий найвищий ступінь рівності воїни та філософи повинні жити на засадах солідарності, рівності та колективізму. Третьому стану дозволяється мати приватну власність і моногамну родину, але загалом право регламентації цих питань щодо землеробів і ремісників П. залишає за правителями держави. Сприяє збереженню існуючої соц. ієрархії виховання, яке є засобом формування людської природи з метою створення гармонійної держави. Найкраща держава може бути двох видів – монархія або царська влада та аристократія. Цим двом видам протистоять чотири помилкові форми правління, а саме: *тимократія* (мілітарна держава, що постійно воює і прагне військової могутності), *олігархія* (правління засноване на майновому цензі; при владі перебувають багаті, бідняки не беруть участь в правлінні, головна цінність – багатство), *демократія* (характерна некомпетентність політиків, перенасичення свободою) та *тиранія* (найгірша форма держав. правління, для якої характерне беззаконня). Ці форми держави гинуть через внутрішн. суперечності та неправильні принципи закладені в них. Погляди, викладені в «Законах», різко контрастують із попередньою концепцією П. У державі, описаній у «Законах», на перше місце, як свідчить назва, поставлений закон, перед яким рівні всі громадяни. П. зазначає, що у разі, якщо знання, потрібні для появи

царя-філософа, недосяжні, то у державі повинно здійснюватись управління на основі закону, а не на власний розсуд. П. пропонує принцип «змішаної держави», що сприяє досягненню гармонії, урівноваженню протилежних політ. сил у державі. Цей принцип означає, що держава містить в собі елементи монархії (мудрий уряд, що керується законом) та елементи демократії (принцип свободи, поділ влади між людьми). У «Законах» П. також наголошує, що спільна власність є ідеальною для облаштування держави, але занадто ідеальною для людської природи. Тому він пропонує залишити ін-т приватної власності та моногамну родину. До золотого фонду історії політ. вчень ввійшла ціла низка ідей та теоретичних концепцій П. (концепція ідеальної держави). Популяризації ідей П. сприяв його учень і критик *Аристотель*. Також твори П. були в центрі уваги ранньохристиянських, середньовічних авторів, мислителів епохи Відродження і Нового часу, що забезпечило тяглість та єдність європейської політ. думки.

В. Бунь

ПРАВА ЛЮДИНИ – ціннісний еталон, який забезпечує індивідам вільний розвиток і самовизначення у рівноцінних умовах. Вони наділяються рівними можливостями участі у виборі й формуванні вектора суспільно-держ. розвитку; це невід'ємний елемент сусп. відносин і буття особистості. Вони – показник зрілості демократ. і правових основ держави, стану громадян. сусп-ва, їхніх якісних характеристик, спроможності забезпечення кожній людині гідних і безпечних умов для життєдіяльності, самореалізації та саморозвитку. Формування концепції П.л. пройшло тривалий шлях – від найдавніших цивілізацій. Ідеї про цінність і недоторканність життя, рівність людей перед вищими силами містили ще старовинні міфи і вірування. В античні часи подібні погляди набули поширення у Стародавній Греції. Вони стали закономірним наслідком полісної форми демократії та пов'язувалися переважно з поняттям громадянства, яке передбачало рівність усіх членів полісу в користуванні правами та свободами, насамперед політ. У працях давньогрец. мисли-

телів – софістів VI – V ст. до н.е. – закладені й основи концепції природного права, розвинуті філософами та юристами Стародавнього Риму. Аналогічні ідеї висловлювали й філософи Стародавнього Сходу. Так, кит. мислителі *Мо-Цзи* і *Конфуцій* (V ст. до н.е.) відстоювали думку, що всі люди рівні перед небом, а держава є результатом їх угоди. Низка гуманістичних принципів дало світу християнство, яке поєднало уявлення про П.л. з релігійно-моральними цінностями. Двоїтий характер природи прав людини сприяв появі природно-правової та позитивістської теорії походження цього ін-ту. Глибокий сенс природного права наук. обґрунтований в умовах Просвітництва і ґрунтувався на концепції розуму. Вперше розмежування прав на індивідуальні й цивільні оформлено і введено в ужиток франц. Нац. зборами 1789 р. і зафіксовано у прийнятій ними Декларації прав людини і громадянина. Вона містила положення про державу і сусп-во, встановлювала їхній статус, що й визначило два поняття – «людина» і «громадянин». До цього моменту природознавство розглядало індивіда лише у сфері держави. У наук. політико-правової думки під природним правом розуміється природна, природжена даність, невід’ємне надбання кожної особистості. Сучасні уявлення тлумачать природне право як суму вимог, що за вихідною основою безпосередньо, без прямої людської участі, створені самим природним життям сусп-ва, «природою», «еством» людського буття, об’єктивними умовами життєдіяльності людей, природним станом речей. Вони ввіряються індивідові від народження і є головними та незмінними. Ніхто не має права відняти у людини її невід’ємні права, вони лише можуть бути гарантовані державою, прийматися або не прийматися нею. Природні права мають базовий характер. «Це є право для права», оскільки саме вони визначають наявність і сутність усіх систем права, насамперед прав людини. Природні права набувають своєї справжньої значущості за умови, що їхня система цінностей відповідає інтересам усіх людей або їх більшості. Індивід як громадянин постає в державно-організованих сферах з правовим статусом,

що визначається законодавчою базою певної держави, або системою. Природні П. л. не є тотожн. їхнім громадян. правам. Перші мають абстрактніший і масштабніший характер. Другі передбачають реалізацію громадянином низки функцій у межах певної держави, в рамках якої вони визначаються, мають свій рівень правоспроможності й на пряму, залежать від характеру її політ. системи. Обидві правові форми законодавчо оформлені. Вимоги у природному та цивільному праві – основний чинник формування й оформлення права як такого, вони є – продукт життєдіяльності людей, світосприйняття і зумовлені особливостями умов їхнього буття. Процес формування стандартів у галузі прав людини пов’язаний з відомими законодавчими джерелами права: це Закони Ману, Закони XII таблиць, Салічна правда, Велика Хартія Вольностей (1215), Петиції про права (1628), Білль про права (1628, 1789–1791), Декларація незалежності Сполучених Штатів Америки (1776), франц. Декларація про права людини і громадянина (1789) та ін. Впродовж XVIII–XIX ст. із розвитком принципів конституціоналізму й парламентаризму ідея П. л. усе більше втілювалася у нормотворчу практику держав. На поч. XX ст., зокрема після Першої світової війни і створення Ліги націй та Міжнар. організації праці, П. л. почали зараховувати до предмета міжнародно-правового регулювання. Подальше формування стандартів у галузі прав людини активізувалося після Другої світової війни. Іст. чинники того періоду зумовили необхідність схвалити в 1948 р. ООН Загальну декларацію прав людини. В історії законодавства про П. л. – це перший документ універсального характеру, який на міжнар. рівні проголосив основні громадян., політ., соціально-екон. та культурні права і встановив стандарти й ідеали, яким і дотепер прагнуть слідувати країни світу. Сучасні загальновизнані стандарти у галузі П. л. відбивають багатовіковий досвід усіх народів, є спільним надбанням всього людства. У значній частині законодавчо-правових оформлень (декларації, конвенції, конституції та ін.) П. л., що декларуються, мають не тільки юрид. (правову), а й моральну значущість,

адже правова норма існує лише завдяки її моральному змісту. Це засвідчується в тому, що саме через їхні ідеали й цінності відбувається сусп. визнання права. Забезпечення і розвиток всеохоплюючого спектра прав людини зумовлене рівнем правової та духовно-моральної культури сусп-ва. Саме ці чинники визначають ступінь визнання прав індивіда, якість ставлення громадян до самих себе, обґрунтовують законодавче оформлення, створюють умови їхньої життєдіяльності. Рівень правової та духовно-моральної культури сусп-ва характеризується відповідно до рівня свідомості населення, рівня розвитку всієї системи законодавчо-нормативних актів. Відсутність належного рівня культури призводить до порушення процесу реалізації прав людини. Дотримання прав людини не тільки посилює творчий потенціал особистості та сприяє її самовдосконаленню, а й зміцнює стабільність держави.

Н. Гедікова

ПРЕБІШ РАУЛЬ (ісп. *Raúl Prebisch*; 17.04. 1901, Сан-Мігель-де-Тукуман, Аргентина – 29.04 1986, Сантьяго, Чилі) – латиноамер. економіст ХХ ст., автор теорії «периферійного капіталізму». Основні праці: «Екон. розвиток Лат. Америки і його головні проблеми» (1950); «Критика периферійного капіталізму» (1976); «Соціоекон. структура і криза периферійного капіталізму» (1978). За концепцією **П.Р.** периферійні країни, як і країни, що становлять центр, є капіталістичними, але їхній капіталізм якісно відмінний від капіталізму «центрів». Він функціонує і розвивається багато в чому за ін. законами. Учений акцентував: капіталістична світова економіка – єдина цілісність, абсолютно чітко розмежована на «центр», який охоплює кілька високорозвинутих індустріальних держав («центрів»), і «периферію», що становлять переважно аграрні країни. Периферійні країни перебувають в екон. залежності від «центру» («центрів»). Це перешкоджає їхньому розвитку і обумовлює їхню відсталість. Найважливіша причина відсталості периферії – викачування центрами істотної частини її доходів. Специфіка периферійного капіталізму визначає особливий характер усього сусп-ва. **П.Р.** був не тільки проф. політеко-

номії, а й займався практ. політ. і державно-управлінською діяльністю (1925–1927 рр. – заступник директора Держ. департаменту статистики Аргентини; 1927–1930 рр. – директор Екон. ін-ту; 1930 – 1933 рр. – помічник міністра фінансів; 1933–1935 рр. – екон. радник уряду; 1935 – 1943 рр. – директор Центр. банку Аргентини. Саме в цей час **П.Р.** переконався у тому, що неокласичні екон. концепції непридатні для розуміння економіки і Аргентини, й усіх країн Лат. Америки. У 1950 – 1963 рр. як виконавчий секретар Екон. комісії ООН для Лат. Америки. СЕПАЛ (ЕКЛА) учений розробив основи власної екон. теорії, викладені в праці «Екон. розвиток Лат. Америки і його головні проблеми» (1950), а основні постулати концепції прийняли і розвинули групою економістів, котрі працювали разом із ним у СЕПАЛ. Це концептуальний напрям отримав назву *се-палізму*. Головне в концепції **П.Р.** полягало у тому, що капіталістична світова економіка – єдина цілісність, абсолютно чітко розмежована на «центр», який охоплює кілька високорозвинутих індустріальних держав («центрів»), і «периферію», що становлять переважно аграрні країни. Периферійні країни перебувають в екон. залежності від «центру» («центрів»). Це перешкоджає їхньому розвитку й обумовлює їхню відсталість. Найважливіша причина відсталості периферії – викачування центрами істотної частини її доходів. Розвиток периферійного капіталізму – «відтворення знедоленості». Система вилучає широкі маси населення, котрі виявляються приреченими на животіння на дні соц. структури. Фактично периферійним капіталізм є тупиковим варіантом, який не здатний до істотного прогресу. «Багаторічні спостереження за ходом подій, – підсумовує **П.Р.**, – переконали мене, що глибокі вади, властиві латиноамер. капіталізму, не можуть бути подолані в межах існуючої системи. Систему необхідно перетворити».

В. Зінченко

ПРОЕКТУВАННЯ ПОЛІТИЧНЕ – наук. обґрунтоване визначення варіантів планового розвитку політ. процесів і явищ, спрямоване на перетворення певних політ. і соц. ін-тів або сусп-ва загалом. Оскільки

термін «проекування» походить з технічних наук, а застосування науково-обґрунтованих проектних методів започатковане у галузях архітектури та машинобудування, то достатньо поширене уявлення про **П.п.** як конструювання системи параметрів майбутнього об'єкта чи якісно нового стану існуючого об'єкта – держави, регіону, наддерж. об'єднання або політ. партії, організації. У всякому випадку йдеться про випереджальне відображення дійсності, створення прообразу (прототипу) передбачуваного об'єкта, явища чи процесу. У найзагальнішому вигляді суть **П.п.** полягає у тому, що політ. актор або установа, перш ніж як розпочати ту чи ін. дію (програму, акцію, захід) спочатку розглядає кілька варіантів, одному з котрих після зіставлення віддається перевага. Отже, проектувати – це свідомо визначати варіанти і схему майбутньої дії. **П.п.** в управлінні соціально-політ. процесами пов'язують із пошуком оптимальної цілі, яку необхідно обґрунтувати, а згодом втілити в життя. Це означає, що кінцева мета **П.п.** – реалізація одного з варіантів перетворення об'єктивної дійсності, пов'язаного із прагненням передати бажані властивості й ознаки об'єктові, який проектується. Тому, з погляду засобів реалізації намічених цілей, **П.п.** є зв'язуючою ланкою між політ. прогнозуванням і плануванням. У прогнозуванні ці засоби постають у загальному вигляді, в плані – вони максимально конкретизуються. У зв'язку з цим **П.п.** належить до елементів передпланової діяльності у процесі розроблення можливих варіантів певного рішення, конкретних деталей планів. На відміну від планів, розрахованих на чітко визначений термін, проектування може не мати заздалегідь установлених термінів, ґрунтується лише на приблизних розрахунках без суворих часових обмежень. Окрім того, на відміну від планування, **П.п.** допускає багатоваріантність підходів, засобів, рішень, що меншою мірою зумовлює, детермінує ін. функції управління. Зв'язок між **П.п.** і прогнозуванням полягає ось у чому: останнє містить усі елементи проектування, адже, визначаючи майбутній стан об'єкта і можливі шляхи досягнення певного рівня розвитку,

воно має на меті безпосереднього втілення їх у життя, а лише готує базу, спираючись на яку й застосовуючи проектування, можна виробити ті чи ін. плани вирішення соц. та політ. проблем. Частіше термін **П.п.** використовують тоді, коли йдеться про глобальні питання, котрі охоплюють великі регіони й людство загалом. У такому смислі **П.п.** близьке до поняття „глобального політ. прогнозування”. Тобто в такому значенні **П.п.** є складовою тієї частини політ. прогнозування, що має відношення до розробки політ. сценаріїв, проектів майбутнього політ. буття, за яким передбачається або планується розвиток подій у певному сусп-ві. Така традиція **П.п.** має давню історію, оскільки майже всі мислителі минулого прагнули відтворити свою картину ідеального сусп-ва. Сучасні політ. проекти, що розробляються переважно у межах політ. і соціальної теорії, також мають достатньо глобальний характер і значний період упередження, прагнуть показати можливість виключно базисних, принципівих для тих чи ін. політ. систем якісних змін, котрі сприятимуть істотним трансформаціям у них. Для створення політ. проектів застосовують значний арсенал методів політ. прогнозування, у т. ч. методи «матриці ідей», «вживання у роль», аналогій, асоціацій, «мозкового штурму» та ін.

Т. Панченко

«ПРОЗОРИСТЬ ЗЛА» – книга Ж. Бодріяра (*La transparence du mal*; Paris. 1990), присвячена філософсько-політ. осмисленню сучасного світу. Загалом, надаючи характеристику сучасному станові речей, учений аналізує стан після оргії, адже «вона – це кожен вибуховий момент у сучасному світі, момент звільнення у кожній сфері. Однак усі містерії оргії вже пережито: ані виробництво, ані ідеологія чи щось ін. уже не здатне повністю захопити людину в політ. сфері зокрема. Залишається тільки невичерпна можливість до симуляції. «Ми живемо у постійному відтворенні ідеалів, фантазій, образів, мріянь, які уже присутні поруч нас і які нам, у нашій фатальній непричетності, потрібно відроджувати знову і знову». Замість ціннісної визначеності – спіральна накрученість істин, а всякий смисл розсіяно у просторі людсько-

го існування. Сфера політики втратила першопричину логічність. Рух ідеалів, бажань до змін відбувається на мимовільному рівні, наче за калькою того, що вже відбулось, лише із невеликою кореляцією під модель сучасного існування. У праці, що вийшла набагато пізніше, ніж основні розвідки, присвячені симуляграм, Ж. Бодріяр додає ще й четверту стадію їх еволюції – фрактальну як своєрідне продовження осмислення симулягра. Замість структурного закону цінності виникає дифузія цінностей, коли та чи ін. співвідношення втрачає сенс: «цінність поширюється у всіх напрямках, без логіки, будучи присутньою в кожній прогаліні й щілині. Тут уже немає самого закону цінності – це радше поширення та розсіювання, епідемія того, що набуває вигляду цінності. Власне, цінність – більше не цінність у чіткому значенні, адже можливість оціночних суджень паралізована отим моментом вдаваності й всюдипроникності. Замість логіки розгортання, виразно окресленої змістовною складовою цінності, на першому плані постає момент невизначеності, імпульс, що миттєвістю визначає рух цінності у просторі її розгортання. Зникає ідейний зміст явищ, який, зокрема, визначали цінності. Ці тенденції не могли не торкнутися і політики: ідея зникла і в політиці, але політ. діячі продовжують ігри, залишаючись потай цілковито байдужими до власних ставок. Політика втратила канали означення – економіку чи соц. сферу, хоча вона зачіпає всі ці сфери, тобто фактично відтворює логіку функціонування цінностей, формуючись на межі поєднань цих сфер. Ззовні це може нагадувати суто стратегічну гру, яка визначала відносну самостійність політики у макіавеллівському форматі, але це не так. Немає жодного стратегічного простору – і ті прогаліни, у котрих виникає політика, вже не стратегія, а радше коливання, детермінованість яких вельми умовна. Адже тоді, коли все стає політ., саме політ. втрачає свою логіку, будучи всім і нічим конкретним водночас. Соціаліст. ідеал про зникнення політ. у вирі соц. перетворився на злий жарт – зникнення політ. стало передвістям зникнення і соціального, хоча цей процес явно не завершено. Сама

природа людини, у т. ч. політ. зріз її вияву, перебуває у лещатах механізмів зовнішн. вияву – внутрішн. бік неважливий. Ключова її властивість за таких умов – видимість. Принцип невизначеності, у такий спосіб, стає головним означником інтелектуальної та духовної насолоди. Простір політ. симуляції, одержимий поняттями комунікації та ідентифікації, котрі так чи інакше структурують світ, пронизаний синтезованістю, синхронністю, спорідненістю, органічністю, гомогенністю. Адже ін. полюс діалогу має радше прикладний зміст – як доповнення того, що є і має бути. Це стимулює неприйняття, відторгнення у чистому вигляді. Ще зає сильні спонування, тобто позитивні, виборні, притягувальні імпульси. Зникає зміст у об'єктивно-позитивної мотивації до дії, натомість все актуальнішими стають внутрішн. імпульси, подекуди чітко ірраціонального забарвлення, котрі постають із таємної відрази, що ми відчуваємо самі до себе, із таємної змученості, яка спонукає всіляко позбавлятися від нашої енергії. Усе це, за Ж. Бодріяром, перетворюється на некерованість у поєднанні з глибокою відразою до політики. Політика терпимості, культивування зовнішн. ковзання відмінностей, діалогу зі штучно змодифікованим іншим – лише суцільний наратив, єдиний симулякр, бінарна гра із відомим наперед переможцем. Це спричиняє зростання огиди – бажанню відкинути все і відмовитись від такої толерантно переданої брехні. Відсутність унікальної стратегії функціонування політ. лише посилює ефект, це прагнення. Повертаючись до проблеми іншого, учений зазначає: «Ін. створений не для того, щоб бути знищеним, відкинутим, звабленим, а для того, аби стати зрозумілим, виплеканим, визнаним. Після прав людини варто би влаштувати правила іншого. Урешті-решт, це вже зроблено: існує загальне право на відмінність, оргія політ. і психологічного розуміння іншого, його відродження там, де його вже нема. Там, де був ін., з'явився той самий. Остання позиція ключова – експансія, зокрема у політ. думці, ін. у різноманітних формах вияву є лишень спробою зведення його до певних характеристик із метою укладання в гомогенне

середовище. Так ін. перестає бути Іншим у прямому значенні слова – це лише дрібна відмінність, похибка у межах допустимого, котру враховано і знято. Знята відмінність як така, суб'єкт став мало-помалу індиферентним до власної суб'єктивності, власного відчуження – так сучасне політ. існування стає байдужим до власної думки. Інтерактивні форми існування знімають питання про ін. – індиферентність до самого себе знімає питання відмінності, що тепер має симульований характер: «Сьогодні все говорить між собою у термінах відмінності. Але розрізнення не є відмінність. Можна навіть допустити: саме відмінності вбивають розрізнення». Розрізнення за замовчуванням вводяться у відмінність, потрапляючи у систему координат «визнання – дискримінації», – такий от абсурд альтруїстичного «розуміння», який можна зіставити лише з глибокою зневагою, що приховується в ньому. Ж. Бодріяр вважає: коли маємо справу із радикальним розрізненням між істотами, статями, куль-

турами, – перед нами той-таки антагонізм, що і антагонізм зла, та сама логіка абсолютного нерозуміння, та ж упереджена думка у відношенні чужого. Під антагонізмом зла розуміють його привілейоване становище стосовно добра – останнє уможливується лише через діалектичний зв'язок зі злом, який його визначає, саме собою не потребуючи діалектики для сутнісного опредмечення. Відтак не існує вирішення проблеми того, що чуже. Чуже – вічне і радикальне. Не варто навіть висловлювати побажання, аби воно було таким, адже воно таким є. Залишається тільки одне відкрите питання – як ця фатальна сила розрізнення може виявити себе у політ. сфері? Дотримуючись логіки Ж. Бодріяра, зазначимо, що це може відбуватись лише через силу ідеї та фактів, котрі втілює у собі розрізнення: радикальне розрізнення протистоїть усьому – завоюванню, розумові, винищенню, вірусу відмінності, психодрамі відчуження.

А.Гарбадин

Р

РАДИКАЛ (лат. *radicalis* – корінний) – 1) у політиці – особа чи політ. діяч, які прагнуть фундаментальних (докорінних) перетворень чинної сусп.-політ. системи, зміни конституційного ладу, заперечують систему цінностей та пріоритетів спільноти, закликають до непарламентських, позаінституційних, екстремістських методів боротьби; 2) прихильник рішучих, часто крайніх дій та методів у відстоюванні своїх поглядів і реалізації цілей, що не зважає на думки та позицію ін. і не схильний до компромісів; 3) член або симпатик ліво- чи право-радикальних партій та рухів.

Л. Угрин

РАЙОННА ДЕРЖАВНА АДМІНІСТРАЦІЯ – місцевий орган виконавчої влади, основне завдання якого – здійснення у межах своїх повноважень виконавчої влади на території р-ну, а також реалізація повноважень, делегованих їй районною радою. Це ключова ланка в реалізації функцій виконавчої влади на субрегіональному рівні. Основною функцією є виконавчо-розпорядча, оскільки діяльність Р. д. а. безпосередньо пов'язана з практ. реалізацією виконавчої влади, покликана захищати права та законні інтереси громадян і держави, забезпечувати комплексний соціально-екон. розвиток р-ну та реалізацію держ. політики у відповідних секторах держ. управління, надавати громадянам якісні адміністративні послуги. Р. д. а. – єдиноначальний орган виконавчої влади загальної компетенції. Його повноваження реалізуються одноособово керівником – головою держ. адміністрації, що призначається на посаду Президентом України за поданням Кабінету Міністрів України.

В. Малиновський

РАСТОУ ДЕНКВОРТ АЛЕКСАНДР
(англ. *Dankwart Alexander Rustow*, 21.12.1924,

Берлін, Німеччина – 03.08.1996, Нью-Йорк, США) – амер. політолог та соціолог нім. походження. Син відомого нім. економіста та соціолога, одного зі засновників нім. неолібералізму (ордолібералізму) А. Рюстова (нім. *A. Rustow*). Початкову освіту здобув на батьківщині, в Німеччині. Після закінчення школи 1940 р. переїхав у Стамбул до батька, який після приходу до влади у Німеччині нацистів був змушений емігрувати до Туреччини. У Туреччині Р.Д. закінчив Галатасарайський лицей та Стамбульський ун-т. Згодом емігрував до США, де навчався у Квінс-коледжі (Нью-Йорк), а 1951 р. здобув докторський ступінь у галузі політології в Єльському ун-ті. В різні роки викладав у Принстонському та Колумбійському ун-тах. Однак основним місцем роботи став Міський ун-т Нью-Йорка (City University of New York), у якому Р.Д. працював упродовж 25 р. як заслужений проф. політ. науки та соціології, вийшовши на пенсію у червні 1995 р. Обіймав посади віце-президента Північноамер. асоціації з досліджень Близького Сходу (1969-1970) та віце-президента Амер. асоціації політ. науки (1973-1974). Був засновником та головним ред. відомого наук. журн. "Компаративна політика", автором багатьох наук. праць. Р.Д. вважають «батьком» транзитології, на пряму політ. науки, у межах якого досліджують транзит (під ним у найзагальнішому сенсі, розуміють перехід типу політ. режиму з одного якісного стану в ін.). Основні засади транзитологічної парадигми виклав у найвідомішій ст. «Переходи до демократії: спроба динамічної моделі» (*Transition to Democracy: Toward a Dynamics Model*), що вийшла на сторінках згадуваного журн. в 1970 р. Тут науковець уперше сформулював проблему: в який спосіб (як?) країни переходять від одного устрою до ін., у зв'язку з чим (чому?) одні ліберальні демократії розпадаються, а ін. залишаються стабільними та продовжують розвиватись? На відміну від представників структурного (функціонального) підходу до осмислення соціально-екон. та політ. трансформацій, що домінував у політ. науці й був представлений теоріями модернізації, Р.Д. запропонував звернутися до аналізу не причин, котрі сприяють (чи не сприяють)

розвитку демократії, а до суті самого переходу, його динаміки. Він відкинув уявлення про зумовленість переходу до демократії в різні іст. періоди у багатьох країнах одними і тими самими чинниками або їх сукупністю. Учений стверджував: генезис демократії не має просторової, часової або соціальної спільності. Єдина загальна попередня умова демократії – “нац. єдність”, оскільки лише вона унеможлиблює ситуацію, за якої в сусп-ві ймовірний латентний розкол. **Р.Д.** запропонував підхід альтернативний до функціонального, який назвав «генетичним» (тобто такий, що належить до вивчення генезису, процесу походження та становлення певного явища, у цьому випадку – демократії). В центрі уваги такого підходу опинився пошук чинників, котрі впливають безпосередньо на сам процес зародження і становлення демократії, тобто її генезис. Для створення ідеальної моделі переходу, придатна для аналізу кожного конкретного переходу, **Р.Д.** звернувся до двох емпіричних випадків – переходу Швеції в період 1890–1920 рр. і Туреччини після 1945 р. На цій основі сформована т. зв. динамічна модель переходу, головними елементами якої стали взаємопов’язані компоненти генезису демократії, етапи (або фази) переходу. Сам перехідний період (транзит) науковець визначає особливим етапом політ. розвитку та розподіляє його на три фази, що послідовно змінюють одна одну: 1) підготовча фаза; 2) фаза прийняття рішень; 3) фаза звикання. Процес переходу від авторитаризму до демократії (отже, і перша фаза транзиту) запускається за допомогою тривалої та безрезультатної б-би. Її учасники представляють інтереси різноманітних соц. груп, а спірні питання мають першочергове значення для всіх. На цьому етапі транзиту становлення демократії не є ціллю, а постає у майбутньому лише як побічний продукт боротьби. Основний результат підготовчої фази – поляризація сусп-ва, обмежена нац. єдністю. Під час другої фази частина політ. лідерів країни ухвалює свідоме рішення визнати наявність багатоманітності в єдності й інституціоналізувати з цією метою певні фундаментальні механізми демократії (всезагальне виборче право, вільні вибори

та ін.). Це є досягненням певного консенсусу стосовно правил гри. **Р. Д.** наголошує: перший основоположний компроміс, що досягається на цій фазі переходу, стає ключовим моментом демократизації, оскільки доказує ефективність принципу примирення та узгодження, відкриваючи перспективу вирішення існуючих та майбутніх проблем демократ. за суттю методами. Під час фази звикання політ. сили та сусп-вом засвоюють нові демократ. правила, процедури та цінності. Така трифазова періодизація перехідного процесу, запропонована **Р. Д.**, стала своєрідною матрицею для багатьох подальших досліджень суспільно-політ. трансформацій – вона покладена в основу низки ін. диференціацій фаз транзитного періоду, котрі простежуються у цих дослідженнях.

Г. Шипунов

РЕГІОН (лат. *regionis* – край, обл., р-н) територія, що відрізняється з-поміж ін. низкою ознак характеризується певною цілісністю та взаємопов’язаністю складових елементів. Для північноамер. традиції властиве застосування поняття “**Р.**” як групи штатів чи держав, для європейській традиції – невідмінної специфічної просторово обмеженої одиниці: земля (*land*), провінція (*province*), басейн (*basin*) і под. Частіше поняття **Р.** використовують у європейському. тлумаченні у вигляді територ. спільноти всередині держави, категорії її внутрішн. поділу. В цьому сенсі термін уперше вжито для позначення внутрішн. поділу Рим. імперії. Згодом він став основою неоарістотелівської середньовічної концепції поділу суверенітету між імперією та локальним полісом. У XVIII–XIX ст. **Р.** уособлює адміністративний поділ нац. держави для військових потреб, удосконалення системи збору податків та освіти. В XX ст. **Р.** як категорія внутрішн. поділу держави, радше – частина держави, що має владні структури субнац. рівня. Радянська література поняття “**Р.**” традиція пов’язувала з природно-екокон. комплексом і централізованою системою держ. планування й управління. У наук. розвідках 80-х рр. дехто з авторів, визначаючи **Р.**, особливу увагу приділяли територ. аспекту (*Б. Хорев, Ф. Кожурин, В. Сигов, М. Чумаченко*), розумі-

ючи **Р.** як територіально-просторову одиницю. Декотрі зосереджували увагу на управлінському аспекті (М. Глазирин, І. Котляров, А. Липко, К. Миско), інтерпретуючи поняття з одного боку у вигляді системи управління, з ін. – структурного підрозділу, що виконує певні функції, або ж, на соціальному (Я. Щепанський), аналізуючи цей феномен як соціально-територ. спільноту, що характеризується локалізацією єдиних сусп. відносин, соц. спільністю людей. У сучасних дискусіях, з приводу визначення поняття переважає системний, комплексний, поліаспектний погляд на це явище. **Р.** розуміють частиною території країни, яка характеризується комплексом властивих їй ознак: природно-геогр. спільність; етнічна, мовна, конфесійна, культ. спільність населення; спільне минуле; спільність господарських структур та екон. діяльності. Причому не всі перелічені ознаки є обов'язковими критеріями для виокремлення **Р.** Цілком допустима переважаюча роль одного або двох критеріїв. У тих випадках, коли у визначенні **Р.** враховують критерій розміщення на просторовій шкалі, **Р.** на ній розташовують між містом і державою (нацією). На відміну від **Р.**, місто – форма поселення, функції та структура котрого не залежить від місця знаходження, а нація – особливий тип **Р.**, наділений політ. суверенітетом. За виокремлення **Р.** у середині країни з метою управління його розвитком, **Р.** постає основою складовою частиною держ. територ. устрою, відповідно до якого формується система організації держ. влади та місцевого самоврядування. Безвідносно до цілі територ. управління **Р.** може означати частину країни, що іст. склалася і характеризується певними особливостями або збігатися з межами адміністративно-територ. одиниці, об'єднувати чи розсікати території кількох таких одиниць. У тлумаченні ЄС категорія **Р.** набуває вужчого, конкретного змісту. **Р.** розглядають як територ. утворення, встановлене, згідно з законодавством, на рівні, нижчим після держ., з правом політ. самоврядування. Таке трактування **Р.** можна вважати визначенням політ. **Р.** Декларація щодо регіоналізму в Європі, яку прийнято Асамблеєю європ. регіонів 4 грудня 1996 р. (м. Базель), чітко

регламентує політ. статус **Р.** Окрім атрибутів, котрі вже названі, зазначається, що розподіл повноважень між державою і **Р.** регулюється або Конституцією або відповідними законами з урахуванням принципів політ. децентралізації та субсидіарності; регіони мають фінансову автономність і право підписувати між собою договори, угоди та ін. Отже, у тлумаченні ЄС **Р.** постає адміністративно-територ. одиницею держави, де діють регіон. ін-ти влади з чітко визначеними повноваженнями, компетенціями і відповідними фінансовими ресурсами для їхньої реалізації, та може за певних обставин бути суб'єктом міжнар. права. Розуміння категорії **Р.** – вихідний пункт регіон. досліджень будь-якої спрямованості. Дослідження можна вважати регіон. тоді, коли якщо воно спирається на один з двох принципів (або обидва принципи): принцип диференціації, що передбачає вивчення регіон. розбіжностей одного й того самого явища; принцип локалізації, який має на меті розгляд локалізованих (чітко визначених та обмежених місцевістю) комплексів різних явищ в їхньому взаємозв'язку. Регіональні дослідження соціально-гуманітарного профілю об'єднує регіональна наука (*region science*), або регіоналістика. Вона вивчає просторовий вимір соц., екон., політ. і поведінкових явищ, охоплюючи сукупність дисциплін і напрямків, методолог. підходів та методичних прийомів, об'єктом дослідження котрих є **Р.** До них належать: регіонознавство, предмет дослідження його – соціально-екон. **Р.** усіх рівнів; регіонологія, що вивчає особливості розвитку **Р.** як частини країни, а також субдисципліни економіки, соціології, політології, етнографії, демографії та ін. Водночас усі вони є складовими регіон. науки й орієнтуються у дослідженнях на міждисциплінарні підходи.

Т. Панченко

РЕГІОНАЛІЗАЦІЯ – процес суспільно-політ. життя, спрямований на реалізацію ідей регіоналізму, надання територіям особливого статусу, створення відповідних держ. органів і органів місцевого самоврядування. Регіоналізм – це вимоги, котрі висуває периферія, а **Р.** – відповідь центру на вимоги території. Лише тоді, можна розглядати **Р.**,

коли ідеї регіоналізму отримали втілення у держ. політиці та вписані у законодавство. На практиці це означає утворення додаткового рівня управління або, принаймні, законодавчий перерозподіл повноважень за збереження існуючої структури управління. **Р.** пов'язують з процесами послідовних змін у територ. розшаруванні сусп-ва, що обумовлені соціально-екон. або(й) етнокульт. чинниками. Ці процеси покликані: 1) розподілити владні повноваження всередині єдиного політ. організму; 2) розвантажити держ. центр через утворення нових субцентрів управління; 3) поєднати загальнонац. політику з територ. специфікою. **Р.** як процес передання повноважень від центр. влади до рівня регіон. має багато виявів. Вона здійснюється не лише у відповідь на регіоналізм чи вимоги регіон. автономії. Ініціаторами передання влади на місця можуть бути владні структури держ. рівня та зовнішн. сили. Отже, **Р.** може виникнути унаслідок раціоналізації субнац. одиниць управління зверху – донизу (модернізації політ. систем) або подолання нерівності екон. чи ін. обставин. В умовах зростання глобалізаційних процесів, котрі суттєво послаблюють роль нац. держави на світовій арені, через підвищення ролі локальних спільнот процеси **Р.** посилюються. Уже сьогодні спостерігаємо як нац. держави передають частину відповідальності й повноважень і на наднац. рівень, і на субнац. або регіональний. Приклад цього – країни ЄС, досвід котрих демонструє, як глобалізаційні процеси відбуваються у специфічних регіон. і локальних формах. **Р.** перестала бути територіально обмеженою за змістом і наслідками. Вона переростає в глокалізацію – форму залучення більших територій у процес глобалізації, процес взаємодоповнюваності й взаємопроникнення глобальних і локальних тенденцій. Внутрішньодерж. регіони використовують ту обставину, що на невеликій території відбувається концентрація освітніх, наук., фінансових та ін. структур. Унаслідок цього регіони формують власний транснац. простір взаємодії в межах світових екон. і політ. процесів. Виокремлюють такі причини **Р.** в умовах глобалізації: спроба надати регіонам ширше поле

для маневру, тобто самостійного зростання, внутрішн. розвитку та залучення зовнішн. ресурсів перед глобалізацією; спроба виживання сучасних націй-держав в зв'язку з ускладнення соц., екон. та екологічних проблем, що потребує ін. підходу, ніж традиційний універсальний підхід «зверху до низу»; поглиблення інтеграційних процесів та їхнього проникнення у компетенції регіонів. У країнах, де здійснюються відповідні процеси, вирізняються кінцеві результати **Р.** – ті форми регіон. врядування, які виникають. Так, за результатами **Р.**, англ. дослідники *Бульман* та *Лоулін* у 1996 р. запропонували розподілити європ. країни на 4 види: федеративні системи (Австрія, Бельгія, Німеччина, Швейцарія); регіоналізовані унітарні держави (Італія, Іспанія, Велика Британія); унітарні держави, що передають повноваження регіонам (Франція, Нідерланди, Португалія); класичні унітарні держави (решта європейських держав). Найбільшу автономію відчують регіон. і місцеві органи влади федеративних країн, найменшу – класичних унітарних. Причому, лише у федеративних та регіон. унітарних державах законодавчо визнані й функціонують політико-адміністративні структури інфранац. рівня, які стоять вище базових органів управління і є проміжними ланками управління. З того часу через процеси **Р.** зростає к-ть країн, котрі можна вважати регіоналістськими й такими, що передають повноваження регіонам. Перелік регіоналістських країн сьогодні доповнює Франція, а унітарними державами, які передають повноваження регіонам (їх також називають децентралізованими унітарними), окрім Нідерландів і Португалії, є Албанія, Вірменія, Данія, Греція, Ірландія, Ісландія, Молдова, Норвегія, Польща, Румунія, Словаччина, Туреччина, Угорщина, Україна, Чеська Республіка, Хорватія, Швеція. Усі ці країни мають владні структури субнац. рівня (зокрема виборні регіон. асамблеї), що володіють різною мірою правовою, адміністративною та фінансовою автономією.

Т. Панченко

РЕГІОНАЛІЗМ – доктрина, яка відображає позиції тих чи ін. соціально-політ. суб'єктів на проблеми регіонів, образ мис-

лення і дій, що дотримуються пріоритетності регіональних інтересів над держ. Коли ідеї **Р.** втілюються у життя через утворення додаткового рівня управління або, принаймні, діє законодавчий перерозподіл повноважень за збереження існуючої структури управління, відбувається регіоналізація. Інколи у трактуванні **Р.** використовують категорії, котрі мають певне конфліктне навантаження, – незадоволення, боротьба і под. У такому випадку **Р.** характеризують як стан незадоволення найрозвинутіших частин країни центр. урядом, що перерозподіляє держ. бюджет на користь менш розвинутих регіонів, аби досягти певного вирівнювання розвитку та політ. стабільності. У будь-якому випадку категорію **Р.** застосовують у контексті визнання факту існування в країні районів зі значними розбіжностями. **Р.** є предметом різноманітних і суперечливих тлумачень. Вважають, що **Р.** засвідчує стійкий характер усіляких відмінностей, котрі нейтралізуються централізованою ліберальною державою, але ніколи повністю не ліквідуються. Коли внутрішн. суперечності цієї держави – екон., соц. чи політ. порядку – загострюються, з'являються відцентрові чинники. В Європі **Р.** існує ще з другої пол. XIX ст. як соціально-культ., інтелектуальна і політ. доктрина. Її прибічники виступали проти уніфікації всіх сфер сусп. життя, суто централістських тенденцій, дотримуючись того, що джерелом розвитку структур місцевої влади повинні стати культурні й іст. традиції. Упродовж XX ст. ідеї **Р.** та проекти регіоналізації мали популярність у більшості унітарних держав Європи. У Нідерландах, Португалії та Греції **Р.** інституційно не завершився; регіоналізація здійснена в Бельгії, яка, зрештою, стала федерацією, Великій Британії, Італії, Іспанії, Франції, Польщі, Словаччині. Ці країни з метою децентралізації держави запровадили політико-адміністративні структури інфра-нац. рівня, котрі стоять вище базових органів управління і є найпоширенішими проміжними ланками. Однак і в них тривалий час **Р.** сприймали за руйнівну доктрину. Владні еліти розглядали **Р.** загрозою для режиму і боролися проти нього. Інституціональне визнання регіони стали отримувати зі середи-

ни XX ст. (уперше в Італії у 1947), а дискусії з приводу оптимального розміру регіону і регіон. структур у більшості країн європ. співтовариства поширилися наприкін. 80-х рр. у зв'язку зі становленням внутрішн. європ. ринку. Трансформація доктрини **Р.** і сприйняття регіоналізації в зах. демократ. країнах обумовлена переходом до постіндустріальної стадії розвитку сусп.-ва. Доіндустріальна й індустріальна стадії розвою цивілізації не мали потреби в регіон. облаштуванні соціуму, актуалізації множинності організаційно-територ. принципів його побудови. У постіндустріальному сусп.-ві змінюється розуміння демократії як інструменту, за допомогою чого більшість населення може задовольняти свої екон. потреби і захищати інтереси меншості. Утрачає сенс саме поняття більшості, бо сусп.-во складається з різноманітних меншин, котрі вступають одна з одною у складні, часто суперечливі відносини. Хоча сприйняття процесів **Р.** і регіоналізації в сучасному світі останнім часом змінилось, досі виокремлюють, принаймні, 2 аспекти **Р.**: історико-культурний і політ. Перший має конструктивний характер і пов'язаний з протистоянням таким процесам, як знеособлення місцевих традицій і знищення граней між різними етнічними, субетнічними, культ. і реліг. співтовариствами. Другий – характеризується тяжінням до сепаратизму, руйнування існуючих держ. структур. Однак межа між ними дуже тонка: цілком конструктивні регіон. ідеї у певних умовах можуть перетворитись на антидерж. виступи. Враховуючи причини регіон. розбіжностей, виокремлюють також культ. та екон. **Р.** У кожній конкретній країні причини регіон. розбіжностей можуть бути різними: у Франції вони переважно мають екон. характер, у Бельгії й Іспанії – етнічний, Італії – мовний та ін.

Т. Панченко

РЕГІОНАЛІСТИКА ПОЛІТИЧНА – галузь наук. знання, що вивчає регіон як складне соціально-екон. і політ. утворення. На відміну від низки суміжних дисциплін, об'єктом дослідження котрих є регіон (регіонознавство, регіонологія, регіон. економіка, соціологія регіонів і под.), **Р. п.** вивчає

проблеми власне політ. характеру: політ. режими і практики у регіон. вимірі, регіон. політ. системи, культури та ін. У рамки **Р.п.** потрапляють дослідження і макрополіт. процесів на регіон. та місцевому рівнях (вивчення динаміки політ. процесів, режимів, формування еліт, характеру розташування політ. сил, політ. поведінки тощо), і специфічних аспектів регіон. та місцевого управління, пов'язаних із процесами загальнонац. масштабу. В зв'язку з цим виокремлюють вертикальний і горизонтальний виміри **Р.п.** У межах вертикального виміру досліджують політ. відносини між центром і регіонами, а в межах горизонтального політ. процеси та явища у самих регіонах. Причому комплексні зв'язки явищ на певній території не дозволяють розглядати обраний об'єкт у відриві від ін., а політ. явища – у відриві від екон. і культ. Тому використання міждисциплінарного підходу в процесі вивчення соціально-політ. явищ та процесів у регіон. розрізі постає важливою ознакою **Р.п.** Витоки **Р.п.** спостерігаємо на поч. ХХ ст. у лоні геогр. науки передусім у розвідках нім. географа *В.Кристаллера*. На її формування значно вплинули праці фахівців з геополітики та міждисциплінарні дослідження, присвячені територ. виміру політ. процесів. Так, були висунуті *С. Рокканом* концепції «структури розколу» між центром і периферією та «поясів міст», теорія «просторової дифузії інновацій» шведського географа *Т. Хегерстранда* і под. З часом виникла гібридна форма, що об'єднала соціально-політ. науки і регіон. науку, й отримала назву **Р.п.** Її інтенсивному розвитку сприяли процеси регіоналізації в європ. державах, котрі розпочалися у 60–70 рр., коли світове держ. будівництво прагнуло до удосконалення демократ. форм влади. Вони тривають і сьогодні в умовах кризи нац. держави, адже остання змушена передавати значну частину своїх повноважень, з одного боку, наднац. організаціям (напр., ЄС), а з ін. – регіонам. Передання повноважень та ресурсів на регіон. рівень вважається адекватною відповіддю на проблеми, що постають перед сусп.-вом, оскільки місцеві влади завжди ближчі до конкретних людей. Унаслідок актуальності **Р.п.** активно розви-

вається на Заході завдяки працям *М. Гехтера*, *Ж. Готтмана*, *Р.Дж. Єлейзера*, *А. Зігфрида*, *Ж. Зіллера*, *М. Кітінга*, *Д. Ньюлендса*, *Дж. Паркера*, *Г. Пехле*, *П.Дж. Тейлора*, *Е. Томпсона*, *Р. Хартшорна*, *С. Хубіка*, *Є. Шилза* *Г. Ямомото* та ін. На пострадянському просторі **Р.п.** отримує розвій з поч. 90-х рр. ХХ ст., хоча її витoki містять дослідження радянського періоду з політ. географії закордонних країн, яка повністю використовувала зах. досвід, радянського держ. будівництва і територ. управління економікою, ґрунтованих на вітчизн. наук. традиціях. Перша – відіграла роль у формуванні методолог. основ досліджень електоральної поведінки зі застосуванням кількісних методів, картографії тощо; друга – внесла у **Р.п.** логічну чіткість правових підходів, порівняльні й іст. методи дослідження; третя – розробки, якими досі успішно послуговуються для визначення екон. політики в низці регіонів, за вироблення підходів до проблем бюджетного федералізму, екон. районування, регіоналізації та ін. На сьогодні методолог. напрацювання з **Р.п.** значно розвинулися в Росії завдяки працям *І. Бусигіної*, *В. Гельмана*, *Н. Медведева*, *Р. Туровського* та ін. В Україні розвиваються переважно прикладні дослідження. Загалом на пострадянському просторі виокремлюють 3 напрями досліджень **Р.п.**: аналіз регіон. електоральних процесів; вивчення регіон. еліт; характеристика відносин між Центром і регіонами. Аналіз регіон. електоральних процесів охоплює і вивчення регіон. аспектів виборів (у т. ч. електоральної поведінки), і консалтинг, пов'язаний з підготовкою та проведенням місцевих виборчих кампаній. В Україні цей спектр розвідок подано в працях *С. Макеева*, *С. Оксамитної*, *Н. Погорілої*, *О. Стегнія*, *Н. Черниш*, *М. Чурилова* та ін. Дослідження регіон. еліт – це різноманітні кроссрешон. порівняння, спрямовані на виявлення подібних ознак політ. відносин у регіонах з різними соціально-демографічними характеристиками, типами мас. електоральної поведінки, територ. устроєм, неоднаковою екон. політикою і под. У такому вигляді вони представлені переважно рос. науковцями. В Україні вивчення регіон. еліт пов'язані з особливостями їхнього формування, впли-

ву на загальнодерж. процеси та висвітлені у працях *А. Зоткіна, О. Крюкова, О. Куценко, К. Михайльової та ін.* Дослідження відносин між центром і регіонами пов'язані з розглядом різних аспектів їхніх взаємодій – політ., правових, екон. Від середини 90-х рр., коли питання формування засад регіон. політики набуло держ. вагомості, цей напрям отримав розвиток в Україні в межах багатьох дисциплін. Унаслідок в перше десятиріччя XXI ст. вітчизняна **Р.п.**, застосовуючи міждисциплінарні підходи, вивчає соціально-екон. регіон. розшарування – з точки зору творення сусп. політики, територіально-просторові – з погляду ефективності владного впливу; управлінські погляду реалізації влади, правові – з погляду інституціонального дизайну функціонування сусп. та політ. агентів регіон. політики, соціол. – з погляду регіон. вимог і сприйняття актів регіон. політики населенням тощо. Значний внесок у становлення **Р. п.** в Україні зроблено в працях *С. Бугая, З. Варналія, Я. Верменича, В. Гриньова, М. Долішнього, В. Зуєвої, Є. Кіш, Т. Козак, В. Кравціва, В. Кубійди, М. Лендел, В. Лісничого, Г. Макарова, Л. Нагорної, С. Романюка, В. Симоненка, І. Студеннікова, Т. Татаренко та ін. Т. Панченко*

РЕННЕР КАРЛ (нім. Renner; 14.12.1870, тепер Дольні Дунаєвіце, Чехія – 31.12.1950, Відень, Австрія) – перший канцлер Австр. республіки. Вивчав право у Відні, заробляв на життя приватними уроками, обіймав посаду урядового бібліотекаря. Став соціалістом, хоча ніколи не дотримувався ортодоксальних марксист. поглядів. У дослідженнях про нац. питання відстоював ідею багатонац. держави взагалі й багатонац. Австрії, зокрема. Виступав за демократ. На його думку, професійні політики у боротьбі за голоси пояснюють і дають оцінку навколишнього світу, схилиючи громадян до своєї підтримки. Вчені намагаються описати сферу політ. і пояснити її, уникаючи оцінок. Ця різниця зумовлює складність комунікації в сусп-ві стосовно політики. Необхідність людської взаємодії в процесі реалізації інтересів і цінностей визначає комунікативність політики. Люди конструюють власні реальності й змальовують картини майбутнього, де

мають бути реалізовані інтереси та цінності. У сусп-ві розгортається боротьба за домінування певних соц. проєкцій. Конструювання різних соц. реальностей має символічний характер. Людина наділяє явища певними значеннями і намагається надати їм всеохопного характеру, нав'язати їх ін. членам сусп-ва. Надаючи значення тій чи ін. події, людина інтерпретує її, наділяє змістом, оцінює. Відмінність інтересів і цінностей зумовлює ймовірність необмеженої к-сті інтерпретацій та оцінок однієї і тієї самої політ. події. Отже, у політиці працюють семіотичні механізми, тобто інтерпретація людьми закодованих значень, спрямовані на пошук кодів, що збігаються у більшій к-сті членів сусп-ва. Збіг інтерпретацій і оцінок соціального світу стимулює людей до об'єднання в групи для захисту та просування своїх інтересів і цінностей, реалізації власних програм улаштування сусп-ва. На цій основі виникають політ. партії, громадські організації, неформальні групи впливу в політиці. Люди намагаються впливати через безпосереднє спілкування і канали комунікації. Медійні канали доставки інформації з'явилися на зорі людства і безперервно вдосконалювалися. Тому медійність політики – це не ознака сучасної постіндустріальної культури, а надто важлива властивість політ. дійсності, притаманна їй з моменту виникнення. Політ. актори намагаються отримати сусп. підтримку саме своєї картини навколишнього світу. Цей процес зауважує таку властивість політики, як легітимація. Механізми легітимації політики мають іст. характер і визначаються якісними параметрами відповідного соціуму. Вони задають форми реалізації політики, створюють когнітивні й нормативні моделі політ. дійсності. Гранична форма делегітимації політики – війна. Специфічною властивістю політики є нормативність і постійний вихід за межі нормативного поля. Політика нормативно організована. Діяльність людей привела до виникнення встановлених чи спонтанно сформованих правил поведінки. Вони регулюють і структурують політику, виходячи з визначених інтересів і цінностей. Самі норми в політиці становлять осередок людських інтересів і цінностей, що

постійно перебувають у полі інтерпретацій. Оскільки неможливо зафіксувати в нормах усю складність і різноманітність життєвих практик, інтерпретації створюють велику к-сть відображувальних чи викривлених похідних норм. Дія у політиці, ґрунтуючись на нормі, намагається вийти за її межі й породжує ненормативність як властивість політики. Єдиним регуляторним механізмом у ненормативній сфері політики постає політ. культура. У процесі становлення політика набула функцій, котрі властиві винятково цій сфері діяльності людства. Політика виражає, погоджує і реалізує значущі інтереси соц. груп сусп-ва. Важлива функція політики – раціоналізація конфліктів, недопущення силових сценаріїв розв'язання соц. суперечностей, прийнятний розподіл і перерозподіл сусп. благ. Розподільна та перерозподільна функція визначає політ. стратегії, в яких реалізуються цінності й інтереси акторів. Функцією політики є також управління сусп. процесами, регулювання соц. поля, інтеграція сусп-ва, визначення векторів руху соціуму. Політика виконує функцію соціалізації особистості, залучає людину до складноорганізованих владних структур, визначає межі її свободи/несвободи. Політика має 2 рівні організації соц. простору. На глобальному рівні вона постає у вигляді діяльності міжнар. суб'єктів – держав, транснац. організацій, регіон. об'єднань держав. На рівні держави П. функціонує в межах визначеної території та може мати унікальні конкретно-іст. характеристики й особливості.

Ю. Левенець

РЕПАТРІАНТ (лат. *repatrians*) – особа, яка повернулася на батьківщину, чи місце постійного проживання внаслідок репатріації.

Л. Угрин

РЕПАТРІАЦІЯ (пізньюлат. *repatriatio* – повернення на батьківщину) – 1) у широкому значенні – повернення груп людей, котрі з різних причин (війна, етнічний конфлікт, природне лихо тощо) вимушено опинились на території ін. держави, у країну походження чи постійного проживання з поновлен-

ням їх у громадян. правах; 2) у вузькому розумінні – повернення на іст. батьківщину осіб певної національності, напр., євреї, що приїжджають в Ізраїль на постійне місце проживання; 3) повернення на батьківщину військовополонених і цивільних осіб (т. зв. переміщених осіб), котрі опинилися за межами своєї країни внаслідок військових дій. Відповідно до Женевської конвенції 1949 р. військовополонені повинні звільнитися та репатріюватися відразу після припинення військових дій. Р. найчастіше здійснюється на основі міжнар. договорів (двосторонніх та багатосторонніх), але можлива й на позадоговірній основі згідно з внутрішн. законодавством зацікавлених держав. Напр., після закінчення війни СРСР уклав низку двосторонніх угод про Р. переміщених осіб із числа радянських громадян. Для сприяння поверненню на батьківщину переміщених осіб у 1946 р. створено Міжнар. організація у справах біженців, що припинила існування 1951 р. у зв'язку зі створенням Управління Верховного комісара ООН у справах біженців, до компетенції якого належить також сприяння урядовим і приватним зусиллям, спрямованим на заохочення добровільної Р. біженців. Процес Р. регулюється нормами міжнар. гуманітарного права, основними джерелами котрих є Гаазькі конвенції 1899 і 1907 рр. і 4 Женевські конвенції 1949 р., доповнені двома Протоколами 1977 р. Р. за нормами міжнар. права, є добровільним вибором кожної особи, але існує і практика примусової Р., скажімо, Р. радянських громадян зі зах. зон окупації після Другої світової війни, котрі остерігалися повертатись на батьківщину через репресії сталінського режиму. На сучасному етапі примусовою може бути репатріація великих груп нелегальних іммігрантів.

Л. Угрин

РЕСПУБЛІКА (лат. *res publica* – справа громади) – форма держ. правління. За нею верховні органи держ. влади обираються на певний термін, з окресленими законами повноваженнями. Існує поділ влади на законодавчу, виконавчу, судову. Громадяни мають особисті й політ. права. Найважливіша ознака Р. як форми правління – виборність глави

держави, що унеможлиблює спадковий чи ін. невиборний спосіб передання влади. **Р.** – обов’язково держава: ін. громади, хоча б і керовані на виборних засадах (міста, райони, провінції, графства тощо) не вважаються **Р.** З другого боку, **Р.** може бути і держ. одиниця, що не володіє повним суверенітетом і входить до складу ін. держави (напр., **Р.** у складі РФ, Аджарія у складі Грузії, Каракалпакія у складі Узбекистану). Республіканська форма правління відома з найдавніших часів, з моменту виникнення самої держави. В античному світі класичним зразком **Р.** була Афіньська **Р.** Багато ознаків **Р.** мали Новгородська і Псковська **Р.** на півн. заході Русі (XII–XV ст.). Їхня система правління охоплювала збори (зазвичай знатних) громадян – віче, посадників, а також виборного князя – військового керівника. На півночі Центр. Європи – у Фландрії та почасти в Німеччині – виникали республіканські громади з демократ. ухилом і м’якшим режимом правління: тут позначалося переважання промислової буржуазії, яка мала більше спільного з ремісниками, цеховими та міськими низами, ніж представники торгового і банківського капіталу середземноморських **Р.** Ці держави є ніби перехідним ступенем до сучасних демократ. **Р.**, виникнення котрих в Америці та Європі позначено кін. XVIII ст. Перші бурж. республіки – голландськ. (XVI–XIX ст.) і англ. (1649–1660). У Франції перша **Р.** проголошена 1793 р. та існувала до 1804 р., остаточно республіканізм утвердився тут лише у 70-х рр. Росія оголошена **Р.** 3 вересня 1917 р. Німеччина стала **Р.** унаслідок листопадової революції 1918 р. Італія вибрала республіканську форму правління на референдумі 1946 р. Більшість сучасних держав у світі є **Р.**: зі 193 країн – членів ООН таких налічується понад 140. **Р.** властиві такі ознаки: існування одноособного та колегіального глави держави – президента і парламенту; парламент представляє законодавчу владу; завдання президента – очолювати виконавчу владу, але це характерно не для всіх типів **Р.**; виборність на певний термін голови держави й ін. верхніх органів держ. влади. Так, президент і парламент повинні обиратися народом на певний термін; юрид. відповідальність голів

держави. Напр., згідно із більшістю конституцій, парламент має право звільнення від посади президента за тяжкі злочини проти держави (імпічмент); у випадках, передбачених конституцією, право представляти і виступати від імені держави має президент. Існують 3 основні різновиди республіканської форми правління: президентська **Р.** (президента обирають непарламентським шляхом – прямими чи непрямыми виборами населення, США, Аргентина, Мексика, Швейцарія, Іран, Ірак). Класичною президентською **Р.** вважають США. Глава держави (президент) особисто або з наступним схваленням верхньої палати парламенту формує склад уряду, яким керує сам. Уряд, зазвичай, несе відповідальність перед президентом, а не перед парламентом); парламентська **Р.** (глава держави (президент) не може впливати на склад і політику уряду, що формується парламентом і підзвітний йому; повноважень у президента менше, ніж у прем’єр-міністра; тут здійснюється принцип верховенства парламенту, який обирається населенням країни; президента обирає парламент або ширша колегія за участі парламенту; приклади: Італія, Греція, Індія, ФРН, Чехія, Угорщина); **Р.** змішаного типу: парламентсько-президентська, або президентсько-парламентська (типова ознака – поєднання елементів президентської та парламентської **Р.**, сильної президентської влади й ефективного контролю парламенту за діяльністю уряду; уряд формується спільно президентом і парламентом, а та чи ін. назва змішаної **Р.** визначається тим, у кого більше повноважень стосовно формування та функціонування уряду; президент має право головувати на засіданнях уряду; президента обирають позапарламентським шляхом; класичний зразок змішаної республіканської форми правління – Франція за конституцією 1958 р; у Європі – Австрія, Румунія, Польща, Фінляндія, Україна та ін..

М. Требін

РЕФОРМІСТ (лат. *reformo* – перетворюю, поліпшую) – 1) особа, яка здійснює реформи; 2) прихильник поступових еволюційних змін у політиці й сусп-ві, що запобігають конфліктам і соціальним потрясінням, про-

тивник революцій та ін. радикальних способів сусп. змін; 3) тип політ. лідера, який реалізовує політ. курс, спрямований на поступове вдосконалення чинної політ. системи, дотримуючись основоположних принципів сусп. організації, традицій і базових цінностей.

Л. Угрин

РИТУАЛ ПОЛІТИЧНИЙ (лат. *ritualis* – обрядовий) – стандартизована форма політ. поведінки, обумовлена іст. традиціями, культ. та реліг. нормами. **Р.п.** є сукупністю періодично повторюваних колективних (рідше – індивідуальних) дій, котрі характеризуються жорсткою формалізованістю, чіткою послідовністю, обов'язковістю, рутинністю, стилізованістю та церемоніальністю, позбавлені практ. значення, але сприяють емоційному залученню людини в заданий час, простір, систему статусно-рольових відносин і модель політ. поведінки. **Р.п.** здійснюється на основі символічних систем, що регулюють сприйняття людиною світу – ідеологій, міфів, образів і є символічним відображенням соціально-політ. процесів, публічним втіленням політ. (держ., нац.) міфології через емоційне ототожнення учасників ритуалу з героями минулого, теперішнього та майбутнього. Одночасно **Р.п.** слугують висловленню віри і демонстрації лояльності певним символічним (ідеологічним, політ.) системам та цінностям або особам, з котрими вони ототожнюються. Структура політ. ритуалу складається зі соціального (політ.) простору, учасників, теми, сценарію та правил, що регламентують поведінку учасників ритуалу – обрядів, церемоній, етикету, процедур. Особливістю **Р.п.** є вирізнення буденного, особистого в бутті учасників ритуалу та долучення їх через ритуальні дії до колективного, офіційного, сакрального. Як форма символічної поведінки **Р.п.** підтримує, формалізує та стандартизує принципи й норми міжіндивідуальних і міжгрупових політ. взаємодій, виконує комунікаційну, регулюючу функцію, структурує соціально-політ. відносини і сприяє узгодженню або управлінню сусп. конфліктами. **Р.п.** як форма адаптивної поведінки (*Р. Мертон*) є чинником соціалізації особи через засвоєн-

ня політ. традицій, досвіду та контролю за ним, виробленню нових норм політ. поведінки. **Р.п.** виконує функції стабілізації та закріплення чинного соціально-політ. порядку, екон., ідеологічних, соц. і культурних засад сусп-ва й політ. режиму, сприяє його психологічній легітимізації, підтриманню колективної ідентичності через рефлексію іст. пам'яті, оцінку минулого з позицій теперішнього, консолідації та згуртуванню спільноти через спільні емоційні переживання, формування і підтримання емоційного консенсусу в сусп-ві. **Р.п.** також є засобом колективного навіювання і відповідно маніпулювання цінностями й установками учасників. У тоталітарних сусп-вах мас. театралізовані ритуали посилювали одноманіття, монументальність політ. буття, почуття колективізму в людей. У демократ. сусп-вах політ. ритуали – важливий елемент політ. (виборчих) технологій.

Л. Угрин

РІВНІ МОЖЛИВОСТІ ЖІНОК І ЧОЛОВІКІВ – однакові умови для реалізації прав жінок і чоловіків. Нині їх розглядають основною складовою гендерної рівності – однакового володіння жінками та чоловіками соц. цінними благами, можливостями, ресурсами та винагородами. Гендерна рівність не означає, що жінки та чоловіки стають однаковими, а їх можливості є рівними. Гендерну рівність є повноцінною інституцією політ. системи демократ. сусп-ва, сутність і функції якої істотно залежать від особливостей іст. епохи, і трактується у вигляді рівного доступу до політ. ресурсів, а також паритету в можливостях суспільно-політ. реалізації для представників обох статей. Міжнар. організації співвідносять гендерну рівність із правами людини, зокрема з правами жінок, а також з екон. розвитком. У документах ООН визначено, що під гендерною рівністю розуміється сусп-во, де і жінки, і чоловіки мають рівні можливості, права й обов'язки в усіх сферах життя. **Р.м.** – це можливість обох статей в однаковому обсязі мати доступ до освіти й охорони здоров'я, управління та влади, досягнути фінансової незалежності, реалізувати свої особистісні та фахові потреби й інтереси. Критичний аспект у досягнен-

ні такої рівності – наділення жінок повноваженнями в різних сферах розвитку сусп-ва. **Р.м.** належать до індикаторів демократизації сусп-ва, рівня його розвиненості. Основними критеріями демократії є, зокрема, політично-правова рівність усіх громадян незалежно від статі, їхня соц. активність, участь у житті держави, розв'язанні сусп. проблем. Політ. і громадські права та свободи не можуть забезпечуватися повністю, коли існує примітивна дискримінація за статевою ознакою. Вирізняють скандинавську, європейську, амер. та радянську моделі забезпечення **Р.м.** Скандинавська характеризується лінійним іст. становленням і загальним розумінням гендерного паритету. Гендерна рівність за цією моделлю забезпечується в руслі соціально-екон. добробуту та сталої паритетної демократії. Європейська модель має такі особливості, як циклічність становлення, формування від громадян. сусп-ва до владних структур, забезпечується в контексті екон. стабільності сусп-ва та розвитку демократ. політ. процесів. Американська характеризується лінійним іст. становленням і особливим спрямуванням на ідейну гендерну рівність та судово-законодавчу базу паритету. Рівність за цією моделлю, формується від громадян до владних структур, є складовою демократ. політ. сфери. Радянській моделі притаманні хаотичність становлення та неповний баланс; забезпечується в контексті побудови індустріально розвинутого сусп-ва головно через працевлаштування жінок на виробництві, формується від владних структур до громадян. Моделі такого типу притаманні авторитарним сусп-вам або державам, що трансформуються. Гендерну рівність у політиці розподіляють на технічну і харизматичну. Технічна – це кількісний розподіл чоловіків і жінок у політ. структурах та ін-тах; харизматична – зумовлюється наявністю яскравих політ. лідерів, активних діячів обох статей (кількісно-якісний рівень). Базисом розуміння сутності **Р.м.** є категорії формальної та реальної гендерної рівності в суспільно-політ. житті. Формальна **Р.м.** – це офіційно задекларована рівність прав та можливостей жінок і чоловіків. Натомість реальна гендерна рівність – це рівність прав

та можливостей жінок і чоловіків, що реалізується на практиці. Реальний паритет як наслідок формального повинен бути раціональним, тобто не перетворюватися на недемократ. або сусп-ва, котрі трансформуються; найчастіше спостерігається тільки формальна рівність. Одночасно реальна рівність не може забезпечуватися без формального закріплення. Тобто метою демократ. сусп-ва є раціонально-реальний гендерний паритет, що детермінується формальною регламентацією. Основним законом України про регулювання **Р.м.** є Закон України «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків», який набув чинності 1 січ. 2006 р. У ньому наголошено: його мета – досягнення паритетного становища жінок і чоловіків у всіх сферах життєдіяльності сусп-ва через забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків, ліквідації дискримінації за ознакою статі й застосування спец. тимчасових заходів, спрямованих на усунення дисбалансу між можливостями жінок і чоловіків реалізовувати рівні права, надані їм Конституцією та законами України.

Л. Літвін

РОЗПОДІЛЕННЯ МАНДАТІВ МЕТОД – визначення к-сті мандатів у представницьких органах влади, отриманих унаслідок голосування виборців. Розподілення місць ґрунтується на двох основних системах – мажоритарній і пропорційній. За мажоритарною системою представництва обраним вважається кандидат чи список кандидатів, котрі отримали встановлену законом більшість голосів. Розрізняють мажоритарну систему абсолютної і відносної більшості. Під абсолютною більшістю голосів розуміється 50 % + 1 голос, під відотною – перевищення к-сті голосів кандидата над к-стю голосів кожного з його суперників окремо. Існує і т. зв. кваліфікована більшість – установлена законом більша, ніж абсолютна більшість. На місця кандидатів, котрі не здобули більшості, призначаються перевибори, зазвичай уже на основі відносної більшості, причому в списку залишаються тільки два перші кандидати. Зазвичай у всіх випадках величина округу дорівнює одиниці. Виняток становлять системи, які застосовують в Япо-

нії та під час місцевих виборів у Німеччині, де величина округу більша за одиницю. За пропорційної системи представництва розподілення мандатів між партіями, що беруть участь у виборах, відбувається залежно від к-сті поданих за них голосів. Переважно за пропорційної системи виборець голосує за список політ. партії, а для визначення переможців існує мінімум голосів, необхідних для отримання мандата. Правила, котрі діють під час розподілення мандатів між списками, можна умовно розділити на 2 групи — на основі квот і дільників. У межах першої групи наперед визначається квота (найменша к-сть голосів, необхідна для обрання кандидата), на яку ділять к-сть голосів, отриманих кожним списком. Унаслідок цієї операції вдається розподілити більшу частину мандатів. Решту розподіляють на підставі певного додаткового правила (зазвичай це правило найбільшої остачі). Метод дільника передбачає ділення к-сті голосів, отриманих кожним списком, на певний ряд чисел (у кожного методу — свій ряд). Потім одержані часткові ранжуються в порядку зменшення своїх числових значень і відбирається стільки часткових, скільки потрібно розподілити мандатів (правило найбільшого середнього). Кожен список отримує стільки мандатів, скільки його часткових потрапило у відібрану к-сть. У теорії існує понад 25 моделей підрахунку голосів. Найчастіше використовують на практиці такі з них: методи квот — квота Гера — спосіб визначення виборчої квоти через ділення загальної к-сті тих, хто проголосував у тому чи ін. окрузі, на к-сть депутатських місць, що мають бути заміщені на цьому окрузі ($= V/M$). Далі відбувається розподілення решти дробових частин за допомогою правила найбільшої остачі. Причому зазначена система враховує також голоси, віддані за партії, котрі не подолали прохідний бар'єр. Була запропонована 1856 р. англ. адвокатом *Т. Гером*. Квота Друпа — спосіб визначення виборчої квоти за методом *Т. Гера* з додаванням до знаменника цифр 1, 2 до тих пір, доки не вийде часткового, що дає змогу розподілити всі мандати $V/(M+1) + 1$. Запропонована 1868 р. англ. адвокатом *Г. Друпом*. Квота Імперіалі — спо-

сіб визначення виборчої квоти за методом *Т. Гера* з додаванням до знаменника цифр 2 чи 3 ($V/M+2$). Використовувалася лише в Італії до Другої світової війни і впродовж майже всього післявоєнного періоду під час виборів нижньої палати парламенту. Запропонована 1912 р. бельгійським політиком маркізом *Імперіалі*. Дає найменш пропорційні результати зі всіх методів, ґрунтованих на квотах і остачах. Квота Гагенбаха-Бішофа — спосіб визначення виборчої квоти за методом *Т. Гера* з додаванням до знаменника цифри ($V/M+1$). Запропонована 1888 р. проф. фізики *Е. Гагенбахом-Бішофом*. Квота Німайера — к-сть голосів, поданих за список кандидатів, помножується на к-сть мандатів, які мають бути розподілені, а потім ділиться на загальну к-сть голосів, отриманих усіма списками. Це дає к-сть мандатів, відведених для цього списку. Запропонована *Ф. Німайером* — проф. математики Рейнсько-Вестфальського технічного ун-ту в м. Ахені (Німеччина) у післявоєнні роки. Зазвичай малі квоти виявляються сприятливіші для численних партій, а великі — для нечисленних. Методи дільників: метод *Д'Онда* — розподілення мандатів на виборах за системою пропорційного представництва, винайдений проф. *Д'Ондом* 1882 р. За цим методом, к-сть голосів, отриманих кожним парт. списком у виборчому окрузі, ділять послідовно на 1, 2, 3, 4 і под., до цифри, що відповідає к-сті списків партій. Отримані часткові розподіляються в порядку зменшення. Часткове, порядковий номер якого відповідає к-сті заміщених мандатів, є загальним дільником. Кожен список одержує стільки місць, скільки разів загальний дільник уміщується в отриманій цим списком к-сті голосів. Метод *Сен-Лагю* дає пропорційніші результати, ніж система *Д'Онда*. За версією цього методу, відстань між дільниками варто збільшити. Дільниками, напр., можуть послідовно бути лише непарні числа: 1, 3, 5, 7... (ряд *Сен-Лагю*). Ідея запропонована в 1910 проф. математики Нац. консерваторії мистецтв і ремесел у Парижі *Ж.-А. Сен-Лагю*. «Скандинавський» метод (модифікований метод *Сен-Лагю*): ділення отриманих голосів спочатку на 1, 4, відтак на 3; на 5 і под. або, що так само: 1-2,14-3,57...

Називають так, оскільки використовується здебільшого в країнах Скандинавії. «Данський» метод — ділення на ряд чисел, котрі починаються з одиниці з відстанню 3 (1; 4; 7 тощо.). Цей метод називають «данським», бо його не застосовують ніде, крім Данії. Метод Імперіалі — ділення на ряд чисел; може бути поданий у двох варіантах: як послідовність 1; 1.5; 2; 2.5 та ін., і як послідовність 2; 3; 4; 5 і под. Найпропорційніші результати дає метод Сен-Лагю, а найменш пропорційний — метод Імперіалі. Вважається закономірним: що менший інтервал між дільниками, то дужче відхиляється від принципу пропорційного представництва визначена модель виборчої системи. Причому скорочення інтервалу, приводячи до зменшення фактичної виборчої квоти, необхідної для отримання одного місця, завищує представництво великих партій. Саме останні мають найбільшу вигоду, використовуючи методи дільників Імперіалі й Д'Онда. Навпаки, дрібні партії та угруповання втрачають від цього. Останні зацікавлені у підвищенні величини виборчої квоти, внаслідок чого в них утворюються великі залишки голосів, що дає змогу отримати додатковий мандат. Тому для цих партій значно вигідніше використовувати метод Сен-Лагю, який водночас пропорційніший, порівняно з методом Д'Онда (але все ж менш пропорційним, ніж розглянута раніше система виборчої квоти за правилом найбільшої середньої). Найвигідніший для них — «данський» метод.

Ю. Левенець

РОРМОЗЕР ГЮНТЕР (*Günter Rohrmoser*; 29.11.1927; Бохум, Німеччина – 5.09.2008; Штутгарт, ФРН) – видатний представник сучасного консерватизму в Німеччині. Вивчав філософію, теологію, історію в Мюнстері. З 1963 р. проф. Кельнського ун-ту; 1976–1996 рр. – завідувач кафедри соц. філософії ун-ту Хонхайм (Штутгарт). Основна праця – «Криза лібералізму». Деталізував фундаментальні положення політ. філософії націонал-консерватизму та філософії релігії. За світоглядом гегельянець, Р. Г. виступав за поєднання та взаємодію демократ. освіченого консерватизму і класичного лібералізму. Основи консервативного мислення вбачав у релігії та

нац., іст. свідомості. Християнство вважає незамінним джерелом моральності для народів, що сформувалися в лоні цієї релігії. На думку Р. Г., новий консерватизм, критично подолав однобічність минулих теорій, увібравши вищі досягнення класики. Консерватизм постає як імператив виживання для всього людства. Учений цікавий також як аналітик політ. процесів у Німеччині. Йому належить історико-філос. обґрунтування ключових понять політ. науки – лібералізму і консерватизму, демократії, правової та соціальної держави і под. Стверджуючи, що правова держава, народжена Франц. революцією, становить найбільше політ. досягнення у світовій історії, Р. Г. наголошує: вирішальною умовою здійснення лібералізму в екон., соц., правовій сферах є проведення відмінностей між державою і сусп-вом. А оскільки без правової держави неможливе існування свободи, тому, попри всю критику реального лібералізму, необхідно захищати ліберальні принципи. На думку вченого, ліберальна демократія немислима без дієздатної громадськості. Передумову цього становить плюралізм, можливий лише у тому випадку, коли сусп. дискусія відбувається на засадах певного основного консенсусу. Головний консенсус – умови і ринку (договори повинні виконуватися), і громадського плюралізму. Суперечка має сенс лише в ситуації наявності певної форми спільності. У протилежному випадку суперечки розпалюють ще більш конфлікти, котрі підривають сусп-во зі середини. Р. Г. акцентує: відмова від публічно визнаної істини має для всякого ліберального ладу центральне значення, адже кожен вирішує сам, що вважати істиною. Ліберальна держава не потребує від своїх громадян визнання рішень, прийнятих відповідно до встановленої процедури у вигляді правильних та істинних, – у цьому й полягає її сила. Обов'язок громадянина – визнати рішення, прийняті коректно і в установленому порядку, навіть тоді, коли він вважає їх неправильними. Отже, поряд із консервативною орієнтацією Р. Г. визнає значні досягнення лібералізму – правова держава, економіка, ґрунтована на принципі конкуренції, розмежування держ. та сусп.

С. Орлов

РОТТЕРДАМСЬКИЙ ЕРАЗМ (лат. *Desiderius Erasmus Roterodamus*, нідерл. *Gerrit Gerritszoon*; 28.10.1469 (1467) Гауда, передмістя Роттердама, Бургундські Нідерланди – 12.07.1536, Базель, Швейц. союз) – видатний учений Півн. Відродження. Освіту здобув у Париз. ун-ті (1495 – 1499). Жив у Франції, Англії, Німеччині, Італії, Швейцарії. Писав латиною, універсальною мовою освіченої Європи. Основні праці: «Похвала глупоті» (1509); «Розмови запросто» (1519 – 1535); антилютерівський трактат «Про свободу волі» (1524), «Про гідне виховання дітей з перших років життя» (1529) та ін. Збереглося обширне листування **Р. Е.**, який був великим майстром епістолярного жанру. Здобувши всеєвропейську славу волелюбними поглядами, учений не прийняв Реформацію і наприкін. життя гостро полемізував із *М. Лютером* стосовно доктрини свободи волі (яку багато протестантів ставили під сумнів). Релігійно-філос. погляди **Р. Е.** покладено в основу «теорії про державу». Гуманісти, до котрих він належав, вважали, що монархія – природніша форма правління, ніж республіка, адже у макрокосмосі Бог один управляє Всесвітом, а в мікрокосмосі всі чл. підпорядковані правлінню серця. Гуманісти розглядали королівську владу вищою політ. цінністю на протигау феодальній роздробленості, а підданство королю – як служіння самому собі. Для **Р. Е.** володар – насамперед християнин і, отже, не пан, а слуга сусп-ва, зобов'язаний зберігати справедливість і закон; це особливий його «хрест», відмовитися від котрого він не може. Як християн він не вищий, аніж будь-хто із підданих, бо всі відкуплені однаковою ціною – хресною мукою *Христа*. Із погляду «християн. гуманізму» вибудовується критика державців. Не заперечуючи монархію, мислитель заперечує негідну поведінку монарха як християнина та людини. Він оголошує нерозумним, неприродним принцип спадкової влади, погоджується з ним тільки мов з неминучим злом. Нерідко державці виявляються негідні народу, винні перед ним, головню, під час воєнних дій. На думку **Р. Е.** приводи до воєн нікчемні, а часто й злочинні: адже трапляється, що тирані навмисно розпалюють війну, бо мир і

благополуччя народу – загроза їхній владі. І династичні претензії державців безгідставні, оскільки право володіння народом – зовсім не те ж саме, що право володіння худобою: його дає згода всього народу, і вона ж віднімає. У династичних же війнах не про те йдеться, аби повалити тирана й віддатися під владу істинного державця, а лише про те, кому платити податки. Треба, щоб усі лиха війни падали на тих, хто її затіває, – на правителів; але за несправедливості долі вони звальються на простий люд, який ненавидить війну і проклинає її; у випадку перемоги він не отримує ні гроша. Даремно державці вимагають у підданих покори законам, самі живучи абсолютно беззаконно. **Р. Е.** зауважує у державцях Силена навпаки: «Коли бачиш скіпетр, трон, почет, коли чуєш титули «Найтихіший», «Наймилосердніший», «Найславетніший», чи не схиляєшся ти перед правителем, мов перед якимсь земним божеством?.. Але відкрий силена навиворіт – і ти знайдеш тирана, нерідко ворога громадян, ненависника загальної згоди, майстра сіяти чвари, гнобителя чесних, губителя законів, руйнівника міст, грабіжника Церкви, розбійника, святотатця». Зі страху перед обома крайнощами (анархія і тиранія), що збігаються у своїх страшних наслідках, народжується монархізм **Р. Е.** Монархізм вимушений, бо держ. порядок, якому симпатизує вчений, – це устрій вільних імперських міст або самоврядування великих міських громад у Нідерландах. Він виступав прихильником свободи думок у державі виявляючи у поглядах певний демократизм. Держ. процвітання, до якого має прагнути «ідеальний» правитель, – передусім процвітання екон. (розвиток землеробства, ремесла, торгівлі, міського будівництва). Зразок «доброго правління» і любов «християнська» до свого народу повинні бути «щеплені» майбутнім державцям із дитинства. Тільки тоді, на думку **Р. Е.**, у державі пануватимуть мир, соціальна гармонія, віротерпимість. Центр. у роздумах про соціум є ідея сусп. користі. З цієї позиції вибудовується критика святкового життя. Для **Р. Е.** основа всякого блага в житті соціуму – особисті зусилля кожного, активність, прагнення до досконалості.

Заперечуючи пріоритет становості, соц. статусу людини, він проголошує рівність, дотримуючись позицій «християнського гуманізму». Для нього від природи всі люди рівні. Суто станові властивості, що від людини не залежать, поставлені в один ряд із властивостями індивідуальними, тобто виявляється можливою не спадкова шляхетність. У ставленні до власності простежуємо в поглядах Р. Е. два етапи. На ранньому етапі, коли в центрі уваги мислителя перебували реліг. проблеми, його уявлення про власність майже цілком визначалися нормами християнської моралі. Земним благам він протиставляв духовне багатство, а людей, котрі прагнули до накопичення, засуджував, як божевільних, що ганяються за примарою. Безкомпромісно засуджував гроші. З часом погляди мислителя змінилися. Р. Е. вважав: матеріальний достаток важливий не лише для окремого індивіда, а й для всього сусп. У період зрілої творчості він висловлював думки: багатство саме собою не є злом і може слугувати основою для добрих справ. Майнове благополуччя надає життю привабливості, сприяє досягненню справжнього щастя, натомість бідність пригнічує людину. Адже неможливі піддаються всіляким несправедливостям, зазнають голоду, мають потреби, котрі не можуть задовольнити, іноді доходять до крайнього відчаю. Вважаючи, що доля бідних тяжка і нещасна, учений рекомендував оволодіти професіями, які забезпечують регулярний дохід, що сприяють примноженню статків і вберігають людину від бідності. Такий політ. світогляд, відображає ідеологію нового класу буржуазії, який перебував на стадії становлення. Ця ідеологія ще не мала конкретних обрисів певних вимог у теорії держ. устрою, але розвивалася у подальшому.

О. Александрова

РУСИФІКАЦІЯ – цілеспрямована держ. політика Рос. імперії (пізніше – СРСР) стосовно асиміляції та зросійщення колонізованих народів або тих народів, що перебували у сфері їхнього впливу. Основний об'єкт Р. – руйнування мовно-культ. простору цих народів, що сприяло централізації та зміцненню імперської влади, поширенню рос.

мови і повсякденної культури, формуванню нової ідентичності (напр., радянський народ). Політика Р. мала на меті сформувати у нерос. народів Рос. імперії та СРСР почуття приналежності до них, її культури та історії. Механізми Р. – наділення привілеями й асиміляція нац. еліт, екон. експансія, політ. диктат, мовно-культ. і релігійне домінування, репресії або й знищення інтелігенції, інтелектуалів ін. національностей, обмеження прав нац. меншин, внутрішн. міграційна політика, яка заохочувала переселення росіян у нерос. р-ни, депортації великих етнічних груп (скажімо, кримських татар). Процес здійснювався через Р. освіти, війська, релігії, публічного життя, зменшення обсягу книгодрукування мовою корінної нації, ЗМІ та телепростору. Важливим інструментом Р. стала імперська ідеологія, що формувала дискурс та світогляд меншовартості нерос. народів, ставила під сумнів їхню ідентичність, фальсифікувала історію й одночасно нав'язувала зверхність рос. мови й культури, формувала почуття нездатності обирати свою долю. Найпослідовніше політика Р. реалізовувалась у Польщі, Фінляндії, Україні, зокрема її південно-схід. територій. У Польщі, Фінляндії така політика не була довготривалою і не мала руйнівних наслідків як для України, а також Білорусії. Р. України розпочалась одночасно з обмеженням, а згодом і ліквідацією укр. автономії після Переяславської угоди. Уже в 1689 р. Моск. патріарх заборонив друкувати Києво-Печерській лаврі книжки без патріаршого дозволу; 1693 р. патріарх *Андріан* заборонив привозити укр. книжки до Москви. У 1720 р. заборонено друкувати книжки укр. мовою, а укр. видання церковнослов'янською мовою наказано порівнювати з рос. виданнями, «щоб не було жодної різниці». Р. України посилилась за царювання *Єкатерини II* після скасування гетьманства та Запорозької Січі. Рос. мова стала обов'язковою у школах, єдиною в друкованих книжках і под. На рос. мову викладання перейшла також Києво-Могилянська академія. У другій пол. XVIII ст. рос. мову впроваджено в діловодство укр. консисторій та зобов'язано священиків виголошувати проповіді церковно-слов'янською

з рос. вимовою. У 1769 р. Священний синод відхилив клопотання Києво-Печерської лаври про дозвіл друкувати для укр. населення абетки укр. мовою. Політика **Р.** поступово охоплювала всі ділянки сусп. життя, спершу на Лівобережній Україні, в Києві й на Слобожанщині, а відтак і на Правобережній Україні. Міністр внутрішн. справ *П. Валуєв* видав 18 липня 1863 р. таємний циркуляр, яким забороняв укр. мовою навчання в освітніх закладах усіх рівнів, друкування книг духовного змісту, навчальних та популярних книг для нар. читання; як виняток, дозволялося видавати лише твори художньої літератури після попередньої ретельної цензури. Положення Валуєвського циркуляру доповнив Емський указ рос. імператора *Олександра II* від 18(30) трав. 1876 р., що мав на меті цілковите витіснення укр. мови з культ. сфери й обмеження її побутовим вжитком. Указ забороняв ввозити на територію Рос. імперії з-за кордону книги, написані укр. мовою, видавати нею оригінальні твори і перекладати з іноземних мов, тексти для нот, театральні вистави та публічні читання. Дозволялося видавати укр. іст. літературні пам'ятки та художні твори, але лише за умови їхнього написання згідно зі загальнорос. орфографією й отримання попереднього дозволу на публікацію від Головного управління у справах друку. Місцевій адміністрації наказувалося посилити нагляд, щоб у початкових школах не викладали укр. мовою, а з бібліотек були вилучені книги укр. мовою, які не відповідають зазначеним вимогам. Емський указ формально втратив чинність після революції 1905 р. із підписанням *Миколою II* «Маніфеста громадян. свобод», але обмеження стосовно функціонування та розвитку укр. мови й літератури залишилися. Так, під час Першої світової війни укр. друк в Україні практично повністю заборонено. **Р.** здійснювалась рос. владою й під час окупації Галичини в Першій світовій війні. **Р.** нерос. народів та укр. також, продовжувалась і в СРСР, зокрема після провалу політики українізації, розпочатої декретом Ради народних комісарів УРСР від 27 липня 1923 р. Офіційно радянська влада заперечувала і виступала проти спроб надати рос. куль-

турі й мові панівне становище як за самодержавства. Однак практично продовжувала політику **Р.** за допомогою численного держ. і парт. апарату й мільйонів поселених в Україні росіян, за активного сприяння Рос. православної церкви. Уже в постанові ЦК КП(б)У від 19 квітня 1927 р. за рос. мовою визнавалось «особливе значення», а 1933 р. радянський уряд, згорнувши українізацію, розпочав новий русифікаційний курс. Він охопив усі етнічні укр. території, всі верстви населення включно зі селянством, відсоток якого в соціальній структурі знизився після колективізації та Голодомору. Проте, як і в Рос. імперії, основними центрами **Р.** залишалися великі міста, куди переселяли велику к-сть представників рос. і зрусифікованого населення, що часто займали вигідніше становище, ніж укр. населення. Одним із головних чинників **Р.** залишалися освіта – вища також (1938 вийшла постанова РНК СРСР і ЦК ВКП(б) «Об обязательном изучении русского языка в школах национальных республик и областей») та армія. Рос. мовою велось діловодство парт. і держ. установ; нею ж друкувалася більшість офіційних органів преси, декретів, відозв та ін. Зменшувалась к-сть виданих в УРСР книг укр. мовою, журн. і газети були або двомовними, або друкувалися лише рос. **Р.** торкнулася і науково-видавничої продукції, більшість якої, в т.ч. і автореферати дисертацій, публікували рос. Фальсифікувалася історія України, замовчувалося або перекручувалося багато її сторінок. Важливий інструмент радянської **Р.** – примусове і добровільне переселення українців на суто рос. землі та й ін. республіки та переміщення тамтешнього населення в Україну (т. зв. обмін фахівцями). Позбавлені укр. шкіл, преси, книжкових видань, театру, радіо й телебачення укр. мовою, українці за межами УРСР все більше русифікувалися, приймаючи рос. мову за рідну чи мову міжнац. спілкування. Для посилення **Р.** парт. апарат використовував марксистські ідеологеми про пролетарський інтернаціоналізм, міф про «братні народи», спільне походження трьох слов'янських народів від Київської Русі і под., поширював установку, що лише рос. мова дасть змогу радянським громадя-

нам скористатися з надбань не лише рос., а й усесвітньої культури, літератури, науки й техніки. На сучасному етапі незалежної Укр. держави «потужний і добре налагоджений механізм Р.» (І. Дзюба) продовжує діяти у вигляді «повзучої Р.». Вона спричиняє асиміляційних тиск або ззовні (держ. стратегії Рос. Федерації спрямовані на збереження впливу в Україні саме через гуманітарну політику, інформаційний тиск) або зі середини (певних регіон. еліт та політ. партій, котрі маніпулюють мовними проблемами завдяки отримання електоральних переваг, груп російськомовного населення, радикальних націоналістичних рос. організацій). Ідеологічною зброєю Р. стають старі імперські

міфологеми про «укр. державу як про помилку історії», «русский мир», вищість рос. мови та культури, перекручується та фальсифікується історія України, діяльність її іст. постатей. Вагомими інструментами Р. став інформаційний і особливо Інтернет-простір. Об'єктивно Р. українців сприяє також близькість укр. та рос. мов і культур, підміна на побутовому рівні укр. мови суржиком, відсутність розвиненого почуття патріотизму в багатьох українців через століття бездержавності, загалом низька політ. культура, що дає змогу політикам маніпулювати мовним питанням.

Л. Угрин

С

САМОВИЗНАЧЕННЯ ПОЛІТИЧНЕ

– право кожного народу і нації вільно вибирати шляхи та форми розвитку. Зміст принципу народів уперше розкритий у Декларації про принципи міжнар. права 1970 р. Його основна спрямованість: «Всі народи мають право вільно визначати без втручання ззовні свій політ. статус і здійснювати свій екон., соц. і культ. розвиток, і кожна держава зобов'язана шанувати це право відповідно до Статуту ООН». Окрім того, держави зобов'язані сприяти здійсненню принципу з метою сприяння дружнім відносинам між державами і ліквідації колоніалізму. Самовизначення означає право народів вибирати шлях розвитку, що найбільше відповідає їхнім іст., геогр., культурним, релігійним та ін. традиціям і уявленням. У згадуваній Декларації зазначається: «Створення суверенної та незалежної держави, вільне приєднання до незалежної держави або об'єднання з нею, або встановлення будь-якого ін. політ. статусу, вільно визначеного народом, є формами здійснення цим народом права на самовизначення». Право самовизначення національного не зникає, коли нація утворила самостійну державу або ввійшла до складу федерації держав. Суб'єктом права на самовизначення є не лише залежні, а й суверенні нації та народи. Втілення принципу самовизначення народів у Статуті ООН засвідчує, що всі народи рівноправні; кожен з них має право розпоряджатися своєю долею. Кожна держава зобов'язана утримуватися від усяких насильницьких дій, що позбавляють народи їхнього права на самовизначення. Воно не повинно здійснюватися зі сепаратистських позицій на шкоду територ. цілісності й політ. єдності суверенних держав. Народи, які самовизначилися, вільно вибирають не лише свій внутрішньополіт. статус, а й власну зовнішньополіт. орієнта-

цію. Повага свободи політ. вибору стає фундаментом співробітництва, а не суперництва і протиборства. Із цим, зокрема, пов'язане право держав, що звільнилися, на проведення політики неприєднання, на участь у розв'язанні й загальносвітових, і регіон. проблем. Міжнар. пакти про права людини 1966 р. підтвердили зв'язок самовизначення з правами людини, закріпивши у перших ст. положення про те, що «усі народи мають право на самовизначення» (ст. 1 Пакту про громадян. та політ. права 1966). Стосовно етнічних, реліг. і мовних меншин, то особам, котрі до них належать, не може бути відмовлено у праві разом з ін. членами тієї ж групи користуватися своєю культурою, мовою, а також сповідувати власну релігію (відповідно до ст. 27 Пакту про громадян. та політ. права 1966). Ці положення набули розвитку в Декларації Генеральної Асамблеї ООН про права осіб, що належать до нац. або етнічних, релігійних і мовних меншин, 1992 р. Держави зобов'язані охороняти «на їхніх відповідних територіях існування і самотність» таких меншин, заохочувати створення умов для розвитку цієї самотності.

Л. Угрин

САМОВРЯДУВАННЯ – 1) принцип самоорганізації громадян за місцем проживання, роботи, навчання або за ін. ознаками, який забезпечує автономне функціонування організованої соц. спільноти, її самостійність в управлінні власними справами; управління справами територ. громади, котрі здійснюють самостійно її члени через виборні ін-ти або (і) безпосередньо (виявляється у місцевому самоврядуванні). Термін «С.» уперше використаний у період Великої франц. революції для наголошення на самостійності громади щодо держави. Термін «місцеве С.» застосовував *Р. Гнейст* у ХІХ ст. для визначення управління, за яким територ. громади отримали право самостійно вирішувати місцеві справи без втручання центр. держ. адміністрації. С. формується у відповідь на потребу поєднання інтересів спільноти (системи) та корпоративних інтересів окремих груп (елементів) і врахування їх відмінностей у процесі прийняття рішень. Місцеве С. розвивається також як поєднан-

ня, гармонізація централізованої структури управління в державі, що має гарантувати реалізацію загальнонац. інтересів, цілей і соціально-екоп., культурних, демографічних особливостей та ін. характеристик регіонів, спільнот, котрі можуть бути найкраще враховані на місцевому рівні й реалізовані за безпосередньою участю громадян або їхніх виборних ін-тів. Останнім центральні ін-ти влади передають певні повноваження у розв'язанні конкретних питань і проблем. У цьому виявляється сутність самоврядування (та місцевого самоврядування) як децентралізації влади і прийняття рішень, залучення населення до розв'язання власних (місцевих) проблем, розширення участі, що є важливими умовами ефективності сусп. управління загалом і розвитку демократії. Форми безпосередньої участі громадян у розв'язанні питань місцевого значення – місцевий референдум, місцеві ініціативи, громадські слухання, загальні збори громадян за місцем проживання та ін. Вагомий принцип місцевого С. – автономія (правова, організаційна та фінансова) ін-тів місцевого самоврядування. Вона визначається обсягом їхніх самоврядних функцій (розвиток громади, будівництво доріг, житла, послуг, соц. допомога та ін.) і функцій делегованих державою (забезпечення правопорядку, цивільна оборона, проведення загальнодерж. виборів і под.), загалом розширенням самостійних повноважень ін-тів місцевого С. Існує також перерозподіл функцій та делегування повноважень усередині системи ін-тів С. «згори вниз», і «знизу догори», коли на вищій рівні управління передаються функції, які не можуть бути ефективно реалізовані низовими структурами. Залежно від міри децентралізації системи місцевого С. формуються централізована (уряд збирає і зберігає основні податки, підтримує місцеві ін-ти дотаціями та субсидіями), децентралізована (ін-ти місцевого самоврядування зберігають значну частку основних податків, формують з них власні фонди витрат, ін. частину передають уряду для здійснення загальнонац. програм), змішана системи – фінансування місцевого С. Головні принципи місцевого С. затверджені у «Всесвітній декларації місцевого

С.» та «Європейської хартії про місцеве С.» (1985), ратифікованій Україною (1997). Закон України «Про місцеве самоврядування в Україні», ухвалений Верховною Радою 12 червня 1997 р., затвердив основні принципи місцевого самоврядування в Україні: народовладдя; законність; гласність; колегіальність; поєднання місцевих і держ. інтересів; виборність; правова, організаційна та матеріально-фінансова самостійність у межах повноважень, визначених законодавством; підзвітність і відповідальність перед територ. громадами їх ін-тів, посадових осіб; держ. підтримка і гарантія місцевого самоврядування, судовий захист прав місцевого самоврядування.

Л. Угрин

СВОБОДА СОЮЗІВ (або право на об'єднання) – одне з головних прав людини і політ. прав громадян, зафіксоване в Загальній декларації прав людини (ст. 20), що гарантує можливість створення будь-якого союзу в межах закону. На практиці передбачає свободу діяльності громадських об'єднань, асоціацій, їхня рівність перед законом. Визначає можливість участі громадян в управлінні держ. та громадськими справами. Право на об'єднання гарантоване для демократ. держав, але може бути обмеженим у випадку введення військового або надзвичайного стану.

Л. Угрин

СВЯЩЕННИЙ СОЮЗ (франц. *La Sainte Alliance*) – міжнар. організація, що виникла внаслідок угоди, підписаної 26 вересня 1815 р. у Парижі – австр., прусс. та рос. імператорами. До них приєдналися 19 листопада 1815 р. франц. король, а пізніше – всі европ. держави разом зі Швейцарією та нім. вільними містами (за винятком Святійшого престолу і турецького султана). Велика Британія з конституційних причин брала участь у С.С. неформально, через прем'єр-міністра, активно підтримував в перші роки його політику. Ініціатор утворення С.с. – рос. імператор Олександр I, який і склав текст документа, за формою мало подібного до міжнар. договору, неконкретного за змістом, з релігійно-містичною фразеологією. С.с. вважали

засобом міжнар. політики і збереження міжнар. порядку, встановленого після Віденського конгресу, боротьби з революційними та національно-визвольними рухами, тобто гарантом внутрішн. стабільності європ. монархій. Усі повстання, революції, спрямовані проти влади монарха, вважались загрозою для міжнар. миру, що необхідно було усунути. Ідеологічним обґрунтуванням мети та діяльності С.с. став принцип легітимізму, в основу якого покладено твердження про божественне походження монархічної влади. За цим принципом монархи надіялись правом боротьби проти таємних товариств, котрі зазіхали на «мораль», «релігію» та «справедливість». Саме це пояснювало успіх С.с. у європейських монархів. Засобами реалізації спільної міжнар. політики рівноваги були постійна Рада імператорів і скликання конгресів. Відбулося 4 конгреси: Ахенський (1818), Тропауський (1820), Лайбахський (1821) і Веронський (1822). Саме в Тропау 19 січ. 1820 р. Велика Британія, Пруссія та Росія підписали протокол, що проголошував право на збройне втручання у внутрішн. справи ін. країн з метою боротьби проти революційних рухів. Згідно з рішеннями С.с. Австрія здійснила інтервенцію і придушила нац. рухи в Неаполі (1820–1821), П'ємонті (1821); Франція – Ісп. революцію (1820–1823). Суперечності між цілями С.с. та нац. інтересами його учасників, що виявилось у різному ставленні до національно-визвольної боротьби в Греції (1821–1829), Польщі (1830–1831) та ісп. колоніях у Лат. Америці, а також розвиток революційного руху в Росії (повстання декабристів, повстання в Польщі), революції у Франції та Бельгії (1830) призвели до розпаду С.с. на поч. 30-х рр.

Л.Угрин

СЕГРЕГАЦІЯ (лат. *segregatio* – відокремлення) – відокремлення або ізоляція расової, етнічної, релігійної, професійної чи ін. сусп. груп на обмеженій, примусово відведеній території. С. може супроводжуватися також відокремленим навчанням, користуванням сусп. благами тощо. Розрізняють сегрегацію фактичну та юрид. (узаконену). В обох випадках сегрегованими є групи, які: станови-

ли меншість і зазнавали (чи зазнають) дискримінації (політ., екон. та ін.) панівної більшості; перебувають у гіршому становищі; з котрими поводяться не так, як з ін. членами сусп-ва через характерні для них культ., фізичні чи етнічні особливості. У такому сенсі С. – вияв расової, етнічної чи релігійної та ін. нерівності, дискримінації, спроба вигнання групи меншості за певними ознаками зі сусп-ва через переміщення й ізоляцію. Приклади С.: апартеїд (що був узаконений) у ПАР стосовно представників чорношкірого населення; єврейські гетто у середньовічних містах і нацистській Німеччині; резервації індіанців у США, Канаді та ін. Навіть тоді, коли С. неузаконена, територ. відокремленість може формуватися на неформальній основі й підтримуватися офіційною владою, оскільки внаслідок дискримінації відбувається консолідація групи, яка є меншістю, зростає їхня довіра один до одного та недовіра до більшості. У повсякденному житті члени цієї групи намагаються спілкуватися більше між собою, допомагати один одному. Це особливо стосується іммігрантів, котрі прагнуть у чужому середовищі зберегти самобутність (напр., китайські квартали). У такому сенсі С. – спосіб розв'язання конфлікту між усталеною субкультурою меншості й домінуючою культурою. Загалом виправданням С. слугують расистські й етноцентристські погляди, згідно з якими ін. раси чи нації – нижчі в біологічному та культурному сенсі, а також стереотипи і забобони. Термін «С.» має зазвичай негативний відтінок, хоча явище С. характерне для сучасних урбанізованих мультикультурних сусп-в і часто формується органічно в умовах наявності стійких субкультур.

Л. Угрин

СЕМАНТИКА ПОЛІТИЧНОГО ДИСКУРСУ – смислове, конотаційне наповнення публічного вираження політ. практики, що відображається у розрізненні первинного й інтерпретаційного тексту, а також у співвідношенні означника до означуваного в політ. дискурсі. Дослідженням С. п. д. займається політ. лінгвістика, семіотика, соціальна філософія, логіка. С. п. д. у кожному елементі політ. дискурсу вирізняє означник, означува-

не та знак й аналізує, як вони співвідносяться одне з одним. Означник – це форми, у котрі подається певне поняття, означуване – те, що ми розуміємо під ним, а знак – результат асоціації першого з другим. Знак натомість викликає інтерпретант у свідомості адресата. Семантика (наука про значення) виникла та розвивалася в межах філософії, логіки, а згодом – і лінгвістики. Представник амер. прагматизму вчений У. Куайн розрізняв слабку (теорія змісту) та сильну (теорія референції) семантику. Перша оперувала поняттями «значення», «синонімія», «інтенціонал», друга – «найменування», «істинність», «екстенціонал» і под. З такого погляду сильною семантикою є семантика логічна, а слабкою – лінгвістична. Для логіків основне завдання – співвіднести висловлене з критерієм істинності та дійти висновків про їхню хибність чи достовірність. Для лінгвістів головне – зіставити певний вираз, слово, текст із відповідною метамовою, встановивши його семантичне уявлення. Політ. дійсності властива семантична конкуренція. Вона виявляється у двох аспектах: конкуренція за дескриптивне значення (інтерпретацію); конкуренція за деонтичне значення (оцінювання). Р. Барт, досліджуючи факт набуття одним словом різного значення залежно від умов, у яких воно сказане, зараховує його до сфери міфу. Міф – це «вкрадене слово», і він присутній всюди, де не відбувається мовлення стосовно безпосереднього процесу виробництва самим виробником. Так, у політ. перегонах відбувається б-ба за значення слова чи цінностей. У політ. дискурсі йдеться також про семантику, що розглядають у двох ін. площинах – лексичній і прагматичній. Лексична семантика простежує відмінність значень слова у процесі політ. боротьби, іст. змін стосовно загального словника. Завдання прагматичної семантики полягає у врахуванні частоти застосування певного слова, вистежуванні того, хто його використовує, в якому контексті та хто постає адресатом, котрі цінності воно передає, а котрі змінює. Методологією дослідження політ. дискурсу в рамках лексичної семантики є методологія політ. лінгвістики, а в межах прагматичної семантики – дискурс-аналізу. В дослідженні

політ. режиму семантику політ. дискурсу можна студіювати у формальній та моральній площинах. Формальну площину С. п. д. визначають особливостями мови спілкування політ. режиму – демократ. чи недемократ., – його усталеними звичаями та механізмами комунікації (мова політики, стиль викладу, рівні риторики, на яких здійснюється комунікація в сусп-ві, статус мови, цензура). Моральна ж площина є психологічною опорою режиму, що забезпечує йому необхідний рівень легітимності, враховуючи якість політ. культури, цінності тих, хто не при владі.

С. Кривенко

СЕНГОР ЛЕОПОЛЬД СЕДАР (франц. *Léopold Sédar Senghor*; 09.10.1906, Жоаль, Сенегал – 20.12.2001, Нормандія, Франція) – вчений, поет, політ. діяч. Депутат Нац. зборів Франції в 1946–1959. У 1948 р. заснував Демократ. блок Сенегалу, перетворений 1959 р. на Прогресивний союз Сенегалу. Перший президент Республіки Сенегал (1960–1980), член Франц. академії (1983). С.Л. – автор лінгвістичних і політ. досліджень. Разом із Е. Сезером розробив концепцію «негритюду» (негритянський дух), що стала у Франц. і Зах. Африці каталізатором визвольного руху. Негритюд – апологія расової й іст. спільності чорношкірого населення Африки, континентальної Америки й Антильських о-вів. Ідея негритюду і афр. моделі соціалізму виникла у С.Л. під впливом антиіндустріалістських віянь 30-х р., праць католицьких мислителів Е. Муньє, П. Тейяра де Шардена, раннього К. Маркса, К. Маккея, Л. Хьюза, а також поетів Е. Сезара і Л. Дамаза. С.Л. розвиває ідеї на сторінках журн. «Негритянська освіта». Теорія негритюду ґрунтувалася на винятковості психічного складу «афр. особистості», неповторності афр. цивілізації та культури, самостійності духовного, культ. і політ. розвитку афр. народів. Ця особлива психічна природа африканця полягала в його гуманізмі, гармонії з природою, емоційності, на противагу раціоналізму та прагматизму європейців. Спрямований проти європоцентризму, політики примусової культ. асиміляції як компоненту політ. і соціального гноблення, негритюд проголошував метою етнокульт.

турне (згодом – державно-політ.) самоствердження колонізованих негроїдних народів. Щоб здійснити цю мету, пропонувалося дотримуватися гасел; «культура – передусім»; «асимілювати, не будучи асимільованими». Учений наголошував, що гордість за свою расу – перша умова негритюду. Водночас дослідник акцентує: основне поняття в негритюді – культура, культ. ідентифікація, а розвиток власної культури – це важлива умова політ. і екон. відродження. Згодом у негритюді простежуємо мотиви расової винятковості. У 1940–1950 рр. С.Л. здійснив філос. концептуалізацію негритюду, що була спричинена переважно протидією трактуванню негритюду як «антирасист. расизму». В цей час відбувалася трансформація негритюду з культ. і літературного руху в ідеологічну доктрину, що стала світоглядною основою національно-визвольного руху. С.Л. видозмінює свою теорію, в основу тепер покладено не расові, а культ. відмінності; підсилена теза про взаємодоповнення афр. і європ. традицій. У праці «Свобода 5» (1992) він розглядав діалог культур як боротьбу, що необхідно вести в ХХІ ст. С.Л. також тісно пов'язував теорію негритюду з ідеями соціалізму. Він вважав: його держава повинна вибрати середній шлях, рухатися до демократ. соціалізму. В книзі «Афр. країни і шлях до соціалізму» (1961) наголошував, що соціалізм в Африці повинен засновуватися на використанні досягнень сучасної науки і техніки.

О. Сорокопуд

СЕПАРАТИЗМ (лат. *separatus* – окремий) – політика та практика відокремлення, відділення частини території держави з метою створення нової самостійної держави або отримання статусу широкої автономії. С. призводить до порушення суверенітету, єдності й територ. цілісності держави, нівелює принцип непорушності кордонів, зазвичай спричиняє до міждерж. і міжнац. конфліктів. Проблеми С. існують і в розвинутих країнах (Канада, Іспанія), і в країнах, що розвиваються (Індія, Пакистан, Ірак, афр. держави). Виникнення сепаратистського руху можливе за наявності двох умов – дискримінації етнічної спільноти з боку держ. влади та формування активної політ. еліти, здатної очо-

лити рух С. Види С: релігійний (рух реліг. меншини за відокремлення) та етнічний (рух етнічної меншини за відокремлення). За цільовим критерієм С. поділяють на три види: 1) С., метою якого є відокремлення з утворенням нової незалежної держави (курди в Туреччині, уйгурський сепаратизм у Китаї); 2) С. з метою відокремлення та приєднання до ін. держави (рух за приєднання автономного регіону Китаю Внутрішньої Монголії до Монголії); 3) сепаратистські рухи, котрі мають на меті отримання ширшої автономії за збереження регіону в складі держави (боротьба за розширення автономії Корсики у Франції). У менш розвинутих країнах сепаратистські акції виникають на екон. підґрунті у формі мас. повстань та придушуються силовим шляхом; у країнах розвинутої демократії сепаратистські настрої менш екстремістські, орієнтовані переважно на отримання ширшої автономії; часто рухи представлені партією, що захищає такі вимоги. Вірізняють низку мотивів для відокремлення, у т.ч. емоційне невдоволення, захист від етнічної чистки та геноциду, пониження мови, культури чи релігії, пропаганда політ. конфліктів і ненависті, екон. та політ. домінування однієї групи, боротьба проти екон. експлуатації або уникнення екон. перерозподілу, геополіт. вакуум влади після розпаду великих держав або імперій, перманентна фрагментація, нездатність держави підтримувати інтереси громадян і под. Серед них виокремлюють 3 головних мотиви: вимога політ. та екон. вигод; вимога незалежності; боротьба корінних народів за права та землю. Урядові заходи у випадку сепаратистських настроїв: приєднання до сепаратистських вимог, покращення умов життя незадоволених меншин (релігійних, мовних, територ., екон. чи політ.), прийняття «асиметричного федералізму» (через парламентське голосування, референдум і под.), силове придушення сепаратистських рухів. Найяскравіше засвідчує ескалацію сепаратистських настроїв у світі зростання к-сті суверенних і визнаних світовою спільнотою держав, які є членами ООН. У 1945 р. їх налічувалося 51, а до 2013 р. чисельність зростала до 194. Загалом В. Заєць виокремлював

54 вогнища сепаратизму в світі. Отже, С. можна вважати однією з планетарних мегатенденцій сучасності.

С.Орлов

СЕПАРАТИСТ (лат. *separatus* – відокремлення) – 1) прихильник сепаратизму – політики і практики окремих груп населення, регіон. спільнот, спрямованих на територ. відокремлення частини держави для створення нового держ. утворення, або приєднання до ін. держави – іст. батьківщини, або підвищення її політично-правового статусу в межах держави (надання автономії), обумовлених етнічними, політ., соціально-екон., культурними чи ін. проблемами. С. переконаний, що власна суверенна держава – нац. держава – краще забезпечить екон., соц. і культ. розвиток спільноти, яка прагне відокремитись; 2) член або симпатик сепаратистських чи ірредентистських рухів, особа, орієнтована на боротьбу за права націй на політ. самовизначення, підтримує право на сецесію – вільний вихід з держ. утворення без узгодження; 3) людина з сепаратистськими настроями, котрі зазвичай формуються різними формами дискримінації – мовної, релігійно-конфесійної, соціально-політ.

Л. Угрин

СЕРЕДНІЙ КЛАС – клас, який з часу античності позначали сукупність сусп. груп, котрі перебували на проміжному місці між класами сусп.-ва. Тріада, зафіксована в античних державах, поділяла сусп.-ва на верхи, низи й середню частину зберігається і не втрачає функціональної суті дотепер. Середні прошарки населення на Заході зобов'язані зміцненню індустріальному сусп.-ву, де мас. виробництво створило мас. споживання, забезпечуючи підвищення рівня та якості життя широких верств населення. Серед зарубіжних авторів, що розробляють подібні уявлення й погляди на проблему С.к., називаються й аналізуються дослідження К. Маркса, М. Вебера, Л. Уорнера, К. Девіса, В. Мура, Т. Парсонса, Р. Мертона, Дж. Голдторпа, Д. Локвуда, Ч. Міллса, Р. Дарендорфа, П. Бурдьє, Е. Гідденса, Е. Райта, Ф. Паркіна, Е. Ріхерта, Ж. Мока, Г. Грейсона, А. Мюллера, Е. Бернштейна, К. Шміда та ін. У наш час

фактичний зміст С.к. як складного соц. утворення зазнав суттєвих змін. У нинішніх сусп.-вах зах. типу до складу С.к. разом зі «старими» традиційними верствами входять «нові верстви». «Старі» охоплюють дрібних і середніх приватних власників, більшість селянства і фермерства, ремісників, торговців; «нові» в С.к. складаються з представників мас. інтелігенції, зокрема інженерно-технічної, осіб вільних професій, висококваліфікованих робітників і под. «Новий» С.к. виник завдяки інформаційній революції в середині й кін. ХХ ст. Таке розуміння його змісту простежуємо в працях Т. Веблена, Д. Белла, Дж. Гелбрейта, Т. Парсонса, Р. Дарендорфа, Х. Доманьського, П. Дракера та ін. Важливим досягненням розуміння С.к. в зах. сусп.-ві став розвиток концепції «класу послуг» (К. Реннер, Р. Дарендорф, Дж. Голдторп). Цей термін використовують для означення розрізнення між найвпливовішими представниками С.к. і менш впливовими робітниками нефізичної праці. У зв'язку з цим акцентується на значній ролі інтелігенції як складової С.к. (С. Лінсет, Р. Арон, Дж. Гелбрейт, Д. Белл, З. Бжезинський, М. Саваж), що конкретизується у визначенні «робітника у піджаку» Д. Локвуда. На пострадянському просторі серед дослідників існує два основних підходи до проблематики С.к. Представники першого, застосовуючи різні способи аргументації, стверджують: такого класу в сусп.-ві перехідного періоду немає (О. Автономов, М. Тарусін, О. Галкін, Р. Симонян, Г. Дилигенський, В. Радаєв, О. Согомонов, О. Михайлюк). Прихильники другого визнають його існування, але зазначають початковий етап його становлення або незавершеність формування. Маючи на увазі аморфну й нестійку спільність, замість поняття «С.к.» застосовують поняття «середня верства» – це ті самі різномірні групи, котрі заповнюють соц. простір у межах між елітою, «багатими», з одного боку, і бідними, нижчим класом, «соціальним дном» – з ін. (В. Беленький, А. Здравомислов, Т. Заславська, О. Шкаратан). Процес становлення С.к. відбувається разом із виникненням і розвитком товарного виробництва, тому можна констатувати його існування вже з періоду античності. З розви-

тком міст, легітимацією торгівлі й появою буржуазії в епоху Нового часу з'являються численні верстви **С.к.** За капіталізму він посідає проміжне місце між двома основними класами – капіталістами й найманими робітниками, стримуючи всюдозволеність «верхів» і конфліктогенний потенціал «низів». Становлення сучасного **С.к.** на Заході пов'язане з появою «держави загального добробуту», джерела якої сягають середини XIX ст. Її розвиток триває до часу після Першої світової війни, а розквіт припадає на роки «славного 30-річчя» (1945–1975) після Другої світової війни. Соц. політика «держави загального добробуту», виражена в трьох її моделях (ліберальній, соціал-демократ. і консервативно-корпоративній), вплинула на формування численного **С.к.** у зах. сусп-ві. Ослаблення «держави загального добробуту», неоліберальні реформи 80-х рр. XX ст. спричинили якісні зміни капіталізму і, отже, зміни **С.к.**, а саме – «розмивання» основ **С.к.** у постіндустріальному сусп-ві. Позитивна роль **С.к.** у сусп. розвитку виявляється через властиві йому домінуючі функції: соц. медіатора; податкового донора; інвестора економіки; соц. стабілізатора; соц. й культ. інтегратора; соціального контролю; зразка позитивної соціальної поведінки; джерела відтворення кваліфікованої робочої сили; носія базових компонентів нац. культури та ін. Загалом головна функція **С.к.** – забезпечення екон., соціальної та політ. стабільності в державі.

О. Александрова

СЕРЕДНЬОВІЧНА ПОЛІТИЧНА ДУМКА – думка, що припадає на V-XIV ст. і впродовж цього значного періоду політ. ідеї активно розвивалися і змінювалися. Глибоко позначилося на розвитку політ. учень християнство та Римо-католицька церква. Церква абсолютно панувала у сфері духовного життя народу впродовж майже усього Середньовіччя. Визначальною в цей період була боротьба між церковною та світською владою за панівне становище. Центр. поставало питання: яка влада повинна мати пріоритет? За пріоритет церковної влади виступали *Тома Аквінський, Августин Аврелій*, а за пріоритет світської – *Данте, Марсилій Падуанський, Вільям Оккам*. Обґрунтовуючи

політ. претензії церкви, її ідеологи стверджували: могутність правителів походить від церкви, а вона одержала авторитет безпосередньо від *Христа*. Звідси випливає абсолютна обов'язковість християнських правителів коритися главі християнської церкви. Хоч політ. знання Середньовічної Європи формувалося та розвивалося за величезним впливом християнства, Католицької церкви, але водночас продовжило шерег суттєвих ідей античної політ. думки: уявлення про державу як про організм, теза про правильні й неправильні форми держави та їх колообіг, положення про високу значущість закону для впорядкування нормального держ. життя та ін. У методі середньовічного політ. мислення була велика питома вага реліг. догматизму, але яскраво виражалася і тенденція забезпечити строгість міркувань, послідовність, несуперечливість, чіткість висновків.

Монополія християнської церкви на ідеологію, політику, право, яка встановилася після визнання християнства офіційною релігією, не могла не критикуватися. Жорсткий контроль офіційної церкви за духовним життям сусп-ва, перетворення її на великого власника, освячення своїм авторитетом найважчих форм експлуатації – все це призвело до протесту, що у тогочасних умовах втілювався у релігійну оболонку – ересей. Гносеологічні корені ересей виходили з античного раціоналізму, природного прагнення людини за допомогою розуму пояснити основні догми християнської віри, а соціально-політ. базу ересей становило незадоволення широких нар. мас, котрі страждали від експлуатації та насильства. Усі ересі вбачали ідеал у ранньому християнстві, лише поміркованіші з них обмежувалися метою перебудови релігійно-церковного життя, а радикальніші – всіх сфер життя сусп-ва. Ересі виникають у центрах інтелектуального життя того часу, що збігалися з центрами ремесел і торгівлі; отже – і суспільно-політ. життя. Творчість незначної частини середньовічних мислителів засвідчує про рішучий розрив із теологічною традицією у поглядах на державно-правові явища. До таких мислителів належить *Марсилій Падуанський*. Він у праці «Захисник

миру» висунув сміливу ідею народовладдя, виступив проти підпорядкування політики засадам релігії та моралі. Вважав, що держава не обов'язково мусить бути імперією. Закон, як і держава, є вищими за монарха й уряд. Мислитель виступав за залучення мирян у систему управління церквою, відмову церкви від своєї власності.

Н. Хома

СІОНІЗМ (іврит. ציוניזם – Цийон (Сіон), пагорб у Єрусалимі, що в єврейській традиції символізує Єрусалим як духовний центр іудаїзму, та Країну Ізраїлю) – політ. рух та ідеологія єврейського націоналізму, спрямована на відновлення єврейської держави та заохочення імміграції євреїв до Палестини. Центральне місце у С. посідає концепція, згідно з котрою Країна Ізраїлю є іст. та реальною батьківщиною єврейського народу, а його життя в ін. країнах – життя у вигнанні. Повернення до Сіону – ідея, зароджена у часи мас. насильницького переселення єврейського населення Ізраїльського й Іудейського царств у внутрішні обл. Ассирійської імперії та Вавилонії (VIII–VII ст. до н.е.). Продовжувала існувати у середовищі єврейської діаспори після втрати державності у часи Рим. імперії, надихала багатьох репатріантів у середньовічну добу та Новий час: періодично впродовж історії окремі євреї, групи або члени месіанських рухів поверталися або прагнули повернутися у Святу землю. Найбільших масштабів такий процес набув з другої пол. XIX ст., коли мас. хвилі імміграції євреїв були спричинені зростаючим націоналізмом і антисемітизмом у Європі. Погроми та переслідування актуалізували в єврейському середовищі питання про політ. суверенітет. Історія політ. С. починається з Першого сіоністського конгресу, проведеного 1897 р. у Базелі, де проголошено мету руху – створення єврейської держави у Палестині. Після Другої світової війни сіоністи домоглися перегляду політ. кордонів на Бл. Сході. У 1947 р. ООН прийняла резолюцію, що передбачала заснування у Палестині двох держав – єврейської й араб., а також поділ Єрусалиму на зах. і схід. зони. У травні 1948 р. на мапі світу з'явився Ізраїль. За цією подією одразу розпочалася арабо-ізраїльська

війна, результатом якої стало вигнання з Палестини бл. 900 тис. арабів. У наш час С. відіграє важливу роль у внутрішн. та зовнішн. політиці Ізраїлю. Так, основний принцип С., котрий проголошує право всіх євреїв на еміграцію й ізраїльське громадянство, закріплено на законодавчому рівні. Попри те, що С. містить низку течій – від соціаліст. і ліберальних до шовіністичних, різні погляди про розв'язання «араб.» питання, спільною ознакою С. є орієнтація на світову підтримку Ізраїлю. У сьогоdnішньому світі налічується бл. 100 загальноєврейських організацій. Серед них – Світова сіоністська організація (WZO), головна мета якої полягає у заохоченні еміграції в Ізраїль, а також допомозі з облаштування нових громадян; Світовий єврейський конгрес (WJC) – координаційна структура діяльності єврейських організацій у різних країнах, що має на меті захист прав євреїв та допомогу єврейським організаціям у різних державах, без втручання у внутрішн. справи цих держав.

О. Кукарцев

СКАРГА ПЕТРО (польс. *Piotr Skarga*, або *Piotr Powęski*, 02.02.1536, Груець у Мазовші, Польща – 1612, Краків, Річ Посполита) – католицький теолог, релігійний полеміст, письменник, церковний і політ. діяч Речі Посполитої, перший ректор Віленського ун-ту. У 1552–1555 рр. навчався на філос. ф-ті Краківського ун-ту, 1564 р. вступив до ордену іезуїтів. У 1564–1568 рр. жив у Львові. З 1564 р. – каноник, згодом канцлер Львів. капітули. З 1573 р. жив у Вільносі. У 1574–1579 рр. очолив Віленську іезуїтську колегію. У 1579–1584 рр. був першим ректором Віленської академії й ун-ту (*Almae Academia et Universitas Vilnensis Societatis Jesu*). З 1588 р. П.С. – придворний проповідник короля Сигізмунда III Ваза, прихильник обмеження влади Сейму і розширення владних повноважень короля. П.С. – один із визначальних діячів під час підписання умов об'єднання Схід. та Зах. укр. церков, яке мало місце у Бресті в жовт. 1596 р. Саме йому доручено місію звернутися до антисиноду, що був скликаний прихильниками православ'я до Бреста на цей самий час. Основні праці: «Про єдність Церкви Божої під одним пастирем» («*O jedności Kościoła*

Bożego pod jednym pasterzem»; 1577), «Про урядження та єдність Божої Церкви під одним пастирем» («*O rządzie i jedności Kościoła Bożego pod jednym pasterzem»*; 1590), «Синод Берестейський та його оборона» («*Synod Brzeski i jego obrona»*; 1597), «На плач і лямент Теофіла Ортолога русинам пересторога» («*Na treny i lament Teofila Ortologa do Rusi greckiego nabożeństwa przestroga»*; 1610). **П.С.** – головний теоретик полемічної літератури. Він різко критикував ренесансну модель життя і панівну в Речі Посполитій толерантність, засуджував шляхту, яка вводила у своїх володіннях протестантизм. Учений підтримував ідею церковної унії Римсько-католицької та Православної церкви. Його праця на підтримання унії «Опис та оборона собору руського та Берейстейського» гостро розкритикована у праці Х. Філалета «Апокрисис, альбо відповідь на книжки про Берестейський собор». **П.С.** – прихильник сильної централізованої держави на чолі з королем з абсолютною владою, противник багаточисельних привілеїв шляхти. Різко критикував анархізм останньої та розпущеність, егоїзм, угнітання християн. **П.С.** критикував православну церкву за шлюби духовенства, застосування в літургії слов'янської мови, втручання світської влади у церковні справи, відступництво схід. церкви від апостольського Риму через пихатість константинопольських патріархів і тиранію візантійських імператорів. Це, на думку **П.С.**, мало величезний негативний вплив і на рівень християнської науки, і на моральні підвалини духовенства. Єдиним порятунком **П.С.** вважав унію церков, що передбачала виконання трьох умов: визнання влади Папи Рим. Православними; єдність віри; послух перед Папою. **П. С.** виступав на захист централізму в церковному житті, за обмеження доступу до розгляду питань віри світських осіб і нижчого духовенства. У певному сенсі проповідував екуменізм, закликаючи до об'єднання християнських церков, подолання релігійної ворожнечі та ін., хоч і надавав пріоритет Католицькій церкві. Наклад книги **П.С.** «Про єдність костьолу Божого» був майже цілком скуплений та знищений заможною частиною православного населення.

С.Орлов

СКЕПТИКИ («скепсис» – з грецької «сумнів») – представники філос. напрямку епохи еллінізму, що вважали абсолютний сумнів головним принципом мислення, наголошували на потребі утримуватись від будь-яких суджень. Засновником скептицизму є Піррон (близько 365–275 рр. до н.е.). Одним з найвідоміших скептиків та систематизаторів вчення є *Секст Емпірик* (200–250 рр.), який будучи філософом і лікарем залишив низку праць із систематичним викладом філософії С. («Три книги Пірронових положень»). Загалом можна виділити три етапи давньогрецького скептицизму: ранні С. (Піррон, Тімон (320–230 рр. до н.е.); скептицизм розвивався у Платонівській Академії (Аркесилай (315–241 рр. до н.е.); Карнеад (212–129 рр. до н.е.); пізній скептицизм (*Енезидем* (1 ст. до н.е.), *Агриппа* (1 ст. н.е.), *Секст Емпірик*). *Секст Емпірик* за критерієм можливості віднайдення істини поділяє філос. школи на догматичну (стверджувала, що істина може бути віднайдена – кіренейки, епікурейці, стоїки), академічну (істину встановити не реально – послідовники *Клітомаха*, *Карнеада*) і скептичну (шукає істину). Отже, С. стверджували, що людина не може пізнати природу в її істинній сутності. Суть філософії С. міститься у трьох запитаннях сформульованих *Тімоном*: 1) яка природа речей? 2) як ми повинні до неї ставитись? 3) яку ми отримуємо користь з такого ставлення? Відповіді на ці питання були сформульовані наступним чином: 1) непізнаваність – світ речей недоступний пізнанню; 2) утримання (афазія – не слід нічого вимовляти про природу речей, тобто треба мовчати); 3) незворушність (апатія – свобода від будь-яких хвилювань і пристрастей). С. запропонували низку «троп», так званих категорій сумніву, якими повинні керуватись люди при формулюванні будь-яких суджень. Згодом «тропи» були зведені до двох основних: 1) ніщо не може бути сприйняте само із себе; 2) ніщо не може бути сприйняте з іншого. Застосовуючи «тропи» до дослідження природи речей С. стверджують, що з приводу будь-якого запитання можна сформулювати дві альтернативні, взаємовиключні відповіді, і довести, що вони вірні з точки зору істини

і достовірності (принцип ізостенії як рівноцінності двох протилежних суджень). Тому люди повинні визнати цю принципову непізнаваність світу і утриматись від суджень (стан адоксії). *Секст Емпірик* наголошує: «Утримання від суджень є такий стан розуму, коли ми нічого не стверджуємо, але і не заперечуємо». В такій ситуації людина знає, що не потрібно нічого вибирати, не слід схилитися до жодної позиції. Результатом утримання від суджень є стан душевного спокою і незворушності, стан атараксії. Утримання від суджень забезпечувало С. фактично свободу дій. Отже, ціллю життя людей є досягнення спокою і незворушності духу, незалежність індивіда. С. критикують намагання філософів Античності знайти універсальні, незалежні від суб'єкта пізнання поняття. С. вважають такі поняття фікцією, насправді всі народи мають відмінні моральні норми. Як висновок, С. наголошують, що будь-яке знання, як і знання про мораль по суті є неможливим. Тому особливо С. рекомендують утримуватись від етичних суджень (суджень про те, що є благом для кожної людини). Причиною страждань є наші індивідуальні уявлення про добро та зло. Полегшити страждання допомагає скептична позиція – немає нічого ні хорошого, ні поганого. З цієї позиції С. критикували будь-які релігії. Наголошуючи на тому, що не має критеріїв визначення істини, С. вважали, що можна визначити критерій практичної поведінки, оскільки навіть вони змушені діяти у своєму повсякденному житті. В онові цього критерію лежить «розумна імовірність» (*Аркесилай*). С. наголошують, що діяти слід згідно з власними бажаннями і почуттями (голод тощо), підкорятися законам, звичаям і традиціям, займатися певним видом діяльності. С. особливо цінували практичні види діяльності та науки, які ґрунтувались на дослідах і емпіризмі, до прикладу медицину. Зокрема, античні скептики *Менедот*, *Феод*, *Секст Емпірик*, *Сатурнін* займались саме медициною. Скептичні ідеї містились в роботах *Н. Кузанського*, *Е. Роттердамського*, *С. Монтеня*. Згодом скептицизм розвивався в філософії *Д. Юма* і агностицизмі *І. Канта* та в поглядах позитивістів.

В.Бунь

СКОРОПАДСЬКИЙ ПАВЛО ПЕТРОВИЧ (03.05.1873, м. Вісбаден, Німеччина – 26.04.1945, м. Оберсдорф, Німеччина) – укр. держ., політ., військовий діяч. Лідер, ідеолог монархічного гетьманського руху. Учасник рос.-японської (1904-1905) та Першої світової воєн (1914-1918). Гетьман Укр. Держави (29.04–14.12.1918). Проїшов шлях військового від корнета до генерал-лейтенанта рос. армії; 22 січ. 1917 р. прийняв командування 34-м армійським корпусом, який розташовувався на території України. Після Лютневої революції 1917 р. приступив до українізації корпусу, що отримав назву «Перший укр. корпус». Призначений Центр. Радою командувачем Збройних сил УНР. Вів успішні військові дії, котрі перешкодили встановити радянську владу на території України. Після розпуску Центр. Радою Першого укр. корпусу подав у відставку. На з'їзді Вільного козацтва у Чигирині 16-17 жовт. 1917 р. делегати від п'яти укр. губерній і Кубані обрали **С.П.** отаманом Вільного козацтва. У берез. 1918 р. утвердив опозиційну до Центр. Ради політ. організацію, сформовану з військовиків і землевласників, під назвою «Укр. нар. громада», яка увійшла в тісний контакт із Укр. демократично-хліборобською партією та Союзом земельних власників. На хвилі незадоволення політикою Центр. Ради та нім. окупаційним командуванням «Укр. нар. громада» розпочала підготовку до зміни влади в Україні. У Києві 29 квіт. 1918 р. Всеукр. з'їзд хліборобів одноставно проголосив **С.П.** Гетьманом України. Центр. Рада було розпущено, натомість, проголошено про утворення Укр. Держави на чолі з Гетьманом, який узяв на себе відповідальність за майбутнє України. **С.П.** рішуче відмовився від руйнівних «соціаліст.» експериментів Центр. Ради, намагаючись повернути керівність державою. Політика Гетьмана відображена у «Грамоті до всього укр. народу» та «Законах про тимчасовий держ. устрій України» (1918). Упродовж 5 місяців було ухвалено бл. 300 законів, які унормовували суспільно-політ. процес в Україні. Було перетворено військові частини для створення боєздатної армії, зроблено спробу відновлення укр. козацтва – резерву Збройних сил.

Стала діяти поліція та держ. безпека, функції котрих виконувала Держ. варта. Трьома законами започатковано вітчизняний ін-т проф. держ. служби. Заслуговують на увагу зовнішньополіт. успіхи Укр. Держави: ратифіковано Брестський мирний договір; укладено низку договорів і союзів з Грузією, Доном, Кубанню; здійснено необхідні дипломат. і політ. дії для приєднання Криму до України на правах автономного краю; до України було приєднано укр. землі Мінської, Могилівської, Курської, Воронезької губерній. Якщо Центр. Рада мала офіційні дипломат. зв'язки лише з 4 державами, то Укр. Державу в 1918 р. визнали 30 держав та обмінялася посольствами з 12 з них. Вдалі кроки зроблено у формуванні власної банківської мережі, встановленні нац. грошової системи. Відновився залізничний рух, для чого налагоджено занедбані залізничні й мости, відремонтовано локомотиви. Особливо вражали досягнення у гуманітарній сфері. Засновано низку держ. і приватних видавництв, що випускали укр. видання, відкрито бл. 150 нових україномовних гімназій. У Києві та Кам'янці-Подільському діяли 2 нових ун-ти. Засновано нац. архів, нац. бібліотеку, галерею мистецтв, Укр. іст. музей та ін. заклади культури. Вершина державотворчої діяльності гетьманської держави – створення 24 листоп. 1918 р. Укр. академії наук, яку очолив В. Вернадський. Однак, поряд із названими здобутками існували й фатальні для гетьманату політ. прорахунки, які виходили насамперед із кола союзників Гетьмана. По-перше, його компрометувала залежність від німців, очевидна мета котрих зводилася до екон. експлуатації України. По-друге, однобічна орієнтація уряду на великих землевласників і буржуазію поступово відвернула від нього селянство, робітництво, нац. інтелігенцію. По-третє, багато хто вважав, що С.П. занадто прихильний до росіян, що обіймали більшість урядових посад. Зважаючи на все це, гетьманській владі не вдалося досягти необхідного компромісу між різними соц. групами тогочасної держави. Складна геополіт. ситуація змусила С.П. кардинально змінити зовнішньополіт. курс держави. У розрахунку на підтримку Антанти він вдав-

ся до найконтroversійнішого вчинку – проголошення грамотою від 14 листоп. 1918 р. федерації з майбутньою небільшовицькою Росією. Цей крок фактичної відмови від незалежності, а також зміна складу уряду, з відставкою нечисленних проукр. урядовців, зумовили активізацію антигетьманських сил, яка оформилася у потужну опозицію – Укр. нац. союз, очолюваний В. Винниченком. Згодом створено опозиційний уряд – Директорію, що організувала у листоп. 1918 р. повстання проти Гетьмана. Це й призвело до зречення С.П. влади. Останні роки він жив у Німеччині, у м. Ванзее поблизу Берліна. Уже 1920 р., завдяки наполяганням емігрантів-гетьманців, котрі на чолі з В. Липинським та С. Шеметом зорганізувалися в «Укр. союз хліборобів-державників» (УСХД), С.П. повернувся до активної політ. діяльності, очолив новий гетьманський рух, а В. Липинський став його ідеологом. Однак на поч. 30-х рр. між ними виникли суттєві розбіжності стосовно ідеологічних засад монархізму в Україні, а 1937 р. УСХД за ініціативою С.П. припинив існування. Натомість прибічники С.П. об'єдналися у «Союз гетьманців-державників» (СГД), який на зміну конституційно-правовій моделі монархізму В. Липинського перейшов до авторитарно-класократичної. Завдяки зусиллям С.П. філії гетьманського руху з'явилися не лише в Австрії та Німеччині, а й у Чехословаччині, Франції, Канаді, США, на західноукр. землях (Польща). Крім того, зусиллями С.П. 1926 р. у Німеччині засновано Укр. наук. ін-т при Берлінському ун-ті, що відіграв велику роль у розвитку укр. науки та культури. Упродовж 1938–1941 рр. С.П. намагався згуртувати укр. сили у діаспорі. Він не поділяв надій окремих укр. організацій, стосовно відновлення німецько-нац. владою укр. державності. Наприкін. Другої світової війни (16 квіт. 1945), під час бомбардування, С.П. було смертельно поранено; 26 квіт. у шпиталі монастиря Меттен (Німеччина) його серце перестало битися.

В. Малиновський

СОВІ АЛЬФРЕД (франц. *Alfred Sauvy*; 31.10.1898, Вільнев-де-ла-Рао, Франція – 30.10.1990, Париж, Франція) – франц. соціолог, демограф та економіст. У 1946 р. орга-

нізував нац. ін-т демографічних досліджень та виконував обов'язки редактора журн. «Населення» («*Population*»). У 1959 р. очолив кафедру демографії Колеж де Франс. С.А. – почесний президент Міжнар. демографічного союзу. Досліджуючи демографічні процеси, учений звертав головну увагу на: проблеми, що стосуються самостійності демографічних процесів та їхнього впливу на суспільний розвиток; співвідношення екон. та демографічних інвестицій; вплив техн. прогресу, в т.ч. автоматизації, на населення; співвідношення екон. і демографічних інвестицій, зокрема в країнах Азії, Африки та Лат. Америки; співвідношення соц. і біологічних процесів у відтворенні населення; тенденцію старіння населення, взаємовідносини поколінь та роль молоді у сусп-ві; демографічні наслідки воєн та ін. С.А. виступав проти мальтузіанства. Основні теорет. погляди розвинуті С.А. у праці «Загальна теорія населення» («*Théorie générale de la population*», 1952–1954). Критикував неомальтузіанські тлумачення «оптимуму населення», акцентуючи на залежності самого визначення оптимуму від соціально-екон. ладу сусп-ва. Для С.А. характерний іст. підхід до демографічних процесів. Він запропонував використовувати кілька критеріїв визначення оптимальних параметрів відтворення населення (демографічний оптимум). Виокремив такі варіанти демографічного оптимуму залежно від критерію: загальний (забезпечує максимум середньостатистичного доходу і життєвого рівня всього населення); екон. (визначається на основі граничної продуктивності праці й чисельності активного населення); оптимум сили (чисельність людських ресурсів). С.А. наголошував на необхідності формування динамічного, а не статичного оптимуму, оптимального темпу зростання і вікової структури населення. На його думку, оптимальна вікова структура населення передбачає такий обсяг матеріальних благ, вироблених працездатним населенням, який значно перевищує обсяг їхнього споживання віковими групами молодше 15 і старше 65 р. Цей висновок дає основу для розрахунку обсягу демографічних інвестицій, тобто витрат, що зазнає сусп-во стосовно забезпе-

чення умов життя людей за різних темпів зростання населення і нац. доходу. Політ. погляди С.А. викладені у праці «План Сові» («*Le plan Savvy*», 1960), яка містить програму демократ. перетворень і структурних реформ соціально-екон. ладу Франції. Виступав прихильником мирного співіснування двох систем, роззброєння, екон. та наук. співробітництва між Францією та СРСР. Дотримувався концепції «змішаного сусп-ва» на зразок Швеції. У розвідках «Від Мальтуза до Мао Цзедуна» («*De Malthus à Mao Tsüe Toung*», 1958) і «Мальтус і два Маркса» («*Malthus et les deux Marxs*», 1963) С.А. обґрунтовував позитивне значення марксистської критики мальтузіанства, при чому не забуваючи критикувати марксизм за надмірний догматизм. С.А. намагався акцентувати на екон. догмах капіталістичного сусп-ва, що зазвичай перешкоджають раціональному розв'язанню проблем – освіти, зайнятості, житлового будівництва і под. Звертався до проблеми наслідків науково-техн. прогресу, в т.ч. кореляційного зв'язку автоматизації праці й безробіття. Він стверджував: науково-техн. прогрес загалом збільшує потреби в робочій силі та зайнятості населення. Аксиологічною основою головно називає розвиток людської особистості. С.А. належить також багато праць зі соц. психології, які стосуються проблем сусп. думки та держ. апарату. С.А. виступає з критикою екологічного песимізму та закликами про усунення екон. контрастів між розвинутими індустріальними країнами та країнами, що розвиваються.

С.Орлов

СОЛОН (грец. Σόλων, бл. 638 до н. е., Афіни, Греція – 559 до н. е., Афіни, Греція) – афінський реформатор, держ. діяч і законодавець. Належав до знатного, але збіднілого роду нащадків царя *Кодра*, а за способом життя – до середніх прошарків. Аби покращити матеріальне становище, займався заморською торгівлею, яка принесла йому багатство. Повернувшись на батьківщину, підтримував народ у конфлікті з афінськими аристократами, хоча сам був одним із них. С. прославився як обдарований промовець і мудрий порадник. В історії виникнення та розвитку старогрец. політ. поглядів належав

до раннього періоду (IX–VI ст. до н. е.), що пов'язаний із часом становлення старогрец. державності. У цей період спостерігається раціоналізація політ. уявлень у творчості Гомера, Гесіода і особливо «семи мудреців», найвидатнішим з котрих і був С. Основні праці: «Благозаконня» (бл. 594 до н.е.); «Проти єдиновладдя» (бл. 592 до н.е.). Велику популярність мали вірші, елегії та ямби, завдяки яким С. став видатним та впливовим, очоливши афінських ремісників, матросів і торговців, – усіх тих, для кого можливість морської торгівлі й запобігання підвищенню цін на хліб були украй важливі. У віршах та промовах закликав простолюдинів і аристократів до взаємопоступок заради загального блага Афін. Саме це допомогло у війні з Мегарами за Саламін, коли натхненний народ змусив владу відмінити кабальні закони, а очолювані С. війська розбили мегарців та оволоділи Саламіном. Вважав, що держава потребує передусім законного порядку; порядок і закон – найбільше благо для поліса в умовах гострої політ. боротьби між афінським демосом і знаттю, багатими і бідними, боржниками та кредиторами. Виступив тією компромісною постаттю, якій однаково докоряли сторони, що вели між собою боротьбу. С. був обраний першим архонтом і наділений широкими повноваженнями. У 594 р. до н.е. видав нові закони, істотно реформував соціально-політ. лад афінського поліса, заклавши основи афінської рабовласницької демократії. Відмінив приватні і держ. борги, скасував кабалу за минулі борги, заборонив на майбутнє забезпечення позики особою кабалою. Вищою законодавчою владою в Афінах стало нар. зібрання. Охорона законів і спостереження за їх виконанням доручалися ареопагу. Заснувавши раду, до складу якої входили представники від кожної зі 411 афінських філ, С. значно підірвав панівну роль Ареопагу, колишнього оплоту аристократії. Нар. суд (Гелієя) почав складатися з усіх громадян (суд присяжних), ставши доступнішим для всіх вільних громадян. Закон дав право наймати посередника, який міг вести справи за громадянина, що дозволяло брати участь у суді ширшим верствам громадян. Будь-хто міг сам або через посередни-

ка переслідувати кривдника в суді. С. також уніфікував метричні й вагові стандарти, змінив егінську монету на єврейську, затвердив існування торговельних співтовариств. Запроваджена ним цензова демократія була пронизана ідеєю компромісу знаті та демосу, багатих і бідних. Архонт відкрито виявляв небажання потурати надмірним претензіям однієї зі сторін на шкоду ін. Серед народу був популярним його крилатий вираз С.: «рівноправ'я війни не створює». Причому заможним воно подобалося, оскільки вони чекали рівноправ'я за особистими заслугами та достоїнствами, а незаможні – благ від рівноправ'я за формою та змістом. Обидві сторони сприймали С. з довірою: заможні – як людину шляхетну, бідні – як чесну. За власною характеристикою, своїми реформами він дав народові стільки сили, скільки було необхідно, не обділивши його шаную, але й не потураючи пихатості. Цікавою є характеристика С. закону та влади закону як поєднання вдачі й сили, причому йдеться саме про офіційну силу поліса, а не про фактичну силу сторін або приватних осіб, котрі прагнуть влади. Закони С. повинні були діяти впродовж 100 років, однак своїми реформами законодавець не догодив жодній зі сторін. Через 30 років у Афінах встановилася тиранія *Пісистрата*, що підніс себе над законом, але відмінити «солоніві порядки» не наважився. І після вигнання «Пісистратового сімейства» афіняни зберегли більшість «солонівих законів», шануючи їх автора як засновника афінської демократії.

О. Лозовицький

СОРЕЛЬ ЖОРЖ (франц. *Georges Eugène Sorel*; 02.11.1847, Шербур – 29.08.1922, Булонь-сюр-Сен, Франція) – філософ, теоретик анархо-синдикалізму. Після закінчення Політехнічної школи працював шляховим інженером. Будучи на пенсії в 1892 р., присвятив себе суспільно-політ. діяльності. Політ. переконання С. Ж. упродовж життя зазнавали змін (на поч. власної теорет. діяльності вважав себе марксистом «нової школи», демократ. соціалістом, згодом – визнаний теоретик синдикалізму, наприкін. життя дотримувався ідей націоналізму). Стверджував, що головна його мета – дослі-

дження «іст. походження моралі». Сформулював підстави міцної моралі: нерозривні родинні зв'язки; ментальність «воїна» та «епічний склад розуму», який вкорінений у громадян, поезії або міфі. Доводив, що занепад класичної цивілізації зумовлений саме порушенням цих принципів («Суд над Сократом», 1899; «Занепад античного світу», 1901; «Соц. засади сучасної економіки», 1906). Незважаючи на високу оцінку деяких творів *К. Маркса* (там, де розглядаються практичні аспекти соціалізму, філос. статус феномена виробництва), *С. Ж.* критикував теорію *К. Маркса* про неминучість класового конфлікту та зростання бідності. На його думку, такі ідеї дають змогу пролетаріату не втягуватися у класову боротьбу і чекати, поки іст. прогрес спровокує революцію. *С. Ж.*, на відміну від *К. Маркса*, відмовляється бачити в економіці головного рушія історії та центр. роль відводить моралі. Методолог. принцип – єдність виробництва, науки і соціальності. Він вважав, що цей принцип реалізується у соціалізмі. *С. Ж.* досліджував розвиток ідеології прогресу («Люзії прогресу», 1908). Критикував її за виправдання всеосяжної держ. влади у Франції XVIII ст. Передбачав подібний шлях розвитку для соціалізму після здобуття ним перемоги. У такому випадку марксистський варіант діалектичного прогресу призвів би до підриву життєздатності робітничих організацій і заміни їх неіздатною елітою теоретиків і політиків, котрі послуговуються «владою держави». Тому *С. Ж.* почав дотримуватися позицій синдикалізму. Наголошував: соціалізм повинні встановити самостійні робітничі організації, а методами встановлення будуть страйки і безпосередні дії, а не політ. діяльність. *С. Ж.* розмежував дію та пізнання, вважаючи дію проявом ірраціональної волі на противагу бездіяльному інтелекту. В «Роздумах про насильство» обґрунтовував можливість соц. катастрофи і необхідність насилля. Ідея насилля у *С. Ж.* пов'язана з двома ін. основоположними концепціями: з ідеєю пролетаріату (є монополістом насилля) й ідеєю всезагального страйку, що є головною зброєю революції. Відкидав можливість будь-якої участі у політиці, вважав неприйнятними

державу та владу. Насилля, – стверджував учений, – позитивне явище, оскільки воно не пов'язане з державою та політикою і веде до знищення старого. Основним завданням пролетаріату визначав максимальне загострення протиріч у сусп-ві. Саме «тактика прямих дій», миттєвий вибух пригноблених мас, а не реформи допоможуть перейти до соціалізму. Перехід до соціалізму передбачає об'єднання людей, спільну боротьбу проти нестерпних умов життя і вивільнення творчої енергії мас. *С. Ж.* пропонував розпочати всезагальний страйк. Усі ці дії разом призвели б до надзвичайного загострення соціально-політ. суперечностей, а відповідно – до революції. Революція характеризується радикальністю і творчістю, тотальною критикою наявного ладу та формується на основі загального страйку. Всезагальний страйк – найважливіший вияв насилля пролетаріатом. Одночасно фізичне насилля не завжди є обов'язковою складовою всезагального страйку. За *С. Ж.*, насилля – це ствердження власної, дуже чіткої позиції, рішуча протидія ворогові, мобілізаційний чинник дії. Його насилля лицарське, виявлення вільної та сильної волі. Мислитель критикував клас інтелігенції саме за бездіяльність. Спонукаючи людей до дії, згідно з *С. Ж.*, може міф, який сприяє об'єднанню й активній діяльності людей. У його трактуванні насилля – це також міф, що мобілізує до дії. Міф *С. Ж.* розумів як синтез раціональності та ірраціональності. Функцією міфів є тотальна мобілізація мас; лише революційний синдикалізм здатний збудувати справжній соціалізм. Соціалізм *С. Ж.* повністю відкидає парламентаризм. Майбутнє соціалізму полягає в автономному розвитку робітничих профсоюзів. Загалом вважав соціалізм моральною проблемою, що потребує розвитку соціаліст. етики; соціалізм здатний принести в сусп-во нову мораль, цінностями якої є праця, справедливість, свобода, солідарність виробників. Формуватиметься ця мораль у робітничих організаціях, профспілках, кооперативах та ін. *С. Ж.* проголошував етику непристосування, наголошує, що варто змінювати, революціонізувати свідомість мас. Саме це сприятиме здійсненню соціалізму,

впровадженню його у свідомість людей. У **С.Ж.** простежуємо різку критику раціоналістичних поглядів будь-якого типу – філософії Просвітництва, теорії прогресу і под. Так, у «Вступі до вивчення сучасного господарства» (1903), «Ліюзії прогресу» (1908) він обґрунтовує антираціоналістичну концепцію історії, образно-поетичний, міфологічний підхід. Вагоме значення учений надавав інтуїції – регуляторові людських дій. Загалом для **С. Ж.** характерне плюралістичне розуміння раціональності, багаторівневе розуміння людини і сусп-ва (визнання широкої системи соц. ролей). Синдикалістський період у творчості **С. Ж.** завершився в перше десятиліття ХХ ст., і він оголосив про своє зближення з франц. націоналістами. Націоналістичний період його тривав впродовж 1910–1913 рр. Схвалював рос. соціаліст. революцію, оскільки вважав, що вона уособлює рух за створення незалежних, самоврядних рад. Погляди мислителя були використанні крайніми формами і лівого, і правого радикалізму; зокрема, свої права на ідеї **С. Ж.** заявили революційний синдикалізм, більшовизм і фашизм.

О. Сорба

СОФІСТИ – давньогрецькі мудреці, діяльність яких припадає на V–III ст. до н.е. Термін софіст походить від дав.-грец. *σοφιστής* – мудрий. Спочатку термін вживався для позначення людини, що якісно виконує свою роботу й є компетентною. Згодом «С.» стали називати вчителів та вихователів, які брали оплату за свою роботу. Від решти філософів С. відрізнялись тим, що насамперед брали гроші за навчання, а по-друге, надавали учням конкретну інформацію та прикладне знання. С. критикували *Платон* та ін. члени Академії саме за те, що їхні послуги були платними. Поступово термін «С.» набув негативного звучання у зв'язку із бажанням С. обов'язково перемагати у всіх суперечках. С. не були цілісною школою та висловлювали різні політ., правові та філософ. погляди. Як сміливі новатори, С. аналізують питання місця та ролі людини в світі та політиці, зокрема, проблеми розвитку сусп-ва, держави, права та моралі тощо. Виділяють два покоління С.: *старших* (V–IV ст. –

Протагор, Горгій, Продик, Гіппій, Антифонт та ін.) і *молодших* (IV–III ст. – *Фрасімах, Каллікл, Лікофрон* та ін.) Старше покоління переважно були прихильне до демократії, серед молодших С. з'явилися прихильники аристократичного і навіть тиранічного правління.

Протагор (481–411 рр. до н.е.) є автором вислову: «Міра всіх речей – людина, існуючих, що вони існують, неіснуючих, що вони не існують». У політ. контексті це означало прихильність до демократ. устрою. Наголошував, що держава повинна виховувати громадян у дусі поваги до законів. Визнавав принцип рівності людей, позаяк вони всі однаково долучені до доброчесності та мудрості. Написав низку праць, із яких дійшли уривки («Істина», «Про державу», «Про науки» тощо). *Горгій* (бл. 483–375 рр. до н.е.) – найвищою цінністю називає справедливість, яка знаходить втілення в писаних законах, що приймаються народними зборами. Громадян. мир залежить від того, наскільки закон втілює справедливість і наскільки всі громадяни його виконують. Писаний закон вважає штучним утворенням людей, яке слід відрізнити від неписаної справедливості, що втілена у божественному, всезаг. законі. Проте він різко не розмежує їх і залишається прихильником законів писаних. *Гіппій* (460–400 рр. до н.е.) – констатує існування природного та позитивного (політ.) права. Природне право є втіленням справедливості і виконується у кожній країні. Натомість позитивний закон є штучним, мінливим, має тимчасовий характер, зазвичай виражає суб'єкт. думку законодавців, змушує дотримуватись умовних вимог, часто суперечить справедливості. *Антифонт* (V ст. до н.е.) – обґрунтував демократ. ідею рівності всіх людей від природи, позаяк усі вони мають однакові потреби. Нерівними людей роблять саме закони. Також розрізняє природне право і «закони полісу». Природне право та виконання його приписів забезпечує справедливість і свободу людей. За порушення природного права неодмінно чекатиме покарання. Нерівність впливає саме із законів полісу та навіть справедливі людські закони обмежують свободу людей. Закони полісу є результатом договору між людьми. *Лікофрон* також розглядає державу та закон як ре-

зультат договору між рівними від природи людьми про взаємний союз. Цей договір був укладений для того щоб гарантувати невідчужуване природне право. До молодшого покоління С. належить *Фрасімах* із Халкедону. Справедливість він визначив як те, що «вигідно сильнішому». Відповідно, в кожному полісі правителі приймають вигідні для них закони – у демократ. – демократ., аристократ. – аристократичні, тиран. – тиранічні. Так ним виправдовується будь-яка форма правління. Ще один молодший С. *Каллік* підтримував аристократ. форму правління. Він також виділяє природні та полісні закони і наголошує, що перші втілюють справедливість і переважають над другими. Учень *Горгія*, *Пол Агригентський* наголошував, що в політиці в принципі відсутня справедливість і встановити її за допомогою законів дуже складно. Тому краще самому бути тираном і чинити несправедливість, ніж терпіти її від когось. *Алкидам Елейський* (перша пол. IV ст. до н.е.) наголошував на рівності всіх людей, включаючи і рабів. Низка ідей софістів (різні варіанти співвідношення природи і закону, моралі і політики, сили і права тощо) використовувались мислителями епохи Античності, Середньовіччя, Нового часу.

В. Бунь

СОЦІАЛІСТ – 1) прихильник принципів та цінностей соціаліст. ідеології, в межах якої сформувалися кілька різновидів – марксизм, неомарксизм, утопічний соціалізм, комунізм, соціал-демократія та ін. Спільним ідеалом соціалістів є сусп.-во соц. справедливості, свободи та рівності, відсутність експлуатації, ґрунтоване на сусп. (держ. або колективній) власності, активній участі держави у перерозподілі сусп. багатства – від планової економіки, прогресивного оподаткування до держави загального добробуту (англ. *welfare state*), що гарантує для всього населення високий рівень якості й безпеки життя, надійний соц. захист, справедливий розподіл доходів, можливість самореалізації особистості; 2) член або симпатик соціаліст., соціал-демократ., загалом лівих партій чи рухів; 3) ідентифікація виборця, який голосує за соціаліст. чи соціал-демократ. партію.

Л. Угрин

СОЦІАЛЬНА МОДЕЛЬ – сукупність соц. ін-тів певних традицій і менталітет, певний спосіб людей жити спільно. Серед цінностей сучасної С.м.: нерозривний зв'язок між екон. розвитком і соц. прогресом; високий рівень соц. забезпечення, що має універсальний характер; розвинуте трудове законодавство, яке захищає найманого працівника; рівність шансів і боротьба з дискримінацією; виробнича демократія, що виражається в консультуванні з працівниками під час прийняття рішень, котрі їх стосуються, та їх інформування; діалог соц. партнерів у межах колективно-договірних відносин; наявність т.зв. громадських (держ.) служб або «сусп. домена» – галузі соціальної інфраструктури (охорона здоров'я, система освіти, громадський транспорт, газо-, водо-та електропостачання); ключова роль держави у вирішенні соц. проблем, роль арбітра у відносинах між соц. партнерами; боротьба за зайнятість і викорінення феномену соціального відторгнення та бідності; певна оплата праці, у т.ч. запровадження мінімальної заробітної плати; соц. справедливість і солідарність у сусп.-ві. Дієва С.м. – це не лише можливість і спосіб розв'язання власне соц. проблем, таких як пенсійне забезпечення, соц. допомога, медичне обслуговування і под.; це схема розвитку сусп.-ва, ґрунтована на принципах поваги людської гідності, соц. справедливості, соціально орієнтованої конкурентоздатної економіки за неодмінної умови дбайливого збереження довкілля. Суттєвим чинником, що відрізняє нац. С.м. держави, є структура та конфігурація, поєднання найважливіших ін-тів соціального захисту – страхування, соціальної допомоги і держ. соціального забезпечення, медичної допомоги й освіти, розміри ресурсів, які спрямовуються на їх функціонування, а також домінуюча роль одного з ін-тів соціального захисту.

Н. Хома

СОЦІАЛЬНИЙ КАПІТАЛ – концепція в політології, соціології, економіці, що позначає сутність соц. мереж і специфіку взаємозв'язку між ними в сусп.-ві. Поняття С.к. ввів 1983 р. П. Бурд'є для аналізу соц. зв'язків, котрі можуть бути ресурсом отримання вигод. Більшість дослідників розріз-

няють 2 підходи до розуміння цього феномену. Перший підхід постає із визначення **С.к.** якісною характеристикою індивідуального соц. суб'єкта, тобто аналізує **С.к.** мікрорівня (Г.С. Беккер, П. Бурдье, В. Бейкер, П. ді Маджіо, Р. Барт, Б. Веллман, Н. Лін). Натомість другий підхід трактує його як характеристику групи, або переважно всього сусп-ва – це макрорівень дослідження **С.к.** (Р. Патнем, М. Пелдем, М. Шифф, Ф. Фукуяма, Дж.Л. Ганіфан, Дж. Якобс, А. де Токвіль). На пострадянському просторі дослідження феномену **С.к.** почалося з 90-х рр. ХХ ст. Проте і сьогодні поняття **С.к.** залишається розмитим. Так, його розуміють як введення у систему відносин, що забезпечує доступ до ресурсів ін. акторів (Н. Тихонова). **С.к.** здебільшого розглядають однією з форм капіталу, що перебуває у розпорядженні акторів капіталу, різні форми якого здатні самовідтворюватися й накопичуватися, мають ліквідність та доступний для вимірювання обсяг. Менше його трактують у вигляді наявності заснованих на довірі відносин (В. Радаєв). **С.к.** визначається як соціальні зв'язки (М. Шихирев). Саме за умов наявності **С.к.** органічна спільнота відрізняється від механічної сукупності індивідів (В. Сукачов). Історично першим джерелом **С.к.** була сім'я, другим – спадкові каста і класи. Зі становленням індустріального сусп-ва і ринку **С.к.** швидко поширюється за межі первинних груп. Головна умова ефективності функціонування ін-тів ринкової економіки – довіра. Альтернативою «організаціям-родинам» доіндустріального сусп-ва в умовах вузького «радіусу довіри» є ієрархізовані й формалізовані організації індустріального сусп-ва, побудовані на бюрократичних засадах. У постіндустріальному сусп-ві новий тип виробництва висуває жорсткі імперативи до мас. працівника та його **С.к.** Освіта і професійно-кваліфікаційна підготовка перестають бути замкнутими елітними секторами і стають способом зв'язку поколінь. **С.к.**, поряд з ін. видами капіталу (фізичним, екон., культ., людським, адміністративним, символічним, інтелектуальним, політ. і под.) становить основний елемент сусп. багатства. Усі види капіталу можуть тією чи ін. мірою конвертуватися в екон. капітал, зокрема в

його грошову форму. В різних комбінаціях всі види капіталу концентруються переважно в одних суб'єктів. Останні, зосереджуючи у себе всі значущі в сучасних умовах види ресурсів, конвертовані один в одного і в традиційний екон. капітал, мають нагоду посідати панівне місце в сусп-ві. Головна відмінність **С.к.** від ін. видів капіталу – він утілюється не в певних об'єктах чи суб'єктах, а в соц. відносинах суб'єктів, отже, не є власністю суб'єкта, який його використовує. Схожість **С.к.** з ін. видами капіталу в тому, що для його зберігання та поповнення необхідні інвестиції; крім того, у процесі його використання, він зростає. **С.к.** має дві основні характеристики: існує лише у взаємостосунках індивідів, тобто це – якість соц. зв'язків; здатний до саморозвитку. **С.к.** ґрунтується на довірі (і по горизонталі – у відносинах між громадянами, а також усередині різних сусп. і корпоративних структур, котрі становлять підґрунтя сучасного соціуму, і по вертикалі – між громадянами і структурами влади) та ґрунтується на репутації. Він існує у таких формах: потужний ресурс зв'язків і дружніх мереж; урядовий і громадян.; індивідуальний та груповий та ін. **С.к.** втілюється у думках, соц. нормах, зобов'язаннях і очікуваннях. Загалом **С.к.** має локальний (характеризується межами взаємодії всередині сім'ї та групи) і глобальний (взаємодія недерж. сусп. організацій) рівні, формальний (характеризується ступенем довіри до офіційних держ. ін-тів і сусп. організацій) та неформальний (фіксується через утвердження дружніх відносин, наявність контактів з родичами і знайомими) аспект. Приклади його конвертації в екон. засвідчують, що попри всю значущість провідну роль у зв'язці з ним відіграє екон. ситуація, в якій перебуває людина. Для формування **С.к.** необхідні 3 основні елементи – соціальні мережі, загальні норми, а також переконання й довіра. На його створення впливає 4 основні фактори (наявність або відсутність): розвиток горизонтальних зв'язків усередині сусп-ва; характер соц. зв'язків усередині соц. груп і організацій; відносини між громадян. сусп-вом і державою; якість управління. Джерела формування **С.к.**: ціннісні орієнтації, імпе-

ратив, засвоєний суб'єктами в процесі соціалізації; індивідуальна соціальна взаємодія; обмежена солідарність; вимушена довіра та ін. Саме С.к. за розв'язання важливих проблем забезпечує здатність до взаємодії та впливу на владу. Високий рівень С.к. властивий для демократ. держав з ефективно функціонуючим громадян. сусп-вом, адже він результативніше забезпечує здатність до партнерства.

В. Варинський

СПІНДОКТОРИНГ (англ. *spin* – вертіння, крутіння, *doctor* – лікар, доктор) – процес керування інформацією, поданням тієї чи ін. новини з вигідного погляду. Із 80-х рр. ХХ ст. в європейських країнах спостерігається підвищення інтересу до нового напрямку керування інформаційно-комунікативною політикою через використання технології С. Збільшення уваги політтехнологів до С. пов'язане з чинниками: збільшенням ролі мас-медіа в усіх сферах сусп. життя; чудовими можливостями для маніпулювання думкою громадськості за допомогою різних каналів комунікації; збільшенням уваги до думки громадськості, що формується на основі управління потоками інформації. Найчастіше С. займається виправленням різних спотворень певної події в ЗМІ вже після того, як подія набула негативного забарвлення. Термін «С.» політтехнологи почали використовувати у 80-х рр. ХХ ст. Точне походження терміна «С.» невідоме, але його часто використовують експерти у сфері сусп. відносин, а також політ. або корпоративні представники, чия робота полягає у виставленні події або ситуації в позитиві. Окремі фахівці зв'язків із громадськістю застосовують поняття «С.» як окремо взяту запропоновану ними послугу, ін. – у вигляді «трансформації стратегії» або «перетворення зображення». Інколи фахівці порівнюють поняття С. із «ребрендингом», що робить з продуктами, котрі не продаються, все можливе, аби реалізувати їх. Компанії та політ. організації також мають потребу в політтехнологіях і спеціалістах зі С., щоб «продати» свою місію й ідеї громадськості. У зв'язках з громадськістю С. – це форма пропаганди, яка досягається через забезпечення інтер-

претації події чи кампанії, аби запевнити громадськість «за» чи «проти» певної організації, постаті. Поки традиційні зв'язки з громадськістю покладаються на творче подання фактів, С. часто, хоча не завжди, є нещирою, обманною і/або надзвичайно керованою тактикою. Політики, часто звинувачувані опонентами у нечесності, використовують тактику С. для маніпулювання громадською думкою. У зв'язку з частою асоціацією С. і прес-конф. (зокрема урядових) інформ. територію, де вони функціонують, іноді асоціюють із територією С. Е. Бернейс вважається «батьком» С. Так, у праці Л.Тая «Батько спіну: Едвард Бернейс та народження PR» він називає саме цього фахівця, описуючи тютюнові й алкогольні кампанії в Америці ХХ ст. Політтехнологи використали С., щоб підсилити найпозитивніші аспекти. Тютюнові компанії, продаючи продукти, відомі як шкідливі, забезпечували фінансування благодійних акцій чи будували ігрові майданчики, створюючи позитивне їх сприйняття. Такі приклади «корпоративної соціальної відповідальності» дали позитивне сприйняття сигаретних компаній через ЗМІ в очах громадськості. Процес діяльності С. містить форму «менеджменту новин». Ця форма має величезне значення за кризових ситуацій, коли найвищою мірою є актуальне, чесне і правдиве висвітлення в ЗМІ й мас-медіа. Дуже часто С. виконує відповідальну та сумлінну роботу за журналіста. Одне з головних завдань С. – підготовка очікувань аудиторій. Цільовим аудиторіям пропонується певний алгоритм сприйняття й схема поведінки за настання очікуваної події. Тут необхідна сталість реакції, здійснення тих чи ін. дій у відповідь на той чи ін. розвиток подій.

У світовій практиці існують 2 моделі С.: 1) тоталітарна (варіант радянської системи) з введенням повного контролю за інформацією в ЗМІ, починаючи з найвищого рівня аж до нижніх; 2) демократ. (варіант зах. системи) внаслідок інтелектуального перегравання ЗМІ та більшої динамічності. В останній моделі заборонні заходи використовують лише в екстраординарних випадках (війна, тероризм, стихійні лиха). Тут часто застосовують спосіб витіснення однієї

новини ін. Основний об'єкт у діяльності С. – інформаційний блок. Із його допомогою можна формувати новину через попередній збір інформації, акцентування значущості на потрібних новинах, способом уповільнення і прискорення потоку інформації. До функцій С. зазвичай зараховують: організацію витоку інформації; організацію груп тиску на підтримку тих чи ін. подій; контакти з пресою (журналістами); підготовку заходів із пресою; виправлення помилок, допущених у процесі спілкування з пресою. Техніка С.: відбирають факти, які засвідчують підтримку тієї чи ін. позиції; спростування/не спростування; формулювання, що сприймається як неспростовна правда; евфемізми, котрі маскують або просувають своє бачення; «приховування поганих новин»: анонсувати одну популярну новину, сподіваються, що ЗМІ зосередять увагу на популярній, не зважаючи на існування непопулярної. Мета політ. С. – прийняття правильної лінії масмедіа. Уперше застосували подібну техніку під час дебатів «Форд – Картер», коли було виявлено, що той, хто перший переконливо визнає себе переможцем, і визначить думку громадськості. У межах цих дебатів кандидат у віце-президенти Р. Доул виступав проти кандидата У. Мондейла. Відразу ж після дебатів у трьох мережах ABC, CBS, NBC у прямому ефірі на його підтримку виступили відомі особи. Сам Доул відразу теж вийшов у прямий ефір, де отримав вітальний дзвінок від президента Форда. Тобто ефір був заповнений радістю декларованої перемоги ще до того, аніж прихильники У. Мондейла змогли отримати доступ до мікрофонів. Ін. техніка містить затримання поганих новин, вони ніби «заховані у тінь» важливіших або сприятливіших новин чи подій. Звідси впливає важливий висновок: подія та її висвітлення – це 2 різних об'єкти, котрі можуть і не збігатися. Тому необхідно грамотно підібрати вектор С. – гальмування або прискорення події. Так, для гальмування інформації С. використовує інструменти: 1) недопуск події в ЗМІ (напр., Департамент США попросив ЗМІ не давати в ефір інтерв'ю з Б. Ладеном і лідерами терористів); 2) зміна модусу інформації (напр., іроніч-

не ставлення на НТВ до В. Жириновського та Г. Зюганова); 3) заміна повідомлення новою інформацією чи ситуацією; 4) перенесення акцентів (на кшталт «сам злодій»). Для прискорення інформації спіндоктор застосовує ін. інструменти: розповідь про події в ЗМІ (напр., про теракт в США 11 верес. 2001); акцент на важливості; приєднання до ін. вагомій події; використання позитивних коментарів.

А. Митко

СПІНДОКТОРИНГ ПОЛІТИЧНИЙ

(від. англ. *spin* – вертіння, крутіння, *doctor* – лікар, доктор) – один з методів PR та політичного консультування, суть якого полягає в маніпулюванні новинним потоком. Основною метою С. п. є виправлення негативного ефекту від новин і представлення подій у сприятливішому контексті. Існує 5 типів використання технології С. п.: 1) *до-спін* – підготовка, що передуює події; 2) *після-спін* – привернення уваги до події; 3) *торнадо-спін* – переміщення уваги громадськості на іншу подію; 4) *спін-контроль* – менеджмент подій, що виходять з-під контролю; 5) *спін-даун* – менеджмент подій, що вийшли з-під контролю, з метою запобігання поглиблення негативного впливу. До основних технік С. п. відносять наступні: 1) «неоднозначне інформування» – нейтралізація негативної інформації позитивною, що змушує цільову аудиторію самостійно приймати рішення в суперечливій, навмисно створеній ситуації; 2) «затримка «негативної» інформації» – зволікання з передачею негативної інформації з метою підготовки громадської думки до її появи; 3) «паралельне нарощування «вігідного негативу» – оприлюднення негативної інформації з метою послаблення впливу раніше розповсюджених негативних повідомлень на цільову аудиторію; 4) «відволікання уваги» – створення нових інформаційних приводів, які б відвернули увагу громадськості від негативної для комунікатора інформації; 5) «реінтерпретація своєї негативної інформації» на власну користь.

О. Шиманова

СПІНОЗА БАРУХ (Бенедикт) (лат. *Benedictus de Spinoza*; івр. בֵּנֵדִיקְט בָּרוּךְ שְׁפִינׇזָה 24.11.1632,

Амстердам, Нідерланди — 21.02.1697, Гаага, Нідерланди) – філософ і богослов. Прагнення знань спонукало його стати учнем вільнодумця *Ф. Ендена*. У 1656 р. погляди *С.Б.* виявилися такими неортодоксальними, що його звинуватили в атеїзмі й вигнали зі синагоги. Він заробляв на життя, шліфуючи лінзи, внаслідок чого мимоволі ознайомився з найпередовішими досягненнями оптики, а отже, і з розвитком тодішньої математики. *С.Б.* написав чимало філос. праць, зокрема з етики. Політ. тематики торкається лише у «Богословсько-філос. трактаті» (1670) та незавершеному «Політ. трактаті». Мислителя нещадно критикували кальвіністи, католики та євреї, тому він обстоював свободу мислення, надто релігійну. Як і *Т. Гоббс*, він вважав: держава існує, аби запобігти анархії. Проте, на відміну від *Гоббса*, *С. Б.* не думав, що розв'язком може стати автократія. Він палко вірив у демократію, в право не погоджуватися і дотримуватися протилежної думки, коли це не призводить до анархії. Головною метою *С. Б.* вважав мудрість, розуміючи під нею розважливі судження й раціональну поведінку. Саме їм і має сприяти держава.

В. Денисенко

СПОНТАННИХ ПОРЯДКІВ КОНЦЕПЦІЯ – одна з провідних концепцій неоконсерватизму, сформована *Ф. Гаєком*. Суть її полягає в тому, що всі суб'єкти соціальної творчості, в т.ч. і політики, організовуючи ту чи ін. сферу діяльності, повинні максимально використовувати спонтанні сили сусп-ва і якомога менше вдаватися до примусу. Такий принцип можна застосувати до безмежної к-сті ситуацій. Неоконсерватори вважають: для політиків ця концепція стає важливим чинником модернізації сусп-ва. За *Ф. Гаєком*, у розвинутому сусп-ві чітко окреслюються 2 основні типи упорядкування людського життя – спонтанні й свідомі порядки. Спонтанні порядки утворюються внаслідок еволюційного розвитку. Вони постають немовби зсередини сусп. організму. Соціальна активність індивідів (ін-тів, колективів і под.) координується не через підпорядкування загальній меті, а внаслідок дотримання певних правил поведінки. До них зараховують мораль, право, мову, ри-

нок та ін. Свідомі ж порядки – це порядки, породжені людиною, котрі функціонують згідно з виробленими заздалегідь планами і проектами. Вони спрямовані на досягнення чітко визначеної мети і будуються на основі конкретних команд-наказів (армії, урядові установи, промислові корпорації тощо). Спонтанні й свідомі порядки, певна річ, необхідні кожному сусп-ву. Головна проблема, однак, полягає в тому, які з них панівні. Якщо перші підпорядковуються другим, і ця тенденція наростає, то таке сусп-во прямуватиме до тоталітаризму. І навпаки: у сусп-вах, де першоосновою іст. розвитку є спонтанні порядки, утворюється гігантська система інституцій і традицій, що невідворотно і безперервно працює на соц. прогрес. Цю систему *Ф. Гаєк* позначив як розширений порядок людського співробітництва. Найважливіші складові **С.п.к.**: учення про спонтанний характер ринкового порядку (визнання того, що людська свобода – найвища цінність; сусп. норми та ін-ти підтримують соціально-екон. порядок, але сам цей порядок спонтанний; система, яка виникла спонтанно, природним шляхом, завжди досконаліша за штучно створену); суб'єктивізм (у вигляді принципу аналізу екон. явищ); принцип недосконалості людських знань (визнання обмеженості людських знань і неможливості існування остаточних, досконалих знань, але ринкова система здатна ефективно використовувати й недосконалі знання); методолог. індивідуалізм (чи атомізм, визначає сусп. дії похідними від незалежних індивідуальних); апіоризм (принцип, за яким усі соціальні науки ґрунтуються на сукупності аксіом про поведінку індивідів і апіорних висновках з цих аксіом); соціол. підхід, який означає, що розгляд екон. проблем має охоплювати, крім екон. аналізу, також аналіз соц., політ., правових та етичних аспектів. За *Ф. Гаєком*, спонтанний характер ринкового порядку означає: всіляке втручання у нього може лише підірвати механізм ринку і паралізувати господарську систему загалом. Окрім того, будь-який свідомий контроль над господарським життям і екон. політика, спрямована на отримання певних результатів, чи політика повної зайнятості, екон. зростання,

боротьби з інфляцією або екон. спадами, балансування попиту і пропозиції грошової маси тощо, на думку *Ф. Гайєка*, в принципі неможливі, оскільки не в змозі врахувати і використати знання, необхідні для успішної реалізації, і може мати руйнівні наслідки для економіки. Не менш негативні наслідки принесе втручання у ринковий порядок з метою його реформування або вдосконалення, незалежно від того, з якими намірами це робиться. Ринковий порядок розвивається за законами внутрішньої логіки, котрі не мають нічого спільного з морально-етичними нормами, які відстоюють представники певних соц. верств і класів, вимагаючи справедливості, рівності у розподілі прибутків, майна та ін. Ідею **С.п.к.** *Ф. Гайєк* поширив і на його складові, у т.ч. на гроші. Вони, на його думку, не повинні бути інструментом екон. політики держави, який забезпечує постійний темп приросту грошової маси в обігу згідно з обсягом попиту на гроші (за монетаристською теорією), бо це суперечить самій природі цього явища. Стабільність грошової системи може забезпечити лише її лібералізація, що передбачає відміну урядової монополії на емісію грошей і заміну її конкуренцією приватних емітентів. Така конкуренція відповідала б ринковій природі грошей і була би здатна не допустити породжені політикою держ. регулювання економіки інфляцію й екон. спади. Позиція *Ф. Гайєка* спрямована проти монетаризму і кейнсіанської концепції, яка розглядає гроші одним з інструментів держ. впливу на економіку. Ця концепція – спроба зрозуміти чинності, що визначають громадське життя людини, а також низку політ. положень, введених з такого уявлення про сусп-во.

С. Орлов

СТАГНАЦІЯ ПОЛІТИЧНА (лат. *stagnum* – стояча вода) – явище застою, згортання перетворень і припинення політ. розвитку, розпаду політ. ін-тів та структур політ. системи. Зазвичай **С.п.** зароджується не у політ., а в екон. або соціальній сфері. Такий процес тривалий і супроводжується поступовим зниженням рівня екон. зростання та добробуту сусп-ва. **С.п.** у вузькому розумінні означає стан тривалої депресії політ. системи;

в широкому – це хронічний депресивний характер політики. Серед причин **С.п.** вирізняють: неефективне комбінування чинників «політ. виробництва», нестача фінансових засобів для необхідного інвестування та розлад фінансово-кредитної системи, недосконалість законодавчої бази, несформованість громадян. сусп-ва, низький рівень політ. культури, соціальні конфлікти, надмірні військові витрати і под. Виокремлюють 2 види стагнації, що різняться виникненням, формами вияву та способами подолань. Перший вид стагнації виникає як наслідок панування монополістичних об'єднань, котрі усувають конкуренцію – рушійну силу розвитку демократії. Другий вид виникає у процесі переходу від командно-адміністративних форм держ. регулювання до конкурентних і є наслідком помилок урядів, ігнорування соц. законів. Основні ідеї теорії стагнації сформувався у 30-х рр. ХХ ст. і розвивалися в 50-60-х рр. у працях амер. учених *Дж. Стейндела*, *П. Барана* і *П. Сюзі*. Вони дотримуються положення, що монополістична модель концентрації влади, усунувши механізм вільної конкуренції, вичерпала внутрішн. рушійні сили розвитку, чим і провокує появу та становлення **С.п.** Явище **С.п.** характеризується: пасивністю і звуженням форм політ. участі всіх суб'єктів політ. системи; закритістю і стандартизацією політ. життя в країні; ігноруванням можливості будь-яких змін усталених форм політ. життя та якісних трансформацій, підтриманням у державі стагнаційної стабільності, коли влада усуває лише реакцію на проблему, а власне проблема заганняється «вглиб»; переважно силовим вирішенням політ. конфліктів; політ. відчуженням і негативним (боязким) ставленням сусп-ва до всяких змін усталених форм життя; неможливістю досягнення політ. консенсусу і відповідно виробити нові форми політ. інтеракцій; нівеляцією демократ. ін-тів і процедур; високим рівнем бюрократизованості сусп. життя. **С.п.** передує масштабній суспільно-політ. кризі й ліквідується внаслідок здійснення політ., екон. і соц. реформ, пошуку способів досягнення сусп. консенсусу щодо перспектив держ. розвитку та методів вирішення наявних суперечнос-

тей. Приклад **С.п.** – період «Застою» в СРСР (середина 70 – середина 80-х рр.). У цей час в радянському сусп-ві виникли передумови глибокої системної кризи – екон. та соц., котрі, врешті, призвели до краху радянської економіки та політ. розпаду СРСР. Політ. система та механізми її функціонування, сформовані ще за *Й. Сталіна*, передбачали: вища влада цілком сконцентрована у вузькому колі осіб, що оточували Генсекретаря Компартії та входили до складу Політбюро ЦК КПРС. Будь-які питання кадрових переміщень у цьому колі вирішували всередині самого кола. Найважливіші питання внутрішн. та зовнішн. політики, економіки, фінансів, у т.ч. кадрові питання, приймали на засіданнях Політбюро ЦК КПРС і були обов'язковими для всіх держ. установ. Президія Верховної Ради СРСР та Рада Міністрів СРСР повністю контролювалися керівництвом КПРС. Пленуми ЦК та з'їзди КПРС, сесії Верховної Ради СРСР перетворилися на парадні заходи, де формально затверджували всі рішення, запропоновані парт. керівництвом. Депутати рад усіх рівнів фактично призначалися парт. комітетами за місцем їхньої роботи.

С. Орлов

СТАЛІНІСТ – 1) прихильник сталінізму – ідей і політики *Й. Сталіна* (1879–1953), джерела котрих пов'язані з ідеологією більшовиків – лівого (ленінського) крила Рос. соціал-демократ. робітничої партії (РСДРП), пізніше – окремої партії, що називалася в різні часи РСДРП(б), РКП(б) і ВКП(б); 2) прихильник лівої тоталітарної ідеології, реалізація принципів якої привела до встановлення у СРСР диктаторського режиму *Й. Сталіна*, централізованого управління, злиття парт. і держ. органів влади, жорсткого контролю за сусп. та приватним життям громадян, масштабних політ. репресій («тотального терору»; *Х. Арендт*) проти ворогів й опонентів режиму, геноциду народів; 3) особа, що толерує та виправдовує нехтування інтересів, прав і свободи окремої людини задля реалізації цілей комуністичної тоталітарної ідеології, схильна у відстоюванні її принципів до ідеологічного догматизму і фанатизму, політ. нетерпимості, насильства. Особливість по-

літ. свідомості **С.** – його зорієнтованість на державу (етатизм), визнання її вищою цінністю та джерелом реалізації своїх інтересів.

Л. Угрин

СТАТУС ПОЛІТИЧНИЙ (лат. *status* – становище) – показник становища та позиції індивіда, групи, класу, ін-ту в політ. структурі сусп-ва, для якої характерна ієрархічність, диференціація за критеріями: доступ до влади (владних ресурсів); участь у прийнятті рішень та організації їх виконання; міра впливу на процес прийняття рішень і загалом на політ. процес. **С.п.** упорядковує та регулює відносини і поведінку суб'єктів політики, стабілізуючи функціонування політ. системи. Критерії **С.п.**: престиж, авторитет, міра впливу (влада), міра свободи. Оцінка сусп-вом місця статусу чи посади, що його зумовлює, у суспільно-визнаній шкалі цінностей та політ. ієрархії відображена в понятті «престиж» (франц. *prestige* – авторитет, повага). **С.п.** тісно пов'язаний із політ. ролями суб'єктів політики (очікуваною, залежно від становища, поведінкою суб'єкта), які є ознакою динамізму його функцій і які демонструють міру функціональної унікальності й відповідно значущості тих чи ін. статусів, легітимізують політ. нерівність суб'єктів, зумовлену нерівномірним розподілом владних ресурсів. Важливим показником є обсяг влади (інституційно визначеного права впливати на дії ін.), притаманний різним статусам. Влада як елемент статусу – це засіб для виконання ролей і функцій, пов'язаних зі становищем, і водночас – головний критерій його престижу, своєрідна винагорода власникові статусу за виконання ролей і функцій. **С.п.** пов'язаний із легітимністю становища й у такому сенсі може формуватися або політ. традиціями (у примітивних сусп-вах), або харизмою й особистісним впливом на політ. життя; у сучасних сусп-вах **С.п.** фіксується у законах, положеннях та ін. нормах, котрі визначають функції, повноваження тих чи ін. суб'єктів влади, політики. У такому сенсі **С.п.** визначають сукупністю прав і обов'язків, які відповідно засвідчують становище особи, групи, ін-ту в політ. структурі сусп-ва. Загалом **С.п.** може бути: написаним (тобто зумовлюватися виконанням

офіційно визначених, формально зафіксованих і визнаних обов'язків); набутим, неофіційним, тобто пов'язуватися з впливом на процес прийняття рішень або через тінбові, нелегальні засоби, або з володінням ресурсами, або через особистий авторитет і вплив (харизму).

Л. Угрин

СТРАТИФІКАЦІЯ СУСПІЛЬСТВА СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНА – структурування нерівності між різними групами людей, тобто її розміщення (ранжування) відповідно до ресурсів, які вони контролюють: багатства (доходу), власності, престижу (соціального статусу), влади (могутності), рівня освіти. Засновники сучасної теорії **С.с.с-п.** *М. Вебер*, *П. Сорокін*. Пізніше її розвинули англ. соціолог *Г. Дейм*, амер. соціологи *Р. Лінтон*, *Р. Тернер* та ін. Застосовуючи метод стратифікації, визначають групову багатоманітність сусп-ва й ієрархію соц. і політ. груп, тобто вертикальну послідовність їхнього розміщення (вертикальну мобільність). За допомогою цього методу можна змодельовувати політ. піраміду сусп-ва, виявити та врахувати політ. інтереси, очікування окремих соц. груп, визначити рівень їх політ. активності, політ. участі й ступінь впливу на прийняття та здійснення політ. рішень, тому в політ. науці він набув широкого застосування. Політологи розглядають переважно **С.с.с-п.** як відмінність між політ. домінуючими групами (елітами) та масами. Вертикаль політ. піраміди вибудовується крізь призму належності до певних політ. сил, а головним критерієм виокремлення тієї чи ін. політ. страти є рівень володіння владою. Нім. учений *К. Маркс* критерієм вертикального розшарування сусп-ва вважав володіння власністю. Він зводив стратифікаційну структуру сусп-ва до двох рівнів (класів): класу власників (рабовласників, феодалів, буржуа) та класу, позбавленого власності на засоби виробництва (рабів, пролетарів). За *К. Марксом*, стратифікація – це результат дефіциту екон. ресурсів. Саме з класами марксизм і неомарксизм пов'язують соц. диференціацію та її політ. наслідки: клас, який домінує щодо власності, є домінуючим і політично. *М. Вебер*, критикуючи марксистську концепцію класів,

розширює коло критеріїв, що визначають належність до певної страти. Крім екон. він увів критерії соціального престижу і влади. *М. Вебер*, характеризуючи класи, урахував не лише відношення до засобів виробництва, а й розміри багатства, доходів, рівень освіти, юрид. привілеї та ін. ознаки, характерні для певного способу життя, а також почуття належності до певної групи. Учений брав до уваги не лише об'єктивні соціальні показники, а й соціальної самооцінки, котрі охоплюють різні ціннісні орієнтації. Відносини між класами не зводяться до б-би за владу й експлуатації власниками засобів виробництва виробників матеріальних благ. Класи можуть мати впливові зв'язки, спільні інтереси в політиці й будувати відносини на принципі співпраці. *М. Вебер* визначив 3 аспекти соц. стратифікації – екон., соц. і політ., які дають змогу виокремити 3 джерела політ. влади. Перший аспект, пов'язаний із поняттям «клас», відображає екон. відмінності між людьми. Класова належність визначається не лише контролем над засобами виробництва, а й екон. відмінностями, котрі не впливають із відношення до власності, напр., персональними та кваліфікаційними. Другий аспект – статус, що залежить від поваги та престижу, здобутих індивідом у певному співтоваристві. Третій аспект – поняття «партія». Інституційний рівень взаємодії соціальної диференціації та політ. влади виражений у системі соц. представництва – через ці ін-ти воля громадян переноситься у сферу прийняття рішень. *П. Сорокін* дійшов висновку: просування індивіда на позиції з вищим престижем, прибутком та владою залежить від його соц. мобільності, під якою розумів переміщення людей у сусп-ві з одних соц. верств чи прошарків до ін., а також просування їх на позиції з вищим або нижчим, залежно від їхніх індивідуальних якостей і соц. умов, статусом. Сучасні теорії стратифікації політ. стратифікацією називають такий тип сусп. розшарування, де головним критерієм належності до страти є ступінь впливовості на прийняття рішень, обов'язкових для виконання певною к-стю осіб. Диференціація за владним принципом притаманна кожному сусп-ву: від первісних соц. утворень (ро-

дів, племен) до сучасних демократ. систем із формальною рівністю політ. прав. Однак формальна рівність політ. прав не скасовує фактичної політ. нерівності. Формальне урівняння політ. прав не наділяє всіх однаковою владою, а робить її формально доступною будь-якому, хто бажає її посісти.

І. Оніщенко

СТРОМ КААРЕ (норв. *Kaare Strøm*, 10.04.1953; Арендал, Норвегія) – норвезький політолог. Отримав докторську ступінь у Стенфордському ун-ті (1984 р). Працював наук. співробітником Ун-ту Рочестера (1988), Гуверівського ін-ту війни, революції і миру (1994 –1995), Стенфордського ун-ту (2004–2005). Сьогодні – проф. ун-ту Каліфорнії, Сан-Дієго. Член Норвезької академії наук і літератури. Основні праці: «Уряд меншості і правило більшості» (1990); «Урядові коаліції в Зах. Європі» (у співавт. з В. Мюллером; 1997, 2000); «Порівняльна політологія сьогодні: світовий огляд» (у співавт. з Г. Алмондом, Дж. Пауеллом, Р. Далтоном; 2000); «Делегування і відповідальність у парламентських демократіях» (у співавт. з В. Мюллером і Т. Бергманом; 2003). С. К. – автор багатьох статей у наук. політолог. журналах. С. К. вивчає моделі формування та функціонування урядів, досліджує роль держ. фінансування у функціонуванні парт. системи. На його думку, держ. фінансування збільшує ступінь незалежності парт. лідерів від активістів і членів. партії внаслідок того, що керівництво партії стає центром, який отримує та розподіляє держ. кошти, а парт. підрозділи стають залежними від волі парт. лідерів, одержуючи фінансові надходження до власних парт. бюджетів. Унаслідок цього нерівність лідерів і членів однієї партії провокує послаблення внутрішньопарт. демократії. Відповідно така система детермінує поширення бюрократизації політ. партій, сприяє піднесенню значення внутрішньопарт. апарату, що виконує процедуру оформлення, виділення та внутрішн. контролю за розподілом отриманих партією фінансових ресурсів. Оскільки основні доходи політ. партій отримують унаслідок успішного проведення виборів, то це спричиняє зростання вимог до професіоналізації парт. апарату на всіх рівнях, ще

більше послаблюючи роль звичайних членів партій. С.К. акцентує: держ. субсидії здатні сприяти поступовому входженню/втягуванню політ. партій у держ. систему, перетворенню тих партій, котрі отримують держ. допомогу, на частину держ. механізму, який розглядає у широкому контексті. Оскільки фінансування передбачає певну систему держ. контролю за отриманою від держави часткою фінансів, то й зростає можливість держави контролювати видатки партій. Унаслідок держ. фінансування формується система спільних інтересів політ. партій і держави, що сприяє перетворенню партій та ін-ту, який з'єднує державу та громадян. сусп-во, на державно-сусп. ін-т.

С. Орлов

СУБКУЛЬТУРА ПОЛІТИЧНА (лат. *sub* – під і *cultura* – культура) – це сукупність політ. орієнтацій і моделей поведінки, які суттєво відрізняються від домінуючих у сусп-ві. Відносно цілісні уявлення про С.п. вироблені наприкін. 20-х рр. ХХ ст. амер. психологами Е. Майо і Ф. Ротлісбергером, у процесі вивчення ними особливостей групової психології. Спочатку поняття мало суто прикладний характер і використовувалося для опису адаптації етнічних груп в ін. культ. середовищі. Основою існування С.п. є різні ціннісні орієнтації на світоглядному (люди вбудовують уявлення про політику в свою індивідуальну картину світосприйняття), громадському (людина, усвідомлюючи можливості держ. влади і власні можливості захищати свої права й інтереси, виробляє якісно новий рівень розуміння власного політ. статусу), а також на власне політ. рівні (людина виробляє ставлення до конкретних форм правління, режиму, союзників, опонентів і под.). Відмінності у виборі людьми тих чи ін. ціннісних орієнтирів і способів політ. поведінки залежать від їх належності до соц. (класи, верстви), нац. (етнос, нація, народ), демографічних (жінки, чоловіки, молодь, літні люди), територ. (населення певних регіонів), рольових (еліта й електорат) та ін. (релігійних, референтних тощо) груп. Вироблення людьми ціннісних орієнтацій (і відповідних форм поведінки) на основі групових цілей та ідеалів перетворює по-

літ. культуру на сукупність субкультурних утворень, котрі характеризують наявність у їхніх носіїв істотних (неістотних) відмінностей у ставленні до влади та держави, правлячих партій, у способах політ. участі та ін. У кожному сусп-ві можуть існувати одночасно кілька політ. культур – панівна (загальна) політ. культура, субкультури і контркультури.

Будь-яка **С.п.** містить загальне, що характеризує домінуючу в сусп-ві політ. культуру, й особливості, властиві лише цій групі. В основі виокремлення **С.п.** можуть бути і значні варіації одних і тих самих базових цінностей, і їх різновиди. Крім раціонального ставлення, кожна **С.п.** має рефлексивно неоформлене відношення до дійсності. Це закріплює у носіїв певних цінностей єдині підходи, оцінки та асоціації стосовно політ. явищ та посилює почуття внутрішн. згуртованості їх прибічників. Кожна **С.п.** має певні соц. масштаби, час існування та різний ступінь укоріненості в свідомості й поведінці громадян. *Г. Алмонд* розподіляє **С.п.** на вертикальні — «мас» і «еліт» та горизонтальні — релігійні, регіональні, етнічні. Виокремлення горизонтальних **С.п.** може здійснюватися за різними ознаками: соціально-екон., класовими, національно-етнічними, релігійними, демографічними та ін. Регіональні **С.п.** обумовлені такими відмінностями: кліматом; наявністю певних ресурсів, традицій; різним менталітетом і под. Це породжує екон. відмінності, котрі впливають на спосіб життя людей, загальний рівень культури, отже, і на їх політ. культуру та поведінку (напр., розподіл електоральних переваг в Україні у період виборчих перегонів яскраво продемонстрував регіон. субкульт. відмінності серед громадян). Соціоекон. обумовлені існуванням у сусп-ві різних соц. груп, які мають неоднаковий екон. статус, відмінності в способі життя, інтересах, що впливає на утвердження певних політ. цінностей і ролей. Напр., для підприємців актуальними політ. цінностями є екон. свобода, стабільність, контроль над державою громадян. сусп-вом, участь у прийнятті рішень. Представники цієї **С.п.** віддають перевагу активним формам впливу на владу. Етнолінгвістичні – пов'язані з мовними, етнічними особливостями відповідних

соц. груп. На політ. культуру цих груп визначально впливають етнічна самосвідомість і нац. характер. Релігійні **С.п.** виникають у тому випадку, коли релігія є основним всепроникним елементом загальної культури певної групи людей. Так, ісламський фундаменталізм є не стільки реліг., скільки політ. ідеологією. Вікові **С.п.** відображають різні системи політ. цінностей у представників різних поколінь, що характерно переважно для транзитивних сусп-в. Значною специфікою вирізняється молодіжна **С.п.** (хакери, хіпі, скінхеда, панки). Їй притаманні переважання нонконформізму, радикалізму, культу сили, домінування таких цінностей, як можливість спілкування та якість життя.

Єдність політ. культури – показник стабільності сусп-ва, що дає можливість достовірного прогнозування багатьох політ. процесів. І навпаки, існування різних систем цінностей (напр., минулої радянської та сучасної) може виявитися джерелом дестабілізації суспільно-політ. життя. Субкульт. розбіжності, котрі систематично впливають на політ. переваги, породжують т.зв. культурні розломи. Суттєві розбіжності, невідповідності інтересів культур і субкультур спричиняють загрозу утворення фрагментарної політ. культури, якій властива втрата спільних ідеалів, пріоритет націоналізму, груповий егоїзм, збільшення відчуття ізольованості й розбіжності між соц. групами, підрив консенсусу відносно політ. основ, необхідних для створення консолідованої політ. культури укр. сусп-ва.

С. Денисюк

СУСПІЛЬНІ РУХИ – об'єднання окремих індивідів, сусп. груп, локальних спільнот, між котрими встановлюється свідомий зв'язок і співпраця для здійснення важливих сусп. змін. **С. р.** організовані колективні зусилля, сукупність різних форм колективної дії, спрямованих на соціальні зміни або протидію з метою збереження статусу-кво сусп. відносин. Інтегруючий чинник **С.р.** – мета і спільна діяльність. **С.р.** виявляють інтереси не окремих соц. груп (партій чи груп тиску), а прагнення широких верств населення до змін. Її мета, сформульована широко, часто абстрактно, через загальні поняття (справед-

ливість, рівність, правда), дає змогу мобілізувати різноманітні групи населення, об'єднати організаційні структури, що вирізняються ціннісними й ідеологічними орієнтаціями. **С. р.** зароджуються у період соц. заворушень, імпульсом до котрих завжди є проблемна ситуація, подія, яка формує відчуття невдоволення існуючим становищем. **С. р.** зміцнюється та зберігається на етапі загального піднесення, приєднання до нього нових прихильників. Пізніше рух переходить до стадії формальної організації (створення організаційних структур, формулювання програми). Закінчується життєвий цикл **С. р.** етапом інституціоналізації. Тією чи ін. мірою **С. р.** реалізується у різних виявах мас. поведінки, у т.ч. різноманітних формах протесту. Для **С. р.** характерна спонтанність і стихійність виникнення, непрогнозованість у розвитку і функціонуванні, недовготривалість. Остання зумовлена процесами диференціації всередині руху внаслідок їх гетерогенності, конфліктами між групами та їх лідерами, бюрократизацією і рутинізацією, спадом політизації та сусп. активності, що призводить до втрати прихильників і масовості руху. Згасаючи, **С.р.** або зникає зі сусп. життя, або трансформується в ін., структурованіші типи сусп. структур – партії, організації, асоціації. До **С.р.** належать: робітничі; національно-визвольні; антифашистські; тоталітарні рухи (кін. ХІХ – середина ХХ ст.), які називають традиційними (або класичними); нові (альтернативні) – екологічні, феміністські, пацифістські й ін., що виникли в розвинутих індустріальних країнах у 70-х роках ХХ ст. Ще одним типом **С.р.** стали політ. та суспільно-політ. рухи кін. 80-х років. Це рухи антитоталітарного спрямування у колишніх соціаліст. країнах (нар. фронти, нар. рухи і под.). **С.р.** вирізняються також за масштабом впливу – міжнар., нац., регіон., локальні; основними суб'єктами руху – расові, релігійні, жіночі, молодіжні, студентські та ін. **С. р.** реалізують важливі функції в сусп. системі: артикулюють суспільно-політ. інтереси широких верств населення, їхнє прагнення до здійснення важливих інституційних змін і змін у системах потреб та цінностей; критикують, заперечують існуюче

соціально-політ. становище; висувують нові, альтернативні проекти розвитку сусп-ва, формують нові сусп. цілі й цінності; інтегрують широкі верстви населення, є агентами політ. соціалізації, каналами виявлення мас. сусп. активності.

Багатоманітність вияву сусп. рухів зумовила плюралізм теорет. підходів до їх інтерпретації, котрі загалом ґрунтуються на трьох класичних парадигмах: 1) колективної поведінки (*collective behavior*), визначеної в працях Г.Блумера, Р.Тернера, Дж. Кілліана, В.Корнгаузера, Е.Фромма, Н.Смелзера, що називає **С. р.** однією з форм колективної та мас. поведінки, якій властивий позаінституційний, часто девіантний характер, зумовлений конфліктами інтересів та дисфункціями соціально-політ. системи; 2) парадигма мобілізації ресурсів (*resource mobilization*; М. Ослон, Ч.Тіллі, Дж.Маккарті, М. Зальд) розглядає **С.р.** у вигляді раціонального, організованого й інституціоналізованого суб'єкта сусп. змін, для розвитку та результативності дії котрих важливі ресурси, які свідомо надаються сусп-вом (організаційна інфраструктура, розвинутість формальних і неформальних комунікативних мереж, екологічна концентрація однорідних груп з однаковими вимогами, а також – лідерство та солідарність); 3) парадигма нових соц. рухів (*new social movements*; А. Турен, А. Мелуччі, П. Гунделах, Ю. Габермас, Р. Інґлґарт), що вважає **С. р.** продуктом трансформації зах. індустріального сусп-ва та його орієнтації на постматеріальні цінності, котрі формують колективні дії. Ця парадигма акцентує на таких характеристиках **С. р.**: спрямованість на зміну соц. і культ. цінностей, стилів життя, а не структур та ін-тів; орієнтація не на соц. класи, а на нові соціальні спільноти і нові (зазвичай локальні) ідентичності; відкидання формальних способів організації, перевага мережним структурам і комунікативним технологіям у публічній діяльності, зокрема неформальним мережам комунікації, що об'єднують активістів. У. Бек пояснює появу нових **С. р.** викликами і ризиками модернізації й глобалізації, А. Бузгалін пов'язує їх передусім з виникненням та діяльністю антиглобалістських рухів. Р. Айерман і Е. Джеміссон запро-

понували когнітивістську інтерпретацію **С. р.**, розглядаючи їх як «когнітивне» явище, тобто виробників та носіїв нового, альтернативного знання та уявлень про соц. світ. Вони не лише випереджають виникнення рухів і супроводжують їхню еволюцію, а є основними засобами і метою боротьби. Аналіз культ. аспектів **С. р.** здійснюється також на основі концепту фреймінгу (*framing*) у вигляді процесу символічного конструювання загального бачення світу і ролі руху в ньому. Теорія «соц. конструктивізму» визначає фрейми як «стратегічні зусилля груп людей із конструювання схем розуміння світу і самих себе, що легітимізують і мотивують колективні дії». Трансформація фреймів створює нові цінності, вірування, смисли, котрі сприяють участі в **С. р.**

Л. Угрин

СУФРАЖИЗМ (франц. *suffrage* – право голосувати) – світовий рух, мета якого – надання жінкам права голосу. Витоки **С. фр.** формуються XVIII ст. у Франції, що засвідчують праці *А. Кондорсе* й *О. де Гуж*. У «Декларації прав жінки» (1790), посилаючись на постулати філософії природного права, *О. де Гуж* стверджує: Конституція не є дійсною, коли не віддзеркалює прагнення більшої частини сусп-ва, жінок та чоловіків; право має не слугувати інтересам окремої статі, а гарантувати загальне благо, та що єдиним критерієм для громадських посад мають бути таланти і добродійність особи. Учена переконана: «коли жінка має право вийти на ешафот, то, відповідно, вона має мати право виходити на трибуну». Це твердження набуло значення

ідейної максими **С.** після того, як самій авторці довелося зійти на ешафот. Першою серед держав, хто надав жінкам право голосу, була Нова Зеландія, здійснивши цей акт у 1893 р. під тиском жіночого руху, очолюваного *К. Шеппард*. Наступною стала ще одна брит. колонія – Півд. Австралія, яка 1895 р. поширила право обирати також і на жінок. Надавши у 1906 р. жінкам право обирати та бути обраними, Фінляндія стала першою у світі країною, де побачили жінок-парламентарів. У більшості європ. країн жінки набули права голосу після Першої світової війни. У Бутані це ж право жінки отримали лише 2008 р. У Конституції УНР принцип гендерної рівності гарантувала ст. 11: «Ніякої різниці в правах і обов'язках між чоловіком і жінкою право УНР не знає». В «Основному держ. законі Укр. Нар. Республіки» гендерна рівність передбачає рівність прав жінок і чоловіків у виборчому законодавстві (артикул 3), рівність перед законом, гарантії жінці усіх цивільних та політ. прав на рівні із чоловіком (артикул 15), а також рівність у військовій сфері (артикул 50): «Всі громадяни є зобов'язані до військової служби; порядок покликання жінок до служби в цілі оборони держави визначається в законі». Політ. експансія на території України у другій пол. XX ст. та утвердження тоталітарного ладу значно звузили простір жіночої активності у політ. та військовій сферах, але право голосу та політ. представництва у жінок залишалось у радянській Україні й згодом було закріплене у законодавстві незалежної України.

О. Сорокопуд

T

ТЕЛЕДЕМОКРАТІЯ (англ. – *teledemocracy*) – вид інформ. демократії з використанням інформормаційно-комунікативних технологій для реформування та підвищення ефективності сучасних представницьких демократій і розширення прямої участі громадян у держ. управлінні. Термін «Т.» ввели в наук. обіг *Т. Беккер* і *К. Слейтон*, які досліджувати поточний стан і майбутнє телеголосування, електронні міські збори, ін. ініціативи, покликані повернути громадськість до істинної демократії. *Ф. Артертон* здійснив систематичне емпіричне дослідження прямої участі громадян, що може бути успішно мобілізована через електронні ЗМІ. Він також приділяє увагу Т. і пропонує новий підхід до політ. комунікації, акцентуючи на важливості участі, а не поведінки. Відомий фахівець із проблем розвитку демократії *М. Кастельс* у праці «Інформаційне століття» зазначив: за допомогою електронних технологій відбувається процес реформування місцевих органів влади, розширюється участь населення в прийнятті рішень та їх реалізації. Ці технології використовують і для залучення неурядових організацій у процес прийняття рішень. Дослідники демократ. процесів обґрунтували: сучасне бачення процедурних основ демократії не може ігнорувати техн. розвиток сучасного сусп-ва. Реалізація традиційних для демократії процедур пов'язана з рівнем технічного оснащення влади і структур громадян. сусп-ва, які забезпечують інтерактивність взаємодії (телебачення, Інтернет) під час виборів, референдумів, ін. форм волевиявлення громадян. Отже, віртуалізація політики висуває нові вимоги у сфері інтеграції сусп-ва: налагодження відносин з новими групами сусп-ва, зміну форм взаємоконтролю влади та сусп-ва, усунення обмежень на політ. участь, оцінку кваліфікованості громадської думки,

методів її врахування та ін. Приклад зміни характеристик сучасної демократії – Фінляндія, де Т. успішно розвивається на муніципальному рівні.

А. Митко

ТЕОРІЇ ДЕМОКРАТІЇ СИСТЕМНА ВЕРСІЯ – концепція демократії, що завдяки заміщенню традиційних нормативних, структурних і процедурних ознак демократії функціоналістськими критеріями акцентує на спроможності системи до самозбереження. Теоретики Т.д.с.в. (*Н. Луман*, *К. Дойч* та ін.) виходили з не наявного в історії прецеденту – поняття «ступені комплексності» політично релевантного горизонту дійсності; цілі як індивідуальної, так і колективної дії, на їхню думку, не задаються однозначно. Вони стверджують: ми перебуваємо в нескінченно відкритому, надзвичайно складному й невизначеному світі. Політика повинна постійно піклуватися про вироблення засад і критеріїв ухвалюваних нею рішень. У цій ситуації демократія – найприйнятніший засіб розв'язання проблем, оскільки дає у розпорядження сусп-ва нейтральну за змістом, вільну від попередніх оцінних підходів методолог. основу для визначення рішень або, мовою системотехніки, – виборчих дій високого рівня. Від ін. форм сусп. устрою демократія вирізняється тим, що вона, попри повсякденну роботу з ухвалення рішень, зберігає «всю широту шкали комплексності» (*Н. Луман*). І хоча демократія в процесі ухвалення кожного рішення відкидає безліч ін. можливих варіантів, тобто редукує комплексність (зменшує, звужує її), вона все-таки шукає і залишає можливості й для сприйняття ін. вибору в майбутньому. Демократія, отже, комбінує здатність формування потрібних рішень зі збереженням комплексності, тобто структурної відвертості для альтернативних дій. Спочатку все це здається вельми схожим зі загальними підставами традиційної теорії демократії: свободою, різноманіттям, плюралізмом, відвертістю, співучастю, змаганням різних думок. Однак у контексті системно-теорет. обґрунтування демократії всі такі цінності й принципи набувають абсолютно ін. сенсу: різноманіття не розглядається як шанс на психосоціальне збагачення

суб'єкта; адаптивність і здатність змінювати свої цілі є позитивними цінностями, оскільки саме вони, в умовах існування складного соціального і природного середовища радше можуть зберегти сусп. устрій. Демократ. співучасть набуває значущості не як інструменту реалізації особистої та колективної автономії, а як гарант ширшого спектра політ. рішень. І ще одне: вибори у вигляді демократії за представницької системи менше слугують реалізації особистої свободи самовизначення, а радше сприяють прикриттю адміністративних рішень і використанню швидкоплинних настроїв виборців у процесі змагань політ. партій. За функціоналістського розгляду демократії суб'єктивна мотивація та психологічне заохочення демократії систематично заміщуються об'єктивними, системофункціональними діями; партисипація (співучасть) породжує різноманіття, комплексність, що натомість забезпечує довготривалу стійкість системи. Демократія виправдовує себе не стільки як найгуманніша форма організації сусп. відносин, а скільки як форма держ. життя, що в сучасних умовах найкраще допомагає зберегти систему. Всупереч своїм домаганням **Т.д.с.в.** не переглядає нормативні передумови демократії, а робить чітко нормативне її обґрунтування зайвим. Замінення традиційних нормативних, структурних і процедурних ознак демократії функціоналістськими критеріями, котрі належать до здатності системи самозберігатись, не створює все-таки легітимної (законної) бази для демократії, оскільки в принципі всяка організація влади, що створює оптимальні умови для самозбереження системи, може бути виправдана на цій основі. Високій адаптивності демократ. системи сприяє низка притаманних їй принципів: стимульований демократією плюралізм забезпечує різноманіття сусп. явищ, багатство духовних і соц. альтернатив, розширюючи діапазон політ. вибору і вірогідність визначення оптимальних шляхів розвитку; демократ. співучасть дає змогу представити різні погляди та позиції під час прийняття політ. рішень, здійснювати відбір найприйнятніших; наявність опозиції допомагає всебічно аналізувати проекти політ. рішень,

виявляти їх слабкі сторони, відшукувати альтернативи; періодична конкурентна зміна парламенту й уряду сприяє своєчасному виправленню помилок і гнучкому коригуванню політ. курсу відповідно до мінливої ситуації. **Т.д.с.в.** критикують за її гуманістичну індиферентність, абстрагування від моральних імперативів та загальнолюдських цінностей. Адже з погляду системного підходу з однаковим успіхом можна виправдати будь-які антигуманні форми організації, що сприяють самозбереженню системи.

М. Требін

ТЕОРІЇ ЕЛЕКТОРАЛЬНОЇ ПОВЕДІНКИ – низка теорій, котрі дають відповіді на питання, чому виборці беруть або не беруть участі в голосуванні та якими є мотиви того чи ін. електорального вибору. Класичними вважають соціол., соціально-психологічну та раціонально-інструментальну **Т.е.п.** Серед перших дослідників електоральної поведінки – франц. мислитель, засновник «виборчої географії» *А. Зігфрід* («Політ. картина Зах. Європи в період III Республіки»; 1913). Згодом такі дослідження продовжилися в межах екологічного підходу. Його автор – учень *А. Зігфріда* – *Ф. Гогель* («Географія виборів у Франції в роки Третьої та Четвертої республік»; 1958). Він окреслив сферу власних розвідок «соціологією виборів», де головними детермінуючими чинниками в ситуації електорального вибору є особливості іст., адміністративного, соціально-політ. формування держави, соціальна структура та релігійний клімат. У дусі екологічного підходу написані праці *М. Догана* і *Р. Херберле*. З 20-х рр. XX ст. на підставі методології біхевіоралізму оформилася соціол. **Т.е.п.** (*Г.-Е. Меріам*, *Г.-Ф. Госнел*, *С.-Е. Райс*, *П. Лазарсфельд*, *С. Лінсет*, *С. Роккан*, *Б. Берельсон*), у межах якої дії виборця прямо залежать від його соц. характеристик. Серед чинників, що впливають на електоральну поведінку, виокремлено соц. та екон. статус, етнічну та реліг. приналежність виборця, роль соц. груп, до котрих належить індивід, зокрема сім'ї. Психологічні основи (детермінанти) електорального вибору перебували у фокусі вивчення соціально-психологічної **Т.е.п.** Так, дослідники Мічиганського ун-ту *А. Кемпбел*, *Ф. Конверс*,

В. Міллер, Д. Стоукс у 50-х рр. ХХ ст. запропонували модель «лійки причиновості» для ієрархізації факторів електорального вибору. Центр. місце в лійці посідає парт. ідентифікація, що відіграє роль своєрідного фільтра, який опосередковує вплив усіх чинників на електоральний вибір. У межах моделі «лійки причиновості» у найширшій частині лійки містяться екон. структура, соціальні поділи та іст. традиції, котрі не детермінують безпосередньо електоральний вибір, але впливають на структуру парт. системи й формують наступний рівень чинників (групову лояльність і ціннісні орієнтації). Безпосередньо на електоральний вибір впливають установки виборців стосовно кандидатів, політ. курсів (ураховуються питання зовнішн. та внутрішн. політики) і групових інтересів («переваг») та проурядових партій. Учені також вирізняють низку зовнішн. відносно «лійки» короткотермінових чинників: поточні політ. та екон. умови, особливості виборчої кампанії, дії уряду, вплив друзів, оточення і ЗМІ. У модифікованому варіанті соціально-психологічної **Т.е.п.** – теорії «нормального голосування» Ф. Конверса; дія парт. ідентифікації залежить від інтенсивності впливу низки короткострокових чинників (різкої зміни поточної політ., екон. ситуації, появи нових актуальних проблем під час виборчої кампанії та ін.). Тенденція до раціоналізації електорального вибору сприяла появі й оформленню раціонально-інструментальної **Т.е.п.** (Е. Даунс, Д. Блек, О. Девіс, М. Хініч, М. Мангер, У. Райкер, П. Ордешук, М. Фіоріна, Х. Хіммельвейт, Дж. Цебеліс), основні положення якого викладені у праці Е. Даунса «Екон. теорія демократії». Згідно з цим методолог. підходом, поведінку виборця визначали інструментальною, а не експресивною (як у межах соціол. та соціально-психологічної **Т.е.п.**). Електоральний вибір детермінують об'єктивні екон. умови та суб'єктивні уявлення виборців про ретроспективний і перспективний розвиток екон. регіону або держави. У теорії «медіанного виборця» Е. Даунс наголошує: раціонально мислячий виборець здатний надати перевагу тому, хто запропонує найбільше стверджень, що саме він буде найефективнішим з кандидатів

урядовцем і задовольнить інтереси виборця. Оскільки суб'єкт вибору не володіє всім обсягом доступної інформації, порозумітися у програмних положеннях партій йому допомагає ідеологія, котру дослідник трактує як власне уявлення особи про найкраще влаштування сусп-ва. Теорія «медіанного виборця» доводить: отримати найбільшу кількість голосів здатна партія, яка перебуває найближче до центру «ліво-правого» спектра (т.зв. медіани). Тому партії намагатимуться адаптувати свої програми і поступово рухатимуться до вимог «медіанного» виборця. Недоліки концепції Е. Даунса дещо подолав М. Фіоріна, визначивши головним чинником електорального вибору не ідеологію, а суб'єктивну оцінку виборцем власного екон. становища. Перспективна оцінка екон. ситуації – центр. чинник електорального вибору в теорії «виборця як споживача» Х. Хіммельвейта. У теорії екон. голосування М. Льюїса-Бека електоральний вибір громадян детермінують не реальні екон. показники, а суб'єктивна оцінка екон. розвитку держави, подана у трьох вимірах – ретроспективному, перспективному й афективному (немотивоване подразнення). Спроби застосувати класичні **Т.е.п.** у низці нових демократій засвідчили, що на сучасному етапі для здійснення теоретично послідовного й емпірично адекватного дослідження детермінант електоральної поведінки у нових демократіях потрібно вибудувати інтегративний підхід на основі синтезу методолог. інструментарію класичних **Т.е.п.** Значний потенціал для теоретико-методолог. синтезу має розроблена у межах соціально-психологічної **Т.е.п.** модель «лійки причиновості».

В. Бунь

ТЕОРІЯ КОМУНІКАТИВНОЇ ДІЇ – авторський концепт Ю. Габермаса, який набув значної популярності у межах політико-соціального дискурсу. Вчений дотримувався того, що соціально значущі норми піддаються емпіричному описові, хоча їх не можна тлумачити як форму чистих максим стратегічних дій, з котрих дедуктивно виводяться рішення. Оскільки емпірична взаємодія норм виражається через суб'єктивно мислимий сенс орієнтованих на норми індивідів,

то соц. теорія потребує емпіричного аналізу в трансцендентальній установці. Між цілераціональною і комунікативною дією існує кардинальна відмінність. Суб'єкт, що діє цілераціонально, зорієнтований на досягнення успіху, намагаючись змінити ситуацію в об'єктивному чи соц. світі. Це досягається внаслідок перетворення об'єктів впливу на засоби, які підкоряють або якими маніпулюють (суб'єктами) в інтересах актора. На цій підставі цілераціональну дію, локалізовану межами об'єктивного світу, *Ю. Габермас* називає інструментальною, а локалізовану соціальним світом – стратегічною. На протилежному цьому, комунікативна дія спрямовується на досягнення порозуміння між суб'єктами в ситуації їхньої взаємодії; коли цілераціональна дія виражає монологічну інтенцію, то комунікативна дія – інтерсуб'єктну. Вчений виокремлює інструментальну та комунікативну дії. Втіленням інструментальної дії є сфера праці. Під комунікативною дією він розуміє взаємодію щонайменше двох індивідів, яка впорядковується відповідно до норм, прийнятних для всіх сторін. Коли інструментальна дія спрямована на успіх, то комунікативна дія – на взаємопорозуміння діючих індивідів, їх консенсус. Комунікативна дія як символічно опосередкована інтеракція задає систему відліку для описання та розуміння дійсності, для конституювання її у вигляді предмета пізнання. Тому комунікативна дія – це конкретно-іст. процес виробництва соціальної реальності.

Найефективніше комунікативна дія виявляється в дискурсі. По-перше, він постає засобом соціалізації, навчання та виховання, завдяки йому відбувається підвищення компетентності й інтерсуб'єктивності. По-друге, дискурс як форма комунікації втягує людей у дискусію, в межах котрої відбувається розуміння позиції ін., взаємна критика, прийняття чи неприйняття позиції ін. По-третє, дискурс сприяє залученню суб'єктів до відтворення власної позиції, що проходить не меншу перевірку, ніж ідеї, прийняті в загальній дискусії. По-четверте, дискурс сприяє досягненню консенсусу на основі відкритості. Етика дискурсу має загальноетичний характер у межах сусп-ва, який передбачає

десакралізацію моралі й розміщення її в плюралістичні рамки, що повинно забезпечити залучення всіх громадян до комунікації. Для підтвердження та розвитку етики дискурсу *Ю. Габермас* використовує поняття «конструктивне навчання», розроблене *Ж. Піаже та О. Кольбергом*. Кожна норма повинна відповідати тій умові, аби прямі й побічні дії, котрі працюватимуть для задоволення інтересів кожного окремого індивіда, могли без усякого примусу бути прийняті всіма, кого вони стосуються. Сформований принцип містить 3 компоненти: 1) когнітивізм – передбачає розв'язання морально-етичних проблем через раціональне обговорення та аргументацію; 2) універсалізм – кожен учасник дискусії принципово здатний прийти до однакового з ін. судження стосовно норм дії; 3) формалізм – елімінує ціннісні орієнтири, але залишає нормативні питання щодо справедливості, які можуть бути розв'язані в процесі дискусії. Однак на цьому етапі дослідження залишається відкритим питання про переведення моральних обов'язків у сферу соц. дійсності. Тут *Ю. Габермас* стикається з проблемою тлумачення принципу універсальності. Для її розв'язання він використовує логічну реконструкцію правил дискурсу, виконану *Р. Алексі*: жоден учасник дискурсу не має права суперечити самому собі; кожен, хто приписує предикат *F* суб'єкта *A*, повинен використовувати *F* до ін. суб'єкта, подібного до *A* у всіх відношеннях; різні особи, що беруть участь у дискурсі, не мають права застосовувати один і той самий вираз у різних значеннях. Існують також певні процедурні правила досягнення взаєморозуміння, котрі водночас логічні й етичні: кожен учасник дискурсу має право говорити лише те, що він сам думає з того чи ін. питання; той, хто виносить на обговорення певне висловлювання чи норму, які не є предметом дискусії, повинен навести для цього вагомі причини. Щоб досягнути згоди, комунікативний процес має відповідати таким умовам; кожен суб'єкт здатний здійснювати конкретну дію, має право на участь у дискурсі; кожен учасник аргументації має право проблематизувати будь-яке твердження та свої думки, побажання, по-

треби, вводити у дискурс будь-яке твердження; не можна перешкоджати реалізації цих прав. Ці норми незаперечні тоді, коли можна виявити їх трансцендентальний статус. Він доводиться тим, що кожен, хто вважає їх неправильними, потрапляє в «перформативну суперечність», тобто їх неможливо опротестувати, не ввійшовши в дискусію. Загальною передумовою Ю. Габермас називає основне положення етики дискурсу: лише ті норми мають право бути значимими, що схвалюють усі особистості, до котрих вони стосуються як до учасників практичного дискурсу. Отже, Т.к.д. Ю. Габермаса дає змогу забезпечити розв'язання проблем загально-сусп. характеру через залучення громадян до дискурсу, в межах котрого створюються умови для вільного, неупередженого діалогу, спрямованого на досягнення консенсусу.

А. Гарбадин

«ТЕОРІЯ НАЦІЇ» – праця видатного укр. правознавця та політ. мислителя В. Старосольського, опублікована у 1921 р., де він виклав ідеї про націю- та державотворення. Учений дотримується позиції, що існує 2 основні підходи до розуміння нації: атомістичний і психологічний. У межах першого націю розглядають як суму певної к-сті людських одиниць, котрі вирізняються від ін. спільними прикметами. Такими прикметами найчастіше вважались антропологічна расовість, тобто своєрідна будова тіла, мова, матеріальна та духовна культура, територія, спільні іст. традиції. Ці ознаки, за В. Старосольським, хоч і відіграють суттєву, іноді вирішальну роль у створенні нації, але пояснення самої її суті вони не дають. Окрім цього, за такого підходу нації не притаманна вища, об'єднуюча її цілість, і вона не існує як правовий суб'єкт. Тому мислитель у «Т.н.» відкидає атомістичний погляд на націю, звертаючись до психологічного, у межах котрого націю розглядають як окрему цілість, окремий суб'єкт із власним життям, волездатністю та долею. На його думку, нація є витвором психології, а не раціонального мислення. Націю В. Старосольський розуміє у вигляді спільноти; в її основу покладена ірраціональна, стихійна воля. Саме інтерес допомагає створенню нації внаслідок

впливу на почуття людей. Виникнувши, нація стає дещо незалежною від інтересу і сама починає вирішувати долю притаманних їй інтересів. Джерелом існування нац. спільноти, її життєдайною енергією є прагнення (воля) до політ. самостійності. Це історично виявляється як боротьба за власну державу. Рушійними силами цієї боротьби є не тільки нац., а й класові інтереси. Нац. і класовий інтереси – взаємодоповнювальні чинники суспільно-іст. поступу, й недооцінка або ігнорування одного з них, за твердженням В. Старосольського, призводить до нерозуміння уроків історії, отже, й до небезпеки знову повторити помилки минулого. Він вважає: поняття держави тісно пов'язане з пануванням, яке існує у двох формах – поневоленні одного класу ін. і поневоленні однією нацією ін. Відповідно, існують 2 форми визвольної боротьби – соціальна і нац. Перша ґрунтується на спільності інтересів і цілей, друга – на чуттєвій основі, стихійній волі членів нац. спільноти, їхньому прагненні належати до цієї спільноти і творити гуртову цілість. У «Т.н» В. Старосольський виокремлював 3 шляхи побудови держави: на засадах екон. інтересів, політ. інтересів і нац. єдності. У першому випадку утворення держави здійснюється через її екон. відокремлення від метрополії (США). Формування держави на основі політ. інтересів передбачає захоплення політ. влади партією, що виступає від імені одного сусп. класу (СРСР). Найкращим та єдино прийнятним для України шляхом утвердження державності, на думку В. Старосольського, є утворення її на засадах нац. єдності (напр., як у Чехії на поч. ХХ ст.).

Г. Шипунов

ТЕОРІЯ ПАСІОНАРНОСТІ (пасіонарна теорія етногенезу) – іст. та етнологічна концепція Л. Гумільова, яка описує іст. процес у вигляді взаємодії та розвитку етносів із ландшафтом та ін. етносами. Детально Т.п. описана у працях «Етногенез і біосфера Землі» (1979), «Кінець і знову початок» (1997). В основі Т.п. порушуються проблеми визначення місця та ролі певного етносу в світовій спільноті, розуміння його ментальності, етапів розвитку, взаємозв'язків з ін. народами, етносами, державами. Етногенез

за *Л. Гумільовим* – це процес, що виявляється у роботі, для якої потрібна енергія – біохімічна енергія живої речовини (описана *В. Вернадським*). Нерівномірність розподілення біохімічної енергії живої істоти біосфери за тривалий час відображається на поведінці колективів у різні епохи й у різних регіонах. Ефект, що спричинюється варіаціями цієї енергії як особливість характеру людей, учений називає пасіонарністю. Пасіонарність (пристрасть) – непереборне внутрішн. прагнення до діяльності, спрямованої на здійснення тієї чи ін. мети (часто ілюзорної). Відповідно пасіонарії – це люди з надлишком енергії. Етногенези відбуваються у різних умовах, різний час і в різних точках земної поверхні, але *Л. Гумільову* вдалося встановити універсальну криву етногенезу. Це інерційна крива, що виникає час від часу внаслідок поштовхів, котрими можуть бути лише мутації, які відображають стереотип поведінки. Ця крива відображає у загальному вигляді основні етапи пасіонарної напруги етнічної системи – підйом, акматична фаза, обскурація, регенерація, релікт. Висхідний момент усякого етногенезу – пасіонарний поштовх, неможливо відстежити сучасникам. Його можна зауважити лише через 150–200 років. Акматична фаза розвитку – період найбільшого підйому пасіонарності. Саме тоді виникає потяг людей не створювати цілісності, а навпаки, «бути самими собою», не підкорятись загальним уявленням, а зауважувати лише власні потреби. У цій фазі поведінка пасіонаріїв змінюється. Вони перестають працювати для загальної справи і починають боротись кожен за себе, заважати один одному. Ця фаза зазвичай супроводжується внутрішн. конфліктами та кризами. Фаза надлому – апогей розвитку етносу, період його найвищого розквіту. Після надлому етнос входить в інерційну фазу етногенезу. Пасіонарність неухильно зменшується, тому різноманітність ландшафтів, традицій і варіацій поведінки приводить до виникнення центробіжних тенденцій. На цьому етапі етнічна єдність перестає існувати. На її основі виникають нові етноси. *Л. Гумільов* у розробленні **Т.п.** використовував «ненаук.» методи узагальнення і констру-

ювання подій, котрі не були підтверджені іст. документами, але виводилися із подій достовірних і зі знання об'єктивних закономірностей розвитку етносів. **Т.п.** *Л. Гумільова* академічним наук. т-вом теорією визнана не була і залишається в статусі гіпотези.

Г. Невинна

ТЕРИТОРІЯ – простір, що внаслідок цілеспрямованої діяльності політ. акторів має інституційний статус і офіційно визнані атрибути функціонування (назва/кордони, владні ін-ти, адміністративний, ідеол. та громадський устрій). Концепція територіальності належить *Р. Саку*. Її сутність зводиться до розуміння **Т.** як способу впливу певних індивідів і груп над ін. через делімітацію та контроль геогр. простору. Ця концепція екстрапольована у політ. науку і практику проф. МДУ ім. М.В. Ломоносова *Р. Туровським*, який довів: держава – це неоднорідна, ієрархічна **Т.**, що еволюціонує у часі. **Т.** є обов'язковим і невід'ємним атрибутом кожної держави. Політ. процес державотворення – це вияв територіальності з боку державотворчих суб'єктів. Відповідно формування політ. регіонів та субрегіонів – результат цілеспрямованої діяльності суб'єктів, до котрих належить і держава (у форматі політ. суб'єктів загальнонац. рівня, позиції яких можуть не збігатися), і політ. актори, що мають локальну прив'язку. Політ. **Т.** – простір із політ. статусом і адміністративним апаратом, який розподіляє владу в його межах. Територ. індивідуальність – сукупність первинних характеристик **Т.** (паспорт, ресурси, колективні смисли); вона становить основу для формування іміджу, репутації та бренду. Її складові: 1) «паспорт» **Т.** – офіційна назва і символіка, геополіт. характеристики, місце розташування на мапі, загально визнані аббревіатури назви чи її структурних одиниць; 2) ресурси **Т.** (природні, демографічні, соціокульт., екон., інформаційні, науково-техн. та ін.), унікальні особливості (іст., ментальні й культурні здобутки); 3) колективний смисл **Т.**, що виявляється як специфіка спілкування й організація життєдіяльності її мешканців (самовизнання, політ. клімат, оцінки та ставлення до проблем самоорганізації, використання можливостей для саморозвитку та за-

хисту громадян. інтересів, цікавість дозволя, стиль спілкування і комфортність життя). Індивідуальність **Т.** – чинник реальності, що народжується разом із **Т.** і є менш динамічним порівняно з ін. компонентами, оскільки зумовлений геофізично, економічно та ментально. Її усвідомлення мешканцями робить **Т.** спільнотою з відчуттям територ. ідентичності (самовизначенням індивіда через територію, ціннісне визнання колективних смислів територ. громади). Територ. спільнота через агрегування й артикуляції інтересів здатна трансформуватися у громаду, що стає залученою до держ. політики. Територ. громада – спільнота громадян, котрі разом проживають у межах певної **Т.**, мають колективні інтереси і визначений законом політично-правовий статус (КПТГ - Конституційне право територ. громади). **Т.** у соціально-політ. вимірі – спільнота, де народжуються колективні смисли. Ці смисли стають регуляторами взаємовідносин, системостворюючим чинником формування регіональним ідентичності, підставою для встановлення кордонів самовизнання та символізації простору. Політ. контексту ці колективні смисли і сама територ. ідентичність набувають у межах дворівневого політ. процесу: 1) використання стратегічного потенціалу **Т.** регіональною владою для встановлення легітимного порядку в її межах; 2) активне залучення регіональної ідентичності територ. громадою задля впливу на процес прийняття політ. рішень регіон. чи загальнонац. владою. Резиденти **Т.** – постійні мешканці **Т.**, котрі народжені чи проживають тривалий час у її межах, – основні суб'єкти держ. регіон. політики, що мають відтворювати власне КПТГ. Нерезиденти **Т.** – групи інтересів, які час від часу відвідують територію і можуть бути зацікавленими в результатах її прогресивного розвитку (туристи, інвестори, гості, особи у відрядженні, студенти).

Т. Нагорняк

ТЕРОРИЗМ – соц. явище, засноване на застосуванні або загрози використання насильства у вигляді терористичного акту з метою наростання атмосфери страху та безвиході у сусп-ві в ім'я досягнення ці-

лей суб'єктів терористичної діяльності. **Т.** – практика нелегітимного насильства, що реалізується ворогуючими державі силами й організаціями. Сутність **Т.** – насильство з метою залякування. Суб'єкт терористичного насильства – окремі особи чи неурядові організації; об'єкт насильства – влада в особі окремих держ. службовців чи сусп-во в особі окремих громадян (у т.ч. іноземців, держслужбовців ін. держав), приватне і держ. майно, інфраструктури, системи життєзабезпечення. Мета насильства – домогтися бажаного для терористів розвитку подій – революції, дестабілізації сусп-ва, розв'язання війни з іноземною державою, здобуття незалежності певною територією, падіння престижу влади, політ. поступок від влади та ін. За оцінкою Держ. департаменту США, у світі щорічно відбувається від 320 до 620 терористичних актів, хоча фахівці з ЦРУ вважають: їх значно більше, і в статистичних відомостях, котрі публікуються, їх к-сть значно применшується. **Т.**, як і всяке ін. соціальне явище, має багато форм вияву. **Т.** можна класифікувати за: характером суб'єкта терористичної діяльності (неорганізований (індивідуальний), організований, колективний); сферою дії (внутрішньодерж. і транснац. – міжнародний); ідентичністю суб'єктів терористичної діяльності (етнічний, релігійний); соціально-політ. спрямуванням (лівий (революційний) і правий (контрреволюційний)); способами дії на об'єкт (демонстративний та інструментальний); засобами, що використовували у процесі терористичних актів (**Т.** зі застосуванням звичайних засобів ураження (холодна і вогнепальна зброя, різні вибухові пристрої, складні системи зброї – літаки, танки, зенітні ракетні установки і под.); **Т.** зі застосуванням зброї мас. ураження – біологічний, хімічний, ядерний та ін.; сферою здійснення терористичних актів (наземний, морський, повітряний, космічний і комп'ютерний). Як соціальне явище **Т.** має дуже складну природу. Його виникнення і розвиток залежать від багатьох чинників, серед яких найважливіші – геокulturполіт., соціально-екон., релігійні та психологічні. Вони не вичерпують усього розмаїття чинників, котрі впливають на генезис і розвиток

Т., але створюють контур тієї соціокультурної матриці, де сегментується найістотніше в **Т.** Важливим для розуміння сутності **Т.** є розкриття складових модусу буття терористів. Такі складові – деструктивна аксіосфера, авторитаризм, почуття винятковості, орієнтація на домінування групового етосу, «театральність». Обов'язкова умова **Т.** – резонанс терористичної акції в сусп-ві. **Т.** принципово декларативний. Значне поширення інформації про теракт, перетворення його на головну обговорювану подію – ключовий елемент тактики **Т.** Вирізняють такі форми терористичної діяльності: вибухи держ., промислових, транспортних, військових об'єктів, редакцій газет і журналів, різних офісів, парт. комітетів, житлових будинків, вокзалів, магазинів, театрів, ресторанів тощо; індивідуальний терор чи політ. убивства – чиновників, громадських діячів, банкірів, співпрацівників правоохоронних органів та ін.; викрадення (провідних держ. діячів, промисловців, журналістів, військових, іноземних дипломатів) з метою політ. шантажу (вимоги виконання певних політ. умов, звільнення з в'язниці спілників, викуп і под.); захоплення літаків, кораблів або ін. транспортних засобів, установ, будинків, банків, посольств, що супроводжується захопленням заручників; пограбування банків, ювелірних магазинів, приватних осіб, взяття заручників з метою отримання викупу; не смертельні поранення, побиття, знущання; біологічний тероризм (напр., розсилання листів зі спорами сибірської виразки); використання отруйних речовин і радіоактивних ізотопів і под. Будь-які інфраструктури сусп-ва, промислові об'єкти, технологічні структури, сховища відходів, пошкодження котрих загрожує екологічними катастрофами, можуть стати об'єктом атаки терористів.

М. Требін

ТЕРОРИЗМ ЕТНІЧНИЙ – тероризм, що прагне змінити форми держ. устрою, створити самостійну державу або досягти часткових змін у відповідних етнічних утвореннях. Суб'єкти **Т.е.** – групи, чий статус визначають етнічною приналежністю. Здебільшого йдеться про міноритарну етнічну групу, яка введена до складу мажоритарної

групи, що відмовляє меншині в певних правах, найчастіше – у праві на етнополіт. самовизначення. У цьому випадку лінія вододілу проходить за етнічною ознакою, і держава прирівнюється до політ. структури мажоритарної нації. Етнічні меншини розглядають тероризм єдиним шляхом заявити про свої вимоги в умовах, коли повноправна політ. участь у визначенні власної долі ін. способом неможлива. Причини виникнення **Т.е.**: боротьба за повну держ. (політ.) незалежність; боротьба етносу за свій політ. статус у межах єдиної держави; політ. боротьба за владу між різними етнічними групами на всіх рівнях (місцевому, регіон., держ.); нерівність етносів у володінні, розпорядженні й споживанні матеріальних ресурсів; порушення балансу екон. інтересів між Центром і етнічно ідентифікованим регіоном (напр., суб'єктом федерації); зміни в політ. структурно-функціональній системі виробництва, розподілу й споживанні товарів і послуг (скажімо, через перерозподіл власності або міграції населення традиційні види діяльності від одного етносу переходять до ін.); нерівномірне здійснення реформ (екон., політ., соціокультурних) в окремих регіонах; конфлікти між нормами та цінностями, що функціонують у багатонац. сусп-ві. Причиною **Т.е.** можуть бути і взаємні територ. претензії етносів. Мотиви територ. домагань: іст. минуле етносів, напр., наявність іст., культ., культових та ін. пам'яток етносу на певній території; нечіткість демаркації існуючих кордонів або проведення нової демаркації між етносами, коли раніше таких кордонів не було; повернення на іст. батьківщину раніше депортованого етносу; довільна зміна кордонів; насильницьке введення території етносу в сусідню державу; розчленовування етносу між різними державами. Виокремлюють такі види **Т.е.**: 1) сепаратистський тероризм, який здійснюють національно-політ. групи меншин, що борються за суверенітет чи розширення автономії іст. території проживання. Залежно від політ. ситуації, традицій і соц. структури вони орієнтуються на ліву (*ETA*) або праву (корсиканські терористи) ідеологію. Організації цього типу найдовготриваліші (приміром – Ірландська республі-

канська армія). Мішень – чиновники, бізнесмени, поліцейські. Лівоорієнтовані терористи вважають за краще здійснювати теракти проти високопоставлених діячів, виправдовуючи це революційною ідеологією. Терористи з правим ухилом менш розбірливі, їх жертвою може стати кожен представник ворожої нації; 2) національно-визвольний тероризм здійснюють народи окупованих чи колонізованих держав проти представників країни-агресора. Мета – відновити держ. суверенітет. Подібні групи дотримуються помірно-націоналістичних поглядів, причому ідеологічна орієнтація (права, ліва) подібних організацій і течій відходить на другий план. Мішенню терористів стають представники ворожої нації, незалежно від соціального та професійного статусу, передусім – військовослужбовці, офіцери органів безпеки і чиновники; 3) репресивний; його становлення відбувається на тлі нац. конфліктів усередині єдиної держави. Представники привілейованих нац. груп мають на меті придушення вимог нац. меншин, захист власності, прагнення до створення етнічно однорідних держав (Ку-Клукс-Клан, Ліга захисту євреїв, антирос. тероризм у Таджикистані в 1992–1996), представники меншин реалізують у такий спосіб прагнення до рівноправності («Чорні пантери»).

М. Требін

ТЕРОРИЗМ ЛІВИЙ – тероризм, що орієнтується з огляду соціально-політ. спрямування на різні ліві соціально-політ. доктрини (марксизм, ленінізм, троцькізм, анархізм, геварізм, маоїзм, кастроїзм тощо). **Т. л.** притаманне прагнення до руйнування існуючої держ. системи і зміни сталих сусп. відносин за допомогою фізичного знищення влади і залякування населення. Чинники, котрі сприяють появі **Т. л.** у сусп-ві: екон. криза, яка обмежує інтереси дрібних підприємців, інтелігенції та осіб вільних професій; мас. безробіття серед потенційно активних у політ. сенсі верств населення; ізоляція або репресії правлячою елітою до неугодних опозиційних рухів, нав'язування нею нетрадиційні для сусп-ва соціально-політ. нововведень; досвід переможних промарксистських збройних рухів у країнах «третього

світу»; знайомство з концепціями збройної боротьби *К. Марігелли, Че Гевари, Мао Цзедуну*. Коріння **Т. л.** постають з глибин історії – з давнього тираноборства і політ. вбивства, що практикувалися «нар. месниками» з анархістів і народовольців у ХІХ ст. Проміжною ланкою між ними і сучасними лівими терористами були рос. есери. На становлення нових форм **Т. л.** у післявоєнному світі значно вплинули радикальні версії марксизму – троцькізм і маоїзм, перемога Кубинської революції, Паризька весна 1968 р. Основним гаслом **Т. л.** було: «Треба зробити якомога гірше, щоб потім стало краще». Різке несприйняття негативних сторін капіталістичного сусп-ва, панівного в ньому способу життя, максималізм в оцінках, крайня нетерпимість до інакомислячих, жадання негайних дій з перевлаштування сусп-ва споживання – все це спонукало лівих до здійснення терористичних актів. Знакова постать **Т. л.** – *К. Марігелла*, автор праці «Короткий посібник з організації міської герільї». На його думку, «які б не були обставини, обов'язок революціонера – робити революцію». Він розробив свою концепцію, що полягає в наступному: політ. кризу необхідно перетворити на збройний конфлікт за допомогою насильства; влада буде змушена трансформувати політ. ситуацію у військову, а це спонукає маси збунтуватися проти армії та поліції. *К. Марігелла* сформулював мету герільї: ліквідація верхівки армії та поліції, експропріація у власників великих коштів на боротьбу; провокація репресій урядом – це зробить життя мас нестерпним і змусить їх обуритися й повстати проти уряду. Сучасні ліві терористи, як і їхні попередники, своє насильство називають «революційним». Воно виходить з ленінської тези про те, що сучасне сусп-во перебуває на стадії імперіалізму, за якого купка монополій (фінансова олігархія, що складається з капіталістів) поневолює і обкрадає широкі маси населення. У зах. країнах населення забезпечене за рахунок пограбування «пролетарських» країн «третього світу». В останньому моменті **Т. л.** вплинув на радикальних представників національно-визвольних і навіть націоналістичних рухів. Значну частину практики **Т. л.**

становили грабежі («експропріації»), за допомогою котрих революціонери вилучають «додаткову вартість» (надлишки). Мішень для **Т. л.** – представники панівної політ. еліти, держ. чиновники і співпрацівники органів безпеки, банкіри, бізнесмени, незалежні фахівці (економісти, юристи, журналісти), функціонери проурядових політ. партій. У 70-80-х рр. ХХ ст. ліві терористи активніше, ніж опоненти з правого флангу, використовували тактику збройних нальотів і в меншій к-сті випадків – вибухи, що призводили до численних випадкових жертв. **Т. л.** створював підпільні бойові організації, здійснював координацію діяльності у міжнар. масштабах. У період «холодної війни» **Т. л.** користувався значною підтримкою країн соціалізму (СРСР, Куби, КНДР, НДР, ВНР, КНР та ін.). Бойові організації **Т. л.** зазвичай діють нетривалий час. Виняток становлять партизанські формування Азіатсько-Тихоокеанського регіону та Лат. Америки, котрі базуються в сільській місцевості, й угруповання у ФРН, які роками перебувають у «неадекватному режимі». Найвідоміші терористичні організації лівого спрямування – «Тупамарос», або «Рух нац. звільнення» в Уругваї у 60-70-х рр. ХХ ст., «Фракція Червоної армії» (РАФ) у ФРН, «Червоні бригади» в Італії (1970-80). На відміну від РАФ, що орієнтувалася на ліворадикальну інтелігенцію, «Червоні бригади» проголосили метою боротьбу за пролетарську революцію й орієнтувалися на масштабну бойову діяльність. Евротерористи еволюціонували від спеціалізованих бойових організацій (на зразок РАФ) до створення збройних партій пролетаріату («Червоні бригади», «Прима Лінеа»). **Т. л.** активізувався у 80-х рр. уже на ґрунті антивоєнного руху. На відміну від тероризму 70-х, представленого переважно італійцями та німцями, у 80-х, за безумовного авторитету нім. терористів, енергійно з антиімперіалістичними і антивоєнними гаслами виступали франц. та бельгійські терористи. У 90-х рр. приводом до активізації **Т. л.** слугували такі події, як операція «Буря в пустелі», що проводилася США та їх союзниками з НАТО проти Іраку, об'єднання Німеччини і прагнення солідаризуватися з боротьбою лівих

терористів у країнах «третього світу». Після падіння Берлінської стіни в 1989 р. **Т. л.** поступово втрачає свій вплив, поступаючись місцем ін. видам тероризму.

М. Требін

ТЕРОРИЗМ МІЖНАРОДНИЙ – тероризм, спрямований на громадян і територію більш ніж однієї країни. Тероризм стає міжнар. за таких умов: 1) і терорист, і жертви тероризму є громадянами однієї держави або різних держав, але злочин скоєно за межами цих держав; 2) терористичний акт проти осіб, що користуються міжнар. захистом; 3) підготовка до терористичного акту ведеться в одній державі, а здійснюється в іншій, 4) терорист, який здійснив терористичний акт в одній державі, переховується в ін., і постає питання про його видачу. Основні цілі **Т.м.** – дезорганізація держ. управління, нанесення екон. і політ. збитку, дестабілізація, що має спонукати уряд до зміни політики. **Т.м.** у наші дні переважно пов'язаний з діяльністю ісламістських терористичних організацій: за даними Управління з координації боротьби з тероризмом (США), 27 з 42 існуючих у світі міжнар. терористичних організацій – радикально ісламістські. Головні ознаки **Т.м.** – глобалізація, професіоналізація й опора на екстремістську ідеологію, а також використання терористів-самогубців, загроза застосування неконвенційної (ядерної, хімічної чи бактеріологічної) зброї та раціональний підхід. Резолюція 1373 Ради Безпеки ООН від 28 верес. 2001 р. наголошує на тісному зв'язку між **Т.м.** і транснаціональною організованою злочинністю, незаконним обігом наркотиків і зброї, відмиванням грошей, незаконними перевезеннями ядерних, хімічних, біологічних та ін. потенційно смертоносних матеріалів. **Т.м.** вирізняється зростанням техн. оснащеності терористів, їх негласною підтримкою певними державами. Для досягнення цілей терористичні організації широко послуговуються мережею Інтернет, радіо і телебаченням. Один з найвідоміших сучасних дослідників тероризму *Б. Дженкінс* вважає **Т.м.** новим типом конфлікту. **Т.м.** становить особливу небезпеку в зв'язку з тим, що загрожує міжнар. правопорядку і міждерж. відносинам. Кожна акція **Т.м.** торка-

ється інтересів декількох (мінімум двох) держав, для їхнього попередження необхідне широке міждерж. співробітництво. Основні джерела фінансування **Т.м.**: пряма злочинна діяльність самих терористичних груп і організацій (пограбування, викуп заручників, фінансові афери і под.); спонсорування великими міжнар. корпораціями, зацікавленими або в усуненні конкурентів, або в зміні бізнес-клімату певних регіонах світу; традиційне джерело – допомога країн, що використовують терористів у вигляді інструментів для досягнення своїх цілей; допомога від тіньової економіки, безпосередньо пов'язаної з незаконною торгівлею зброєю, наркотиками, «живим товаром» (захоплення заручників, експорт повій, робітників-гастарбайтерів та ін.). Наркотики і зброя є найвідповіднішим товаром для отримання надприбутків. Бізнес від торгівлі зброєю та наркотиками систематично відраховує «комісійні» на користь **Т.м.**; спонсорство приватних осіб через посередництво різних земляцтв, товариств гуманітарної допомоги, релігійних організацій і под. Це джерело фінансово підживлює релігійні та націоналістичні терористичні організації. Особливості сучасного **Т.м.**: формування глобальних і регіон. керівних центрів, котрі здійснюють підготовку операцій і організацію взаємодії між окремими групами та виконавцями, які залучаються до тієї чи ін. акції, при чому нац. і релігійну приналежність виконавців не засвідчує приналежність до конкретної держави або релігійного руху; використання права на політ. притулок для закріплення присутності терористів у певних державах; проникнення в сусп. й держ. політ., екон. і силові структури; створення під прикриттям своїх агентів в органах влади розгалужених мереж центрів і баз з підготовки бойовиків, складів зброї та боєприпасів, фірм, компаній, банків, фондів, що використовуються для фінансування здійснених операцій; поява тенденції переходу від окремих терористичних актів до масштабних акцій, що набуває характер диверсійно-терористичної війни, у процесі якої широко застосовують методи інформаційно-психологічного впливу, в т.ч. для створення атмосфери загального страху,

збудження антиурядових настроїв у сусп-ві з метою успішної боротьби за вплив і владу. Попри велику к-сть міжнародно-правових актів та органів, котрі координують боротьбу з **Т.м.**, у міжнар. праві дотепер немає єдиної універсальної угоди, що визначає поняття **Т.м.**, його юрид. природу і відповідальність. Немає і вичерпного переліку актів **Т.м.**

М. Требін

ТЕРОРИЗМ РЕЛІГІЙНИЙ – тероризм, який здійснюють на основі релігійних мотивів або маючи на меті реліг. цілі. Роз'єднаність людства за реліг. ознакою тягне за собою можливу напругу у взаєминах між людьми. Опір зілотів у I ст. до н.е. в Єрусалимі, ритуальні дії тагів у VII ст. в Індії, насильство асасинів – ранні форми вияву **Т.р.** Загалом **Т.р.** прагне змінити форми держ. устрою, духовність, досягнути домінування однієї конфесії в державі, регіоні й світі. Релігійні терористи використовують насильство з цілями, котрі, на їх думку, визначені Господом. При чому об'єкти їх нападів розмиті географічно, етнічно та соціально. Вони прагнуть домогтися негайних і кардинальних змін, часто на глобальному рівні. Релігійні терористи належать не лише до невеликих культів, а й до поширених реліг. конфесій. Оскільки адепти **Т.р.** не стурбовані відновленням прав на певній території або реалізацією політ. принципів, масштаб нападів часто набагато більший, ніж в ідеологічних терористів. Вони вважають ворогами всіх, хто не є членом їх релігійної секти або конфесії. Причинами **Т.р.** можуть бути: влада (суверенітет, держ. незалежність чи автономія території або населення, правовий статус і політ. участь конфесій); територія (національно-держ. приналежність земель, визначення кордонів); соціально-екон. становище нац. та конфесійних груп; правовий статус їх представників і створюваних ними організацій; спосіб життя і культура (можливість зберігати, розвивати нац. цінності й традиції, дотримуватися релігійних норм і правил); положення співвітчизників і одноплемінників за кордоном та ін. Однією зі засад для виникнення тероризму на релігійній основі є фундаменталізм, характерний у більшій або меншій мірі всім світовим релі-

гіям. До цієї категорії **Т. р.** належить «Аль-Каїда», угруповання сунітських мусульман «Хамас», ліванська шіїтська група «Хезболла», японський культ «Аум Сенрікьо» та ін. Дискримінаційні умови для якоїсь релігійної групи сприяють зростанню релігійного екстремізму, тероризму. Створюють ці дискримінаційні умови передусім ті самі фундаменталісти. Напр., таліби наказали індусам носити спец. відмітні знаки, зруйнували пам'ятники світової культури – статуї Будди 53 і 35 м, що знаходилися у м. Баміан, порушували права і свободи віруючих ін. конфесій. Сьогодні **Т. р.** розвивається значно динамічніше, ніж ін. види тероризму. Йому притаманна особлива жорстокість, використання і конвенційних, і неконвенційних засобів насильства, високий ступінь ескалації, використання смертників. Хоча зазначимо: релігійна складова, покладена в основу **Т.р.**, має, по суті, квазірелігійний характер. Бо релігія – величина *sui generis* (своєрідна), що з'являється як результат взаємозв'язку між Богом і людиною. Основу кожної релігії становить віра у Бога, єдиного для всього суцього, але імен у нього багато, оскільки людина завжди прагне узурпувати право на істину, в т.ч. і в питаннях духовного життя. Але дух релігії ґрунтований на повазі, любові й терпимості до всього живого. Православний богослов і філософ *П. Флоренський* зазначає: якщо онтологічно релігія є життя нас у Бозі і Бога в нас, то феноменалістично релігія є система таких дій і переживань, які забезпечують душі порятунок. Ін. словами, порятунок у тому найбільш широкому, психологічному сенсі слова є рівновага душевного життя. Ця рівновага ґрунтується насамперед на вірі в добро, любові до ближнього, категоричному імперативі глибокої моральності, що притаманні кожному релігійному ученню і допомогли йому пройти крізь пласт часів і долі народів. Заповідь «Люби ближнього твого, як самого себе» (Рим. 13:9) є, з дуже незначними варіаціями у формулюванні, основним принципом, спільним і для християнства, і для ісламу, буддизму, іудаїзму, конфуціанства, даосизму та ін. І правильна в контексті цих міркувань думка *Е. Фромма*: «Людина, яка любить лише одну людину і не

любить «свого ближнього», насправді бажає коритися або панувати, але не любити. Крім того, якщо хтось любить ближнього, але не любить самого себе, це доводить, що любов до ближнього не є справжньою». Добро творить, воно згуртовує людей, озброює їх вірою у світле майбутнє не лише для тіла, а й для душі. Проте світ не створений з одного добра; зло має в ньому місце, бо недосконала людина, незважаючи на успіхи, наук. відкриття і технічні досягнення, зроблені людством за останній час. Цю думку чітко зафіксував *Е. Фромм* у праці «Психоаналіз і релігія»: «Ми створили чудові речі, але не змогли зробити зі себе істот, які були б гідні величезних зусиль, витрачених на ці речі. У нашому житті немає братства, щастя, задоволеності; це – духовний хаос і мішанина, близькі до божевілля». І таку недосконалість людина часто прикриває боротьбою за віру, чистоту релігійних догм. Отже, немає **Т. р.**, а є терористи, котрі прикриваються Святим Письмом, для того щоб: виглядати не лиходіями, а героями, «борцями» за свободу і права віруючих своєї конфесії, що ведуть «священну війну»; впливаючи на релігійні почуття, вербують серед представників своєї конфесії нових прихильників не релігійних, а політ. організацій; використовуючи прапор «священної війни», отримують значну матеріальну допомогу і від багатих приватних осіб, і держав, де ця конфесія використовується у вигляді політ. інструменту.

М.Требін

ТОЛЕРАНТНІСТЬ (лат. *tolerantia* – терпіння) – активне відношення, відповідно до якого визнається право на існування, виголошення думок та ведення способу життя, з котрими не всі погоджуються. Стадії формування такого відношення: 1) виявлення інтересу (зацікавлення) у певній сфері сусп. життя й усвідомлення того, що у цій сфері існують ін. суб'єкти пізнання, думки (поведінка) яких може і збігатися зі загально визначеними, і відрізнятись від них; пізнання позиції ін. суб'єктів, а також визначення й осягнення суті відмінностей (гносеологічний рівень); 2) усвідомлення існування думок та стилів поведінки, відмінних (ін.) від загальноприйнятих (не збігаються зі системою цінностей),

формує незгоду з ними (аксіологічний (етичний) рівень). **Т.** виникає лише тоді, коли ми з чимось не погоджуємось, заперечуємо, а відповідно закінчується тоді, коли відмовляємось від своїх позицій, власного бачення і поглядів; співвіднесення тих думок чи стилів поведінки, з якими не погоджуємось, зі загальноприйнятою етично-моральною системою (тобто, чи відповідають ці думки та поведінка етичним і моральним нормам). На цьому етапі йдеться передусім про формування меж **Т.** – толерантно ми можемо ставитись до тих думок та стилів поведінки, за котрими визнаємо морально-етичну основу. Сучасного значення категорія «**Т.**» набуває приблизно з XVI ст. У цей період **Т.** у контексті глибоких релігійних поділів ототожнювалась із реліг. **Т.**, що розуміли як можливість (та дозвіл) існування ін. віросповідань, згоду з їхньою присутністю. У XVI–XVII ст. реліг. **Т.** стала правовою категорією – у різних, переважно європейських, країнах виходять т.зв. Акти про толерантність, котрі наказували чиновникам і правовірним толерантно ставитись до релігійних меншин – лютеранів, гугенотів та ін. (напр., Нантський едикт франц. короля *Генріха I*, 1598 – примирення католиків та гугенотів; Акт про толерантність короля Англії *Вільгельма III Оранського*; 1689; *Акт про толерантність Йосифа II*, 1781). **Т.** як філос. категорія сформульована у зв'язку з проблемою нетерпимості й на поч. існування сприймалась у вигляді осмислення результатів Тридцятирічної війни (реліг. війна 1618–1648). Перші теорет. розмірковування про феномен **Т.** з'явилися саме у цей час і є філос. обґрунтуванням релігійної **Т.** («Богословсько-політ. трактат» *Б. Спінози*, 1670; «Есе про віротерпимість (толрантність), 1667), «Листи про віротерпимість (толрантність)» *Дж. Локка*, 1689). Рос. філософ *В. Лекторський* визначив 4 способи розуміння **Т.** як: 1) байдужості – припускає існування думок, істинність котрих ніколи не може бути доведена (релігійні погляди, специфічні цінності різних культур, особливі етнічні вірування та переконання і под.); 2) неможливості взаєморозуміння – обмежує вияв терпимості повагою до ін., якого водночас зрозуміти неможливо та з яким через

це неможливо взаємодіяти; 3) поблажливості – містить у собі привілейоване в свідомості людини становище власної культури, тому всі ін. культури розглядаються слабшими: їх можна терпіти, але ставитись зверхньо; 4) розширення власного досвіду та критичний діалог, що дає змогу не лише поважати чужу позицію, а й змінювати свою внаслідок критичного діалогу. *Ю. Габермас* акцентував: **Т.** має бути позбавлена підозр у нетолерантності, коли вона перетворюється на «образливо протекційну доброзичливість» (коли думаємо, що ми вищі й тому поблажливо ставимось до ін.). Отже, кінець дискримінації не завжди означає поч. **Т.** стосовно осіб, яких уже не дискримінують.

Г. Шипунов

ТОМАШІВСЬКИЙ СТЕПАН ТЕОДОРОВИЧ (09.01.1875, Купновичі (тепер Самбірського р-ну, Львівська обл.) – 21.12.1930, Краків, Польська Республіка) – укр. історик, публіцист, громадський і політ. діяч, педагог. Середню освіту здобув у Самбірській гімназії (1895), потім вступив до філос. ф-ту Львів. ун-ту. В цей період брав участь в укр. студентських гуртках «Ватра», «Академічна громада» і виявляв виразну позицію на захист укр. студентства в умовах польс. оточення. Після закінчення навчання обраний дійсним членом Наук. т-ва ім. Т. Г. Шевченка у Львові (1899); 1900–1906 рр. працював учителем історії, лат., грец. і нім. мов та літератур у гімназіях м. Перемишля і Бережан. У 1904 р. за наук. працю «Нарухи в Галицькій Русі 1648 р.» здобув диплом д-ра філософії у Львів. ун-ті; 1906 р. – викладач Львів. академічної гімназії. **Т.С.** – учень *М. Грушевського*, лідер його львів. школи, входив до правління НТШ як референт друкарні, секретарював в історико-філолог. секції й археографічній комісії, багаторічний член Виділу (Управи) НТШ. Дослідження вченого відповідали народницькій концепції *М. Грушевського* і надруковані переважно в «Записках НТШ» («Гетьман Мазепа і король Станіслав II», «Мазепа у шведів», «Мазепа і австр. політика» та ін.) є глибоко аналітичними і визнаними наук. працями. З 1910 р. **Т.С.** – доцент Львів. ун-ту, викладав на філос. ф-ті курси лекцій історії т. зв. схід.

питання, лекції з історії Австрії від 1848 р. та історії Угорщини від 1866 р., «Устрій Австро-Угорщини», з історії Галичини у складі Австро-Угорщини, укр. історіографії XIX ст. Т.С. – один зі засновників укр. національно-демократ. партії Галичини (член ЦК) та співтворців ідеології Укр. парламентської репрезентації в австр. парламенті. У наук. працях довоєнного періоду простежується еволюція: від наслідування укр. народницької історіографії до підпорядкування наук. інтересів розв'язанню актуальних завдань укр. політики на Галичині. Т.С. став одним з організаторів опозиції проти *М. Грушевського* й ініціатор його відставки у 1913 р. з посади голови НТШ. У 1913–1915 рр. – заступник голови, згодом голова НТШ, головний редактор 116–124 т. «Записок НТШ». У 1914–1918 рр. Т.С. – член Бойової управи Укр. січових стрільців. З ініціативи вченого у Відні були відновлені засідання НТШ силами українців-емігрантів науковців – колишніх його член, входив до складу еміграційних укр. ін-тів – Укр. культ. ради, Краєвої шкільної ради. Працював у складі статистично-геогр. комітету, правно-політ. секції Загальної укр. ради, де із *С. Рудницьким* був залучений до збору й опрацювання статистичних і геогр. матеріалів як підстави для політ. вимог укр. народу. Т.С. – прихильник офіційної укр. політики в Австро-Угорщині, що передбачало автономію укр. земель, одночасно критично висловлювався про опозицію австр. уряду в національно-культ. і політ. розвитку укр. народу в складі Австро-Угорської монархії. У 1916 р. публічно застерігав від приєднання Схід. Галичини до складу Польс. держави. Т.С. належав до західноукр. нац. політиків, котрі під кін. Першої світової війни організаційно підготували проголошення ЗУНР, брав активну участь у підготовці укр. повстання в Галичині 1918 р. У 1919–1921 Т.С. – дипломат в уряді ЗУНР. З лип. 1920 р. виявляються його розбіжності із офіційною лінією уряду ЗУНР. Пропозиція очолити Міністерство закордонних справ ЗУНР восени 1920 р. не була реалізована через небажання піти на компроміс зі своїми політ. поглядами, які спонукали його зі серп. 1921 р. добровільно залишити дипломат. службу і

приєднатися до укр. консервативного руху в еміграції. У 1921–1925 рр. жив у Берліні, тісно співпрацював із гетьманським рухом. Редактор «Укр. слова» (Берлін, 1924), «Літопису політики, письменства й мистецтва» (1925–1926) та часопису «Політика». У вер. 1927 р. брав участь у створенні консервативної партії, її порозуміння з католицькою Укр. християнською організацією для вироблення спільної програми. У 1926 р. Т.С. учительовав у Львові; 1927–1930 рр. – позаштатний проф. УНІ в Берліні, з 1928 р. – доцент історії України в Краківському у-ті. Наук. спадщина вченого сягає понад 50 праць з укр. історії, бл. 500 рецензій і 100 ст. Головні наук. інтереси – Хмельниччина, Мазепинська доба, історія укр. церкви. Автор праць «Галичина» (1915), «Історія України. Старинні і середні віки» (1919), «Під колесами історії» (1922) та ін. Т.С. у довоєнні роки симпатизував лівим політ. течіям, після війни та революційних потрясінь відбувся перехід на консервативні позиції. В останні роки життя мислитель остаточно обґрунтував свою концепцію, в якій синтезувалися елементи католицизму, консерватизму і прагматично-релятивістської філософії *В. Джемса* й *О. Шпенглера*. Консервативно-монархічні кола розцінили клерикальний монархізм і прогалицьку орієнтацію Т.С. як зраду інтересам гетьманської ідеології, що, зрештою, змусило його розірвати зв'язки з представниками лівого напрямку. Т.С., на відміну від *М. Грушевського*, розглядав Галичину, а не всю Україну, як спадкоємницю держави короля Данила, а Галицько-Волинське князівство, а не київську державу, першою укр. державою. Обґрунтовував, що Галицько-Волинська держава мала 5 іст. впливів на майбутнє укр. народу: 1) збереження України від передчасного поневолення й асиміляції Польщею; 2) затримання процесу створення нової політ. нації зі слов'янських і фінських елементів над Волгою, розірвавши династичні й церковно-політ. зв'язки з Московщиною; 3) забезпечення доступу західноєвропейської культури на укр. терени та оборона укр. нації від подальшого монгольського проникнення; 4) надання князівством підтримки Зах. Україні в боротьбі з польс. експансією і

засвоєння нових схід. просторів на користь укр. народу; 5) слугувала підґрунтям сучасної національно-політ., культурної і мовної самостійності України серед слов'ян. Т.С. зауважував визначальне значення Греко-католицької церкви для західноукр. сусп-ва. Розглядав Україну як геогр. поняття, а не етнічну спільність. Загалом бачення укр. історії вченого не прийняли його сучасники. Разом із В. Липинським Т.С. вважається співтворцем державницької школи в укр. історіографії та політ. думці. Член голови управи Укр. християнської організації. Творець ідеологічної платформи Укр. католицької нар. партії (1930).

С. Денисюк

ТЕХНОЛОГІЇ ПОЛІТИЧНІ (грец. *techné* – майстерність і *logos* – учення) – сукупність процедур, засобів, методів, способів розв'язання політ. завдань, котрі використовуються у певному алгоритмі й спрямовані на досягнення необхідного політ. результату, мети та завдань політ. менеджменту (напр., зміну політ. поведінки громадян). **Т. п.** виникли в давнину, як і власне політика. Уже в первісних сусп-вах були жерці, фахівці з ритуалів, нав'ювань, маніпуляції думкою натовпу та ін. У Стародавній Греції завдяки мистецтву софістів були розроблені прийоми публічної полеміки, аргументації, логіки, виборних технологій, у Стародавньому Римі – вдосконалені правові механізми, створені ін-ти, що допомагали управляти політ. процесами. Особливий розвиток **Т.п.** отримали в новітній час завдяки інтенсивним виборним процесам та затребуваності технік пропаганди (зокрема в тоталітарному сусп-ві). Процеси демократизації в ХХ ст. унеможливили силове розв'язання проблем у сфері політ. управління. Зміщення акцентів у способах досягнення політ. цілей сталося через утвердження в сусп-ві цінностей та принципів правової держави, ідеологічного і політ. плюралізму, обмеження законом дій вищих держ. посадових осіб та ін. Отже, **Т.п.** – це способи впливу на людей з метою зміни їх політ. поведінки, котрі унеможливають застосування прямого примусу і фізичного насильства. Мета **Т.п.** – оптимізація виконання суб'єктами політики завдань і обов'язків

за допомогою раціональних засобів, вироблення відповідного алгоритму поведінки. Функціонування нових **Т.п.** завжди пов'язане з потребою оптимізувати політ. управління, оперативно тиражувати спец. процедури і прийоми. З метою ефективного впливу на мас. свідомість у процесі застосування **Т.п.** враховують: особливості нац. життя і нац. характеру (ті, що культивуються, і ті, що проблематично сприймаються в сусп-ві; якими є нац. відносини); особливості соціально-екон. розвитку держави; її зовнішньополіт. орієнтація (напр., на виборах різного рівня в Україні ключовою темою для ідентифікації політ. сили була й залишається орієнтація на Захід (Європу, США) або Схід (Росію), у зв'язку з чим політиків умовно поділяють на прозах. і пророс.); політ. режим (що демократичніший, то ширшими є можливості для самостійного політ. волевиявлення особистості); законодавство (використання багатьох **Т.п.** регулюються нормами виборчого законодавства); своєрідність політ. еліт; наявність діаспори; критерії оцінювання суб'єкта політики; геогр. і кліматичні умови життя сусп-ва (політ. орієнтації, уподобання людей можуть мати виражену регіон. специфіку); соціокульт., гендерні традиції; реліг. чинник; особливості темпоритму життя (швидкість сприйняття політ. інформації); міфологія (формування образів героїв, антигероїв, референтних осіб); мовні особливості; сприйняття кольорів і под.

Обов'язковий елемент **Т.п.** – політ. дія, ефективність якої залежить від схильності об'єктів, на котрі вона спрямована, до її сприйняття (психологічної готовності до дії). В основу формування **Т.п.** покладене маніпулювання, що є прихованим управлінням політ. свідомістю та поведінкою людей з метою примусу їх до дії/бездіяльності. Більшість **Т.п.** спрямовуються на досягнення необхідних результатів у боротьбі за владу (здобуття, зміцнення, розширення). У політ. практиці вони реалізуються як виборчі технології – інформаційні, пропагандистські, організаційні дії, спрямовані на забезпечення перемоги суб'єкта виборчого процесу. Існують такі критерії для класифікації **Т.п.**: залежно від політ. режиму – демократ.

і недемократ.; за рівнем впливу на сусп-во – основні й другорядні; за метою – створення сприятливого для політика порядку денного, зміна сприйняття діяльності поведінки політиків, внесення потрібних змін у виборче законодавство, розподіл зусиль за конкретними цілями; за легальністю використання – «білі», «сірі», «чорні»; за характером мотивації – мотивувальні й погрожувальні; за інформаційними носіями – друковані, зовнішн. та електронні; за територ. особливостями – схід. (застосовують у сусп-вах схід. типу) і зах. (використовують у сусп-вах європейського типу); за рівнями впровадження – стандартні процедури, спрямовані на розв'язання типових завдань, і творчі розробки; рекламні **Т.п.** тощо. Прийнято також вирізняти деструктивні й конструктивні **Т.п.** Перші зумовлюють руйнування сусп. організму, втрату керованості ним, породжують правовий нігілізм, аморальність, політ. апатію. Другі – спрямовані на досягнення політ. результату завдяки участі суб'єктів політ. процесу в розв'язанні складних проблем. Загалом кількість і якість **Т.п.** постійно змінюються, тому їх застосування є проблемою морального вибору політика, його штабу та фахівців, котрі їх обслуговують. Знання методики, способів конструювання і використання **Т.п.** дає змогу досягнути установленої мети, визначає здатність прогнозувати, «читати ходи» політ. суперників, ефективно протидіяти їм.

С. Денисюк

ТОТАЛІТАРНИЙ ПОЛІТИЧНИЙ РЕЖИМ – це політ. режим, за якого держава прагне до цілісного, всеохоплюючого контролю за життєдіяльністю всього сусп-ва загалом і кожної людини окремо. Ознаки **Т.п.р.**: 1) наявність єдиної мас. партії на чолі з харизматичним лідером, фактичне злиття парт. і держ. структур. Це своєрідна «партія-держава», де перше місце у владній ієрархії посідає центр. парт. апарат, а держава постає засобом реалізації парт. програми; 2) монополізація і централізація влади, коли такі політ. цінності, як підпорядкування і лояльність до «партії-держави» є первинними порівно з цінностями матеріальними, реліг., естетичними в мотивації й оцінці людських

учинків. У межах цього режиму зникає грань між політ. і неполіт. сферами життя («країна – єдиний табір»). Уся життєдіяльність, у т.ч. рівень приватного, особистого життя, строго регламентується. Формування органів влади на всіх рівнях здійснюється через закриті канали, бюрократичним шляхом; 3) влада і народ мисляться єдиними, нероздільними. Актуальними стають зовсім ін. проблеми, а саме: влада і народ у боротьбі проти внутрішн. ворогів, влада і народ – проти ворожого зовнішн. оточення. Як це не парадоксально, але в умовах **Т.п.р.** народ, реально відчужений від влади, вірить, що влада виражає його інтереси глибше і повніше, ніж він сам зміг би це зробити; 4) «єдиновладність» офіційної ідеології, що за допомогою мас. та цілеспрямованої індоктринації (ЗМІ, навчання, пропаганда) нав'язується сусп-ву як єдино правильний, дійсний спосіб мислення. При чому акцент робиться не на індивідуальні, а на «соборні» цінності (держава, раса, нація, клас, клан). Духовна атмосфера сусп-ва вирізняється фанатичною нетерпимістю до інакомислення й «інакодії» за принципом «хто не з нами – той проти нас»; 5) система фізичного і психологічного терору, режим поліційної держави, де основним «правовим» принцом є: «Дозволено тільки те, що наказано владою, все ін. заборонене». Дотримуючись цього принципу, сусп-во здійснювало виховання людини. **Т.п.р.** потрібна вищою мірою мінімальна в усьому особа: у бажаннях, одязі, поведінці. Культивується прагнення не вирізнитися, бути як усі. Пригнічується поява індивідуальності, оригінальності у судженнях; значне поширення отримують доноси, догоджання, лицемірство; 6) **Т.п.р.** повсякчас зазнає дуже серйозних проблем з легітимністю влади, оскільки ніколи не встановлюється у результаті вільних, чесних виборів. Установленню **Т.п.р.** зазвичай передують революції, держ. перевороти, заколоти, путчі, узурпація влади та ін. Залежно від того, на який вектор розвитку сусп-ва і держави звертається основна увага і яка магістральна ідея закладається в **Т.п.р.**, можна виокремити такі його типи: 1) фашистський чи націонал-соціалістський. Наріжна його ідея – ідея нац.

чи расово-етнічної переваги одного народу над ін.. У країнах, де існував **Т.п.р.** нацистського типу, намагалися побудувати моноетнічне, расовооднорідне сусп-во. Це завдання розв'язувалося через вивищення однієї нації та дискримінації аж до знищення ін. націй. Класичний зразок такого типу – нацистська Німеччина; 2) країни колишнього соціаліст. табору. В сучасному світі до таких країн належать Куба, КНДР, головною ідеєю котрих були інтереси й ідеологія одного класу; 3) теократичний, в основі якого – ідея релігійного фундаменталізму, фанатизму. **Т.п.р.** цього типу прагне побудувати сусп-во, ґрунтоване на догмах і канонах однієї релігії в її найортодоксальнішому та найнепримиреннішому варіантах. У сучасному світі до такого типу **Т.п.р.** можна з певними умовностями зарахувати ісламський режим в Ірані, де все сусп. життя будується на основі установок ісламу з жорсткими вимогами і до своїх послідовників, і до «невірних». Своєрідним різновидом цього типу став Афганістан з приходом до влади талібів, де за багатьма показниками зазначався зворотний рух розвитку сусп-ва. Ними було введено заборону на речі та послуги, що визначають побут людей XXI ст.

М. Требін

ТРАНЗИТ (англ. *transit* – перехід) – процес, який охоплює період між поч. змін і подальшим розпадом одного типу консолідованого режиму й утворенням на його місці ін. типу консолідованого режиму. До головних ознак перехідного періоду належить існування неконсолідованого (нестабільного) політ. режиму. У межах політ. «класичної» транзитологічної парадигми **Т.** розглядається послідовно в трьох етапах: 1) лібералізація авторитарного режиму; 2) встановлення демократ. правління (демократизація); 3) консолідація демократ. режиму. Головною особливістю цієї моделі є заданість результату переходу – єдино можливого кінцевого пункту суспільно-політ. трансформацій розглядається встановлення демократії (демократ. режиму). Тобто **Т.** у межах цієї моделі є виключно «переходом до демократії». Однак досвід перших років перетворень у пострадянських країнах поставив під сумнів можливість лінійного руху від автори-

таризму до демократії, а, отже, зникнення внутрішн. і зовнішн. ворогів ліберальної демократії. Це змусило дослідників не лише переосмислити «класичну» парадигму **Т.** з її «переходом до демократії», а й узагалі поставити під сумнів ефективність застосування методолог. підходів, розроблених у межах транзитології для аналізу посткомуністичних трансформацій, що спричинило появу альтернативних підходів (*Т. Карозерс, О. Романюк*). Так, у рамках перегляду традиційних схем пояснення змін типів політ. режимів у 90-х рр. ХХ ст. була сформульована «некласична» парадигма **Т.** як спроба теоретично послідовного та емпірично адекватного осмислення політ. процесів, котрі відбувались на пострадянському просторі. Рос. дослідник *В. Гельман* розробив модель «переходу з відкритим фіналом». Висхідна точка його підходу – розуміння трансформації політ. режиму як нелінійного процесу, тобто такого, що не має наперед визначеного завершення, а це суперечить уявленням про «перехід до демократії» на рівні парадигм. Учений пропонує розглядати динаміку перехідного періоду за такою схемою (моделлю): 1) ослаблення попереднього режиму; 2) розпад попереднього режиму; 3) невизначеність; 4) вихід із невизначеності – встановлення нового режиму; 5) консолідація нового режиму. Трансформація політ. режиму за цим підходом є процесом переходу від одного консолідованого режиму до ін. Сам перехідний процес пов'язаний із відсутністю консолідації політ. режиму. Це означає, що найважливіша характеристика **Т.**, яка вирізняє його серед ін. змін політ. режиму, – невизначеність елементів політ. режиму в процесі переходу (насамперед невизначеність формальних ін-тів політ. влади, а також стратегій і ресурсів політ. акторів).

Г. Шипунов

ТРАНЗИТОЛОГІЯ – напрям політ. науки, у межах котрого здійснюються дослідження транзиту, під яким, у найзагальнішому сенсі, розуміють перехід типу політ. режиму з одного якісного стану в ін. У становленні та розвитку **Т.** проходить 4 етапи: 1) дотранзитологічний (перша пол. 70-х рр.); 2) утвердження транзитологічної па-

радиками (друга пол. 70-х – середина 80-х рр.); 3) тестування теорії демократ. транзиту (кін. 80-х – середина 90-х рр.); 4) застосування транзитологічної парадигми для пояснення трансформації політ. режимів на пострадянському просторі й активної її апробації дослідниками цих країн (середина 90-х рр. – дотепер). Для першого етапу характерне домінування теорії модернізації, яка згодом розвинулась у структурний підхід до розуміння суспільно-політ. трансформацій. Представники цієї теорії (С. Лінсет, Г. Алмонд, С. Верба, Дж. Коулмен) намагались довести, що суспільно-екон. розвиток спричиняє розвиток політ., під яким розуміли демократизацію авторитарних і тоталітарних режимів. Модернізація у такий спосіб охоплює майже всі сфери життя людини, тому становить процес екон., культ., соц. і політ. трансформацій. За цим підходом можливість переходу певної країни до демократії корелюється з наявністю в ній тих чи ін. об'єктивних передумов (екон., культ. і под.). Звідси випливає основний недолік: подібний детермінізм ставить під сумнів, а радше взагалі унеможливує перехід до демократії тих країн, котрі не досягли певного соціально-екон. та культ. рівня. Тому противники автократичних режимів у цих сусп-вах постають пасивними спостерігачами, успіх яких у боротьбі з режимом залежить від об'єктивної соціально-екон. та культурної еволюції сусп-ва і держави. Саме в контексті такої критики теорії модернізації на поч. 70-х рр. з'являється транзитологічна парадигма. Її виникнення треба розглядати як своєрідне друге видання, оновлення теорії модернізації з максимально можливим урахуванням усієї критики. Основним елементом такого оновлення стала відмова від розгляду демократизації в контексті глобальнішого процесу, де вона була зумовлена модернізацією в екон., соціальній., культурній. сферах, та її трактування як самодостатнього політ. феномена. «Батьком» Т. вважають амер. політолога Д. Растоу. Він у статті «Переходи до демократії: спроба динамічної моделі» (1970) відкинув уявлення про зумовленість переходу до демократії в різні іст. періоди в різноманітних країнах

одними й тими самими чинниками або їхньою сукупністю. Враховуючи це, політолог запропонував підхід, альтернативний до структурного, назвавши його «генетичним». Сам перехідний період (транзит) Д. Растоу визначає особливим етапом політ. розвитку та розподіляє його на 3 фази, що послідовно змінюють одна одну: 1) підготовча фаза; 2) фаза прийняття рішень; 3) фаза звикання. Наступний етап у розвитку Т. пов'язаний з іменами Г. О'Доннелла, Ф. Шміттєра та Л. Уайтхеда, за ред. котрих вийшло у світ видання «Переходи від авторитаризму: перспективи демократії» (1986, у 4 т.), присвячене комплексному порівняльному дослідженню політ. трансформацій у країнах Півд. Європи та Лат. Америки. Вони виходили з того, що жодні об'єктивні соціально-екон., культ. та ін. чинники не можуть пояснити і спрогнозувати хто, які політ. сили й актори за певної ситуації дотримуватимуться недемократ. позицій і відстоюватимуть старий порядок, а хто виступатиме за його повалення. Тому лише суб'єктивний вибір акторів створює політ. можливості. У 4-й ч. цього дослідження «Переходи від авторитарного правління. Попередні висновки про непевні демократії» Г. О'Доннелл та Ф. Шміттєр визначають перехід як інтервал між одним політ. режимом та ін. За їхніми словами, він обмежується, з одного боку, початком процесу розпаду авторитарного режиму, а з ін., – установам певної форми демократії, поверненням до авторитарного правління, або появою революційної альтернативи. Процес переходу вчені розділяють на 3 етапи – лібералізацію, демократизацію та соціалізацію. 3-й етап становлення Т. характеризується першими спробами застосування транзитологічної парадигми для пояснення східноєвропейським та пострадянським трансформацій. Найбільшу популярність у цей період отримала праця А. Пшеворського «Демократія та ринок. Політ. та екон. перетворення у Схід. Європі і Лат. Америці» (1991). У 2-й ч. зазначеного дослідження «Переходи до демократії» А. Пшеворський визначає перехід як процес, що перебігає від *ancien regime* (старий режим) до Нової Республіки. Відправним пунктом перехідного

процесу, отже, є попередній авторитарний *status quo*, *ancien regime* та соціальні умови, котрі сприяли його виникненню, а для позначення кінцевої точки учений використовує бразильський термін «Нова Республіка» (в такий спосіб у Бразилії означено період від верес. 1988, якому передувало повалення військового режиму, обрання нац. конгресу й ухвалення Конституції). Процес переходу дослідник розподіляє на такі етапи – лібералізація та демократизація, в межах якої він називає вивільнення з-під авторитарного режиму та конституювання демократ. правління. 4-й етап розвитку **Т.** вирізняється активними спробами застосування транзитологічної парадигми для пояснення суспільно-політ. перетворень на пострадянському просторі. Цей етап можна окреслити «реформаторським», оскільки політ. практика більшості пострадянських країн довела неспроможність «класичних» теорет. схем для пояснення і дослідження транзитів як лінійного руху від авторитаризму до демократії, а це висунуло на порядок денний питання реформування цих схем із урахуванням того, що в багатьох країнах була встановлена не консолідована демократія, а стійкі гібридні режими. Одним із варіантів розв'язання цієї проблеми, без відмови від транзитологічної парадигми, є концепція поєднання, синтезу генетичного та структурного підходів (А. Мельвіль, В. Гельман). Подальший розвиток **Т.** залежить від того, наскільки адекватними, в сенсі пояснення посткомуністичної реальності, виявляться спроби її модифікації для аналізу суспільно-політ. перетворень у країнах колишнього СРСР.

Г. Штунюв

ТРЕНД ПОЛІТИЧНИЙ (англ. *trend* – тенденція) – відносно стійке, тривале, чітко виражене й домінуюче спрямування розвитку та динаміки соціально-політ. змін, політ. систем, громадської думки упродовж певного періоду часу, котрі формують і окреслюють нові обриси майбутнього. **Т.п.** визначають імовірність розвитку суспільно-політ. процесів у певному напрямі, супроводжуються появою нових теорій та доктрин. Тренди в політиці можуть охоплювати спрямування розвитку окремого сусп.-ва, держа-

ви, регіону, людства загалом (мегатренди), а також окремих суспільно-політ. процесів і явищ. Популяризатором поняття «тренд» став амер. футуролог Дж. Нейсбіт, який з групою соціологів 1982 р. опублікував працю «Мегатренди». На основі реалій амер. сусп.-ва кін. ХХ ст. він здійснив футурологічне дослідження основних напрямів його розвитку – мегатрендів і визначив найважливіші серед них. Це перехід від: індустріального до інформаційного сусп.-ва, «високих технологій» до гуманістичних, орієнтованих на людину, її духовний розвиток та комфорт; нац. економіки до взаємозалежної глобальної економіки; короткострокового орієнтованого управління до довгострокового планування; централізації до децентралізації в економіці й політиці; орієнтації на інституціональне забезпечення потреб до орієнтації на власні сили, «самозабезпечення»; представницької демократії до демократії участі; ієрархічних соціально-еко. структур до неформальних мереж; орієнтації на проживання у великих містах до проживання у малих і середніх містах та ослаблення старих постіндустріальних регіонів; соціальної детермінації поведінки людей до багатоваріантності й альтернативності у виборі та рішеннях. Визначення і розуміння **Т.п.** на основі аналізу сучасних тенденцій дають змогу пов'язати між собою розрізнені, на перший погляд, явища та факти, зрозуміти «дух часу» і прогнозувати майбутні зміни (екстраполяція тренду), що натомість є передумовою вибору оптимальної стратегії управління змінами.

Л. Угрин

ТРАНСНАЦІОНАЛЬНИЙ КАПІТАЛІСТИЧНИЙ КЛАС (або глобальний капіталістичний клас) – концепція, що виникла у межах теорії глобального капіталізму, констатує зміни в екон. сфері й галузі організації бізнесу, відображає проблеми диверсифікації влади на рівні світової політики. Ця концепція тісно пов'язана з екон. практикою транснац. корпорацій (ТНК) в умовах глобалізації. Незважаючи на те, що ТНК діють у різних секторах економіки, їх об'єднує основна функція – накопичення капіталу в глобальному масштабі, розроблення й поширення глобальних стратегій,

які гарантують їхнє зростання. Важливим наслідком експансії капіталістичної мікро-економіки є те, що індивідуальні екон. актори (працівники та підприємці) й колективні екон. актори (профспілки і ТНК) усе більше усвідомлюють транснац. характер і масштаб власних практик і прагнуть до поширення свого глобального впливу. Автор концепції **Т.к.к.** – англ. соціолог, проф. Лондонської школи економіки й політ. наук *Л. Склейр*, який обґрунтував її на основі розуміння процесів глобалізації: сполучним ланцюгом між політ. транснац. практикою й глобальною капіталістичною системою є тисячі міжнар., регіон., нац., локальних, професійних та ін. федерацій, об'єднань, організацій, фондів, що сприяють капіталістичній експансії в планетарному масштабі. Більшість з них безпосередньо відіграє роль «груп тиску» («лобі»). За принципами створення їх поділяють на секційні (напр., ТНК, профспілки, промислові й комерційні асоціації) та спільно діючі (благодійні фонди, релігійні організації, політ. партії й рухи, громадські організації). Взаємодія цих груп має велике значення у поширенні політ. транснац. практики. *Л. Склейр* зауважує: діяльність

багатьох з них є маргіальною, а в протилежних випадках виявляється тенденція тяжіння до інтересів ТНК. Концепція **Т.к.к.** ґрунтується на визнанні одного центрального транснац. капіталістичного класу, що приймає рішення. Вони поширюються на всю капіталістичну систему. Саме цей клас пов'язує ТНК у кожній окремій місцевості, регіоні, країні. Лідери **Т.к.к.** стають правлячою елітою в сучасному світі. Ця соц. спільність охоплює не лише прошарок власників і менеджерів ТНК, а й «компрадорську буржуазію» різних країн, котрі обслуговують інтереси транснац. капіталу, бюрократів, а також «фракцію», яка забезпечує культурно-ідеол. контроль над сусп-вом за допомогою *консюмеризму*. Інтереси цих груп перебувають за межами нац. екон. і політ. систем. Причому різні «фракції» **Т.к.к.** можуть використовувати у конкурентній боротьбі вплив держ. ін-тів. **Т.к.к.** не має транснац. політ. партій, хоча такі міжнар. групи вже існують і дещо впливають на політ. практику ТНК. Натомість ТНК прямо або опосередковано позначаються на змісті діяльності цих груп.

О. Александрова

У

УЗУРПАЦІЯ (лат. *usurpatio* – оволодіння) – насильницьке захоплення влади, вчинене із порушенням закону в державах монархічної форми правління. В історіографії існує поділ імператорів Стародавнього Риму та Візантії на «законних» і узурпаторів. Однак цей поділ нечіткий, оскільки більшість імператорів, котрі класифікуються як «законні», захопили владу внаслідок перевороту. Відповідно до такої класифікації, за існування кількох ворогуючих імператорів, переможець вважався «законним імператором», а ін. – «узурпаторами». Серед відомих узурпаторів – *Гай Юлій Цезар, Октавіан Август, Пінін Короткий, Генріх VII, Наполеон*. Термін «У.» можна застосовувати і для позначення неконституційного захоплення влади особою чи групою осіб у республіці. Суб'єктом У. постає узурпатор. Вибори, проведені із порушеннями й зафіксованими випадками фальсифікації результатів, також класифікують як У. Окремий випадок У. – зловживання владними повноваженнями. Корупцію в особливо великих розмірах вважають специфічною формою У. – в країнах із перехідною економікою олігархія (як клас) маніпулює процесом розроблення екон. політики. Отже, У. здійснюється через зусилля фірм, спрямованих на формування законів та ін. нормативних актів для реалізації виключно власних інтересів унаслідок підкупу посадовців. У. влади завжди супроводжується порушенням прав людини. Наслідки У. – висока концентрація держ. влади окремим суб'єктом чи групою суб'єктів; непідконтрольність влади народу; нівелювання принципів виборності держ. органів і посадових осіб, їх непідзвітність населенню; розмивання принципу поділу влади, домінація виконавчої частини апарату влади; обмеження ролі представницьких органів; монополізація політики, недопущення реальної політ. опозиції та конкурен-

ції; домінування командно-адміністративних методів; практика імітації виборів (проведення агітаційно-пропагандистських заходів з усіма формальними атрибутами виборів за цілковитої відсутності можливості приходу до влади представників опозиції). Класичні приклади У. – режими, що утворились унаслідок держ. переворотів у Бірмі (1962), Індонезії (1965), Греції (1967), Чилі (1973). Відповідно до ст. 5 (п.3,4) Конституції України встановлено: право визначати і змінювати конституційний лад в Україні належить виключно народові й не може бути узурповане державою, її органами або посадовими особами; ніхто не може узурпувати держ. владу.

Основним методом боротьби проти У. виступає принцип розподілу влад у державі, запропонований *Дж. Локком* і детально розроблений *Ш.-Л. Монтеск'є*. В основу принципу покладено поділ єдиної за природою держ. влади на відокремлені, взаєморівноважені гілки, кожна з яких є системою держ. органів. Політ. обґрунтування поділу влади на 3 галузі («гілки») полягає в поділі й збалансуванні державно-владних повноважень за принципом компетентності між різними держ. органами, встановленні взаємного контролю, унеможливленні У. влади – зосередженні всіх повноважень або їх більшості в єдиному органі держ. влади чи в посадовій особі і тим самим запобігання сваволі. Влада у демократ. державі у вигляді її трьох галузей (законодавчої, виконавчої, судової) – політ. форма вираження влади народу. Будучи «поділеною», влада в державі залишається цілісною, єдиною. Принцип поділу доповнюється системою стримувань і противаг, яка передбачає конкуренцію різних органів влади, наявність засобів для взаємного стримування й підтримки відносної рівноваги сил. Система стримування та противаг, з одного боку, сприяє співпраці й взаємному пристосуванню органів влади, а з ін. – створює потенціал для конфліктів, що найчастіше вирішуються шляхом переговорів, угод і компромісів. Принцип поділу влади був уперше закріплений у Конституції США 1787 р., Декларації прав людини і громадянина 1789 р. у Франції, згодом – у Конституції Франції 1791 р.

С.Орлов

«УКРАЇНА IRREDENTA» – праця укр. мислителя, громадського та політ. діяча Ю. Бачинського, опублікована в 1895 р. Він одним із перших в укр. суспільно-політ. думці висунув питання про необхідність об'єднання усіх укр. земель, які перебували під владою Австро-Угорської та Рос. імперій, у єдину, соборну та політ. незалежну Укр. державу. Учений наголошував, що боротьба за самостійність України стосується не лише укр. народу, а є справою всіх націй, котрі заселяють її етнічну територію: «Спільний інтерес зукраїнчить їх, змусить їх усіх стати укр. патріотами». Поняття «соборність» і «незалежність» Ю. Бачинський розглядає як взаємопов'язані й взаємозумовлені: соборність не може відбутися за умов політ. залежності укр. земель від двох імперій. Натомість укр. незалежна держава не може існувати без об'єднання розрізнених укр. етнічних земель. Основне гасло, яке формулює мислитель: «Вільна, велика, незалежна, політично самостійна Україна – одна, нероздільна від Сяну по Кавказ!». Дотримуючись марксистської методології екон. детермінізму, Ю. Бачинський вважав, що прагнення незалежності – це прагнення насамперед екон., вигідне для підприємницьких кіл. На його думку, необхідний розпад Австро-Угорської та Рос. імперії має привести, внаслідок внутрішн. боротьби між укр., польс. та рос. буржуазією, до утворення нац. укр. держави. Цю боротьбу за незалежність України він описує так: «Буде се страшний час – час страшної муки і терпіння, але і найкращий час життя укр. буржуазії». Політ. самостійність України вчений вважав необхідною умовою її екон. та культ. розвитку, «умовою взагалі – можливості її існування». Проте він не розглядає формування незалежної України як політ. закріплення її екон. самостійності у вигляді найвищої мети розвитку. Капіталістичні відносини логічно розвиваються від єдності нац. до «вищої єдності роду людського – інтернац., котра запанує над нинішньою єдністю нац.». Відповідаючи на скептичне запитання М. Драгоманова про те, що ж робитиме політично самостійна Україна, Ю. Бачинський так сформулював функції майбутньої незалежної держави: «Україна

буде мати тоді свої фінанси і свій промисел, усе в своїх руках, і політику заграничну і політику внутрішн., – буде панею в своїм домі, буде розпоряджатися в нім так, як буде уважати за найліпше, не оглядаючися на ін. і не спинювана в тій роботі чужими». Ю. Бачинський стверджував: загальноіст. метою є не створення нац. держави, а благо індивіда, заради якого ця держава і створюється. На його переконання, держави домагаються самостійності не для того, аби ізолюватися від решти світу, а щоб краще розвинути культурно й економічно, завдяки чому надалі зможуть посісти гідне місце в майбутній «всесвітній людській родині».

Г. Шипунов

УКРАЇНСЬКА СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНА ДУМКА І ПОЛ. ХІХ СТ. НА ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ – нац. відродження, яке відбувалося на поч. ст. у Галичині під впливом галицького духовенства – М. Гарасевича, І. Могильницького, І. Лаврівського, О. Лодинського, І. Снігурського, вихованців Львів. духовної семінарії – М. Шашкевича, І. Вагилевича, Я. Головацького. Воно мало переважно релігійне спрямування. Галицьке духовенство за характером було польс. або нім. за мовою, консервативним і аристократичним за поглядами; його світогляд назвали «рутенство» з ознаками австрійсько-укр. уніатсько-попівського патріотизму, вірнопідданості, надмірної лояльності до центр. уряду, політ. безхарактерності, громадського консерватизму, ворожості до нового, вільнодумства та ін. Від 30-х рр. ХІХ ст. ситуація почала змінюватися під впливом польс. революційної пропаганди, романтизму, які закликали до об'єднання усіх народів під проводом Польщі у боротьбі з Австрією та Росією (т. зв. полонофільство). Наприкін. 40-х рр. полонофільство втратило вплив на галичан, спостерігалось нове піднесення укр. нац. життя, зокрема серед вихованців духовної семінарії. У 1837 р. студенти-теологи М. Шашкевич, І. Вагилевич та Я. Головацький видали першу книжку укр. нар. мовою «Русалка Дністрова», яка засвідчила єдність галицьких русинів з українцями зі сходу та відмінність їх від поляків і росіян. Таке починання мало скромний політ. характер, але

навіть у цій формі зумовило гострий спротив. Внесок «Русалки Дністрової» полягає у розбудженні до нац. життя багатьох українців. Одним із перших теорет. обґрунтувань українства в Австрії є стаття Я. Головацького «Становище українців в Галичині», де розвинуто концепцію галицького австрофільства (в основі – теза про боротьбу галичан з поляками за отримання національно-політ. автономії в межах імперії). У 1848 р. під час революційних подій ця концепція допомогла зберегти панівний політ. лад; тоді ж галичани зуміли провести в перший австр. парламент 36 депутатів. Галицькі депутати виступали за національно-політ. автономію або поділ Галичини на польс. і укр. частини.

Н. Хома

УОЛЕС (ВОЛЕС) АЛЬФРЕД РАССЕЛ (англ. *Alfred Russel Wallace*; 08.01.1823, Аск, Монмутшир, Уельс – 07.11.1913, Бродстоун, Дорсет, Англія) – брит. натураліст, біолог, антрополог, соц. діяч. Закінчив школу в Хартфордї, працював землеміром, підрядником на будівництві залізниці, вчителем у школі. З 1844 р. викладав у Лестерській школі, де потоваришував з ін. молодим учителем Г. Бейтсом. Накопичивши кошти, У.А. та Г. Бейтс вирушили на вітрильному судні до Бразилії, де упродовж двох років вивчали р-н від гирла Амазонки до впадіння в неї Ріо-Негро. У 1852 р. У.А. вирішив повернутися до Англії. У 1854 р. йому за підтримки Т. Гекслі вдалося зібрати кошти для великої подорожі на Малайський архіпелаг. Тут він провів 8 років, обстежив більшість великих о-вів архіпелагу, привіз до Англії багаті колекції. На поч. 1855 р. У.А. написав статтю «Про закон, що регулює виникнення нових видів», згодом дійшов думки про виживання найпристосованіших. Нариси статті «Про прагнення різновидів нескінченно віддалятися від первісного типу» (1858) вчений надіслав до Англії Ч. Дарвіну з проханням представити статтю Ліннеївському наук. товариству. Прочитавши рукопис, Ч. Дарвін виявив у ній ідеї, дуже подібні до своїх. За порадою друзів – Ч. Лайеля і Дж. Гукера – Ч. Дарвін передав у Ліннеївське товариство не лише статтю У.А., а й резюме власних досліджень. У 1862 р. У.А. повернувся до Англії. У

1870 р. була опублікована його праця «Внесок у теорію природного відбору», яка поряд з «Походженням видів» Ч. Дарвіна відіграла значну роль у поширенні уявлень про природний відбір та еволюцію. У.А. був член Лондонського королівського товариства, 1908 р. нагороджений орденом «За заслуги». Основні праці: «Природний відбір» (1878); «Дарвінізм. Викладення теорії природного відбору» (1898); «Наук. та соц. дослідження» (1903–1906); «Місце людини у Всесвіті» (1904); «Тропічна природа» (1875). У.А. за ініціативою Дж. Мілля запросили до Асоціації реформування землеволодіння. У.А. написав низку статей про політ. та соц. питання у 1873–1879 рр. Він вважав, що сільські землі мають належати державі й здаватись в оренду людям, котрі будуть використовувати цей ресурс у такий спосіб, аби принести користь найбільшій к-сті людей. Учений виступав проти зловживань багатих землевласників. У 1881 р. його обрали першим президентом Товариства націоналізації землі. У наступному році він опублікував книгу «Націоналізація землі», де критикував політику вільної торгівлі Великої Британії, наслідком якої було гноблення робітничого класу. В 1889 р. У.А. прочитав «Озираючись назад» Е. Беллами, після чого оголосив себе соціалістом. Виступав проти евгеніки, зазначаючи, що ідея, підтримана ін. видними еволюційними мислителями ХІХ ст., не може бути реалізованою, оскільки сусп-во надто корумповане та несправедливе, аби робити будь-які раціональні висновки, хто є «придатним», а хто ні. У 1890 р. вийшла його стаття «Вибір людини», де У.А. зазначав: ті, хто досягає успіху в гонитві за багатством, у жодному випадку не кращі або розумніші. У.А. підтримував виборче право жінок, зауважував небезпеку та марнотратство мілітаризму. В 1899 р. опублікував працю «Прекрасне століття: його успіхи та невдачі» про події ХІХ ст. 1-ша ч. охоплює опис науково-техн. досягнень століття, а 2-га ч. присвячена соц. невдачам. До них У.А. зараховував руйнування та беззмістовні відходи у період воєн і гонки озброєнь, зростання бідності у містах, небезпечні умови проживання та праці для малозабезпечених верств населення, сувору

систему кримінального правосуддя, зловживання в системі охорони здоров'я, негативні екологічні наслідки, породженні капіталізмом, європейський колоніалізм.

В.Терещенко

УОЛТЦ КЕННЕТ НІЛ (англ. *Kenneth Neal Waltz*; 8.06.1924 – 13.05.2013) – амер. політолог, представник теорії неореалізму (структурного реалізму); проф. політ. науки в Каліфорнійському ун-ті Берклі й Колумбійському ун-ті; 1987–1988 рр. – президент Амер. асоціації політ. науки (APSA), член Амер. академії мистецтв і наук. У 1999 р. удостоєний премії ім. Дж. Медісона за «видатний академічний внесок у політологію» від Амер. асоціації політологів. Головні наук. інтереси – теорет. і методолог. проблеми міжнар. відносин як самостійної дисципліни; проблеми, пов'язані з поширенням ядерної зброї. Основні праці: «Людина, держава і війна» (1959); «Теорія міжнар. політики» (1979); «Поширення ядерної зброї: відновлені дебати» (2003, у співавт.). Внесок К.Н. в політологію полягає у створенні неореалізму (структурного реалізму) – теорії міжнар. відносин, яка встановлює, що дії держав можуть часто пояснюватися тиском, здійснюваним на них міжнар. середовищем, яке обмежує та змушує їхній вибір. Для К.Н. неореалізм став відповіддю на класичний реалізм. Головним розходженням між класичним реалізмом і неореалізмом стало те, що перший помістив людську натуру в центрі пояснення ним війни, водночас із позицій неореалізму тиск анархії формує результати, котрі не залежать від людської природи або внутрішн. режимів. Учений відстоював центральну для політ. реалізму ідею про анархічний характер міжнар. відносин, що принципово відрізняє їх від внутрішньосуп. відносин, побудованих на принципах ієрархії, субординації, панування та підпорядкування, формалізованих у правових нормах, основною з котрих є монополія держави на легітимне насилля у межах внутрішн. суверенітету. Анархічність міжнар. відносин, відсутність верховної влади, правових і моральних норм, здатних на основі загальної згоди ефективно регулювати взаємодію головних акторів, запобігаючи руйнівним для них (і для планети загалом)

конфліктам і війнам, збереглися, на переконання **К.Н.**, без істотних змін із часів *Фукидіда*. Тому не варто, стверджує науковець, сподіватися на реформування цієї сфери, побудову міжнар. порядку, ґрунтованого на правових нормах, колективній безпеці й вирішальній ролі наднац. організацій. Ніхто, крім самої держави (в особі її політ. керівництва), не зацікавлений у її безпеці, зміцнення якої, а отже, і зміцнення сили держави, її здатності впливати на ін. держави, залишається головним елементом її нац. інтересів. Усе це означає, з погляду **К.Н.**, що основним змістом раціональної теорії, яка досліджує міжнар. відносини, є вивчення міждерж. конфліктів і воєн. У праці «Людина, держава і війна» **К.Н.** класифікує дослідження міжнар. відносин за трьома категоріями (рівнями аналізу). Перший пояснює міжнар. політику як передусім керовану людьми, або результатом психологічних сил; другий – як керовану внутрішн. режимами держав; третій розглядає роль системних чинників або вплив міжнар. анархії (відсутність верховного органу, що управляє нац. державами) на держ. поведінку. В пошуках методолог. чіткості вчений робить висновок про необхідність використовувати системний підхід. Визначальна роль відводиться поняттю «структура»; її **К.Н.** розглядає як поділ можливостей (примусів і обмежень), котрі система дає своїм елементам-державам, а також як функціональну диференціацію суб'єктів. У «Теорії міжнар. політики» він аналізує міжнар. відносини, застосовуючи не поняття «сила» й «інтерес», а впроваджуючи термін «структура» як послідовність відносин держав у міжнар. системах. Цим **К.Н.** хоче підтвердити: світ взаємозалежний, держави мають тісніші взаємини, а сила не є основним чинником світової політики (зауважимо, що у цій теорії «сила» – все ж таки ключова категорія). Хоча неореалізм не прирівнює силу до військового компоненту, а під'єднує до неї екон., інформаційно-комунікативну, наук., фінансову та виробничу складові. **К.Н.** відкидав ідею про те, що війни можна уникнути, адже міжнар. системі притаманна схильність до війни як результат полярності цієї системи. «Міжнар. система

розтрощила ліберальні та соціаліст. надії на те, що встановлення легітимних режимів покладе край війнам». Схильність до війни, за дослідником, – властивість системи, а полярність – структурна характеристика. **К.Н.** доходить висновку: розмаїття уявлень про причини збройних конфліктів і воєн може бути зведене до трьох «образів»: 1) природа та поведінка людини (егоїзм, неправильно спрямовані агресивні імпульси; ін. причини розглядаються та беруться до уваги лише з огляду на ці чинники); 2) внутрішн. природа держав, напр., імперіалістичні війни – наслідок екон. законів капіталістичного сусп. а відсутність війни – наслідок демократії; 3) особливості міждерж. системи, специфіка її структури. **К.Н.** акцентує на третьому образі, бо пояснення соц. форм на основі психологічних даних – помилкове (групові явища не зводяться до особливостей індивідуальної поведінки); у ситуації стратегічної взаємозалежності політика держав пояснюються не тільки внутрішн. причинами, а політикою ін. держав. Тому, на думку **К.Н.**, треба розглядати не природу людини, а соціальні чинники, не обмежуючись посиленнями на форми правління, політ. режими і под.

Н. Хома

УРЯД (англ. *government* – керування, правління; франц. *gouvernement* – управління) – вищий орган у системі виконавчої влади держави, підпорядкований парламенту і главі держави, який безпосередньо, через міністерства, ін. центр. й місцеві органи виконавчої влади здійснює держ. управління сусп. справами, впроваджує у життя рішення законодавчої влади та забезпечує дотримання встановлених у державі законів, маючи для цього політ. виконавчу владу. Це – колегіальний орган, що здійснює повноваження через прийняття рішень на засіданнях. Колегіальний характер урядів відображають їх назви: «Кабінет Міністрів», «Рада Міністрів», «Держ. Рада», «Федеральна Рада» і под. Порядок формування **У.** залежить від форми держ. правління. У країнах із парламентськими та змішаними формами правління застосовують парламентський спосіб формування **У.**, за якого парламент безпосередньо здійснює ті чи ін. процеду-

ри. Процедури формування **У.** передбачають спільні дії законодавчого органу та глави держави, хоча характер і послідовність їхніх дій різні. За політ. складом **У.** може бути однопарт., коаліційним і безпарт. Позапарт. парламентський спосіб формування **У.** застосовують у президентських республіках, де **У.** формує президент, а роль парламенту при цьому незначна. У парламентських країнах член уряду водночас і депутати парламенту. В президентських республіках та республіках зі змішаною формою держ. правління діє принцип несумісності посади міністра та депутатського мандата. Основні функції **У.**: 1) загальне керівництво й управління справами у державі («розпорядча» чи «управлінська» функція); 2) виконання законів; 3) виконання законів від імені держави та з відповідними повноваженнями, отже, право видавати власні підзаконні акти загального характеру, здійснювати нормотворчу функцію; 4) законотворча діяльність, що на конституційному рівні фіксується як право законодавчої ініціативи; 5) не лише здійснює виконання законів, прийнятих парламентом, а й має право розробляти та реалізовувати різноманітні загальнодерж. програми екон., науково-техн., соціально-культ. розвитку. В Україні це право Кабінету Міністрів України фіксується на конституційному рівні (п. 4 ст. 116 Конституції України).

В. Малиновський

УТИЛІТАРИЗМ (лат. *utilitas* – користь, вигода) – одна з нормативних політ. теорій. Головна ідея – надання переваги тому політ. та соц. устроєві, що приносить максимальну користь для людей. Представники цієї теорії – *Д. Юм, Дж. Мілль*. Це політ. і моральна філософія, яка вважає користь основою моральності й критерієм людських учинків, намагається оцінювати всі політ. питання з огляду їхніх наслідків. Користь – фундаментальна цінність. Саме користь надає смислу всім нашим діям, усе ін. має інструментальну цінність. Для утилітаристів завжди краще більше користі, ніж менше. Звідси – висновок: мета **У.** – максимізація користі. В теорії **У.** склалося три школи, основною відмінністю між котрими є різниця у трактуванні користі: 1) класична школа – трактує

користь з гедоністичного погляду, користь – це насолода; головне благо для людини є задоволення, все ін. – вторинне (*І. Бентам*); 2) *У.* добробуту – пов'язаний зі сучасною економікою добробуту; на думку представників цього напрямку головним має бути задоволення потреб і бажань (як факт) і передбачуваних переваг; 3) ідеальний *У.* визнає, що ін. речі теж можуть мати ідеальну цінність. *Г. Мур* називає такими цінностями особисті відносини й естетичний досвід. Класичний політ. *У.* спрямований на побудову такого сусп. ладу, який би міг приносити максимальну користь кожному. *І. Бентам* зазначає: «Кожного потрібно вважати за одиницю і нікого не вважати за щось більше, ніж одиниця». Визначення користі – це совість кожного члена сусп.-ва. Кожен сам визначає власну мету. На рівні прийняття соц. рішень інтереси кожного входять на рівних у загальну калькуляцію користі. Цю течію розкритикували, оскільки задоволення та бажання різних індивідів не можуть порівнюватися. Побудований на основі людських побажань, *У.* не бере до уваги, що деякі побажання можуть бути антисусп. (расистськими, антисемітськими). Модель максималізації користі – груба апологетика ідеї вільного ринку. Природними спадкоємцями та послідовниками утилітаристів стали «нові праві». Нині *У.* як філософія такого спрямування не має альтернативи. Кожна політ. дія, з їхнього погляду, повинна відповідати загальносусп. користі, не висуваючи жодних моральних вимог до тих, хто здійснює цю політику; вони – завжди повинні зважати лише на практичні результати своїх дій, на те, хто перемагає і хто зазнає поразки, на те, чи можна збільшити загальний добробут якимось альтернативним методом. У таких питаннях *У.* зберігає провідну роль.

В. Денисенко

УЧАСТЬ ПОЛІТИЧНА – поняття, що визначає міру залучення громадян до процесів політ. життя, будь-які вияви та форми активності, дії, через котрі громадяни намагаються впливати на уряд, владні ін-ти, на результати функціонування політ. системи загалом. *У.п.* інтерпретується також як по-

чуття причетності (*Х. Мак-Клоскі*) до політ. життя або взаємодія, комунікація з лідерами, урядовими або неурядовими ін-тами (*Дж. Барбер*). Найпоширеніші вияви *У.п.*: голосування; звернення та контакти з політиками і посадовими особами в структурі держ. влади та місцевого самоврядування; участь у демонстраціях і мітингах; грошові внески; написання листів; підписання петицій; членство в організаціях. *У.п.* може мати конфліктний вимір (голосування–протест, пікетування, акції голодування та протиправні акції протесту), що об'єктивно зумовлюється конфліктністю інтересів і позицій у будь-якому сусп.-ві й наявністю (чи відсутністю) каналів їхнього виявлення. Розрізняють *У.п.*, що: 1) використовує певні процедури соціально-політ. активності, котрі мають інструментальний характер і дають змогу ефективно вливати на політ. процес; 2) є виявом більш-менш стихійної активності. *У.п.*, міра та форми залучення громадян до політ. процесів визначаються сукупністю багатьох чинників, що зумовлюються цінностями політ. режиму, каналами вияву *У.п.*, конкретною ситуацією, а також особистісними характеристиками індивіда (соц. статус, стать, вік, місце проживання, освіта, сім'я), установками політ. свідомості та культури (впевненість у ефективності участі, почуття громадян. обов'язку та відповідальності, тобто розуміння важливості участі кожного громадянина для підтримки життєдіяльності сусп.-ва, довіра громадян один до одного і до ін-тів держ. та місцевого управління), прагненням життєвого успіху й визнання, необхідністю завоювання нового статусу. Важливий чинник *У.п.* – певний культурно-освітній рівень і доступ до інформації. У межах ліберальної традиції *У.п.* становить фундаментальну демократ. цінність. Водночас широка участь громадян у процесі прийняття рішень може стати основою для дезорганізації та дестабілізації сусп. системи. У тоталітарних сусп.-вах *У.п.* мобілізована, жорстко регульована, контрольована правлячим режимом і спрямована на його підтримку.

Л. Угрин

Ф

ФЕДЕРАЛІЗАЦІЯ – процес утвердження федералізму як форми державності, оформлення держави у вигляді федерації. **Ф.**, з одного боку, – спосіб інтеграції близьких географічно, споріднених історично й культурно та пов'язаних ін. інтересами країн в одне ціле за збереження самоуправління, складових частин; з ін. боку, способом уникнення фрагментації та збереження єдності для великих багатонац. країн, котрі поділяються на самоуправні складові держ. одиниці за етнічними, територ. або національно-територ. ознаками. Результатом **Ф.** є утворення федерації. Світовій історії відомі приклади **Ф.** і конфедерацій, і унітарних країн. **Ф.** супроводжує процеси державотворення понад 200 р. й, очевидно, матиме перспективи у майбутньому, адже дає змогу нац. державам в умовах глобалізації оптимізувати свій суверенітет, відмовившись від його «надлишків» на користь наднац. і субнац. структур. Історично першим ареалом мас. розповсюдження **Ф.** був амер. континент, де у процесі визволення колоній від влади метрополій **Ф.** стала зручною формою для конституціювання нових держав – США, Канади, Мексики, Бразилії, Венесуели, Аргентини. З **Ф.** США (1787), яка стала зразком для багатьох федерацій континенту і світу, утверджується т.зв. амер. традиція федералізму. Вона виходить з того, що федеративна система – нецентралізована система, де влада розпорошена серед незалежних центрів, які взаємодіють. У другій пол. ХХ ст. **Ф.** охопила Півд. Азію й Африку, де чимало країн зі складною поліетнічною структурою, звільнившись від колоніальної залежності, обрали федеративну форму держ. устрою разом з окремими колишніми колоніями ін. регіонів світу. Так, з цього періоду **Ф.** запроваджено в Індії, Нігерії, Малазії, Об'єднаних Арабських Еміратах, Пакистані, Мікронезії,

Коморських островах, Ефіопії, Судані. З певною частиною умовності до цього списку можна долучити Танзанію, карибську державу Сент-Кристофер (Сент-Китс), Невіс та ін. Серед них закладені амер. традицією стандарти федералізму були дещо реалізовані лише у федеративній системі Індії – єдиній державі з цього переліку, побудованій на стандартах ліберальної демократії. Хоча поширення **Ф.** у другій пол. минулого сторіччя зумовило розмаїття конкретних форм федерацій: договірна – конституційна; територіальна – національно-територіальна; асиметрична – симетрична; централізована (інтеграційна) – відносно децентралізована і под. Нарешті в кін. ХХ ст. – на поч. ХХІ ст. тенденції **Ф.** набули розповсюдження в Європі, де вже склався певний осередок федералізму, куди увійшли перша у світі федерація Швейцарія (1848), Німеччина (1949) та Австрія (1945), знову конституційовані як федерації після Другої світової війни. Європ. традиція федералізму, на відміну від амер., висуває менше вимог до федерацій, вважаючи останніми й ієрархічні системи децентралізації. Вона пов'язує з федералізмом тенденцію децентралізації сучасної держави, що набуває різноманітних форм регіоналізації, яка так чи інакше охопила більшість європ. держав. Безпосередньо **Ф.** наприк. ХХ ст. відбулась у Бельгії, яка через складні внутрішньополіт. процеси і перегляди конституції 1970, 1988 і 1993 рр. перетворилась з унітарної держави на федеративну. Однак процеси децентралізації зумовили появу унітарних держав з елементами федералізму (квазіфедерацій) – проміжних типів або підтипів, з одного боку – унітарної, з ін. – федеративної держави, де процеси **Ф.** не набули завершених форм (більшість цих держав – у Європі). До них належать: спілки, консолідації, обласні або регіоналістські держави. Окрім того, **Ф.** в Європі характеризує не лише процеси децентралізації унітарних держав, а й процеси відмови країн-чл. ЄС від частини суверенітету (передання окремих повноважень наднац. органам ЄС), зближення їх політ., екон., фінансових, зовнішньополіт. структур. Під час боротьби за незалежність України та в перші роки її

здобуття **Ф.** розглядалась як альтернатива територ. організації України, а її можливі сценарії висувались у конституційних проєктах та концепціях регіон. політики. Однак після конституційного визначення унітарного характеру укр. державності (1996), ідея **Ф.** втратила більшість прихильників.

Т. Панченко

ФЕДЕРАЛІЗМ (лат. *foedus* – договір, союз) – ідеї, погляди, теорії, доктрини та реальні дії, спрямовані на створення, розвиток та функціонування федерації як форми політико-територ. організації держави, що полягає у розподілі й співвідношенні влади, зосередженою у федеральних органах та органах її суб'єктів, а також федералістську політ. культуру, ґрунтовану на терпимості, повазі, компромісі, широкому використанні методу консультацій, принципі субсидіарності. **Ф.**, як і пов'язані з ним поняття «федералізація», «федерація», передбачають, що люди будують відносини на основі взаємних обов'язків. **Ф.** забезпечує децентралізацію політ. системи, деконцентрацію влади, є вищою формою автономії. Хоча більшість концепцій **Ф.** є амер. і спираються на інформацію про розвиток США, започаткував теорію середньовічний європейський філософ і теоретик держави та права *І. Альтузіус*, який у праці «Політика» (1603) розглянув концепцію «субсидіарно структурованого сусп-ва» або «федеральну теорію нар. суверенітету», трансакції сусп. груп і корпорацій, котрі ґрунтуються на спільній згоді учасників як основі спільного проживання на одній території. Він вважав: федерація засновується внаслідок ієрархічного піднесення новоутвореного союзу над меншими за розміром спілками – починаючи з родини до держави. Практична цінність цієї концепції полягає у тому, що на її засадах у 1579 р. 7 сусідніх провінцій утворили першу федерацію – Нідерландський союз, а теорет. – вона започаткувала низку концепцій, котрі обґрунтовують необхідність побудови сусп. та політ. організації «знизу». *І. Альтузіуса* можна вважати засновником європейської концепції федералізму, яка розвинулась у працях *П. Прудона*, *М. Драгоманова* та представників європейського інтегрального **Ф.** –

О. Марка, *Р. Арона*, *А. Спінеллі*, *А. Брюгманса*, *Д. де Ружмона* та ін. Вони концептуалізували досвід побудови федерацій «знизу», де **Ф.** розуміється як тип сусп. відносин, системотворювальний принцип політ. та соціального об'єднання індивідів та груп з метою забезпечення свободи й підтримки сусп. порядку. Окрім того, європейська традиція **Ф.** не висуває жодних інституціональних вимог до федерації, вважаючи останніми й ієрархічні системи децентралізації. Засновники амер. **Ф.** – *А. Гамільтон*, *Д. Джей* і *Д. Медісон*, котрі переосмислили уявлення про неподільність політ. суверенітету й довели, що кожен громадянин у межах федеративної системи правління належить двом спільностям – штату і союзу загалом. Ідея про подільність політ. суверенітету заради втілення у життя демократ. ідеалу досліджена у працях *Т. Джефферсона*, *А. де Токвіля*, *В. Острома* та ін. Амер. традиція **Ф.** виходить з того, що федеративна система – нецентралізована система, де влада розпорошена серед незалежних центрів, котрі взаємодіють. Прибічники такого підходу виокремлюють характерні ознаки федерації: 2 рівні влади (центр. і регіон.); конституція, що фіксує цей розподіл; наявність третейського судді, роль якого виконує Верховний суд; специфічні ін-ти і процеси для забезпечення міжурядової та політ. взаємодії; центр. ін-ти, до яких належить двопалатний парламент. Амер. традиції відповідають доктрини, що розглядають **Ф.** як владну парадигму та фокусують увагу на принципах побудови держави, тобто на питаннях політично-правового статусу, повноважень і компетенції федерації та її складових частин. У межах переважно амер. традиції осмислені централістська, адміністративна, координаційна, договірна, дуалістична концепції **Ф.**, а у межах європейські традиції – концепція глобальної **Ф.** Централістська концепція виголошує: вся політика в окремих частинах федерації повинна здійснюватися відповідно до рішень загальнофедеральних органів. Адміністративна концепція – поєднання виконавчих і кооперативних начал. Координаційна концепція характеризується постійною боротьбою і співпрацею двох урядових систем через наявність між

ними податкової та фінансової залежності та певною самостійністю членів федерації у конституційно встановлених межах. Договірна концепція розглядає федерацію у вигляді об'єднання держави, що передала на основі договору окремі права новоствореному центральному урядові. Дуалістична концепція передбачає забезпечення і розвиток кожного культурно-етнічного елементу федерації. Концепція глобальної Ф. передбачає створення всесвітнього уряду, ґрунтованого на принципах кооперації, інтеграції, субсидіарності. У процесі держ. будівництва самодерж. структури й імперські концепції заперечують Ф., а демократ. системи, зокрема республіканські й ліберально-конституційні доктрини, сприяють йому.

Т. Панченко

ФЕЛЕГІ ТАМАШ ЛАСЛО (угор. *Tamás László Fellegi*, 7.01.1956, Будапешт, Угорщина) – угор. юрист, політолог, бізнесмен, міністр нац. розвитку другого уряду Віктора Орбана (2010). Ф. закінчив гімназію ім. Агошта Трефорта (1974) і в 1976 р. вступив до Будапештського ун-ту ім. Лоранда Етвеша (*Eötvös Loránd University*). Після закінчення ф-ту права і політ. наук працював наук. співробітником Ін-ту сусп. наук (сьогодні – Ін-т політ. наук при Угор. академії наук). У 1985 р. став стипендіатом Гарвардського у-ту. У 1983–1987 рр. Ф. – викладач Коледжу сусп. наук, одним зі засновників якого він був. У 1987 р. повернувся у США. Там працював і вчився в у-ті Коннектикуті, який завершив і отримав ступінь д-ра політ. наук. Наступний рік займався наук. дослідженнями у Рочестері, влітку 1988 р. викладав курс, присвячений громадським рухам Схід. Європи у Новій школі в Нью-Йорку (*New York's New School*). У 1993 р. Ф. повернувся до Угорщини й до 1997 р. викладав на кафедрі політології ф-ту права Будапештського ун-ту. У 1993–1994 рр. Ф. – радник Голови Фідес (Союзу молодих демократів) і директор фундації «Демократія після комунізму» (DACS). Згодом (1995) заснував консалтингову компанію, працював з міжнар. компаніями. У 1995–1996 рр. – галузевий директор угор. відділення «Телеком». Зробив успішну кар'єру в бізнесі. З травня 2010 р. Ф. призначений міністром розвитку

в новому уряді В. Орбана; на цій посаді перебував до 14 грудня 2011 р. Наук. інтереси Ф. пов'язані з порівняльною політологією, вивченням публічної політики та демократ. процесів і трансформації в Угорщині. Дотримуючись поглядів Г. Алмонда, розглядає політ. сферу життя як систему, що перебуває в динамічній рівновазі та взаємодіє з ін. соц. системами (прихильник структурного функціоналізму). «Громадян. культура» – основний критерій політ. аналізу динаміки демократ. розвитку у країнах Схід. і Центр. Європи. Ф. визначає основні наук. принципи порівняльної політології на теренах Центр. Європи. Це означає бачити: за описом теоретично релевантніші проблеми; за одним фактом можливість порівняння багатьох фактів; бачити за формальними ін-тами управління політ. процеси й політ. функції; за країнами Зах. Європи нові держави Азії, Африки й Лат. Америки. Серед наукового доробку – теоретичні розробки в сфері вивчення політ. стабільності Центрально-Схід. Європи. Ф. зазначає: політ. стабільність є характеристикою політ. системи, що дає змогу ефективно функціонувати та розвиватись під впливом зовнішн. та внутрішн. середовища, зберігаючи майже незмінною власну структуру і здатність контролювати процес сусп. змін. Він досліджує пряму залежність стабільності політ. системи від її ефективності й легітимності на прикладі країн Центрально-Схід. Європи, акцентуючи: ефективність влади – параметр, що нерідко розглядають специфічною характеристикою, що має властивість стабілізувати систему навіть в умовах її недостатньої легітимності. Відповідно стабільність влади визначається не одним (легітимність), а двома параметрами – легітимністю й екон. ефективністю влади.

С. Орлов

ФЕМІНІЗМ (від лат. *femina* – жінка) – світовий рух проти дискримінації за ознакою статі. Цей тип дискримінації виокремлюють у панівній культурі паралельно із двома ін. – за расовим та етнічним походженням (расизмом) і дискримінацією за віком (ейджизмом). Феміністські дослідниці Е. Гаррі та М. Пірсел наголошують: філос.

методологія не може існувати абсолютно незалежно від ідеології. Наводячи приклад філософів античності, які стверджують, що їхня мова – «нейтральна», «безпристрасна» й «об'єктивна», дослідниці зауважують: сама собою мова є сексистською, оскільки відбиває поняття та концептуальні схеми домінуючої чоловічої ідеології того часу. Ін. об'єкт критики **Ф.** – упереджене ставлення традиційних філософів до тих підходів, котрі, на їхню думку, є «несправжньою філософією». Звідси упередження: «філософія втратила надзвичайно багатий досвід жінок», а також комплекс тих досліджень, об'єктами яких постають буття жінки та її специфічний досвід у філософії, історії та політиці. Трактат Дж. Мілля «Поневолення жінок» (1869) став однією з перших спроб розкрити зміст політики через категорію політ. свободи жінок. Поглиблення ціннісних імпульсів свободи у політ. системах спричинило кризу гендерного домінування, і навпаки, звуження поля свободи провокувало регрес у сфері гендерних відносин. Відтак досвід таки підтверджує: кожен крок на шляху вдосконалення незмінено супроводжується поліпшенням соц. становища жінок. Це привело істориків та філософів до висновку, що «звеличення або приниження жінок можна розглядати як найкращий тест і найточнішу міру цивілізованості народу чи епохи». Досліджуючи політ. теорію **Ф.**, В. Брайсон виокремлює 2 ідеол. вектори, котрі моделювали іст. розвиток феміністичних ідей XVIII–XIX ст. – ліберальний і марксистський. У працях М. Естелл, М. Волстоункрафт, М. Кондорсе яскраво описується потреба утвердження прав та свобод жінки. Ліберальна теорія розмежовує приватні та громадські ін-ти, не пов'язуючи їх у єдину систему, а теоретики **Ф.** розкривають політ. зміст приватних відносин, їхні зв'язки, вплив та межі в політиці. У контексті цієї дискусії вирізняють 2 теорет. перспективи: 1) адаптацію лібералізму до феміністичних ідей, що відбувається у працях Ж. Річардс та С. Окін; 2) заперечення ліберальної основи та розроблення теорії патріархату К. Мілет, С. Файерстоун, Є. Файджерс та ін. Праця А. Бебеля, де вперше у марксистській теорії стверджується:

«Звільнення людства неможливе без соц. незалежності та рівноправності статей», – широко використовували представниці марксистського **Ф.** у Німеччині (К. Цеткін, Р. Люксембург, Л. Браун) і Росії (Н. Крупська, О. Коллонтай). Н. Кобринська першою в Європі обґрунтувала принципи поєднання соціаліст. ідеології з **Ф.**, стверджуючи, що у широкому теорет. розумінні **Ф.** не можна розглядати у вигляді бурж. феномену; ідеологію вона визначала не як сутнісно-директивне скерування людського життя, а як певну інтелектуальну конструкцію впорядкування соц. відносин. Характеризуючи буття соціуму, дослідниця тяжіє до принципів прагматизму, стверджуючи, що практ. і доцільна діяльність, а не ідеологія, визначає перспективи розвитку сусп.-ва. Методолог. обґрунтування ідеї Н. Кобринської широко репрезентоване у сучасних дослідженнях зах. феміністок марксистського та соціаліст. скерування Х. Гартманн, Е. Фергюссон, Л. Vogel, Дж. Мітчел, А. Джагтер.

О. Сорокопуд

ФЕМІНІЗМ «ДРУГОЇ ХВИЛІ» (неофемінізм, сучасний фемінізм) – етап розвитку фемінізму, що охоплює 60-ті рр. – середину 90-х рр. XX ст. Основоположниця – Сімона де Бовуар («Друга стаття», 1949), що заперечила постулат про природність сексуального розподілу праці, зауваживши: співвідношення «природного» (жіночого) з «культ.» (чоловічим) – не взаємодоповнення, а проблема ієрархії і влади. **Ф.«д.х.»** поширений у всіх регіонах світу. **Ф.«д.хв.»** пов'язаний із підйомом ліворадикальних рухів і формуванням нових соц. теорій, під час якого остаточно розподіляються різні напрями за різними критеріями: за ідеологією (ліберальний, соціаліст. і марксистський, радикальний); географічно (амер., європ., «третього світу», пострадянський, постсоціаліст.); расово (фемінізм «білих», «чорних»); конфесійно (ісламський, християнський); за методами і спрямованістю дій (екофемінізм, пацифістський, сепаратистський); за приналежністю до напрямів у філософії та психології (модерністський, заснований на концепції соц. конструктивізму, постмодерністський і постструктуралістський, психоаналітичний); за

сексуальною орієнтацією й ідентичністю прихильників (лесбійський, садомазохістський, квір-фемінізм). У Франції поширенишим на межі ХХ–ХХІ ст. був постмодерністський фемінізм, у Великій Британії й Австралії – соціаліст., у США – всі напрями. Ф.«д.х.» відкидає поділ на публічну та приватну сфери, вважаючи його неадекватним. Чоловіча домінація та жіноча дискримінація, що існує в приватній сфері, трактуються у Ф.«д.х.» як різновид сусп. конфлікту. Ф.«д.х.» запровадив поняття «гендер», окресливши його відмінність від статі. Це поняття використовують для характеристики статі у сусп. контексті або у вигляді культ. статі. Ліберальний фемінізм має найбільшу к-сть прихильників. Його відродження пов'язане з діяльністю Б. Фрідан («Містика жіночості», 1963). Вона доводила, що сучасні «білошкірі американки середнього класу» не мають рівних із чоловіками можливостей реалізації прав, гарантованих законом. Представники цього напрямку борються за рівні стартові умови для самореалізації обох статей, «апелюють до білошкірих жінок середнього класу» та орієнтують їх на досягнення високих фахових цілей, але без звільнення від виконання традиційних соц. ролей (жінки, матері, коханки та ін.). Неолібералки вбачають проблему не у відсутності прав, а в інертності жінок, їхньому невмінні користуватися законом. Послідовниці марксистського фемінізму традиційно лише «додають» жінку до існуючої критики капіталізму, вважаючи гноблення жінок чоловіками менш важливим, аніж класовий гніт. Соціаліст. феміністки, на відміну від марксисток, наполягають на можливості й виокремленні жіночих проблем від проблем класових і загальносоц. Критикували лібералок за спроби збудувати світ, що складається з ізольованих індивідів з абстрактними правами; спочатку вбачали шлях до рівності в перетворенні хатньої роботи на частину сусп. виробництва. Після дискредитації такого шляху в СРСР і країнах зв. нар. демократії зосередили увагу на критиці систем соціалізації та звичних прийомів найму на роботу, які формують практики праці, котрі дискримінують жінок. До соціальної теорії ввели категорію хатньої праці у вигляді «критичної форми праці»,

що є неоплачуваною, малоцінною та маловідомою. Радикальний фемінізм розглядає жінок як біологічний «клас», що дискримінується і експлуатується, є концептуальною моделлю для вивчення ін. форм пригнічення. Патріархат – автономна соціальна та іст. сила; його можна знищити, як і нерівність статей. Характерне обговорення таких сюжетів: чоловіча монополія в культурі й знаннях; статева дискримінація у повсякденному, зокрема сексуальному житті. Для виходу зі ситуації пропонують феміністську революцію з метою кардинальної зміни моделі стосунків між чоловіками та жінками і переходу до матріархату, феміністський сепаратизм, ґрунтований на самоізоляції жінок від чоловіків, заміну чоловічої культури на жіночу та створення культури, що об'єднує обидві моделі культури. Є найяскравішим напрямом у Ф.«д.х.».

Психоаналітичний фемінізм (кін. ХХ ст.) породжує новий тип психоаналітичного мислення – феміністський. У центрі дослідження – не особлива роль батька, а період, коли дитя своєрідно пов'язане з матір'ю. Уявний страх перед матір'ю, закладений у дитинстві, визначає мотивацію поведінки дорослих індивідів. Головною вважали не чоловічу сексуальність, а жіночу, називали її «множинною, апелювали до соціальної природи не лише батьківства, а й материнства, розгляду проблем виховання (зокрема жінками жінок). Постмодерністський фемінізм (остання чверть ХХ ст.) перетворює його на методологію, яка критикує колишню наук. раціональність і об'єктивність, оголошуючи їх обслуговуючими чоловічу науку. Цей фемінізм висуває проблему обмеженості знань, поданих у соціальній теорії лише чоловіками, їхньою системою цінностей, чоловічим поглядом на світ («адроцентрична картина світу»), чоловічими засобами вираження знання («фаллоцентризм»); пропонує враховувати особливості суб'єкта пізнання певної статі, його ціннісні орієнтації. Методологія спрямована проти позитивістської тези про «об'єктивний факт», зауважує вплив світогляду вченого як представника певної статі на завдання дослідження і висновки з нього. Представники цього позитивізму ввели поняття «жіноче письмо» та «жіноче читання».

О.Зінченко

ФЕМІНІЗМ «ПЕРШОЇ ХВИЛІ» – етап розвитку фемінізму, що охоплює XIX ст. – 20-ті рр. XX ст. (ін. назва – «суфражизм»). Вважається першим етапом фемінізму, в основі якого – переконання про постійну дискримінацію жінок. **Ф.«п.х.»** характеризується боротьбою за надання жінкам рівних із чоловіками виборчих прав. У ній брали участь жінки багатьох країн, діяли численні жіночі об'єднання: Шеффілдська асоціація за надання права голосу (1851); Сусп-во жіночого виборчого права (1867); Нац. федерація суфражистських товариств (1868); Міжнар. рада жінок (1888); Жіночий соціалістично-політ. союз (1903); Міжнар. Організація суфражисток (1904); Всесвітня рада католицьких жіночих організацій (1910) та ін. Поч. організованого руху – 1848 р., коли в м. Сенека Фолз (США) відбувся з'їзд зі захисту прав жінок під гаслом «Усі жінки і чоловіки створені рівними». У 1869 р. Дж. Мілль опублікував працю «Підпорядкування жінок», де зазначив: законодавча підтримка однієї статі ін. шкідлива і «є однією з головних перешкод на шляху до загальнолюдського удосконалення». Найбільшого поширення **Ф.«п.х.»** набув у Великій Британії та США. Головні його напрями – соціаліст. і ліберальний. Представники соціаліст. напрями передбачали статево рівність за встановлення соціалізму, високо оцінювали значущість екон. чинника у забезпеченні самостійності й рівноправ'я. Найвідоміші з них – К. Цеткін, А. Бабель, О. Колонтай. К. Цеткін була лідером Соціал-демократ. партії Німеччини, очолювала в ній жіночу секцію, була редактором газети для жінок «Рівність». Саме вона запропонувала святкувати 8 берез. як Міжнар. жіночий день (1911). За ініціативи О. Колонтай, яка виступала за право жінок на розлучення, відхід від традиційних норм сексуальних взаємовідносин, у ЦК РКП(б) створено жіночий підрозділ для подолання неосвіченості жінок та досягнення ними рівних із чоловіками прав. Представники ліберального напрями **Ф.«п.х.»**, окрім рівних із чоловіками виборчих прав, вимагали рівності в правах із чоловіками на працю, освіту, розлучення, питаннях прав на дітей у випадку розлучення, успадкування спільно-

го майна, набуття права на власне майно заміжнім жінкам та ін. Народження у Великій Британії ліберального фемінізму пов'язане з іменем М. Рейд («Благання за жінку», 1845) і Г. Тейлор («Виборчі права для жінок», 1851), котрі вважали шлюб різновидом рабства для жінок. Соціальну базу ліберального фемінізму в другій пол. XIX ст. становили представниці середніх і вищих класів. Найвідоміші феміністські об'єднання у Великій Британії: 1) «Жіночий соціально-політ. союз» (*Woman's Social and Political Union*; 1903–1917., створений у Манчестері); прихильники об'єднання застосовували радикальні дії після відмови парламенту надати жінкам виборчі права у 1905 р., організувавши найбільшу в країні маніфестацію за участю 500 тис. осіб; практикували голодування під час заарештування суфражисток. Результат – прийняття «Акта kota та миші» (1913), що дозволяв примусово годувати заарештованих і сприяв зростанню соціальної підтримки суфражисток, падінню авторитету Партії лібералів; 2) Жіноча партія (1918–1919), створена на основі *WSPU* після її розпаду. В США у **Ф.«п.х.»** виокремлювали організації для білошкірих і темношкірих жінок. Попри те, що в США жінки у 1920 р. отримали рівні з чоловіками виборчі права, у частині штатів чорношкірі не мали виборчих прав (у т.ч. і чоловіки). Своєрідною течією у фемінізмі поч. XX ст. були анархо-феміністські організації, котрі проголосили боротьбу з нормами загальноприйнятої моральності й ін-том сім'ї, що є основними засобами обмеження свободи жінки. Теоретиком анархо-фемінізму вважається американка Е. Голдман, яка зазначала: жінку визволяє не право голосу або право вибору роботи, а особиста самостійність, психологічна незалежність і свобода від норм загальноприйнятої моральності. Її критика поширювалась на сім'ю і материнство, які вона вважала основними обмежувачами сексуальної свободи жінки. Досягнення **Ф.«п.х.»**: набуття права неодруженим забезпеченим жінкам вступати до ун-тів, медичних шкіл; володіти власністю й управляти нею у Великій Британії (1882); право голосу на місцевих виборах у Великій Британії (1894); допуск жінок до голосу-

вання у Вайомінгу (1869), Новій Зеландії та штаті Колорадо (1893), Айдахо і Юта (1896), Австралії (1902), Фінляндії (1906), Норвегії (1906), Данії (1915), Австрії, Ірландії (1918), Нідерландах, Німеччині (1919), США (1920), Швеції (1921), Великій Британії (1928 – парламентські вибори). **Ф.«п.х.»** почав занепадати під час Першої світової війни (1914–1918) та після надання жінкам рівних із чоловіками виборчих прав, коли жінки різних країн усвідомили, що ін. типи нерівностей між жінками і чоловіками не подолані.

О.В.Зінченко

ФЕМІНІЗМ «ТРЕТЬОЇ ХВИЛІ» – етап розвитку фемінізму, який формується з поч. 90-х рр. ХХ ст. Він існує паралельно з фемінізмом «другої хвилі». Найчастіше його розглядають критичною реакцією молодого покоління на радикальний фемінізм. Виникнення **Ф.«т.х.»** пов'язане з іменем *Р. Уолкер*, котрій приписують авторство цього терміна. Вона – головний редактор журн. «*Ms. magazine*», що висвітлює проблеми прав і свобод жінок, сексизму, сімейного насильства та жіночої сексуальності. В 1992 р. створила «*Third Wave Direct Action Corporation*» – загальнонац. жіночу незалежну організацію. У тому ж році опублікувала статтю «Стаючи «третьою хвилею», яка вважається маніфестом **Ф.«т.х.»**. Тут сформульовано заклик до всіх жінок: «не голосувати за чоловіків на виборах, коли вони нічого не роблять для жінок, не кохатися з ними, не ділитися хлібом, не опікуватися ними, не годувати їх, коли вони не висувують на перше місце нашу свободу стосовно контролю наших тіл і життя». Наполягала на тому, що потрібно замінити гнів, який повинен виникати у вигляді реакції на нехтування жіночими правами, на політ. силу. *Р. Уолкер* наголошувала: вона не постфеміністка, а феміністка «третьої хвилі». Важливе значення у розвитку **Ф.«т.хв.»** відіграла наук. праця *Р. Уолкер* «*To be Real: Telling the Truth and Changing the Face of Feminism*» (1995), присвячена сучасному фемінізму і тенденціям його розвитку. Вважається, що праця є декларацією **Ф.«т.х.»** у США. Характерні ознаки **Ф.«т.х.»** – суперечливість і різноманітність. Поглядам її представників притаманна відсутність єдності (можуть одночасно

виступати за сексуальну свободу та необхідність сімейної вірності). До об'єднань, окрім жінок, належать чоловіки та представники різних меншин. Цілі **Ф.«т.х.»**: боротьба з усіма можливими причинами, котрі породжують соц. несправедливість (не лише стосовно жінок); розвиток освіти молодих жінок для досягнення ними щастя й свободи, гордості, відсутності страху для реалізації своєї мети. Її представники намагаються поєднати досвід попередників, акцентують на питанні, ким може бути жінка (якщо свідомо забажає), а не ким вона є, адже «гендеризація» сусп. життя вже стала фактом; актуальним є створення можливостей для реалізації індивідуального розуміння жіночості. Значно менше приділяють уваги відносинам між жінками та чоловіками, проблемам дискримінації жінок. Головна увага зосереджується на питаннях розподілу сил і влади з метою здійснення перетворень для кожної жінки, щоб вона мала змогу бути щасливою та реалізованою в усіх сферах життя.

О.Зінченко

ФЕРГОЙГЕН ГЮНТЕР (нім. *Günter Verheugen*, 28.04.1944 р., Бад Кройцнах, Німеччина) – нім. політ. діяч. Вивчав історію, соціологію і політологію в Кельнському та Боннському ун-тах. З 1969 р., після закінчення Боннського ун-ту, – зав. відділу зв'язків з громадськістю МВС в уряді *Г.-Д. Геншера*, а 1974 р. разом із ним перейшов у Міністерство закордонних справ. Був генеральним секретарем ВДП Німеччини (ліберали; 1978–1982). У 1982 р. вийшов з ВДП та вступив до СДПН (соціал-демократи). У 1983 р. став депутатом федерального парламенту. Був членом комітету з міжнар. відносин (1983–1998). З 1994 до 1997 р. – заступник голови парламентської групи СДПН. З 1997 р. головував у Комітеті з питань миру, безпеки та роззброєння Соціаліст. інтернаціоналу. З 1998 р. і до призначення Єврокомісаром із питань розширення Євросоюзу в 1999 р. обіймав посаду першого заступника міністра в міністерстві закордонних справ за уряду *Й. Фішера*. Під час його перебування на посаді Єврокомісара з розширення 10 нових держав Європи стали чл. ЄС. У комісії, сформованій *Ж. Баррозу*, став Єврокоміса-

ром з підприємництва та промисловості (2004–2009). Його також було підвищено до статусу одного з п'яти віце-голів Комісії. Після відходу з активної політики Ф.Г. працював проф. Європ. ун-ту Віадрина у Франкфурті-на-Одері, де керував магістерською програмою з напрямку «Європ. студії», очолював Коледж належного врядування ім. К. Герделера, заснований у співпраці Нім. товариства зовнішн. політики та Фонду Р. Боша, а також заснував із партнерами приватний аналітичний центр «Європ. досвід», який займається питаннями європ. політики. Почесний проф. Європ. ун-ту Віадрина у Франкфурті-на-Одері. Ф.Г. наголошує на необхідності усунення певних екон. перешкод, зокрема з метою спрощення діяльності малого та середнього підприємництва. Зауважує: наук. дослідження й інновації – це «ключі-близнюки до майбутньої конкурентоспроможності». Окреслює пріоритети: ефективна регуляторна база; сучасна промислова політика; малі й середні підприємства та нововведення. З метою сприяння конкурентоздатності він виокремив 3 напрями політики на основі міжнар. договорів: «Конкурентоспроможність і поліпшення бізнес-середовища»; «Оформлення й управління внутрішн. ринком на продукцію»; «Рамкові програми інновацій і наук. досліджень». Комісар Ф.Г. активно долучився до роботи над директивами з реєстрації, оцінки, дозволу й обмеження хімічних речовин та забезпеченням їхньої сумісності з Лісабонською стратегією. Працював над запровадженням єдиного патенту в Євросоюзі, оскільки заявка на патент торкається 24 млн малих і середніх підприємств в Європі, що у середньому в 11 разів більше, ніж у США.

С. Орлов

ФІЛІАЦІЯ (лат. *filius* – син) – спосіб набуття громадянства індивідом у зв'язку з народженням. Нормами міжнар. права встановлено: кожен індивід з моменту народження має право на громадянство. У Конвенції про скорочення безгромадянства (1961) ст. 1 визначає: «Держава надає своє громадянство народженій на її території особі, яка в ін. випадку була б апатридом». Також, згідно зі загальновизнаними прин-

ципами міжнар. права, кожна дитина має право на громадянство. Це положення міститься у принципі 3 Декларації прав дитини 1959 р. і в п. 3 ст. 24 Міжнар. пакту про громадян. та політ. права 1966 р. Отже, відповідно до сучасних норм міжнар. права, дитина за жодних умов не повинна залишитися апатридом. Ф. варто розглядати як основну і найпоширенішу форму надання громадянства. Ф. може здійснюватися на основі двох основних принципів: «права крові» (*jus sanguinis*); «права ґрунту» (*jus soli*). Перший полягає в тому, що дитина, народжена від осіб, котрі є громадянами певної держави, автоматично визнається громадянином останньої. У випадку різного громадянства батьків питання вирішується за їхньою домовленістю. Коли ж батьки не домовилися, то народжена в шлюбі дитина набуває громадянство батька, позашлюбна – матері. Цей принцип закріплено у законодавстві більшості держав. За принципом права ґрунту, громадянство у державі надається кожній особі, що народилася на її території, незалежно від громадянства батьків. Сучасне законодавство більшості країн, у т.ч. й укр., передбачає змішану систему, за якої переважаюче значення «права крові» поєднується з певним впливом «права ґрунту». «Право крові» практично у чистому вигляді діє зараз лише в скандинавських країнах, де «право ґрунту» застосовується лише до дітей, батьки котрих невідомі. «Право ґрунту» зберегло переважаюче значення у країнах англо-амер. системи загального права, а також в окремих латиноамер. країнах, напр., в Аргентині й Кубі, але переважно доповнюється «правом крові» (зазвичай до дітей громадян відповідних країн, які народилися за кордоном). Держави прагнуть ввести у законодавство норми, які обмежують можливість набуття їхнього громадянства особами, народженими від змішаних шлюбів. Це диктується різними міркуваннями, зокрема небажанням сприяти набуттю своїми громадянами ще й іноземного громадянства, тобто подвійного громадянства, оскільки може призвести до ускладнень у міждерж. відносинах. Вибір державою того чи ін. принципу набуття громадянства обумовлюється переважно

її політикою у демографічній сфері. Коли держава зацікавлена у швидкому зростанні кількості своїх громадян, вона закріплює у своєму законодавстві обидва зазначені принципи. У нормах законодавства України, що регулюють питання набуття громадянства, поєднуються принципи права крові та права ґрунту. Особливо чітко таке поєднання дістає вияв у тих нормах Закону, які регулюють питання набуття громадянства дітьми та випадки зміни їхнього громадянства. Так, згідно зі ст. 12 Закону України про громадянство дитина, батьки якої на момент її народження перебували в громадянстві України, набуває громадянства України незалежно від того, народилася вона на території України чи за її межами. А у ст. 14 Закону зазначено, що дитина, яка народилася на території України від осіб без громадянства, які постійно проживають на території України набуває громадянства України. Наведена норма відповідає положенням міжнародного права щодо скорочення кількості осіб без громадянства. У ст. 15 Закону з урахуванням принципу права ґрунту зазначено, що дитина, яка перебуває на території України, обоє з батьків якої невідомі, також визнається громадянином Укр. держави. Отже, набуття громадянства за народженням має місце в силу самого факту народження людини і не залежить від вияву її волі. Лише в деяких правових системах, напр. у Франції, особа від змішаного шлюбу може самостійно вибирати громадянство після досягнення повноліття. В сфері набуття громадянства за народженням не існує ані загальновизнаних норм міжнародного права, ані однакової практики держав. Тому в силу колізій законодавства різних держав саме в цій галузі виникає найбільша кількість випадків біпатризму.

С. Орлов

ФОРМИ ПОЛІТИЧНІ (лат. *forma* – вид, образ, зовнішність, організація) – зміст політ. взаємодій, політ. відносин, їхня динаміка та спосіб організації через функціонування політ. ін-тів, структури; види, типи і характер їхніх взаємовідносин (як елементи політ. системи) та форми правління і держав. У політології **Ф.п.** – відображення «ідеальних

зразків» або певних стандартів («чистих» форм) політ. відносин та ін-тів, їхніх видів з метою співвіднесення і порівняння з ними у процесі вивчення, аналізу реально існуючих (напр., «чисті» типи панування М. Вебера, типи політ. культури Г. Алмонда, С. Верби та ін).

Л. Угрин

ФОРМИ ПРАВЛІННЯ – спосіб організації держ. влади, структура і характер взаємовідносин вищих ін-тів влади. За формальним джерелом влади та способом формування вищих ін-тів держави **Ф.п.** розподіляють на монархії та республіки. Вони розрізняються за порядком і умовами заміщення посади глави держави: пост монарха – спадковий і пожиттєвий; главу республіки (президента) обирають на певний термін з громадян, які відповідають певним вимогам (вік, громадянство, період проживання у країні та ін.). Хоча відомі виборні монархії (главу держави обирають з членів правлячої династії) та республіки, у котрих президенти проголошують свою владу довічною, але це – радше виняток, аніж правило. Існують монархії абсолютні й обмежені (станово-представницькі, парламентські, конституційні). Республіки є президентськими, парламентськими та змішаними. Цей поділ визначає статус вищих держ. ін-тів, їх компетенцію та повноваження, принципи взаємовідносин. **Ф.п.** становить формально-юрид. характеристику суспільно-політ. ладу.

Л. Угрин

ФРАНК АНДРЕ ГУНДЕР (нім. *Andre Gunder Frank*; 24.02.1929, Берлін, Німеччина – 23.04.2005, Люксембург, Люксембург) – німецько-амер. економіст, соціолог, політолог, один зі засновників теорії залежності й світ-системного аналізу. Народ. у Німеччині, але жив і навчався у США, де у 1957 р. отримав ступінь д-ра філософії з економіки у Чиказькому ун-ті. Тема дисертації – «Продуктивність сільського господарства Укр. РСР у 1928-1955 рр.». З поч. 60-х рр. ХХ ст. його життя і в прямому (тривала робота у Бразилії, Чилі, Мексиці), й у переносному значенні (об'єкт наук. інтересів – цей регіон) пов'язане з Лат. Америкою. Наприкін. 1970-х рр. пере-

їхав до Зах. Європи, де працював переважно в ун-тах Зах. Берліна й Амстердама. Основні праці: «Капіталізм та відсталість у Лат. Америці» (1967); «Лат. Америка: відсталість або революція» (1969); «Світове накопичення. 1492–1789» (1978); «Криза світової економіки» (1980); «Криза у «третьому світі» (1981); «Динаміка глобальної кризи» (1982, співавт. І. Валлерстайн, С. Амін та ін.); «Критика та антикритика. Есе про залежність й реформізм» (1984); «Світова система: п'ять століть чи п'ять тисячоліть?» (1993, співавт. Б. Гіллс); «Новий Схід. Глобальна економіка у добу Азії» (1998) та ін. Головні теми наук. зацікавлень **Ф.А.** – проблеми світової системи, світової економіки й історії, розвитку, соц. рухів. У середині 60-х рр. розкритикував теорію модернізації та проаналізував історію взаємовідносин сучасних розвинутих країн Заходу і відсталих країн ін. частин світу. Він дійшов висновку: екон. розвинутість і відсталість не є природними іст. етапами еволюції, властивими усім державам. Ці явища – наслідок нерівноправних міждерж. відносин, коли в процесі історії додатковий продукт відчужується від периферії (колоній, напівколоній) на користь центру (метрополій). У перспективі цей процес призводить до «розвитку відсталості» й «залежної відсталості» периферії (Південь), коштом якої метрополії (Північ) виграють у формі стійкого екон. зростання. «Насправді, – зазначав **Ф.А.**, – екон. і політ. експансія Європи XV ст. призвела до інкорпорації тепер відсталих країн до єдиного потоку світової історії, який водночас породив теперішню розвинутість одних країн і недорозвинутість ін.». На думку вченого, розвинуті країни всіляко експлуатували відсталі, й останні відіграли ключову роль у фінансуванні капіталізації країн Заходу. Саме у цьому, за **Ф.А.**, полягає головна причина розвитку перших та відсталості других. Прізвище мислителя тісно пов'язане з розробленням світ-системної теорії. Він почав використовувати термін «світова система» (без дефісу), починаючи з 60-х рр., і в 1970 р. виступив на конф. у Лімі з детальною доповіддю «Про розвиток теорії й аналізу, адекватних завданню охоплення структури та розвитку капіталістичної сис-

теми в інтегрованому світовому масштабі». Перебуваючи 1973 р. у Чилі, **Ф.А.** ознайомився з рукописом 1-го т. Валлерстайнової «Модерної світ-системи», появу якої він палко вітав, передрікаючи цій книзі негайне завоювання статусу класичної. На думку вченого, упродовж 60-х рр. *І. Валлерстайн, С. Амін* та він особисто, працюючи незалежно одне від одного, рухались паралельно, вивчаючи світову капіталістичну систему з моменту її появи в 1450–1500 рр. у Зах. Європі аж до подальшої інкорпорації нею решти світу. В 70–80-х рр. зазначені автори співпрацювали і видали кілька спільних праць. Одне з ключових питань світ-системної теорії полягає в тому, коли виникли перші світ-системи, скільки їх було впродовж історії людства і як розвиватиметься сучасна світова система. Спочатку розбіжності між **Ф.А.** й *І. Валлерстайном* почали наростати стосовно питання про перспективи зміни нинішньої світової капіталістичної системи якісно ін. системою. За **Ф.А.**, к-сть емпірично обґрунтованих аргументів на користь такої системної трансформації неухильно зменшувалась. Натомість *І. Валлерстайн* був оптимістично налаштований до перспектив соціаліст. світового устрою. Згодом ці розбіжності перетворилися на дискусію про чинники «піднесення Європи» і вік сучасної світ-системи. За *І. Валлерстайном*, справжньою глобальною світ-системою є лише світ-система капіталізму впродовж останніх 500 р. Проте не всі зауважують його погляд. У 1989 р. амер. дослідниця *Ж. Абу-Лугход* випустила книгу «До європейської гегемонії: світ-система у 1250–1350 р.», де була сформульована концепція першої світ-системи, яка виникла ще в XIII ст. Ця система складалася з п'яти незалежних «ядер»: Зах. Європи, Араб. світу, зони Індійського океану, Китаю та Великого степу, об'єднаного монголами в макрополіт. простір. Значущість цієї праці в тому, що *Ж. Абу-Лугход* першою обґрунтувала єдність світу до епохи гегемонії капіталізму. Під впливом цієї книги, **Ф.А.** визнав помилковими *Валлерстайнів* 1450 р. і свій 1492 р. як дати поч. історії світової системи. У світлі спроби *Ж. Абу-Лугход* довести положення про існування світ-системи у XIII ст., вибір

Броделевого «довгого XVI ст.» (1453–1648 рр.) як часу народження «модерної іст. системи» в очах **Ф.А.** та його нового співавтора **Б. Гілса** став виглядати сумнівним. У 1993 р. вийшла їхня спільна праця «Світова система: 500 чи 5000 років?». На думку вчених, в історії існувала лише одна Світова Система (автори позначили її з використанням великих заголовних літер і без дефісу); вона зародилася задовго до тривалого XVI ст. на Близькому Сході. Ця Світова Система пройшла через серію фаз розширення та фаз стиснення, поступово охоплюючи нові ділянки планети, доки у XIX ст. вона не зайняла весь світ. Отже, XIX ст. стало не часом появи Світової Системи, яка й до того існувала тисячі років, а моментом її кульмінаційного зростання.

О. Кукарцев

ФУКО МІШЕЛЬ (франц. *Michel Foucault*, 15.10.1926, Пуатьє, Франція – 25.06.1984, Париж, Франція) – франц. філософ, теоретик культури, політики й історик. Навчався у Вищій нормальній школі в Парижі. Під час навчання страждав від клінічної депресії. У 1948 і 1950 рр. намагався закінчити життя самогубством. Нетривалий курс відвідування психіатра сприяв його зацікавленню психологією. У 1952 р. він одержав ступені з психології та філософії. Від 1950 до 1953 рр. був членом Компартії Франції, перебуваючи під впливом свого вчителя *Л. Альтюсера*. Однак згодом його політико-філос. погляди розійшлися зі загальнопарт., особливо після його ознайомлення з реальним станом речей у СРСР і життям ГУЛАГу. **Ф.М.** 1958 виїжджає до Варшави, де займається поновленням Центру франц. культури. У 1960 р. закінчує докторську дисертацію і 1962 р. стає проф. в ун-ті Клермонт-Ферран. У 1966 р. вийшла відома праця «Слова і речі», яка мала великий успіх у світі. Восени 1968 р. повертається до Франції та публікує «Археологію знання» у відповідь на критику «Слова і речі». У 1970 р. його обрано до Колеж де Франс – найпрестижнішого навчального закладу країни – на посаду проф. історії систем мислення (назва, обрана ним). На інавгураційній лекції читав нову працю «Воля до істини. Порядок дискурсу». В листоп. 1972 р., **Ф.М.** зі *С. Лівзоре* зорганізував Комітет дій

в'язнів (САР). Розмисли **Ф.М.** щодо цієї проблеми сприяли написанню книги «Наглядати і карати: народження в'язниці», яку він закінчив 1975 р. У 1976 р. виходить 1-й т. «Історії сексуальності»; 2-й і 3-й т. «Використання задоволення» та «Піклування про себе» побачили світ у 1984 р. Учений проводив усе більше часу в США. З 1970 р. до квіт. 1984 р. продовжував лекції в Колеж де Франс. Останні 2 роки перед смертю страждав від хвороб. Помер від СНІДу. Основні праці: «Душевна хвороба і особистість» (1954; перевидання в 1962 під назвою «Душевна хвороба і психологія»); «Народження клініки: археологія погляду медика» (1963); «Передмова до трансгресії» (1963); «Слова і речі: археологія гуманітарних наук» (1966); «Археологія знання» (1969); «Ніцше, генеалогія, історія» (1971); «Наглядати і карати. Народження в'язниці» (1975); «Гра влади» (1976); «Історія сексуальності» (т.1 – «Воля до знання», 1976; т.2 – «Досвід насолоди», 1984; т.3 – «Турбота про себе», 1984) та ін.

Ф.М. – один з найвідоміших представників постмодернізму. В різні етапи творчості його зараховували до структуралістів, а також постструктуралістів. Сам причетність до певного конкретного теорет. напрямку категорично заперечував. Оцінюючи духовну ситуацію післявоєнної Зах. Європи, зазначав: уся тогочасна епоха, чи то за допомогою логіки або епістемології, чи за допомогою Маркса або Ніцше, прагне уникнути *Гегеля*. За твердженням **Ф.М.**, для всього його філософствування правомірне вирішення «спільності ядра» – базової конструкції у вигляді дискурсу про досліди, де йдеться про суб'єкта, про те, щоб трансформувати самого себе, і дискурсу про трансформацію самого себе через конституювання знання.

Мислитель визначив зовнішн. механізми обмеження дискурсу: 1) «процедури виключення», серед котрих найпоширенішим є банальна заборона – «табу на об'єкт, ритуал обставин, привілейоване чи виключне право промовця – тут ми маємо справу із дією трьох типів заборон, які перетинаються, підсилюють одне одного чи компенсують, створюючи складну решітку, що постійно міняється». Чи не найкартатішою сферою

буття людини **Ф.М.** вважав саме політику, оскільки решітка заборон ставала особливо тісною. При чому дискурс у політиці був не просто механізмом утистки, а ще й об'єктом бажань. 2) процедури «розподілення і відкидання», під котрими розуміють «соціокульт. засіб диференціалізації та дистанціювання одне від одного таких феноменів, як розум і божевілля», а також соц. селекції індивідів. Причому критерії розуму та божевілля не варто обмежувати суто клінічною сферою розуміння – це ще й диференціація за отожднення розуму і Логосу, розуму й істини, знання. Антонім божевілля відповідно стає втіленням не-знання, не-істинності. До внутрішн. механізмів обмеження дискурсивності учений зараховує способи і тактики класифікації, впорядкування, розподілу, покликані обмежити здатність дискурсу його нелінійності, випадковості просування. Це принципи: забуття (зникання дискурсу разом зі створеним ним висловлюванням); коментарю (їх промовляють, вони вже були сказані, їх треба ще повторювати); дисципліни (визначає сферу застосування дискурсу); доктрини (пов'язує індивіда з конкретними висловлюваннями); автора (ім'я якого синтезує і відсилає систему дискурсів до певної загальності культ. чи сусп. характеру). Водночас **Ф.М.** не відкидає роль дискурсу як креативної моделі спонтанного переплетення висловлювань, здатних відтворювати принципово нелінійні, трансгресивні за суттю формотворення. На думку мислителя, вивільнення дискурсу з-під тотальної завершеності можливе через такі кроки: піддати сумніву волю до істини у вигляді єдиного інтересу з усіма його атрибутами (культурно-традиційні форми актуальності); слід відмовитись від тотальної замкненості на культурно продиктованих обмеженнях, зосередити увагу на дискурсі як події, здатній вивільнити спонтанність, новизну висловлювань, думки загалом; позбавити означника суверенітету в сенсі здійснення його рефлексивного аналізу. Однак таких побажань не враховують у функціонуванні сучасних дискурсів, до природи котрих ми повертаємось. **Ф.М.** вважає, що дискурс завжди містить конкретну вимогу стосовно влади – її підтрим-

ки чи опонування. Стосовно знання учений дотримується конструктивістської позиції, оскільки знання у його розумінні не є ідеальною цінністю, суто об'єктивністю, оскільки сама «структура дискурсу та різний порядок дискурсу визначає, що вважати істинним, а що – хибним». Тому **Ф.М.** більше акцентував на дослідженні формування дискурсу, механізмах визначення «істинності-хибності». Стратегія конкретно-іст. модусу функціонування влади, на думку **Ф.М.**, її дискурсивної артикуляції, безпосередньо пов'язана із формою знання. У цьому контексті йдеться про певні режими «влади-знання»: «Звідси цілком природно, що локалізація ним влади не обмежується суто рамками політ. системи, а поширюється на ситуативність соц. відносин. Вона розчиняється у дисциплінарних практиках та епістемах, котрі продукують соціальну реальність». Отже, маємо справу із відношеннями «влада-знання». Це знання, яке безпосередньо визначає цілі й завдання влади, передбачає виокремлення специфічних об'єктів влади. Вона ніби сама формує власний об'єкт пізнання. «Влада-знання» – таке знання, «що розвивається і збагачується шляхом збору інформації та спостережень за людьми у функції об'єктів влади». Це також і влада, яка реалізує себе у формі знання – самовідтворюваного для власного буття. Замість первинного означення суб'єктів та ін-тів, важелів їхнього впливу, структур вияву, пріоритетного значення набуває влада: «Подібно до дискурсу, влада не належить визначеним агентам, таким як індивіди, держави чи групи із визначеними інтересами; радше влада поширюється через різноманітні соц. дії». Владу **Ф.М.** розуміє не лише у вигляді репресивної, а й проєктувальної сили; «влада утворює дискурс, знання, людей і реальність». Вона визначає міру допустимості поведінки відповідно до панівного дискурсу. Так виникає складна мережа соціально-політ. відносин, на тлі котрих і відбувається декларація істинного та правильного людського існування, демаркація дозволеності й пріоритетності. Звідси і зняття питання про автономію людського буття, зокрема політ. його вияву: «Суб'єкт створюється у дискусіях». Це твердження співмірне з ін. концеп-

ціями: суть – у децентралізації суб'єктності, знятті детермінованості та її незалежності власне через поняття дискурсу – як форми сплетення думок, позицій, переконань. «Дискурс передбачає і створює такого собі ідеального адресата» – це той, хто приймає всі диспозитиви дискурсу як процесу, надаючи фактично монологічному процесові характеристик діалогізму – через кореляцію волі адресата у допустимих межах наперед окресленої істинності.

Досліджуючи специфіку конструкції «влади-знання», **Ф.М.** зазначав їх децентрованість, що полягає у відсутності Суверена, Государя, Володаря, тобто ієрархічної привілейованості, визначального носія і спричинювача чіткої каузальності, телеологічної доцільності. Влада усюди. Вона не має чіткого обличчя, у неї тисячі образів і характеристик. Влада – процес взаємоорієнтованості, пронизаний конфліктними відносинами, що ґрунтовані на силових полях, котрі протинають увесь соціум. Знання передбачає форми власного вираження – бачення, висловлюваність, тобто можливість себе-виведення як певного смислового архіву. Натомість влада ґрунтується на силових відносинах. Окрім того, силу не варто розуміти у вузькотілесному аспекті. Тому перетин влади та знання цілком природний: утворений у такий спосіб комплекс поєднує наведені характеристики, розмиваючи заодно послідовність, позбавляє їх упорядкованості. Відносини «влада-знання» стають усе-проникливими, усюди наявними – влада є безформним началом, яке просочується між формами знання чи під ними. У зв'язку з цим вона названа мікрофізичною і становить силу, силове співвідношення, а не форму. Влада та знання становлять нероздільну суміш. Очевидно, що засадами всяких політ. відносин постає сутнісна приєднаність, взаємодоповнюваність влади щодо висловлювань істинності, тобто знань. **Ф.М.** називає «гротескою» таку властивість тексту чи індивіда володіти через статусне забарвлення владних ефектів, яке чітко простежуване безпосередньо у суті політ. системи на її інституційному рівні, бо «гротеск – це один із найважливіших методів самодерж. управління. Проте гротеск

використовує і прикладна бюрократія. Адміністративна машина з її неохопними владними ефектами «передбачає посереднього, нетямущого, тупого, сірого, смішного, затравленого, бідного, безпорадного чиновника». Така лінія започаткована ще від ХІХ ст. і триває дотепер. Бюрократичний протест – безпосередній інструмент влади, канал впровадження її знання, істинності на сусп. тіло. Однак усвідомлення всієї абстрактності й відносності такого знання через систему адміністративних ритуалів, лише акцентує на безмежності, невідворотності механізмів функціонування влади, що й може «функціонувати зі всією своєю суворістю і у вищому ступені жорстокою раціональністю», у безвідносності до «вершини піраміди», тобто людського себе-втілення у формі управителя.

А. Гарбадин

ФУНКЦІОНЕР ПОЛІТИЧНИЙ (лат. *functio* – виконання, завершення) – 1) член управлінського апарату, особа, яка на фаховій основі постійно виконує визначені законом чи ін. нормами (інструкціями, регламентами) функції й отримує за це грошову винагороду. Наявність таких осіб об'єктивно детермінована необхідністю виконання в межах кожної політ. організації управлінських функцій, зокрема координації діяльності між різними структурними рівнями. Без цього неможлива підтримка її діяльності та реалізація визначених цілей, що потребує спец. знань, професійної підготовки. К-сть **Ф.п.**, їх повноваження зумовлені складністю завдань і цілей організації, її розмірами (к-стю членів), структурною складністю; 2) визначення особи, яка є членом постійного управлінського апарату – «керівного центру» (*Р. Міхельс*) – у парт., профспілкових та ін. недерж. організаціях, необхідного для керівництва організацією, підтримки ефективної структури і діяльності. **Ф.п.** обіймає в партії чи ін. організації невиборну посаду, працює на постійній договірній основі, виконує певні визначені функції, котрі оплачує партія, на відміну від неоплачуваної, добровільної роботи для партії чи організації лідерів і активістів, які працюють на громадських засадах. Діяльність **Ф.п.** («парт. чиновника»)

з керівництва й управління партією – фахова діяльність. Вона чітко регламентується інструкціями, наказами, ін. нормами. **Ф.п.** найчастіше виконують аналіт., дорадчі, експертні, прогностичні, координуючі функції, а також функції, пов'язані з організацією виборчих і PR-кампаній. Ці функції, залучення в усі сфери організаційної політики, особисті якості (компетенція, інтелектуальні, комунікаційні здібності та ін.) дають **Ф.п.** змогу істотно впливати на процес прийняття та реалізації парт. рішень. Їхня діяльність, з

одного боку, сприяє стійкості й ефективності функціонування організації, з ін. – може стати, за *Р. Міхельсом*, «початком кінця» парт. демократії, призвести до надмірної бюрократизації та надмірного впливу функціонерів на парт. політику з погляду інтересів управлінського апарату, а не вимог членів партії та виборців, що найімовірніше для мас. партій з розвинутим апаратом на всіх рівнях організації.

Л. Угрин

Х

ХАРИЗМА (давньогрец. *charisma* – Божий дар, милість, подарунок) – особливий тип легітимності, організації влади та лідерства, ґрунтований на неординарних властивостях індивіда, що дають змогу йому здійснювати функцію пророка, вождя або політ. реформатора. Якість **Х.** традиційно вважається не стільки здобутою, скільки подарованою природою або трансцендентними містично-інтерпретованими силами. Уявлення про **Х.** як про силу благодаті, що надходить від духів або богів, властиве багатьом релігіям. Найбільш рання концепція **Х.** відображена у реліг. літературі. У ранній християнській традиції **Х.** – сприяння, що посилається Святим Духом обраним людям («дар» проповіді, чудотворення, пророцтва та ін.). Після конституювання церковних організацій учення про **Х.** детально розробляли богослови як один із головних пунктів християнського віровчення. Постулювалося: людина – гріхозна істота, схильна до зла, і без наділення **Х.** для неї немає і не може бути спасіння та блаженства: **Х.** дається віруючим через церкву, духовенство і таїнства; духовенство наділене особливою благодаттю – священством, і ним може бути наділений істинно віруючий. Ідея про таїнство священства сформувалася у процесі поділу християнських громад на «клір» та «мирян»: стан духовенства був наділений даром посередництва між рядовими віруючими і Богом. За реліг. концепцією, харизматичний лідер покликаний консолідувати послідовників навколо певної реліг. доктрини. Метою лідера не може бути особистий інтерес або прагнення панувати у громаді. Навпаки, істинно харизматичним потрібно вважати лідера, який знехтував собою заради божественної істини, що він проповідує. Термін «**Х.**» уперше використано у соціол. концепціях *Е. Трельча* і *М. Вебера*. Особливо плідно вивчали питання про специфіку виникнення **Х.** *З. Фройд*, *К. Юнг*, *Е. Дюркгайм*,

Т. Парсонс, *С. Московічі*, *Р. Лінг*, *Ж. Блондель*, *Е. Шилз*, *К. Гірц*, *Ш. Ейзенштадт*, *О. Сосланд*. У *М. Вебера* **Х.** ґрунтовно аналізується у концепції ідеальних типів панування (легальне, традиційне, харизматичне). Харизматичне ґрунтується на афективному типі соц. дії та передбачає авторитет харизматичного лідера, постійно вимушеного піклуватися про свою **Х.** В організаціях, сформованих за принципом **Х.**, відхід лідера практично завжди супроводжується крахом руху загалом. *М. Вебер*, називає **Х.** специфічним способом володарювання, в основу якого покладено добровільне підкорення авторитету. **Х.** має властивість яскраво виявлятися у періоди різких сусп. трансформацій – революцій, війн, великих соц. реформ, що супроводжуються зростанням навіювання широких мас. У цьому аспекті **Х.** – якість, притаманна особистості, діяльність якої сприяє якісним перетворенням соціального устрою. Причому харизматичному лідерові приписуються абсолютно всі успіхи в діяльності групи, навіть прорахунки, невдачі й аморальні вчинки використовують задля його звеличення. *М. Вебер* висловив думку про наявність таких ідеальних харизматичних якостей особистості: мудрість; новаторство; магічні здібності; героїзм; пророцтво; видатна сила духу та слова. Завдяки їм харизматичний лідер викликає захоплення, що обумовлюється високою повагою та беззаперечною вірою в його можливості. **Х.** мають герої, великі полководці, маги, пророки, провидці, геніальні художники, видатні політики: засновники світових релігій – *Будда*, *Ісус Христос*, *Магомет* і церковні реформатори, котрі створили нові напрями всередині цих релігій, – *М. Лютер*, *Ж. Кальвін*; засновники держав – *Солон*, *Лікурґ*; видатні завойовники – *Чингізхан*, *А. Македонський*, *Ю. Цезар*, *Наполеон* та ін. *З. Фройд* і *К. Юнг* стверджують: образ харизматичного героя глибоко закладений у несвідомому в народі й розкривається у вигляді забутих образів, «імаго минулого» в екстремальних умовах, коли звернення до раціональних сил не дає змогу адекватно зрозуміти картину кризового світу. Харизматичний герой втілює вищі сили, що воскресають у періоди найвищої кризи з метою позбавлення від нестерпного почуття розгубленості. Претендент на харизматичне лідерство, згідно з

міфологічним трактуванням, повинен пройти низку стадій свого становлення – випробувати ініціацію, здійснити місію порятунку і загинути, що допоможе його канонізації та зведенню до образу святого. Такі героїчні дії допоможуть героєві повернутися, але вже на ін. витку історії. Світські ідеології релігійного типу (культи особи, партії, класу, народу і под.) багато в чому запозичили уявлення про **Х.**: харизматичний вождь – це особливо впливовий політик, філософ, письменник. За *Г. Гегелем*, існуючий порядок речей можуть спростувати «всесвітньо-іст. індивідууми». *І. Кант* засуджував **Х.** людини як таку, що суперечить реліг. моралі. *Ф. Ніцше* вважав регулярну появу в світі людей-носіїв **Х.** абсолютно необхідною для людства. Основні риси харизматичної особистості: 1) «обмін енергією», або вміння впливати на людей емоційно, заряджати енергією оточуючих; 2) «зовнішність, яка заворожує», чи образ, що викликає симпатію маси; 3) майстерні риторичні здібності й певний артистизм, або видатні комунікативні властивості, мистецтво і дар захоплювати своїми виступами великі скупчення людей; 4) «позитивне сприйняття захоплення своєю персоною», чи стан психологічного комфорту за підвищеної уваги та захоплення сусп.-вом; 5) «незалежність характеру», що виявляється у здатності покладатися лише на себе; 6) «гідна й впевнена манера триматися», або імідж сильної людини, спроможної досягти великих цілей. Сучасні дослідження, присвячені вивченню особистісних рис харизматичних лідерів (авторитарного та демократ. стилю управління) – *Петра I, Г. Распутіна, В. Леніна, А. Гітлера, І. Сталіна, М. Хрущова, Л. Брежнєва, Ш. де Голя, Е. Че Гевари, Ф. Кастро, Б. Єльцина, М. Горбачова, І. Хакамади* та багатьох ін., підтверджують неоднозначність, розпорошеність і абсолютно протилежні риси, притаманні їм. Це сміливість, амбіційність, бойова позиція, захопленість ідеєю, креативність, неврастенічність, жорсткість, прагнення придушити чужу волю, затвердити свою та ін. Зауважимо також складність виокремлення в соціально-політ. житті будь-яких абсолютно рівнозначних явищ, тоді, коли йдеться про **Х.** У кожному випадку лідерського процесу мають місце і закономірності, й особливості,

характерні для тієї чи ін. країни або іст. епохи.

Л. Овсянкіна

ХРОНОПОЛІТИКА – напрям теорет. політології, галузь знання, пов'язана з вивченням часового виміру політ. реальності. **Х.** умовно об'єднує низку концепцій та розробок, у межах котрих з темпорального погляду аналізуються політ. ін-ти і процеси. Звернення до понять «політ. часу» та «хронополітики», які відображають цілісність політ. життя, є важливим у зв'язку із глобалізацією, що актуалізує проблему розвитку світових процесів, у т.ч. і політ., у загальних просторово-часових вимірах. **Х.** – політико-філос. концепція політ. часу. Уявлення про політ. час як форму існування політ. дійсності дає змогу окреслити кордони, власні виміри сфери політичного, визначивши місце політ. динаміки у загальному плині іст. часу. Цей аспект розвитку видається надзвичайно важливим у контексті становлення вітчизняної політ. науки. **Х.** розширює зону політ. аналізу, вказуючи про необхідність пізнання глибоких передумов політ. феноменів, а також виявлення стратегічних наслідків політ. дій. Будучи політико-філос. концепцією, **Х.** ґрунтується на сучасних загальнонауках. методолог. принципах пізнання світу. Важливими для хронополітичного знання на сучасному етапі є ключові принципи нелінійності, відкритості майбутнього, альтернативності шляхів розвитку складних систем, ознаки котрих мають форми політ. організації. Застосування ж даних принципів до розуміння політ. змінюваності допомагає орієнтувати політ. дослідження не на пошук загальних законів, а на вияв часової визначеності, етапів розвитку політ. систем, на кожному з яких діють особливі правила та принципи політ. діяльності, що, однак, не мають універсального застосування. **Х.** також передбачає відмову від нормативної, оцінної чи телеологічної інтерпретації політ. змінюваності, вводячи до науки поняття «політ. часу» як доповнення до понять «модернізація», «розвиток», «ускладнення», «реформа», «революція». Це не означає заперечення названих концептів, але покликано обмежити їхню абсолютизацію в політ. теорії та практиці.

Н. Хома

Ц

ЦЕНЗУРА (лат. *sensor* – особа, яка здійснює контроль) – 1) система держ. контролю за друкованою продукцією, радіо- і телепередачами, відповідно – за ЗМІ, в т. ч. Інтернетом, а також сценічними постановками, приватним листуванням з метою не допустити чи обмежити поширення думок, ідей, котрі влада вважає небажаними або шкідливими; 2) обмеження свободи слова та друку, а інколи – і приватного листування. Найпоширеніша – попередня **Ц.** (попередній перегляд друкованих, теле- чи аудіовізуальних матеріалів); може використовуватися і подальша цензура, тобто вилучення вже готової, зазвичай друкованої й аудіовізуальної продукції з обігу. Необхідність охорони держ. таємниць, розголошення яких загрожує національній безпеці, й обмеження інформації, що пропагує насильство, ненависть, національну та расову ворожнечу, зумовлює існування тих чи ін. форм **Ц.** у кожній державі. **Ц.** також допускається законодавством під час оголошення воєнного чи надзвичайного стану. **Ц.** як обмеження доступу до інформації та контроль за ЗМІ порушує конституційний принцип свободи слова та право громадян вільно шукати, отримувати і поширювати різноманітну інформацію незалежно від держ. кордонів. **Ц.** дає змогу впливати або жорстко контролювати інформаційні процеси і потоки, маніпулювати громадською думкою. У тоталітарних режимах **Ц.** разом з монополією на ЗМІ є засобом нав'язування сусп-ву єдиної ідеології, фальсифікації історії та її міфологізації, формування стилю мислення, для якого характерна відсутність критичного сприйняття інформації та дійсності. В авторитарних режимах, де **Ц.** менш жорстка, за декларації свободи слова може здійснюватись де-факто, опосередковано через екон. і адміністративний тиск на журналістів і видавців.

Л. Угрин

ЦЕНТРАЛІЗАЦІЯ (лат. *centralis* – серединний, центральний) – 1) процес зосередження основних повноважень і функцій керівництва й управління, концентрації влади в одному центрі прийняття рішень. Об'єктивно **Ц.** властива будь-якому управлінському процесу. Вона зумовлюється природою влади й управління, розподілом і спеціалізацією функцій, ролей в організаціях різного рівня (партіях, установах, державах), зосередженням найголовніших у центрі («олігархізацією» організацій). Це становить умову впорядкування розрізнених інтересів, мобілізації та концентрації ресурсів, координації, узгодження діяльності заради реалізації спільної мети, а отже, умову стабільного й ефективного функціонування організації. Великі розміри, складність завдань, екстремальні умови її діяльності, спосіб створення організації «згори» посилюють процеси **Ц.** Вони зазвичай урівноважуються різною мірою процесів децентралізації та демократизації. Водночас надмірна **Ц.** загрожує ефективності функціонування організації, оскільки її наслідками є формування управлінської системи з жорстко вертикальною структурою, підпорядкуванням та субординацією, що управляється з одного центру і не в змозі враховувати потреби всіх членів і адаптуватися до зміни у середовищі, унеможливує вплив нижчих рівнів на рішення, котрі приймають вищі рівні організації. **Ц.** супроводжується зростанням к-сті функціонерів, посиленням бюрократизації, що ускладнює процес прийняття рішень, призводить до зміщення діяльності організації від реалізації загальних цілей до цілей управлінського апарату (олігархії); 2) принцип взаємовідносин між центральними та регіон. (місцевими) ін-тами держави, характерний зосередженням більшої частини держ. функцій у компетенції центр. ін-тів. Міра **Ц.** держ. керівництва й управління зумовлюється держ. устроєм та формою правління. До **Ц.** більше тяжіють унітарні держави, президентські республіки. Абсолютною **Ц.** держ. управління характеризуються тоталітарні держави, де центр рішень зосереджений в єдиній партії, яка править.

Менший рівень Ц. керівництва й управління існує в авторитарних державах.

Л. Угрин

ЦЕНТРИЗМ (грец. *kentron* – осереддя) – стан свідомості й діяльності політ. сил, що характеризується поміркованими, компромісними, розсудливими діями нерадикального характеру. В політиці центристами називають політ. сили, які перебувають між «лівими» та «правими» спектрами політики, тобто в центрі. Ц. розрізняють за видами політ. владних відносин та діяльності політ. суб'єктів. У такому випадку можна визначити Ц. в основних видах держ. влади та їхніх ін-тах, Ц. партійно-політ., Ц. місцевих органів влади та ін. У різні іст. періоди, різних сусп-вах Ц. набуває особливих форм. Першим виникло технологічне розуміння Ц. як політики послідовних реформ, що протистоїть одночасно революції та реакції. Вона спрямована на пошук та еволюційну реалізацію найвигіднішої для сусп-ва альтернативи розвитку. Політ. сили об'єднуються для вирішення близького за змістом завдання, хоча з ін. проблем у них можуть бути протилежні позиції. Засновники другого підходу, згідно з яким Ц. є ідейно-політ. конструкцією, розглядають Ц. у вигляді програмної орієнтації на рівновіддаленість від крайнощів політ. спектра. Тобто Ц. – орієнтація на помірковані методи та програми в межах практично наявного спектра ідеолог. уявлень або як сукупність політ. партій (їхніх блоків), початково спрямованих на діяльність у політ. просторі між радикальним реформізмом та консерватизмом. Наголошується, що основні принципи Ц. – примирення та стабілізація в сусп-ві. Третій підхід визначає Ц. як системну характеристику сусп-ва. Перехід розвинутих сусп-в до Ц. – наслідок зникнення класового антагонізму, боротьби різних соц. груп на знищення. В середині центристського типу мислення можуть існувати різні ідеології – від неомарксизму до лібералізму. Мета Ц. – забезпечити їхню конкуренцію, створити демократ. механізми, через котрі соц. групи, прошарки, напрями могли б артикулювати й відстоювати свої політ. вимоги і вести цивілізований діалог.

А. Світа

ЦІНІЗМ ПОЛІТИЧНИЙ (грец. *kynismys* – безсоромний, нахабний, собачий) – принцип політ. діяльності, характерний зневажливим або нігілістичним ставленням до моральних та етичних норм, загальноприйнятих цінностей і правил. Ц.п. також пов'язується з переслідуванням партикулярних (групових) інтересів і видаванням їх за інтереси загального блага та вищі сусп. цілі, зловживанням владою; суб'єкт, носій влади, не виправдовує покладеної на нього відповідальності, віддає перевагу або особистим інтересам, або інтересам партії чи групи, використовуючи нелегітимні засоби їх реалізації, порушує правові, етичні норми, «правила гри». Цинізм як філос. течія і контр-культ. позиція сягає доби Античності й пов'язується з ученням циніків (кініків), що заперечували моральні норми, пропагували презирливе ставлення до всіх умовностей, ігнорували етикет. Ц.п., обґрунтований *Н. Мак'явеллі*, ототожнюється в сучасній теорії з аморальною політикою, нерозбірливістю у засобах досягнення цілей, нехтуванням ціною досягнених результатів. Мораль – лише інструмент для отримання і зміцнення влади. *Ф. Ніцше*, продовжуючи кінічну традицію філософствування, вбачав природу цинізму в загальному нігілізмі («смерті Бога»), який став виявом кризи європейської культури і загалом сучасного йому світу, котрі призвели до тріумфу «рабської моралі», краху моральних авторитетів, «переоцінки цінностей», запереченні процесів самосвідомості й унеможливили вироблення нового принципу владності. У межах постмодерністського світогляду цинізм загалом і Ц.п. інтерпретуються в контексті кризи ідеалів Просвітництва і раціоналізму одним із головних символів сучасної епохи, що тотально самовідтворює себе. Так, *П. Слотердайк* визначає сучасний Ц.п. «хибною просвіченою свідомістю» (на відміну від ідеології, яка є просто «хибною свідомістю», тобто – оманною). «Цинік знає, що його обдурюють, але вірить, що наслідками цього можна знехтувати» (*С. Жижек*). Сутність Ц.п. як «хибної просвіченої свідомості» виявляється в тому, що індивід не може сформувати однозначну позицію, оскільки однією частиною свідо-

мості він критикує сусп. систему і владу, а ін. виправдовує та підкоряється їй. **Ц.п.** – інструмент влади у діалозі «верхів» та «низів» і результат зіткнення їхньої свідомості, зумовлює одночасну присутність офіційної та неофіційної позиції, їх сприйняття як окремих. У цьому сенсі, вважає П. Слотердайк, слова «правити» і «обдурювати» – синоніми, а «права володарів і слуг – різна». Наслідком цього є девальвація понять «справедливість», «істина» «добро», «зло», «демократія», «свобода», їх перетворення на «симулякри-підробки» (Ж. Бодріяр), імітації. **Ц.п.** постмодерної епохи – «універсальний і дифузний»; він формує почуття безвиході, конформізму фатальне підкорення соціально-політ. статусу-кво та обставинам, демобілізує, маніпулюючи людьми за допомогою морального дискурсу.

Ц.п. зумовлений об'єктивними суперечностями між політикою та мораллю, перебільшенням їх автономності, проблемою невідповідності засобів і мети, плюральністю джерел інформації та суб'єктивними чинниками – особистими переконаннями й моральними якостями, ієрархією цінностей носіїв влади. **Ц.п.** супроводжує моральний релятивізм, правовий нігілізм і соц. егоїзм. Засобами проти **Ц.п.** слугують публічність, відкритість політ. процесу, незалежність суду, діяльність каналів контролю громадян. сусп-ва (ЗМІ, опозиція та ін.), громадська думка, нетерпимість до імморалізму в сусп-ві загалом. **Ц.п.** існував у всі часи, але ставлення до нього було різним. Особливо сприйнятним для людей він став у період занепаду держав, екон. криз, краху традиційних ідеологій (метанаративів), релігійних доктрин.

Л. Угрин

ЦИЦЕРОН МАРК ТУЛІЙ (лат. *Marcus Tullius Cicero*; 03.01.106 до н.е., м. Арпіна, Півд. Лацій — 07.12.43 до н.е., м. Формій) – давньорим. політ. діяч, видатний оратор, філософ та літератор. Один із зачинателів рим. розповідної прози. Для того, щоб розуміти життєвий шлях **Ц.** і його творчість, потрібно взяти до уваги: у рим. сусп-ві людина була залучена до двох системи зв'язків: 1) міста-держави (відносини громадян регулюються

законом); 2) соц. мікроспільнот (відносини визначалися традицією з особистими залежностями). В реальному житті обидві системи, зберігаючи відмінності, постійно взаємодіяли і проникали одна в одну. Прихильник свободи і республіки, **Ц.М.** захищав свої ідеали у викривальних промовах. Уперше виступив на суді у 81–80 рр. до н.е. Політ. кар'єру почав 76 р. до н.е. на посаді квестора в сицилійському м. Лілібей. Повернувшись до Риму, увійшов до складу сенату. В 63 р. до н.е. його обрали консулом; за викриття змови Катіліни був із тріумфом проголошений «батьком батьківщини». Однак після відмови підтримати перший тріумвірат Цезаря, Помпея та Красса, **Ц.** поступово втрачав вплив і відійшов від активної політики. У день березневих ід – 15 берез. 44 р. до н.е. – його не було серед убивць Цезаря, він навіть не знав про заколот. Схваливши убивство Цезаря, опинився в опозиції до Марка Антонія, якого вважав продовжувачем справи узурпації влади. Відома серія знаменитих промов проти Антонія («філіппіки») підбила підсумок і політ. кар'єру **Ц.М.** У лип. 43 р. до н.е. Октавіан звернувся до нього, домагаючись собі консулату, але безрезультатно. Тоді спадкоємець Цезаря ввів легіони до Риму, і 19 серп. його проголосили імператором. У листоп. між Октавіаном, Марком Антонієм та Лепідом укладено другий тріумвірат, а вже 27 листоп., коли тріумвірам була надана верховна влада, почалися політ. переслідування проти республіканців. **Ц.М.** внесли до проскрипційних списків одного із перших, про що він дізнався, перебуваючи в своєму Тускульському маєтку. Намагався втекти до Македонії, але його схопили переслідувачі і вбили. Голову й руку **Ц.М.** виставили на Форумі, де раніше він таврував соціальне зло і відстоював справедливість.

З творів **Ц.М.** збереглися 58 судових і політ. промов, 19 трактатів з риторики, політики, філософії та понад 800 листів. Він – автор лат. словника і стилю для вираження абстрактних понять. Розглядав питання співвідношення риторики та філософії, держ. устрою і, зокрема, «найкращої держави й найкращого громадянина». Його філософія набула форми стоїцизму, але стоїцизм був

духовно близький **Ц.М.** лише почасти. У моральному сенсі мета його творів – піднести традиційні рим. чесноти – громадську діяльність і держ. службу, наповнивши їх глибоким змістом, гармонією внаслідок ледь помітного колориту грец. філософії. Політ. трактати «Про державу», «Про закони», відображали політ. думку Риму в аристократичних і консервативних колах напередодні занепаду республіки. Окремих питань політико-правової проблематики мислитель торкається у працях з етики («Про обов'язки») та промовах. Він підтримував концепцію природного походження держави, вважаючи першою причиною для об'єднання людей їх вроджену потребу жити разом. Держава могла би бути вічною, коли б люди жили за заповідями і звичаями батьків. **Ц.М.** вважав: держ. владу повинні мати мудреці, спроможні наблизитися до осягнення «світового божественного розуму». Найперший істинний закон – це «розум всевишнього Юпітера», що виник задовго до того, як люди об'єдналися в громади. Його неможливо змінити голосуванням народу чи рішенням суддів. У цьому розумінні закон – «сила природи, він – розум і свідомість мудрої людини, він – мірило права і безправ'я». Кожен закон повинен відповідати установленому в природі божественному порядку; в т.ч. право на власність впливає з природного закону, хоча безпосередньо ви-

никає на основі чи то давнього володіння, чи перемоги на війні, чи закону і угоди. **Ц.М.** не визнавав ідеї майнової рівності, вважав справедливим у сусп. взаєминах соціальне розшарування і нерівність. Право – компонент держави, під дію закону повинні попадати усі. Відповідно держава – це правове співтовариство. Учений вирізняє 3 простих форми правління: монархічну; аристократичну; демократ. Кожна з них має вади; досягнути досконалого ладу можна через рівномірне змішування властивостей трьох простих форм. Його політ. ідеал – аристократична сенатська республіка, де поєднуються всі 3 начала. Консули уособлюють монархічну складову, сенат – аристократичну, нар. збори і трибуни – демократ. **Ц.М.** аналізує риси добродетності істинного держ. діяча й ідеального громадянина. Для нього управління державою є поєднанням науки і мистецтва, воно потребує не лише знань і чеснот, а й умінь застосовувати їх в інтересах загального блага. Держ. діяч має бути поміркованим, справедливим, стриманим, красномовним, знати закони. Громадянин не повинен порушувати право власності, а допомагати тим, хто зазнав несправедливості. Особливо **Ц.М.** акцентує на політ. активності громадян, їх обов'язкові захищати громадян. свободи і вітчизну.

І.Вдовичин

Ч

ЧАРТИЗМ (англ. *charter* – брати в оренду) — політ. і соц. рух в Англії з кін. 30-х до кін. 40-х рр. ХІХ ст., що отримав назву від поданої в 1839 р. до парламенту петиції, яка називалася «хартія» (нар. хартія). Головні вимоги петиції виражені в пунктах: виборче право для всіх чоловіків, старших 21 р.; таємне голосування; скасування майнового цензу для депутатів; рівні виборчі округи; винагорода депутатів; річний термін парламентських повноважень. Вона зводилася до загального, прямого, таємного та рівного виборчого права. Чартисти сподівалися, що реформований, згідно з їхніми бажаннями, парламент зможе знайти засоби для усунення соц. бід, проти котрих вони протестували. Безпосередньою причиною руху **Ч.** були промислові кризи 1835 і 1836 рр. та спричинене ними безробіття. У Лондоні 1836 р. виникло товариство робітників (*London Working Men's Association*), яке спричинило появу ін. подібних асоціацій. Саме воно виробило програму хартії зі 6 пунктів, що увійшли згодом до нар. хартії. Уже в 1837–1838 рр. серед чартистів окреслюються 2 крила – праве, очолене радикальним депутатом парламенту *Т. Аттвудом* і секретарем Лондонської асоціації робітників *В. Ловеттом*. Вони висловлювалися за союз буржуазії з робітничим класом і відстоювання інтересів винятково мирними засобами впливу на парламент (мітингами, петиціями). Друге, ліве крило, на чолі з *Ф. О'Коннором*, *Дж. О'Брієном* і священником *Дж. Стефенсом*, відстоювали насильницьку боротьбу. У Лондоні 4 лют. 1839 р. відбувся нац. конвент чартистів, де остаточно укладено хартію та вирішено подати її на розгляд до парламенту. В лип. парламент відхилив хартію, і після нар. заворушень лідерів чартистів було заарештовано. Чартисти ще двічі (1842 і 1848) намагалися провести хартію в парламент,

але їх спроби закінчувалися невдачею. Хоча запровадження податку на прибуток, скасування хлібного мита, фабричний закон – це переважно заслуга чартистів.

О. Сорба

ЧАС ПОЛІТИЧНИЙ – умовна назва змісту політ. життя сусп-ва на певному етапі його розвитку. **Ч.п.** є багатовимірним, має різні темпи розвитку. Теперішнє в ньому багато в чому залежить від минулого і здебільшого виявляє майбутнє. Зміст і межі **Ч.п.** визначаються характером, послідовністю і тривалістю взаємодії суб'єктів і об'єктів політики. **Ч.п.** має насамперед подієву, а не календарну властивість. Дати на кшталт жовт. 1917, квіт. 1985, серп. 1991, груд. 1991, груд. 2004 – це віхи, символічні позначення подій, котрі змінили плін вітчизняної історії або вплинули на неї, призвели до перелому політ. життя. Подієва властивість **Ч.п.** – його перша й найважливіша характеристика. За такої властивості знання й оцінка події як одиниці вимірювання **Ч.п.** стають об'єктами гострої політ. боротьби. Напр., оцінка подій жовт. 1917 р., навіть через понад 90 р. – це питання про легітимність влади більшовиків, причини революцій лют. і жовт., можливість збереження УНР, підстави білого й червоного терору, реставрації та ін. Знання подій, котрі відбувалися в Україні в 1932–1933 рр., дає змогу нам констатувати факт Голодомору укр. народу, хоча дотепер ця трагічна сторінка по-різному «читається» істориками ін. країн. Знання секретних протоколів до Договору про дружбу й кордони, підписаного *А. Гітлером* і *Й. Сталіним* 1939 р., спричинило руйнацію політ. концепції про добровільність возз'єднання Литви, Латвії та Естонії, Зах. України та Зах. Білорусі зі СРСР, знищило правову основу цього «возз'єднання». Ще одна специфічна властивість **Ч.п.**, винайдена ще з давніх часів, – міфологічність. Напр., в іст. хроніках окремих народів час поділявся на реальний (події відбувалися недавно і добре запам'яталися), периферійний (події відбувалися на пам'яті окремих поколінь) і, зрештою, міфічний, де культ. герої жили до 1 тис. р. (скажімо, біблійні) або навіть до 20 тис. р. (шумерські царі). Для міфічного часу характерна ідеалізація минулого («зо-

лоте століття» у стародавніх греків або час брежневського застою). Міфічний час – не лише ностальгічна мрія, утопія. Це мрія про те, як добре все складеться в майбутньому. Традиційна для періоду політ. незалежності України спрямованість у «світле майбутнє» – лише новий варіант стародавньої стратегії політ. життя сусп-ва, званої теодицеєю: страждання народу в нинішньому заради процвітання в майбутньому. Цю ідею добре використовували комуністи в СРСР, коли обіцяли побудувати комунізм через 10–15 р. (В. Ленін, 1920), через 4-5 п'ятирічок (Й. Сталін, 1946), через 20 р. (Хрущов, 1962). Історія незалежної України також сповнена «теодиційними» сюжетами: після приватизації економіка почне працювати успішно, після вступу до НАТО – захистимо нац. безпеку, здійснимо конституційну реформу – система влади почне працювати лише для народу та в ім'я народу. Ще одна властивість **Ч.п.** – його зворотність, коли сусп-во може повертатися до того політ., соц., духовного, навіть екон. стану, коли воно вже начебто проходило, коли не повністю, то в певних аспектах, аналогах. Певна сума подій або невелика подія, випадок можуть спричинити ланцюг лавиноподібних, синергетичних процесів, котрі, діючи нелінійно, повертають сусп-во до минулого політ. стану. Це відбувається найчастіше за умов захисту етносу від руйнівних дій сучасності. Яскравий доказ цього – приклад Хомейні, який зробив, мабуть, найзначущішу революцію ХХ ст. (ісламську), повернувши цим іранське сусп-во до фундаментальних ісламських цінностей VII-VIII ст. Постаючи однією зі складових просторово-часового континууму буття, **Ч.п.** як умова виникнення, становлення, існування та подальшого розвитку політ. систем відіграє провідну роль у конструюванні існуючих форм розвитку сусп-ва.

М. Требін

ЧЕ ГЕВАРА ЕРНЕСТО (ісп. *Ernesto Guevara de la Serna*, повне ім'я – *Ернесто Гевара де ла Сарна*; 14.06.1928, Росаріо, Аргентина – 09.10.1967, Ла-Ігера, Болівія) – латиноамер. революціонер, команданте Кубинської революції, символ романтичного революційного руху, патріотизму й інтернаціоналізму. Ви-

вчав медицину в Нац. ун-ті в Буенос-Айресі (1946–1953). Активний мандрівник, головно Лат. Америкою. Під впливом першої дружини (революціонерки з Перу) остаточно став лівим радикалом. У 1954 р. (США розпочали бомбардування столиці Гватемали) активно захищав уряд і президента Гватемали, після поразки якого переїхав до Мексики. Від кубинських повстанців отримав своє найвідоміше прізвисько – Че за характерний для аргентинців вигук *che*, запозичений у індіців гуарані, що передає, залежно від інтонації і контексту, різні відчуття. У 1955 р. **Ч.Г.** зустрівся з *Ф. Кастро*, вступив у його революційний загін «М-26-7»; учасник експедиції на яхті «Гранма»; ув'язнений за приналежність до загону *Ф. Кастро* (1956). У 1956–1959 рр. – активний учасник переможної революційно-визвольної війни на Кубі, двічі поранений в боях. Президентським декретом **Ч.Г.** проголосили громадянином Куби з правами вродженого кубинця (1959). До цього часу він – уже всесвітньвідомий, прогресивна студентська молодь вважає його своїм кумиром. **Ч.Г.** – учасник державотворчого процесу на «Острові Свободи»: 13 черв. – 5 верес. 1959 р. – на посаді посла з особливих доручень із повноваженнями віце-президента, здійснює поїздки до Іспанії, але цілі налагодження екон. зв'язків і закупівля зброї досягнуті не були. Обіймає низку держ. посад. З 17 квіт. 1961 р. (вторгнення сил найманців на Плайя-Хірон) і до поч. листоп. 1962 р. очолював війська у Пінар-дель-Ріо; 2 черв. 1961 р. підписав екон. угоду про співпрацю з СРСР, що спричинила у жовт. 1962 р. Карибську кризу. Член ЦК, Політбюро ЦК і Секретаріату Єдиної партії кубинської соціаліст. революції з 1963 р. На чолі кубинської делегації брав участь у Генеральній Асамблеї ООН в Нью-Йорку (1964), з трибуни якої виголосив несхвальні слова на адресу СРСР, що зумовило обурення в усіх країнах соцтабору і призвело до відчуження команданте. **Ч.Г.** 1 квіт. 1965 р. написав прощальні листи батькам, дітям та *Ф. Кастро*, де, зокрема, відмовився від кубинського громадянства та поїхав до Бельг. Конго. Здійснюючи підготовку партизан Л.-Дезіре Кабіли, був переконаний, що збройна боротьба – єдиний вихід

для народів, котрі прагнуть до звільнення. Очолив партизанський загін у Болівії (1966), але поранений потрапляє у полон до урядових сил. Його розстріляли 9 жовт. 1967 р. 11 жовт. 1967 р. тіла **Ч.Г.** та шістьох його соратників поховали у братській могилі на околиці селища Вальє-Гранде, про що розповіли його вбивці опісля майже 30 р. Прах **Ч.Г.** перевезений 17 жовт. 1997 р. з Болівії на Кубу до м. Санта-Клара й урочисто похований у мавзолеї, влаштованому в основі пам'ятника, спорудженому до 20-ої річниці його загибелі.

Основні праці: «Епізоди революційної війни» (1959); «Партизанська війна» (1960); «Партизанська війна як метод» (1963); «Послання народам Світу, відправлене на Конф. трьох континентів» (1966). Відомий як автор *геваризму* (ісп. *guevarismo*) – загальна назва політико-філос. і практ. концепцій марксистської теорії, інтерпретованих, запропонованих і розвинених аргентино-кубинським революціонером. Геваризм містив послідовний розвиток ленінізму, специфічну інтерпретацію екзистенціалізму і, в практ. сфері, розвиток маоїстської концепції партизанської війни. **Ч.Г.** висував на перший план моральні стимули, мінімізуючи значення закону вартості, розробивши теорію суб'єктивного чинника революції, що полягає у діяльності й волі революційних вождів. На його думку, соціально-політ. чинникам складніше діяти, але вони дають сильний ефект, тому потрібно заохочувати дух солідарності й інтернаціоналізму, насамперед серед молоді. **Ч.Г.** ввів поняття «щоденний героїзм» і відрікся від формули повного задоволення людських потреб. Він вірив: виробництво матеріальних благ потребує виробництва і відтворення сусп. відносин; саме останнє визначає характер цієї епохи. На його думку, екон. розвиток має вирішальне значення лише в перехідний період. Згодом у центрі уваги стануть різні форми сусп. свідомості, коли вже закінчено становлення нового держ. апарату та системи соц. безпеки під диктатурою пролетаріату. Саме в ній **Ч.Г.** убачав основний чинник розвитку сусп. свідомості, вважаючи, що прогресивні соц. зміни можуть відбуватись лише рево-

люційним шляхом. Для нього комунізм – «феномен свідомості, а не тільки феномен виробництва». На основі цього він визначив головні принципи революції: 1) народні сили зможуть перемогти у війні проти армії; 2) не потрібно відразу чекати появи всіх умов для революції; революційне полум'я можна створити; 3) у слаборозвинутій Лат. Америці місце збройної боротьби – село. Геваризм, хоча і не став через загибель **Ч.Г.** цілісною системою, був сприйнятий і введений до складових практ. частин теорії нових лівих. У свідомості народу **Ч.Г.** залишився непереможним Че, який приносить мир і процвітання, лікує і вчить селян, воює і рятує життя дітям.

О. Лозовицький

ЧЕЛЛЕН ЮХАН РУДОЛЬФ (швед. *Johan Rudolf Kjellén*; 13.06.1864, Торсе, Швеція – 14.11.1922 Упсала, Швеція) – швед. державознавець і політик, автор терміна «геополітика». Народ. у родині пастора, закінчив гімназію і продовжив навчання в Ун-ті Упсали (*Universitet Uppsala*, 1880), де відвідував лекції з філософії, а головну увагу приділяв наукам про державу. В 1883 р. **Ч.Ю.** отримав наук. ступінь кандидата, 1888 р. – ліценціата, а 1890 р. – д-ра. Відразу був запрошений в Упсальський ун-т викладати науки про державу, з 1891 до 1916 рр. викладав у Гетеборзькій вищій школі географію. У 1916 р. знову запрошений в Упсальський ун-т. Тут до 1922 р. очолював найпрестижнішу в Швеції кафедру красномовства і держ. науки, яку ще в 1622 р. заснував швед. учений і держ. діяч *Ю. Шютте*. Обирався депутатом швед. парламенту; в 1905–1908 рр. і 1911–1917 рр. був чл. другої палати. Як політик представляв консервативні партії, був переконаним германофілом, під час Першої світової війни виступав за союз з Німеччиною і створення «германо-нордичного союзу». Основні праці: «Політ. географія» (1897); «Вступ до географії Швеції» (1900); «Великі держави. Контури сучасної великої політики» (1905); «Політ. проблеми Світової війни» (1916); «Держава як форма життя» (1916); «Великі держави і світова криза» (1920). **Ч.Ю.**, використовуючи ідеї *Ф. Ратцеля*, сформулював у головній праці «Держава як форма життя»

органічну теорію держави. Основна його теза: держава як емпірична реальність є не лише правовою організацією, вона також – живий організм зі складною структурою і різноплановою діяльністю, що перебувають у процесі постійного розвитку і змін. Він дотримувався погляду Ф. Ратцеля про те, що ґрунт, на якому розміщується держава, є її інтегральною частиною, тобто держава і ґрунт – єдине ціле. Але вчений зазначає ін. чинники, важливі для функціонування і розвитку держави: народ; економіка; форма правління та ін. Окрім фізико-геогр. чинників, держава, на думку Ч.Ю., виявляє свою суть у чотирьох ін. формах: господарська активність держави – екополітика; народ зі своїми нац. і етнічними характеристиками – демополітика; соціальна спільнота різних класів і професій – соціополітика; форма держ. правління зі своєю конституцією та адмінструктурою – кратополітика. У розумінні вченого держава – це єдність 5 елементів – території, господарства, народу, сусп-ва та влади, це – «5 елементів однієї і тієї ж сили подібно до п'яти пальців однієї руки, котрі трудяться у мирний час і борються у воєнний». Ч.Ю. – автор терміна «геополітика» і розвинув учення про геополітику як частину науки про державу. Він уперше застосував цей термін у публічній лекції, прочитаній 1899 р. зі серії «Вступ до географії Швеції». Завдяки рецензії на цю лекцію в журн. «*Geographische Zeitschrift*», термін «геополітика» став відомий і введений у наук. обіг у нім. м-рі. У 1905 р. Ч.Ю. розмістив у цьому журн. ст. «Геополіт. роздуми про Скандинавію», де повніше обґрунтував цей термін, під котрим розумів «науку про державу як геогр. організм, втілений у просторі». На погляди вченого стосовно держави значно вплинув перехід капіталізму до стадії монополістичного капіталізму та Перша світова війна, під час якої відбувся перерозподіл світу. Мислитель був прихильником усунення парламентаризму, встановлення імператорської влади (концентрації влади в одних руках). Держави, подібно до людей, є істотами, що мислять і відчують. Оскільки сутність кожного організму – боротьба за існування, то держави теж повинні розвиватися за прави-

лами боротьби за існування. Для держави ця боротьба означає боротьбу за простір, тому ті держави, котрі обмежені в просторі, але життєздатні, підпорядковані категоричному політ. імперативу розширювати територію внаслідок колонізації, об'єднання чи загарбання. Цей імператив існує не як стихійний інстинкт завоювання, а як природне і необхідне зростання з метою самозбереження. Тому держава не випадковий або штучний конгломерат різних сторін людського життя, що утримується лише формулами юристів – вона глибоко укорінена в іст. реальності. Її властиве органічне зростання, яке регулюється вічними законами природи: великі держави зростають, а малі або витісняються на периферію чи зберігаються у прикордонних р-нах, або зникають. Великі держави зростають унаслідок своєї сили, яка є важливішим чинником існування держави, аніж закон. Коли закон становить етично раціональний елемент життя держави, то сила є її природним органічним імпульсом. Боротьба за простір зумовлює підпорядкування господарського життя держави закону автаркії або рівноваги: виробництво у державі не повинне бути суто аграрним чи суто індустріальним, бо у випадку першої з крайнощів держава буде потребувати мирних зв'язків з ін. державами, а держава, яка потребує миру, не здатна вести війну за нові джерела сировини та ринки збуту. Така держава не зможе за необхідності існувати сама по собі за зачиненими дверима. Після Першої світової війни він висловив тезу про 3 геогр. фактори, які відіграватимуть вирішальну роль у глобальній геополітиці: розширення; територ. монолітність; свобода пересування.

Л. Угрин

«ЧЕТВЕРТА ВЛАДА» (ін. назва – «медіакратія», «інформ. влада») – термін, що відображає силу й особливості впливу ЗМІ на сусп. процеси у демократ. країнах одночасно з ін. трьома владами – законодавчою, виконавчою та судовою. У демократ. сусп-ві вплив ЗМІ на владні ін-ти через реалізацію функцій контролю і критики уряду зумовлюються провідною роллю ЗМІ у формуванні громадської думки внаслідок збору,

селекції, коментування (інтерпретації) та поширення інформації серед мас. аудиторій. Здійснюючи контрольну функцію, ЗМІ через формування громадської думки, проведення власних розслідувань, інформування громадян про факти корупції, зловживань владою, дають їм не тільки правові, а й моральні оцінки (наслідком може бути створення спец. парламентських комісій, заведення кримінальних справ та ін.), сприяють ефективності й демократизації держ. управління. Інформ. складова через громадську думку впливає на процеси прийняття рішень з урахуванням якнайширшого спектра проблем і думок. Це змушує відповідні ін-ти держави реагувати на негативні явища, нерозв'язані проблеми. Моделі сучасних демократій, котрі характеризуються залежністю урядів, політ. еліт, партій, окремих політиків від політ. уподобань і вибору громадян (електорату), неможливі без використання інформаційних засобів з метою переконання та впливу на розум, почуття й емоції людей, спосіб їхнього мислення, поведінку. ЗМІ мають значні можливості впливу, передовсім емоційного, на мотивацію політ. поведінки, саму поведінку людей (мобілізаційна функція). ЗМІ також – важливий засіб створення, модифікації, тиражування публічного образу (іміджу) політика, політ. партії, тому становить невід'ємну частину мас. політики, політ. маркетингу, виборчих технологій. Сила впливу ЗМІ на політ. процес виявляється і через маніпуляційні можливості, котрі можуть використовувати в інтересах панівного класу (в тоталітарних, авторитарних та ліберальних режимах) чи окремих політ. сил і лідерів. Одночасно ЗМІ не беруть безпосередньої участі у прийнятті політ. рішень, тому сам термін розуміється у переносному сенсі.

Л. Угрин

ЧУЖИНЕЦЬ ПОЛІТИЧНИЙ – визначення процедури конституювання зовнішн. стосовно політолог. дискурсу феномену як внутрішньо властивих йому характеристик, що взаємодетермінують свій розвиток. Virізняють такі ознаки феномену **Ч.п.** у політолог. дискурсі: 1) політолог. дискурс – це завершений у механізмах свого функціонування кон-

структ, а **Ч.п.** – абстрактна концептуальна модель; політолог. дискурс завжди спрямований на виявлення суті подій, експлікацію політ. означень зі смислового середовища, яке його породжує, а **Ч.п.** продукує подія такого рівня і він постає горизонтом політолог. дискурсу; 2) **Ч.п.** формує неподільне середовище, весь обшир якого пронизаний межевістю, вигинами, зривами і розривами політолог. дискурсу. Останній наділяє **Ч.п.** сенсом. Тут спостерігається цікавий парадокс – первинні механізми ідентифікації у межах дискурсу утворюють ці тріщини, вигини, котрі наповнюють **Ч.п.** смыслом. **Ч.п.** натомість утворює концептуальну цілісність, що постає зовнішньою стосовно дискурсу – витіснене, небажане, становить його суть. Проте саме цей статус зовнішнього і постає невіддільною частиною дискурсу в розумінні його внутрішн. динаміки, оскільки пояснює все те, що дискурс, з метою власної завершеності й визначеності, намагається усунути через використання інституційно-неформальних засобів, вибір котрих достатньо широкий і може гнучко корелюватись залежно від конкретної, дискретно визначеної ситуації; 3) **Ч.п.** забезпечує «щільніше» розуміння політолог. дискурсу, сприяє його впорядкуванню та виявленню каналів автотонного саморозгортання останнього через відкриття тих суперечностей, котрі він містить. Хоча **Ч.п.** здатен «підривати» логічну схему функціонування політолог. дискурсу тоталітарного формоутворення, акцентуючи на штучності природи його утворення та фіктивності умов його розвитку; 4) **Ч.п.** є сутнісним фракталом, тобто, передбачаючи «чисту» варіацію смислу відповідно до цілей та завдань функціонування політолог. дискурсу, він здатен видозмінювати специфіку свого ж функціонування, меж розгортання, динаміки вияву, залишаючись, утім, практично незмінним у сенсі концептуальних правил утворення та завдань, висунутих у процесі власного існування; 5) коли політолог. дискурс починається із накопичення проблематики, що провокує його утворення, то **Ч.п.** передує його утворенню, виявляючи себе на рівні події або ж їх конгломерату. Він виникає на рівні хаотичного

обміну думками, до утворення конкретних визначень, підставою чого є неможливість співвідношення цих визначень, їхнє миттєве виникнення, а також зникнення – така непостійність уже передбачає чужинця. Ця хаотичність курсування смислопотоків не є інертно-стаціонарним процесом, а динамічною варіативністю; 6) **Ч.п.** усуває ілюзію універсальності політики загалом і окремих її законів, що намагаються надати політолог. дискурсу відповідної характеристики, стаючи його центротворювальними засадами. Ці універсалії, котрі претендують на статус дефініції політ. явищ і процесів, самі повинні бути визначеними, знайти пояснення, чому і сприяє **Ч.п.**, знімаючи їх завершеність і в комунікативному, і в епістемологічному сенсі. Специфіка **Ч.п.** полягає в необхідності його осмислення у вигляді схеми виразу альтернативності політолог. дискурсові, як зовнішнє, стосовно останнього, таке, що виходить за межі владних механізмів регуляції, ідеологічні орієнтації, яке засвідчує логіку і завдання його функціонування, специфіку котрих можна простежити через **Ч.п.** як вияв іманентизації політолог. дискурсу, що і становить його феномен у концептуальному сенсі. Політ. дискурсові властиво володіти

репрезентативною ідентичністю – з одного боку, через мислячого суб'єкта і концепти, котрі визначають особливості його самості, – з ін. Основою такої ідентичності є прагнення привести до схожості, узгодженості функціонування цих концептів та суб'єктів, що перебувають у залежності, зв'язку із ними. Механізми ідентичності так чи інакше зумовлюють самототожність учасників політ. дискурсу, зокрема на засадах таких означників, як цінність, мораль, гендер, національність, – тобто їх природа має аксіологічну, а не матеріальну основу. Подальше розгортання цього механізму передбачає утворення «правильності» – у сенсі поляризації взаємозв'язків. Останнім механізмом у цій логіці є заперечення – як форма відмови від того, що не утримує позиція, ґрунтована на ідентифікаційних практиках. Саме так і будується політ. дискурс, позбавлений **Ч.п.** Важливість **Ч.п.** за таких умов полягає у тому, що специфіка його функціонування не передбачає схожості й пошуку ідентичності як неодмінного варіанту вирішення та узлагодження проблематики політ. сенсу. Навпаки – ним керує розрізнення.

А.Гарбадин

Ш

ШЕЛУХІН СЕРГІЙ ПАВЛОВИЧ (06.10.1864, с. Деньги, Золотонівський повіт Полтавської губ., Рос. імперія, сьогодні – Полтавська обл., Україна – 25.12.1938, Прага, Чехо-Словацька Республіка) – укр. історик, юрист, політ. діяч, представник народно-демократ. напрямку укр. політ. думки, письменник (псевдонім – С. Павленко). Походив із родини дворян. Після закінчення Лубенської класичної гімназії здобув освіту в Київ. ун-ті Св. Володимира на фізико-математичному (1885) та юрид. (1889) ф-тах. Працював у Одеському окружному суді (1899–1917). Дійсний член Київ. юрид. товариства при у-ті Св. Володимира та історико-філологічного товариства при Новорос. ун-ті, Одеського тов-ва історії та старожитностей. Активний учасник укр. революційного руху, член Укр. радикально-демократ. партії (з черв. 1917 р. – Укр. партія соціалістів-федералістів). Член Центр. Ради, Генеральний суддя УНР, міністр судових справ в уряді В. Голубовича, Голова укр. делегації на мирних переговорах із РРФСР (черв., 1918), член Укр. делегації на мирних перемовинах у Парижі 1919 р. У 1921 р. емігрував до Чехо-Словацької Республіки. Голова Всеукр. нац. ради, опозиційно налаштованої до С. Петлюри. Викладач Укр. вільного ун-ту, декан філос. ф-ту (1928–1935), проректор Укр. вільного ун-ту (УВУ). Основні праці: «Історико-правні підстави укр. державності» (1929); «Варшавський договір між поляками і Петлюрою» (1926); «Звідкіля походить Русь – теорія кельтського походження Київ. Руси» (1929); «Україна – назва нашої землі з найдавніших часів» (1936). Іст. і політ. ідеї **Ш.С.** ґрунтуються на теорії кельтського походження Русі. Він розглядає історію укр. народу як окремої етнічно-культ. одиниці, доводячи, що українці – слов'янський народ, який асимілювався з кельтами та греками. Учений розробляв теорії держ. ладу

України, що мав ґрунтуватися на принципах нар. суверенітету, територ. цілісності й самостійності. Майбутнє Укр. вбачав у складі Чорноморської адриатичної федерації, союзу народів, близьких за расовими, психічними та духовними ознаками. Для встановлення незалежної укр. держави потрібні, на думку **Ш.С.**, єдність нації та наявність політ. еліти, яка має керуватися лише нац. інтересами і бути безкорисно віддана держ. ідеї, чітко усвідомлювати історично-правові підстави укр. народу на реалізацію ідеї самостійного державно-політ. існування. Поразку Укр. революції 1917–1920 рр. вбачав у відсутності міцного держ. центру, де опинилися переважно випадкові, некваліфіковані люди, неспроможні сприймати конструктивну критику, що є необхідною рисою для держ. діячів, а також у відсутності добре організованої укр. армії та незадовільній правовій держ. організації. Учений наголошував: кожна нація має право на свій вільний розвиток, який може забезпечити тільки власна держава. Дотримуючись принципів держ. права, **Ш.С.** вважав за необхідне здійснити організацію трьох аспектів – верховної влади, народу і території. Основою верховної влади в Україні має бути принцип нар. суверенітету, верховенства народу. Другий елемент держави – народ. Важливим, за **Ш.С.**, є організація правової держави, де панівні питання про людську особу, її стан у державі й сусп-ві, людські взаємини та ступінь свободи громадян і відносин повинні регулюватися законом про народність, права громадян. Стосовно території, головними для мислителя були питання організаційно-територ. будівництва України, де важливе місце належить визначенню статусу етнічних та іст. регіонів, зокрема Кубані, Галичини, Дону, котрі могли би стати окремими автономними одиницями майбутньої Укр. держави. **Ш.С.** вважав, що для справи державності нація має дбати про соборність.

Учений фактично вперше розпочав дослідження етносу в теорет. аспекті, використовуючи для цього термін «народність». Усі народності з їх мовами й культурами – органи єдиного всесвітнього людського організму, єдиної спільно-людської істоти, єдиного

всенародного тіла, що складається з різних народностей і охоплює всі народності. Без народності немає людськості, а без людськості – народностей, як без частин нема цілого, а без цілого – частин. У цих взаємних **Ш.С.** убачає підстави інтернаціоналізму. Він висував завдання перед укр. патріотами «перебороти себе на державників, самостійників, демократів», черпаючи силу і насагу з «традицій предків» і «слухаючи голосу їх крові з рідної землі, политою тією кров'ю за неї й свободу».

І. Оніщенко

ШЛЕЗІНГЕР АРТУР (англ. *Arthur Meier Schlesinger Jr.*; 15.10.1917, Колумбус, США – 28.02.2007, Нью-Йорк, США) – амер. історик, представник ліберального напрямку в сучасній історіографії. Поч. громадян. діяльності **Ш.А.** припадає на 50-ті рр., коли він взяв на себе роль штатного спічрайтера кандидата в президенти США *А. Стівенсона*, що висувався проти *Д. Ейзенгавера*, за якого вперше традиція консерватизму стала впливовішою за лібералізм. Однак останній зберігав вплив у амер. сусп-ві аж до другої пол. 70-х рр., коли зовнішньополіт. невдачі, здавалося б, остаточно поховали амер. версію цієї ідеології. Проте лібералізм вижив завдяки таким людям, як **Ш.А.** У 21 р. учений видав першу працю, присвячену амер. філософу XIX ст. *О. Браунсону*, а в 28 р. отримав першу Пулітцерівську премію за монографію «Ера Джексона» – про 7-го президента США *Е. Джексона*, визнану еталоном літ. біографії. Захоплення політ. історією привело в політику і самого **Ш.А.**, однак він, як справжній науковець, вважав за краще не брати участі, а спостерігати за іст. процесом через лаштунки. Ще під час 2 другої світової війни він писав промови для президента *Ф. Рузвельта* і працював аналітиком у Бюро стратегічних служб – попередника ЦРУ. В 1946 р. взяв участь у створенні організації «Американці за демократію», що проповідувала поєднання ліберальних реформ з жорсткими антикомуністичними заходами. Проте радикалізм у будь-яких виявах був йому чужий: коли у 50-х рр. у США розгорілося «полювання на відьом», запущене сенатором *Дж. Маккарті*, **Ш.А.** був одним

із тих, хто виступив проти маккартизму, брав активну участь у діяльності Демократ. партії та невдовзі після приходу *Дж. Кеннеді* до влади отримав посаду спец. помічника президента. Після вбивства *Кеннеді Ш.А.* спочатку працював з його наступником – *Л. Джонсоном*, а згодом покинув Білий дім заради написання ще одного дослідження – праці «Тисяча днів. Джон Кеннеді в Білому домі». Вона принесла йому другу Пулітцерівську і першу Нац. книжкову премію США. Другу Нац. премію отримав за книгу «Роберт Кеннеді і його час». Перу **Ш.А.** також належать багатотомна праця про *Ф. Рузвельта*, розвідка «Роз'єднуючи Америку: відображення сусп-ва різних культур» (1998); «Війна і амер. президентство» (2004). У ст. «Лібералізм в Америці. Зауваження для європейців» описується процес формування амер. лібералізму і його відмінності від лібералізму європ. У серії есе, котрі писалися та публікувалися впродовж 23 р. (50–70-х рр. XX ст.), викристалізувався закон циклічності амер. історії. Ці есе ввійшли у книгу «Цикли амер. історії» (1986), яка є своєрідним підсумком наук. діяльності автора. За розгляду історії США **Ш.А.** дотримується таких положень: США як нація і держава мають принципові відмінності від націй і держав Європи; США у перший період історії (приблизно до середини XIX ст.) розглядалися самими амер. у вигляді експерименту з невизначеним результатом; циклічність історії США. Зміну циклів **Ш.А.** пояснює періодами наростання або спаду нац. активності. У сусп-ві ці сплески-спади виражаються у пріоритеті в американців сусп. життя в «активні» цикли чи приватні – в «консервативні». Останні також характеризуються переважанням ділової активності американців і зосередженням інтересів, передусім, на грошах. Наступ «консервативного» циклу відбувається після відносно тривалого періоду активного життя, перетворень, війн та ін. і пояснюється психологічною втомою людей від усього цього. Учений виокремлює цикли, аналізуючи розвиток політ. партій. Політ. життя Америки засноване на двопарт. системі, яка, на думку **Ш.А.**, також розвивається циклічно, приблизно через кожні

40 р. приймаючи нову форму. Циклічність у вченого не є рухом за спіраллю, а є еволюційним процесом. Кожен цикл, чи то «активний», чи «консервативний», обов'язково виводить Америку на новий етап іст. розвитку, і дороги назад немає. Покинувши Білий дім, **Ш.А.** вважав за обов'язок висловлюватися про різні аспекти амер. політики. Він не схвалював війни у В'єтнамі й «імперської політики» (термін, який він увів у обіг) *Р. Ніксона*, протестував проти імпічменту *Б. Клінтона* й операцій у Боснії, критикував концепцію «однополярного світу» *Дж. Буша-старшого* і політику «превентивних воєн» *Буша-молодшого*.

Л. Угрин

ШМІТТЕР ФІЛІП (англ. *Philippe C. Schmitter*; 19.11.1936, Вашингтон, США) – амер. політолог. Навчався у Дартмутському коледжі (1954–1957). Після завершення – у Мексиканському нац. автономному ун-ті (1957–1958); Женевському ун-ті (1959–1961); Каліфорнійському ун-ті в Берклі (1961–1964). Згодом (1968) саме у Каліфорнійському ун-ті здобув докторський ступінь д-ра філософії у галузі порівняльної політології. Упродовж тривалого часу викладав у Чиказькому ун-ті (1967–1982), згодом – у Європ. ун-ті у Флоренції (1982–1986) та Стенфордському ун-ті (1986–1998). У 1996 р. повернувся до Європ. ун-ту, де викладав до 2004 р., коли подав у відставку, отримавши статус заслуженого проф. (*professor emeritus*). В якості запрошеного проф. викладав у багатьох ун-тах світу, зокрема у Бразилії, Аргентині, Німеччині, Франції, Португалії, Іспанії, Швейцарії, Австрії, Туреччині й Угорщині. У 1983–1984 рр. обіймав посаду віце-президента Американської асоціації політичної науки. Лауреат премій Ю. Шютте (2009) та М. Догана (2009) у галузі політ. наук.

Ш.Ф. – автор багатьох наук. монографій і ст. Основна сфера наук. інтересів – порівняльна політологія, у т.ч. питання регіон. інтеграції у Лат. Америці та Зах. Європі, а також демократизація авторитарних політ. режимів країн Лат. Америки, Півд. та Схід. Європи. На особливу увагу заслуговують дослідження **Ш.Ф.**, пов'язані з проблемою представництва та захисту організованих

сусп. інтересів на держ. рівні й участі груп інтересів у процесі ухвалення політико-держ. рішень. Учений належить до числа дослідників, разом з *С. Рокканом* і *Г. Лембрухом*, котрі наприкін. 60-х – поч. 70-х рр. відновили дослідницький інтерес до феномену корпоративізму, який, дискредитований практикою фашистських режимів у низці країн Зах. Європи, впродовж тривалого періоду після завершення Другої світової війни розглядався виключно у негативному світлі й перебував у наук. забутті. **Ш.Ф.** відійшов від такого однобічного розуміння корпоративізму і його тлумачення у контексті практик фашистських та ін. типів авторитарних режимів. За твердженням мислителя, багато країн з яскраво вираженими корпоративними структурами не перестали бути демократ. Окрім того, стало очевидним, що корпоративна система докладається до створення сприятливих умов для суперництва між групами інтересів за вплив на держ. органи. У 1974 р. **Ш.Ф.** запропонував визначення сучасного корпоративізму. Це дало поштовх для подальших наук. дискусій. Відповідно, неокорпоративізм – це система представництва інтересів, яка складається з обмеженого числа одиничних, недобровільних, конкуруючих, ієрархічно структурованих і функціонально відмінних структур, котрі або отримали дозвіл на діяльність від держави, або були офіційно нею визнані (якщо не створені). Ці структури отримують монополію на представництво у своїй сфері в обмін на певний контроль за відбором лідерів, а також за артикуляцією вимог і прихильностей. Важливий аспект концепції неокорпоративізму **Ш.Ф.** – положення, згідно з яким виникнення груп інтересів та їхнє об'єднання у різні структури міжгрупової кооперації – один із визначальних чинників успішного переходу (транзити) від авторитарного правління до демократії, зокрема на етапі консолідації нових демократ. режимів. Консолідацію демократії учений визначає як процес трансформації випадкових домовленостей, котрі були продиктовані розсудливістю, норм та викликаних збігом обставин рішень, ухвалених у процесі переходу у відносини співробітництва та конкуренції,

що мають регулярний характер, ведуться за достеменно відомими правилами та добровільно приймаються різними організаціями та індивідами, які беруть участь у демократ. управлінні. **Ш.Ф.** належить до класиків транзитології. Знаковою у цьому контексті стала його спільна праця з *Г. О'Доннеллом* «Переходи від авторитаризму: попередні висновки про невизначені демократії». Перехід науковці визначають як інтервал між одним політ. режимом та ін. Він обмежується, з одного боку, поч. процесу розпаду авторитарного режиму, а з ін. – установленням певної форми демократії, поверненням до авторитарного правління або появою революційної альтернативи. Характерна ознака транзиту – невизначеність правил політ. гри – вони не лише постійно змінюються, а й зазвичай їх завзято оскаржують. Це впливає з того, що актори змагаються не лише за реалізацію актуальних інтересів та/або інтересів тих, кого вони репрезентують, а й за можливість установлювати правила й процедури, конфігурація котрих визначатиме ймовірних переможців і невдач у майбутньому. Сам процес переходу **Ш.Ф.** й *О'Доннелл* розподіляють на 3 послідовні й взаємопов'язані етапи – лібералізацію, демократизацію та соціалізацію.

Г. Шипунов

ШТЕЙН ЛОРЕНЦ (нім. *Stein Lorenz von*; 18.11.1815, Екерифорде, Німеччина – 23.09.1890, Відень, Австрія) – юрист, державознавець, соціолог та економіст, творець європ. моделі «держави загального добробуту». Праця «Соціалізм та комунізм у сучасній Франції» (1842) – перший досвід іст. вивчення соціалізму і його наук. критики. **Ш.Л.** дав визначення нового на той час поняття соціалізму, наполягаючи на жорсткій відмінності між соціалізмом і комунізмом. Визнаючи нездійсненними утопічні навчання соціалістів того часу, вчений стверджує: завдання, висунуте соціалізмом, «відповідає найшляхетнішим ідеалам людського серця, найпотаємнішим його сподіванням». Вивчення соціалізму втілилось у тритомну працю «Історія соц. руху у Франції з 1789 до наших днів» (1850). Лекції, які читав учений у Віденському ун-ті, охоплювали всю сукуп-

ність держ. наук, уперше зведених у глибоко продуману систему. Згодом він відкрив нову фазу в розвитку соц. наук працею про державу, сусп-во і держ. управління – «Уроки управління» (1865–1868). Учення **Ш.Л.** склалося під впливом філософії *Г. Гегеля*, з одного боку, і франц. соціаліст. доктрин – з ін. У *Гегеля* **Ш.Л.** запозичує діалектичний метод і формальне протиставлення сусп-ва державі. Дотримуючись методу *Г. Гегеля*, мислитель намагався вивести з абстрактного поняття держави все розмаїття завдань і діяльності урядової влади. Зі соціалістами **Ш.Л.** зближує розуміння сутності екон. ладу. За його вченням, поч. громадської організації приховується в обмеженості сил індивіда, неможливості задоволення його потреб лише власними силами – звідси прагнення підпорядкувати собі ін. осіб та пристосувати їх для своїх егоїстичних цілей. Тому сусп. лад завжди призводить до залежності слабких від сильних, незаможних від багатих, тобто до нерівності й несвободи. В основі самої громадської організації – протиріччя між ідеальним призначенням особистості та можливістю її існування й успіху з огляду на обмеженість її сил. Це протиріччя має вирішити держава – вища форма спільного проживання. Завдання держави – сприяти матеріальному і духовному розвитку кожного індивіда. Для здійснення цього завдання воля держави як вищої форми особистості повинна відповідати волі складових її індивідів, не стаючи знаряддям панівного сусп. класу чи партії. Отже, воля держави може бути виражена органом, що стояв би поза боротьбою сусп. класів, розумів і виражав ідею держави та її завдання. Ідея держави полягає у відновленні рівності й свободи, піднятті нижчих, знедолених класів до рівня багатих і сильних. Виконання цього завдання має взяти на себе монархічна верховна влада, яка постає над сусп-вом і боротьбою його класів. Зі свого визначення поняття держави **Ш.Л.** виводить своє вчення про управління. Коли держава є колективним індивідом, піднятим до самосвідомості, то діяльність її, по-перше, може бути виражена через самовизначення і, по-друге, може мати об'єктом зовнішн. світ, сукупність складових його ін-

дивідів. Самовизначення волі держави становить зміст законодавчої влади, вплив на зовнішн. світ – зміст урядової влади, управління. Уся діяльність виконавчої влади розподіляють на 3 галузі: держ. господарство, правосуддя та внутрішн. управління. Кожна з цих галузей має двоїсте завдання – встановлення умов, що сприяють розвитку окремих осіб, і боронити їх від небезпек, які їм загрожують і які неможливо подолати лише власними зусиллями. Для виконання цих завдань органи виконавчої влади користуються правом видавати засновані на законі приписи та розпорядження і мають право безпосереднього усунення загрозованих небезпек через примус. У такий спосіб виконавча влада поділяється на розпорядчу та примусову. Аналізу іст. розвитку адміністративного права **Ш.Л.** присвячує 1-й т. «Уроків управління». На нижчих щаблях правового розвитку держави 2 види вираження держ. волі – закон і адміністративні розпорядження – слабо розрізняються; у державах, котрі перебувають на вищому щаблі розвитку, закон – це сама держ. воля, яка отримала вираз через нар. представництво, а розпорядження висловлює лише волю виконавчої влади. Звідси випливає: адміністративне розпорядження має силу лише тому, що збігається зі загальною держ. волею, тобто зі законом. Із підпорядкованості адміністративного розпорядження закону **Ш.Л.** виводить відповідальність міністрів, розрізняючи 2 форми їхньої відповідальності – політ. і судову. Системі адміністративного управління вчений протиставляє систему самоврядних громадських одиниць (провінцій, округів, міст, громад) і систему громадського ладу взагалі, що виявляється у різноманітних вільних громадських організаціях і корпораціях – станових, класових, промислових, комерційних та ін. **Ш.Л.** докладно розглядає питання про велике значення для досягнення культ. завдань держави, самоврядних організацій та вільних союзних установ, на розмежуванні діяльності виконавчої влади і діяльності вільних громадських організацій. Ін. 6 т. «Уроків управління» присвячені детальній розробці т.зв. учення про внутрішн. управління, розглянутому відносно трьох

сфер життя особистості: 1) особисте життя людини у вузькому значенні; 2) господарське життя; 3) сусп. життя. Крім зазначених, **Ш.Л.** належить низка праць із різноманітних питань права, нар. господарства, політики та сусп. життя.

О. Сорба

ШТРАУС ЛЕО (нім. *Strauss Leo*; 20.09.1899, Кірхгайн, Німеччина – 18.10.1973, Аннаполіс, США) – амер. політ. філософ, культуролог. У 1921 р. отримав ступінь магістра, а 1925 р. – д-ра філософії у Гамбурзькому ун-ті. У 1925–1932 рр. працював в Академії єврейських досліджень у Берліні. З 1932 р. – в еміграції. Викладав в ун-ті м. Упсала (Швеція) та ін. ун-тах Європи. У 1938 р. переселився до США, впродовж 1938–1949 рр. працював у Новій школі соц. досліджень, у 1949–1967 рр. очолював кафедру політ. філософії Чиказького ун-ту, опісля (1968–1969) – проф. Клермонтського чоловічого коледжу (Каліфорнія), а в останні роки (1969–1973) – Коледжу Св. Джона в Аннаполісі (Меріленд). Основні праці: «Філософія і закон» (1935); «Про тиранію» (1948); «Переслідування і мистецтво письма» (1952); «Природне право та історія» (1953); «Роздуми про Макіавеллі» (1958); «Історія політ. філософії» (1963); «Місто і людина» (1964); «Сократ і Аристофан» (1966). **Ш.Л.** – один із основоположників неоконсерватистського напрямку у політ. філософії. Для нього політика та філософія обов'язково взаємопов'язані сфери, але політ. філософія не ототожнювалася з політ. думкою. На погляд ученого, будь-яка політ. філософія – це політ. думка, але не будь-яка політ. думка – політ. філософія. Політ. думка не може бути чимось значущішим, ніж тлумачення чи захист чітко укорінених переконань і стійких політ. міфів; для політ. філософії головне – охоплювати й утримувати відмінність між переконанням, вірою та знанням. За **Ш.Л.** філософія – це пошуки універсального цілісного знання. Політ. філософія як окрема галузь вирізняється, за **Ш.Л.**, під час суду і смерті *Сократа*. Мета політ. філософії – прагнення замінити думку про політ. факти знанням про їх природу. Науковець вважав, що політ. явища – предмет схвалення/несхвалення, визнання чи осу-

ду. Відтак, за ставленням до політики, політ. філософія визнавалась не нейтральністю, а заклик до людської покорі, лояльності, рішучості або чіткої громадської позиції. Наук. творчість **Ш.Л.** до 1948 р. збігається із часами активного оформлення політ. науки. Особливо інтенсивно цей процес відбувався у США, де наук. еліта значно інтегрувалась європейськими дослідниками-емігрантами. Їхні концепції сприяли розгалуженню політології й активному поділу мегатеорій на макро- і мікротечії. Дослідник зауважував, що спочатку політ. філософія не відрізнялася від політ. науки, була всеохопним ученням про людське буття, але потім її розподілили на частини у розрахунку, що вони будуть жити, «як живуть частини хробака». **Ш.Л.** наголошував: сучасний стан світового пізнання позбавлений універсальної мети, великі його сегменти, які раніше належали до політ. філософії чи політ. науки, виокремились, функціонуючи у вигляді економіки, соціології та соц. психології. Необхідність універсальної мети, за **Ш.Л.**, означає необхідність повернення до класичної політ. філософії, яка має відтворювати ключові цінності: її не зможуть замінити ідеологія й ін. соц. науки. Класична політ. філософія, виходячи з цього, вирізняється «благородною простотою і спокійною величчю». Вона дає змогу людям зрозуміти те, що у минулі часи вважали «природним» характером класичної думки. Саме вивчаючи праці *Платона, Арістотеля, Ксенофонта, Ш.Л.* доходить висновку: класичні античні політ. філософи нібито «таємно» дотримувалися поглядів, котрі відрізнялися від тих, що сповідувала більшість населення їхніх держав. Тому в творах вони передавали доступну лише обраним істину в зашифрованому вигляді, аби більшість співгромадян їх не зрозуміла. **Ш.Л.** наголошував: інтелектуальний потенціал громадянина зумовлює його приналежність до еліти, тому він не може бути зрозумілим більшості. Прикладом подальших дій такого громадянина учений наводив думки *Арістотеля*: подібна особа добре служитиме своїй країні безвідносно до будь-якого режиму, а її лояльність батьківщині має зберігатися від початку до кінця. Подальші ідеї **Ш.Л.**

стали основою філософії неоконсерватизму, а згодом – і відповідної ідеології: 1) елітизм; 2) лояльність колективу; 3) прагнення абсолюту, універсальності й єдності істини у політ. сфері; 4) необхідність ексклюзивної прихованості істинного знання від мас; 5) зняття ціннісного конфлікту між релігією та наукою. Окреме місце мислитель відводить політ. лояльності, зазначаючи: відвернена чеснота у політиці – ніщо, але громадян. чеснота, патріотизм або відданість (лояльність) колективу – самодостатні. «Є кілька кіл учнів, і менш посвячені годяться, але для ін. мети; своїм же найближчим учням передаємо тонкощі навчання поза текстом, в усній традиції, майже зовсім таємно. [...] Виховуємо кілька випусків, вони становлять мовби секту, допомагають один одному з кар'єрою, роблячи її, та самі, тримаючись у курсі Вчителя. [...] Через кілька десятків років «наші» без єдиного пострілу беруть владу в найсильнішій країні світу». Політ. філософія **Ш.Л.** і сам він як особистість впливали на розвиток наук про політику і стратегію позиціонування США у світі наприкін. ХХ – поч. ХХІ ст. Натхненні працями **Ш.Л.** політики й політологи-неоконсерватори, об'єднані вірністю його ідеям, змогли здійснити своєрідне «безкровне захоплення влади» у США, взяти під контроль процес формування амер. політ. еліти. Саме лояльність, штраусівський езотеризм та елітизм сприяли політ. гегемонії неоконсерваторів до приходу до влади *Б. Обами*.

Т. Нагорняк

ШУМПЕТЕР ЙОЗЕФ АЛОЇЗ (*Joseph Alois Schumpeter*; 08.02.1883, Тршепешь, Австро-Угорщина – 08.01.1950, Таконік, США) – економіст і політ. мислитель, автор теорії ділових циклів та розвитку капіталізму. Його ідеї серйозно вплинули на розвиток політ. науки. Автор фундаментальних праць: «Теорія екон. розвитку» (1912); «Імперіалізм та соц. класи» (1927); «Ділові цикли: теорет., іст. і статистичний аналіз капіталістичного процесу» (1939); «Капіталізм, соціалізм і демократія» (1943); «Історія екон. аналізу» (1954) та ін. Внесок у розвиток політ. думки **Ш.Л.**, що визначився його інтелектуальною участю в дискусії про природу і перспекти-

ви соціалізму та капіталізму, сприяв появі таких фундаментальних праць, як «Велика трансформація» *К. Полані* (1944); «Дорога до рабства» *Ф. Гайека* (1944); «Управлінська революція» *Д. Берна* (1941) та ін. На думку вченого («Капіталізм, соціалізм і демократія»), капіталізм у ХХ ст. дедалі більше бюрократизується, монополізується (у зв'язку зі зростанням великих корпорацій), пригноблюючи приватного підприємця і відкидаючи принципи вільного ринку, відтворюючи багато елементів соціалізму; попри свої успіхи, він у перспективі взагалі «нежиттєздатний». Чималу роль у занепаді капіталізму відіграють радикально налаштовані інтелектуали. Іст. та екон. аналіз капіталізму **Ш.Й.** доповнив розглядом теорії демократії, стверджуючи, що демократія цінна лише тією мірою, якою дає змогу людям досягати бажаних результатів і не повинна розглядатись як самоціль. Піддавши критиці «класичну доктрину демократії», відповідно до котрої демократія залежить від розуміння громадянами загального блага, учений визначив демократ. метод як інституційний пристрій для прийняття політ. рішень, де індивіди набувають владу приймати рішення через конкурентну боротьбу за голоси виборців, тобто демократію він сприймав як процес відбору еліт. У цьому сенсі демократія аналогічна конкурентній боротьбі на ринках товарів або послуг (політики — «торговці голосами»; виборці — «покупці», що висувають вимоги). Цілеспрямоване прагнення домогтись загального блага, за **Ш.Л.**, неминуче призводить до різноманітних суперечок, конфліктів і загрожує соціально-екон. прогресу, що є «несподіваним плодом» капіталізму вільної конкуренції. Навпаки, переслідування приватних політ. інтересів дає гарантію збереження темпів цього прогресу, залишаючи функції прийняття політ. рішень автономним елітам. Запропонована дослідником модель «елітарної демократії» не суперечила раціонально-бюрократичним політ. та екон. ін-там, котрі еволюціонували вже у той час. Положення елітарної концепції демократії поширились у наук. середовищі США (*Р. Даль, Е. Даунс, Г. Алмонд, С. Верба* та ін.), заклавши фундамент амер.

неоконсерватизму. **Ш.Л.** дотримувався того, що демократія як безпосереднє правління народу неможлива й недоцільна. Суть демократії полягає у здобутті влади елітами через конкуренцію. Правляча еліта необхідна для будь-якого сусп-ва, у т.ч. і для демократичного, характерна риса якого — конкуренція еліт за позиції влади, а також відкритість еліти для оновлення талановитими, здібними, високоморальними представниками народу, а значення електорату обмежується участю в оновленні й зміні еліти. **Ш.Й.** провів різницю між класичною доктриною демократії, ґрунтованою на загальному благові й волі народу, за якої виборець має владу приймати політ. рішення, і теорією демократії, де рішення виборців є вторинними відносно вибору тих, хто прийматиме рішення. Класична доктрина демократії, вважав він, зазнає кризи. На першому плані постає концепція демократії, за якої роль народу полягає у створенні уряду або посередницького органу, котрий формує нац. орган або уряд. Обґрунтовуючи свою концепцію, **Ш.Й.** убачав її переваги в тому, що вона торкається емпіричних речей, котрі легко перевірити — наявності чи відсутності демократ. процедури. Класична теорія демократії не містить такого критерію, оскільки волі та блага народу могли слугувати і недемократ. режими й уряди. Відтак дослідник приділяє значну увагу такому феномену як лідерство. Класична теорія, вважав **Ш.Й.**, цього не робить. Саме поняття «лідер» дає змогу пояснити, як і звідки виникає загальна воля, як вона підміняється або фальсифікується. У цьому розумінні лідерство — домінуючий механізм майже всякої колективної дії, а нова концепція демократії — реалістичніша, ніж класична. Ця концепція не заперечує існування волі групи, але розглядає її як приховану, поки той чи ін. політ. лідер не викличе її до життя і не перетворить її на чинник політ. життя. Важлива якість концепції **Ш.Й.** — введення проблеми політ. конкуренції у формі боротьби за лідерство. Демократія в цьому зв'язку використовує завжди визнаний метод ведення конкурентної боротьби, а система виборів — практично єдиний можливий спосіб боротьби за лідерство для сусп-ва. Шумпетерівська концепція демократії ана-

лізує відносини між демократією й індивідуальною свободою. Зауважимо: вчений не вважав демократію режимом, що гарантує більший, порівняно з ін. режимами, обсяг індивідуальної свободи, але стверджував: коли кожен має волю боротися за політ. лідерство, висувачи свою кандидатуру перед виборцями, то здебільшого, хоча й не завжди, це означає значну частку боротьби для всіх. Сутнісна характеристика демократ. методу – не лише функція виборця формувати уряд, а й функція розпуску уряду. При чому контроль за урядом виборцями обмежений саме цією функцією – можливістю відмовитися від перевиборів уряду або парламентської більшості, яка його підтримує. Емпіричність і реалістичність концепції **Ш.И.** забезпечили їй широку підтримку дослідників, котрі використовували її під час створення гіпотез, індексів та індикаторів демократії.

А. Світа

ШУМСЬКИЙ ОЛЕКСАНДР ЯКОВИЧ

(02.12.1890, с. Турчинка, Житомирська обл., Рос. імперія – 18.09.1946, Кірсанов, СРСР) – укр. політ. діяч. З 1908 – член Укр. соціал-демократ. спілки. Належав до Укр. партії соціалістів-революціонерів (УПСР) (1917–1919) і до складу Укр. Центр. Ради. У січ. 1918 він разом з ін. лівими укр. есерами готував у порозумінні з більшовицькими урядами у Петрограді й Харкові держ. переворот з метою встановлення в Україні радянського ладу. З трав. 1918 – один із лідерів боротьбистів. У січ. 1919 увійшов до складу боротьбистського уряду, який користувався впливом серед повсталих селян Правобережної України, виступив проти Директорії, йдучи на зближення з більшовицьким урядом у Харкові. Після розпуску партії разом з ін. укапістами ввійшов до складу КП(б)У і обраний член ЦК. Належав до парт. групи, яка вимагала самостійності КП(б)У від РКП. Виступав за те, щоб КП(б)У підтримувала зв'язки з РКП лише через Комуністичний Інтернаціонал. У 1919 р. – нарком освіти в укр. радянському уряді *Х. Раковського*, 1920 р. – нарком внутрішн. справ, 1921 р. – представник УСРР у Польщі. Після повернення в Україну в 1923–1924 рр. був редактором журн. «Червоний шлях», керував відділом агітації та пропаганди КП(б)У. З верес. 1924 до лют. 1927 р. –

нарком освіти УСРР, активно здійснював політику українізації. Під час зустрічі з *Й. Сталіним* у жовт. 1925 р. поставив питання про усунення *Л. Кагановича* з посади Генсека ЦК КП(б)У та заміщення його українцем *В. Чубарем*. У листі «Тов. Кагановичу та ін. чл. ПБ ЦК ВКП(б)У» від 26 квіт. 1926 *Й. Сталін* поклав на **Ш.О.** відповідальність за поширення антирос. настроїв в Україні. З його іменем пов'язаний нац. ухил – «шумськізм». Під тиском розгорнутої проти нього політ. кампанії на черв. (1926) Пленумі ЦК КП(б)У визнав «помилковість» своєї позиції. Звільнений з посади наркома освіти у 1927 р. і висланий до Москви на другорядну роботу у профспілці. Справа усунення гостро обговорювалася КПЗУ, що призвело до її розколу на «шумськістів» та прихильників сталінської позиції. Заарештований 13 трав. 1933 р. за звинуваченням у приналежності до УВО – підпільної організації, яка нібито складалася з колишніх членів КПЗУ («шумськістів») і готувала антирадянське збройне повстання (насправді така організація не існувала і була сфабрикована ОДПУ). Засуджений до 10-річного ув'язнення у виправно-трудовому таборі. У 1933–1935 рр. перебував на Соловках. Неодноразово звертався з апеляціями щодо своєї справи до керівних організацій і окремих керівників, у т.ч. до *Й. Сталіна*. У груд. 1935 р. тюремне ув'язнення замінили засланням у Красноярськ. У відповідь на це рішення розпочав голодування, намагаючись повної реабілітації. У 1937 р. 9 жовт. тяжко хворого **Ш.О.** знову заарештували у зв'язку зі справою боротьбистів. У листоп. 1939 р. справу через хворобу і відсутність матеріалів, котрі б засвідчували проти нього, було припинено. У війну продовжував домагатися реабілітації. Після закінчення терміну заслання (13 трав. 1943) через хворобу змушений залишитися у Красноярську. Працював над монографією «Малороси», текст якої знищив у лип. 1946 р., прийнявши рішення про самогубство (про це рішення повідомив у особистому листі до *Й. Сталіна*). Однак спроба самовбивства виявилася невдалою. Вбитий за особистим розпорядженням *Й. Сталіна*, *М. Хрущова* та *Л. Кагановича* дорогою зі Саратова до Києва.

В. Терещенко

Ю

ЮНГЕР ЕРНСТ (нім. *Ernst Jünger*; 29.03.1895, Гейдельберг, Німеччина – 17.02.1998, Рідлінген, Німеччина) – нім. письменник, філософ і теоретик «консервативної революції». Навчався у Гейдельберзькому (1914) та Лейпцизькому (1921–1925) ун-тах. Учасник Першої і Другої світових воєн. Основні праці: «У сталевих грозах» (1920); «Націоналістична революція» (1926); «Тотальна мобілізація» (1930); «Трудівник. Панування і гештальт» (1932); «На мармурових скелях» (1939) та ін. **Ю.Е.** – один із провідних фундаторів теорії «консервативної революції» – філософсько-політ. течії, яка виникла у Німеччині після завершення Першої світової війни. На формування філософсько-політ. позиції вченого вплинув особистий драматичний досвід участі у Першій світовій війні, що відображено у його творах. Саме тому символічне значення набули ерзац-героїзовані семантими «війна», «атака», «тотальна мобілізація», «солдат» і под. Ідеї **Ю.Е.** стали вагомим складником т.зв. концепції «третього шляху», що мала постати як альтернатива ідеологічним доктринам ліберальної демократії. Теорія «консервативної революції», за задумом мислителя, як протипага ідеям ліберальним філософії Нового часу мала дотримуватись цінностей, котрі заперечують індивідуалізм, капіталістичний лад, прагматизм, утилітаризм і под. Її основу становили ідеї націоналізму та консерватизму, а організація держ. і сусп. життя мала вибудовуватись за принципами жорсткої субординації, відповідальності, дисципліни. Сам **Ю.Е.** вважав, що «слухняність – це мистецтво слухати, а порядок – це готовність до слова, готовність до наказу, що, мов блискавка, здатен пронизувати від вершин до самих коренів». Визначаючи суспільно-політ. розвиток Європи у період між світовими війнами як кризовий, **Ю.Е.** першопричину цього

вбачає у стрімкому поширенні ліберальних ідей. Саме тому в межах своїх консервативно-революційних концепцій він намагається синтезувати елементи націоналістичної і соціаліст. ідеологій задля створення тотальної протипаги бурж., ліберально-демократ. сусп-ву. Націоналістичний конструкт теорії «консервативної революції», за **Ю.Е.**, – вираз звернення до національно-культ. коренів народу. Натомість соціалізм розглядається ним як «героїчний ідеалізм», що протистоять ліберальному способу життя, квінтесенції «завершеної гріховності і матеріалізму». Відповідно альтернативою «вільній особистості» – провідного ідеологічного фетишу лібералізму або, за визначенням дослідника, – «торговцю душами», має постати принципово нова особистість із гіпертрофованим відчуттям обов'язку й честі. Тоталітарні, військово-бюрократичні форми організації держ. і сусп. життя здатні, на його переконання, мобілізувати енергію, волю і творчий потенціал народу задля упорядкування сусп-ва, досягнення справедливості й панування. Ця орієнтація втілюється у праці «Тотальна мобілізація», де військово-мобілізаційний досвід Першої світової війни переосмислюється як своєрідний ідеологічний конструкт і проект політ. перебудови сусп-ва. У праці «Трудівник. Панування і гештальт» **Ю.Е.** поглиблює цю ідею. Робітник, у його інтерпретації, постає не як соціально-екон. одиниця або елемент соціально-трудоких відносин, а, поєднуючись із технікою, постає у вигляді волюнтарного механізму, здатного забезпечити «тотальні» сусп. перетворення. Консервативно-революційні ідеї **Ю.Е.** стали своєрідним творчим надбанням сучасного європ. руху «нових правих» і низки політиків-інтелектуалів, зокрема *А. де Бенуа, Г. Фая, Ш. Шампеттьє, О. Дугіна* та ін.

Є. Васильчук

Я

ЯСПЕРС КАРЛ ТЕОДОР (нім. *Karl Theodor, Jaspers*; 23.02.1883, Ольденбург, Німеччина – 26.02.1969, Базель, Швейцарія) – соц. філософ, політ. мислитель, публіцист, психолог, психіатр, представник екзистенціалізму. Походив зі сім'ї купців і селян. Мати – селянського роду, батько – юрист, згодом – директор банку. Із ранніх років цікавився філософією, але досвід і практика батька в юрид. системі вплинули на рішення про вивчення права в ун-ті. Провчившись на юрид. ф-ті в Гейдельберзькому, а згодом у Мюнхенському ун-ті три семестри, 1902 р. **Я.К.** змінив спеціалізацію, зайнявшись вивченням медицини у Берлінському, Геттингенському і Гейдельберзькому ун-тах. У 1908 р. закінчив медичний ф-т Гейдельберзького ун-ту; 1909 р. отримав ступінь д-ра медицини; 1909-1915 рр. працював у психіатричній лікарні Гейдельберга. Був незадоволений існуючими підходами до вивчення психічних захворювань і мав на меті поліпшення психіатричного підходу. У 1913 р. захистив докторську дисертацію з психології, що згодом була видана як фундаментальна праця «Загальна психопатологія». Отримавши наук. ступінь, працював на тимчасовій посаді викладача психології в Гейдельберзькому ун-ті. Пізніше посада стала постійною, і він більше не повернувся до практики в клініці. У 1916 р. – проф. психології, 1922 р. – проф. філософії. У Гейдельберзі спілкувався з *М. Вебером* і його групою (*Е. Блох, Е. Ласк, Г. Зіммель, Г. Лукач* та ін.), що вплинуло на формування його політ. поглядів – лібералізм, віра в нац. державу і демократію, керовану елітою. Основні праці: «Загальна психопатологія» (1911); «Психологія світоглядів» (1919); «Філософія» (1932); «Про істину» (1947); «Про європейський дух» (1946); «Витоки історії та її мета» (1949); «Філософ. віра» (1948); «Куди

рухається ФРН?» (1966), «Філософія віри і одкровення» (1962). На становлення **Я.К.** як філософа вплинула критика неокантіанської методології, під знаком якої відбувалися дискусії *М. Вебера* і *Г. Лукача*. Значно вплинув на світогляд ученого *М. Гайдеггер*, але теорет. розбіжності між філософами були актуалізовані їх політ. розривом, пов'язаним зі симпатіями *М. Гайдеггера* до нацистів. **Я.К.** і *М. Гайдеггер* увійшли в історію філософії як основоположники екзистенціалізму в Німеччині, хоча останній заперечував належність до цієї течії. У 1930–1940 рр. – розквіт творчої діяльності **Я.К.** Пережитий досвід нацистської диктатури, виникнення тоталітарних режимів у СРСР, Іспанії породжували роздуми про кризу культури й духовності. Політ. переконання, шлюб із єврейкою (1910) стали причинами звільнення **Я.К.** з усіх адміністративних посад (1933) та відсторонення від викладацької діяльності (1937). У 1938 р. заборонена публікація праць філософа. Одна з головних тем його політ. записок – спроба знайти відповідь на питання, чому пропаганда культури сили не відштовхнула, а привернула певні верстви населення Німеччини. На пенсії багато часу присвятив вивченню Біблії.

Після Другої світової війни відновив викладацьку діяльність, відкрито висловлював в ун-ті погляди з таких питань, як вина німців та загроза ядерної війни, почав друкуватися («Питання про провину», 1946). Відомі радіовиступи з проблем політики та філософії. Намагався провести ідею денацифікації (люстрації) ун-тів. Активно цікавився проблемами сусп. і політ. розвитку Зах. Німеччини; покинув батьківщину через негативне ставлення до нього влади ФРН (його зарахували у т.зв. нові ліві). У 1949 р. став проф. філософії Базельського ун-ту. Значну увагу приділяв осмисленню історично-світоглядних проблем: подолання катаклізмів, які виникли в ХХ ст.; відновлення духовних орієнтирів у постіндустріальному сусп-ві. На думку **Я.К.**, єдність не може стати реальністю ані в правильному світоустрої, ані у відкритому взаєморозумінні й згоді. Рухаючись крізь світову історію, людство наближається до основ справжньої історії, де можливе

єднання. На цьому етапі взаємовідносини людей повинні ґрунтуватися на засадах свободи, демократії, гуманізму. Схему світової історії уявляв так: із темних глибин доісторії, що тривала сотні тисячоліть, у Месопотамії, Єгипті, долинах Інду та Хуанхе виникають великі давні культури; у цих культурах або в їхній орбіті, у т.зв. «осьовий час», з 800 р. до 200 р. до н.е. формувалася духовна основа людства, незалежно одна від одної, у трьох різних місцях – Європі, Індії та Китаї; в Європі з кін. Середньовіччя виникла сучасна наука, а з нею з кін. XVIII ст. – вік техніки, який учений вважає новим після «осьового часу» звершенням духовного та матеріального характеру. З огляду на цю концепцію **Я.К.** розподіляє народи на «осьові» (китайці, індійці, іранці, євреї, греки) та народи, котрі не знали цього «осьового» прориву (первісно-общинні). Виникнення техніки сприяло глобальному єднанню людства, що може призвести до встановлення світової імперії, де влада утримуватиметься на насиллі, або до

такого світового ладу, де існуватиме єдність без єдиної влади (глобальний федералізм). На думку вченого, людське існування без влади й управління неможливе, але кожна влада потребує обмежень (напр., абсолютна монархія – конституційного). У сучасний іст. період таким обмеженням може слугувати демократія, основними умовами якої повинні бути ринкова економіка, всенар. вибори, постійна зміна керівництва, наявність опозиції, багатопартійність та ін. У 1961 р. **Я.К.** відмовився від викладання і присвятив себе науці й публіцистиці. Виступаючи на захист прав та інтересів народу, акцентував на необхідності залучати народ до участі в політ. житті, розвивати його політ. самосвідомість. Значну увагу **Я.К.** приділяв проблемі віри, у т.ч. філос. Місце мислителя в розвитку світової політ. думки визначалося глибоким розробленням питань влади, політ. свободи, пошуком взаєморозуміння між культурами, народами, віруваннями.

С. Денисюк

АВТОРСЬКИЙ КОЛЕКТИВ

Александрова О. (Київ)	Малиновський В. (Луцьк)
Була С. (Львів)	Меркотан К. (Борне Суліново, Республіка Польща)
Бунь В. (Львів)	Митко А. (Луцьк)
Васильчук Є. (Черкаси)	Нагорняк Т. (Донецьк)
Варинський В. (Одеса)	Наумкіна С. (Одеса)
Вдовичин І. (Львів)	Невинна Г. (Рівне)
Висоцька О. (Дніпропетровськ)	Овсянкін Л. (Київ)
Гарбадин А. (Львів)	Оніщенко І. (Київ)
Гедікова Н. (Одеса)	Орлов С. (Львів)
Год Б. (Полтава)	Панченко Т. (Харків)
Дащаківська О. (Львів)	Світа А. (Львів)
Денисенко В. (Львів)	Северенюк В. (Запоріжжя)
Денисюк С. (Вінниця)	Смолін В. (Київ)
Зінченко В. (Київ)	Сорба О. (Львів)
Дзьобань О. (Харків)	Сорокопуд О. (Львів)
Кіндратець О. (Запоріжжя)	Терещенко В. (Львів)
Козирев О. (Миколаїв)	Тишкун Ю. (Львів)
Кривенко С. (Львів)	Требін М. (Харків)
Кукарцев О. (Львів)	Угрин Л. (Львів)
Куц Г. (Харків)	Хома Н. (Львів)
Левенець Ю. (Київ)	Хорішко Л. . (Запоріжжя)
Лендєл М. (Ужгород)	Шиманова О. (Львів)
Літвін Л. (Луганськ)	Шипунов Г. (Львів)
Лозовицький О. (Київ)	

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

австр.	– австрійський	парт.	– партійний
амер.	– американський	півд.	– південний
аналіт.	– аналітичний	півн.	– північний
англ.	– англійський	політ.	– політичний
араб.	– арабський	політолог.	– політологічний
афр.	– африканський	польс.	– польський
брит.	– британський	проф.	– професор
бурж.	– буржуазний	р-н	– район
внутрішн.	– внутрішній	ред.	– редактор
громадян.	– громадянський	редкол.	– редколегія
давньогрец.	– давньогрецький	рос.	– російський
демократ.	– демократичний	системат.	– систематичний
держ.	– державний	соціаліст.	– соціалістичний
екон.	– економічний	соц.	– соціальний
журн.	– журнал	соціол.	– соціологічний
зах.	– західний	старогрец.	– старогрецький
зовнішн.	– зовнішній	сусп-во	– суспільство
ін-т	– інститут	сусп.	– суспільний
ісп.	– іспанський	схід.	– східний
іст.	– історичний	т. зв.	– так званий
італ.	– італійський	теорет.	– теоретичний
к-сть	– кількість	територ.	– територіальний
конф.	– конференція	техн.	– технічний
лат.	– латинський	т-во	– товариство
мас.	– масовий	укр.	– український
методолог.	– методологічний	ун-т	– університет
міжнар.	– міжнародний	центр.	– центральний
наприкін.	– наприкінці	філос.	– філософський
напр.	– наприклад	франц.	– французький
наук.	– науковий	ф-т	– факультет
нац.	– національний	юрид.	– юридичний
нім.	– німецький		

Довідкове видання

ДЕНИСЕНКО Валерій Миколайович
УГРИН Леся Ярославівна
ХОМА Наталя Михайлівна

ПОЛІТОЛОГІЯ: енциклопедичний словник

За редакцією
доктора філософських наук, професора
Володимира Мельника

Літературне редагування Діана Карпин
Комп'ютерний набір Тетяна Бессараб
Комп'ютерна верстка і макет Наталія Лобач, Наталія Якимів
Обкладинка Василь Роган

Формат 60×84/8. Умовн. друк. арк. 3,5. Тираж 300 прим. Зам.

Львівський національний університет імені Івана Франка,
вул. Університетська, 1, м. Львів, 79000

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників
і розповсюджувачів видавничої продукції.
Серія ДК № 3059 від 13.12.2007 р.

Видруковано у книжковій друкарні "Коло",
вул. Бориславська, 8, м. Дрогобич, Львівська обл., 82100

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників
і розповсюджувачів видавничої продукції.
Серія ДК № 498 від 20.06.2001 р.